

حجة الله البالغة

(جلد دوم)

مؤلف:

الإمام الشيخ أحمد (شاه ولي الله) محدث دہلوی

مترجم:

مولانا سید محمد یوسف حسین پور

مدیر و سرپرست حوزہ علمیہ عین العلوم گشت - سراوان

این کتاب از سایت کتابخانه عقیده دانلود شده است.

www.aqeedeh.com

book@aqeedeh.com

آدرس ایمیل:

سایت‌های مفید

www.aqeedeh.com

www.islamtxt.com

www.ahlesonnat.com

www.isl.org.uk

www.islamtape.com

www.blestfamily.com

www.islamworldnews.com

www.islamage.com

www.islamwebpedia.com

www.islampp.com

www.videofarda.com

www.nourtv.net

www.sadaislam.com

www.islamhouse.com

www.bidary.net

www.tabesh.net

www.farsi.sunnionline.us

www.sunni-news.net

www.mohtadeen.com

www.ijtehadat.com

www.islam۴۱۱.com

سخن ناشر

خدای بزرگ را سپاسگزاریم که ترجمه جلد دوم کتاب ارزشمند حجة الله البالغة اثر گرانمایه امام شاه ولی الله محدث دهلوی رحمته الله که از آثار بسیار ارزشمند و مشهور علمی قرن معاصر به شمار می‌رود، انجام یافت و زمینه برای خدمتگذاری ما برای چاپ آن فراهم گردید.

ترجمه این کتاب که از دیرباز مورد نیاز دانشمندان و دانش پژوهان و طلبه علم بود، یکی از آرزوهای دیرین همه ما بود و بر آن شدیم تا یکی از اساتید بزرگ عهده‌دار آن شود و اینک خدای را سپاسگزاریم که جناب مولانا محمد یوسف حسین پور مدیر مسوول حوزه علمیه عین العلوم گشت سراوان با درک اهمیت این گنجینه معارف اسلامی، دامن همت بر زدند و ترجمه آن را با گرفتاری‌های زیادی که دارند عهده‌دار شدند.

ما ضمن قدردانی، از تلاش و مساعی خالصانه ایشان و همه دوستانی که در این کار به گونه‌ای سهمی داشته‌اند بویژه جناب آقای عبدالله پاسالاری که در بخش ویراستاری آن زحمات فراوانی را متحمل شده‌اند یک جهان سپاسگزاریم.

غلام سرور سربوزی

مدیر مسوول انتشارات شیخ الإسلام احمد جام

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فهرست مطالب

قبله	۵۲
رسول خدا ﷺ اولین قبله را بیت المقدس قرار داد:	۵۲
حضرت ابراهیم ؑ و حضرت اسماعیل ؑ کعبه را قبله خود قرار دادند:	۵۲
برگشت به استقبال کعبه شریف:	۵۳
الستره	۵۳
فلسفه ستره:	۵۴
چه چیزی نماز را می شکند:	۵۴
اموری که انجام آن‌ها در نماز لازم است	۵۵
نماز در اصل، عبارت از سه چیز است:	۵۵
نماز دو حد دارد:	۵۵
فرق در میان اصول سه گانه:	۵۶
نماز متواتر و موروثنی:	۵۷
خضوع و توجه قلب:	۵۸
توجه به سوی قبله و فلسفه آن:	۵۸
تعظیم خداوند به وسیله جسد:	۵۹
تعیین اوقات برای نماز و دعا:	۶۰
فاتحه الكتاب یک دعاى جامعى است:	۶۰
تلاوت چیزی از قرآن:	۶۰
ضبط رکوع:	۶۰
ضبط سجده:	۶۱
بیرون آمدن از نماز باید با کلام خوبی باشد:	۶۱
التحیات و السلام:	۶۲
آداب دعا:	۶۲

۶۳	..... نماز کمتر از دو رکعت وجود ندارد:
۶۳	..... در بسیاری از خلق خداوند دو شق وجود دارد:
۶۳	..... عدد رکعات نماز:
۶۵	..... اذکار نماز و هیأت‌ها مندوب در آن
۶۵	..... کمال نماز از روی کم و کیف:
۶۵	..... هیأت‌های مندوب در نماز:
۶۶	..... معانی اذکار:
۶۷	..... صیغه‌های دعا:
۶۸	..... تعوذ از شیطان:
۶۸	..... خواندن بسم الله در نهان و آشکار:
۶۹	..... قراءت سوره فاتحه:
۷۰	..... آهسته خواندن در ظهر و عصر:
۷۰	..... دو سکتہ:
۷۱	..... چه مقدار قرآن در نمازها خوانده می‌شود:
۷۱	..... سوره‌های کوتاه (قصار) در مغرب:
۷۱	..... در نمازهای عیدین چه خوانده شود:
۷۲	..... آنچه در هنگام تلاوت بعضی آیات، سنت است:
۷۳	..... رفع یدین هنگام رفتن به رکوع:
۷۴	..... رفع یدین در هنگام سجده نمی‌باشد:
۷۴	..... هیأت رکوع و اذکار آن:
۷۵	..... قنوت الصبح:
۷۶	..... هیأت سجده و اذکار آن:
۷۷	..... هیأت بین دو سجده و اذکار آن:
۷۸	..... قعده بعد از سجده‌ها:

۷۸	..... صیغه های تشهد:
۷۹	..... صیغه های دعا در تشهد:
۸۰	..... اذکار ما بعد نماز:
۸۲	..... محل سنن رواتب:
۸۲	..... آنچه در نماز جایز نیست:
۸۲	..... آنچه با نماز منافات دارد:
۸۴	..... آنچه نماز را فاسد نمی کند:
۸۴	..... سجده سهو
۸۴	..... سجده سهو سنت است:
۸۵	..... مواضعی که در آن سجده سهو به جا آورده می شود:
۸۶	..... سجده تلاوت
۸۶	..... سجده تلاوت سنت است:
۸۶	..... آیات سجده تلاوت:
۸۷	..... از اذکار سجده تلاوت:
۸۷	..... النوافل
۸۷	..... شرع به انجام نوافل ترغیب نموده است:
۸۷	..... رواتب الفرائض:
۸۸	..... نوافل مؤکد:
۸۸	..... نوافل فجر:
۸۹	..... نوافل ظهر:
۸۹	..... نوافل جمعه:
۸۹	..... نوافل عصر:
۹۰	..... نماز شب:
۹۰	..... شیطان بر سر شخص به خواب رفته گره می زند:

آماده‌گیری نفوس برای تلاش نزول رحمت الهی به شب:.....	۹۱
از سنن تهجد و اذکار آن:.....	۹۲
از اذکار آن حضرت ﷺ در شب:.....	۹۳
اصل در نمازهای شب وتر است:.....	۹۴
محسنان نیاز به مزید احسان دارند:.....	۹۵
از اذکار وتر:.....	۹۵
از جمله نوافل، قیام ماه رمضان نیز می‌باشد:.....	۹۶
قیام رمضان، دری از آمرزش است:.....	۹۷
برخورد صحابه با قیام رمضان:.....	۹۷
نماز چاشت از نوافل صالحان است:.....	۹۸
نماز چاشت سه درجه دارد:.....	۹۸
نماز استخاره:.....	۹۹
آداب استخاره و دعای آن:.....	۹۹
نماز حاجت:.....	۱۰۰
نماز توبه:.....	۱۰۱
نماز تحیة الوضوء:.....	۱۰۱
نماز تسبیح:.....	۱۰۲
نماز خسوف و کسوف:.....	۱۰۲
نماز استسقاء (طلب باران):.....	۱۰۳
سجده شکر:.....	۱۰۴
نهی از نماز خواندن در اوقات پنجگانه:.....	۱۰۴
میان‌روی در عمل.....	۱۰۵
مرض طاعات، به ستوه آمدن نفوس است:.....	۱۰۶
حقوقی که بر انسان عاید می‌گردند:.....	۱۰۶

-
-
- ۱۰۶..... هدف از به جاآوری طاعات، راست کردن نفس است:
- ۱۰۷..... یکی از اهداف شرع مسدود نمودن باب تعمق است:
- ۱۰۸..... میانه روی در عمل به صورت متداوم:
- ۱۰۹..... نماز معذوران
- ۱۰۹..... رخصت به وقت عذرها:
- ۱۱۰..... قصر در نماز سفر:
- ۱۱۱..... حله سفر:
- ۱۱۱..... بیرون آمدن از وطن چندین صورت دارد:
- ۱۱۲..... جمع بین دو نماز:
- ۱۱۲..... ترک سنن:
- ۱۱۲..... نماز خواندن روی سواری:
- ۱۱۲..... نماز خوف به چند وجه خوانده می شود:
- ۱۱۴..... نماز بیمار:
- ۱۱۴..... نمازهای دیگر برای معذورین:
- ۱۱۵..... جماعت
- ۱۱۵..... فضل الصلاة:
- ۱۱۵..... خاصیت جماعت:
- ۱۱۶..... شرع مقدس اسلام بر جمع و اجتماع دستور می دهد:
- ۱۱۶..... عقوبت تارک جماعت:
- ۱۱۷..... جماعت سنت مؤکده است:
- ۱۱۷..... به هنگام حرج اجازه به ترک جماعت داده می شود:
- ۱۱۷..... یکی از حرج ها شب، سردی و باران است:
- ۱۱۷..... از جمله حرج ها حاجتی است که توقف از آن مشکل قرار گیرد:
- ۱۱۸..... خوف فتنه نیز از حرج می باشد:

۱۱۸.....	خوف و مرض هم از جمله حرج‌هاست:
۱۱۸.....	سزاوارتر برای امامت نماز:
۱۱۹.....	تقدیم اقرار لکتاب الله:
۱۱۹.....	تقدیم آشناتر به سنت:
۱۲۰.....	هر کس در محدوده مسئولیت خویش امام باشد:
۱۲۰.....	تخفیف در نماز با جماعت:
۱۲۰.....	متابعه الإمام:
۱۲۱.....	نماز امام در حال نشستن:
۱۲۱.....	ترتیب صفوف مقتدیان:
۱۲۲.....	راست کردن صف‌ها:
۱۲۳.....	نماز مسبوق:
۱۲۳.....	جمعه
۱۲۳.....	اجتماع هفتگی برای نماز:
۱۲۴.....	روز جمعه بهترین روزهای هفته است:
۱۲۵.....	در روز جمعه ساعتی هست که در آن دعا مستجاب می‌گردد:
۱۲۶.....	جمعه واجب مؤکد است:
۱۲۶.....	نماز جمعه از چه کسانی ساقط می‌گردد:
۱۲۶.....	در روز جمعه به کاربردن انواع نظافت مستحب است:
۱۲۷.....	در روز جمعه خاموش ماندن و نزدیک شدن به امام مستحب است:
۱۲۷.....	مستحب است که قبل از خطبه دو رکعت نماز خوانده شود:
۱۲۷.....	نهی از تخطی رقاب و تفریق در مسجد:
۱۲۸.....	ثواب نماز جمعه:
۱۲۸.....	مستحب است که اول وقت زود به مسجد رفت:
۱۲۸.....	جهر خواندن قراءت در نماز جمعه:

-
-
- ۱۲۸ ..... دو خطبه در جمعه:
- ۱۲۹ ..... جمعه در شهرها واجب است:
- ۱۳۰ ..... عیدین .....
- ۱۳۰ ..... اسلام عیدهای زمان جاهلیت را تبدیل نمود:
- ۱۳۱ ..... نخستین عید در اسلام:
- ۱۳۱ ..... عید دوم در اسلام:
- ۱۳۱ ..... از سنت‌های عید:
- ۱۳۲ ..... خروج در روز عید مستحب است:
- ۱۳۲ ..... نماز عیدین و خطبه آنها:
- ۱۳۲ ..... طعام در روز عید:
- ۱۳۳ ..... قربانی در روز عید:
- ۱۳۴ ..... از اذکار هنگام قربانی کردن:
- ۱۳۴ ..... جنازه .....
- ۱۳۴ ..... احوال‌پرسی از بیمار:
- ۱۳۵ ..... وادار نمودن محتضر بر ذکر الله:
- ۱۳۶ ..... دعا برای مرده و صدقه دادن به خاطر او:
- ۱۳۶ ..... تعزیت اهل میت و همکاری با آنها:
- ۱۳۷ ..... احادیثی که در باره مؤمن مصیبت زده وارد شده اند:
- ۱۳۸ ..... مصیبت، کفاره گناهان است:
- ۱۳۹ ..... رقیه بیمار:
- ۱۴۰ ..... عدم آرزوی مرگ:
- ۱۴۱ ..... محبت ملاقات با خدا:
- ۱۴۱ ..... حسن ظن با خدا:
- ۱۴۲ ..... مرگ را باید زیاد یاد کرد:

۱۴۳	خواندن شهادتین به هنگام احتضار:
۱۴۳	مناسب است که به محضر شهادتین تلقین گردند:
۱۴۳	مسلمان به هنگام وقوع مصیبت چه بگوید:
۱۴۴	گفتن چه چیزی به وقت رسیدن بر میت سنت است:
۱۴۴	غسل میت:
۱۴۵	شهید غسل داده نمی شود:
۱۴۵	کفن کردن محرم در دو پارچه احرام:
۱۴۶	در کفن نباید غلو کرد:
۱۴۶	شتاب کردن در دفن:
۱۴۶	اتباع جناز:
۱۴۷	ایستادن برای جنازه:
۱۴۷	نماز جنازه:
۱۴۷	از دعاهاى مستحب:
۱۴۹	نماز بر میت سفارشی برای اوست:
۱۵۰	نهی از بد و بیراه گفتن به مردگان:
۱۵۰	راه رفتن در جلو جنازه و پشت سر آن:
۱۵۰	لحد برای میت مسلمان:
۱۵۰	قبرهای مسلمانان:
۱۵۱	گریه بر مرده:
۱۵۱	طیانچه زدن، گریبان چاک دادن و نوحه سر دادن، حرام است:
۱۵۲	تشدید بر حرمت نوحه:
۱۵۲	حاضر شدن زنان در جنازها:
۱۵۳	مردن اولاد کفارهای برای والدین است:
۱۵۳	ثواب تعزیت:

۱۵۳ ..... درست کردن غذا برای صاحبان میت:

۱۵۳ ..... زیارت قبرستان:

۱۵۵ ..... من ابواب الزکاء

۱۵۵ ..... زکات نفس را مهذب می کند و فقرا را ملاحظه می نماید:

۱۵۵ ..... زکات نیاز فقیر را برآورده می کند:

۱۵۶ ..... پرداخت زکات مواساتی با فقرا و نیازمندان است:

۱۵۶ ..... تعیین مقادیر زکات:

۱۵۷ ..... مصادر زکات:

۱۵۸ ..... زکات کشاورزی و تجارت:

۱۵۹ ..... فضیلت انفاق و کراهیت امساک:

۱۵۹ ..... سخاوت روح زکات است:

۱۵۹ ..... فضیلت صدقه:

۱۶۰ ..... سزای مانع زکات:

۱۶۱ ..... سخی به خدا نزدیک است:

۱۶۲ ..... حقیقت انفاق و امساک:

۱۶۲ ..... بخل و ایمان یکجا در دل مؤمن جمع نمی شوند:

۱۶۳ ..... بیرون آمدن نفس از تاریکی های حیوانی:

۱۶۴ ..... مقادیر زکات

۱۶۴ ..... حکمت در نصاب های زکات:

۱۶۵ ..... در برده و اسب صدقه نیست:

۱۶۵ ..... زکات شتر:

۱۶۶ ..... زکات گوسفند:

۱۶۷ ..... زکات مال:

۱۶۷ ..... زکات زراعت:

زکات رکاز:	۱۶۸
زکات الفطر:	۱۶۸
زکات زیور آلات:	۱۶۸
مصارف مصارف بر دو قسم است:	۱۶۹
اول، آنچه ویژه مسلمانان است:	۱۶۹
دوم، آن که ادیان دیگر در آن شریک هستند:	۱۶۹
مال مصارف بر دو نوع است:	۱۶۹
نخست، مشترک المنافع:	۱۷۰
دوم، مال مختص به صدقات:	۱۷۰
مهم ترین نیازمندی ها، سه تاست:	۱۷۰
جایز است که در امر مفیدتری برای فقرا صرف گردند:	۱۷۱
صدقات چرک های اموال مردم هستند:	۱۷۲
در دادن مال زکات به آل محمد توهینی به آنهاست:	۱۷۲
زکات بدون ضرورت حلال نیست:	۱۷۳
چه مقدار ثروت مانع از سؤال است:	۱۷۳
اصرار ورزیدن در سؤال مکروه است:	۱۷۴
معنی برکت و حقیقت آن:	۱۷۴
چند امور وابسته به زکات:	۱۷۵
توصیه برای زکات گیر:	۱۷۵
تصدق بهتر از وصیت است:	۱۷۶
انجام کارهای نیک با صدقه برابرند:	۱۷۶
ثواب صدقه در دنیا، با ثواب آن در آخرت، برابر است:	۱۷۷
صدقه کردن بر خویشاوندان نزدیک، بهتر است:	۱۷۷
انباردار مسلمان و امین:	۱۷۸

۱۷۸ ..... صدقه و انفاق نمودن زن:

۱۷۹ ..... رجوع در صدقه:

۱۸۰ ..... از ابواب روزه

۱۸۰ ..... روزه سرکوب نمودن بهیمیت در انسان است:

۱۸۰ ..... در روزه بهیمیت تابع ملکیت قرار می گیرد:

۱۸۰ ..... لزوم گرفتن روزه در زمان مشخص:

۱۸۱ ..... واجب است مقدار روزه معین گردد:

۱۸۱ ..... کم کردن خوردن و نوشیدن دو راه دارد:

۱۸۲ ..... طولانی کردن مدت روزه بی انصافی است:

۱۸۳ ..... منضبط شدن روزه فایده ای را دربر دارد که از آن امید می رفت:

۱۸۳ ..... باید برای روزه، ماه مشخصی مقرر گردد:

۱۸۳ ..... ماه رمضان سزاوارتر بود که ماه روزه قرار بگیرد:

۱۸۴ ..... فضیلت روزه

۱۸۴ ..... درهای بهشت در ماه رمضان باز می گردند:

۱۸۵ ..... آمرزش گناهان در رمضان:

۱۸۶ ..... ثواب روزه حد و نهایتی ندارد:

۱۸۷ ..... روزه دار، دو خوشحالی دارد:

۱۸۷ ..... بوی دهان روزه دار:

۱۸۷ ..... روزه سپری است:

۱۸۸ ..... احکام روزه

۱۸۸ ..... روزه با رویت هلال شروع می شود:

۱۸۹ ..... تعمق در روزه از روی کم و کیف مرغوب نیست:

۱۸۹ ..... با روزه گرفتن به استقبال رمضان نباید رفت:

۱۸۹ ..... وقت روزه نباید به درازا کشانده شود:

۱۹۰	ثبوت رویت هلال رمضان:
۱۹۰	سحری خوردن برکت دارد:
۱۹۱	زود افطار کردن:
۱۹۱	نهی از وصال (روزه شب و روز):
۱۹۱	نیت روزه:
۱۹۲	افطار نمودن به آب و خرما:
۱۹۲	ثواب کسی که به روزه دار افطاری بدهد:
۱۹۳	اذکار هنگام افطار:
۱۹۳	روزه نباید به روز جمعه مختص باشد:
۱۹۳	حرمت روزه گرفتن در روزهای عید:
۱۹۴	زن بدون اجازه شوهر روزه نفلی نمی تواند بگیرد:
۱۹۴	افطار روزه دار نفلی:
۱۹۴	روزه داری که به فراموشی بخورد:
۱۹۵	افطار عمد در رمضان:
۱۹۵	روزه گرفتن مسافر و افطار او:
۱۹۶	کسی که بمیرد در حالی که بر او قضای روزه باشد:
۱۹۶	اموری چند متعلق به روزه:
۱۹۶	پاک نگهداشتن روزه از گفتار و کردار پست و خسیس:
۱۹۷	سنن انبیاء در باره روزه:
۱۹۸	روزه عاشورا:
۱۹۸	روزه روز عرفه:
۱۹۹	روزه شش روز از شوال:
۱۹۹	روزه سه روز از هر ماه:
۲۰۰	شب قدر:

- اعتکاف در مسجد: ۲۰۱
- از ابواب حج ۲۰۲**
- مصالح ملاحظه شده در حج: ۲۰۲
- موافقت به آنچه از حضرت ابراهیم علیه السلام به ارث رسیده است: ۲۰۲
- رفق و نرمش با خاص و عام در حج: ۲۰۲
- حج ریشه ای است در میان عرب: ۲۰۳
- عرب ها اعمالی را از طرف خود در حج انجام می دادند که باطل بودند: ۲۰۳
- اهل جاهلیت در حج قیاسات فاسدی ایجاد کرده بودند: ۲۰۴
- اهل جاهلیت تجارت در موسم حج را مکروه می دانستند: ۲۰۴
- اهل جاهلیت به جا آوردن عمره در موسم حج را مکروه می گفتند: ۲۰۵
- حج در عمر یک بار فرض است: ۲۰۵
- فضیلت حج مبرور: ۲۰۶
- به جاآوری عمره در رمضان: ۲۰۷
- مجازات کسی که با وجود استطاعت، تارک حج باشد: ۲۰۷
- تذلیل نفس در حج، اعلائی است برای کلمه الله: ۲۰۸
- صفت مناسک: ۲۰۸
- اهل مکه از مکه احرام می بندند: ۲۰۸
- اهالی آفاق از میقات ها احرام می بندند: ۲۰۹
- احرام برای عمره: ۲۰۹
- احرام متمتع: ۲۰۹
- احرام در حج قران: ۲۰۹
- احرام به جای تکبیر تحریمه در نماز است: ۲۱۰
- محرم از چه چیزها پرهیز می کند: ۲۱۰
- لباس محرم: ۲۱۰

۲۱۱	خواستگاری محرم و نکاح او:
۲۱۱	محرم شکار نمی کند و ذبح می کند:
۲۱۲	میقات های حج:
۲۱۳	فلسفه وقوف به عرفات:
۲۱۳	فلسفه نزول در میدان منا:
۲۱۴	فلسفه ماندن به هنگام شب در مزدلفه:
۲۱۴	وقوف در مشعر حرام:
۲۱۴	فلسفه رمی جمار:
۲۱۵	فلسفه هدی:
۲۱۵	فلسفه تراشیدن سر:
۲۱۶	صفت طواف:
۲۱۶	طواف قدوم:
۲۱۷	در عمره وقوف عرفات نیست:
۲۱۷	فلسفه سعی بین صفا و مروه:
۲۱۸	داستان حجه الوداع:
۲۱۸	حجه الوداع در سال دهم هجری:
۲۱۸	نوعیت حج رسول خدا ﷺ:
۲۱۹	بلند کردن صدا به احرام و لبیک:
۲۲۰	رسول خدا ﷺ ناقه خویش را اشعار نمود:
۲۲۰	احرام بستن زن معذور:
۲۲۱	فرود آمدن رسول خدا در ذی طوی:
۲۲۱	استلام رکن:
۲۲۲	فلسفه استلام دو رکن:
۲۲۲	بیرون آمدن به سوی صفا:

-
- ۲۲۳ ..... اسرار صفا و مروه: .....
 ۲۲۴ ..... عمره در روزهای حج: .....
 ۲۲۴ ..... سوق دادن هدی مانع از حلال قرار گرفتن است: .....
 ۲۲۴ ..... توجه به منی در روز ترویّه (هشتم): .....
 ۲۲۵ ..... رسول خدا ﷺ برای مردم سخنرانی فرمود: .....
 ۲۲۶ ..... رسول خدا ﷺ در موقف حاضر می شود: .....
 ۲۲۶ ..... فرود آمدن به مزدلفه: .....
 ۲۲۶ ..... در شب مزدلفه آن حضرت ﷺ نماز تهجد نخواند: .....
 ۲۲۷ ..... رمی جمار: .....
 ۲۲۷ ..... برگشت به کشتارگاه: .....
 ۲۲۸ ..... همه میدان عرفات موقف و کل منی کشتارگاه است: .....
 ۲۲۸ ..... افاضه به سوی خانه کعبه: .....
 ۲۲۹ ..... نزول ابطح: .....
 ۲۲۹ ..... چند امور وابسته به حج: .....
 ۲۲۹ ..... حجر الأسود از جنت است: .....
 ۲۳۰ ..... ثواب کسی که به بیت الله طواف نموده و در آنجا نماز خوانده است: .....
 ۲۳۰ ..... فضیلت روز عرفه: .....
 ۲۳۱ ..... فضیلت سر تراشیدن و کوتاه کردن موی آن: .....
 ۲۳۲ ..... حکم احصار: .....
 ۲۳۲ ..... حرم مکه و مدینه: .....
 ۲۳۳ ..... از آداب حرم: .....
 ۲۳۳ ..... فضیلت مدینه: .....
 ۲۳۵ ..... از ابواب احسان .....
 ۲۳۵ ..... شارع به اعمال مکلف می کند: .....

۲۳۵	احسان نیاز به دو چیز دارد:
۲۳۶	اصول اخلاق چهار تاست:
۲۳۷	روح طهارت:
۲۳۷	روح نماز:
۲۳۸	روح تلاوت قرآن:
۲۳۸	روح ذکر:
۲۳۹	روح دعاء:
۲۳۹	هرگاه این حضور، مفقود گردد، باید در بررسی علت آن باشد:
۲۴۰	یکسوی، علاج پراکندگی افکار است:
۲۴۰	سماحت نفس:
۲۴۰	انواع سماحت:
۲۴۱	عدالت:
۲۴۲	اعمال اصلاحی، رحمت خدا را به بار می آورند:
۲۴۳	اعمال فساد آور غضب خدا را به بار می آورند:
۲۴۳	انواع عدالت:
۲۴۳	فرق در میان اهل الله و عموم مردم:
۲۴۴	رسول به اخلاق و آنچه اخلاق را تقویت کند دستور می دهد:
۲۴۴	اذکار و آنچه متعلق به آنهاست:
۲۴۵	مزایای ذکر:
۲۴۶	ذکر الله در نفس:
۲۴۶	ذکر الله در جمع:
۲۴۶	تقرب به خدا:
۲۴۷	رحمت خداوند و آمرزش او:
۲۴۷	محبت خداوند با بندگان:

-
-
- ۲۴۹ ..... برتری ذکر از هر عمل:
- ۲۴۹ ..... فرو گذاشت ذکر حسره و نقصانی می باشد:
- ۲۵۰ ..... ضبط الفاظ ذکر:
- ۲۵۰ ..... سبحان الله:
- ۲۵۱ ..... الحمد لله:
- ۲۵۲ ..... لا إله إلا الله:
- ۲۵۳ ..... الله أكبر:
- ۲۵۳ ..... فلسفه حدیث جویریہ:
- ۲۵۴ ..... برخی از دعاهای آن حضرت ﷺ:
- ۲۵۶ ..... از دعاهای آن حضرت ﷺ که در استعاذه می فرمود:
- ۲۵۷ ..... دعاها بر دو قسم هستند:
- ۲۵۸ ..... دعا مغز عبادت است:
- ۲۵۸ ..... دعا پذیرفته می شود چه به نفی و چه به اثبات:
- ۲۵۹ ..... جدی گرفتن دعا:
- ۲۵۹ ..... دعا قضا را برمی گرداند:
- ۲۶۰ ..... دعا به هنگام آرامش:
- ۲۶۰ ..... دعا در رحمت را باز می کند:
- ۲۶۰ ..... دعا به هنگام نزول رحمت:
- ۲۶۱ ..... هر پیامبری دعایی دارد که مستجاب می گردد:
- ۲۶۲ ..... عهد پیامبر ﷺ با خداوند:
- ۲۶۲ ..... در دعا باید بر خدا توکل نمود:
- ۲۶۳ ..... استغفار در دعا:
- ۲۶۳ ..... از جامع ترین صیغهای استغفار:
- ۲۶۴ ..... استغفار زنگ ها را از قلب دور می کند:

۲۶۴	تبرک جستن به نام خدا در دعا:
۲۶۵	اسم الله الأعظم:
۲۶۵	خواندن درود بر پیامبر ﷺ به هنگام دعا:
۲۶۷	اوقات اذکار:
۲۶۸	اوقات ذکر سه تا هستند:
۲۷۰	اذکار وقت خواب:
۲۷۲	دعای کسی که با زنی ازدواج کند یا برده‌ای بخرد:
۲۷۸	آنچه به هنگام شنیدن اذان مشروع است:
۲۷۹	اذکار ماه ذوالحجّه:
۲۷۹	بقیه مباحث احسان:
۲۷۹	اسباب به دست آوردن اخلاق، و موانع آن:
۲۸۰	تفکر در ذات الله تعالی:
۲۸۰	تفکر در صفات الله تعالی:
۲۸۲	تفکر در افعال ظاهر خداوند متعال:
۲۸۳	تفکر در مرگ و آنچه بعد از آن می‌باشد:
۲۸۴	تفاضل و برتری سورهای قرآن:
۲۸۶	نیت روح، و عبادت جسد آنست:
۲۸۷	مؤمن کار خیر می‌کند و خوشش می‌آید که مردم او را ببینند:
۲۸۸	حسن الخلق عبارت است از سماحت و عدالت:
۲۸۸	زبان از همه جوارح، زودتر به خیر و شر می‌رسد:
۲۸۹	آفات زبان بر چند قسم هستند:
۲۸۹	در عرف شرع:
۲۹۰	قناعت:
۲۹۱	جود:

۲۹۲	..... کوتاهی امید:
۲۹۳	..... تواضع:
۲۹۳	..... حلم و سنگینی و نرمش:
۲۹۴	..... صبر:
۲۹۴	..... احادیثی چند در باره سماحت و عدالت:
۲۹۵	..... مؤمن برای مؤمن دیگر، مانند بنیانی است که همدیگر را نگه می دارند:
۲۹۵	..... مسلمان برادر مسلمان است:
۲۹۶	..... توصیه برای زنان:
۲۹۷	..... احادیثی چند برای همسر:
۲۹۸	..... مراعات با همسایگان:
۲۹۸	..... وصیت به مادر و پدر و خویشاوندان:
۲۹۹	..... چه کسانی سزاوار احترام هستند:
۳۰۰	..... عیادت بیماران:
۳۰۰	..... مقامات و احوال
۳۰۰	..... نتایج و ثمرات احسان، مقامات و احوال می باشند:
۳۰۰	..... در انسان سه لطیفه وجود دارد:
۳۰۰	..... دلایل اثبات عقل:
۳۰۱	..... دلایل اثبات قلب:
۳۰۲	..... دلایل اثبات نفس:
۳۰۲	..... پایه و مقام عقل:
۳۰۲	..... کارها به وسیله سه نیروی اصلی به اتمام می رسند:
۳۰۳	..... افعال نیروها، باهم متقارب می باشند:
۳۰۳	..... صفات قلب:
۳۰۴	..... صفات عقل:

۳۰۴	صفات نفس:
۳۰۴	هرگاه قلب خشمگین شود:
۳۰۴	هرگاه شهوتی برای قلب پیش بیاید:
۳۰۵	هرگاه عقل بر قلب و نفس غالب آید:
۳۰۵	هرگاه طلب پست و مقام و مکارم اخلاق غالب آید:
۳۰۶	اهل مذاهب و ادیان بر مقامات عقل اتفاق دارند:
۳۰۷	عقل انسان غالب بر قلب اوست:
۳۰۷	عقل حیوان مغلوب است:
۳۰۸	درجات انسان:
۳۰۸	انسان چگونه می تواند بر لطایف سه گانه مالک شود:
۳۰۹	مقامات و احوال:
۳۰۹	هرگاه عقل به وسیله یقین مهذب گردد:
۳۱۰	به هنگام تهذیب نفس توبه و زهد به دست می آید:
۳۱۰	یقین ریشه و اصل مقامات است:
۳۱۰	معنی یقین:
۳۱۱	شعبه های یقین بسیار هستند:
۳۱۱	شکر از شاخ های یقین است:
۳۱۲	توکل از شاخ های یقین است:
۳۱۳	هیبت و بیم از شاخ های یقین است:
۳۱۳	حسن ظن از شاخ های یقین است:
۳۱۴	تفرید از شاخ های یقین است:
۳۱۴	اخلاص از شاخ های یقین است:
۳۱۵	توحید از شاخ های یقین است:
۳۱۵	صدیقیت و محدثیت از شاخ های یقین هستند:

-
-
- ۳۱۶ ..... فرق بین صدیق و محدث:
- ۳۱۶ ..... از علایم صدیق:
- ۳۱۷ ..... از خواص مُحدث بودن:
- ۳۱۷ ..... صدیق از همه به خلافت سزاوارتر است:
- ۳۱۸ ..... محدث در خلافت پشت سر صدیق است:
- ۳۱۸ ..... تجلی، یکی از احوال متعلق به عقل است:
- ۳۱۸ ..... تجلی ذات یا مکاشفه:
- ۳۱۸ ..... تجلی صفات ذات:
- ۳۱۹ ..... تجلی حکم ذات یا تجلی آخرت:
- ۳۲۱ ..... فراست صادق از شاخ‌های یقین است:
- ۳۲۱ ..... خواب‌های نیک هم از شاخ‌های یقین هستند:
- ۳۲۱ ..... لذت بردن به هنگام مناجات از شاخ‌های یقین است:
- ۳۲۲ ..... محاسبه نمودن خویش از شاخ‌های یقین است:
- ۳۲۲ ..... حیاء از شاخ‌های یقین است:
- ۳۲۲ ..... مقامات وابسته به قلب:
- ۳۲۳ ..... تصمیم یا اراده:
- ۳۲۳ ..... حب خدا و رسول ﷺ:
- ۳۲۴ ..... محبت مؤمن برای خداوند متعال:
- ۳۲۵ ..... از مقامات قلبی، یکی آنست که مقبولیت مؤمن نازل گردد:
- ۳۲۶ ..... از مقامات قلبی یکی این است که دشمنان مؤمن، مخذول گردند:
- ۳۲۶ ..... از مقامات است استجابة سؤال و پناه‌دادن به سائل:
- ۳۲۷ ..... از مقامات قلبی یکی فنا از نفس است:
- ۳۲۸ ..... و از مقامات قلبی، هشدار خداوند، به بنده است:
- ۳۲۸ ..... دو مقام شهید و حواری:

۳۲۸	..... شهید:
۳۲۹	..... حواری:
۳۲۹	..... شهید و حواری چندین نوع و شعبه دارند:
۳۳۰	..... از احوال قلب، سکر هست:
۳۳۰	..... غلبه، از احوال قلب است:
۳۳۲	..... غلبه انگیزه الهی:
۳۳۳	..... مثالی برای غلبه:
۳۳۴	..... ترجیح طاعت خداوند از احوال قلبی است:
۳۳۴	..... غلبه خوف از احوال قلبی است:
۳۳۵	..... مقاماتی که نفس به آنها دست می یابد:
۳۳۵	..... حقیقت خوف از خداوند متعال:
۳۳۶	..... مؤمن به گناه مرتکب می شود باز توبه می کند:
۳۳۶	..... مؤمن دو داعی دارد:
۳۳۸	..... مقام توبه و ثمره آن:
۳۳۸	..... مقام حياء و ثمره آن:
۳۳۹	..... پرهیز از شبهات، استبرایی برای دین است:
۳۴۰	..... هر مشغله ای به جز یاد خدا نکته سیاهی می باشد:
۳۴۰	..... زاهدبودن تکلیف شرعی نیست:
۳۴۱	..... جهاد با نفس جهت فرود آوردن نور الهی است:
۳۴۲	..... عقل با نور ایمان منور می گردد:
۳۴۴	..... غیبت از احوال نفس است:
۳۴۴	..... قلب در وسط عقل و نفس قرار دارد:
۳۴۴	..... دفاع نور ایمانی از انگیزهای نفس حیوانی:
۳۴۶	..... از ابواب تلاش رزق:

- ۳۴۶ ..... تلاش رزق مشروع است اما با شروط: تلاش رزق مشروع است اما با شروط: ۳۴۶
- ۳۴۶ ..... از شرایط تلاش رزق: از شرایط تلاش رزق: ۳۴۶
- ۳۴۷ ..... زمین‌های موات مال آبادکننده هستند: زمین‌های موات مال آبادکننده هستند: ۳۴۷
- ۳۴۷ ..... زمین‌های عادی، برای آبادکننده هستند: زمین‌های عادی، برای آبادکننده هستند: ۳۴۷
- ۳۴۸ ..... منع کردن به جز برای خدا و رسول او برای کسی دیگر جایز نیست: منع کردن به جز برای خدا و رسول او برای کسی دیگر جایز نیست: ۳۴۸
- ۳۴۸ ..... آبیاری از آب جاری: آبیاری از آب جاری: ۳۴۸
- ۳۴۸ ..... معدنی که آبش قطع نمی‌شود حق عموم مردم است: معدنی که آبش قطع نمی‌شود حق عموم مردم است: ۳۴۸
- ۳۴۹ ..... حکم لقطه: حکم لقطه: ۳۴۹
- ۳۵۰ ..... مبادله: مبادله: ۳۵۰
- ۳۵۰ ..... شروط العاقدین: شروط العاقدین: ۳۵۰
- ۳۵۰ ..... خيار المتبايعين: خيار المتبايعين: ۳۵۰
- ۳۵۱ ..... تنظیم مکاسب: تنظیم مکاسب: ۳۵۱
- ۳۵۲ ..... کسب‌هایی که به صلاح عموم ضرر دارند: کسب‌هایی که به صلاح عموم ضرر دارند: ۳۵۲
- ۳۵۳ ..... معاملاتی که از آن نهی شده: معاملاتی که از آن نهی شده: ۳۵۳
- ۳۵۳ ..... قمار؛ حرام و باطل است: قمار؛ حرام و باطل است: ۳۵۳
- ۳۵۳ ..... ربا حرام و باطل است: ربا حرام و باطل است: ۳۵۳
- ۳۵۵ ..... راز تحریم ربا: راز تحریم ربا: ۳۵۵
- ۳۵۵ ..... اسرار ربا: اسرار ربا: ۳۵۵
- ۳۵۶ ..... ربا در دو نقد ثمن و در روزی‌های ذخیره‌شده می‌آید: ربا در دو نقد ثمن و در روزی‌های ذخیره‌شده می‌آید: ۳۵۶
- ۳۵۸ ..... معاملاتی که مشتمل بر معنی قمار می‌باشند: معاملاتی که مشتمل بر معنی قمار می‌باشند: ۳۵۸
- ۳۵۹ ..... مکروه‌بودن معامله بر چند معنی دایر است: مکروه‌بودن معامله بر چند معنی دایر است: ۳۵۹
- ۳۵۹ ..... هرگاه خداوند چیزی را حرام کند قیمت آن را نیز حرام می‌کند: هرگاه خداوند چیزی را حرام کند قیمت آن را نیز حرام می‌کند: ۳۵۹
- ۳۶۰ ..... مالی که به وسیله گناه به دست بیاید حلال نیست: مالی که به وسیله گناه به دست بیاید حلال نیست: ۳۶۰
- ۳۶۰ ..... کمک به گناه نیز گناه است: کمک به گناه نیز گناه است: ۳۶۰

۳۶۱	..... نهی از بعضی معامله و مکاسب:
۳۶۲	..... بیع و سلف حلال نیست:
۳۶۳	..... طعام باید پس از وصول، به فروش برسد:
۳۶۳	..... فروختن میوه بعد از پخته شدن:
۳۶۴	..... جلوگیری از استقبال کاروان‌ها برای بیع:
۳۶۴	..... بر نهی از فروختن فروش:
۳۶۵	..... نهی از فروختن اهل شهر برای بیابان‌نشینان:
۳۶۵	..... احتکار حرام است:
۳۶۶	..... پنهان کردن عیب کالا بر مشتری حرام است:
۳۶۷	..... نهی از فروختن آب اضافی:
۳۶۸	..... احکام بیع:
۳۶۸	..... چشم‌پوشی در معاملات تجاری:
۳۶۸	..... کراهیت قسم خوردن در معامله:
۳۶۹	..... بیع الدنانیر بالدرهم:
۳۶۹	..... هر شرطی که از آن نهی وارد شده است باطل است:
۳۶۹	..... ولاء فروخته نمی‌شود:
۳۷۰	..... خراج وابسته به ضمان است:
۳۷۰	..... هرگاه فروشنده و خریدار اختلافی داشتند قول فروشنده معتبر است:
۳۷۰	..... شفعه برای شریک و برای جار است:
۳۷۱	..... فسخ نمودن معامله برای پشیمان مستحب است:
۳۷۱	..... استثنای متعین جایز است:
۳۷۲	..... در میان مادر و فرزندان تفریق نمی‌شود:
۳۷۲	..... نهی از معامله به وقت نماز جمعه:
۳۷۲	..... نهی از نرخ گذاری:

-
-
- ۳۷۳ ..... نوشتن و مقرر کردن گواه بر آن: نوشتن و مقرر کردن گواه بر آن: ۳۷۳
 ۳۷۳ ..... معامله سلم در کیل و وزن معلوم: معامله سلم در کیل و وزن معلوم: ۳۷۳
 ۳۷۴ ..... رهن گذاشتن مرهون را باز نمی دارد: رهن گذاشتن مرهون را باز نمی دارد: ۳۷۴
 ۳۷۴ ..... کم فروشی حرام است: کم فروشی حرام است: ۳۷۴
 ۳۷۵ ..... هرگاه مردم مال خود را پیش گدایی یافتند: هرگاه مردم مال خود را پیش گدایی یافتند: ۳۷۵
 ۳۷۵ ..... تخفیف بر تنگدست مندوب است: تخفیف بر تنگدست مندوب است: ۳۷۵
 ۳۷۵ ..... درنگ کردن دارا، ظلمی است: درنگ کردن دارا، ظلمی است: ۳۷۵
 ۳۷۶ ..... صلح جایز است: صلح جایز است: ۳۷۶
 ۳۷۶ ..... تبرع و تعاون ..... تبرع و تعاون ۳۷۶
 ۳۷۶ ..... تبرع صدقه یا هدیه است: تبرع صدقه یا هدیه است: ۳۷۶
 ۳۷۷ ..... هدیه، دوستی را استوار نگه می دارد: هدیه، دوستی را استوار نگه می دارد: ۳۷۷
 ۳۷۸ ..... ستایش بر هدیه دهنده: ستایش بر هدیه دهنده: ۳۷۸
 ۳۷۸ ..... هدیه کینه را از بین می برد: هدیه کینه را از بین می برد: ۳۷۸
 ۳۷۹ ..... هدیه خوشبو، برگردانیده نمی شود: هدیه خوشبو، برگردانیده نمی شود: ۳۷۹
 ۳۷۹ ..... مکروه بودن برگشت در هبه و بخشش: مکروه بودن برگشت در هبه و بخشش: ۳۷۹
 ۳۸۰ ..... ترجیح دادن بعضی از فرزندان بر بعضی مکروه است: ترجیح دادن بعضی از فرزندان بر بعضی مکروه است: ۳۸۰
 ۳۸۰ ..... وصیت کردن سنت است: وصیت کردن سنت است: ۳۸۰
 ۳۸۰ ..... وصیت به بیشتر از یک سوم درست نیست: وصیت به بیشتر از یک سوم درست نیست: ۳۸۰
 ۳۸۱ ..... برای وارث وصیت کردن درست نیست: برای وارث وصیت کردن درست نیست: ۳۸۱
 ۳۸۲ ..... عجله کردن در وصیت مستحب است: عجله کردن در وصیت مستحب است: ۳۸۲
 ۳۸۲ ..... وقف بهترین صدقه است: وقف بهترین صدقه است: ۳۸۲
 ۳۸۳ ..... کمک کردن بر چندین قسم است: کمک کردن بر چندین قسم است: ۳۸۳
 ۳۸۴ ..... فرائض ..... فرائض ۳۸۴
 ۳۸۵ ..... حکمت، متقاضی تعاون است: حکمت، متقاضی تعاون است: ۳۸۵

۳۸۵	اسبابی که به دوستی و محبت وا می دارند:
۳۸۵	صله ارحام امر واجبی است:
۳۸۵	مستحق تر به مال میت، نزدیکان او می باشند:
۳۸۶	نخست حکم وصیت برای نزدیکان نازل شد:
۳۸۶	نزول آیه میراث:
۳۸۷	مسایل مواریث مبتنی بر چند اصول می باشند:
۳۸۸	خویشاوندی بر دو قسم است:
۳۸۹	توارث بر چند معنی دور می زند:
۳۹۰	مرد بر زن در صورتی که مساوی باشند برتری دارد:
۳۹۱	قول ابن مسعود در یک ثلث باقی مانده:
۳۹۱	کسانی که در یک پایه باشند، باهم تقسیم می کنند:
۳۹۲	سهام نصیبیه ها ظاهر می باشند:
۳۹۳	سهم دختر به تنهایی و به همراهی دختری دیگر:
۳۹۴	فرزندان مستحق ترند به میراث، از مادر و پدر:
۳۹۵	فلسفه بردن میراث همسر:
۳۹۵	فرزندان مادر:
۳۹۶	فرزندان پدر:
۳۹۷	عصبه:
۳۹۷	به هنگام اختلاف دین توارثی وجود ندارد:
۳۹۸	قتل مانع از ارث است:
۳۹۸	بنو الأم و بنو العلات:
۴۰۰	از ابواب تدبیر منزل
۴۰۰	خواستگاری و آنچه به آن وابسته است:
۴۰۰	ازدواج برای جوانان ضروری است:

-
-
- ۴۰۱ ..... تقوی با ازدواج تعارضی ندارد: .....
 ۴۰۱ ..... رهبانیت باطل، و ازدواج سنت پیامبران است: .....
 ۴۰۲ ..... زن به خاطر چهار خصلت برگزیده می شود: .....
 ۴۰۳ ..... زن باید از قبیله برگزیده شود که عادات زنان آن خوب باشند: .....
 ۴۰۳ ..... برگزیدن زن بسیار زایه و دوست دارد: .....
 ۴۰۴ ..... خواستگاری مرد با اخلاق و دیندار را، نباید رد کرد: .....
 ۴۰۴ ..... شومی در زن، منزل و اسب است: .....
 ۴۰۵ ..... نگرستن به سوی زن در هنگام خواستگاری: .....
 ۴۰۵ ..... معالجه تمایل به زن بیگانه: .....
 ۴۰۶ ..... نباید کسی بر خواستگاری برادری پیام خواستگاری بدهد: .....
 ۴۰۶ ..... هیچ زنی طلاق زن دیگر را خواهان نباشد: .....
 ۴۰۷ ..... ذکر برهنگی ها .....
 ۴۰۷ ..... مسدود نمودن دروازه فساد جنسی: .....
 ۴۰۷ ..... نباید زن بدون ضرورت از خانه بیرون آید: .....
 ۴۱۰ ..... هیچ زنی پیش شوهرش، اوصاف زنی دیگر را بیان نکند: .....
 ۴۱۰ ..... ستر عورت غلیظه واجب تر است: .....
 ۴۱۱ ..... برهنه شدن بدون ضرورت حرام است: .....
 ۴۱۱ ..... نخستین نگرستن مجاز، و دومی حرام است: .....
 ۴۱۲ ..... برده مانند محرم است: .....
 ۴۱۲ ..... صفت نکاح .....
 ۴۱۲ ..... زنان در نکاح، حاکم قرار داده نمی شوند: .....
 ۴۱۳ ..... بودن ولی، در نکاح شرط است: .....
 ۴۱۳ ..... از بیوه مشوره و از دوشیزه اجازه خواسته می شود: .....
 ۴۱۴ ..... نکاح برده موقوف بر اجازه آقا است: .....

۴۱۴.....	خطبه قبل از عقد نکاح:
۴۱۶.....	اعلان نکاح و جلسه گرفتن به آن:
۴۱۶.....	رخصت در متعه و نهی از آن:
۴۱۷.....	نکاح بدون مهر نیست:
۴۱۸.....	مهریه زیاد و کم می شود:
۴۱۸.....	نباید در معین کردن مهریه بیش از حد غلو کرد:
۴۱۹.....	نباید بر زنان در درنگ کردن پرداخت مهر، یا کاستن آن ظلم کرد:
۴۱۹.....	کل مهریه به طلاق و مرگ واجب می گردد:
۴۲۱.....	در ولیمه نکاح مصالح زیادی وجود دارد:
۴۲۱.....	رسول خدا ﷺ بر بعضی از ازواج مطهرات ولیمه کرده است:
۴۲۲.....	هر کسی به ولیمه دعوت گردد قبول کند:
۴۲۲.....	رسول خدا ﷺ در خانه آراسته وارد نمی شد:
۴۲۳.....	نهی از خوردن غذای مفتخرانه:
۴۲۳.....	محرمات
۴۲۵.....	قربابت سبب تحریم است:
۴۲۶.....	شیرخوارگی سبب تحریم است:
۴۲۶.....	مقدار رضاع که سبب تحریم است:
۴۲۸.....	حکمت در حرمت جمع کردن دو خویشاوند:
۴۲۸.....	مصاهرت از اسباب تحریم است:
۴۲۹.....	حکمت در تحدید عدد همسران:
۴۲۹.....	اختلاف دین، سبب تحریم است:
۴۳۰.....	از اسباب تحریم یکی آنست که زن، کنیز کسی باشد:
۴۳۱.....	ازدواج به زن شوهردار چه شوهر مسلمان باشد یا کافر حرام است:
۴۳۱.....	ازدواج به زن زانی که توبه نکرده است حرام است:

-
-
- آداب مباشرت ۴۳۲
- شرع برای تناسل در بین دو جنس ترغیب فرمود: ۴۳۲
- شرع شذوذ جنسی را حرام قرار داده است: ۴۳۲
- عزل مکروه است نه حرام: ۴۳۳
- غیله مکروه است اما حرام نیست: ۴۳۴
- علاقه زوجیت باید پنهان باشد: ۴۳۵
- حکمت در تحریم عمل جنسی با زن حایض: ۴۳۵
- حقوق زوجیت ۴۳۶
- رابطه زوجیت بزرگترین و مفیدترین رابطه است: ۴۳۶
- استوصوا بالنساء خیراً: ۴۳۷
- اشتباهات زن قابل تحمل می‌باشند: ۴۳۷
- حقوق همسر: ۴۳۷
- معاشرت باهم، موافق به عرف باشد: ۴۳۸
- هرگاه مرد زن را به لحافش فرا خواند: ۴۳۸
- یک گونه غیرت را خداوند دوست و دیگری را مبغوض می‌دارد: ۴۳۹
- مردان سرپرست زنان هستند: ۴۳۹
- معالجه اختلاف خانوادگی: ۴۴۰
- پدید آوردن فساد در میان زن و مرد حرام است: ۴۴۰
- برقراری عدالت در میان همسران: ۴۴۱
- حرام است بر اولیاء که زنان را از ازدواج باز دارند: ۴۴۱
- زنان یتیم مال‌دار به خاطر مال‌شان ازدواج می‌گردند: ۴۴۲
- اگر کسی با زن دوم ازدواج نمود، پیش او بماند سپس به عدالت پردازد: ۴۴۲
- رسول خدا ﷺ هرگاه می‌خواست به سفر برود قرعه می‌انداخت: ۴۴۴
- هرگاه کنیزی آزاد گردد در باقی ماندن پیش شوهر اختیار دارد: ۴۴۴

۴۴۵	بحث طلاق
۴۴۵	مبغوض ترین حلال پیش خداوند طلاق است:
۴۴۶	قلم از خوابیده، کودک و دیوانه برداشته شده است:
۴۴۷	طلاق مکره:
۴۴۷	طلاق قبل از نکاح وجود ندارد:
۴۴۸	فلسفه این که طلاق سه قرار داده شد:
۴۴۹	رجوع به سوی مطلقه ثلاث نیست مگر بعد از ازدواج با شوهر دیگر:
۴۴۹	محلل و محلل له، هر دو معلون می باشند:
۴۵۰	فلسفه این که ایقاع طلاق در طهر مقرر گردید:
۴۵۱	مکره است که هر سه طلاق در یک طهر واقع گردند:
۴۵۱	خلع،ظهار،لعان و ایلاء:
۴۵۱	خلع با وجود این که در آن شناعتی وجود دارد، مشروع است:
۴۵۲	ظهار:
۴۵۳	حکمت در تشدید کفاره:
۴۵۳	ایلاء:
۴۵۴	لعان:
۴۵۶	عدت
۴۵۶	حکمت در تقرر عدت:
۴۵۷	عدت مطلقه:
۴۵۸	عدت زنان باردار و متوفی عنها زوجها:
۴۵۸	حکمت در تقرر عدت به چهار ماه و ده روز:
۴۵۹	حکمت در عدت به قروء:
۴۵۹	عدت زن باردار و کنیز:
۴۶۰	تریت فرزندان و مملوکان

-
- ۴۶۰ ..... حفظ نسب برای انسان امر طبیعی است:
- ۴۶۱ ..... تلاش فرزند باید به طریق مشروع قرار گیرد:
- ۴۶۲ ..... انتساب به سوی غیر پدر ظلم و عقوقی است:
- ۴۶۲ ..... زن در عدت و غیره امین قرار داده می شود:
- ۴۶۳ ..... عقیقه .....
- ۴۶۳ ..... عقیقه سنت است:
- ۴۶۴ ..... عقیقه در روز هفتم از تولد ذبح می شود:
- ۴۶۵ ..... رسول خدا ﷺ از طرف امام حسن یک گوسفند عقیقه نمود:
- ۴۶۵ ..... اذان گفتن در گوش نوزاد:
- ۴۶۶ ..... مستحب است که برای پسر دو برای دختر یک گوسفند ذبح شود:
- ۴۶۶ ..... بهترین نام ها پیش خداوند متعال:
- ۴۶۷ ..... بدترین نام ها پیش خداوند متعال:
- ۴۶۷ ..... همکاری والدین برای حیات فرزند لازم است:
- ۴۶۷ ..... مادر پرورش می کند و شیر می دهد و پدر انفاق می نماید:
- ۴۶۸ ..... شیردهی دو سال کامل است:
- ۴۶۸ ..... هدیه رضاع:
- ۴۶۹ ..... برداشتن نفقه از اموال شوهر بخیل:
- ۴۶۹ ..... مادر سزاوارتر به پرورش فرزند است:
- ۴۷۰ ..... نیکوکاری و برّ در میان مسلمانان پنج تاست:
- ۴۷۱ ..... حقوق ممالیک:
- ۴۷۲ ..... آزادی برده مسلمان:
- ۴۷۳ ..... کسی که مالک محرم از خود قرار گیرد، آزاد می گردد:
- ۴۷۳ ..... اباق حرام است:
- ۴۷۳ ..... نافرمانی مادر و پدر از گناهان کبیره است:

از ابواب سیاست شهرها.....	۴۷۵
صلاح امت بدون وجود خلیفه به پایه تکمیل نمی‌رسد:.....	۴۷۵
حاجات خلیفه، چهارتاست:.....	۴۷۵
نخست: رفع مظالم:.....	۴۷۵
دوم: اقامه حدود:.....	۴۷۶
سوم: ضبط قضاء:.....	۴۷۶
چهارم: سپردن امور به کسانی که بر راه مستقیم استوارند:.....	۴۷۶
خلافت.....	۴۷۷
شرایط مطلوب در خلیفه:.....	۴۷۷
آیین اسلامی در خلافت نبوت، چند امر دیگر را نیز در نظر گرفته است:.....	۴۷۷
خلافت به چند وجه منعقد می‌گردد:.....	۴۷۹
هرگاه خلیفه کافر قرار شد، قتال با او حلال است:.....	۴۸۰
اطاعت از امام و نایبش واجب است:.....	۴۸۰
کراهیت از امیر انگیزه رها کردن او نیست:.....	۴۸۱
از وظایف واجب امام نسبت به رعیت:.....	۴۸۱
مزد امام و کارکنان او بر بیت المال است:.....	۴۸۲
به کارمندان امر شده که با مردم به نرمش رفتار کنند:.....	۴۸۲
به خواهان پست و مقام، پست و مقام داده نمی‌شود:.....	۴۸۳
کارمندان سزاوار چقدر مزد می‌باشند:.....	۴۸۳
مظالم.....	۴۸۴
دفع مظالم ضروری است:.....	۴۸۴
اقسام مظالم:.....	۴۸۴
بزرگترین مظالم قتل است:.....	۴۸۴
قتل بر سه قسم است:.....	۴۸۴

-
-
- ۴۸۵ ..... قتل عمد:
- ۴۸۶ ..... کفو و برابری در قصاص:
- ۴۸۷ ..... مسلمان در عوض کافر کشته نمی شود:
- ۴۸۷ ..... پدر در برابر به فرزندش کشته نمی شود:
- ۴۸۸ ..... قتل شبه عمد:
- ۴۸۸ ..... دیه مغلظه:
- ۴۸۹ ..... قتل خطا:
- ۴۸۹ ..... مراتب تخفیف و تغلیظ:
- ۴۸۹ ..... حکمت این که دیت در غیر عمد بر اهل قاتل می باشد:
- ۴۹۰ ..... دیه عمد فوری و از غیر عمد به تأخیر می باشد:
- ۴۹۰ ..... حکمت در تشدید دیه:
- ۴۹۱ ..... هرگاه دیه بر مردم توزیع گردد پرداختش آسان می شود:
- ۴۹۱ ..... وجوب کفاره در قتل خطا:
- ۴۹۲ ..... مسلمان در سه حال کشته می شود:
- ۴۹۳ ..... قسامه:
- ۴۹۴ ..... دیه کافر نصف دیه مسلمان است:
- ۴۹۴ ..... دیه جنین:
- ۴۹۴ ..... تجاوز و تعدی بر اطراف:
- ۴۹۷ ..... قتل و جرح نادیده گرفته شده:
- ۴۹۸ ..... اصابت هایی که در آنها از کسی تعدی نباشد:
- ۴۹۸ ..... برحذر ماندن از این که به کسی یا به خودش ضرری برسد:
- ۴۹۹ ..... تعدی بر مال مردم:
- ۴۹۹ ..... دزدی:
- ۴۹۹ ..... تلف کردن مال دیگران:

۴۹۹	گرفتن مال مردم:
۵۰۰	کسی که مال خود را عیناً یافت او به آن مستحق تر است:
۵۰۱	حفاظت باغ ها هنگام روز به عهده مالکان است:
۵۰۲	اگر نیازمندی میوه ای خورد، آن را باید نادیده گرفت:
۵۰۳	حکم شیر حیوان:
۵۰۳	حدود
۵۰۳	شرع نسبت به بعضی گناه حد مقرر فرموده است:
۵۰۴	زنا چنان گناهی است که مستوجب حد است:
۵۰۴	دزدی مستوجب حد است:
۵۰۴	راهزنی نیز مستوجب حد است:
۵۰۵	قذف و تهمت باید زاجر و بازدارنده داشته باشد:
۵۰۵	حد بر چند نوع است: قتل، قطع، ضرب و غیره:
۵۰۵	حدود در شرایع گذشته و اسلام:
۵۰۶	در قتل عمد قصاص و دیه می باشد:
۵۰۶	در دزدی عقوبت و غرامت هر دو تاست:
۵۰۶	شلاق زدن در تهمت و شراب نوشی است:
۵۰۶	مردم در سزایافتن بر دو گروه می باشند:
۵۰۷	حد، کفاره گناه است:
۵۰۷	حکم زانی رجم یا شلاق است:
۵۰۸	حد محصن رجم است:
۵۰۸	حد غیر محصن شلاق است:
۵۰۹	فلسفه نصف قرارگفتن عقوبت بردگان:
۵۱۰	هرکسی که به زنا، به خاطر اقامه حد، اقرار نماید، او تائب می باشد:
۵۱۱	پرده پوشی بر زانی بهتر است:

-
- هرگاه کنیز کی زنا کند، آقایش به او شلاق می‌زند: ۵۱۱
- اقاله نمودن لغزش‌ها جایز است مگر در حدود: ۵۱۲
- اقامه حدود بر ناتوانان: ۵۱۲
- حد لواط: ۵۱۳
- حد قذف (تهمت): ۵۱۳
- حد قذف هشتاد شلاق است: ۵۱۴
- حد سرقت: ۵۱۵
- برداشتن مال مردم، چندین صورت دارد: ۵۱۶
- نصاب قطع ید، در دزدی: ۵۱۷
- در میوه آویزان، قطع نیست: ۵۱۷
- بر خیانتکار، منتهب و مختلس قطع نیست: ۵۱۸
- دست دزد بعد از بریدن، در روغن داغ گذاشته می‌شود: ۵۱۸
- عقوبت کسی که کمتر از نصاب، بدزدد: ۵۱۸
- جلوگیری از حد تا حد ممکن: ۵۱۹
- حد محاربه: ۵۱۹
- شراب مفسده فرد و اجتماع است: ۵۲۱
- هر مسکر خمر است: ۵۲۱
- هر کسی بر نوشیدن شراب مداوم، بمیرد، در آخرت آن را نخواهد نوشید: ۵۲۲
- هر کسی که چیز نشه‌آوری بنوشد، خداوند او را از طینه الخبال می‌نوشاند: ۵۲۲
- کسی که شراب بنوشد نمازش مقبول نمی‌گردد: ۵۲۳
- شراب‌خوار شلاق زده می‌شود و تویخ می‌گردد: ۵۲۳
- صحابه حد شراب‌خوار را اضافه نمودند: ۵۲۴
- در جلوگیری از حد، هیچ سفارشی پذیرفته نمی‌شود: ۵۲۴
- نهی از نفرین و لعن محدود: ۵۲۵

هر کسی از دین برگردد کشته می شود:	۵۲۵
نهی از سکوت در میان مشرکان:	۵۲۶
مقاتله با کسی که در باره خلافت در گیر باشد:	۵۲۶
قضاء	۵۲۷
قضاء یک نیاز و ضرورت اجتماعی است:	۵۲۷
قضاوت مسئولیت سنگینی هست:	۵۲۷
یک قاضی در بهشت و دوتا قاضی در جهنم می باشند:	۵۲۸
شخصی که در عالم خشم و غضب است قضاوت نکند:	۵۲۹
قاضی مجتهد دو اجر دارد و مخطی یک اجر:	۵۲۹
قضاوت باید بعد از شنیدن سخنان دو طرف باشد:	۵۲۹
در قضاء دو مقام وجود دارد:	۵۳۰
هر گاه یکی بر دیگری مدعی غضب شد و مال تغییر یافته است:	۵۳۰
قضاوت نیاز به گواهی و قسم دارد:	۵۳۰
گواه مقبول الشهادة:	۵۳۱
تعداد گواهان:	۵۳۲
تزکیه گواهان و تغلیظ در ایمان:	۵۳۳
مکان قسم دادن و زمان آن:	۵۳۳
سبب و فلسفه ترساندن در قسم:	۵۳۴
پنهان کننده شهادت قلباً گناهکار است:	۵۳۴
قسم دروغین و ادعای دروغین:	۵۳۵
قضاوت، حق دیگری را مباح نمی گرداند:	۵۳۵
هر گاه هر دو طرف در حجت مساوی باشند:	۵۳۶
کیفیت ترجیح به هنگام تساوی در حجت:	۵۳۶
از قواعد احکام:	۵۳۷

-
- ۵۳۸ ..... از قضاوت‌های رسول خدا ﷺ
- ۵۳۹ ..... جهاد
- ۵۳۹ ..... کاملترین شریعت‌ها، آنست که به جهاد امر کند:
- ۵۴۰ ..... حجت و قوت هردو باهم لازم اند:
- ۵۴۰ ..... رحمت کامل، با سرکوب نمودن ظالم، سپس اصلاح اوست:
- ۵۴۱ ..... اصلاح، فیصله خدا، و مجری آن، انسان است:
- ۵۴۲ ..... فضایل جهاد:
- ۵۴۳ ..... درجه و مقام مجاهدین پیش خداوند:
- ۵۴۴ ..... مجاهد مانند کسی است که قایم و صایم باشد:
- ۵۴۴ ..... بر مقدمات جهاد هم ثواب می‌رسد:
- ۵۴۴ ..... پایه و مقام نگهداری اسب، پیش خدا:
- ۵۴۵ ..... کسی به تجهیزات غازی کمک کند، او هم غذا کرده است:
- ۵۴۶ ..... شهید در روز قیامت:
- ۵۴۶ ..... شهیدان زنده و پیش خدا رزق می‌یابند:
- ۵۴۸ ..... کیست که در راه خدا می‌جنگد:
- ۵۴۸ ..... برکت در پیشانی اسب‌ها آویزان است:
- ۵۴۹ ..... خداوند با یک تیر سه نفر را در جنت داخل می‌کند:
- ۵۴۹ ..... کسانی که به سبب ظاهر از جهاد تخلف می‌ورزند:
- ۵۵۰ ..... فرق در میان واجب و غیر واجب در جهاد:
- ۵۵۱ ..... سنت‌های رسول ﷺ و صحابه در جهاد:
- ۵۵۱ ..... نهی از خیانت کردن:
- ۵۵۲ ..... کفار به سه خصلت دعوت داده می‌شوند:
- ۵۵۳ ..... امام باید برای اظهار شوکت مسلمانان بکوشد:
- ۵۵۳ ..... ذکر آنچه انجام آن در جهاد بر امام واجب است:

۵۵۳	توجه به قشون:.....
۵۵۴	ترتیب دادن قشون:.....
۵۵۴	نباید به قشون ظلم و ستم کرد:.....
۵۵۵	حدود شرعی در سرزمین کفر اقامه نشوند:.....
۵۵۵	به جز جنگجویان کسی دیگر کشته نشود:.....
۵۵۵	مبارزه نمودن جایز است:.....
۵۵۶	امام می تواند در باره اسیران یکی از چهار خصلت را به کار برد:.....
۵۵۶	مصالحه با تجار دارالحرب:.....
۵۵۷	معصیت در روز قیامت به همان صورتی متصور می شود که واقع شده است:.....
۵۵۷	معاقبه کسی که خیانت کند:.....
۵۵۷	غنائم جنگ:.....
۵۵۸	قسمت غنائم:.....
۵۵۹	عطایایی برای زنان شرکت کننده در جنگ، تخصیص داده می شود:.....
۵۶۰	سوار سه سهم دارد:.....
۵۶۰	هر کسی که کاری برای مصلحت لشکر انجام دهد، به او باید سهم داد:.....
۵۶۰	مصرف فیء:.....
۵۶۱	زمین ها تقسیم شوند یا متوقف نگهداشته شوند:.....
۵۶۲	مقدار جزیه:.....
۵۶۲	فلسفه اباحت مال غنیمت و فیء:.....
۵۶۲	هدف از مصارف چیست:.....
۵۶۳	مناطق بر دو قسم می باشند:.....
۵۶۳	شریعت اموال را بر حسب حکمت توزیع می کند:.....
۵۶۴	خداوند به جای یک چهارم یک پنجم را مشروع قرار داد:.....
۵۶۴	خمس برای رسل خدا ﷺ:.....

-
- آنچه خویشاوندان بر می دارند: ۵۶۵
- سوار سه سهم دارد: ۵۶۵
- بیرون راندن اهل کتاب از جزیره العرب: ۵۶۶
- از ابواب معیشت ۵۶۷**
- مردم بر ملاحظه آداب معیشت اتفاق نظر دارند: ۵۶۷
- آداب معیشت باهم مختلف می باشند: ۵۶۷
- بعضی از آداب معیشت مفید و بعضی دیگر مضر می باشد: ۵۶۷
- ذکر خدا به هنگام اشتغال بالمعیشه: ۵۶۷
- خوردنی و نوشیدنی ۵۶۹
- حفاظت تندرستی و صحت نفس: ۵۶۹
- خوردنی ها سبب تغییر بدن و اخلاق می باشند: ۵۶۹
- ماندن در سرزمینی که عذاب در آنجا نازل شده مکروه است: ۵۷۱
- تناول حیواناتی که اخلاق خبیث داشته باشند حرام است: ۵۷۱
- حرمت حیوانی که به نام غیر الله ذبح شود: ۵۷۲
- حرمت خوردن مردار: ۵۷۳
- ذبح و نحر نمودن سنت انبیاست: ۵۷۳
- نهی از دو نوع حیوان: ۵۷۴
- حیوانات محلی که مباح می باشند: ۵۷۴
- حیوان وحشی که شبیه به اهلی است: ۵۷۵
- گوشت هر نیش دار درنده حرام است: ۵۷۶
- گوشت هر مرغ چنگال دار درنده، حرام است: ۵۷۶
- ماهی های دریا حلال هستند: ۵۷۶
- حکم روغنی که در آن موش بمیرد: ۵۷۶
- حکم مردار و آنچه از آن، متأثر می گردد: ۵۷۷

۵۷۷	خوردن حیوان مدفوع خوار، حرام است:
۵۷۷	دو مردار و دو خون، حلال می‌باشند:
۵۷۸	دستور به کشتن بعضی حیوان:
۵۷۸	آنچه خوردنش در نص قرآن حرام است:
۵۸۰	گوشت حیوان آماج قرار داده شده حرام است:
۵۸۰	نهی از خوردن آنچه از حیوان زنده، بریده شده است:
۵۸۱	نهی از کشتن مرغ، بدون خوردن:
۵۸۱	شکار کردن از روی شرع مباح است:
۵۸۱	شکار نمودن حیوانی که گوشتش خورده می‌شود:
۵۸۲	احکام شکار:
۵۸۲	شکار سگ چه وقتی خورده می‌شود:
۵۸۳	شکاری که شکارچی آن را در روز دوم بیابد:
۵۸۳	شکاری که به معراض زده شود، خورده نمی‌شود:
۵۸۴	گوشت از دست کسانی که تازه از شرک مسلمان شده اند:
۵۸۴	ذبح با قصب (پاره نی):
۵۸۴	زدن شتر فراری به تیر:
۵۸۵	آداب طعام:
۵۸۵	برکت در طعام:
۵۸۷	شستن دست قبل و بعد از صرف غذا:
۵۸۷	خوردن به دست راست:
۵۸۸	بسم الله گفتن پیش از غذا و بعد از آن:
۵۹۰	هرگاه مگسی در ظرف یکی از شما بیفتد:
۵۹۱	رسول خدا ﷺ چگونه غذا می‌خورد:
۵۹۱	خوردن مؤمن و خوردن کافر:

-
- ۵۹۱ ..... نهی از دو تا دو تا خوردن خرما:
 ۵۹۲ ..... وادار کردن بر جمع و جور و نگهداری خرما:
 ۵۹۲ ..... پرهیز از خوردن سیر و پیاز خام در مجالس:
 ۵۹۲ ..... باید بر طعمی که خداوند انعام کند حمد گفت:
 ۵۹۳ ..... پذیرایی از میهمان، در اثر ایمان است:
 ۵۹۳ ..... مسکرات:
 ۵۹۴ ..... عقل و آیین هردو، به قباحت مسکرات حکم می کنند:
 ۵۹۴ ..... فساد شراب چندین برابر بالاتر از منافع آنست:
 ۵۹۵ ..... هر کسی که بر شراب نوشی کمک کند ملعون است:
 ۵۹۶ ..... هر نشه آور حکم خمر و شراب است:
 ۵۹۷ ..... استفاده از خمر حرام است:
 ۵۹۷ ..... نهی از آمیختن خرما با خرما رسیده:
 ۵۹۸ ..... آداب نوشیدن .....
 ۵۹۸ ..... نهی از نوشیدن آب از دهانه مشکیزه:
 ۵۹۸ ..... نهی از نوشیدن در حال ایستادگی:
 ۵۹۸ ..... پس خوره را نخست باید به کسی داد که در دست راست باشد:
 ۵۹۸ ..... نهی از تنفس در ظرف به هنگام آب نوشیدن:
 ۵۹۹ ..... لباس، آرایش، ظروف و غیره .....
 ۵۹۹ ..... مطمئن شدن به لذات دنیا را آن حضرت ﷺ ناگوار می دانست:
 ۵۹۹ ..... نهی از اسبال و جر ازار از روی تکبر:
 ۶۰۰ ..... پوشیدن ابریشم برای مردان حرام است:
 ۶۰۰ ..... نهی از پوشیدن آنچه به آن فخر و مرآت حاصل شود:
 ۶۰۱ ..... اظهار نعمت خداوند متعال:
 ۶۰۱ ..... لباس های مطلوب:

لباس‌های مذموم:.....	۶۰۱
به جا آوردن شکر خدا بر یافتن لباس جدید:.....	۶۰۲
آرایش مردان به طلا حرام است:.....	۶۰۲
دراز کردن ریش و کوتاه نمودن سیل:.....	۶۰۳
میانه روی در تجمل و آرایش:.....	۶۰۳
فطرت در پنج خصلت است:.....	۶۰۴
دراز گذاشتن آن حضرت ﷺ موی‌های خویش را:.....	۶۰۴
نهی از تراشیدن قسمتی از سر و رها ساختن قسمتی دیگر:.....	۶۰۴
چه نوع آرایش برای زنان حرام است:.....	۶۰۵
چه زینت و آرایش برای مردان مباح است:.....	۶۰۵
نهی از نقاشی صورت در پارچه و منزل:.....	۶۰۶
نهی از اشتغال در سرگرمی:.....	۶۰۷
سرود خوانی و دف زنی در ولیمه و غیره مباح است:.....	۶۰۷
بازی با نردشیر معصیت می باشد:.....	۶۰۷
بعضی از ملاحی: حرام و بعضی مباح می باشند:.....	۶۰۸
هودی خوانی مباح است:.....	۶۰۸
نهی از نگهداری بیش از کفایت:.....	۶۰۸
شتر شیطان است:.....	۶۰۹
نگهداری سگ به جز سگ شکاری و سگ نگهبان مزرعه حرام است:.....	۶۰۹
به کار گرفتن ظروف طلا و نقره حرام است:.....	۶۰۹
نصایح پیامبرانه:.....	۶۱۰
پراکنده شدن جن به هنگام شام:.....	۶۱۰
نهی از زیاده روی در ساخت و ساز:.....	۶۱۱
طب و رقیه:.....	۶۱۲

-
-
- ۶۱۲ ..... طب: .....
 ۶۱۲ ..... دم (رقیه): .....
 ۶۱۳ ..... عین برحق است: .....
 ۶۱۳ ..... فال بد و نیک: .....
 ۶۱۳ ..... وقایع جوی: .....
 ۶۱۴ ..... هامه دروازه شرک را باز می کند: .....
 ۶۱۴ ..... نهی از کهنات: .....
 ۶۱۵ ..... انواء و ستارها: .....
 ۶۱۵ ..... حدس، تجربه و رصد: .....
 ۶۱۶ ..... ندانستن علم نجوم چندان مضر نیست: .....
 ۶۱۷ ..... خوابها بر پنج قسم هستند: .....
 ۶۱۷ ..... مژده از جانب خداوند: .....
 ۶۱۷ ..... خواب مانند معراج منامی است: .....
 ۶۱۷ ..... خوابهای ملکی: .....
 ۶۱۸ ..... تخویف از جانب شیطان: .....
 ۶۱۸ ..... مژده: .....
 ۶۱۹ ..... آداب هم نشینی .....
 ۶۱۹ ..... آداب ضروری می باشند: .....
 ۶۱۹ ..... سلام گفتن از سنن گذشتگان است: .....
 ۶۲۰ ..... سنت انبیاء در سلام گفتن: .....
 ۶۲۱ ..... سلام گفتن محبت می آورد: .....
 ۶۲۱ ..... قواعد سلام گفتن: .....
 ۶۲۲ ..... نخست به یهود سلام نگویید: .....
 ۶۲۲ ..... کسی که در سلام اضافه بگوید: .....

۶۲۳	یک فرد در سلام گفتن و جواب آن، به جای یک قوم می باشد:
۶۲۳	سلام به هنگام ورود و خروج:
۶۲۳	فلسفه مصافحه:
۶۲۴	بلندشدن برای مرحباگویی:
۶۲۵	نهی از خم شدن به هنگام ملاقات:
۶۲۵	آداب ورود و اجازه خواستن:
۶۲۶	آداب جلوس:
۶۲۷	هر کسی برای جایش مستحق تر است:
۶۲۷	خواهیدن بر پشت مکروه است:
۶۲۸	نهی از نشستن در وسط حلقه:
۶۲۸	آداب راه رفتن در کوچه ها:
۶۲۹	تشمیت عطسه زننده:
۶۲۹	کظم تناؤب:
۶۳۰	تنهارفتن در شب مکروه است:
۶۳۰	نهی از همراه نگهداشتن سگ:
۶۳۱	آداب رفتن به سفر و برگشتن:
۶۳۱	برگزیدن بهترین نام و لقب:
۶۳۲	با کنیه آن حضرت ﷺ کنیه گذاری نکنید:
۶۳۳	نباید کسی بگوید عبدی و امتی:
۶۳۴	نهی از نامگذاری انگور به «کرم»:
۶۳۴	نباید کسی بگوید خبث نفسی:
۶۳۴	قول نیکو را باید به کار برد:
۶۳۵	نهی از دریده دهنی و تشدق:
۶۳۵	حیا از ایمان و فحاشی از نفاق است:

- ۶۳۵ ..... زبان را باید به جز از حق بازداشت:
- ۶۳۶ ..... غیبت حرام است:
- ۶۳۷ ..... چند چیز هست که در آنها غیبت حرام نیست:
- ۶۳۸ ..... از آنچه به این بحث متعلق است احکام نذر و یمین می باشد:
- ۶۳۸ ..... نذر کردن از اصول بر محسوب نمی باشد:
- ۶۳۸ ..... قَسَم بر چهار قسم است:
- ۶۴۰ ..... کسی که به ناحق قسم یاد کرد باید صدقه بدهد:
- ۶۴۰ ..... اگر کسی بر حرام یا مکروه قسم یاد کرد باید کفاره بدهد:
- ۶۴۰ ..... در قسم نیت مستحلف معتبر است نه حالف:
- ۶۴۱ ..... اگر کسی در قسم ان شاء الله گفت حانث نمی شود:
- ۶۴۱ ..... اقسام نذر:

از ابواب مختلف ۶۴۳

- ۶۴۳ ..... سیر النبی ﷺ:
- ۶۴۳ ..... نسب آن حضرت ﷺ:
- ۶۴۴ ..... وصف النبی ﷺ:
- ۶۴۵ ..... تواضع و اخلاق آن حضرت ﷺ:
- ۶۴۵ ..... دعا و ذکر او ﷺ:
- ۶۴۵ ..... معجزات او ﷺ به هنگام ولادت مبارک:
- ۶۴۶ ..... سفر مبارکش به سوی شام:
- ۶۴۶ ..... ازدواج آن حضرت ﷺ:
- ۶۴۶ ..... خلوت گزینی در غار حرا:
- ۶۴۷ ..... نزول وحی:
- ۶۴۷ ..... کیفیت نزول وحی:
- ۶۴۸ ..... آغاز دعوت در پنهانی شد:

۶۴۸	دعوت علنی و آشکار:.....
۶۴۹	فوت همسر و عموی آن حضرت ﷺ:.....
۶۵۰	اسراء و معراج:.....
۶۵۰	شق صدر آن حضرت ﷺ:.....
۶۵۰	سوارشدن آن حضرت ﷺ بر براق:.....
۶۵۰	ملاقات آن حضرت ﷺ با انبیاء علیهم السلام:.....
۶۵۱	سدره المنتهی:.....
۶۵۱	انهار و انوار:.....
۶۵۱	بیت المعمور:.....
۶۵۲	فرضیت نمازهای پنجگانه:.....
۶۵۲	بیعه العقبه:.....
۶۵۲	هجرت به سوی مدینه:.....
۶۵۳	سه امر هست که آن‌ها را جز نبی کسی دیگر نمی‌داند:.....
۶۵۳	نماز، اذان، جمعه و جماعت:.....
۶۵۴	دستور به جهاد:.....
۶۵۵	تبعید شدن یهود از مدینه:.....
۶۵۵	روز احد، درسی برای مسلمانان بود:.....
۶۵۶	کرامت شهیدان:.....
۶۵۶	یوم الأحزاب:.....
۶۵۷	استسقاء پیامبر ﷺ بر منبر:.....
۶۵۷	از معجزات آن حضرت ﷺ:.....
۶۵۷	آن حضرت ﷺ فتح را به خواب دید:.....
۶۵۸	فواره نمودن آب از میان انگشتان آن حضرت ﷺ:.....
۶۵۸	خبر دادن آن حضرت ﷺ به سمی که در غذای او ریخته بودند:.....

- ۶۵۹ ..... دعای مستجاب او: .....
 ۶۵۹ ..... شهادت شهدای مؤته را اعلام نمود: .....
 ۶۵۹ ..... معجزه آن حضرت ﷺ در جنگ حنین: .....
 ۶۶۰ ..... باطل شدن سحر ساحر: .....
 ۶۶۰ ..... خبر دادن او از اخبار غیب: .....
 ۶۶۰ ..... حفظ ابوهریره برای علم: .....
 ۶۶۱ ..... گریه چوب درخت خرما: .....
 ۶۶۱ ..... غزوه تبوک: .....
 ۶۶۲ ..... نهی آن حضرت ﷺ از استفاده از آبهای حجر: .....
 ۶۶۲ ..... نازل شدن سوره براءت: .....
 ۶۶۲ ..... جبرئیل به صورت مردی پیش آن حضرت ﷺ می آمد: .....
 ۶۶۳ ..... وفات رسول خدا ﷺ: .....
 ۶۶۳ ..... فتنه ها .....
 ۶۶۳ ..... انسان دارای سه شعبه است: قلب، عقل و طبع: .....
 ۶۶۳ ..... قلب در میان حیوانیت و ملکیت: .....
 ۶۶۴ ..... عمل در میان حیوانی و ملکی است: .....
 ۶۶۴ ..... طبع در میان حیوانی و ملکی: .....
 ۶۶۵ ..... فتنه مرد در خانواده: .....
 ۶۶۵ ..... فتنه از هم پاشیدن تدبیر کشور: .....
 ۶۶۵ ..... فتنه دینی: .....
 ۶۶۶ ..... فتنه تغییر خوردن مردم از انسانیت: .....
 ۶۶۶ ..... فتنه وقایع فضا: .....
 ۶۶۶ ..... آنچه از فتنه ها پدید می آید: .....
 ۶۶۷ ..... امر از نبوت آغاز و به سرکشی و فساد منتهی می شود: .....

۶۶۷.....	فتنه‌ها بر قلوب عرضه می‌شوند یا آن‌ها را می‌پذیرند یا رد می‌کنند:
۶۶۸.....	اسلام ملت‌هایی را برای انقیاد به حکم خدا، برگزیده است:
۶۶۹.....	رسول ﷺ به ما خبر داده است که بعد از خیر، شر وجود دارد:
۶۶۹.....	فتنه احلاس و فتنه سراء:
۶۷۰.....	علایم قیامت:
۶۷۱.....	فتنه‌های بزرگ چهار می‌باشند:
۶۷۱.....	آسیای اسلام می‌چرخد:
۶۷۲.....	می‌جنگند با شما ملتی که چشم‌های کوچک دارند:
۶۷۳.....	مناقب.....
۶۷۳.....	مناقب صحابه در چند امر واضح می‌شوند:
۶۷۴.....	فضیلت بعضی از قرن‌ها بر بعضی دیگر:
۶۷۴.....	احترام کسانی که رسول خدا ﷺ و اصحاب او را دیده اند:
۶۷۴.....	افضل امت:

قبله

رسول خدا ﷺ اولین قبله را بیت المقدس قرار داد:

وقتی که رسول خدا ﷺ وارد مدینه شد، حدود شانزده یا هفده ماه بیت المقدس را قبله قرار داد، سپس به او دستور رسید تا روی به کعبه بیاورد و امر بر همین قرار گرفت. می‌گوییم: فلسفه‌اش این است که وقتی تعظیم شعایر الله و خانه‌های او، جزء واجبات شد، بویژه در آنچه اصل ارکان اسلام، اساس تقرب به خدا و مشهورترین شعایر دین است، و توجه در نماز به سوی آنچه مختص به خداست، و آن هم به خاطر تلاش رضای خدا با تقرب به او، بهتر می‌تواند خاطر را جمع و جور نماید و به صفت خشوع بیشتر وادار نماید، و قلب را مستحضر بدارد؛ زیرا این شبیه به کسی است که در جلوی پادشاهی قرار گرفته با او راز و نیاز می‌کند، حکمت الهی بر آن شد که استقبال قبله در هر شریعت، شرط در نماز قرار گیرد.

حضرت ابراهیم علیهِ السلام و حضرت اسماعیل علیهِ السلام کعبه را قبله خود قرار دادند:

حضرت ابراهیم و اسماعیل علیهما السلام و کسانی که متدین دین آنان بودند، به کعبه روی می‌آوردند، اسرائیل علیهِ السلام با فرزندانش به بیت المقدس استقبال می‌کردند، و این است اصل مسلم در هر شرایع.

استقبال بیت المقدس به خاطر تألیف قلوب اوس، خزرج و یهود بود، پس وقتی که رسول خدا ﷺ به مدینه تشریف آورد، و عنایتش به سوی تألیف اوس، خزرج و بستگانش منعطف گردید، و آنان به حمایتش قیام کردند، و آنان آن امتی قرار گرفتند که به خاطر افاده مردم، منتخب گردیدند، و مضر و بستگانش بدترین دشمنان قرار گرفتند، و از همه مردم نسبت به آن حضرت ﷺ، دورتر شدند، آن حضرت ﷺ اجتهاد نمود، و به استقبال بیت المقدس دستور داد؛ زیرا اصل دین است که در زمان تقرب به خدا، حالت امت باید مراعات گردد، بویژه وقتی که این رسول به سوی آن، مبعوث شده و آنان به حمایتش قیام کرده اند و علیه مردم شاهد قرار گرفته اند، و آنان در آن زمان، اوس و خزرج بودند، و نسبت به علوم یهود خاضع بودند. چنانکه حضرت ابن عباس رضی الله عنهما در تفسیر آیه ۲۲۳ سوره بقره می‌فرمود: «این قبیله از انصار که بت پرست بودند با این قبیله یهود که اهل کتاب بودند، باهم بودند و فکر می‌کردند

که یهود بر ما برتری دارند، لذا در بسیاری کارها از آنان اتباع می کردند» و نیز اصل این است که شرایع باید موافق به آنچه باشند که آیین های برحق بر آن قرار دارند، به شرطی که در آنها تحریف و تعمق نباشد، تا که اقامه حجت علیه آنها کامل تر باشد و در دلها اطمینان بیشتری بیاید، و یهود راویان علوم آسمانی و عامل بر آنها بودند.

برگشت به استقبال کعبه شریف:

سپس خداوند آیات خویش را مستحکم ساخت، و پیامبر خود را بر آنچه موافق به مصلحت بود، اطلاع داد، و قوانین تشریع را با القا در قلب او، جای داد، لذا آرزو می کرد که به استقبال کعبه دستور داده شود، و روی خود را به سوی آسمان بلند می کرد، شاید جبرئیل این دستور را و آنچه در قرآن نازل شده است، بیاورد، و در ثانی، چون آن حضرت ﷺ در میان امیان عرب که پایبند آیین حضرت اسماعیل بودند، مبعوث شده بود و خداوند در علم ازلی خود مقدر کرده بود که ایشان در حمایت از دین او قیام خواهند کرد، و پس از او، شهدای خداوند علیه مردم در روی زمین، قرار خواهند گرفت، و آنان جانشینان او در امت می باشند، و از یهود به جز گروه کوچکی ایمان نخواهند آورد و کعبه از شعایر الله در نزد عرب هست که از دور و نزدیک بر آن عقیده دارند، و روش آنها به استقبال کعبه شایع و مرسوم بود، لذا عدول از آن معنای نداشت.

و چون استقبال قبله شرط بود تا به وسیله آن نماز تکمیل گردد و چنین شرطی نبود که اصل فایده نماز بدون آن به دست نیاید. رسول خدا در حق کسی که در شب تاریک با تحرّی به سوی غیر قبله نماز خواند، این آیه ۱۱۵ سوره بقره را تلاوت کرد: ﴿فَأَيُّمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهُ اللَّهِ﴾ «به هر کجا روی بیاورید آنجا خداست»، و ارشاد فرمود که: نماز آنان بنا به ضرورت جایز است.

***

الستره

فلسفه ستره:

رسول خدا ﷺ فرمودند: «اگر کسی که از جلوی نماز گزار، رد می شود می دانست چقدر معصیت دارد، چهل سال انتظار برای او بهتر از آن بود».

می گویم: فلسفه این، در این است که نماز از شعائر الله است و تعظیمش واجب می باشد، چون منظور از نماز شبیه به آماده باش برده گان جهت خدمت آقا و مجسم شدن آن ها در جلوی اوست، لذا از جمله تعظیم نماز، آنست که در جلوی نماز گذار کسی عبور نکند؛ زیرا عبور از جلوی آقا و برده گان آماده باش خدمت، بی ادبی تلقی می شود و همین است منظور از قول رسول ﷺ که فرمود: «وقتی یکی از شما در نماز می ایستد او دارد با خدایش مناجات می کند و پروردگارش در میان او و قبله اش می باشد».

و نیز بسا اوقات عبور موجب تشویش خاطر نماز گذار قرار می گیرد. بنابراین، حق دارد او را نگذارد که از جلوش عبور کند، چنانکه رسول خدا ﷺ فرموده است: «فَلْيُقَاتِلْهُ فَإِنَّهُ شَيْطَانٌ» «با او باید بجنگد که او شیطان است».

چه چیزی نماز را می شکند:

رسول خدا ﷺ فرموده است: «تَقَطُّعُ الصَّلَاةِ الْمَرْأَةُ وَالْكَلْبُ وَالْحِمَارُ الْأَسْوَدُ» «زن، خر و سگ سیاه نماز را می شکند».

من می گویم که: مفهوم این حدیث، این است که از شروط صحت نماز است که صحنه از زن، خر و سگ پاک باشد، زیرا هدف از نماز مناجات و رویاروی با خداست، آمیزش و نزدیکی با زنان و هم نشینی با آن ها مظنه این است که التفات با ضد مناجات باشد، سگ همچنان که ذکر کردیم، شیطان است بویژه سگ سیاه که با آن، فساد مزاج و مرض داء الکلب نزدیک تر است، خر هم به منزله شیطان است، زیرا بسا اوقات در جلو مردم اقدام به انجام عمل جنسی می کند، و آلت تناسلیش منتشر می گردد، پس مشاهده این منظره مغایرت دارد با آنچه نماز گذار در پی آنست، ولی حفاظ و فقهای صحابه مانند: حضرت علی، حضرت عایشه، ابن عباس، ابوسعید و غیره بر این عمل نکرده اند؛ زیرا این حدیث را منسوخ

پنداشته اند، اگرچه استدلال ایشان به نسخ مورد بحث است. این یکی از آن مواضعی است که راه‌های تلقی از رسول خدا ﷺ در آن مختلف قرار گرفته است.

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا وَضَعَ أَحَدُكُمْ بَيْنَ يَدَيْهِ مِثْلَ مُؤَخَّرَةِ الرَّحْلِ فَلْيُصَلِّ وَلَا يُبَالِ بِمَنْ وَرَاءَ ذَلِكَ» «هرگاه یکی از شما در جلوی خود چیزی مانند مؤخره الرحل بگذارد، باید نماز ادا کند و باکی نداشته باشد به کسی که از جلوی او بگذرد».

می‌گوییم: وقتی که در ترک مرور حرج ظاهری وجود دارد، دستور رسید تا ستره‌ای نصب گردد و صحنه نماز به ادنی توجه ممتاز گردد و این مرور به منزله مرور از دور از صحنه، تلقی شود.

اموری که انجام آن‌ها در نماز لازم است

نماز در اصل، عبارت از سه چیز است:

باید دانست که نماز در اصل عبارت از سه چیز است: یکی آن که قلباً به سوی خداوند خاضع باشد، دوم خدا را به زبان یاد کند، سوم نهایت تعظیم او را به جوارح به جا بیاورد، رسول خدا ﷺ در غیر این سه صورت بنا به عذر، رخصت‌هایی را اجازه فرموده است، ولی این سه چیز رخصتی نداده است، رسول خدا ﷺ در باره نماز وتر فرموده: «اگر نتوانستی، اشاره بکن».

نماز دو حد دارد:

رسول خدا ﷺ خواست تا برای مردم در نماز دو حد مشروع نماید، یکی آن که به کمتر از آن نتواند از عهده ادای آن برآید، دوم آن که حد کاملتری باشد که فواید نماز را در بر گیرد، حد اول شامل آن چیزهایی است که به ترک آن‌ها اعاده نماز واجب می‌گردد، و نیز شامل چیزهایی است که به ترک آن‌ها در نماز وارد می‌شود، ولی اعاده آن حد دوم واجب نمی‌گردد، و نیز شامل آن چیزهایی است که بر ترک آن‌ها شدیدترین ملامت عاید گردد، ولی نسبت به ورود نقص در آن، ترکی وجود نداشته باشد.

فرق در میان اصول سه گانه:

فرق در میان این مراتب، جداً مشکل است، و در این باره نص صریحی وجود ندارد و نیز به جز در چند چیز، اجماعی وجود ندارد. بنابراین، بین فقها اختلاف شدیدی در این باره وجود دارد، اصل در این، حدیث مسیء فی الصلوة است که رسول خدا ﷺ به او فرمود: «ارْجِعْ فَصَلِّ فَإِنَّكَ لَمْ تُصَلِّ» که برگرد و نماز بخوان که تو نماز نخوانده‌ای». این کلمه را دو بار یا سه بار به او فرمود، سپس آن حضرت ﷺ به او فرمود: «هرگاه برای نماز بلند شدی وضوی کامل بگیر، سپس روی به قبله بیاور و تکبیر بگو، سپس آنقدر که برای تو میسر می‌باشد قرآن بخوان، آنگاه به رکوع برو و در آن اطمینان حاصل کن، باز سر بلند کن تا راست با ایستی، سپس سجده به جا آور و در آن نیز اطمینان حاصل کن باز بنشین سپس مجدداً سجده به جا آور تا اطمینان حاصل کنی، باز سر بردار و در جلسه اطمینان حاصل کن، سپس در تمام نماز همین روش را انجام بده» و در روایت ترمذی آمده است که، «اگر این کارها را کردی نمازت به اتمام رسیده است و اگر چیزی کم کردی نمازت ناقص می‌باشد». فرمود که، این روایت برای مردم آسانتر تمام شد، زیرا که با کم کردن چیزی نقص در نماز وارد شده است، اما کل نماز از بین نرفته است، و نیز آنچه رسول خدا ﷺ به لفظ رکن یاد فرموده است، مانند آن که فرمود: «نماز بدون فاتحة الكتاب نمازی نیست» یا فرمود: «نماز مرد تا وقتی که پشتش را در رکوع و سجده قایم نگه ندارد کافی نیست» و یا آنچه شارع نماز را به آن نام گذاری فرموده است؛ زیرا همه این‌ها هشدار می‌دهند بر این که این‌ها در نماز رکن می‌باشند، مانند آن که فرمود: «مَنْ قَامَ رَمَضَانَ» و فرمود: «فَلْيَرْكَعْ رَكْعَتَيْنِ» و خداوند فرمود: ﴿وَأَرْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ﴾^(۱). «و با رکوع کنندگان رکوع کنید» و خداوند فرمود: ﴿وَأَدْبَرَ السُّجُودَ﴾^(۲). و [نیز] پس از سجود [نماز] و فرمود: ﴿وَقُرْءَانَ

(۱) - سورة بقره، آیه ۴۳.

(۲) - سورة ق، آیه ۴۰.

الْفَجْرِ»^(۱). «به قرآن خواندن فجر (نماز صبح) [پایبند باش]» و یا فرمود: ﴿وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ﴾^(۲). «و برای خداوند فروتنانه [به عبادت] بایستید»

و آنچه به گونه‌ای ذکر فرموده است که اشاره بر لزوم است، چنانکه آن حضرت ﷺ فرمود: «تَحْرِيمُهَا التَّكْبِيرُ وَتَحْلِيلُهَا التَّسْلِيمُ» «تحریم نماز تکبیر است و حلال نمودن نماز سلام دادن است» و فرمود: «فِي كُلِّ رُكْعَتَيْنِ التَّحِيَّةُ» «در هر دو رکعت التحیات است» و در باره تشهد فرمود: «إِذَا فَعَلْتَ ذَلِكَ تَمَّتْ صَلَاتُكَ» «وقتی که این را انجام دادی (یعنی التحیات را خواندی) نمازت تمام شده» و امثال این، و آنچه مسلمانان نسبت به آن اختلافی ندارند که در نماز لازم است و آن را از همدیگر به طور ارث یاد گرفته اند و بر ترکش ملامت نموده اند.

نماز متواتر و موروئی:

خلاصه: نماز از رسول خدا ﷺ به تواتر نقل شده و امت آن را ارث برده اند، این است که نمازخوان خود را پاک کند، ستر عورت داشته باشد، قیام در آن باشد، روی به قبله قرار گیرد، و قلب او با خدا باشد و در عمل اخلاص داشته باشد و بگوید «الله أكبر» و فاتحه الكتاب را بخواند و سوره‌ای از قرآن به جز در رکعات اخیر فرایض با فاتحه تمام کند، سپس رکوع به جا بیاورد بگونه‌ای که در رکوع بتواند سر انگشت‌هایش به زانوهایش برسند، و در آن اطمینان بیابد. باز سر را بلند بکند و در قیامش نیز اطمینان بیابد، باز با هفت عضو سجده به جا بیاورد، دو دست، دو پا، دو زانو، و صورت، باز سرش را بردارد تا راست بنشیند باز سجده دوم را به جا بیاورد که این یک رکعت قرار می‌گیرد، سپس سر هردو رکعت بنشیند و تشهد را بخواند، و اگر رکعت پایانی نمازش باشد، بر رسول خدا ﷺ درود بخواند و بهترین دعا را بخواند و بر کسانی که بر او از ملائکه و مسلمانان نزدیک هستند سلام بگوید.

(۱) - سورة إسرائ، آیه ۷۸.

(۲) - سورة بقره، آیه ۲۳۸.

این است کیفیت نماز رسول خدا ﷺ که ثابت نیست او چیزی از این‌ها را بدون عذر در فرایض ترک کرده باشد، و همین است نماز صحابه و تابعین و ائمه مسلمین بعد از آن‌ها، و همین را به طور ارث نماز می‌گویند، و این یکی از ضروریات دین می‌باشد، البته فقهاء در چند چیز باهم اختلاف نظر دارند که آیا این‌ها از ارکان نماز می‌باشند که بدون آن‌ها نماز اعتباری نخواهد داشت، یا واجباتی هستند که نماز به ترک آن‌ها ناقص می‌باشد، یا ابعاض^(۱) هستند که نمازخوان به ترک آن‌ها ملامت می‌شود و جهت جبران باید سجده سهو ادا کند.

خضوع و توجه قلب:

اصل در این باره این است که خضوع قلب برای خدا، و توجه آن به سوی او، به خاطر تعظیم و ترس و بیم از او، امری است مخفی که باید تحت ضابطه‌ای قرار گیرد، لذا رسول خدا ﷺ آن را به دو چیز منضبط قرار داد: یکی آن که با بدن و رخ خویش، روی به قبله بیاورد، دوم آن که به زبان بگوید: «الله أكبر» این از آنجاست که در سرشت انسان است که هرگاه در قلبش چیزی جایگزین گردد، زبان و سایر اعضاء موافق آن، به حرکت درمی‌آیند، و همین است منظور آن حضرت ﷺ که فرمود: «إِنْ فِي جَسَدِ آدَمَ مَضْغَةٌ» الحدیث، پس عملکرد زبان و اعضاء نزدیکترین مظنه و جانشین، برای عمل قلب می‌باشد و برای منضبط کردن آن، چیز دیگری صلاحیت نخواهد داشت.

توجه به سوی قبله و فلسفه آن:

و چون خداوند از این که در جهتی قرار بگیرد بالاتر بود، توجه به خانه خویش، و بزرگترین شعایر خویش را به جای توجه به سوی خویش، قرار داد، چنانکه رسول خدا ﷺ فرموده است: «مَقْبَلًا إِلَى اللَّهِ بِوَجْهِهِ وَقَلْبِهِ». «در حالی باشد که به روی و قلبش به الله متوجه باشد»

(۱) - اصطلاحی است در فقه شوافع (مترجم).

و چون تکبیر فصیح‌ترین عبارتی است که انقیاد قلب را به خاطر تعظیم، تعبیر می‌کند، لذا لفظ دیگری که سزاوارتر باشد که به جای آن قرار گیرد نبود و در آن وجوهات دیگری نیز وجود داشت.

از آنجمله این که: استقبال قبله از جهت تعظیم بیت الله به هنگام نماز واجب است تا یکی به وسیله دیگری تکمیل گردد.

دیگری این که: مشهورترین علامت آیین حنفی است که به وسیله آن مردم از آیین دیگری ممتاز می‌گردد، لذا لازم است که امثال آن، علامت دخول در اسلام قرار گیرند، لذا بزرگترین طاعات و مشهورترین، به آن مقید گردید، و همین است منظور از قول رسول خدا ﷺ که فرمود:

«مَنْ صَلَّى صَلَاتَنَا وَاسْتَقْبَلَ قِبْلَتَنَا، وَأَكَلَ ذَيْحَتَنَا، فَذَلِكَ الْمُسْلِمُ الَّذِي لَهُ ذِمَّةُ اللَّهِ وَذِمَّةُ رَسُولِهِ». «هر کس مانند ما نماز بخواند و به قبله ما رو نماید و ذیحۀ ما را بخورد، مسلمان است. و چنین شخصی را خدا و رسول، امان داده اند»

دیگری آن که: قیام بدون استقبال، نمی‌تواند تعظیمی قرار بگیرد. دیگری آن که: هر حالتی به خاطر ممتازشدنش از احوال دیگر، باید بدایت و نهایتی داشته باشد. بنابراین، رسول خدا ﷺ فرمود: «تَحْرِيمُهَا التَّكْبِيرُ وَتَحْلِيلُهَا التَّسْلِيمُ». «تحریم نماز تکبیر است و حلال نمودن نماز سلام دادن است»

تعظیم خداوند به وسیله جسد:

ولی تعظیم به وسیله جسد سه حالت دارد: ۱- ایستادن در جلو، ۲- رکوع، ۳- سجده، و بهترین آنست که شامل هر سه حالت باشد، و آغاز از ادنی به سوی اعلی در بیداری و متوجه ساختن نفس برای خضوع مفیدتر است، و سجده بالاترین شکل تعظیم است حتی چنین پنداشته می‌شود که هدف اصلی، همان است و بقیه مقدمات آن می‌باشند، لذا واجب است که حق این شکل از تعظیم، کاملاً به جا آورده شود، و آنست تکرار در سجده.

تعیین اوقات برای نماز و دعا:

اما ذکر الله، می‌بایست وقتی داشته باشد، زیرا معین کردن آن پراکندگی را جمع و جور می‌کند و دل‌ها را مطیع درمی‌آورد، و از این که هرکسی به مقتضای رأیش چه خوب و چه بد عمل بکند دور نگه می‌دارد، و دعا‌های نفلی که سابقین به آن‌ها مخاطب قرار گرفته‌اند به خود آن‌ها واگذار شده بازهم آن حضرت ﷺ آن‌ها را بدون وقت نگذاشت اگرچه به صورت استحباب باشد.

فاتحه‌الکتاب یک دعای جامعی است:

زمانی وقت مشخص گردید پس از فاتحه سزاوارتر چیزی نیست، زیرا آن دعای جامعی است که خداوند آن را به زبان بندگان خود، نازل فرمود، تا به آنان نشان دهد که چگونه خدا را حمد و ثنا بگویند، و به توحید عبادت و استعانت برای او، اقرار و اعتراف نمایند، و چگونه راه جامع انواع خیر را از او بخواهند، و از راه مغضوب علیهم و ضالین پناه بجویند، و بهترین دعا، جامع‌ترین آن می‌باشد.

تلاوت چیزی از قرآن:

چون تعظیم و تلاوت قرآن در آیین اسلام امر واجبی است و بالاترین صورت تعظیم، آنست که به آن در بزرگترین ارکان اسلام و اساس قربات و مشهورترین شعائر دین توجهی بشود، و تلاوت آن قربتی است کامل که تکمله و تتمه‌ای برای نماز است، لذا تلاوت سوره‌ای از قرآن در نماز مشروع گردید؛ زیرا سوره، کلام کاملی است که رسول خدا ﷺ به وسیله بلاغت آن، منکرین نبوت را به مبارزه آن، فرا خواند و نیز به اعتبار مبدأ و منتهای خویش، مستقل است، و هر سوره‌ای اسلوب خاصی و زیبایی دارد، و چون از شارح‌خواندن مقداری از بعضی سورت‌ها در برخی از اوقات ثابت است، فقهاء خواندن سه آیه کوتاه یا یک آیه طویل را در حکم سوره قرار داده‌اند.

ضبط رکوع:

چون افراد قیام باهم برابر نیستند، بعضی سر پایین قرار داده می‌ایستند و بعضی سر خم کرده می‌ایستند و همه این‌ها قیام به حساب می‌آیند، نیاز پدید آمدن تا انحنا مقصود، از آنچه قیام به حساب می‌آید ممتاز قرار گیرد، پس آن به رکوع ضبط گردید و آن عبارت است از سر خم کردن زایدی که سر انگشت‌ها به زانوان برسد.

و چون رکوع و سجده، تعظیم قرار نمی‌گیرند، مگر وقتی که قدری بر همین حالت توقف بشود، و خضوعی برای خداوند انجام گیرد و قلب، این تعظیم را در این وضع، احساس نماید، این رکن لازم نماز قرار گرفت.

ضبط سجده:

و چون سجده و خوابیدن به شکم و بقیه هیأت‌های نزدیک به آن، در گذاشتن سر به زمین، با هم مشترک می‌باشند، و نخستین وضع، تعظیم به حساب می‌آید نه بقیه اوضاع، نیاز پدید آمدن که بین رکوع و سجده با انجام یک فعل بیگانه‌ای امتیاز آورد، تا هریکی طاعت مستقلی منظور گردد، و نفس به نتیجه هریکی جداگانه متوجه شود، و آن عبارت است از قومه.

و چون دو سجده زمانی دو، محسوب می‌شوند که فعل اجنبی در وسط شان قرار گیرد، جلسه‌ای بین آن‌ها مشروع گردید.

و چون قومه و سجده بدون طمانینه بازچیه‌ای محسوب می‌شوند که به امر طاعت منافات دارد، به طمانینه در آن‌ها دستور داده شد.

بیرون آمدن از نماز باید با کلام خوبی باشد:

و چون بیرون آمدن از نماز با انجام کاری نامناسب، مانند نقض وضو و غیره که مانع نماز و از مفسدات آن به شمار می‌روند، قبیح و مستنکر و منافی به تعظیم بود، در حالی که برای پایان یافتن نماز باید کاری انجام گیرد، و آنچه در حال نماز بر او حرام بود مباح قرار گیرند، و اگر این ضابطه‌ای نداشته باشد هریکی به میل خودش عملی می‌کند، واجب شد که نباید از

نماز خارج گردد، مگر به کلامی که از کلام مردم بهتر باشد و آنست السلام، همین است منظور قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «تَحْلِيلُهَا التَّسْلِيمُ».

التحيات و السلام:

صحابه دوست می داشتند که قبل از اسلام بگویند: السلام على الله قبل عباده، السلام على جبرائيل، السلام على فلان، رسول خدا ﷺ این را با مشروع کردن «التحيات» تغيير داد و سبب تغيير را چنین ذکر فرمود: «لَا تَقُولُوا: السَّلَامُ عَلَى اللَّهِ. فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّلَامُ» «السلام على الله نگوید، زیرا خداوند خودش سلام است» یعنی دعای سلامتی برای کسی مناسب است که سلامتی از عدم و لواحق آن در حق او ذاتی نباشد، و پس از التحیات سلام بر پیامبر را اختیار نمود، تا شان او بالا برود و اقراری برای رسالت او قرار گیرد و نحوه ای برای ادای بعضی از حقوق او باشد، سپس آن را عام قرار داد و فرمود: «السَّلَامُ عَلَيْنَا وَعَلَى عِبَادِ اللَّهِ الصَّالِحِينَ» «سلام باد بر ما و به بندگان صالحین» و فرمود که: هر کسی این را بگوید، به هر بنده ای در آسمان ها و زمین بهره ای خواهد رسید، آنگاه به تشهد دستور داد که بالاترین ذکر است، باز فرمود که پس از این، دعایی را برگزیند که از همه به پیش او بهتر باشد، زیرا وقت پایان یافتن نماز وقت دعاست؛ زیرا او زیر پرده بزرگی از رحمت قرار گرفته بود، و در چنین اوقات دعا مستجاب می گردد.

آداب دعا:

از آداب دعاست که نخست ثنای خداوند بیان گردد و به رسول الله ﷺ توسل گردد تا دعا مستجاب شود، لذا روش بر این مقرر گردید، و تشهد، رکنی قرار گرفت؛ زیرا اگر این امور چنین قرار نمی گرفتند بیرون آمدن از نماز با اعراض و روگردانی از کار نامناسبی، شباهت پیدا می کرد.

و در اینجا وجوهات بسیاری دیگر نیز وجود دارد که برخی از آنها خفی المأخذ هستند و برخی دیگر ظاهر و با اکتفا به آنچه ذکر کردیم آنها را ذکر نخواهیم کرد، خلاصه این

که اگر کسی در آنچه ما ذکر کردیم بیندیشد و به قواعد مذکور فکر کند، به طور قطع می‌داند که نماز باید با این کیفیت باشد و در عقل بهترین و کاملترین صورتی از این متصور نیست، و این غنیمت بسیار بزرگی است.

نماز کمتر از دو رکعت وجود ندارد:

چون نماز بسیار کم، فایده چندانی در بر نداشت و نماز بسیار زیاد خسته کننده بود، حکمت خداوندی اقتضاء کرد که کمتر از دو رکعت نماز، مشروع نگردد، پس دو رکعت اقل نماز می‌باشند. بنابراین، رسول خدا ﷺ فرمود: «فِي كُلِّ رُكْعَتَيْنِ التَّحِيَّةُ».

در بسیاری از خلق خداوند دو شق وجود دارد:

در اینجا سرّ دقیقی وجود دارد، آن این که سنت خداوند در آفرینش افراد و اشخاص حیوانات و نباتات این است که هریکی از آنها دو شق دارد که هریکی با دیگری ضم می‌گردد، و آنگاه یکی قرار می‌گیرند، و همین است مصداق قول خداوند: ﴿وَالشَّفَعِ وَالْوَتَرِ﴾^(۱).

دو شق حیوان مشخص هستند که گاهی بر یکی از آن دو تا آفتی می‌آید و بر آن دیگر خیر، مانند فلج، اما در نباتات، در هسته خرما و دان‌های نباتات دیگر مشاهده می‌شود که دو شق هست، هرگاه جوانه از آنها می‌روید می‌بینیم که دو برگ دارد و هر برگی نتیجه یکی از آن دو شق هسته و دانه است. سپس بر همین منوال رشد می‌کند، پس همین سنت در حظیره القدس از باب خلق به باب تشریع منتقل گردید، زیرا تدبیر، فرع آفرینش است، و از آنجا در قلب آن حضرت ﷺ منعکس گردید.

عدد رکعات نماز:

(۱) - سورة فجر، آیه ۳.

پس اصل نماز یک رکعت است، و در عموم نمازها کمتر از دو رکعت مشروع نگردید، و هر رکعتی با دیگری منضم شده یک نماز قرار گرفتند، حضرت عایشه رضی الله عنها می فرماید که: «خداوند وقتی نمازها را فرض کرد آن‌ها را در سفر و حضر دو رکعت فرض قرار داد، نماز سفر به جا ماند، و در نماز حضر افزونی آمد»، و در روایتی دیگر آمده است: «به جز مغرب که در نخست سه رکعت بود».

من می گویم: اصل در عدد رکعات این است که آن واجبی که هیچ گاهی ساقط نمی شود، آن یازده رکعت است، زیرا مقتضای حکمت خداوندی این است که در شبانه روزی جز عدد مبارک و متوسطی مشروع نگردد که نه بسیار زاید باشد که بر گزار کردنش بر مکلفین سنگین تمام بشود و نه بسیار کم باشد که آن هدفی را که از نماز در نظر گرفته شده است افاده نکند، و شما قبلاً متوجه شدید که عدد یازده از میان اعداد، به وتر حقیقی شباهت بیشتری دارد.

پس وقتی که رسول خدا صلی الله علیه و آله هجرت نمود و اسلام مستقر گردید و اهل اسلام بسیار گردیدند، رغبت‌ها در طاعات افزایش یافت شش رکعات اضافه گردید، و نماز سفر بر همان شکل اول به جا گذاشته شد، و این از آنجاست که اضافی نباید به اندازه اول یا بیش از آن باشد، و مناسب این است که به مقدار نصف اصل باشد، ولی یازده، نصف بدون کسری نداشت، لذا دو عدد پنج و شش ماندند که اگر پنج اضافه می شد اعداد رکعات به شفع می رسیدند، لذا شش اضافه گردید تا وتر در آیند.

اما توزیع رکعات بر اعداد، سپس بر آثار انبیای گذشته مبتنی است، چنانکه در اخبار ذکر می گردد، و نیز نماز مغرب از یک جهت آخرین نماز است، زیرا عرب‌ها شب‌ها را پیش از روزها به حساب می آوردند، لذا مناسب شد که با توجه به ضیق وقتش یک رکعت در آن، جهت وتر در آوردن رکعاتش، اضافه شود، نه بیشتر، اما وقت فجر از آنجا که وقت خواب و غفلت است در عدد رکعات آن اضافه نشد، البته این در آن اضافه گردید که مستحب است قراءت در آن برای کسی که توان داشته باشد طولانی گردد، و همین است مصداق آیه ۷۸

سوره اسراء: ﴿وَقُرْءَانَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْءَانَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا﴾ «و به قرآن خواندن فجر (نماز صبح) پایبند باش. بی گمان قرآن خواندن فجر (نماز صبح) با حضور فرشتگان است» والله أعلم.

اذکار نماز و هیأت‌ها مندوب در آن

کمال نماز از روی کم و کیف:

باید دانست که حد کاملتر که کاملاً فایده نماز را در بر داشته باشد، بیش از حد، لازم است، به دو جهت: یکی به اعتبار کم، دوم به اعتبار کیف. هدف از کیف اذکار و هیأت‌ها و مؤاخذه‌ای است که انسان خود را به آن، پایبند می‌نماید، و بگونه‌ای نماز بخواند که خداوند او را ببیند، و در نماز به حدیث النفس مشغول نگردد، و از هیأت‌های مکروه اجتناب ورزد، و امثال آن. و به اعتبار کم نمازهای نفلی است که مردم آن‌ها را می‌خوانند و بحث آن‌ها در آینده انشاء الله خواهد آمد.

اصل در اذکار، حدیث حضرت علی علیه السلام است فی الجملة، و احادیث ابی هریره، عایشه، جیر بن مطعم، و ابن عمر و غیره می‌باشند که در استفتاح می‌آیند، و احادیث عایشه ابن مسعود، ابوهریره، ثوبان و کعب بن عجره علیهم السلام هستند که در مواضع مختلف می‌آیند و احادیث دیگران که با تفصیل آن‌ها را، ذکر خواهیم نمود.

و اصل در هیأت‌ها، حدیث ابی حمید ساعدی است که آن را در جمع ده نفری اصحاب، ذکر فرمود و همه، آن را تسلیم نمودند، و حدیث عایشه و وایل بن حجر است فی الجملة و حدیث ابن عمر در باب رفع الیدین و احادیث دیگر که آن‌ها را ذکر خواهیم نمود.

هیأت‌های مندوب در نماز:

هیأت‌های مندوب به چند معنی می‌باشند:

یکی است: تحقیق خضوع، جمع و جور نمودن اطراف، متوجه کردن نفس به همان شکل که بازاری‌ها به هنگام بر خورد با پادشاهان از بیم و هیبت دارند، مانند جفت کردن دو قدم، گذاشتن دست راست بر چپ، پایین آوردن نگاه و عدم التفات به این سوی و آن سوی. از آنجمله است: محاکات ذکر الله، ترجیح آن بر دیگران به دست و انگشت موافق به آنچه در دل می‌فهمد و به زبان بگوید، مانند بلند کردن دست‌ها، اشاره نمودن به انگشت شهادت تا بعضی امور کمک دیگری قرار گیرند.

از آنجمله است: برگزیدن هیأت وقار و سنگینی، عادات حسنه، و احتراز نمودن از خشم و غضب، و هیأت‌هایی که اهل رأی، آن‌ها را مذمت می‌نمایند و آن‌ها را به بی‌عقلان نسبت می‌دهند، مانند نوک زدن مرغ، نشستن مانند سگ، جمع کردن خود مانند روباه، نشستن مانند شتر، پهن کردن دست‌ها مانند ددها، و آن وضعی که جباران و اهل ظلم انجامش می‌دهند، مانند گذاشتن دست بر تهیگاه.

از آنجمله این است که، طاعت باید با سکون و آرامش انجام گیرد، و این که با آرامش باشد مانند جلسه استراحت، بلند کردن قدم راست و خواباندن چپ در قعده اولی که به قیام آسان‌تر و نشستن به صورت تورک در قعده اخیره که راحت بیشتری دارد.

معانی اذکار:

اذکار هم به چند معنی می‌باشند: یکی است بیدار کردن نفس به خضوع که فعل به خاطر آن گذاشته است متوجه گردد، مانند: اذکار رکوع و سجده.

از آنجمله است: جهر به ذکر الله، تا مقتدی‌ها به انتقالات امام از یک رکنی به رکنی دیگر متوجه گردند، مانند: تکبیرات انتقالات

از آنجمله این است که، نباید هیچ حالتی از نماز خالی از اذکار باشد مانند: تکبیرات، و مانند اذکار قومه و جلسه. پس وقتی که تکبیر می‌گوید دو دست را بلند کند که گویا از غیر خدا بیزار می‌شود و در حال مناجات قرار گیرد، و دست‌ها را تا گوش‌ها یا منکب‌ها بلند کند، هریکی از این دو سنت است، و دست راست را بر دست چپ بگذارد و دو قدم را جفت قرار

دهد و نگاه را به خاطر تعظیم بر سجده گاه قرار دهد که گویا با جمع و جور نمودن اعضا، خطرات هم جمع و جور بشوند، و دعای استفتاح را بخواند تا قلب حاضر گردد و انگیزه مناجات برخیزد.

صیغه های دعا:

در این باره چندین صیغه به طور صحیح ثابت است، از آنجمله یکی این است: «اللَّهُمَّ بَاعِدْ بَيْنِي وَبَيْنَ خَطَايَايَ كَمَا بَاعَدْتَ بَيْنَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ، اللَّهُمَّ نَقِّنِي مِنْ خَطَايَايَ كَمَا يُنَقَّى الثَّوْبُ الْأَبْيَضُ مِنَ الدَّنَسِ، اللَّهُمَّ اغْسِلْنِي مِنَ خَطَايَايَ بِالثَّلْجِ وَالْمَاءِ وَالْبَرْدِ» «بار الها! بین من و خطاهای من، همانند فاصله ای که بین مشرق و مغرب انداخته ای، فاصله بیانداز، و مرا از خطاهایم پاک ساز، همانند لباس سفیدی که از آلودگی پاک می شود. بار الها! خطاهای مرا با برف و آب و تگرگ بشوی».

من می گویم که: شستن با یخ و تگرگ کنایه از کفاره شدن گناهها را پدید آوردن آرامش و سکون قلبی است، عرب ها می گویند: «برد قلبه» دلش خنک شد یعنی سکون و آرام یافت یا می گویند: «أُتَاهُ الثَّلْجُ» یعنی یقین حاصل کرد.

از آن صیغه ها یکی این است: ﴿إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ حَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾^(۱) «من پاکدینانه روی [دل] خویش را به سوی کسی می نهم که آسمانها و زمین را آفریده است، و من از مشرکان نیستم» ﴿قُلْ إِنْ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾^(۲) «بگو: بی گمان نمازم و عبادتم و زندگانی ام و مرگم [همه] در راه

(۱) - سورة انعام، آیه ۷۹.

(۲) - سورة انعام، آیه ۱۶۲، ۱۶۳.

خداوند، پروردگار جهانیان است. او شریکی ندارد و به این فرمان یافته‌ام و من نخستین [کس از] مسلمانانم»

و در روایتی دیگر آمده است: «وَأَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ».

یکی دیگر از آن صیغه‌ها این است: «سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَبِحَمْدِكَ وَتَبَارَكَ اسْمُكَ وَتَعَالَى جَدُّكَ وَلَا إِلَهَ غَيْرُكَ اللَّهُ أَكْبَرُ كَبِيرًا (ثَلَاثًا). وَسُبْحَانَ اللَّهِ بُكْرَةً وَأَصِيلًا (ثَلَاثًا)».

یعنی، «خداوندا پاکی و حمد سزاوار توست، اسم تو بابرکت است، شان تو والاست، و غیر از تو معبودی نیست، خداوند به کبریای خویش بزرگتر است (تکبیر را سه بار بگوید) پاکی برای خداست هر صبح و شام (این تسبیح را نیز سه بار بگوید).

تعوذ از شیطان:

باز «أَعُوذُ بِاللَّهِ...» الخ را بخواند، زیرا خداوند می‌فرماید: ﴿فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ﴾^(۱).

«که هرگاه قرآن خواندی از شیطان رانده شده به خدا پناه بخواه».

فلسفه آن: بزرگترین ضرری که شیطان وارد می‌کند این است که در تأویل کتاب خدا چیزهایی را وسوسه کند که مورد پسند نباشند یا مردم را از تدبیر، در آن باز دارند.

و در تعوذ چندین صیغه وارد شده است، از آنجمله یکی است: «أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ

الرَّجِيمِ». «من از شیطان رانده شده به الله پناه می‌برم»

و دیگری است: «أَسْتَعِذُّ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ».

و دیگری است: «أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ مِنْ نَفْخِهِ وَنَفْثِهِ وَهَمَزِهِ».

خواندن بسم الله در نهان و آشکار:

(۱) - سورة نحل، آیه ۹۸.

باز بسم الله را در نهان بخواند، زیرا خداوند تقدیم تبرک به نام خدا را بر قراءت مشروع قرار داده است، و نیز در این احتیاط بیشتری است، زیرا در این باره روایات مختلف می باشند که آیا بسم الله آیه ای از فاتحة الكتاب است یا خیر؟ از رسول خدا ﷺ به روایت صحیح ثابت است که او قراءت در نماز را به «الحمد لله رب العالمین» شروع می کرد و بسم الله الرحمن الرحیم را به جهر نمی خواند.

من می گویم: بعید نیست که در بعضی اوقات به خاطر تعلیم، آن را به جهر خوانده باشد. ظاهر این است که این اذکار را به طور ویژه به خواص تعلیم می داد، و آن ها را به گونه ای قرار نداد که عوام به آن چنگ بزنند و بر ترک آن ها ملامت گردند، همین است تاویل آنچه امام مالک رحمه الله فرموده است، و همین است مفهوم قول حضرت ابوهریره رحمه الله که فرمود: «كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ يَسْكُتُ بَيْنَ التَّكْبِيرِ وَبَيْنَ الْقِرَاءَةِ إِسْكَاتَةً، فَقُلْتُ: بِأَبِي وَأُمِّي يَا رَسُولَ اللَّهِ إِسْكَاتُكَ بَيْنَ التَّكْبِيرِ وَالْقِرَاءَةِ مَا تَقُولُ فِيهِ؟». «رسول الله ﷺ بین تکبیر تحریمه و قرائت، اندکی سکوت می کرد. ابوهریره رحمه الله می گوید: عرض کردم: ای پیامبر گرامی ﷺ! پدر و مادرم فدایت باد، در این میان، چه می خوانی؟»

قراءت سوره فاتحه:

سپس سوره فاتحه سوره ای از قرآن با ترتیل بخواند که حروف ها را کشیده و بر آخر آیه ها وقف کند، و در نماز ظهر و عصر آهسته و در صبح، مغرب و عشا به جهر بخواند، و اگر مقتدی است بر او واجب است که خاموش باشد و گوش کند، پس هرگاه امام قراءت را به جهر بخواند مقتدی نباید در اسکات ها بخواند، البته اگر امام آهسته بخواند مقتدی اختیار دارد که بخواند یا خیر، پس اگر خواند، فاتحة الكتاب را بخواند، اما بگونه ای که در قرائت خللی وارد نگردد، و این اولی ترین قول به نزد من است، و بدین شکل می توان در میان احادیث تطبیق داد.

حکمت آن اینست که در نص آمده است که قراءت همراه با امام موجب تشویش قراءت امام قرار می گیرد، تدبر در قراءت فوت و با تعظیم قرآن مخالف است، و بر مقتدی ها لازم

قرار داده نشده که در نمازهای سرّی قرائت بخوانند؛ زیرا هرگاه عوام بخواهند حروف قرآن را تصحیح نموده بخوانند و آن هم با دستجمعی، هیاهوی پدید می‌آید که موجب تشویش قرار می‌گیرد، پس نهی از تشویش مسجل گردید، و آنچه منجر به امر منهی عنه قرار می‌گیرد را بر آن‌ها لازم قرار ندادند، و برای کسی که توان دارد اختیار داده شد، و این منت‌های رحمت خداوندی است.

آهسته خواندن در ظهر و عصر:

فلسفه آهسته خواندن در نمازهای ظهر و عصر، این است که روز مظنه سر صدا و غوغا در بازار و منازل است، ولی اوقات دیگر غیر از این دو وقت، وقت سکون و خاموشی هستند، و جهر جهت یادآوری مردم و به پندپذیری نزدیکتر است.

رسول خدا ﷺ فرمود: «هرگاه امام آمین گوید، شما هم آمین گوید، زیرا آمین گفتن هر کدام که با آمین گفتن ملایکه موافق گردد گناه‌های گذشته‌اش آمرزیده خواهند شد.» می‌گوییم: ملایکه به هنگام ذکر حاضر می‌شوند، زیرا به آن رغبت دارند، و روی دعاها آمین می‌گویند؛ زیرا این از ملأ‌اعلیٰ به آن‌ها دستور داده شده است، و نیز در آن، اظهار علاقه به تأسی امام و اقامه سنت اقتداست.

دو سکنه:

دو سکنه در روایات آمده است، یکی بین تکبیر و قرائت تا که همه مردم در این هنگام بتوانند تکبیر تحریمه را گفته باشند و سپس به سوی قرائت گوش کنند، و اسکات دوم بین قرائت فاتحه و سوره می‌باشد؛ بعضی گفته‌اند: هدف از آن این است که مقتدی‌ها بتوانند با آسانی بدون تشویش و ترک وظیفه با آرامش قرائت بخوانند.

می‌گوییم: حدیثی که اصحاب سنن آن را روایت کرده‌اند در باره اسکاتی که امام جهت خواندن مقتدی‌ها انجام می‌دهد صریح نیست؛ زیرا ظاهر این است که این اسکات در نزد آنان که به آهسته گفتن آمین قایل هستند به خاطر آمین گفتن است، یا سکنه بسیار لطیفی است که برای امتیاز بین فاتحه و آمین می‌باشد، و در نزد کسانی که به جهر آمین قایل هستند

این خاموشی برای آنست تا که قرآن، به غیر از قرآن مشتبّه قرار نگیرد، و یا سکتّه بسیار لطیفی است تا که قاری بتواند تنفس کند، و اگر به طریق تنزل بپذیریم که برای خواندن مقتدی می‌باشد، پس نادر قرار دادن قول اول، بر این، دلالت دارد که سنت مستمری، نیست و نه از آن‌هاست که جمهور بر آن عمل کرده باشند؛ واللّٰه اعلم.

چه مقدار قرآن در نمازها خوانده می‌شود:

در نماز فجر از شصت، تا صد آیه خوانده می‌شود تا که طول قراءت قلّت رکعات را جبران کند، و تا که زنگار مشغولیت به امور معاش مستحکم نگردد، و فرصتی برای تدبّر در قرآن به دست آید.

و در نماز عشاء سوره «سبح اسم ربك الأعلى» و «والیل إذا یغشی» و امثال آن‌ها را بخواند، داستان حضرت معاذ و مکروه دانستن آن حضرت ﷺ از نفرت دادن قوم، مشهور است.

در بعضی روایات حمل ظهر بر فجر، و عصر بر عشاء آمده است. و در بعضی دیگر حمل ظهر بر عشاء و عصر بر مغرب نیز مروی است.

سورهای کوتاه (قصار) در مغرب:

در مغرب سورهای قصار را بخواند؛ زیرا وقت کم است و رسول خدا ﷺ بر حسب مصلحت گاهی قراءت طویل و گاهی کوتاه می‌خواند، ولی مردم را دستور داده بود که تخفیف را در نظر داشته باشند تا رعایت حال ضعیف، بیمار و نیازمند ملاحظه گردد.

رسول خدا ﷺ در بعضی از نمازها، سورهای ویژه‌ای می‌خواند که آن مبتنی بر بعضی فواید بود، بدون این که آن را لازم و واجب قرار دهد و بر آن تاکید کند، لذا هر کسی به این اتباع کند که چه بهتر؛ و اگر اتباع ننمود باز هم حرجی نیست.

در نمازهای عیدین چه خوانده شود:

انتخاب سوره‌های ﴿ق﴾ و ﴿اقْتَرَبْتَ﴾ به این خاطر می‌باشد که اسلوب این سورها بدیع، و عموم اهداف قرآن را با اختصار در بر دارند، و در اجتماعات بزرگ مردمی به چنین چیز، نیاز هست، یا ﴿سَبِّحْ اسْمَ﴾ و ﴿هَلْ أَتَاكَ﴾ را می‌خواند که در این‌ها هم اسلوب بدیعی بود و هم تخفیف مورد نظر بود.

و در نماز جمعه سوره‌های «جمعه و منافقین» را می‌خواند که مناسب با وقت و موجب تحذیر بودند، زیرا در روز جمعه منافقین نیز در جمعیت می‌آمدند، و در نماز فجر روز جمعه ﴿الْم ﴿تَنْزِيلُ الْكِتَابِ﴾^(۱) و ﴿هَلْ أَتَى﴾^(۲) را می‌خواند تا یادآوری به قیامت و مافیهای آن باشد، زیرا همه حیوانات گوش به زنگ می‌باشند که قیامت پیش نیاید، لذا مناسب است که انسان هم در این روز قدری خایف و لرزان باشد.

آنچه در هنگام تلاوت بعضی آیات، سنت است:

هرگاه قاری سوره ﴿سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى﴾^(۳) «نام پروردگار برترت را به پاکی یاد کن» را خواند بگوید: «سبحان ربی الاعلی».

و هرگاه ﴿أَلَيْسَ اللَّهُ بِأَحْكَمَ الْحَاكِمِينَ﴾^(۴) «آیا خداوند احکم الحاکمین نیست؟» را خواند، باید بگوید: «بلی وأنا علی ذلک من الشاهدين».

و هرگاه ﴿أَلَيْسَ ذَلِكَ بِقَدِرٍ عَلَىٰ أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَى﴾^(۵) «آیا این [خدا] بر آنکه مردگان را زنده کند توانا نیست؟» را خواند، بگوید: «بلی».

۱- سوره سجده، آیه ۱-۲.

۲- سوره انسان، آیه، ۱.

۳- سوره اعلی، آیه ۱.

۴- سوره تین، آیه ۸.

۵- سوره قیامه، آیه ۴۰.

و اگر ﴿فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ﴾^(۱) «پس بعد از آن (قرآن) به کدام سخن ایمان می‌آورند؟» را خواند، بگوید: «آمینا بالله» و بر کسی مخفی نیست که در این صورت ملاحظه ادب و شتاب به سوی خیر، وجود دارد.

رفع یدین هنگام رفتن به رکوع:

وقتی که می‌خواهد به رکوع برود دست‌ها را تا برابر دوش یا گوش‌ها بردارد، و همچنین وقتی که سر را از رکوع برمی‌دارد، و این کار را در هنگام رفتن به سجده انجام ندهد. می‌گوییم: فلسفه‌اش این است که برداشتن دست‌ها به خاطر تعظیم می‌باشند که با برداشتن آن‌ها به نفس، هشدار می‌دهد، تا اشتغالات به دنیا را که با نماز منافات دارند، ترک داده در حالت مناجات قرار گیرد، پس در آغاز هر فعلی از تعظیمات سه گانه، مشروع گردید که تا که نفس به نتیجه کار مستقلاً متوجه گردد، و این از آن هیأت‌هایی است که آن حضرت ﷺ گاهی آن را انجام می‌داد و گاهی دیگر ترکش می‌داد، و همه این‌ها سنت می‌باشند، و به هر روش گروهی از صحابه و تابعین قایل بودند، و این یکی از آن مواضعی است که دو گروه اهل مدینه و اهل کوفه در آن اختلاف نظر دارند، و هر گروهی سند و مدارکی دارد.

و حق در نزد من در امثال چنین موارد این است که همه این‌ها سنت می‌باشند، و نظیر آنست، خواندن یک رکعت و سه رکعت در وتر، و رفع یدین در نزد من پسندیده‌تر است از ترک آن؛ زیرا احادیث رفع بیشتر و ثابت‌تر هستند، ولی نباید مردم در چنین مواردی، فتنه عوام را برانگیزند، و همین است منظور رسول خدا ﷺ که فرمود: «لَوْلَا حَدَّثَانُ قَوْمِكَ بِالْكَفْرِ نَفَضْتُ الْكُفْبَةَ» «که اگر قوم تو (ای عایشه) جدید العهد به کفر نمی‌بود کعبه را منهدم می‌کردم»، و بعید نیست که حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه فکر کرده است که سنت مقرر در آخر، ترک رفع یدین است، زیرا دریافته بود که مبنای نماز بر سکون و آرامش

اعضاء است، و بر او واضح نشده بود که بلند کردن، از افعال تعظیمی است، و از اینجاست که در آغاز نماز انجام می گیرد، و متوجه نشده بر این که بارها هشدار، بر ترک ما سوی الله، در هر فعل اصل مطلوبی است در نماز، خداوند بهتر می داند.

رفع یدین در هنگام سجده نمی باشد:

فرمود که، در سجده رفع الیدین نمی باشد، من می گویم: مشروعیت برخاستن به خاطر فرق بین رکوع و سجده بود، پس رفع الیدین در وقت برخاستن رفع الیدین برای سجده می باشد، لذا نباید آن تکرار گردد، و به هنگام هر بالا و پایین رفتنی تکبیر بگوید؛ زیرا این همه به خاطر تنبیه مذکور است و مقتدی ها تسمیع را بگویند تا به انتقالات متوجه گردند.

هیأت رکوع و اذکار آن:

و از هیأت های رکوع این است که دو کف دست را روی زانوها بگذارد و انگشتها پایین از زانو قرار گیرند، مانند آن که کسی چیزی را در قبضه می گیرد، آرنجها را دور نگهدارد، سر خود را با سرین راست کرده نه سر را پایین بگیرد و نه بالا قرار دهد. و اذکار آن به قرار زیر می باشند:

«سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ رَبَّنَا وَبِحَمْدِكَ، اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي» «بار الها! تو پاک و منزهی و تو را ستایش می نمایم. الهی! از تو طلب مغفرت می کنم» و خواندن این، براساس آیه ۳ سوره نصر ﴿فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَأَسْتَغْفِرْهُ﴾ «پس پروردگارت را با ستایش [او] به پاکی یاد کن و از او آمرزش بخواه» عمل می شود.

از آنجمله یکی: «سُبُوحٌ قُدُّوسٌ رَبُّنَا وَرَبُّ الْمَلَائِكَةِ وَالرُّوحِ» «پاک و منزّه است پروردگار ما و پروردگار فرشتگان و جبرائیل» است.

و یکی است: «سُبْحَانَ رَبِّيَ الْعَظِيمِ» «پروردگار بزرگم پاک و منزّه است» تا سه بار. و از آنجمله است: «اللَّهُمَّ لَكَ رَكَعْتُ، وَبِكَ آمَنْتُ وَلَكَ أَسْلَمْتُ، خَشَعَ لَكَ سَمْعِي وَبَصَرِي وَمُخِّي وَعَظْمِي وَعَصْبِي». «پروردگارا! برای تو رکوع کردم، به تو ایمان آوردم، و

به تو تسلیم شدم. گوش، چشم، مخ، استخوان، پی و رگم و تمام اعضای بدنم برای تو خشوع و فروتنی نمودند»

و از هیأت‌های برخاستن این است که سر از رکوع بلند کرده راست بایستد، تا هر مهره از فقرات پشت، در جایش قرار گیرد، و اینک دست‌ها را بلند کند.

و از ذکرهای برخاستن این که بگوید: «سَمِعَ اللَّهُ لِمَنْ حَمِدَهُ». «الله شنید و قبول کرد ستایش کسی را که او را ستایش نمود»

و یکی دیگر این است: «اللَّهُمَّ رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ حَمْدًا كَثِيرًا طَيِّبًا مُبَارَكًا فِيهِ». «پروردگارا! حمد و ستایش‌های زیاد، خوب و مبارک از آن تو است»

و در روایتی این اضافی هست: «مِلَّةَ السَّمَوَاتِ وَمِلَّةَ الْأَرْضِ، وَمِلَّةَ مَا شِئْتَ مِنْ شَيْءٍ بَعْدُ». «الهی! حمدی که آسمان‌ها و زمین و میان آن‌ها و هر چه تو بخواهی را پر کند، از آن تو است»

و در روایت دیگری نیز آمده است: «أَهْلَ الشَّنَاءِ وَالْمَجْدِ أَحَقُّ مَا قَالَ الْعَبْدُ، وَكُنَّا لَكَ عَبْدًا، اللَّهُمَّ لَا مَانِعَ لِمَا أَعْطَيْتَ، وَلَا مُعْطَى لِمَا مَنَعْتَ، وَلَا يَنْفَعُ ذَا الْجَدِّ مِنْكَ الْجَدُّ». «تو اهل ستایش و عظمت هستی. الهی تو شایسته‌ی ستایش بندگان هستی. همگی ما بندگان هستیم، آن چه تو بفرمائی هیچ کس جلوی آن را نمی‌گیرد، و آنچه جلوی آن را بگیری کسی قدرت ندارد آن را عطا نماید. الهی! صاحب ثروت، او را ثروتش از عذاب تو نجات نمی‌دهد و «تمامی شکوه» و ثروت از آن تو است»

و از آنجمله است: «اللَّهُمَّ طَهِّرْنِي بِالثَّلْجِ وَالْبَرْدِ وَالْمَاءِ الْبَارِدِ، اللَّهُمَّ طَهِّرْنِي مِنَ الذُّنُوبِ وَالْخَطَايَا كَمَا يُنْقَى الثَّوْبُ الْأَبْيَضُ مِنَ الدَّنَسِ». «بار الها! مرا پاک گردانی با برف و تگرگ و آب سرد بشوی، بار الها! و مرا از خطاهایم پاک ساز، همانند لباس سفیدی که از آلودگی پاک می‌شود».

قنوت الصبح:

در باره خواندن دعای قنوت در نماز صبح احادیث مختلفی روایت شده و بنابراین، مذاهب صحابه و تابعین مختلف می‌باشند، و به نظر من خواندن و ترک آن هر دو برابر اند، نخواندن آن مگر در حادثه بزرگی یا کلمات کوتاهی به صورت خفا قبل از رکوع در نزد من پسندیده‌تر است؛ زیرا احادیث گواه اند بر این که دعا علیه رعل و ذکوان^(۱)، اول بود و سپس ترک گردید، اگرچه این بر نسخ مطلق دلالت ندارد، ولی به این اشاره می‌کند که قنوت سنت مستمری نیست، یا ما می‌گوییم که وظیفه راتبی نیست، و همین است منظور از قول صحابی که فرمود: «أَيُّ بُنَيِّ مُحَمَّدٍ» یعنی مواظبت بر آن امر تازه‌ای است، رسول خدا ﷺ و خلفای او به هنگام وقوع حادثه و پیش آمدی برای مسلمانان و علیه کفار بعد از رکوع یا قبل از آن دعا می‌کردند، و آن را بدین شکل که به هنگام حادثه نخوانند ترک ندادند.

هیأت سجده و اذکار آن:

از هیأت سجده این است که زانوها را قبل از دست‌ها به زمین بگذارد و دست‌ها را مانند سنگ پهن نکند، و آن‌ها را از پهلوها دور بدارد، به گونه‌ای که سفیدی بغل‌ها نمایان گردد، و سر انگشت پاها را به سوی قبله برگرداند.

و از اذکار سجده یکی این است: «سُبْحَانَ رَبِّيَ الْأَعْلَى» «منزه است پروردگار بزرگ و برتر من» تا سه بار.

و دیگر این است: «سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ رَبَّنَا وَبِحَمْدِكَ، اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي». «بار الها! تو پاک و منزه‌ای و تو را ستایش می‌نمایم. الهی! از تو طلب مغفرت می‌کنم»

و نیز این هم هست: «اللَّهُمَّ لَكَ سَجَدْتُ، وَبِكَ آمَنْتُ، وَلَكَ أَسْلَمْتُ، سَجَدَ وَجْهِي لِلَّذِي خَلَقَهُ وَصَوَّرَهُ، وَشَقَّ سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ، فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ». «الهی! برای تو سجده کردم، و به تو ایمان آوردم، و در مقابل فرمان تو تسلیم شدم، چهره ام برای

(۱) - اسم دو قبیله است از بنی سلیم.

پروردگاری که آن را خلق نمود، و صورت بخشید، و آن را زیبا آفرید، و عضو شنوایی و بینائی در آن قرار داد، سجده کرد. با برکت است پروردگاری که بهترین سازندگان است» و از آنجمله است: «سُبُّوحٌ قُدُّوسٌ رَبُّنَا وَرَبُّ الْمَلَائِكَةِ وَالرُّوحِ». «پاک و منزّه است

پروردگار ما و پروردگار فرشتگان و جبرائیل»

و از آنجمله است: «اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي ذَنْبِي كُلَّهُ دِقَّةً وَجَلَّةً وَأَوَّلَهُ وَآخِرَهُ وَعَلَانِيَتَهُ وَسِرَّهُ». «بار الها! همه ی گناهان مرا، اعم از کوچک و بزرگ، اول و آخر، آشکار و نهان، بیخشی» و از آنجمله است: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِرِضَاكَ مِنْ سَخَطِكَ، وَبِمُعَافَاتِكَ مِنْ عُقُوبَتِكَ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْكَ، لَا أُحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ أَنْتَ كَمَا أَثْنَيْتَ عَلَى نَفْسِكَ». «بار الها! من از خشمت به خشنودی تو پناه می برم. الهی! از عذابت به عفو تو پناه می برم. الهی! از «عذاب خشم» تو، به تو پناه می برم. پروردگارا! آنچنان که حق ستایش تو است، نمی توانم آنرا بجای آورم، بدون تردید تو آنچنانی که خود فرموده ای»

و جز این نیست که آن حضرت ﷺ فرمود: «فَاعْنِي عَلَى نَفْسِكَ بِكَثْرَةِ السُّجُودِ» که «مرا بر خود به کثرت سجده کمک کن»؛ زیرا سجده، تعظیمی نهایی است، و آن معراج مؤمن است، و هنگامی که ملکیت از قید حیوانی رهایی می یابد، و هر کس که خود را زیر پرده الهی قرار دهد به مفیض خیر کمک کرده است.

رسول خدا ﷺ فرموده است: «امت من در روز قیامت در اثر سجده، سفید پیشانی و در اثر وضوء سفید دست و پا است».

می گویم که: مبنای عالم مثال بر آن مناسبتی است که ارواح با اجساد دارند، چنانکه جلوگیری روزه داران از خوردن و شرب و جماع به مهرزدن روی دهان و شرمگاه ظاهر گردیده است.

هیأت بین دو سجده و اذکار آن:

و از هیأت بین دو سجده این است که پای چپ را گسترانیده رویش بنشیند و پای راست را بلند کند، و دو کف راست را بر دو زانوی خود بگذارد.

و از اذکار این است که بگوید: «اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي، وَارْحَمْنِي، وَاهْدِنِي، وَعَافِنِي، وَارْزُقْنِي».

«بار الها! مرا ببخش. به من رحم کن، مرا هدایت کن، و به من عافیت و رزق عطا کن».

قعه بعد از سجده‌ها:

و از هیأت قعه این است که بر پای چپ خود بنشیند و پای راست را نصب کند و در قعه آخر آمده است که، پای چپ را مقدم نموده بر مقعد خود بنشیند و پای راست را نصب کند، و دو دست خود را روی دو زانوی خود بگذارد، و در روایت دیگر آمده است که با دست چپ زانوی خود را بگیرد و عقد پنجاه و سه را منعقد کرده با انگشت سبابه اشاره نماید، و در روایتی دیگر آمده است که انگشت‌های خنصر و بنصر را بسته با وسطی و ابهام حلقه کند.

فلسفه بلند کردن انگشت سبابه، اشاره به توحید است تا که قول و فعل کمک همدیگر قرار گیرند، و معنی متصور، مجسم گردد، هر کسی که گفته است که مذهب امام ابوحنیفه ترک اشاره است اشتباه کرده است، و هیچ روایت یا درایتی آن را تأیید نمی‌کند، هکذا قال ابن همام البته امام محمد بحث اشاره را در اصل (مبسوط) ذکر ننموده و در مؤطا آن را ذکر کرده است، من بعضی را یافته‌ام که در میان این دو عبارت: «لیست الإشارة فی ظاهر المذهب» و «ظاهر المذهب إنها لیست» تمیز نمی‌کردند، و مفاصد جهل و تعصب بیش از شمار است.

صیغه‌های تشهد:

در باره تشهد چند صیغه وارد شده است: صحیح‌ترین آن‌ها تشهد ابن مسعود است، باز تشهد ابن عباس و عمر رضی الله عنهما؛ و فرق بین آن‌ها مانند فرق بین احرف قرآن است که هر کدامیک به جای خود، کافی و شافی است.

و صحیح ترین صیغه های درود، درود ابراهیمی است: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ، اللَّهُمَّ بَارِكْ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ كَمَا بَارَكْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ».

«بارِ اِلهَا! بر محمد ﷺ و آل محمد درود بفرست همچنان که بر ابراهیم ؛ و آل ابراهیم درود فرستادی، همانا تو ستوده و با عظمت هستی. بار اِلهَا! بر محمد و آل محمد برکت نازل فرما همچنان که بر ابراهیم ؛ و آل ابراهیم برکت نازل کردی، همانا تو ستوده و با عظمت هستی».

و «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى أَزْوَاجِهِ وَذُرِّيَّتِهِ كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ، وَبَارِكْ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى أَزْوَاجِهِ وَذُرِّيَّتِهِ، كَمَا بَارَكْتَ عَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ، إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ» «بارِ اِلهَا! بر محمد ﷺ و همسران و فرزندان درود فرست همچنان که بر ابراهیم ؛ درود فرستادی، و بر محمد و همسران و فرزندان برکت نازل گردان همچنان که بر آل ابراهیم ؛ برکت نازل فرمودی، همانا تو ستوده و با عظمت هستی»

صیغه های دعا در تشهد:

در باره دعا های تشهد چندین صیغه وارد شده است از آن جمله: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ عَذَابِ جَهَنَّمَ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ عَذَابِ الْقَبْرِ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ فِتْنَةِ الْمَسِيحِ الدَّجَالِ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ فِتْنَةِ الْمَحْيَا وَالْمَمَاتِ». «پروردگارا! از عذاب قبر و عذاب دوزخ، و فتنه ی مسیح دجال، و فتنه ی زندگی و مرگ، به تو پناه می برم»

و نیز چنین وارد شده است: «اللَّهُمَّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي ظُلْمًا كَثِيرًا، وَلَا يَغْفِرُ الذُّنُوبَ إِلَّا أَنْتَ، فَاعْفِرْ لِي مَغْفِرَةً مِنْ عِنْدِكَ، وَارْحَمْنِي إِنَّكَ أَنْتَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ». «الهی! من بر نفس خود بسیار ظلم کردم، همانا غیر از تو کسی دیگر گناهان مرا نمی بخشد، پس از جانب خود مرا مورد آمرزش قرار بده، و بر من رحم کن، همانا تو بخشنده و مهربان هستی»

و نیز وارد شده است: «اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي مَا قَدَّمْتُ، وَمَا أَخَّرْتُ، وَمَا أَسْرَرْتُ، وَمَا أَعْلَنْتُ، وَمَا أَسْرَفْتُ، وَمَا أَنْتَ أَعْلَمُ بِهِ مِنِّي، أَنْتَ الْمُقَدِّمُ، وَأَنْتَ الْمُؤَخِّرُ، لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ»

أَنْتَ». «الهی! گناهان قبلی و بعدی مرا ببخشای. الهی! گناهان مخفی و آشکار مرا بیامرز، و زیاده روی های مرا و آنچه را که تو از من بهتر می دانی ببخش، همانا تقدیم و تأخیر کننده توئی، بجز تو معبودی «بحق» نیست»

اذکار ما بعد نماز:

و از اذکار بعد نماز است: «أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ» (سه بار) و «اللَّهُمَّ أَنْتَ السَّلَامُ وَمِنْكَ السَّلَامُ تَبَارَكْتَ يَا ذَا الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، اللَّهُمَّ لَا مَانِعَ لِمَا أَعْطَيْتَ، وَلَا مُعْطِيَ لِمَا مَنَعْتَ، وَلَا يَنْفَعُ ذَا الْجَدِّ مِنْكَ الْجَدُّ، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَلَا نَعْبُدُ إِلَّا إِيَّاهُ لَهُ النِّعْمَةُ وَلَهُ الْفَضْلُ وَلَهُ الشَّانُ الْحَسَنُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ فِتْنَةِ الدُّنْيَا وَعَذَابِ الْقَبْرِ». «الهی تو سلامی، و سلامتی از جانب تو است، تو بسیار بابرکتی، ای صاحب عظمت و بزرگی. معبودی «بحق» بجز الله، وجود ندارد. شریکی ندارد، پادشاهی از آن اوست، ستایش شایسته ای اوست، و او بر هر چیزی توانا است، الهی! آن چه تو بدهی، هیچ کس مانع آن نمی گردد، و آنچه تو منع کنی، هیچ کس نمی تواند آنرا بدهد. توانگر، او را ثروتش از عذاب تو نجات نمی دهد، و «تمامی شکوه و» ثروت از آن تو است هیچ معبودی جز او «بحق» نیست. جز او کسی دیگر را عبادت نمی کنیم، نعمت و فضل از آن اوست، ستایش نیکو مخصوص اوست، معبودی بجز او وجود ندارد، همه ی ما با اخلاص او را بندگی می کنیم هر چند کافران دوست نداشته باشند» سی و سه بار «سُبْحَانَ اللَّهِ» و سی و سه بار «الْحَمْدُ لِلَّهِ» و سی و چهار بار «اللَّهُ أَكْبَرُ» و در روایتی دیگر از هریکی سی و سه بار آمده که با یک بار گفتن «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ بِيَدِهِ الْخَيْرُ يُحْيِي وَيُمِيتُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»، «بجز الله یگانه، دیگر معبودی نیست، شریکی ندارد، پادشاهی از آن اوست، ستایش شایسته اوست به دست اوست همه خوبیها او زنده میگرداند و می میراند و او به هر چیز قادر و تواناست» صد تمام می شود، و در روایت دیگری

آمده است که از هریکی بیست و پنج بار بگوید و بیست و پنج بار دیگر «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» را بخواند، و در روایتی دیگر آمده است که بعد از هر نماز ده بار «سُبْحَانَ اللَّهِ» و ده بار «الْحَمْدُ لِلَّهِ» و ده بار «اللَّهُ أَكْبَرُ» بگوید، و در روایت دیگری آمده است که هریکی را صد بار بخواند، همه دعاها به منزله احرف قرآن هستند که هر کسی کدام یکی را خواند، به ثواب موعود آن، نایل خواهد آمد.

بهترین این است که این دعاها را پیش از سنن رواتب بخواند، زیرا در بعضی اذکار چنین چیزی آمده است که دال بر نص آنست، چنانکه آمده است: «مَنْ قَالَ قَبْلَ أَنْ يَنْصَرِفَ، وَيَشْئِيَ رِجْلَهُ مِنْ صَلَاةِ الْمَغْرِبِ وَالصُّبْحِ (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ الْخ)». «هر که قبل از اینکه از نماز مغرب و صبح برگردد (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ) بگوید... تا آخرش» و چنانکه راوی می گوید: «كَانَ إِذَا سَلَّمَ مِنْ صَلَاتِهِ يَقُولُ بِصَوْتِهِ الْأَعْلَى: (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ الْخ)». «وقتی که از نماز سلام میداد به صدای بلند لا اله الا الله میگفت»

ابن عباس رضی الله عنهما می فرماید که: من به پایان یافتن نماز با گفتن الله اکبر متوجه می شدم، و در بعضی روایات چنین چیز وجود دارد که بر این امر به ظاهر دلالت دارند، مانند قوله: «دُبُرُ كُلِّ صَلَاةٍ». «عقب هر نماز»

اما در این قول حضرت عایشه رضی الله عنها که «كَانَ إِذَا سَلَّمَ لَمْ يَفْعُدْ إِلَّا مِقْدَارَ مَا يَقُولُ (اللَّهُمَّ أَنْتَ السَّلَامُ)» «وقتی که سلام میداد نمی نشست مگر به اندازه ای (اللهم أنت السلام) گفتن» چندین احتمال دارد، از آنجمله این که: او به شکل نماز نمی نشست، مگر به مقدار «اللَّهُمَّ أَنْتَ السَّلَامُ» بلکه به طرف راست یا چپ یا روبروی مردم قرار می گرفت و اذکار را می خواند، تا کسی نپندارد که اذکار جزء نماز هستند.

و از جمله وجوهات این که، گاه گاهی اذکار را ترک می کرد به جز این کلمات تا به مردم نشان بدهد که این ها از فرائض نیستند، و مقتضای لفظ «کان» این است که این اذکار را به کثرت می خواند، نه یک بار دو بار و نه به طور مداوم.

محل سنن رواتب:

در سنن رواتب این است که آن‌ها را در خانه بخواند، فلسفه آن این است که فاصله‌ای بین فرض و نفل تحقق گردد، و آن فاصله از جنس نمازها نباشد، و به قدری باشد که معتد به قرار گیرد، تا هر کس آن را به اولین بار درک کند، و همین است منظور حضرت عمر رضی الله عنه که برای کسی که خواست بعد از نماز فرض دو رکعت نفل بخواند، فرمود: «اجْلِسْ فَإِنَّهُ لَمْ يَهْلِكْ أَهْلُ الْكِتَابِ إِلَّا أَنَّهُ لَمْ يَكُنْ بَيْنَ صَلَوَاتِهِمْ فَصْلٌ» «بنشین، دلیل هلاکت اهل کتاب این بوده که بین نمازهای شان فاصله‌ای وجود نداشته است» روی این قول او، آن حضرت رضی الله عنه فرمود: «أَصَابَ اللَّهُ بِكَ يَا ابْنَ الْخَطَّابِ» «خداوند تو را به حق رسانده است (گفته‌ی تو صحیح است) ای فرزند خطاب» و همین است منظور آن حضرت رضی الله عنه که فرمود: «اجْعَلُوهَا فِي بُيُوتِكُمْ» «بخشی از نمازها را در منزل بخوانید» والله أعلم.

آنچه در نماز جایز نیست:

باید دانست که مبنای نماز بر این است که اعضاء خاشع و قلب حاضر و زبان از غیر ذکر الله و قراءت قرآن بند گردد، پس هر هیأتی که با خشوع منافات داشته باشد، و هر کلمه‌ای که ذکر الله نباشد با نماز منافی است، و نماز بدون ترک آن و خودداری از آن کامل نمی‌شود، ولی این چیزها باهم متفاوت می‌باشند، و هر نقص موجب بطلان کلی نماز نیست، و تمیز بین آن که نماز را کلاً باطل می‌کند و آن که نقص در نماز می‌آورد ولی آن را کلاً باطل نمی‌گرداند، امر تشریعی است که وابسته به نص شارع می‌باشد، فقها در این باره بحث‌های زیادی دارند، و تطبیق دادن احادیث صحیح روی آن، امری است خیلی مشکل، موافق‌ترین مذهب به حدیث در این باره همان است که وسعت بیشتری در بر داشته باشد. در این هیچ شک و تردید نیست که عمل کثیری که به آن مجلس تبدیل گردد و گفتار زیادی که جداً زیاد باشد نقص در بر دارند.

آنچه با نماز منافات دارد:

از قسم دوم است این قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «إِنَّ هَذِهِ الصَّلَاةَ لَا يَصْلُحُ فِيهَا شَيْءٌ مِنْ كَلَامِ النَّاسِ، إِنَّمَا هِيَ التَّسْبِيحُ وَالتَّكْبِيرُ وَقِرَاءَةُ الْقُرْآنِ» که «در این نمازها گفتار مردم صلاح نیست؛ زیرا آن عبارت از تسبیح، تکبیر و قرائت قرآن است»، تعلیل بیان کردن آن حضرت ﷺ برای جواب سلام به این که «إِنَّ فِي الصَّلَاةِ لَشُغْلًا» و فرمودنش در باره کسی که خواست خاک را در جای سجده برابر کند که «إِنْ كُنْتَ فَاعِلًا فَوَاحِدَةً» که «اگر مجبوری، پس یک بار»، و نهی نمودن او از خصر، یعنی گذاشتن دست بر تهیگاه که «فَإِنَّهُ رَاحَةُ أَهْلِ النَّارِ» یعنی «این هیأت اهل جهنم است که حیران و مدهوش می مانند»، و نهی ایشان از التفات، که «فَإِنَّهُ اخْتِلَاسٌ يَخْتَلِسُهُ الشَّيْطَانُ مِنْ صَلَاةِ الْعَبْدِ» «این نوعی سرقت شیطان، از نماز بنده است» یعنی در نماز، نقص می آورد و با کمال آن منافی است.

و نیز قول آن حضرت ﷺ که فرمود: «إِذَا تَنَاءَبَ أَحَدُكُمْ فِي الصَّلَاةِ فَلْيَكْظَمْ مَا اسْتَطَاعَ فَإِنَّ الشَّيْطَانَ يَدْخُلُ فِيهِ» یعنی «هرگاه یکی از شما در نماز خمیازه نمود تا حد توان دهان را بند کند، زیرا شیطان در دهان او داخل می شود»، یعنی خمیازه مطنئه این است که مگسی، چیزی در دهان می رود و حواس نمازخوان را پریشان می کند، و او را از آن هدفی که در پی آنست باز می دارد.

و نیز قول او که فرمود: «إِذَا قَامَ أَحَدُكُمْ فِي الصَّلَاةِ فَلَا يَمَسَحُ الْحَصَى، فَإِنَّ الرَّحْمَةَ تُوَاجِهُهُ» که «هرگاه یکی از شما برای نماز برخاست، سنگریزها را نمالد زیرا رحمت خداوند با رحمت خدا مواجه است».

و نیز فرمود: «لَا يَزَالُ اللَّهُ جَلَّ ثَنَاؤُهُ مُقْبِلًا عَلَى الْعَبْدِ وَهُوَ فِي صَلَاتِهِ مَا لَمْ يَلْتَفِتْ فَإِذَا التَفَتَ أَعْرَضَ عَنْهُ» یعنی «همیشه خداوند متوجه بنده است وقتی که او در نماز باشد تا زمانی که به این سوی و آن سوی التفات نکند و هرگاه التفات نمود خداوند از او اعراض می نماید»، و همچنین اجابت نمودن خداوند به بنده در نماز.

می‌گوییم که: این اشاره‌ای است به این که جود حق تعالی عام و فایض است و نفس‌ها در استفاده از آن به اعتبار استعداد طبیعی یا کسبی، باهم متفاوت می‌باشند، و اگر اعراض کند او را محروم می‌گرداند، بلکه با اعراض خویش سزاوار عذاب قرار می‌گیرد.

و نیز قول او که فرمود: «الْعَطَاسُ وَالنُّعَاسُ وَالتَّأْوُبُ فِي الصَّلَاةِ وَالْحَيْضُ وَالْقَيْءُ وَالرُّعَافُ مِنَ الشَّيْطَانِ» که «عطسه، چرت‌زدن و خمیازه در نماز، حیض، استفراغ و خون بینی، از شیطان می‌باشند»، یعنی این‌ها با معنی و مبنای نماز منافات دارند.

اما قسم اول: پس رسول خدا ﷺ چیزهایی را در نماز جهت بیان شرع انجام می‌داد و چیزهایی را به جا می‌گذاشت، پس همه این امور و آنچه از این‌ها پایین‌تر باشند نماز را باطل نمی‌کنند.

آنچه نماز را فاسد نمی‌کند:

حاصل بررسی‌ها این که گفتار کم، مثل أَلْعَنُكَ بَلْعَنَةِ اللَّهِ (تا سه بار) و یرحمک الله، و یا ثکل أماء، و ما شأنکم تنظرون إلی، والبطش الیسیر، مانند برداشتن صبیحه بر دوش، و پایین آوردن آن، دست‌زدن به کسی، باز کردن در، راه رفتن کوتاه، مانند پایین آمدن از پله‌های منبر به زمین تا بتواند سجده به جا آورد، به عقب‌رفتن از جای امام تا صف، جلورفتن به درب مقابل تا بازش کند، گریه از ترس خدا، اشاره نمودن فهماینده، کشتن مار و کژدم، ملاحظه به راست و چپ بدون پیچیدن گردن، نماز را فاسد نمی‌کنند.

چسبیدن نجاست به جسد یا پارچه، بدون عمل نمازخوان و علم او، نماز را فاسد نمی‌کند، والله أعلم به حقیقة الحال.

سجده سهو

سجده سهو سنت است:

رسول خدا ﷺ در باره کسی که در نمازش تقصیری بیاورد سنت قرار داده است که دو سجده به جا بیاورد تا جبران نقصان گردد، پس در این، دو چیز وجود دارد: یکی شبه قضاء، دوم شبه کفاره.

مواضعی که در آن سجده سهو به جا آورده می‌شود:

مواضعی که در آن نص وارد شده است چهار تاست: اول آن که آن حضرت ﷺ فرمود: «إِذَا شَكَّ أَحَدُكُمْ فِي صَلَاتِهِ فَلَمْ يَدْرِ كَمْ صَلَّى ثَلَاثًا أَمْ أَرْبَعًا فَلْيَطْرَحِ الشَّكَّ وَلْيُتِمِّنْ عَلَى مَا اسْتَيْقَنَ ثُمَّ يَسْجُدْ سَجْدَتَيْنِ قَبْلَ أَنْ يُسَلِّمَ فَإِنْ كَانَ صَلَّى خَمْسًا شَفَعْنَ لَهُ صَلَاتَهُ وَإِنْ كَانَ صَلَّى إِيْمَامًا لِأَرْبَعٍ كَانَتْ تَرْغِيمًا لِلشَّيْطَانِ» یعنی «هرگاه یکی از شما در باره نماز، شک و تردیدی داشت و ندانست که آیا سه رکعت به جا آورده است یا چهار، شک را کنار بگذارد و بر یقین بنا نماید، سپس او دو سجده برای سهو به جا آورد، پس اگر پنج رکعت خوانده که این سجده آن‌ها را جفت درمی‌آورد و اگر چهار رکعت خوانده که این‌ها پوزۀ شیطان را به خاک می‌مالند»، یعنی خیر بیشتری به دست می‌آید، و همچنین است شک در رکوع و سجده.

دوم اینکه: آن حضرت ﷺ ظهر را پنج رکعت خواند و پس از سلام سجده سهو به جا آورد، و زیاده رکن مانند زیاده رکعت است.

سوم آنکه: آن حضرت ﷺ در دو رکعت سلام گفت وقتی که به او گفته شد بقیه رکعات را خواند و سجده سهو بجا آورد؛ و نیز مروی است که او سلام گفت در صورتی که یک رکعت مانده بود، مانند گذشته، و در حکم این است که کاری سهواً انجام دهد که اگر عمداً انجام می‌داد نمازش باطل می‌شد.

چهارم اینکه: آن حضرت ﷺ بر دو رکعت به جای اینکه بنشیند برخاست و پس از این که نماز را به پایان رسانید سجده سهو را قبل از سلام به جا آورد، و در حکم این است ترک تشهد در قعده.

رسول خدا ﷺ فرمود: «هرگاه امام در دو رکعت برخاست پس اگر قبل از راست شدن به سوی قیام به یاد افتاد بنشیند، و اگر راست ایستاد ننشیند و سجده سهو به جا بیاورد». من می گویم: زیرا وقتی او برخاست موضع قعود فوت شد، پس اگر برگردد من به بطلان نمازش قایل نیستم، و در حدیث دلیلی وجود دارد بر این که هرکس به راست شدن نزدیک باشد ولی تا هنوز راست نشده است، پس بنشیند، برخلاف آنچه در میان عوام مشهور است.

سجده تلاوت

سجده تلاوت سنت است:

رسول خدا ﷺ برای کسی که چنین آیه ای را بخواند که در آن امر به سجده آمده است، یا ثواب سجده کننده بیان شده است، یا عقاب کسی بیان شده است که به خاطر تعظیم کلام رب و مسارعت به خیر، از سجده انکار نماید، و مواضع سجده ملایکه برای حضرت آدم از این قبیل نمی باشند، زیرا بحث در باره سجده برای خداست.

آیات سجده تلاوت:

آیاتی که نص در باره آن ها وارد شده، چهارده یا پانزده آیه می باشند، حضرت عمر رضی الله عنه روی منبر اعلام فرمود که این سجده مستحب است، واجب نیست، و کسی از شنوندگان آن را انکار نمود، بلکه آن را تأیید کردند.

تأویل این حدیث که رسول خدا ﷺ با خواندن سوره نجم سجده به جا آورد و همراه با او مسلمانان، مشرکان، جن و انس سجده به جا آوردند - در نزد من این است که در آن وقت، حق کاملاً واضح شد، و کسی نتوانست که به جز خضوع و تسلیم چاره ای داشته باشد، سپس وقتی که به حالت طبیعی برگشتند، کسی که به کفرماندگی بود کفر را اعلام داشت و آن که مسلمان مانده بود اسلام را اعلام نمود، یک پیرمرد قریشی که بنا به وقوع ختم الهی بر قلبش، زیر این پوشش الهی نتوانست بیاید، بازهم چاره ای نداشت جز این که مشت خاک بردارد و بر پیشانیش بمالد، پس عذابش تعجیل گردید و در جنگ بدر کشته شد.

از اذکار سجده تلاوت:

از جمله اذکار سجده تلاوت یکی این است:

«سَجَدَ وَجْهِي لِلَّذِي خَلَقَهُ وَشَقَّ سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ بِحَوْلِهِ وَقُوَّتِهِ».

«رخم برای کسی سجده نمود که چشم و گوش او را با حول و قوت خویش باز کرد».

و از آنجمله این هم هست:

«اللهم اكتب لي بها عندك أجراً، وضع بها عني وزراً، وجعلها لي عندك ذخراً وتقبلها

من كما تقبلتها من عبدك داود».

«خدایا بنویس برای من در عوض آن پیش خودت مزدی، و ساقط کن از من گناهی و

قرار ده آن را برای من نزد خودت ذخیره‌ای، و بپذیر آن را از من همانطور که پذیرفتی از

بنده‌ات داوود عليه السلام».

النوافل

شرع به انجام نوافل ترغیب نموده است:

چون از جمله رحمت‌های ملاحظه شده در شرع، یکی اینست که چیزهای لازم و آنچه فایده کامل طاعات به وسیله آن به دست می‌آید، برای مردم بیان گردند، تا که هرکسی سهم خود را بردارد، و تا آن که به ارتفاعات مشغول و متوجه است، به واجبات متمسک گردد، و فارغ که متوجه تهذیب نفس و اصلاح آخرت خویش است کامل آن را ادا نماید؛ بنابراین، عنایت تشریعی، به بیان نمودن نمازهایی پرداخت که به صورت نفلی خوانده می‌شوند، و آن‌ها را به اوقات و اسباب موقت نمود که مناسب آن‌ها بودند، و بر انجام آن‌ها ترغیب و تشویق نمود، فواید آن‌ها را ابراز داشت، و به نمازهای نفلی غیر موقت اجمالاً ترغیب فرمود، مگر این که مانعی وجود داشته باشد، مانند اوقات منهی عنها.

رواتب الفرائض:

از آنجمله سنت‌ها، رواتب فرایض می‌باشند، اصل در آن‌ها این است که چون اشتغال به امور دنیا، مردم را از یاد خدا فراموش کرده از تدبیر اذکار و دریافت نتیجه طاعات باز می‌دارد، زیرا همیشه ماندن بر هیأت حیوانی را پدید آورده قسوة و دهشت برای ملکیت ایجاد می‌کند، لازم شد که برای آن‌ها چنان صیقلی مشروع گردد که قبل از فرایض به کار رود، تا هنگامی که در فرایض داخل شود قلبش صفا یافته همتش جمع گردد، بسا اوقات انسان چنین نمازی نمی‌خواند که فایده آن را دریابد، و به این اشاره شده است، در این حدیث که آن حضرت ﷺ فرمود: «**كَمْ مِنْ مَّصِلٍ لَيْسَ مِنْ صَلَاتِهِ إِلَّا نَصْفُهَا، ثَلَاثُهَا، رُبْعُهَا**» «چه بسیار نمازخوان هست که از نمازش به نصف یا ثلث یا ربع بیشتر استفاده نمی‌برد»، لذا واجب شد که به خاطر تکمیل هدف، بعد از آن‌ها نمازهای سنت آداء گردد.

نوافل مؤکد:

مؤکدترین، ده یا دوازده رکعت هستند که بر اوقات توزیع گردیده اند، و این، از آنجاست که خواست به تعداد رکعات اصلی اضافه بشود، و آن‌ها یازده رکعت بودند، اما این اضافی‌ها باید جفت باشند لذا یکی از این دو عدد را برگزید.

آن حضرت ﷺ فرمود: «**بَنِي لَهُ بَيْتٌ فِي الْجَنَّةِ**» این اشاره به آنست که او خود را برای بهره بسیار بزرگی از رحمت الهی، آماده نموده است.

نوافل فجر:

رسول خدا ﷺ فرمود: «**رَكْعَتَا الْفَجْرِ خَيْرٌ مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا**» «دو رکعت سنت فجر از دنیا و آنچه در آن هست بهتر اند»، من می‌گویم که: بهتری این دو رکعت از تمام دنیا، از آنجاست که دنیا فانی است، و نعمت‌های آن از کدورت‌ها، خستگی و کوفتگی خالی نیستند، ولی ثواب این دو رکعت جاویدان و باقی می‌باشد، و کدورت به دنبال ندارد.

رسول خدا ﷺ فرمود: «هرکسی که نماز فجر را با جماعت بخواند، سپس در جا نشسته تا برآمدن خورشید به ذکر الله مشغول باشد، باز دو رکعت نماز بخواند، اجرش مانند اجر کسی

است که حج و عمره به جا آورده باشد» من می گویم: این همان اعتکافی است که رسول خدا ﷺ در هر روز سنت قرار داده است و بحث فواید اعتکاف قبلاً بیان گردید.

نوافل ظهر:

رسول خدا ﷺ در باره چهار رکعت قبل از ظهر فرمود: «تُفْتَحُ لَهُنَّ أَبْوَابُ السَّمَاءِ» که «برای آن‌ها درهای آسمان باز می گردند».

و نیز فرمود: «این وقت (بعد از زوال) ساعتی است که در آن درهای آسمان باز می شوند و می خواهیم در آن عمل نیکی از من، به بالا صعود کند».

و نیز فرمود: «هیچ چیزی نیست مگر در این وقت تسبیح می خواند». من می گویم که: ما قبلاً ذکر کردیم که ذات خداوند که از اوقات بالاتر است، تجلیاتی در این اوقات دارد، و در بعضی اوقات روحانیت منتشر می شود، پس به این فصل، مراجعه گردد.

نوافل جمعه:

اگر کسی بعد از نماز جمعه در مسجد نفلی می خواند چهار رکعت بخواند، و اگر در منزل می خواند دو رکعت بخواند، تا این که مثل همان نماز، در وقت و مکان آن، در اجتماع بزرگی انجام نگیرد؛ زیرا این در گمان مردم چنین می رساند که او از جماعت اعراض نموده است، و نیز گمان‌های دیگری مثل این پیش می آورد، در صورتی که رسول خدا ﷺ از این که نمازی به نماز دیگری وصل گردد، نهی فرمود، مگر این که در وسط، کلامی باشد، یا شخص از آن مکان خارج شود.

نوافل عصر:

مروی است که چهار رکعت قبل از عصر و شش رکعت بعد از مغرب خوانده شد، و بعد از فجر چنین چیزی مسنون نیست، زیرا سنت بعد از آن نشستن در محل نماز است تا نماز اشراق، پس هدف به دست می آید، و نماز بعد از نماز فجر مشابهتی با مجوس در بر دارد، و همچنین بعد از عصر هم همین مشابهت وجود دارد.

نماز شب:

از آنجمله است نماز شب: باید دانست که وقت آخر شب وقتی است که دل از شعل‌های پریشان‌کن، صفایافته و جمع می‌گردد، صداها فرو می‌خوانند و مردم به خواب می‌روند، و این وقتی است که از ریا و طلب نیکنامی به دور است، و بهترین وقت طاعت همان است که در آن فراغ و توجه قلب به دست بیاید، چنانکه آن حضرت علیه السلام فرموده است: «وَصَلُّوا بِاللَّيْلِ وَالنَّاسُ نِيَامٌ» و خداوند در آیه ۶ - ۷ سوره مزمل فرموده است: ﴿إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا وَأَقْوَمُ قِيلًا ۖ إِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحًا طَوِيلًا﴾ «بدون تردید اوقات شب سرکوب‌کننده‌ترند و مناسب به سخن‌اند، و برای تو در روز رفت و آمد زیادی هست».

و نیز این وقتی است که رحمت الهی نازل می‌گردد، و در این وقت خداوند به بنده نزدیک می‌شود، این را ما قبلاً ذکر کردیم، و نیز در بیداری، خاصیت عجیبی، در تضعیف بهیمیت، وجود دارد، و آن به منزله تریاک است. بنابراین، عادت مردم مروج است که هرگاه بخواهند درنده‌ای را رام کنند و به او شکار تعلیم بدهند، نمی‌توانند در این باره بدون از بیداری و گرسنگی پیروز شوند، و همین است منظور رسول خدا صلی الله علیه و آله که فرموده است: «إِنَّ هَذَا السَّهَرُ جَهْدٌ وَثَقَلٌ» که «این بیداری، مشقت و سنگینی است». بنابراین، توجه به نماز تهجد بیشتر بود، رسول خدا صلی الله علیه و آله فضایل آن را بیان نموده آداب و اذکار آن را منضبط فرمود.

شیطان بر سر شخص به خواب‌رفته گره می‌زند:

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «يَعْقِدُ الشَّيْطَانُ عَلَى قَافِيَةِ رَأْسِ أَحَدِكُمْ إِذَا هُوَ نَامَ ثَلَاثَ عُقَدٍ» «شیطان روی کاسه هریک از شما وقتی خوابید سه گره می‌زند». من می‌گویم که: شیطان خواب را برای او لذت‌بخش می‌کند و او را وسوسه می‌کند که شب دراز است، و این وسوسه او بسیار محکم و شدید است که بدون تدبیر شدیدی که خواب را دفع نموده و در توجه را به سوی خدا بگشاید، برطرف نمی‌شود. بنابراین، سنت است که به محض بیدارشدن، خدا را یاد کند و خواب را از چشم‌هایش دور کند، سپس وضوء بگیرد و مسواک بزند، باز

دو رکعت نماز بخواند، سپس مشغول آداب و اذکار طولانی شود، من این سه تا گره را تجربه نمودم، و گره زدن و تأثیر آن را مشاهده کردم و دانستم که این‌ها از ناحیه شیطان هستند و به یاد حدیث افتادم که رسول خدا ﷺ فرمود: «رُبَّ كَاسِيَةٍ فِي الدُّنْيَا (أَيَّ بِأَصْنَافِ اللِّبَاسِ) عَارِيَةٍ فِي الْآخِرَةِ» «بسیاری پوشنده در روز قیامت برهنه است». این سزای موافق است به آنچه نفس او از فضایل نفسانی، خالی است.

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَاذَا أُنْزِلَ» الحدیث، من می‌گویم: این دلیلی است واضح بر مجسم شدن معانی و فرود آمدن آن‌ها بر زمین قبل از این که وجود آن‌ها محسوس گردد.

آماده‌گیری نفوس برای تلاش نزول رحمت الهی به شب:

رسول خدا ﷺ فرمود: «يُنْزِلُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلَى السَّمَاءِ الدُّنْيَا...» الحدیث، «فرود می‌آید پروردگار ما به آسمان دنیا». علماء فرموده اند که: این کنایه است از آماده‌شدن نفس‌ها برای طلب نزول رحمت خداوند از جهت آرام‌شدن صداها و بازدارنده حضور قلبی، و پاک‌شدن قلب از اشتغال‌های پریشان‌کن، و دوری از ریا، و به نظر من علاوه بر این کنایه است از چیز جدیدی که بتوان از آن به نزول تعبیر کرد، و ما به چیزی از این قبلاً اشاره نمودیم، و بنابراین دو حکمت، آن حضرت ﷺ فرمود: «أَقْرَبَ مَا يَكُونُ الرَّبُّ مِنَ الْعَبْدِ فِي جَوْفِ اللَّيْلِ الْآخِرِ» که «پروردگار به بنده در نصف آخر شب نزدیکتر می‌شود».

و نیز فرمود: «إِنَّ فِي اللَّيْلِ لَسَاعَةً لَا يُوَافِقُهَا رَجُلٌ مُسْلِمٌ يَسْأَلُ اللَّهَ خَيْرًا إِلَّا أَعْطَاهُ» که «در شب ساعتی هست که اگر بنده مسلمان آن را گیر آورده در آن، از خداوند چیزی بخواهد، به او می‌دهد».

و نیز فرمود: «عَلَيْكُمْ بِقِيَامِ اللَّيْلِ، فَإِنَّهُ ذَابُّ الصَّالِحِينَ قَبْلَكُمْ، وَهُوَ قُرْبَةٌ لَكُمْ إِلَى رَبِّكُمْ، وَمَكْفَرَةٌ لِلْسَيِّئَاتِ، وَمَنْهَاجٌ عَنِ الْإِثْمِ»، «نماز شب را لازم بگیرید که روش نیکان زمان گذشته و وسیله قرب به سوی پروردگار و کفاره گناهان و بازدارنده از گناه‌هاست». ما اسرار تکبیر و نهی از اثم و غیره را قبلاً ذکر کردیم در آنجا مراجعه گردد.

و نیز فرمود: «مَنْ أَوَى إِلَى فِرَاشِهِ طَاهِرًا يَذْكُرُ اللَّهَ حَتَّى يُدْرِكَهُ الثُّعَاسُ لَمْ يَنْقَلِبْ سَاعَةً مِنَ اللَّيْلِ يَسْأَلُ اللَّهَ شَيْئًا مِنْ خَيْرِ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ إِلَّا أَعْطَاهُ» «هرکسی که در حال پاکیزگی بر رخت خواب قرار گرفته به یاد خدا مشغول باشد تا خوابش بیاید، در هیچ ساعتی از شب منقلب نمی‌شود که از خدا چیزی از خیر دنیا یا آخرت بخواهد، مگر این که خداوند به او عنایت خواهد فرمود».

من می‌گویم: معنی این است که بر حالت احسان که جامع تشبه به ملائکه و انتظار به جبروت است باشد، و تمام شب را بر همین حالت بگذراند، و نفسش در جمع بندگان خدا به سوی او متوجه باشد.

از سنن تهجد و اذکار آن:

از جمله سنت‌های تهجد است که هرگاه از خواب بیدار شود پیش از وضو خدا را یاد کند، و در این باره صیغه‌های مختلفی آمده است: از آن جمله است: «اللَّهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ أَنْتَ قَيِّمُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَنْ فِيهِنَّ وَلَكَ الْحَمْدُ، لَكَ مَلَكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَنْ فِيهِنَّ، وَلَكَ الْحَمْدُ أَنْتَ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ، وَلَكَ الْحَمْدُ أَنْتَ الْحَقُّ، وَوَعْدُكَ الْحَقُّ، وَلِقَاؤُكَ حَقٌّ، وَقَوْلُكَ حَقٌّ، وَالْجَنَّةُ حَقٌّ، وَالنَّارُ حَقٌّ، وَالنَّبِيُّونَ حَقٌّ، وَمُحَمَّدٌ ﷺ حَقٌّ، وَالسَّاعَةُ حَقٌّ، اللَّهُمَّ لَكَ أَسْلَمْتُ، وَبِكَ آمَنْتُ وَعَلَيْكَ تَوَكَّلْتُ، وَإِلَيْكَ أُنَبْتُ، وَبِكَ خَاصَمْتُ، وَإِلَيْكَ حَاكَمْتُ، فَاعْفُزْ لِي مَا قَدَّمْتُ وَمَا أَخَّرْتُ، وَمَا أَسْرَرْتُ وَمَا أَعْلَنْتُ، أَنْتَ الْمُقَدِّمُ وَأَنْتَ الْمُؤَخِّرُ، لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ، وَلَا إِلَهَ غَيْرُكَ».

«بار الها! حمد از آن تو است، تو سرپرست آسمان‌ها و زمینی، و آنچه که در بین آنهاست. [و حمد از آن تو است، تو پروردگار آسمان‌ها و زمین و آنچه که در بین آنهاست، هستی]. [و حمد از آن تو است، تو پادشاه آسمان‌ها و زمین هستی]. [و حمد از آن توست [تو حقی، وعده، گفتار، لقاء، بهشت، آتش، پیامبران، محمد ﷺ، و روز قیامت حقی هستند] پروردگارا! من تسلیم توأم، و بر تو توکل نمودم، و به تو ایمان آوردم، و به سوی تو برگشتم،

و بخاطر تو دشمنی ورزیدم، و حاکمیت از آن تو است، و گناهای را که پیش از مرگ فرستاده ام و آنچه را که بعد از مرگ، خواهند آمد، و آنچه را که پنهان نموده ام، و آنچه را که آشکار ساخته ام، ببخشای، تقدیم و تأخیر بدست تو است، و هیچ معبودی بجز تو «بحق» وجود ندارد»

از آنجمله است: این که تا ده بار تکبیر بگوید، و تا ده بار الحمد لله بگوید، و تا ده بار سبحان الله و بحمده بگوید، و تا ده بار سبحان الملك القدوس بگوید، و تا ده بار استغفر الله بگوید، و تا ده بار لا اله الا الله بگوید، سپس «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ ضِيقِ الدُّنْيَا وَضِيقِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ» را تا ده بار بخواند.

از آنجمله است: «لا اله الا انت سبحانك اللهم وبحمدك، أستغفرك لذنبي، وأسألك رحمتك، اللهم زدني علماً، ولا ترغ قلبي بعد إذ هديتني، وهب لي من لدنك رحمة إنك أنت الوهاب». «جز تو هیچ معبودی نیست خدایا! تو پاک و منزهی، ترا ستایش میکنم، از گناه خود به تو پناه می برم، و رحمت تو را میخواهم، خدایا! علم برایم افزون کن، و قلبم را بعد از اینکه هدایت نمودی کج مگردان، و از نزد خویش رحمتی بخشش فرما، بیشک تو زیاد بخشندهی»

از آنجمله است این که بخواند: ﴿إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَآخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَآيَاتٍ لِّأُولِي الْأَلْبَابِ﴾^(۱). «به راستی در آفرینش آسمانها و زمین و آمد و شد شب و روز برای خردمندان نشانه هاست» سپس مسواک بزنند، و وضو بگیرند، و یازده رکعت نماز یا سیزده رکعت بخواند که از جمع آنها وتر هم می باشد.

از اذکار آن حضرت ﷺ در شب:

(۱) - سورة آل عمران، آیه ۱۹۰.

از آداب نماز شب این است که بر اذکاری که آن حضرت ﷺ آن‌ها را در ارکان نماز، مسنون قرار داده است، مواظبت بشود، و این که بعد از هر دو رکعت سلام بگویند، سپس دست‌ها را بلند کرده بگویند: یا ربّ یا ربّ در حالی که در دعا فریاد و زاری کند. و در دعای آن حضرت ﷺ بود: «اللّهُمَّ اجْعَلْ فِي قَلْبِي نُورًا، وَفِي بَصَرِي نُورًا، وَفِي سَمْعِي نُورًا، وَعَنْ يَمِينِي نُورًا، وَعَنْ يَسَارِي نُورًا، وَفَوْقِي نُورًا، وَتَحْتِي نُورًا، وَأَمَامِي نُورًا، وَخَلْفِي نُورًا، وَاجْعَلْ لِي نُورًا». «الهی! در قلب، زبان، گوش و چشم من نور قرار ده، و بالا، و پایین، راست، چپ، مقابل، پشت و درون مرا منور گردان، و نور را برای من بیفزای»

اصل در نمازهای شب وتر است:

رسول خدا ﷺ آن را چند وجه خوانده است که همه آن وجوهات سنت می‌باشند، اصل این است که نماز شب همان نماز وتر است، و همین است منظور از قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «إِنَّ اللَّهَ أَمَدَكُمْ بِصَلَاةِ هِيَ الْوَتَرِ، فَصَلُّوْهَا مَا بَيْنَ الْعِشَاءِ إِلَى الْفَجْرِ»، رسول خدا ﷺ آن را به صورت وتر مشروع قرار داد؛ زیرا وتر عدد مبارکی است، و همین است هدف از قول آن حضرت ﷺ که فرمود: «إِنَّ اللَّهَ وَتَرٌ يُحِبُّ الْوَتَرَ، فَأَوْتَرُوا يَا أَهْلَ الْقُرْآنِ» «خداوند تاق است و تاق را دوست دارد پس اهل قرآن تاق را اختیار کنید» اما چون پیامبر ﷺ دید که در قیام برای نماز شب مشقتی هست که به جز موفقین کسی توان انجام آن را ندارد. بنابراین، تشریع آن را عام قرار نداد، و اجازه داد که وتر را در اول شب بخوانند، ولی با وجود این، در تأخیر آن به آخر شب، ترغیب فرمود، چنانکه فرمود: «مَنْ خَافَ أَنْ لَا يَقُومَ مِنْ آخِرِ اللَّيْلِ فَلْيُوتِرْ أَوَّلَهُ، وَمَنْ طَمَعَ أَنْ يَقُومَ آخِرَهُ فَلْيُوتِرْ آخِرَ اللَّيْلِ، فَإِنَّ صَلَاةَ آخِرِ اللَّيْلِ مَشْهُودَةٌ، وَذَلِكَ أَفْضَلُ»، «اگر کسی بیم داشت آخر شب بیدار نشود، اول شب وتر بخواند، و هر که امیدوار بود آخر شب بیدار گردد، پس آخر شب وتر بخواند؛ زیرا نماز آخر شب (با حضور ملائکه) مشهود می‌باشد، و بهتر است» حق این است که نماز وتر سنت و از مؤکدترین

سنت هاست، چنانکه حضرت علی، حضرت ابن عمر و حضرت عباد بن الصامت رضی الله عنهم بیان فرموده اند.

و رسول خدا صلی الله علیه و آله فرموده است: «إِنَّ اللَّهَ أَمَدُّكُمْ بِصَلَاةٍ هِيَ خَيْرٌ لَكُمْ مِنْ حُمْرِ النَّعَمِ» «همانا خداوند شما را به نمازی نوازش کرده که از شترهای سرخ موی برای تان بهتر است».

محسان نیاز به مزید احسان دارند:

من می گویم: این اشاره به آنست که خداوند متعال بر آنها بالاتر و از توانشان نمازی فرض نمود، پس نخست بر آن یازده رکعت فرض قرار داد، سپس آنها را در حضر به باقی رکعات کامل گردانید، سپس بر آنها وتر را برای محسنین اضافه نمود، زیرا می دانست که مستعدین احسان، نیاز به مقدار بیشتری دارند، پس اضافی را به مقدار اصل یازده رکعت قرار داد، چنانکه حضرت عبدالله بن مسعود در این باره به اعرابی فرمود: «لَيْسَ لَكَ وَلَا أَصْحَابِكَ».

از اذکار وتر:

و از اذکار وتر کلمات زیر می باشند که رسول خدا صلی الله علیه و آله به حضرت امام حسن بن علی علیه السلام تعلیم داده است: «اللَّهُمَّ اهْدِنِي فِيمَنْ هَدَيْتَ، وَعَافِنِي فِيمَنْ عَافَيْتَ، وَتَوَلَّنِي فِيمَنْ تَوَلَّيْتَ، وَبَارِكْ لِي فِيمَا أَعْطَيْتَ، وَقِنِي شَرَّ مَا قَضَيْتَ، إِنَّكَ تَقْضِي وَلَا يُقْضَى عَلَيْكَ، إِنَّهُ لَا يَذِلُّ مَنْ وَالَيْتَ وَلَا يَعِزُّ مَنْ عَادَيْتَ تَبَارَكْتَ رَبَّنَا وَتَعَالَيْتَ». «الهی! مرا در زمره کسانی قرار ده که آنها را هدایت کرده ای، و مرا جز کسانی قرار ده که به آنها عافیت عطا فرمودی. الهی! مرا جزو کسانی قرار ده که تو یاور آنان، و هر چه که به من عنایت فرموده ای، مبارکش بگردان، و مرا از قضای بد، حفاظت کن، تویی که حکم می کنی، احدی بر تو حاکمیت ندارد، همانا کسیکه تو او را حمایت کنی، ذلیل و خوار نمی شود، و کسی که تو با او دشمنی کنی هرگز عزت نمی یابد. پروردگارا! تو بابرکت و بلندمرتبه هستی»

و از آنجمله است که در آخرش بگوید: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِرِضَاكَ مِنْ سَخَطِكَ وَأَعُوذُ بِمُعَافَاتِكَ مِنْ عُقُوبَتِكَ وَأَعُوذُ بِكَ مِنْكَ لَا أُحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ أَنْتَ كَمَا أَثْنَيْتَ عَلَى نَفْسِكَ». «الهی! از خشم تو به خشنودیت، و از عذاب تو به عفو، پناه می برم، از خشم تو به تو پناه می برم. الهی! من نمی توانم تو را آنطور که شایسته ای، مدح کنم، تو آنچنانی که خود را مدح کرده ای»

و از آنجمله است این که وقتی سلام گفت، بگوید: «سُبْحَانَ الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ» (تا سه بار) که در مرتبه سوم صدا بلند کند، و رسول خدا ﷺ وقتی نماز وتر را سه رکعت می خواند، در رکعت اول ﴿سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى﴾ و در رکعت دوم ﴿قُلْ يَتَّيْبُهَا الْكَافِرُونَ﴾ و در رکعت سوم ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾ و معوذتین را می خواند.

از جمله نوافل، قیام ماه رمضان نیز می باشد:

از آنجمله قیام ماه رمضان است، فلسفه مشروعیتش این که هدف از رمضان این است که مسلمانان در جمع ملایکه پیوندند، و به آن ها شباهت پیدا کنند، پس این را رسول خدا ﷺ به دو درجه تقسیم نمود: یکی درجه عامه مسلمان که آن، با گرفتن روزه و به جا آوردن فرایض به دست می آید. و دوم درجه محسنین که آن با گرفتن روزه و قیام شب های رمضان به دست می آید، و تنزیه زبان همراه با اعتکاف، و کمر بستن در ده شب آخر، و این را رسول خدا ﷺ بیان فرمود که، همه امت نمی تواند به درجه علیا نایل گردد، و باید هریکی به قدر توانش زحمت بکشد.

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَا زَالَ بِكُمْ الَّذِي رَأَيْتُمْ مِنْ صَيِّعِكُمْ حَتَّى خَشِيتُمْ أَنْ يُكْتَبَ عَلَيْكُمْ. وَلَوْ كُتِبَ عَلَيْكُمْ مَا قُمْتُمْ بِهِ». «روش شما همیشه مورد نظرم بود، تا این که احساس خطر نمودم که بر شما فرض نگردد، و اگر فرض می شد، شما آن را برقرار نمی داشتید».

باید دانست که زمان عبادت بستگی به آن چیزی دارد که نفوس به آن اطمینان یابند، رسول خدا ﷺ احساس خطر نمود که اگر اوایل امت به آن عادت کنند، و نفوس ایشان به آن اطمینان یابند، و به هنگام کوتاهی احساس کنند که ما در برابر با حکم خدا مقصر می‌باشیم، و این از شعایر دین قرار گیرد، سپس بر آن‌ها فرض کرده شود، و قرآن به آن نازل گردد، بر اواخر این امت سنگین تمام می‌شود، و این را زمانی احساس نمود که دریافت که رحمت تشریعی می‌خواهد آن‌ها را به تشبه بالملکوت، مکلف گرداند، و بعید نیست که قرآن به ادنی شهرتی در میان‌شان و اطمینان یافتن نفوس‌شان به آن، و تمسک جستن‌شان بر آن، نازل گردد، و خداوند این فراست آن حضرت ﷺ را صادق گردانید، پس در نفوس مؤمنین بعد از آن حضرت ﷺ القا گردید که بر انجام آن بچسبند.

قیام رمضان، دری از آمرزش است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ قَامَ رَمَضَانَ إِيمَانًا وَاحْتِسَابًا غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ» «هر کسی که از روی ایمان و طلب ثواب قیام رمضان را به جا آورد، گناهان گذشته او آمرزیده خواهند شد»، این از آنجاست که انسان با تمسک به این درجه، نفعات رب را که متقاضی ظهور ملکیت و کفاره سیئات بودند، در وجود جای داد.

بر خورد صحابه با قیام رمضان:

صحابه و بعد از ایشان در باره قیام رمضان سه چیز را اضافه نمودند: یکی: اجتماع در مساجد را، زیرا این، برای خاص و عام، سهولت و آسانی را در بر داشت. دوم: آن را در اول شب ادا نمودند، با وجود این که گفته شده بود که: «صَلَاةَ آخِرِ اللَّيْلِ مَشْهُودَةٌ» و آن فضیلت بیشتری داشت، همچنانکه حضرت عمر بر آن هشدار داد، اما به جا آوردن آن در اول شب به خاطر همان آسانی بود که به آن اشاره گردید. سوم: آن که عدد آن را به بیست رکعت بالا بردند، زیرا وقتی دیدند که رسول خدا ﷺ برای محسنین یازده رکعت در تمام

سال مشروع قرار داد، پس آنان فیصله کردند که نباید بهره‌ مسلمانی در رمضان وقتی می‌خواهد در بحر تشبه بالملايکه وارد بشود، کمتر از دو برابر باشد.

نماز چاشت از نوافل صالحان است:

از آنجمله است نماز چاشت: فلسفه‌اش این که حکمت الهی متقاضی این شد که هریک ربع نهاری، نباید از ادای نماز در آن، خالی باشد، زیرا نماز، مردم را به یاد ذکر خدا می‌اندازد، چرا که یک چهارم روز سه ساعت است، و این نخستین کثرتی است برای مقدار مستعمل در نزد مردم به هنگام تجزیه و تحلیل روز، چه عرب باشند و چه عجم. بنابراین، نماز چاشت از سنت صالحین قبل از پیغمبر ﷺ نیز بود.

و نیز اول النهار هنگام تلاش رزق، سعی و کوشش در زندگی است، پس در این وقت نمازی مسنون گردید تا تریاکی برای سمّ غفلت قرار گیرد که پیش آمده است، مانند آن که رسول خدا ﷺ برای کسی که وارد بازار می‌شود، سنت قرار داد که بخواند: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ» الخ. «هیچ معبودی بجز خدای یکتا وجود ندارد، او شریکی ندارد...»

نماز چاشت سه درجه دارد:

نماز چاشت سه درجه دارد، اقل آن دو رکعت می‌باشد، و در این دو رکعت آمده است که از صدقه‌ای که روی هر بند، از بنی آدم واجب است، کفایت می‌کنند، این از آنجاست که باقی گذاشتن هر مفصل بر صحتی که مناسب آن است، نعمت بسیار بزرگی است، و مستلزم تشکر به ادای حسنات برای خداست، و نماز بزرگترین حسنه‌ای است که به وسیله تمام اعضای ظاهر و نیروهای باطنی، انجام می‌گیرد.

درجه دوم: چهار رکعت است، و در باره این‌ها از خداوند چنین آمده است: «يَا ابْنَ آدَمَ، ارْكَعْ لِي أَرْبَعَ رَكَعَاتٍ مِنْ أَوَّلِ النَّهَارِ أَكْفَلَكَ آخِرَهُ». «ای فرزند آدم! اول روز چهار رکعت برای من اداء کن، آخر روز برای تو کافی هستم». من می‌گویم که: معنایش این است که

این درجه، نصابی مناسب برای تهذیب نفس است، اگرچه تا پایان روز عمل دیگری مثل آن انجام نداده باشد.

سوم آن که: بیش از این باشد، مانند هشت رکعت و دوازده رکعت.
و کاملترین وقت آن زمانی است که ریگ‌ها گرم شده و بچه‌های شتر بنشینند.

نماز استخاره:

از آنجمله است نماز استخاره: اهل جاهلیت عادت داشتند که هرگاه نیازی از سفر، یا نکاح، یا خرید و فروش، برایشان پیش می‌آمد، به وسیله تیرها، فال می‌گرفتند، رسول خدا ﷺ از آن نهی فرمود؛ زیرا این روش آنان بر هیچ اصل و اساسی، مستند نبود، بلکه یک امر اتفاقی بود، و نیز یک افترا علیه خداوند بود که می‌گفتند، خداوند به ما دستور داده است، یا ما را نهی فرموده است، پس به جای آن استخاره را گذاشت؛ زیرا انسان هرگاه در تلاش علم از پروردگارش قرار بگیرد، و از او بخواهد تا رضای خویش را بر او منکشف بگرداند، و قلبش بر وقوف به دربار او اصرار ورزد، فایض شدن سِرِّ الهی از او تاخیر نخواهد کرد، و نیز از بزرگترین فواید آن، اینست که انسان از مراد خویش فنا شود، و حیوانیتش تابع ملکیت قرار گیرد، و خود را به خدا بسپارد، پس هرکسی که چنین کاری بکند، به منزله ملائکه می‌باشد که در انتظار الهام خداوندی می‌باشند، پس هرگاه الهامی برای آن‌ها بیاید، در انجام آن بنا به انگیزه الهی، نه نفسانی، می‌کوشند.

و در نزد من به کثرت استخاره نمودن، در امور، برای به دست آوردن مشابهت به ملائکه، تریاک مجربی است.

آداب استخاره و دعای آن:

رسول خدا ﷺ برای آداب و دعای استخاره ظابطه‌ای مقرر فرمود، پس دو رکعت نماز مشروع کرد، و این دعا را تعلیم داد: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْتَخِيرُكَ بِعِلْمِكَ وَأَسْتَقْدِرُكَ بِقُدْرَتِكَ وَأَسْأَلُكَ مِنْ فَضْلِكَ الْعَظِيمِ فَإِنَّكَ تَقْدِرُ وَلَا أَقْدِرُ وَتَعْلَمُ وَلَا أَعْلَمُ وَأَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ

اللَّهُمَّ إِنْ كُنْتَ تَعْلَمُ أَنَّ هَذَا الْأَمْرَ خَيْرٌ لِي فِي دِينِي وَمَعَاشِي وَعَاقِبَةِ أَمْرِي أَوْ قَالَ فِي عَاجِلِ أَمْرِي وَآجِلِهِ - فَاقْدُرْهُ لِي وَيَسِّرْهُ لِي ثُمَّ بَارِكْ لِي فِيهِ وَإِنْ كُنْتَ تَعْلَمُ أَنَّ هَذَا الْأَمْرَ شَرٌّ لِي فِي دِينِي وَمَعَاشِي وَعَاقِبَةِ أَمْرِي أَوْ قَالَ فِي عَاجِلِ أَمْرِي وَآجِلِهِ - فَاصْرِفْهُ عَنِّي وَاصْرِفْنِي عَنْهُ وَاقْدُرْ لِي الْخَيْرَ حَيْثُ كَانَ ثُمَّ رَضِّنِي بِهِ. قَالَ: وَيُسَمَّى حَاجَتَهُ». ترجمه‌ی دعا: «ای الله! به وسیله‌ی علمت از تو طلب خیر می‌کنم، و بوسیله‌ی قدرتت از تو توانایی می‌خواهم، از تو فضل بسیاریت را مسألت می‌نمایم، زیرا تو توانایی و من ناتوان، و تو می‌دانی و من نمی‌دانم، و تو داندۀ امور پنهان هستی. الهی! اگر در علم تو این کار - حاجت خود را نام می‌برد - باعث خیر من در دین و آخرت است - یا می‌گوید: در حال و آینده‌ی کارم - آن را برایم مقدور و آسان بگردان، و در آن برکت عنایت فرما، و چنانچه در علم تو این کار برایم در دنیا و آخرت باعث بدی است - یا می‌گوید: در حال و آینده‌ی کارم - پس آن را از من، و مرا از آن، منصرف بگردان، و خیر را برای من هر کجا که هست مقدّر نما، و آنگاه مرا با آن خشنود بگردان»

نماز حاجت:

از آن جمله است نماز حاجت: و اصل در آن، این است که تلاش و طلب از طرف مردم، مظنه این است که یک گونه کمک و امدادی از طرف غیر الله ببینند، و این در امر توحید استعانت، مخل می‌باشد، پس برای آنان نماز حاجت و دعا مشروع گردید، تا از خود، این شر را دفع نمایند و وقوع حاجت برای آن‌ها کمکی قرار گیرد، در آن احسانی که در پی آن قرار گرفته اند، لذا مسنون گردید تا دو رکعت نماز خوانده به خداوند ثنا گویند، و به رسول او درود بفرستند، سپس بگویند: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ الْحَلِيمُ الْكَرِيمُ، سُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، أَسْأَلُكَ مُوجِبَاتِ رَحْمَتِكَ، وَعَزَائِمَ مَغْفِرَتِكَ وَالْغَنِيمَةَ مِنْ كُلِّ بَرٍّ، وَالسَّلَامَةَ مِنْ كُلِّ إِثْمٍ، لَا تَدْعُ لِي ذَنْبًا إِلَّا غَفَرْتَهُ، وَلَا هَمًّا إِلَّا فَرَجْتَهُ، وَلَا حَاجَةَ هِيَ لَكَ رِضًا إِلَّا قَضَيْتَهَا يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ» «به جز الله حلیم و کریم خدای

دیگری وجود ندارد، پاک است پروردگار عرش بزرگ، و همه ثنا و صفت برای الله پروردگار عالمیان است، بار الها! موجبات رحمت، و بخشش بزرگ، و غنیمت از هر نیکی و سلامت از هر گناه را از تو می‌خواهم، خداوندا! همه‌ی گناهانم را بیامرز، و اندوه من را بگشای، و نیازهای من را بر آورده ساز، ای رحیم‌ترین رحم‌کننده‌ها».

نماز توبه:

از آنجمله است نماز توبه: و اصل در آن، این است که رجوع به سوی خدا، بویژه بعد از ارتکاب گناه، پیش از این که زنگار گناه در قلب راسخ بگردد، کفاره و ازاله‌کننده بدی و خرابی است.

نماز تحية الوضوء:

از آنجمله است نماز تحية الوضوء: در این باره رسول خدا ﷺ به حضرت بلال ؓ فرمود: «إني سمعت دف نعليك بين يدي في الجنة» که «صدای کفش‌هایت را در جلوی خودم در جنت شنیدم». من می‌گویم: رازش این که مواظبت بر طهارت و نماز پشت سر آن، برنامه خوبی است از احسان که به جز صاحب شانس، کسی به آن موفق نمی‌گردد.

رسول خدا ﷺ فرمود: «بِمَ سَبَقْتَنِي إِلَى الْجَنَّةِ» «به چه چیز در جنت از من سبقت نمودی» منظور این که سبقت در این واقعه، تجسمی است از سبقت در احسان، فلسفه در تقدم بلال، بر امام المحسنين این است که کاملان در برابر هر کمالی از شعبه‌های احسان تقریبی دارند که وضع آن‌ها را روشن می‌کند، و از آنجا بر قلب او آشنایی به آن کمال، ذوق و وجدانی فایض می‌گرداند، نظیر آن از امور مألوف این است که، زید شاعر و محاسب، گاهی به فکرش می‌رسد که او شاعری است و در چه پایه‌ای از شعر قرار دارد، و در این صورت ذهنش از حساب غافل می‌ماند، و بسا اوقات به ذهنش می‌رسد که او محاسب است در تر و تازگی آن سرگرم شده از شعر و شاعری غافل می‌ماند، انبیاء ؑ از همه مردم به

تقرب ایمان عمومی آشناتر هستند؛ زیرا خداوند خواسته است که آنان حقیقت آن را به ذوق بیان نمایند، و برای مردم سنت خویش را در آنچه نوبت به نوبت برای آنها در این مرتبه پیش می‌آید، مسنون قرار دهند، این است فلسفه ظهور انبیاء علیهم‌السلام در لذت بردن حسی و غیره در صورت عموم مؤمنان، پس رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم تقرب ایمانی خویش را با جلو قرار گرفتن حضرت بلال مشاهده فرمود و دریافت که قدم او در احسان راسخ است.

نماز تسبیح:

از آنجمله است صلاة التسبیح: فلسفه‌اش این است، آن نمازی است دارای حظ بسیار بزرگی از ذکر به منزله نماز تام و کامل که رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم آن را همراه با اذکارش برای محسنان مسنون قرار داده است، پس این نماز برای کسی که آن را بخواند کافی است، و به این خاطر رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم برای فضل آن ده خصلت ذکر فرمود.

نماز خسوف و کسوف:

از آنجمله است نماز آیات: مانند کسوف، خسوف و تاریکی، اصل در این‌ها، این است که هرگاه آیات، ظاهر گردند نفوس بر آن‌ها منقاد می‌گردند، و به سوی خداوند روی می‌آورند و از دنیا بگونه‌ای جدا می‌شوند، پس چنین حالتی برای مؤمن غنیمت به حساب می‌آید، و مناسب است در چنین وقت به خدا التجا نموده و به دعا، نماز و بقیه اعمال خیر پردازد.

و نیز این وقتی است که خداوند در عالم مثال به قضای حوادث می‌پردازد. بنابراین، عارفان در این وقت احساس فزع می‌نمایند، چنانکه رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در چنین اوقات احساس فزع می‌کرد، و این اوقاتی هستند که روحانیت به زمین سرایت می‌کند، پس مناسب برای محسن، این است که در این اوقات به سوی خداوند تقرب بجوید، و همین است منظور رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم که در باره کسوف می‌فرماید: «فَإِذَا تَجَلَّىٰ اللَّهُ لِشَيْءٍ مِنْ خَلْقِهِ خَشَعَ لَهُ» که «هرگاه خداوند برای چیزی از خلق خویش تجلی نماید، برای او تعالی خاشع می‌شود»،

و نیز کفار برای ماه و خورشید، سجده می کنند، پس حق مؤمن این است که وقتی آیه ای را دال بر عدم استحقاق عبادت آن ها ببیند به سوی خدا تضرع نموده او را سجده کند، همین است مصداق آیه ۳۷ سوره فصلت: ﴿لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ وَاسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ﴾ «نه به خورشید سجده کنید و نه به ماه، بلکه به آن خدای سجده کنید که این ها را خلق کرده است»، تا که این شعاری برای دین و جوابی قانع کننده برای منکرین آن، باشد. به روایت صحیح از رسول خدا ﷺ ثابت است که در هر رکعت دو قیام و دو رکوع به جا آورده است، همچنانکه مردم در وقت ابتهال به سجده می افتند، زیرا این ها هم مانند سجده خضوع می باشند، لذا مناسب است که تکرار گردند، و این که آن حضرت ﷺ این نماز را با جماعت خوانده است و دستور داده است تا برای آن ندا داده شود که «إِنَّ الصَّلَاةَ جَامِعَةٌ» و قراءت را در آن به جهر خوانده است، پس هرکسی به این اتباع نماید که بسیار کار خوبی است، و هرکس که نماز معتادی را بخواند که در شرع رواج دارد او هم بر قول رسول خدا ﷺ عمل کرده است که فرمود: «فَإِذَا رَأَيْتُمْ ذَلِكَ فَادْعُوا اللَّهَ وَكَبِّرُوا، وَصَلُّوا، وَتَصَدَّقُوا» که «هرگاه چنین امری را مشاهده کردید به دعا، تکبیر، نماز و صدقه پردازید».

نماز استسقاء (طلب باران):

از آنجمله است نماز استسقاء: رسول خدا ﷺ چندین بار برای امت خویش به چندین صورت نماز استسقا خوانده و از خداوند استسقا نموده است، ولی آن وجهی که آن را برای امت خویش مسنون قرار داده است این است که مردم را برداشته به سوی عیدگاه بیرون آمده است، در حالی که کیفیت تبذل، تواضع و تضرع را داشته است، و به مردم دو رکعت نماز خوانده قراءت را به جهر ادا نموده است، سپس خطبه خوانده و آنگه رو به قبله نموده دعا کرده است، دست ها را در دعا بالا برده است، و عبایش را برعکس کرده است، و این از آنجاست که اجتماع مسلمانان در مکان واحد، و رغبت کردن شان نسبت به چیزی با نهایت همت، و آمرزش خواستن آن ها و انجام کارهای خیر، اثر بسیار بزرگی در استجاب دعا

دارند، و نماز نزدیکترین وضع بنده با خداست، و برداشتن دست‌ها، حکایت از تضرع تام و کامل و ابتهال عظیم است که بدین شکل نفس به خشوع متنبه می‌گردد، چرخاندن عبا حاکی از دگرگونی حالات است، آنچنانکه فریاد طلب، به پیش پادشاهان می‌کند.

یکی از دعاهاى آن حضرت ﷺ که به هنگام استسقا می‌خواند این بود: «اللَّهُمَّ اسْقِ عِبَادَكَ وَبِهِمَّتَكَ وَانْشُرْ رَحْمَتَكَ وَأَخِي بَلَدَكَ الْمَيِّتَ» «خدایا! بندگان، حیوان‌هایت را آب بده و رحمت را پخش کن و شهر مرده‌ات را زنده بگردان». و نیز این هم هست: «اللَّهُمَّ اسْقِنَا غَيْثًا مُغِيثًا مَرِيْعًا نَافِعًا غَيْرَ ضَارٍّ عَاجِلًا غَيْرَ آجِلٍ» «خدایا! باران سیراب‌کننده، عاقبت به خیر، سرسبز و شاداب‌کننده، مفید و غیر ضرر زننده، زود نه دیر، عنایت بفرما». از آنجمله است: نماز عیدین که بیان‌ش به زودی خواهد آمد.

سجده شکر:

و از آنچه مناسب نوافل است سجده شکر است که هرگاه امر سرور آور، یا دفع مصیبت بشود، یا یکی را از این دو امر اتفاق افتد، سجده شکر به جا آورد، زیرا تشکر در اصل، کار قلب است، ولی لازم است که در ظاهر به صورتی مجسم گردد، تا به آن بتوان چنگ زد، و نیز انعام یک گونه غرور و شادی دارد که باید با تذلل در مقابل انعام‌کننده، معالجه گردد. پس این‌ها آن نمازهایی هستند که رسول خدا ﷺ آن‌ها را برای مستعدين احسان و سبقت‌کنندگان امت خویش، فوق‌العاده مسنون قرار داده است، علاوه بر آن نمازهای فرضی که بر خاص و عام لازمی واجب شده بود.

نهی از نمازخواندن در اوقات پنجگانه:

باز: چون نماز بهترین چیزی است، پس هرکسی هر مقدار بیشتر می‌خواهد، بخواند، اما در پنج وقت نباید نماز خواند، سه وقت مؤکدتر از دوتای دیگر جهت نخواندن نماز در آن اوقات می‌باشد، آن‌ها عبارتند: ۱- هنگامی که خورشید شروع به طلوع می‌کند تا بالا بیاید. ۲- وقتی که استواء می‌شود تا زوال می‌گردد. ۳- وقتی که خورشید شروع می‌کند به غروب

تا غروب کرده باشد؛ زیرا این‌ها اوقات نماز مجوس هستند که آنان در دین تحریف نموده به جای خدا به عبادت خورشید پرداخته اند، و شیطان بر آن‌ها غلبه کرده است، چنانکه رسول خدا ﷺ فرموده است: «فَإِنَّهَا تَطْلُعُ حِينَ تَطْلُعُ بَيْنَ قَرْنَيْ شَيْطَانٍ» که «در این وقت خورشید در وسط دو شاخ شیطان طلوع می‌کند»، و این وقت کفار به خورشید سجده می‌کنند، لازم شد که آیین اسلام از آیین کفر در بزرگترین طاعات، از نظر وقت، ممتاز گردد.

اما نسبت به دو وقت دیگر، رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا صَلَاةَ بَعْدَ الصُّبْحِ حَتَّى تَبْزُغَ الشَّمْسُ وَلَا صَلَاةَ بَعْدَ الْعَصْرِ حَتَّى تَغْرُبَ الشَّمْسُ» که «بعد از نماز صبح نماز دیگری نیست تا خورشید طلوع کند، و همچنین بعد از عصر هم تا آفتاب غروب نکرده است، نمازی نیست».

من می‌گویم: آن حضرت ﷺ از این جهت از نماز خواندن در این دو وقت، نهی فرمود که نماز در این دو وقت، دری را برای نماز خواندن در اوقات سه گانه یاد شده قبل، باز می‌کند. بنابراین، خود رسول خدا ﷺ گاه گاهی در این دو وقت نماز می‌خواند، زیرا او اطمینان داشت از این که علیه او مکروهی هجوم بیاورد، استثنای نیم‌روز روز جمعه نیز در روایات آمده است، و جواز نماز در اوقات سه گانه در مسجد الحرام از حدیث ذیل استنباط گردیده است: «يَا بَنِي عَبْدِ مَنَافٍ، مَنْ وَلِيَ مِنْكُمْ مِنْ أَمْرِ النَّاسِ شَيْئًا، فَلَا يَمْنَعَنَّ أَحَدًا طَافَ بِهَذَا الْبَيْتِ وَصَلَّى أَيَّ سَاعَةٍ شَاءَ مِنْ لَيْلٍ أَوْ نَهَارٍ» «ای فرزندان عبد مناف هرکسی از شما چیزی از امور مردم را به دست گرفت، هیچکس را که به این خانه بخواند طواف یا نماز در هر ساعتی از شب و روز انجام دهد جلوگیری نکند»، پس فلسفه در این باره این است که روز جمعه و مسجد الحرام زمان ظهور شعایر دین و مکان آن‌ها می‌باشند، پس این‌ها با مانع من الصلوة معارض شدند.

میانروی در عمل

مرض طاعات، به ستوه آمدن نفوس است:

باید دانست که بدترین مرض در طاعات، به ستوه آمدن نفس است، زیرا هرگاه نفس به ستوه در بیاید برای صفت خشوع بیدار نمی گردد، پس همه این زحمت ها از معنی عبادت خالی می مانند، همین است مصداق قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ شِرَّةً، وَلِكُلِّ شِرَّةٍ فَتْرَةٌ» که «هر چیز حرص شدیدی دارد و هر حرص سستی دارد». بنابر این است که اجر نیکی در هنگام مندرس شدن رسم، به عمل بر آن، و پدید آمدن سستی در آن، چندین برابر خواهد شد؛ زیرا در این صورت آن بدون تنبه شدید و عزم پخته به دست نمی آید. بنابر این، شارع برای طاعات اندازه ای مقرر فرموده است، همانگونه که پزشک برای دواها مقداری مقرر می کند که نباید از آن اضافه و کم باشد.

حقوقی که بر انسان عاید می گردند:

و نیز هدف به دست آوردن صفت احسان است، اما به وجهی که منجر به از بین رفتن اتفاقات لازم نباشد، و نه این که حق از حقوق فرو گذاشت شود، و همین است منظور از قول حضرت سلمان فارسی که فرمود: «إِنَّ لِعَيْنَيْكَ عَلَيْكَ حَقًّا، وَإِنَّ لِرَوْحِكَ عَلَيْكَ حَقًّا» که «چشم هایت بر تو حقی دارند و همسرت بر تو حقی دارد»، و رسول خدا ﷺ او را بر این گفتار تصدیق فرمود که «أنا أصوم وافطر، وأقوم وأرقد، وأتزوج النساء فمن رغب عن سنتي فليس مني» «من روزه می گیرم و افطار می کنم، و قیام می کنم و می خوابم و با زنان ازدواج می کنم، پس هر کسی که از سنت من رو می گرداند او از من نیست».

هدف از به جا آوری طاعات، راست کردن نفس است:

و نیز هدف از طاعات، استوار و راست نگهداشتن نفس و برطرف کردن کجی آنست، نه کاملاً فراگیری آن، زیرا این در حق عموم مردم مانند امر متعذر و محال می باشد، و همین است هدف رسول خدا ﷺ که فرمود: «استقيموا، ولن تحصوا، واثتوا من الأعمال بما تطيقون» «راست باشید، و فرا نگیرید، و اعمالی را به جا بیاورید که در حد توان شما باشند»،

و استقامت با به جاآوری مقدار معینی که نفس را متنبه کند، به دست می‌آید، تا نفس به لذایذ ملکی متلذذ شده و از خسیسه‌های حیوانی رنج ببرد، و به کیفیت انقیاد حیوانی برای ملکی، متوجه گردد، پس اگر این‌ها را به کثرت انجام دهد معتاد می‌گردد و آن‌ها را شیرین می‌یابد، پس به نتیجه آن‌ها متنبه نمی‌گردد.

یکی از اهداف شرع مسدود نمودن باب تعمق است:

و نیز از اهداف بسیار بزرگ در تشریع، این است که باب تعمق در دین مسدود گردد، تا آن را به دندان مستحکم نگیرند که پشت سر آنان کسانی بیایند و گمان برند که این‌ها از طاعات آسمانی می‌باشند که بر ما فرض شده اند، سپس گروهی دیگر پشت سر آن‌ها بیایند، پس این پندار به حدّ یقین قرار گیرد، و آنچه قبلاً در حدّ احتمال بود اکنون به حدّ اطمینان برسد، چنانکه خداوند می‌فرماید: ﴿وَرَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ﴾^(۱). «و رهبانیتی که خود آن را پدید آوردند. [ما] آن را بر آنان مقرر نکرده بودیم» و نیز هرکسی در دل خود بپندارد، اگرچه برخلاف آن به زبان اقرار نماید که خداوند به جز این طاعات شاقه راضی نخواهد شد، و اگر او در این باره کوتاهی نماید بین او و تهذیب نفسش حجاب عظیمی به وقوع خواهد پیوست، و او در حق خداوند کوتاهی نموده است، پس او موافق به پندارش مؤاخذه خواهد شد، و از او خواسته می‌شود که از کوتاهی که در بارگاه الهی طبق عقیده خویش انجام داده است، باید بیرون آید، و اگر کوتاهی کند علوم خود او، علیه او مضر و تاریک قرار می‌گیرند، و طاعات او بنا به سستی که در نفس خود داشته است، پذیرفته نمی‌شوند، و همین است منظور رسول خدا ﷺ که فرمود: «إِنَّ الدِّينَ يُسْرٌ، وَلَنْ يُشَادَّ الدِّينَ أَحَدٌ إِلَّا غَلَبَهُ» که «دین آسان است و هیچکسی در دین شدت به کار نمی‌برد، مگر این که دین بر او غالب خواهد آمد».

(۱) - سورة حدید، آیه ۲۷.

میان‌ه‌روی در عمل به صورت متداوم:

بنابراین معانی، رسول خدا ﷺ بر امت خویش تأکید نمود که در عمل، میان‌ه‌روی را برگزینند، و به جای نرسد که منجر به خستگی و اشتباه در دین یا فرو گذاشتن در عمل باشد، و آن معانی را به صورت صریح یا اشاره بیان فرمود.

آن حضرت ﷺ فرمود: «أَحَبُّ الْأَعْمَالِ إِلَى اللَّهِ أَدْوَمُهَا وَإِنْ قَلَّ» «پسندیده‌ترین عمل به دربار خداوند، با دوام‌ترین آن‌هاست، هرچند کم باشد».

من می‌گویم: این از آنجاست که تداوم و مواظبت بر آن‌ها، نشانی آنست که او در این اعمال رغبت دارد، و نیز نفس از طاعت متأثر نمی‌شود و آثار آن‌ها پدید نمی‌آیند، مگر بعد از موت، و مواظبت و اطمینان به آن‌ها و وجود اوقاتی که با فراغت نفس متصادف باشند، مانند آن فراغتی که سبب منعکس شدن علوم از ملأ‌أعلی در خواب می‌شود، و مقدار آن مشخص نیست، پس راهی برای به دست آوردن این، جز تداوم و زیاده‌خواهی وجود ندارد، و همین است قول لقمان که فرمود: «وَعُودُ نَفْسِكَ كَثْرَةُ الْإِسْتِغْفَارِ، فَإِنَّ لِلَّهِ سَاعَةً لَا يَرِدُ فِيهَا سَائِلٌ» که «نفس خود را به کثرت استغفار عادت ده، زیرا خداوند وقتی دارد که در آن سایل را محروم بر نمی‌گرداند».

رسول خدا ﷺ فرمود: «خُذُوا مِنَ الْأَعْمَالِ مَا تُطِيقُونَ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَمَلُّ حَتَّى تَمَلُّوا» «چنان اعمالی را انجام دهید که در توان‌تان باشند، زیرا خداوند ملول نمی‌شود تا شما به ستوه درنیایید»، یعنی از دادن پاداش باز نمی‌ایستد، مگر وقتی که شما به ستوه رسیده از عمل دست‌بردار باشید، پس اطلاق الملال بنا به مشاکله است.

و نیز فرمود: «إِنَّ أَحَدَكُمْ إِذَا صَلَّى وَهُوَ نَاعِسٌ، لَعَلَّهُ يَذْهَبُ يَسْتَغْفِرُ فَيَسِبُّ نَفْسَهُ» که «هرگاه یکی از شما در حال چرت‌زدن نماز بخواند، شاید بخواهد استغفار کند، و به خود بد و بی‌راه بگوید».

من می‌گویم: یعنی او بنا به ملالی که دارد نمی‌تواند بین طاعت و غیر طاعت تمیز بدهد، پس از کجا می‌تواند به حقیقت طاعت پی ببرد.

نیز آن حضرت ﷺ فرمود: «فَسَدُّ دُورًا» یعنی راه سداد را برگزینید، و آن همان راه وسط است که مراعات و مواظبت بر آن ممکن باشد، «وَقَارِبُوا» یعنی شما چنین نپندارید که شما بسیار دور قرار گرفته اید و نمی توانید به خدا برسید، مگر این که اعمال شاقه انجام دهید، «وَأَبْشِرُوا» یعنی امید و نشاط را در قلب خود پدید آورید، «وَأَسْتَعِينُوا بِالْغُدُوءِ وَالرُّوحَةِ، وَشَيْءٍ مِنَ الدُّلْجَةِ» «کمک بگیرید به صبح و شام و مقداری از شب»، یعنی این اوقات اوقات نزول رحمت و صفای لوح قلب از احادیث نفس هستند، و مقداری از این ها بیان کردیم.

نیز نبی اکرم ﷺ فرمود: «مَنْ نَامَ عَنْ حِزْبِهِ أَوْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ فَقَرَأَهُ فِيمَا بَيْنَ صَلَاةِ الْفَجْرِ وَصَلَاةِ الظُّهْرِ كُتِبَ لَهُ كَأَنَّمَا قَرَأَهُ مِنَ اللَّيْلِ» «اگر کسی از کل یا بعض اورادش به خواب رفت، پس آن را بین نماز صبح و ظهر خواند برای او چنین نوشته می شود که گویا آن را به شب خوانده است».

من می گویم: سبب اصلی در به جاآوری قضا، دو چیز است: یکی این که نفس به ترک طاعت آزاد گذاشته نشود تا به آن معتاد گردد، و سپس پایبند شدن به آن برایش مشکل قرار گیرد.

دوم این که: از عهده طاعت برون آید، و به دلش این خیال نیاید که او در حق خداوند کوتاهی کرده است، پس بر آن نادانسته مؤاخذه گردد.

نماز معذوران

رخصت به وقت عذرها:

و چون از تمام تشریع این هم است که به هنگام معذوریت ها رخصت هایی بیان گردد، تا مکلفان به حسب توان خویش بتوانند طاعت و بندگی انجام دهند، و این مقدار مفوض به رأی شارع می باشد تا حد متوسط را در نظر بگیرد، و سپرد خود آن ها نیست که شاید راه

افراط یا تفریط را پیش گیرند، رسول خدا ﷺ توجه فرمود تا برای رخصت‌ها و عذرهای ضابطه‌ای مقرر بفرماید.

از اصول رخصت‌هاست که به اصل طاعت باید توجه کرد، موافق به آنچه دستور حکمت بر و نیکی است و روی آن در هر حال استوار ماند، و باید دید که در این باره شارع چه حدود و ضوابطی مقرر فرموده است، تا به سهولت بتوان به نیکی تمسک جست، پس در آنها به اعتبار اسقاط و تبدیل به مقتضای ضرورت تصرف نماید.

از جمله عذرهای یکی سفر می‌باشد، و در آنچنان حرج و مشقتی وجود دارد که نیاز به بیان نیست، لذا رسول خدا ﷺ رخصت‌هایی مشروع قرار داد.

قصر در نماز سفر:

از آنجمله است قصر: پس اصل عددهای رکعات را به جای گذاشت که یازده رکعت بودند، و آنچه به شرط طمانینه و حضر اضافه شده بود را ساقط کرد، و چون در این عدد شائبه عزیمت وجود داشت مناسب نبود تا آن را به قدر ضرورت و نیاز مقدر کند، و در رخصت دادن به آن تضییق کامل به کار گرفته شود. بنابراین، رسول خدا ﷺ بیان نمود که شرط خوف در آیه برای بیان فایده است و مفهومی ندارد، لذا فرمود: «صَدَقَةٌ تَصَدَّقَ اللَّهُ بِهَا عَلَيْكُمْ فَأَقْبَلُوا صَدَقَتَهُ» که «این یک نوع صدقه‌ای است که خداوند بر شما تصدق نموده است پس آن را بپذیرید»، و در صدقه صاحبان مروت به تضییق قایل نمی‌شوند. بنابراین، رسول خدا ﷺ در سفر بر قصر، مواظبت فرمود، اگرچه در برخی از اوقات به اتمام نیز اجازه فرمود، پس این قصر سنت مؤکده می‌باشد.

و اختلافی در این نیست که جواز اتمام در روایات آمده است، و در این که نماز سفر تمام بدون قصر است؛ زیرا امکان دارد که واجب اصلی همان دو رکعت باشد، ولی با وجود این، اتمام به طریق اولی کافی قرار گیرد، مانند مریض و مسافر که نماز جمعه را بخوانند، پس نماز ظهر از ذمه آنها ساقط گردد، یا مانند کسی که بر عهده او بنت مخاض واجب شده بود، پس او کل اموال خویش را تصدق نماید. بنابراین، از حق اوست که هرگاه بر او اسم

مسافر اطلاق گردید، جایز است که در نماز قصر بخواند، تا زمانی که این اسم از او برطرف گردد، و به این نگاه نمی‌شود که آیا به حرج و مشقت مواجه شده است یا خیر، و نیز به این هم نگاه نمی‌شود که قدرت بر اتمام از او فوت شده است یا خیر، زیرا این وظیفه ابتدایی آن کسی است که وضعش چنین باشد، و همین است مصداق قول حضرت عمر رضی الله عنه که فرمود: «سَنَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ صَلَاةَ السَّفَرِ رُكْعَتَيْنِ وَهُمَا تَمَامٌ غَيْرُ قَصْرٍ» که «رسول خدا ﷺ نماز سفر را دو رکعت رواج داد و این‌ها تمام هستند قصر نیستند».

حدّ سفر:

باید دانست که سفر و اقامت، زنا و سرقت و سایر آنچه شارع آن‌ها را مدار حکم قرار داده است، اموری هستند که اهل عرف آن‌ها را در موارد مظان‌شان به کار می‌برند، و معانی آن‌ها را می‌دانند، و حد جامع و مانع آن‌ها بدون اجتهاد و تأمل به دست نمی‌آید، مهم در این باره شناخت راه اجتهاد است، پس ما نمونه‌هایی از آن‌ها در سفر را می‌دانیم، پس می‌گوییم که: آن به تقسیم‌بندی و مثال معلوم است، تمام اهل زبان می‌دانند که خروج از مکه به مدینه و از مدینه به خیبر صد در صد سفری هست، و از فعل و قول صحابه ظاهر شده است که خروج از مکه به جده و به طایف و به عسفان و تمام آنچه مقصد در آن چهار^(۱) برد باشد سفر به حساب می‌آید.

بیرون آمدن از وطن چندین صورت دارد:

و نیز می‌دانند که بیرون آمدن از وطن چندین صورت و قسم دارد، مانند رفت و آمد به مزارع و بساتین، و سرگردانی که مقصد و سفری در نظر نداشته باشد، و می‌دانند که اسم هیچ کدامی بر دیگری در عرف و شرع اطلاق نمی‌شود، و راه اجتهاد این است که آن مثال‌ها بررسی شوند که در عرف و شرع بر آن‌ها اسم سفر اطلاق شده است، و این که اوصافی که به وسیله آن‌ها یکی از دیگری ممتاز می‌گردد، مورد آزمایش قرار گیرند، لذا اعم را به جای

(۱) - البرد = ۴ فرسخ و ۴ بُرد برابر ۱۶ فرسخ می‌باشد و یک فرسخ ۳ مایل می‌باشد.

جنس، و اخص را به جای فصل باید قرار داد، پس ما دانستیم که انتقال از وطن جزء ذاتی سفر است، زیرا به کسی که در محل اقامتش مقیم باشد، مسافر نمی گویند، و این که انتقال به جای مشخص، جزء ذاتی سفر می باشد، و اگر نه آن سرگردانی است نه سفر، و این که آن موضع باید بگونه ای باشد که عدم برگشت به محل اقامت در آن روز و اوایل شبش جزء ذاتی آن باشد، و اگر نه آن مانند رفت و آمد به سوی مزارع و بساتین می باشد، و لازم است که سفر مسافت یک روز کامل باشد، و همین است قول حضرت سالم، ولی چهار برد امر یقینی است، و آنچه از این کمتر باشد مشکوک است، و این اسم سفر، زمانی متحقق می شود که از دیوار شهر و خانه های روستا به اراده مقصد که چهار برد باشد، بیرون آید، و این اسم از او زمانی زایل می گردد که بر اقامت مدت مناسب و زیاد در شهر یا روستایی نیت کند.

جمع بین دو نماز:

از آنجمله است جمع خواندن نماز ظهر و عصر، مغرب و عشاء، و اصل در این باره همان است که ما قبلاً اشاره نمودیم که اوقات اصلی سه تا هستند: فجر، ظهر، مغرب، و عصر از ظهر و عشاء از مغرب مشتق شده اند، تا که مدت طولانی در میان دو ذکر فاصله قرار نگیرد، و تا نوم به صورت غفلت پیش نیاید، پس رسول خدا ﷺ برای آنها جمع تقدیم و تاخیر را مشروع قرار داد، ولی بر آن مواظبت ننمود و تاکید هم نکرد مانند آنچه در قصر انجام داد.

ترک سنن:

از آنجمله است ترک سنت ها که رسول خدا ﷺ و ابوبکر و عمر و عثمان رضی الله عنهم در سفر به جز سنت های صبح و نماز وتر، نفل نمی خواندند.

نماز خواندن روی سواری:

از آنجمله است خواندن نماز بر سواری: به هر جهتی که می رود که در نماز اشاره بکند، و این در نوافل و سنت های فجر و وتر می باشد نه در فرائض.

نماز خوف به چند وجه خوانده می شود:

از جمله عذرهای یکی خوف می‌باشد، رسول خدا ﷺ نماز خوف را به چند صورت خوانده است، از آنجمله این که قوم را بر دو صف ترتیب داد و به آنان نماز خواند، پس وقتی که او به سجده رفت یک صفی همراه با او دو سجده به جا آورد، و صف دیگر در حراست قرار گرفت، پس وقتی که به رکعت دوم برخاستند صفی دیگر که در حراست قرار گرفته بود، سجده به جا آورد، سپس به آنها ملحق شد، و در رکعت دوم، صف دوم نخست همراه با او سجده کردند و صف اول در حراست قرار گرفت، و وقتی او در قعده نشست، صف اول سجده به جا آوردند، تشهد و سلام با هر دو صف انجام گرفت، ولی این کیفیت از نماز، زمانی متحقق می‌شود که دشمن در جهت قبله قرار گرفته باشد.

از آنجمله است که دو بار با هر گروهی یک بار نماز خواند، و این هم زمانی می‌شود که دشمن در جهت غیر قبله باشد، و توزیع دو رکعت بر آنها پریشان کن باشد، و همه به صورت دستجمعی نتوانند کیفیت نماز را احاطه نمایند.

از آنجمله است: این که گروهی در جهت دشمن قرار گرفته با گروهی دیگر یک رکعت نماز خواند، پس وقتی آنها برخاستند این گروه به جهت دشمن رفت، و گروهی دیگر که در جهت دشمن بود آمد و به آن حضرت ﷺ اقتدا نمود و با اینها رکعت دوم را خواند، پس وقتی او به قعده نشست، این بلند شد و رکعت دوم را خواند به آن حضرت ﷺ پیوستند، و با هر دو گروه سلام گفت، و این کیفیت زمانی به وقوع می‌پیوندد که دشمن در جهت قبله نباشد، و توزیع دو رکعت بر آنان پریشان کن نباشد.

از آنجمله است: این که با یک گروه نماز را اقامه نموده گروهی دیگر در برابر دشمن قرار گرفت، پس یک رکعت با این گروه خواند و اینها به سوی دشمن رفتند و بجای کسانی قرار گرفتند که نماز نخوانده بودند، و آنها آمده با آنها رکعت دوم را خواند، سپس هر گروهی جداگانه نماز خود را به اتمام رسانید.

از آنجمله این است که هر گروهی با وضع که ممکن باشد نماز خودش را چه در حال سواری یا پیاده بخواند، به هر جهتی که بتواند چه به قبله یا غیر قبله، چنانکه در روایات

حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنه آمده است، و این زمانی است که خوف بسیار شدید باشد، یا جنگ تن به تن پیش بیاید.

خلاصه این که هر صورتی که از آن حضرت رضی الله عنه مروی است عمل بر آن جایز است، و هریکی صورتی را اختیار نماید که برای او آسان تر و موافق به مصلحت باشد.

نماز بیمار:

یکی از عذرهای بیمار است: و در این باره رسول خدا صلی الله علیه و آله فرموده است: «وَصَلِّ قَائِمًا، فَإِنْ لَمْ تَسْتَطِعْ فَقَاعِدًا، فَإِنْ لَمْ تَسْتَطِعْ فَعَلَى جَنْبٍ» که «نماز در حال قیام بخوان، اگر نتوانستی پس نشسته و بازهم اگر نتوانستی بر پهلو نماز بخوان».

و در باره نماز نفل فرمود: «مَنْ صَلَّى قَائِمًا فَهُوَ أَفْضَلُ، وَمَنْ صَلَّى قَاعِدًا فَلَهُ نِصْفُ أَجْرِ الْقَائِمِ» یعنی «هرکسی که نماز (نفل) را ایستاده بخواند بالاتر است و هرکسی نشسته بخواند برای او نصف اجر ایستاده است».

من می گویم: چون شایسته است که نماز بیشتر خوانده بشود، و در اصل، نماز ایستاده و نشسته خوانده می شود، چنانکه بیان کردیم، و به هنگام تشریع قیام واجب گردید، «مالا یدرکه کله لا یتروک کله» لذا رحمت متقاضی شد تا اجازه داده شود نماز نفل نشسته خوانده شود، و تفاوت دو درجه برای شان بیان گردد.

نمازهای دیگر برای معذورین:

ذکر نمازهای دیگری از قبیل: نماز طالب، نماز باران و نماز وحل (گلی و لای) وارد شده است، صحابه کرام در هیچ حدود و ضوابطی رخصت نخواستند که مجبوری و ضرورت دامگیرشان باشد و از آن چاره نداشته باشند و شائبه انکار سستی در آنها نباشد، مگر این که رسول خدا صلی الله علیه و آله به آنها اجازه داد، و رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «فَإِذَا أَمَرْتُكُمْ بِأَمْرٍ فَأَتُوا مِنْهُ مَا اسْتَطَعْتُمْ» «هرگاه شما را دستوری بدهم بر آن، تا حد توان عمل کنید»، این قول آن حضرت صلی الله علیه و آله قولی کامل است، والله أعلم.

جماعت

باید دانست که هیچ چیزی برای زدودن رسوم، نافع تر از این نیست که مقداری طاعات به صورت عموم رواج یافته و به طور علنی ادا گردند، و در آن شهری و بیابانی مساوی قرار گیرند، و در آن مباهات و افتخار باشد، تا جایی که جزء اتفاقات لازم قرار گیرند که قابل ترک و فرو گذاشت نباشند، تا برای عبادت خدا تأیید گردند، و سنت قرار گرفته به سوی حق دعوت دهند، و آنچه از آن ترس ضرر داشتند آن‌ها را به سوی حق جلب نمایند.

فضل الصلاة:

و هیچ عبادتی از نماز بالاترین شأن و بزرگترین برهانی را نداشت، پس واجب گردید که در میان آن‌ها رواج یافته شایع گردد، و برای آن اجتماع و توافق حاصل شود. و نیز آیین اسلام دو نوع مردم را در بر می‌گیرد، یکی علماء تا به آن‌ها اقتدا بشود، دوم کسانی که در بدست آوردن احسان خویش، نیاز به دعوت و ترغیب داشته باشند، سوم مردم ضعیف البنیة را در بر دارد که اگر برای ادای طاعت در جلو عموم مکلف نگردند سست می‌شوند، لذا مفید و موافق به مصلحت در حق همه این‌ها این است که به اطاعت خدا در جلوی عموم مردم مکلف گردند، تا که انجام‌دهنده از ترک کنند، راغب از زاهد، ممتاز گردد، و به عالم اقتدا و به جاهل تعلیم داده شود، و طاعت خداوند در میان آن‌ها مانند نقره گذاخته شده باشد که بر مردم عرضه می‌گردد، پس منکر از آن‌ها، منکر قرار گرفته معروف شناخته شود و غش و خالص آن به نمایش گذاشته شود.

خاصیت جماعت:

و نیز اجتماع مسلمانان راغب به سوی خدا، خایف و امیدوار به او که خود را به او تعالی سپرده اند خاصیت عجیبی در نزول برکات و نزدیک شدن رحمت دارد، همچنان که در باب استسقاء و حج ذکر کردیم.

و نیز هدف خداوند از بلند کردن این امت، این است که کلمه الله بالا برود و دینی بالاتر از دین اسلام وجود نداشته باشد، و این به جز در این صورت متصور نیست که خاص و عام، شهری و بیابانی، کوچک و بزرگ ایشان، برای بزرگترین شعایر و مشهورترین بندگی و طاعت او گرد هم جمع شوند.

شرع مقدس اسلام بر جمع و اجتماع دستور می دهد:

بنابراین معانی، توجه خاص تشریع به این مبذول گردیده است که نماز جمعه و جماعت برگزار گردند، و در این، به انجام، ترغیب، و از ترک، ترغیب شدید، به کار گرفته شود. اشاعت بر دو گونه است: یکی اشاعت در محل است. دوم اشاعت در شهر. اشاعت در محل در وقت هر نماز متیسر می باشد، و اشاعت در شهر فقط یک بار بعد از مدت زمانی مانند هفته ای، متیسر می شود، لذا اشاعت اولی در جماعت می باشد، و در این باره رسول خدا ﷺ فرموده است: «نماز جماعت بر نماز تنها بیست و هفت درجه برتری دارد» و در روایت دیگر: «بیست و پنج درجه» آمده است.

و رسول خدا ﷺ به صراحت یا به اشاره، فرموده است که از وجوهات ترجیح جماعت بر نماز تنها، این است که وقتی یکی وضو بگیرد و آن را به نحو احسن انجام دهد، سپس فقط به خاطر نماز بلند شده راهی مسجد شود، راه رفتن او، در حکم نماز قرار می گیرد، و قدم هایی که برمی دارد کفاره گناهان او می باشند، و دعا های مسلمانان پشت سر، شامل حال او می شوند، و در انتظار کشیدن نماز، معنی رباط، (مرزداری) اعتکاف و غیره وجود دارد، باز او به یکی از این دو امر، اهتمام نورزید، مگر برای یک نکته بلیغی که در نظر آن حضرت ﷺ مجسم گردیده بود، و ما آن را قبلاً ذکر کردیم، به آن مراجعه شود، و در حقی که باطل در حوش و حول او نمی آید، به هیچ وجه گزافی وجود ندارد.

عقوبت تارک جماعت:

در این باره رسول خدا ﷺ فرموده است: «هیچ سه فرد در روستا یا بیابانی نمی‌باشند که نماز جماعت را برگزار نمی‌کنند، مگر این که شیطان بر آن‌ها مسلط می‌گردد»، می‌گویم این اشاره به آنست که ترک جماعت باب سستی و تهاون را می‌گشاید.

جماعت سنت مؤکده است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَقَدْ هَمَمْتُ أَنْ أَمُرَ بِحَطْبٍ فَيُحَطَّبَ» الحديث، که «به خدا قسم خواستم که دستور دهم تا هیزم جمع گردد...». من می‌گویم: جماعت سنت مؤکده است که بر ترک آن، ملامت لازم است؛ زیرا از شعائر دین می‌باشد، و چون رسول خدا ﷺ دید که در این باره، بعضی از خود سستی نشان می‌دهند، متوجه شد که این در اثر ضعف نیت در اسلام است، لذا در انکار از آن، شدت به کار برد، و آن‌ها را ترسانید.

به هنگام حرج اجازه به ترک جماعت داده می‌شود:

باز چون ضعیفان، بیماران و ذوی الحاجات، به خاطر حضور برای جماعت در مضیقه قرار می‌گیرند، مقتضای حکمت، بر این شد که در چنین وقت، به ترک آن، اجازه داده شود، تا که عدالت بین الافراط و التفریط، برقرار گردد.

یکی از حرج‌ها شب، سردی و باران است:

از انواع حرج: شب، سردی و باران است، در چنین وقت مستحب است که مؤذن بگوید: «أَلَا صَلُّوا فِي الرَّحَالِ» که «خبردار باشید در منازل نماز بخوانید».

از جمله حرج‌ها حاجتی است که توقف از آن مشکل قرار گیرد:

از آنجمله حاجتی است که توقف از آن، مشکل باشد، مانند این که شام حاضر باشد، زیرا بسا اوقات نفس به آن اشتها دارد، و بسا اوقات غذا از بین می‌رود، و مانند تدافع اخبثین، زیرا با اشتغال نفس به آن، فایده نماز از دست می‌رود، اختلافی در میان این حدیث: «لَا صَلَاةَ

بِحَضْرَةِ طَعَامٍ» و حدیث «لَا تَوَخَّرُوا الصَّلَاةَ لَطَعَامٍ وَلَا غَيْرِهِ» وجود ندارد، زیرا می‌توان هریکی را بر صورت یا معنی حمل نمود که مراد از حدیث دوم نفی وجوب در حضور طعام است تا باب تعمق مسدود گردد، و تأخیر نکردن نماز برای طعام وظیفه کسی است که از شر تعمق در امان باشد، مانند آن که افطار صائم و عدم آن، مبنی بر دو حالت می‌باشد، یا تأخیر نماز برای کسی است که اشتهايش برای غذا شدید باشد، یا خطر ضایع شدن غذا وجود داشته باشد، و عدم تأخیر در غیر این صورت می‌باشد، این مأخوذ از حال علت است.

خوف فتنه نیز از حرج می‌باشد:

یکی از مواضع حرج آنست که خوف فتنه باشد، مانند این که زن خوشبو کند و عطر بمالد. بنابراین، اختلافی در این حدیث: «إِذَا اسْتَأْذَنْتِ امْرَأَةً أَحَدَكُمْ فَلَا يَمْنَعُهَا» آنچه جمهور صحابه از ظهور زنان در جماعت منع نموده اند ندارد، زیرا منهی، آن غیرتی است که در اثر تکبر و انفة باشد، نه آن که در اثر خوف فتنه باشد، و غیرت جایز، آنست که از خوف فتنه باشد، چنانکه رسول خدا ﷺ فرمود: «الغيرة غيرتان» الحدیث، و در حدیث عایشه رضی الله عنها آمده است: «إِنْ النِّسَاءُ أَحَدَثْنَ» الحدیث.

خوف و مرض هم از جمله حرج‌هاست:

از آنجمله است: خوف، و مرض، امر در این دو ظاهر و روشن است، منظور گفتن رسول خدا ﷺ به کور که «أَتَسْمَعُ النَّدَاءَ بِالصَّلَاةِ؟ قَالَ: نَعَمْ، قَالَ: فَأَجِبْ» «آیا اذان نماز را می‌شنوی؟ گفت: آری. فرمود: پس اجابت کن» این است که سؤال او در باره عزیمت می‌باشد، لذا به او رخصت نداد.

سزاوارتر برای امامت نماز:

باز نیاز برای بیان شایسته‌تر برای امامت، و کیفیت اجتماع، و توصیه امام که نماز را با قوم کوتاه بخواند، و توصیه مقتدیانی که بر اتباع امام پایبند باشند، پدید آمد، داستان حضرت معاذ

ﷺ در باره طولانی کردن نماز مشهور است، پس این مطالب با اکیدترین وجه، بیان گردیدند، چنانکه رسول خدا ﷺ فرمود: «يَوْمُ الْقَوْمِ أَقْرُوهُمْ لِكِتَابِ اللَّهِ فَإِنْ كَانُوا فِي الْقِرَاءَةِ سَوَاءً فَأَعْلَمُهُمْ بِالسُّنَّةِ، فَإِنْ كَانُوا فِي السُّنَّةِ سَوَاءً فَأَقْدَمُهُمْ هِجْرَةً، فَإِنْ كَانُوا فِي الْهِجْرَةِ سَوَاءً فَأَقْدَمُهُمْ سِنًا، وَلَا يُؤَمِّنُ الرَّجُلُ الرَّجُلَ فِي سُلْطَانِهِ» یعنی «امام قوم، کسی باشد که بیشتر قاری قرآن باشد، و اگر در قراءت برابرند، پس آشناتر به سنت، امام بشود، و اگر در آشنایی به سنت هم باهم برابرند، پس کسی که جلوتر هجرت کرده امام باشد، و اگر در هجرت هم باهم برابرند، پس کسی امام باشد که سنش بزرگتر باشد، و نباید کسی براساس قدرت و پستش امام انتخاب شود».

تقدیم اقرأ لكتاب الله:

علت تقدیم قاری بودن به کتاب خدا، این است که آن حضرت ﷺ برای علم حدی معین کرد، همچنان که ما بیان کردیم، نخستین چیزی که در آنجا بود، معرفه کتاب الله بود، زیرا ریشه و اساس علم، همان کتاب الله است، و نیز آن از شعار الله است، پس واجب است صاحب آن، مقدم قرار داده شود، و شانش بالا برده شود، تا که این وسیله رغبت و منافست قرار گیرد، و تنها سببش این نیست که نمازخوانان نیاز به قراءت دارند، بلکه اصل وادار کردن آنان بر رقابت سالم با همدیگر است، و فضایل با رقابت درک می شوند، و سبب ویژگی نماز به اعتبار منافست، نیاز آن به قراءت، می باشد، فلیتدبر.

تقدیم آشناتر به سنت:

سپس بعد از آن معرفت سنت است، زیرا آن پشت سر کتاب الله است، و به وسیله آن، آیین اسلام قائم مانده است، و همین است میراث رسول خدا ﷺ در میان امت او. و پس از آن هجرت به سوی رسول خدا ﷺ معتبر است، زیرا آن حضت ﷺ امر هجرت را بسیار مهم گرفت، و به آن ترغیب نمود، و شان آن را بالا برد، و این تقدیم آشنا به سنت از تمه ترغیب و بالاگرفتن شان آن می باشد.

باز تقدیم به اعتبار سنّ و سال است، زیرا سنت رواج یافته، در تمام ادیان، تعظیم بزرگسالان است که تجربه‌ای بیشتر و حلم بزرگتری دارند.

هر کس در محدوده مسئولیت خویش امام باشد:

و جز این نیست که از امام بودن برای ذی سلطان در محل تسلطش، به این خاطر، نهی شده است که این بر او سنگین تمام می‌شود، پس این مشروع گردید تا که او بر تسلطش باقی بماند.

تخفیف در نماز با جماعت:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا صَلَّى أَحَدُكُمْ لِلنَّاسِ فَلْيُخَفِّفْ فَإِنَّ فِيهِمُ السَّقِيمَ وَالضَّعِيفَ وَالْكَبِيرَ وَإِذَا صَلَّى أَحَدُكُمْ لِنَفْسِهِ فَلْيُطَوِّلْ مَا شَاءَ» که «هرگاه یکی از شما برای مردم نماز می‌خواند، تخفیف بکار برد، زیرا در میان آنان بیمار، ضعیف و پیر وجود دارد، و اگر تنها نماز می‌خواند هر مقدار که می‌خواهد آن را طولانی کند». من می‌گویم که: فایده دعوت به حق، بدون آسانی، تمام نمی‌شود، و تنفر خلاف موضوع نماز است، و آنچه به آن جمهور مکلف می‌گردند سزاوار تخفیف است، چنانکه آن حضرت ﷺ به آن تصریح نموده است: «إِنَّ مِنْكُمْ مُنْفَرِّينَ». «بعضی از شما، مردم را متنفر می‌کنید»

متابعة الإمام:

آن حضرت ﷺ فرمود: «إِنَّمَا جُعِلَ الْإِمَامُ لِيُؤْتَمَّ بِهِ فَلَا تَخْتَلِفُوا عَلَيْهِ، فَإِذَا رَكَعَ فَارْكَعُوا، وَإِذَا قَالَ: سَمِعَ اللَّهُ لِمَنْ حَمِدَهُ، فَقُولُوا: رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ، وَإِذَا سَجَدَ، فَاسْجُدُوا، وَإِذَا صَلَّى جَالِسًا، فَصَلُّوا جُلُوسًا أَجْمَعُونَ. وَفِي رِوَايَةٍ: وَإِذَا قَالَ: «وَلَا الضَّالِّينَ» فَقُولُوا: آمِينَ»، «امام برای این امام قرار داده شده است تا به او اقتدا شود، پس خلاف او کاری نکنید، وقتی او به رکوع رفت شما هم به رکوع بروید، و وقتی که گفت: سمع الله لمن حمده، شما بگویید: اللهم ربنا لك الحمد، و وقتی که سجده کرد شما هم سجده کنید، و اگر نشسته

نماز خواند، همه شما دستجمعی نشسته نماز بخوانید. و در روایت دیگری آمده است که هرگاه گفت: ﴿وَلَا الضَّالِّينَ﴾ شما بگویید: آمین».

من می گویم که: آغاز جماعت آنست که حضرت معاذ رضی الله عنه برای خود انجام داد، آنگاه رسول خدا صلی الله علیه و آله آن را برقرار گذاشت، و تصویبش کرد، و جز این نیست که او بدین خاطر کوشید تا نمازهای همه مردم یکی قرار بگیرند، و دیگر آن که آن فقط اجتماع در یک مکان است نه در نماز.

نماز امام در حال نشستن:

قول رسول خدا صلی الله علیه و آله که «إِذَا صَلَّى جَالِسًا فَصَلُّوا جُلُوسًا» «اگر نشسته نماز خواند، همه شما دستجمعی نشسته نماز بخوانید» منسوخ است، به دلیل این که رسول خدا صلی الله علیه و آله در آخر عمر مبارک، نشسته نماز خواند، و مردم پشت سر او ایستاده بودند، فلسفه این منسوخیت، این است که نشستن امام و ایستادن مقتدیها، با فعل عجمیها، شباهت داشت که آنان بیش از حد برای پادشاهان خود تعظیم قایل بودند، چنانکه در بعضی روایات حدیث آمده است، پس وقتی که اصول اسلامی استقرار یافت، و مخالفت با عجمیها در بسیاری از شرایع، به ظهور پیوست، قیاس دیگری ترجیح یافت، و آن این که قیام، رکن نماز است، لذا نباید بدون از عذر ترک گردد، و مقتدی عذری نداشت.

ترتیب صفوف مقتدیان:

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «لِيَلِينِي مِنْكُمْ أُولُو الْأَخْلَامِ وَالنُّهْي، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ ثَلَاثًا وَإِيَّاكُمْ وَهَيْشَاتِ الْأَسْوَاقِ» «باید به من صاحبان عقل و بلوغ نزدیک شوند، باز کسانی که به آنها نزدیک هستند (این را سه بار تکرار کرد) و دور دارید خود را از سر صداهای بازارها». من می گویم که: این بدین خاطر است تا تعظیم بزرگتران جایگزین گردد، یا در عادت سروران منافست پدید آید، یا بر سروران تقدیم دیگران گران تمام نشود، و از سر

صداها به خاطر تادیب نهی فرمود، تا مردم بتوانند در قرآن بیشتر تدبر کنند، و تا به قومی مشابه گردند که دارند با پادشاه در گوشی صحبت می کنند.

رسول خدا ﷺ فرمود: «أَلَا تَصْقُونَ كَمَا تَصِفُ الْمَلَائِكَةُ عِنْدَ رَبِّهَا» «آیا شما چنان صف نمی بندید که ملائکه پیش پروردگار خویش صف می بندند»، من می گویم: هر فرشته ای مقام مشخصی دارد، و آنان موافق به مقتضای ترتیب عقلی در استعدادات مختلفی پدید آمده اند، پس امکان ندارد در آنجا فرجه ای وجود داشته باشد. رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنِّي لَأَرَى الشَّيْطَانَ يَدْخُلُ مِنْ خَلَلِ الصَّفِّ كَأَنَّهَا الْحَدَفُ» یعنی «من شیطان را می بینم که در خلال صف ها مانند بزغاله وارد می شود».

من می گویم که: ما تجربه کرده ایم که جمع و جور در حلق های ذکر، سبب جمع خاطر، دریافت لذت، شیرینی در ذکر و مسدود کردن خطرات است، و رها کردن آن، نقص به بار می آورد، و به هراندازه در این معانی، نقص پیش بیاید شیطان وارد می شود، و رسول خدا ﷺ او را بدین شکل مجسم دید، و جز این نیست که آن حضرت ﷺ شیطان را به این صورت دید، زیرا دخول بزغاله نزدیکترین چیزی است که عادتاً در تنگنای با شکل سیاه که مشعر به قبح سریره اش می باشد، هجوم می آورد، پس شیطان به این شکل متمثل می گردد.

راست کردن صف ها:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَتَسُوْنَ صُفُوفَكُمْ أَوْ لِيُخَالِفَنَّ اللَّهُ بَيْنَ وُجُوْهِكُمْ» «راست کنید صف های خود را، یا خداوند در میان شما مخالفت ایجاد می کند»، و نیز فرمود: «أَمَّا يَخْشَى الَّذِي يَرْفَعُ رَأْسَهُ قَبْلَ الْإِمَامِ أَنْ يُحَوَّلَ اللَّهُ رَأْسَهُ رَأْسَ حِمَارٍ» «آیا نمی ترسد آن که سرش را پیش از امام برمی دارد از این که خداوند سر او را سر خری قرار بدهد». من می گویم: رسول خدا ﷺ آن ها را به راست کردن صف ها و اتباع دستور داد، آن ها کوتاهی کردند، پس روی آن تأکید نمود بازهم باز نیامدند، پس شدیداً تهدید کرد و آن ها را ترسانید که اگر بر مخالفت اصرار ورزیدند خداوند آن ها را لعنت خواهد کرد، زیرا دور قراردادن تدلیات الهی،

موجب لعن می‌باشد، و هرگاه لعن به کسی احاطه کند مسخ پدید می‌آورد، یا اختلاف در میان به بار می‌آورد، نکته در خصوص خر، از آنجاست که این حیوانی است ضرب المثل در احمقی، نادانی و اهانت، همچنین بر این نافرمانی، احمقی و حیوانیت، غلبه و تسلط پیدا کرده است، خصوصیت مخالفت فیما بین، از آنجاست که آنان در سپردن خویش برای خدا، بی‌ادبی کرده اند، پس در همان عضوی که مرتکب به بی‌ادبی بوده اند، سزا داده می‌شوند، همچنانکه در داغ کردن صورت، یا به اعتبار صورت، به تقدم و تأخر اختلاف ورزیدند، پس به اختلاف از روی معنی و مناقشه سزا داده شدند.

نماز مسبوق:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا جِئْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ وَنَحْنُ سُجُودٌ فَاسْجُدُوا، وَلَا تَعُدُّوْهَا شَيْئًا وَمَنْ أَدْرَكَ الرُّكْعَةَ فَقَدْ أَدْرَكَ الصَّلَاةَ» که «هرگاه برای نماز آمدید و ما در حال سجده بودیم شما هم سجده کنید، اما آن را به حساب نیاورید، و هرکس رکوع را دریافت، او رکعت را دریافته است».

من می‌گویم: زیرا رکوع با قیام شباهت بیشتری دارد، پس کسی که رکوع را دریافته است گویا او قیام را درک نموده است، و نیز سجده، ریشه و اصل نماز است، قیام و رکوع مقدمات آن می‌باشند.

رسول خدا ﷺ فرمود: «هرگاه شما دو تا در منازل نماز خواندید و سپس به مسجد آمدید پس همراه اهل مسجد نماز بخوانید، زیرا این نفلی برای شما به حساب می‌آید»، می‌گویم که: این به آن خاطر است که تارک نماز خود را معذور نگیرد که من در خانه نماز خوانده‌ام تا انکاری بر او پیش نیاید، و تا وحدت مسلمانان به ظاهر هم از هم نباشد.

جمعه

اجتماع هفتگی برای نماز:

اصل در این باره این است که وقتی اشاعت نماز در شهر بدینگونه که هر روز اهل شهر یکجا برای نماز جمع شوند، امر بسیار مشکلی است، لازم شد که برای آن وقتی مقرر گردد که زود نیاید که بر سر آنها سخت می گذرد، و زیاد دیر هم نباشد که هدف از دست می رود، و هفته در میان عرب و عجم و بیشتر ادیان رواج داشت و برای این وقت، صلاحیت هم داشت، لذا واجب شد که این روز برای اجتماع جمعه مقرر گردد، سپس صاحبان ادیان در تعیین آن روز که کی مقرر شود باهم اختلاف نمودند، یهود روز شنبه را اختیار نمود و نصاری روز یکشنبه را، زیرا مرجحاتی پیش خود داشتند، اما خداوند این امت را به علم بزرگی مختص قرار داد که نخست آن را، در قلوب اصحاب رسول خدا ﷺ، القا کرد، تا این که نماز جمعه را در مدینه پیش از تشریف آوری آن حضرت ﷺ برگزار کردند، سپس خداوند آن را بر خود رسول خدا ﷺ منکشف کرد، بدینگونه که جبرئیل آینه ای پیش آن حضرت ﷺ آورد که در آن نکته سیاهی وجود داشت، پس هدف به این مثال را، در میان گذاشت و آن حضرت ﷺ به آن پی برد.

روز جمعه بهترین روزهای هفته است:

حاصل این علم، این است که شایسته ترین اوقات برای ادای طاعات، آن وقتی است که خداوند در آن به سوی بندگان نزدیک می شود، و دعاها و بندگانی در آن مستجاب می گردند، زیرا سزاوارتر قرار گیرند، بی شک خداوند وقتی دارد که به دوران هفته دور می زند و خداوند در آن، به سوی بندگان نزدیک می گردد، و این همان وقتی است که خداوند در آن برای بندگان در «جَنَّةُ الْكَثِيبِ» تجلی می فرماید، و نزدیکترین پندار برای این وقت، روز جمعه است؛ زیرا در آن، امور بسیار بزرگی به وقوع پیوسته است، چنانکه آن حضرت ﷺ فرموده است: «بهترین روزی که در آن خورشید طلوع کرده است، روز جمعه می باشد، در این روز، حضرت آدم ﷺ آفریده شده است، و در همین روز به جنت وارد گشته است، و باز در همین روز از جنت اخراج شده است، و روز قیامت در همین روز برپا می شود، حیوان ها در همین روز جیغ می کشند» یعنی پریشان می شوند، مانند کسی که صدای

ترسناکی را بشنود، زیرا بر نفوس آنها از عالم پست (اجتماع پائین) ترشحاتی می‌رسد، و از عالم بالا بر آنها در وقت پریشانی، ترشحاتی نسبت به نزول قضاء، پدید می‌آید، چنانکه آن حضرت ﷺ فرموده است: «كَسَلَسَلَةُ عَلَى صَفْوَانٍ حَتَّى إِذَا فُزِعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ» الحدیث، «طوری‌که صدای آنها مانند صدای زنجیری است که بر سنگی بیفتد. و پس از آنکه اضطراب دلهایشان برطرف گردد...» رسول خدا ﷺ این نعمت را همانگونه که پروردگارش به او دستور داده، بیان فرموده است، چنانکه می‌فرماید: «نَحْنُ الْآخِرُونَ السَّابِقُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» یعنی به اعتبار دخول جنت یا عرضه شدن برای حساب، «بَيَدَ أَنَّهُمْ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِنَا، وَأُوتِينَاهُ مِنْ بَعْدِهِمْ» یعنی «غیر از این خصلت که یهود و نصاری در آن از ما متقدم هستند که نخست به آنها کتاب داده شد، و به ما بعد داده شد»، «ثُمَّ هَذَا يَوْمُهُمُ الَّذِي فُرِضَ عَلَيْهِمْ» یعنی فرد منتشری که مصداقش در حق ما روز جمعه می‌باشد و در حق آنها روز شنبه و یکشنبه «فَاخْتَلَفُوا فِيهِ فَهَدَانَا اللَّهُ لَهُ» یعنی برای همان روز، همچنان که پیش خدا بود، خلاصه این که این فضیلتی است که خداوند به این امت، اختصاص فرموده است، و اصل آنچه مناسب تشریع بود از یهود و نصاری هم فوت نشد، همه شرایع آسمانی نسبت به قوانین تشریع به خطا نمی‌روند، اگرچه بعضی به فضیلت بیشتری نایل می‌گردند.

در روز جمعه ساعتی هست که در آن دعا مستجاب می‌گردد:

رسول خدا ﷺ شان این ساعت را مهم گرفت، و آن را بالا برده فرمود: «لَا يُؤَافِقُهَا مُسْلِمٌ يَسْأَلُ اللَّهَ فِيهَا خَيْرًا إِلَّا أَعْطَاهُ إِيَّاهُ» که «نمی‌یابد آن را مسلمانی که در آن خیری از خدا بخواهد، مگر این که خداوند به او آن خیر را خواهد داد»، باز در مشخص کردن آن ساعت، روایات مختلف هستند، بعضی گفته‌اند: آن از زمانی است که امام روی منبر بنشیند تا نماز به پایان برسد، زیرا این ساعتی است که درهای آسمان باز می‌شوند، و مؤمنان در آن به سوی خدا رغبت می‌کنند، پس برکات آسمان و زمین در آن جمع می‌گردند.

بعضی گفته که: بعد از نماز عصر است تا غروب آفتاب، زیرا آن وقت نزول قضااست، و در بعضی کتاب‌های الهی آمده است که در همین ساعت حضرت آدم آفریده شده است، و به نظر بنده همه این‌ها نزدیکترین پندارند و دقیقاً آن ساعت مشخص نمی‌کنند.

جمعه واجب مؤکد است:

سپس برای بیان وجوب و تأکیدش نیاز پدید آمد، پس نبی کریم ﷺ فرمود: «لَيَنْتَهِيَنَّ أَقْوَامٌ عَنْ وَدْعِهِمُ الْجُمُعَاتِ أَوْ لَيَخْتِمَنَّ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ، ثُمَّ لَيَكُونَنَّ مِنَ الْغَافِلِينَ» «ملت‌ها از رهاکردن نماز جمعه پرهیزند، و الا خداوند بر دل‌هایشان مهر خواهد زد، سپس از غافلان قرار خواهند گرفت». من می‌گویم: این اشاره بر این است که ترک نماز جمعه در سستی و تهاون را باز می‌کند، و بدین شکل شیطان متسلط می‌گردد.

نماز جمعه از چه کسانی ساقط می‌گردد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «تَجِبُ الْجُمُعَةُ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ إِلَّا امْرَأَةً أَوْ صَبِيًّا، أَوْ مَمْلُوكًا» که «نماز جمعه بر هر مسلمان فرض است، به استثنای سه کس: زن، کودک و برده»، و نیز آن حضرت ﷺ فرمود: «الْجُمُعَةُ عَلَى مَنْ سَمِعَ النِّدَاءَ» «نماز جمعه بر کسی فرض است که اذان را می‌شنود»، من می‌گویم: این رعایت عدالت بین افراط و تفریط است، و تسهیلی است برای معذورین، و کسانی که رسیدن به نماز جمعه بر آن‌ها سبب زحمت و مشقت می‌باشد، یا حضور در نماز جمعه در حق آن‌ها باعث فتنه قرار می‌گیرد، (مانند زنان).

در روز جمعه به کاربردن انواع نظافت مستحب است:

و نیز اشاره‌ای است به استحباب حصول نظافت با غسل نمودن، مسواک‌زدن، عطرزدن و پوشیدن لباس تمیز، زیرا این‌ها از مکملات طهارت می‌باشند، پس در اثر پدید آمدن خلّه نظافت تنبه، متضاعف می‌گردد، و همین است منظور از قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «لَوْلَا أَنْ أَشَقُّ عَلَى أُمَّتِي لَأَمَرْتُهُمْ بِالسَّوَاكِ» که «اگر احساس زحمت بر امت نمی‌کردم آن‌ها را

به مسواک زدن امر می کردم»، و نیز لازم است که آنان در یک روز غسل کنند، و بوی خوش بمالند، زیرا این ها از محاسن اتفاقات بشر، می باشند، و چون هر روز برایشان این امر میسر نیست، دستور رسید که آن را در روز جمعه انجام دهند، زیرا توقیت، آن ها را وادار می کند و نماز هم مکمل می گردد، چنانکه آن حضرت ﷺ فرمود: «حَقُّ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ أَنْ يَغْتَسِلَ فِي كُلِّ سَبْعَةِ أَيَّامٍ يَوْمًا يَغْسِلُ فِيهِ رَأْسَهُ وَجَسَدَهُ» که «شایسته است بر هر مسلمان که در هر هفته، یک روز غسل بکند و سر و بدن خود را در آن روز بشوید»، و نیز از آنجا که مردم کارگر بودند، وقتی یک جا جمع می شدند، بوی نامناسبی شبیه به بوی گوسفند به مشام می رسید، پس به آن ها دستور داده شد که غسل کنند، تا موجبات تنفر از آن ها، زدوده شود، و داعیه اجتماع قرار گیرد، چنانکه ابن عباس رضی الله عنهما و عایشه رضی الله عنها بیان فرموده اند.

در روز جمعه خاموش ماندن و نزدیک شدن به امام مستحب است:

و نیز لازم شد که به خاموش ماندن، نزدیک شدن به امام، ترک لغویات و اول وقت آمدن، امر شوند، تا که به شنیدن موعظه و تدبیر نزدیکتر گردند، و به پیاده آمدن و سوار نشده نیز امر شدند، زیرا این به تذلل به سوی پروردگار و تواضع نزدیکتر است، و نیز این امر از آنجاست که در روز جمعه تنگدست و توانگر همه جمع می شوند، پس کسانی که سواری نمی یابند خجالت می کشند، لذا مستحب شد که این در مسدود گردد.

مستحب است که قبل از خطبه دو رکعت نماز خوانده شود:

و نیز نیاز پدید آمد تا دو رکعت نماز، قبل از خطبه خوانده شود، همچنانکه ما در سنن رواتب قبلاً بیان کردیم، پس وقتی که مقتدی می آید و امام در خطبه قرار گرفته است باید دو رکعت نماز مختصر بخواند تا سنت راتبه مراعات و ادب جمعه هم به قدر توان مراعات گردند، و نباید در این مسئله به سر و صدای اهالی شهر فریب خورد، زیرا حدیث صحیح، و واجب الاتباع است.

نهی از تخطی رقاب و تفریق در مسجد:

و نیز لازم شد که از تخطی و تفریق نهی شود، و نیز از بلند کردن کسی و نشستن به جایش آنچنانکه جاهلان می کنند نهی شود، زیرا در این صورت فساد ذات البین که تخم کینه است پدید می آید.

ثواب نماز جمعه:

سپس رسول خدا ﷺ ثواب کسی را که نماز جمعه را با آداب کامل ادا کرده باشد بیان نمود که گناه‌های او از این جمعه تا جمعه دیگر، آمرزیده خواهند شد، زیرا این مقدار مناسبی است برای وارد شدن در بحر نور و دعای مؤمنان و برکت همیشینی با آنان و برکت موعظه و ذکر و غیره.

مستحب است که اول وقت زود به مسجد رفت:

رسول خدا ﷺ درجات اول رفتن، و ثوابی را که بر آن مرتب می گردد، به ضرب المثلی بدنه، بقره، کبش و مرغ خانگی بیان فرمود، اینها اوقات بسیار کمی هستند از زمان وجوب جمعه تا هنگام برگزار کردن خطبه.

باید دانست که هر نمازی که مردم از دور و نزدیک برای برگزاری آن جمع گردند، دو رکعت باید باشد تا بر مردم سنگین قرار نگیرد، زیرا در میان آنان ضعیف، بیمار و نیازمند وجود خواهد داشت.

جهر خواندن قرائت در نماز جمعه:

قرائت در نماز جمعه را باید به جهر خواند، تا بهتر بتوانند در آن بیندیشند، و نیز در این بالاگرفتن شأن قرآن است، و در آن باید خطبه ایراد شود تا که برای جاهلان تعلیم و برای فراموش کاران یادآوری بشود.

دو خطبه در جمعه:

رسول خدا ﷺ در جمعه دو خطبه سنت قرار داد که بین آنها نشستن باشد، تا هدف با استراحت نمودن خطیب، بدست بیاید، و نیز موجب نشاط خطیب و مردم قرار گیرد.

سنت خطبه این است که در آن، حمد خداوند و درود بر رسول خدا ﷺ و تشهد انجام گیرد، سپس کلمه فصل (اما بعد) گفته شود، و آنگاه به پند و نصیحت پرداخته و به تقوی امر کند، و از عذاب خداوند چه در دنیا و چه در عقبی بترساند، و چیزی از قرآن بخواند، و در حق مسلمانان دعای خیر کند.

و سبب آن، این است که همراه با موعظه ارزش ذکر الله، ذکر الرسول و قرآن بیان گردد، زیرا خطبه از شعایر دین است و نباید از این امور خالی باشد، همچنانکه اذان از اینها خالی نیست.

و در حدیث آمده است: «كُلُّ خُطْبَةٍ لَيْسَ فِيهَا تَشَهُّدٌ فَهِيَ كَالْيَدِ الْجَذْمَاءِ» یعنی «هر خطبه‌ای که خالی از تشهد باشد، مانند دست بریده است»، امت این را از نظر معنی، نه لفظ دریافته است که در هر جمعه اجتماع و نوعی از تمدن شرط است.

جمعه در شهرها واجب است:

رسول خدا ﷺ، خلفای او و ائمه مجتهدین در شهرها جمعه اقامه می کردند، و بادیه‌نشینان را تحت مؤاخذه قرار نمی دادند، بلکه در عهد آنان جمعه در بادیه اقامه نمی شد، پس بدین شکل قرن به قرن دریافتند که جماعت و تمدن^(۱) برای جمعه شرط است. من می گویم که: این از آنجاست که چون حقیقت جمعه عبارت از اشاعت دین در شهر است، لذا واجب است به تمدن و جماعت نظر انداخت.

صحیح تر در نزد من این است که اقل آنچه به آن قریه گفته می شود کافی است، زیرا به طرق مختلف که سبب تقویت یکدیگر قرار می گیرند مروی است: «خَمْسَةٌ لَا جُمُعَةَ عَلَيْهِمْ» که بر پنج گروه جمعه واجب نیست، از آنجمله یکی اهل بدو است، رسول خدا ﷺ فرموده است: «الْجُمُعَةُ عَلَى الْخَمْسِينَ رَجُلًا» که جمعه بر پنجاه مرد واجب است، من می گویم که: از پنجاه مرد قریه تشکیل می گردد، و نیز فرمود: «الْجُمُعَةُ وَاجِبَةٌ عَلَى كُلِّ

(۱) - تمدن: شهرنشینی، روستانشینی، ده‌نشینی.

قَرِيَّةٍ» و این عدد پنجاه کمترین آن چیزی است که بر آن، جماعت اطلاق می گردد، چنانکه حدیث انفضاض بر آن دلالت دارد، زیرا آنان بعد از متفرق شدن به ظاهر برنگشتند، والله أعلم.

پس وقتی که این حاصل گردید جمعه واجب می گردد، و هرکسی از آن تخلف نماید گناهکار می شود، عدد چهل نفر شرط نیست، و نیز اقامه جمعه وابسته به امام است، چنانکه حضرت علی کرم الله وجهه می فرماید: «أربع إلى الإمام» که اختیار چهار چیز به امام است، البته حضور خود امام شرط نیست، والله أعلم.

عیدین

اسلام عیدهای زمان جاهلیت را تبدیل نمود:

اصل در این دو عید، این است که هر قوم و ملتی روزی دارند که در آن خود را آرایش می دهند، و با زینت و آرایش از شهرها بیرون می آیند، و این چنان خصلت و عادت است که هیچ یکی از طوایف عرب و عجم از آن منفک نیستند، زمانی که رسول خدا ﷺ در مدینه تشریف فرما شد، دید که اهالی آن، دو روز دارند که در آن ها به لهو و لعب می پردازند، آن حضرت ﷺ فرمود: «مَا هَذَانِ الْيَوْمَانِ؟ قَالُوا: كُنَّا نَلْعَبُ فِيهِمَا فِي الْجَاهِلِيَّةِ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: إِنَّ اللَّهَ قَدْ أَبْدَلَكُمْ بِهِمَا خَيْرًا مِنْهُمَا يَوْمَ الْأَضْحَى وَيَوْمَ الْفِطْرِ» که «این ها چگونه روزهایی هستند؟ گفتند: در زمان جاهلیت در این روزها باهم بازی می کردیم، آن حضرت ﷺ فرمود: خداوند به عوض آن ها بهترین روزهایی را به شما، عنایت فرموده است که روز عید قربان و عید فطر می باشند».

بعضی گفته است که: آن دو روز زمان جاهلیت، نوروز و مهرگان بودند، و تبدیلی آن ها فقط به این خاطر بود که هیچ عیدی بین مردم نبوده، مگر این که سببش بالابردن شعایر دینی بوده است، یا موافقت به امام مذهبی یا شبیه آن، پس رسول خدا ﷺ احساس خطر کرد که اگر به عادت قبلی خودشان آزاد گذاشته شوند، پس شعایر جاهلیت ارزش پیدا می کند، یا

روش گذشتگان‌شان، ترویج می‌یابد، پس آن دو روز را به دو روز دیگر تبدیل نمود که در این دو روز شعائر آیین حنیفیت بالا رفت، و همراه با تجمل و آرایش، ذکر الله نیز وجود داشت، و درهای از طاعت هم بود تا اجتماع مسلمانان تنها برای لهو و لعب نباشد، و هیچ اجتماعی از آنان خالی از اعلای کلمه الله نباشد.

نخستین عید در اسلام:

روز عید فطر، افطار از روزه و ادای یک نوع زکات است، پس در آن دو شادی وجود دارد: نخست شادی طبیعی و آن این که از روزه که سبب زحمت و مشقت بود، فراغت یافتند و فقراء صدقات حاصل کردند، دوم شادی عقلی از نظر انعام خداوندی که آن‌ها را موفق نمود که وظیفه فرضی خود را ادا نمودند، و به خاطر این شاد گشتند که خداوند زن و بچه‌ها را در سال دیگر زنده نگهداشت.

عید دوم در اسلام:

روزی است که حضرت ابراهیم علیه السلام پسر خود حضرت اسماعیل علیه السلام را ذبح نمود و خداوند آن‌ها را مورد انعام قرار داد که ذبح عظیمی فدیة شد، زیرا در این روز یادگاری از وضع ائمه آیین حنیفی است، و نیز درس عبرتی است که چگونه مال و جان خود را در راه خدا قربان کردند، چه نیروی صبر و استقامتی داشتند، و نیز در این شباهتی به حجاج است تا شان آن‌ها بالا برود، و به آن وضع که آن‌ها قرار گرفته اند مردم تشویق گردند. بنابراین، تکبیر گفتن مسنون گشت، چنانکه خداوند فرمود: ﴿وَلْتُكَبِّرُوا لِلَّهِ عَلَىٰ مَا هَدَانَا﴾^(۱)، یعنی عظمت و کبریایی خدا را بیان کنید تا قدردانی از آن نعمتی باشد که خداوند شما را به روزه گرفتن موفق گردانید.

از سنت‌های عید:

(۱) - سورة بقره، آیه ۱۸۵.

بنابراین، قربانی و به جهر گفتن تکبیر در روزهای منی، مسنون گردید، مستحب است برای کسی که می خواهد قربانی بکشد که سر خود را نتراشد، و نماز و خطبه مسنون گردیدند، تا هیچ اجتماعی از ایشان از ذکر الله خالی نباشد، و نیز اهتمام ورزی به شعایر دین است.

خروج در روز عید مستحب است:

شارع همراه با این، هدف دیگری را از اهداف شرع، منضم فرمود، آن این که هر آیینی باید یک روزی داشته باشد، تا اهل آن در آن روز، جهت اظهار شوکت و کثرت خویش، جمع گردند. بنابراین، مستحب است که همه مردم حتی زنان، کودکان، پرده نشینان و زنان حیض بیرون آیند، البته زنان حیض از نماز گاه عید فاصله گیرند، و در دعای مسلمانان شرکت نمایند. بنابراین، رسول خدا ﷺ به یک راه می رفت و از دیگری برمی گشت، تا اهل هردو راه بر شوکت مسلمانان، مطلع گردند.

چون اصل عید زینت و آرایش بود، مستحب است که لباس خوب بپوشند و دف بزنند و راه رفت و آمد به عید گاه را دو قرار بدهند.

نماز عیدین و خطبه آن ها:

سنت نماز عیدین، این است که نخست بدون اذان و اقامه نماز خوانده شود و قراءت به جهر باشد، و در هنگام تخفیف سوره ﴿سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى﴾ و ﴿هَلْ أَتَاكَ﴾ و در وقت اتمام سوره ﴿ق﴾ و قمر ﴿اقْرَبْتَ السَّاعَةَ﴾ را بخوانند، در رکعت اول هفت تکبیر پیش از قراءت و در رکعت دوم پنج تکبیر بعد از قراءت گفته می شود، عمل اهل کوفه چهار تکبیر قبل از قراءت در رکعت اول و چهار تکبیر بعد از قراءت در رکعت دوم می باشد، مانند تکبیر جنازه، این هردو روش، سنت هستند، ولی عمل اهل حرمین راجح است. پس از نماز خطبه را خوانده به تقوی دستور دهد و موعظه بگوید و تذکر بدهد.

طعام در روز عید:

در روز عید فطر خصوصیتی هست که نباید بدون از خوردن چند دانه خرما برای نماز برود، و آن‌ها را باید مفرد بخورد، و صدقة الفطر را باید قبل از نماز ادا کند، تا فقرا در چنین روزی مستغنی شده با خاطری آسوده برای نماز عید حاضر گردند، و نیز مخالفت به عادت روزه، در هنگام توجه به منقضی شدن ماه صیام، تحقق یابد.

قربانی در روز عید:

و در عید قربان این ویژگی وجود دارد که تا برگشت از نماز چیزی نخورد، پس از قربانی چیزی بخورد که این خود اعتنای به قربانی و ترغیبی در آن و تبرک جستن به آن می‌باشد، و تا نماز را نخوانده اند نباید قربانی‌ها را ذبح و نحر نمایند، زیرا ذبح از جهت مشابهت به حجاج، قربتی می‌باشد و آن با اجتماع برای نماز به دست می‌آید.

قربانی از بزرگسال و از هر شش ماه کامل داشته باشد و آن در هر اهل خانه‌ای باید ذبح گردد، و این را هم بر هَدی^(۱)، مقایسه نموده اند، پس گاو را از هفت نفر قرار داده شتر را هم به جای آن از هفت نفر گفته اند.

چون قربانی یک نوع بذل مال برای خداست، چنانکه خود خداوند می‌فرماید: ﴿لَنْ يَنَالَ اللَّهُ لُحُومُهَا وَلَا دِمَاؤُهَا وَلَكِنْ يَنَالُهُ التَّقْوَىٰ مِنْكُمْ﴾^(۲). یعنی «گوشت و خون قربانی به خدا نمی‌رسد، بلکه تقوی شما به خدا می‌رسد».

لذا نامگذاری آن به قربانی، و برگزیدن عمده، مستحب قرار گرفت، تا دلالت کند که رغبت در راه خدا صادق است. بنابراین، از قربانی چهارنوع حیوان خودداری گردید، کوری که کوریش مشخص باشد، بیماری که بیماریش واضح باشد، لاغری که در استخوان‌ها مغز نداشته باشد، لنگی که لنگی آن ظاهر باشد، و نهی شده از قربانی کردن شکسته شاخ و بریده گوش، و سنت است که باید با چشم و گوش به دقت بررسی نمود، و نباید حیوانی را قربانی

(۱) - جهت جانب سوی کار.

(۲) - سورة حج، آیه ۳۷.

کرد که پاره‌ای از گوشش از جلو و یا از عقب بریده شده باشد، و همچنین آن که سر گوشش یا از وسط آن مقداری قطع شده باشد، سنت است که قوچ شاخ‌دار که دور و بر چشم و بینی و سم‌هایش سیاهی باشد را قربانی کرد، زیرا این کمال جوانی بز هست.

از اذکار هنگام قربانی کردن:

از اذکار قربانی است: ﴿إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ﴾^(۱)، «من پاکدینانه روی [دل] خویش را به سوی کسی می‌نهم که آسمانها و زمین را آفریده است» «اللهم منك وإليك ولك من الله، والله أكبر».

جنازه

باید دانست که احوال‌پرسی از بیمار، تمسک جستن او به تعویذهای مبارک، با نرمی برخورد با شخص محتضر، تکفین و تدفین مرده، نیکی کردن به او، گریه بر او، تعزیه بازماندگان و زیارت قبرها، چنان اموری هستند که در میان طوایف عرب متداول بودند، و ملت‌های عجم نیز بر آنها و امثال آنها عمل و در آمد داشتند، و این‌ها چنان عاداتی هستند که اهل مزاج سالم از آن دوری ندارند، و نباید کنار گذاشته شوند، پس وقتی که رسول خدا ﷺ مبعوث گردید، در عادات آنها نگرست و آنها را اصلاح نمود و عادات فاسد را اصلاح نمود.

احوال‌پرسی از بیمار:

مصلحت ملاحظه شده به اعتبار دنیا یا آخرت، یا به خود مبتلی به بر می‌گردد، و یا به یکی از خانواده او، از این دو جهت، یا به آیین و مذهب، بیمار در زندگی دنیوی خویش نیاز دارد که کسی سنگینی مرض را از او سبک کند که او را تسلی بدهد، و با نرمش با او برخورد کند، و به این نیاز دارد که مردم در آنچه عاجز است به او کمک کنند، و این نمی‌تواند بدون

(۱) - سورة انعام، آیه ۷۹.

این که احوال‌پرسی از بیمار سنت لازمی در میان خویشاوندان و اهالی شهر قرار داده شود، متحقق گردد، و به اعتبار آخرت نیاز به صبر دارد، و این که تحمل سختی‌ها را برای او مانند دوی تلخ که طبیعت از آن نفرت دارد ولی امید به نفعش دارد، متمثل قرار دهد، تا که این سبب غوطه‌خوردنش در زندگی دنیا، و دوری از پروردگارش نباشد، بلکه این تأییدی در فروریختن گناه‌هایش همراه با تحلیل اجزای روح قرار گیرد، و این به دست نمی‌آید، مگر وقتی که او به فواید صبر و منافع این درد و آلام، متنبه کرده شود.

وادار نمودن محتضر بر ذکر الله:

شخص محتضر در آخرین روز دنیا و نخستین روز آخرت قرار دارد، پس واجب است که او به ذکر خدا و توجه به سوی او وادار گردد، تا که روح او تحت پوشش ایمان قرار گرفته از او جدا شود، و در آخرت از ثمرات آن برخوردار گردد.

انسان در هنگام سلامتی مزاج خود، همانگونه که بر حب مال و اهل آفریده شده است، همچنین بر این نیز آفریده شده که مردم او را در زندگی دنیا و بعد از مرگ، به خوبی یاد کنند، و نیز دوست دارد که چیزهای شرم‌آور از او ظاهر نگردند، تا جایی که عاقل‌ترین شخص از هر گروه و طایفه می‌خواهد در بنای ساختمان شامخ مال صرف کند تا که از او به صورت یادگار بماند، و در پرتگاه هلاکت‌ها خود را می‌اندازد تا که پس از او گفته شود که او شخص جری و دلاوری است، و توصیه می‌کند که ارتفاع قبرش بسیار باشد، تا مردم بگویند که: او در حیات و بعد از موت شانس و بهره خوبی داشت، تا جایی که حکما آن‌ها را گفته‌اند، هر کس که نام نیکش در دنیا به جا مانده است او نمرده است^(۱)، چون این امری

(۱) - چنانکه سعدی می‌گوید:

قارون هلاک شد که چهل خانه گنج داشت
نوشیروان نمرد که نام نکو گذاشت
سعدیا مَرَد نکونام نمیرد هرگز

است که موت و حیات‌شان، به آن وابسته است، پس تصدیق پندار آن‌ها، و ایفاء وعده آن‌ها، یک گونه احسان کردن به آن‌ها بعد از مرگ است.

دعا برای مرده و صدقه دادن به خاطر او:

و نیز چون روح از بدن جدا می‌شود حساس و به حس مشترک و غیره مدرک می‌ماند، و بر همان علوم و ظنونی که در حیات بود، بر آن‌ها باقی می‌ماند، و روی آن‌ها از بالا علومی مترشح می‌گردد که به وسیله آن‌ها در عذاب یا تنعم قرار می‌گیرد، و همت مردان صالح ترقی نموده به حظیره القدس می‌رسند، پس وقتی که با الحاح برای مرده‌ای دعا کنند، یا به تصدق نمودن مال بزرگی به خاطر او زحمت بکشند؛ پس با تدبیر خداوند این برای میت مفید واقع می‌شود، و به آن فیضی برخورد می‌کند که از حظیره القدس بر او نازل می‌گردد، پس به رفاه حالش کمک می‌کند.

تعزیت اهل میت و همکاری با آن‌ها:

گاهی برای بازماندگان میت حزن شدیدی لاحق می‌گردد، لذا مصلحت برای آنان از نظر دنیا این است که تعزیت داده شوند، تا بدین وسیله حزن و اندوه آنان، سبک گردد، و مصلحت دیگر این که بر تدفین میت با آنان همکاری بشود، و جهت تعزیت آن‌ها در یک شبانه روز آماده گیری شود، و از نظر آخرت به اجر جزیلی ترغیب گردند تا که این سدی باشد در برابر فرو نشانیدن ناراحتی و دلتنگی و پریشانی، و فتحی برای در توجه به سوی خدا باشد، و این که از نوحه و چاک دادن گریبان و تمام آنچه در تأسف و غمگینی یاد می‌شوند و حزن و پریشانی به آن‌ها مضاعف می‌گردند نهی گردند، زیرا آنان به منزله بیماری هستند که نیاز به مداوا داشته باشد نه این که در ازدیاد مرضش کمک گردد.

اهل جاهلیت اموری را احداث کرده بودند که منجر به شرک با خدا بودند، پس صلاح آیین این است که این در، مسدود گردد، وقتی که شما به این پی بردید زمان فرا رسیده است که ما به شرح احادیثی پردازیم که در این باب وارد شده اند.

احادیثی که در باره مؤمن مصیبت زده وارد شده اند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَا مِنْ مُسْلِمٍ يُصِيبُهُ أَذًى مِنْ مَرَضٍ، فَمَا سِوَاهُ إِلَّا حَطَّ اللَّهُ بِهِ سَيِّئَاتِهِ كَمَا تَحُطُّ الشَّجَرَةُ وَرَقَهَا».

«هر مسلمانی که به مصیبتی، مانند مرض و غیره او گرفتار آید، خداوند گناهانش را می ریزد همانگونه که برگ درختان، می ریزند»

می گویم: معانی را که موجب تکفیر خطایا هستند ذکر کردیم، از آنجمله است شکستن حجاب نفس، و تحلیل یافتن روح حیوانی که حامل ملکات بد می باشند، و این که صاحب این معانی، از اطمینان به حیات دنیا به گونه ای اعراض می نماید.

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَثَلُ الْمُؤْمِنِ كَمَثَلِ الْخَامَةِ، وَمَثَلُ الْمُنَافِقِ كَمَثَلِ الْأَرْزَةِ» که «مثال مؤمن مانند نخستین برگ زرع و مثال منافق مانند درخت کاج است»، من می گویم که: فلسفه آن، این است که نفس انسانی دارای دو نیرو است، نیروی بهیمی، نیروی ملکی، و بدون شک از خواص انسانی است که هرگاه نیروی بهیمیت پنهان شده نیروی ملکی بروز کند، انسان در شمار ملایکه قرار می گیرد، ولی اگر برعکس نیروی ملکی پنهان شده نیروی حیوانی بروز کند انسان در ردیف حیوان ها قرار می گیرد، انسان به هنگام خروج از تیزی بهیمیت به سوی سلطیه ملکیت احوالی دارد، و این دو نیرو، در این احوال باهم برخوردی دارند که گاهی یکی از دیگری برتری پیدا می کند، و این ها موارد مجازات دنیوی می باشند، و ما لمیت مجازات را قبلاً بیان کردیم به آن مراجعه شود.

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا مَرَضَ الْعَبْدُ أَوْ سَافَرَ كَتَبَ لَهُ بِمَثَلِ مَا كَانَ يَعْمَلُ مُقِيمًا صَحِيحًا» که «هرگاه بنده بیمار یا مسافر باشد برای او مانند عملکرد صحت و اقامتش نوشته

می‌شود». من می‌گویم: هرگاه انسان بر انجام کاری همت کامل داشته باشد، و مانع خارجی او را از آن باز ندارد، پس او وظیفه قلب را به جا آورده است، و جز این نیست که محل تقوی قلب است، و اعمال، توضیح و تأکیدی برای آن هستند که به هنگام توان به آن تمسک جسته می‌شود، و در صورت عاجزی مهلت می‌رسد.

مصیبت، کفاره گناهان است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «الشُّهَدَاءُ خَمْسَةٌ، أَوْ سَبْعَةٌ» الحدیث، که «شهادان پنج یا هفت تا می‌باشند»، من می‌گویم: آن مصیبت سنگینی که به اختیار بنده نباشد، مانند شهادت در تکفیر سیئات اثر می‌کند، و مصیبت زده را مرحوم قرار می‌دهد.

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ الْمُسْلِمَ إِذَا عَادَ أَخَاهُ الْمُسْلِمَ لَمْ يَزَلْ فِي مَخْرَفَةِ الْجَنَّةِ حَتَّى يَرْجِعَ» که «مسلمان وقتی از برادر مسلمانش عیادت کند در چیدن میوه‌های جنت است تا زمانی که برمی‌گردد». من می‌گویم: برقرار کردن الفت و دوستی اهالی یک شهری با همدیگر، بدون معاونت و همکاری نیازمندان، امکان‌پذیر نیست، و خداوند آنچه موجب اصلاح مدینه باشد را دوست می‌دارد، و عیادت برای برقراری دوستی بهترین سببی می‌باشد. خداوند در روز قیامت می‌گوید: «يَا ابْنَ آدَمَ مَرِضْتُ فَلَمْ تَعُدْنِي» الخ، که «ای فرزند آدم من بیمار بودم از من عیادت نکردی»، من می‌گویم: مثال این تجلی به نسبت روح اعظم که در آیه ۴ سوره معارج آمده است: ﴿الْمَلَيْكَةُ وَالرُّوحُ﴾.

مانند صورت ظاهری است که در خواب انسان، نسبت به آن انسان نمایان گردد، پس همانطوری که اعتقاد انسان در باره پروردگارش یا حکم و رضای او در حق این شخص، در خواب به نام پروردگارش متمثل می‌گردد. و بنابراین، شایسته مؤمن کامل این است که او را در بهترین صورتی ببیند، چنانکه رسول خدا ﷺ او را دید، و تعبیر خواب کسی که خدا را دید که به من به در خانه‌ام سیلی زد، این است که او در حق خدا در همین خانه کوتاهی کرده است، پس همچنین حق خدا و حکم او، رضا و تدبیر او یا قیومیت او، برای افراد انسان متمثل

می‌گردند، و نیز این که خدا مبدأ تحقق این امور است، منتهای اعتقاد افراد انسان در باره پروردگارش به شرط صحت مزاج و استقامت نفوس، موافق به آنچه صورت نوعی در افراد انسان در معاد خواهد داد، متمثل می‌گردند، و آن هم به صورت‌های گوناگون، چنانکه نبی اکرم ﷺ بیان فرموده است: و این تجلی برای روح اعظم که جامع افراد انسان و ملتقای کثرت و منتهای ترقی آن‌ها در دنیا و آخرت است، پیش می‌آید، هدفم از این، آنست که در آنجا خداوند، شان کلی به اعتبار قیومیتش برای آن و حکمش در آن دارد، و این همان است که مردم او را در معاد همیشه عیناً به قلوب خود می‌بینند، و گاهی که به صورت مناسبی متمثل گردد او را به چشم‌های خود هم می‌بینند.

خلاصه: بنابراین، این تجلی، کاشف حکم خدا، و حق او، در افراد انسان است، از آنجایی که صورت نوعی به آن‌ها داده است، مانند برقرار کردن دوستی با هم‌دیگر، و دریافت کردن کمال انسانی که مختص به نوع اوست، و بر گزار نمودن مصلحت پسندیده در میان آن‌ها، پس واجب است که آنچه برای قوم و ملتی باشد، به خود آنان، بنابراین علاقه منسوب گردد.

رقیه^(۱) بیمار:

رسول خدا ﷺ به رقیه تام و کاملی که مشتمل بر ذکر الله و استعانت از او باشد، دستور داده است، هدف آن حضرت ﷺ این بود که رحمت الهی آن‌ها را زیر پوشش خود قرار دهد، و بدین ترتیب بلاها را از آنان دفع نماید، و این که آن‌ها را از آنچه در زمان جاهلیت از طواغیت کمک می‌گرفتند، باز بدارد، و در عوض به آن‌ها چیز بهتری عنایت بفرماید، مانند این که راقی دست راست خود را بر بیمار بمالد و بگوید: «أَذْهَبِ الْبَأْسَ رَبَّ النَّاسِ، وَاشْفِ أَنْتَ الشَّافِي لَا شِفَاءَ إِلَّا شِفَاؤُكَ شِفَاءً لَا يُعَادِرُ سَقَمًا». «ای پروردگار مردم! بیماری اش را برطرف ساز و چنان شفایی عنایت کن که هیچگونه بیماری ای باقی نماند. چرا که تو شفا دهنده هستی و هیچ شفایی، بجز شفای تو وجود ندارد»

(۱) - تعویذ، دعا، افسون، آنچه که برای حصول امری یا جهت حفظ و نگاهداری خود به کار ببرند.

و بگوید: «بِسْمِ اللَّهِ أَرْقِيكَ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ يُؤْذِيكَ مِنْ شَرِّ كُلِّ نَفْسٍ أَوْ عَيْنٍ حَاسِدٍ، اللَّهُ يَشْفِيكَ بِسْمِ اللَّهِ أَرْقِيكَ» «به نام الله از هر چیزی که تو را اذیت رساند افسون می‌کنم، از شر هر نفس یا چشم حسد کننده، الله شفایت دهد، به نام الله تو را افسون می‌کنم».

و بگوید: «أُعِیْذُكَ بِكَلِمَاتِ اللَّهِ التَّامَّةِ مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ وَهَامَّةٍ، وَمِنْ كُلِّ عَيْنٍ لَآمَةٍ». من تو را به وسیله‌ی کلمات کامل الله از بدی هر شیطان و جانور زهردار و زخم چشم به حفظ خدا می‌سپارم»

و بگوید: هفت بار: «أَسْأَلُ اللَّهَ الْعَظِيمَ رَبَّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ أَنْ يَشْفِيكَ». «از خداوند عظیم، پروردگار عرش بزرگ، می‌خواهم که تو را شفا دهد» و از آنجمله است: دم کردن به معوذات و مالیدن، و این که دست خود را بر جایی بگذارد که درد دارد و بگوید: «بِسْمِ اللَّهِ ثَلَاثًا، وَقُلْ سَبْعَ مَرَّاتٍ: أَعُوذُ بِعِزَّةِ اللَّهِ وَقُدْرَتِهِ مِنْ شَرِّ مَا أَجِدُ وَأُحَاطِرُ». «من به خدا و قدرتش پناه می‌برم از شر آنچه به آن دچار می‌شوم و از آن بیم دارم و می‌ترسم»

قوله: «بِسْمِ اللَّهِ الْكَبِيرِ أَعُوذُ بِاللَّهِ الْعَظِيمِ مِنْ شَرِّ كُلِّ عَرَقٍ نَعَارٍ، وَمِنْ شَرِّ حَرِّ النَّارِ». قوله: «رَبَّنَا اللَّهُ الَّذِي فِي السَّمَاءِ، تَقَدَّسَ اسْمُكَ، أَمْرُكَ فِي السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ، كَمَا رَحِمْتَكِ فِي السَّمَاءِ، فَاجْعَلْ رَحْمَتَكَ فِي الْأَرْضِ وَاعْفِرْ لَنَا حُوبَنَا وَخَطَايَانَا، أَنْتَ رَبُّ الطَّيِّبِينَ، أَنْزِلْ رَحْمَةً مِنْ رَحْمَتِكَ وَشِفَاءً مِنْ شِفَائِكَ عَلَى هَذَا الْوَجَعِ».

عدم آرزوی مرگ:

قوله ﷺ: «لَا يَتَمَنَّيَنَّ أَحَدُكُمْ الْمَوْتَ» الحديث، «هیچیکی از شما نباید مرگ را آرزو کند»، می‌گویم که از آداب انسانی به بارگاه خداوند، این است که نباید جسارت نموده و از او سلب نعمتی را تقاضا نماید، زندگی نعمت بسیار بزرگی است، زیرا آن وسیله‌ای است برای کسب احسان، زیرا وقتی او بمیرد بیشتر اعمال او قطع می‌گردند، و ترقی به جز ترقی طبیعی

نخواهد داشت، و نیز آرزوی مرگ یک گونه جسارت و پریشانی است که از بدترین اخلاق به حساب می آید.

محبت ملاقات با خدا:

قوله ﷺ: «مَنْ أَحَبَّ لِقَاءَ اللَّهِ أَحَبَّ اللَّهُ لِقَاءَهُ، وَمَنْ كَرِهَ لِقَاءَ اللَّهِ كَرِهَ اللَّهُ لِقَاءَهُ»، «هر کس، ملاقات خدا را دوست داشته باشد، خداوند هم ملاقات او را دوست دارد. و هر کس که ملاقات خدا را دوست نداشته باشد، خداوند هم ملاقات او را دوست ندارد» می گویم: معنی «لقاء الله» این است که از ایمان بالغیب به سوی ایمان عینی و حضوری، منتقل شود، و آن این که پرده های کلفت و غلیظ حیوانی پاره شده نور ملکیت ظاهر گردد، پس از حظیره^(۱) القدس یقین بر او ترشح نماید، پس آنچه به زبان مترجمان وعده شده است را عیناً ملاحظه نماید و بشنود.

آن بنده مؤمن که در برطرف کردن بهیمیت و تقویت نمودن ملکیت، همیشه کوشا باشد، به سوی این حالت چنان اشتیاقی خواهد داشت که هر عنصری برای حیزش، و هر حساسی به آنچه لذت حس دارد، می دارد، اگرچه به اعتبار نظام جسد دردمند گردد، و از موت و اسباب آن تنفر داشته باشد.

بنده گناهکار که همیشه در پرورش و فربه کردن بهیمیت کوشا بوده است، به سوی حیات دنیا مشتاق و مایل می گردد، حب لقاء الله و کراهیت آن به صورت مشکله وارد شده اند، و مراد از آن، آماده کردن آنچه به نفعش یا به ضررش تمام می شود و در انتظار آن قرار گیرد. و چون بر حضرت عایشه رضی الله عنها یکی با دیگر ملتبس قرار گرفتند، رسول خدا صلی الله علیه و آله با ذکر صریح ترین حالات حب که از بالا مترشح می گردد و به آن دیگر ملتبس نمی شود، خبردار، و آنست حالت ظهور ملایکه.

حسن ظن با خدا:

(۱) - بهشت جمع حظائر.

قوله ﷺ: «وَلَا يَمُوتَنَّ أَحَدُكُمْ إِلَّا وَهُوَ يُحْسِنُ الظَّنَّ بِاللَّهِ» باید دانست که هیچ عمل صالحی برای انسان پس از آن که ادنی‌ترین راه استقامت نفس و دفع کجی را به دست بیاورد که فرایض را به جا آورده از کبایر اجتناب ورزد، مفیدتر از این نیست که از خداوند به نزول رحمت و خیر، امیدوار باشد، و خوف، شمشیری است که به وسیله آن، با دشمنان خدا از قبیل حجاب‌های غلیظ شهوانی، درندگی و وساوس شیطان، جنگید، و همچنانکه مردی که به جنگ مهارت نداشته باشد گاهی با شمشیرش حمله می‌کند، اما به خودش ضربه می‌زند، همچنین آن کس که در تهذیب نفس مهارتی نداشته باشد گاه وقتی خوف را در غیر محل بکار می‌برد، پس تمام اعمال خوب خود را به عجب، ریا و بقیه آفات متهم می‌نماید تا جایی که برای آن‌ها هیچ اجری را پیش خداوند به حساب نمی‌آورد، و تمام گناه‌های صغیره و لغزشات خود را صد درصد می‌بیند که بر او به وقوع پیوسته اند، پس وقتی که بمیرد تمام بدی‌هایش به فکر او مجسم شده دارند او را گاز می‌گیرند، پس این سبب می‌شود تا نیروی مثالی در این مثال خیالی بر او فایض گردد، و بدین گونه در یک نوع عذابی گرفتار آید، و از نیکی‌هایش در اثر این شکوک و پندارها استفاده معتد به نبرد، همین است منظور از قول رسول خدا ﷺ که از خداوند نقل فرموده است که «أَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِي بِي»، «من بنا به گمان بنده خود به نسبت می‌باشم» و چون انسان به هنگام بیماری و ضعفی خویش بسا اوقات فرصت پیدا نمی‌کند تا شمشیر خوف را در محلش به کار برد، یا در اشتباه قرار می‌گیرد، سنت در حق او آنست که امیدش بیش از خوف و هراسش باشد.

مرگ را باید زیاد یاد کرد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «أَكْثَرُوا ذِكْرَ هَازِمِ اللَّذَاتِ» من می‌گویم که در شکستن پردهای نفس و بازداشتن طبیعت از فرورفتن در لذت زندگی دنیا، چیزی مفیدتر از یادآوری موت، نیست؛ زیرا مرگ صورت جدایی از دنیا و هیأت لقاء الله را در جلوی چشم مردم مجسم می‌کند، و این مجسم‌شدن، اثر عجیبی دارد، برخی از آن را ما قبلاً ذکر کردیم به آن باید مراجعه نمود.

خواندن شهادتین به هنگام احتضار:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ كَانَ آخِرُ كَلَامِهِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ دَخَلَ الْجَنَّةَ» «هرکسی که آخرین کلامش «لا إله إلا الله» باشد داخل جنت خواهد شد». من می گویم: این از آنجاست که مؤاخذه خویش به هنگامی که ذکر الله او را احاطه کرده است، دلیل درستی ایمان اوست، و نیز دال بر این است که بشاشت ایمان در قلبش جای گرفته است، پس یاد کردن او از کلمه طیبه، ظن غالب این است که نفس او به رنگ احسان رنگ شده است، پس کسی که در چنین وضعی بمیرد جنت برای او واجب خواهد شد.

مناسب است که به محتضر شهادتین تلقین گردند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَقِّنُوا مَوْتَاكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» و فرمود: «اقْرَأُوا عَلَى مَوْتَاكُمْ (یس)». من می گویم: این نهایت احسان به محتضر است از نظر اصلاح معادش، و «لا إله إلا الله» از آن جهت اختصاص یافت که افضل الذکر و مشتمل بر توحید و نفی شرک است، و بالاترین ذکر اسلامی است، و (یس) از آن جهت اختصاص یافت که قلب قرآن است، و در این مورد در صفحات بعدی در مورد آن بحث خواهیم کرد و این مقدار برای پند کافی است.

مسلمان به هنگام وقوع مصیبت چه بگوید:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَا مِنْ مُسْلِمٍ تُصِيبُهُ مُصِيبَةٌ فَيَقُولُ مَا أَمَرَهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ: إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ».

«اللَّهُمَّ أَجْرُنِي فِي مُصِيبَتِي وَأَخْلِفْ لِي خَيْرًا مِنْهَا، إِلَّا أَخْلَفَ اللَّهُ لَهُ خَيْرًا مِنْهَا» یعنی «هرگاه به مسلمانی مصیبتی برسد، و موافق به دستور خدا بگوید: «إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» «که ما از آن خدا هستیم و به سوی او برمی گردیم»، (باز بگوید: خدایا در این مصیبتم به من اجر بده و بهتر از آن را برایم عنایت کن، خداوند بهتر از آن را برای او عنایت خواهد کرد»، من می گویم: این از آنجاست که مصیبت زده، وقتی پاداشتی را که پیش خداوند هست، به یاد

می آورد، و این را در نظر می گیرد که خداوند به عنایت کردن بهتر قادر است، غم و اندوهش سبک می گردد.

گفتن چه چیزی به وقت رسیدن بر میت سنت است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا حَضَرْتُمُ الْمَيِّتَ، فَقُولُوا خَيْرًا» که «هرگاه بر میت رسیدید در حق او چیز خوبی بگویید»، چنانکه خود آن حضرت ﷺ در حق ابوسلمه فرمود: «اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأَبِي سَلَمَةَ وَارْفَعْ دَرَجَتَهُ» که «خدایا ابوسلمه را بیامرز و درجه او را بلند فرما»، من می گویم: مردم در زمان جاهلیت عادت داشتند که علیه خود دعای بد می کردند، بسا اوقات وقت اجابت می رسید و دعای شان قبول می شد، پس رسول خدا ﷺ آن را به چیزی تبدیل فرمود که هم در حق میت و هم در حق آنان بهتر بود، و نیز این وقت صدمه اولی است، پس این دعا سنت است تا که وسیله ای برای توجه به سوی خدا باشد.

غسل میت:

رسول خدا ﷺ در باره غسل دادن دخترش (زینب) فرمود: «اغْسِلْنَهَا وَتَرًا ثَلَاثًا أَوْ خَمْسًا أَوْ سَبْعًا بِمَاءٍ وَسِدْرٍ وَاجْعَلْنَ فِي الْآخِرَةِ كَافُورًا» «او را فرد بشوید، سه بار یا پنج بار یا هفت بار، و در آخرین بار کافور بریزید»، و نیز فرمود: «ابْدَأْنَ بِمَيِّامِنِهَا، وَمَوَاضِعِ الْوُضُوءِ مِنْهَا» که «از دست راست و مواضع وضو شروع کنید»، من می گویم که: اصل در غسل دادن مردگان، این است که بر غسل زندگان حمل بشود، زیرا که خود او آن را در زندگی به کار می گرفت، و همین را غسل کنندگان در حق خود به کار می برند، پس چیزی بالاتر در احترام مرده از این نیست، و به برگ کنار و اضافه کردن شستن ها از آن جهت دستور داد که مرض گمانگاه جمع شدن چرک و وسخ^(۱) و بدبویی است.

(۱) - چرک بدبویی.

و به کافور به این خاطر امر فرمود که خاصیت آن این است که هر کجا به کار گرفته شود به زودی در آنجا تغییر نمی آید، و نیز گفته شده است که: از فواید کافور این است که حیوان موزی به آن، نزدیک نمی شود.

و آغاز از جانب راست، به آن خاطر است که غسل مرده مانند غسل زنده باشد، و تا احترام این اعضا به جا آورده شوند.

شهید غسل داده نمی شود:

سنت در باره شهید این است که غسل داده نشود، و با لباس خون آلودش دفن گردد، تا به کردار او احترامی قایل بشود، و صورت بقای کردارش به ظاهر مجسم گردد، و از آنجا که وقتی نفوس بشری از اجساد جدا می شوند، حساس و عالم به حال خود می باشند، و بعضی درک می کند که با او چه کار انجام می گیرد، پس وقتی که اثر عملش این، ابقا می شود، کمکی در یادآوری عمل و تجسمی پیش او می باشد، همین است منظور از قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «جروحهم تدمي، اللون لون دم والريح ريح مسك» «جراحات آنها خون می دهند که رنگش رنگ خون و بویش بوی مسک می باشد».

کفن کردن محرم^(۱) در دو پارچه احرام:

در باره محرم حدیث صحیحی آمده است: «كَفَّنُوهُ فِي ثَوْبَيْهِ وَلَا تَمْسُوهُ بِطَبِيبٍ، وَلَا تُخَمِّرُوا رَأْسَهُ فَإِنَّهُ يُبْعَثُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مُلَبَّيًّا» که «او را در دو پارچه احرامش کفن کنید، و بوی خوش به او نزنید، و سر او را نپوشید، زیرا که او روز قیامت لبیک گویان بلند می شود»، لذا واجب است که موافق به حدیث عمل کرد.

و به سوی نکته رسول خدا ﷺ اشاره نموده فرمود: «الْمَيِّتُ يُبْعَثُ فِي ثِيَابِهِ الَّتِي يَمُوتُ فِيهَا» که «مرده با لباسی که در آن فوت کرده است مبعوث می گردد»، اصل در تکفین

(۱) - کسی که به طواف کعبه رفته باشد.

تشبیه به حال کسی است که چادری روی خود انداخته و خواب است، کاملترین کفن در حق مرد، ازار، قمیص و ملحفه یا حله است و در حق زن هم همین‌ها هستند با اضافه کردن چیزی که مناسب به حال ستر و پرده‌اش باشد.

در کفن نباید غلو کرد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا تَغَالُوا فِي الْكَفَنِ فَإِنَّهُ يُسَلَبُ سَلْبًا سَرِيعًا» که «در کفن زیاده‌روی نکنید، زیرا به زودی از او گرفته می‌شود»، هدف آن حضرت ﷺ میانه‌روی بین افراط و تفریط بود، و این که نباید در زیاده‌روی به رسم جاهلیت اقتدا کرد.

شتاب کردن در دفن:

رسول خدا ﷺ فرمود: «أَسْرِعُوا بِالْجَنَازَةِ فَإِنَّهَا إِنْ تَكُ صَالِحَةً...» من می‌گویم: سبیش این است که در درنگ کردن گمان فاسد شدن بدن میت و پریشانی خویشاوندان وجود دارد، زیرا تا هر وقتی که میت را ببینند غم و اندوه آنان اضافه می‌شود، و هرگاه مرده از جلو چشم‌شان غایب باشد از فکر او باز می‌مانند، و رسول خدا ﷺ به سوی این دو سبب، در یک کلمه اشاره فرموده است که فرمود: «لَا يَنْبَغِي لِجَيْفَةِ مُسْلِمٍ أَنْ تُحْبَسَ بَيْنَ ظَهْرَانِي أَهْلِهِ» که «مناسب نیست جسد مسلمان در میان اهلش نگهداشته شود».

من می‌گویم: قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «فَإِنْ كَانَتْ صَالِحَةً» بر حقیقتش محمول است، و بعض نفوس وقتی که از اجساد خود جدا می‌شوند، احساس می‌کنند که با آن‌ها چه کار می‌شود، و به کلام روحانی صحبت می‌کنند، و این صحبت او از ترشح بر نفوس، مفهوم می‌گردد، نه به آن شکل معروف که مردم به وسیله گوش، به گوش کشیدن می‌شنوند، و همین است منظور قول رسول خدا: «إِلَّا الْإِنْسَانُ» که انسان جیغ مرده را نمی‌شنود.

اتباع جنازین:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ اتَّبَعَ جَنَازَةَ مُسْلِمٍ إِيْمَانًا وَاحْتِسَابًا...» الخ، من می گویم که: راز در مشروعیت اتباع، احترام دادن به میت، و تسلی خاطر اولیای اوست، و تا این راهی باشد برای اجتماع گروهی از مؤمنان صالح برای دعای میت، و تعرضی برای کمک به اولیا در تدفین او، بنابراین ترغیب شده است که تا دفن کردن میت توقف نمایند، و از نشستن قبل از گذاشتن میت بر زمین نهی شده است.

ایستادن برای جنازه:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ الْمَوْتَ فَرَعٌ فَإِذَا رَأَيْتُمُ الْجَنَازَةَ فَقُومُوا» که «مرگ پریشان آور است هرگاه جنازه ای را دیدید به ایستید»، من می گویم: چون یادآوری هاذم اللذات، و پند پذیری از به پایان رسیدن زندگی برادران، امر مطلوبی هست، و باز این امر مخفی است که نمی توان دریافت که عامل به آن، چه کسی است و تارک آن کدام یکی است، ضابطه قیام برای آن مقرر گردید، اما باز هم لازم قرار داده نشد، و سنت مروج قرار نگرفت، بعضی گفته اند که: قیام برای میت منسوخ است. بنابراین، راز منسوخیتش این است که اهل جاهلیت کارهایی می کردند شبیه به قیام، احساس خطر شد که نه شاید کسی آن را بر غیر محلش حمل نماید، و بدینوسیله دری از ممنوعات باز گردد، والله أعلم.

نماز جنازه:

مشروعیت نماز جنازه از آنجاست که اجتماع گروه مؤمنان به صورت شفاعت برای میت، تأثیر بلیغی در نزول رحمت بر او، دارد.

کیفیت نماز جنازه این است که، امام بگونه ای بایستد که میت در میان او و قبله قرار بگیرد، و مردم پشت سر او صف ببندند، و امام چهار تکبیر بگوید و در آن ها برای میت دعا کند، سپس سلام بگوید، این است آن که از زمان حضرت عمر رضی الله عنه مقرر گردید، و جمهور صحابه و بعدی ها بر آن اجماع نمودند، اگرچه احادیث در این باره مختلف می باشند.

از دعا های مستحب:

خواندن فاتحه سنت است، زیرا بهترین و جامع ترین دعاست که خداوند آن را در محکم کتابش به بندگان آموخت، و از جمله دعاهاى آن حضرت ﷺ که بر میت خوانده و از او به یادگار مانده اند، دعاهاى زیر مى باشند:

۱- «اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِحَيِّنَا، وَمَيِّتِنَا، وَشَاهِدِنَا، وَغَائِبِنَا، وَصَغِيرِنَا، وَكَبِيرِنَا، وَذَكَرِنَا، وَأُنْثَانَا، اللَّهُمَّ مَنْ أَحْيَيْتَهُ مِنَّا فَأَحْيِهِ عَلَى الْإِسْلَامِ، وَمَنْ تَوَفَّيْتَهُ مِنَّا فَتَوَفَّهُ عَلَى الْإِيمَانِ، اللَّهُمَّ لَا تَحْرِمْنَا أَجْرَهُ وَلَا تَفْتِنَّا بَعْدَهُ». «الهی! زنده و مرده، حاضر و غایب، کوچک و بزرگ، مرد و زن ما را مورد آمرزش قرار دهد، یا الله! هرکسی را از میان ما زنده نگه می داری بر اسلام زنده اش نگاه دار، و هرکسی را میرانی بر ایمان بمیران. بار الها! از اجر این متوفی ما را محروم مگردان، و بعد از وی ما را گمراه نکن»

۲- «اللَّهُمَّ إِنَّ فُلَانِ ابْنَ فُلَانٍ فِي ذِمَّتِكَ وَحَبْلِ جِوَارِكَ، فَقِهِ فِتْنَةَ الْقَبْرِ، وَعَذَابَ النَّارِ، وَأَنْتَ أَهْلُ الْوَفَاءِ وَالْحَقِّ اللَّهُمَّ فَاغْفِرْ لَهُ وَارْحَمْهُ، إِنَّكَ أَنْتَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ». «یا الله! همانا فلان پسر فلان در امان و پناه تو است، پس او را از فتنه ی قبر و عذاب دوزخ نجات بده، بدون شک تو اهل وفا و حق هستی. الها! او را ببخشای و بر وی رحم کن، همانا تو بخشاينده و مهربانى»

۳- «اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَهُ، وَارْحَمْهُ، وَعَافِهِ، وَاغْفُ عَنْهُ، وَأَكْرِمْ نُزُلَهُ، وَوَسِّعْ مُدْخَلَهُ، وَاعْبُدْهُ بِالنِّعَمِ وَالْثَّلَجِ وَالْبَرَدِ، وَنَقِّهِ مِنَ الْخَطَايَا كَمَا يُنْقَى الثَّوْبُ الْأَبْيَضُ مِنَ الدَّنَسِ، وَأَبْدِلْهُ دَارًا خَيْرًا مِنْ دَارِهِ، وَأَهْلًا خَيْرًا مِنْ أَهْلِهِ، وَزَوْجًا خَيْرًا مِنْ زَوْجِهِ، وَأَدْخِلْهُ الْجَنَّةَ، وَأَعِذْهُ مِنْ عَذَابِ الْقَبْرِ، وَمِنْ عَذَابِ النَّارِ». «وَفِي رِوَايَةٍ: «وَقِهِ فِتْنَةَ الْقَبْرِ، وَعَذَابَ النَّارِ».

«بار الها! او را ببخش، و بر او رحم کن، و عافیت نصیبش بگردان، و از وی گذشت کن. الهی! میهمانی او را گرامی بدار، و قبرش را وسیع بگردان، و او را با آب و برف و تگرگ بشوی، و از گناهان، چنان پاکش بگردان که لباس سفید را از آلودگی، پاک و تمیز می گردانی. پروردگارا! به او خانه ای بهتر از خانه اش، و خانواده ای بهتر از خانواده اش، و

همسری بهتر از همسرش، عنایت بفرما، و او را وارد بهشت کن، و از عذاب قبر و دوزخ پناهِش ده»

نماز بر میت سفارشی برای اوست:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ هَذِهِ الْقُبُورَ مَمْلُوءَةٌ ظُلْمَةً عَلَى أَهْلِهَا وَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يُنَوِّرُهَا بِصَلَاتِي» که «این قبرها پر از تاریکی هستند که خداوند آنها را بنا به نماز خواندن من بر اهلش، روشن خواهد فرمود». رسول خدا ﷺ فرمود: «مَا مِنْ مُسْلِمٍ يَمُوتُ فَيَقُومُ عَلَى جَنَازَتِهِ أَرْبَعُونَ رَجُلًا لَا يُشْرِكُونَ بِاللَّهِ شَيْئًا إِلَّا شَفَعَهُمُ اللَّهُ فِيهِ» «هر مسلمانی که بمیرد و بر جنازه او چهل نفر غیر مشرک نماز بخواند، خداوند شفاعت آنها را در حق او می‌پذیرد»، در روایتی دیگر آمده است «که گروهی بر او نماز بخوانند که به حدود صد نفر برسند».

من می‌گویم: وقتی دعا مؤثر است، و آن هم از کسی که پیش خداوند ارزشی داشته باشد، تا دعای او حجاب‌ها را پاره کند، و برای نزول رحمت مانند استستقاء آماده باشد، واجب است که در یکی از دو امر ترغیب باشد، یا آن دعا از چنان نفس عالی باشد که یک امتی، از مردم به حساب آید، یا خود دعاخوانان گروه بزرگی باشند.

رسول خدا ﷺ فرمود: «هَذَا أَتْنَيْتُمْ عَلَيْهِ خَيْرًا فَوَجَبَتْ لَهُ الْجَنَّةُ» الحدیث، «میتی را که شما تعریف کردید، بهشت برایش واجب شد» می‌گویم: هرگاه خداوند بنده‌ای را دوست بدارد، ملاً اعلی نیز او را دوست خواهند داشت، سپس پذیرش او در ملاً سافل فرود می‌آید، باز پذیرش او به مردمان نیک القا می‌گردد، و اگر خداوند بنده‌ای را مبغوض داشته باشد، به همین شکل مبغوض بودن هم فرود می‌آید، پس کسی که گروهی از مردمان نیک، به او از صمیم قلب بدون ریا و موافق به عادت، گواهی به نیکی دادند، این علامت نجات او قرار می‌گیرد، و اگر او را به بدی یاد کردند، این علامت هلاکت او به شمار می‌رود، و معنی قول

رسول خدا ﷺ که فرمود: «أَنْتُمْ شُهَدَاءُ اللَّهِ فِي الْأَرْضِ» این است که آنان مورد الهام و تراحم غیب قرار می گیرند.

نهی از بد و بیراه گفتن به مردگان:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا تَسُبُّوا الْأَمْوَاتَ فَإِنَّهُمْ قَدْ أَفْضَوْا إِلَى مَا قَدَّمُوا» که «به مردگان بد و بیراه نگوئید، زیرا آن‌ها به آنچه پیش فرستاده اند رسیده اند»؛ می گویم: چون بد و بی‌راه گفتن مردگان، سبب بغض و کینه زندگان قرار می گیرد، و فایده‌ای هم در بر ندارد، و بسیاری مردم هم به جز از خدا از وضع آن‌ها آگهی ندارند، از آن نهی گردید، و رسول خدا ﷺ این سبب را در داستان بد و بی‌راه گفتن جاهلی، و خشم حضرت عباس بر آن، بیان فرمود.

راه رفتن در جلو جنازه و پشت سر آن:

آیا در جلو جنازه باید راه رفت یا پشت سر آن، و آیا تخت جنازه را چهار نفر بدوش بگیرند یا دو نفر، و آیا از جانب قبله در قبر فرود آورده شود یا از طرف پاهایش؟ مختار این است که همه این‌ها جایز هستند، و در هر یکی حدیث صحیح یا اثری وجود دارد.

لحد برای میت مسلمان:

رسول خدا ﷺ فرمود: «الْحَدُّ لَنَا وَالشَّقُّ لِعَيْرِنَا» که «لحد برای ما و گور بدون لحد برای غیر از ماست»، من می گویم: این از آنجاست که لحد نسبت به احترام میت مناسب‌تر است، و ریختن خاک بر صورت میت بدون ضرورت بی ادبی است.

قبرهای مسلمانان:

رسول خدا ﷺ حضرت علی کرم الله وجهه را فرستاد که نگذارد تمثالی را مگر این که آن را از بین ببرد، و نه قبر بلندی را مگر این که آن را برابر کند، و رسول خدا ﷺ از این که قبر گچکاری بشود، یا بنای روی آن ساخته بشود، یا کسی روی آن بنشیند نهی فرمود، و نیز

فرمود: «لَا تُصَلُّوا إِلَيْهَا» «به سوی قبر نماز نخوانید»، زیرا این وسیله آنست که مردم قبرها را معبود قرار دهند، و در تعظیم به جا آوری آنها بیجا افراط کنند، پس بدین شکل در دین خود تحریف خواهند آورد، همچنان که اهل کتاب کردند که آن حضرت ﷺ نسبت به آنها فرمود: «لَعَنَ اللَّهُ الْيَهُودَ وَالنَّصَارَى، اتَّخَذُوا قُبُورَ أَنْبِيَائِهِمْ مَسَاجِدَ» «خدا لعنت کند یهود و نصاری که قبرهای انبیای خود را مسجد قرار دادند».

و معنی نشستن روی قبر را بعضی چنین بیان کرده اند که مجاوران و زیارت کنندگان نشستن کنار آن را لازم بگیرند، و بعضی دیگر گفته است که: معنی آن، پایمال کردن قبرهاست. بنابراین، منظور از آن احترام دادن به مرده است، پس حق، میانه روی است بین تعظیمی که به شرک نزدیک باشد و اهانت و ترک موالات به آن.

گریه بر مرده:

چون گریه بر مرده و اظهار غم بر او، امر طبیعی است که مردم نمی توانند از آن منفک گردنای، جایز قرار نگرفت که بر ترک آن مکلف قرار گردند، و چطور می توان از آن کناره گرفت، در حالی که آن را رقت جنسی، سرچشمه می گیرد، و آن امر پسندیده ای است که مدار دوستی و الفت شهروندان بین یکدیگر است، و نیز مقتضای سلامت مزاج انسان است، و همین است منظور از قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «إِنَّمَا يَرْحَمُ اللَّهُ مِنْ عِبَادِهِ الرَّحْمَاءَ» «همانا خداوند بر بندگان رحم دل خویش، رحم می کند».

طپانچه زدن، گریبان چاک دادن و نوحه سر دادن، حرام است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ اللَّهَ لَا يُعَذِّبُ بِدَمْعِ الْعَيْنِ وَلَا بِحُزْنِ الْقَلْبِ، وَيُعَذِّبُ بِهَذَا، وَأَشَارَهُ إِلَى لِسَانِهِ - أَوْ يَرْحَمُ» که «خداوند به ریختن اشک چشم و به اندوه قلب، عذاب نمی دهد، ولی به این عذاب می دهد یا رحم می کند، و اشاره به زبانش کرد»، و نیز فرمود: «لَيْسَ مِنَّا مَنْ ضَرَبَ الْخُذُودَ وَشَقَّ الْجُيُوبَ وَدَعَا بِدَعْوَى الْجَاهِلِيَّةِ» که «کسی به صورت طپانچه بزند، و گریبان چاک کند، و ادعاهای جاهلی را به کار ببرد، از ما (مسلمانان)

نیست»، فلسفه‌اش این است که این امور غم و اندوه را برمی‌انگیزند، مصیبت زده بدین صورت مانند بیمار است که باید مرضش مداوا گردد تا که سبک گردد، و نباید در مضاعف کردن غم او کوشید، و همچنین باید مصیبت زده را از آنچه او را در غم و اندوه می‌اندازد باز داشت، و مناسب نیست این که او در هدفش غوطه بخورد، و نیز احتمال می‌رود که در پدید آوردن قلق و پریشانی دلیلی بر عدم رضا بالقضا باشد، و نیز اهل جاهلیت با ابراز ناراحتی، به مردم نشان می‌دادند، و این عادت بسیار خبیث و مضر بود که از آن باز داشته شدند.

تشدید بر حرمت نوحه:

رسول خدا ﷺ در باره نائحه فرمود: «تُقَامُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَعَلَيْهَا سِرْبَالٌ مِنْ قَطِرَانٍ وَدَرُغٌ مِنْ جَرَبٍ» «زن نوحه‌خوان در روز قیامت ایستانیده می‌شود در حالی که قمیصی از قیر و پیراهنی از خارش دارد»، من می‌گویم: جز این نیست که بدین شکل، از آنجا می‌شود که خطایا به او، احاطه نموده اند، پس با مجسم بودن خطیئه، به صورت بدبویی احاطه کننده به تنش، سزا داده می‌شود، و به این خاطر ایستانیده می‌شود که بین مردم مشهور گردد، یا از آنجا که او در حال نوحه‌خوانی می‌ایستاد.

رسول خدا ﷺ فرمود: «أربع من أمتي من أمر الجاهلية لا يتركونهن» الحدیث، که «چهار چیز از امور جاهلیت در امت من قرار دارد که آن‌ها را ترک نمی‌دهند»، من می‌گویم که: رسول خدا ﷺ دریافته بود که آن‌ها دست‌بردار این امور نمی‌باشند، زیرا این مقتضای افراط طبیعت بشری است که مانند نیروی شهوانی است؛ زیرا نفوس یک سر در گمی دارند که در انساب بروز می‌کند، و یک الفتی با مردگان دارند که مستدعی نوحه می‌باشد، و انتظاری دارند که منجر به خواستن باران از ستارگان می‌باشد. بنابراین، هیچ گروهی را از عرب و عجم نمی‌بینی، مگر این که این روش در آن‌ها وجود دارد.

حاضر شدن زنان در جنازها:

رسول خدا ﷺ در باره زنانی که از جنازه‌ای اتباع می‌کردند فرمود: «ارْجِعْنَ مَأْزُورَاتٍ غَيْرَ مَأْجُورَاتٍ» «برگردید گناهکار پاداش نمی‌گیرد»، من می‌گویم: به این خاطر نهی گردیدند که حضور آن‌ها گمانگاه جیغ کشیدن، نوحه خوانی، عدم صبر و برهنه شدن عورت است.

مردن اولاد کفارهای برای والدین است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يَمُوتُ لِمُسْلِمٍ ثَلَاثَةٌ مِنَ الْوَلَدِ فَيَلْجِ النَّارَ» که «نمی‌میرد برای مسلمانی سه تا فرزند، سپس او به جهنم برود». من می‌گویم: این به خاطر جهادی است که او با نفسش به خاطر طلب ثواب و معانی دیگر که ذکر کردیم انجام می‌دهد، در آنجا ملاحظه بفرمایید.

ثواب تعزیت:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ عَزَى مُصَابًا فَلَهُ مِثْلُ أَجْرِهِ» «کسی که مصیبت زده‌ای را تعزیت بگوید به او اجری مانند اجر آن می‌رسد»، من می‌گویم: این از دو جهت است: یکی، از آنجاست که حاضرشونده مانند مصیبت زده رقیق القلب می‌شود. دوم: این که مبنای عالم مثال بر ظهور معانی نسبتی است، پس در تعزیت گفتن به زن پسر مرده صورت غم‌زدگی است، پس شبیه به جزایش به او جزا داده خواهد شد.

درست کردن غذا برای صاحبان میت:

رسول خدا ﷺ فرمود: «اصْنَعُوا لَالِ جَعْفَرٍ طَعَامًا فَقَدْ أَتَاهُمْ مَا يَشْغَلُهُمْ» که «برای زن و بچه‌های جعفر غذا درست کنید، زیرا به آن‌ها چنان وضعی پیش آمده است که آن‌ها را مشغول قرار داده است»، من می‌گویم که: این شفقت نهایی است که برای اهل مصیبت انجام می‌گیرد، و آن‌ها را از ضرر گرسنگی به دور نگه می‌دارد.

زیارت قبرستان:

رسول خدا ﷺ فرمود: «نَهَيْتُكُمْ عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُورِ فَزُورُوهَا» که «شما را از زیارت قبر باز داشته‌ام، پس آن را زیارت کنید»، من می‌گویم که: علت نهی این بود که در پرستش قبرها، باز نگردد، پس وقتی که اصول اسلامی استقرار یافتند، و نفوس بر تحریم عبادت غیر الله اطمینان یافتند، اجازه به زیارت قبرستان رسید، و علت تجویز این است که زیارت فایده بسیار خوبی را در بر دارد، و آنست یادآوری از مرگ، و آن، سبب نیکوی، برای پندپذیری است که دنیا اعتباری نخواهد داشت.

زیرا باید برای اهل قبرستان چنین دعا بخوانید: «السَّلَامُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الدِّيَارِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُسْلِمِينَ، وَإِنَّا إِنْ شَاءَ اللَّهُ بِكُمْ لَاحِقُونَ نَسْأَلُ اللَّهَ لَنَا وَلَكُمْ الْعَافِيَةَ» وَفِي رِوَايَةٍ: «السَّلَامُ عَلَيْكُمْ يَا أَهْلَ الْقُبُورِ يَغْفِرُ اللَّهُ لَنَا وَلَكُمْ أَنْتُمْ سَلَفُنَا وَنَحْنُ بِالْآثَرِ» «سلام بر شما ای اهل این منزل، که مؤمن و مسلمان هستید، همانا ما نیز - إِنْ شَاءَ اللَّهُ - به شما ملحق خواهیم شد، و خداوند بر گذشتگان و آیندگان ما رحم کند، از خدا برای خودمان و شما عافیت می‌طلبیم» و در روایتی آمده است: سلام بر شما ای اهل قبور، خداوند ما و شما را بیامرزد، شما گذشته هستید و ما در پی شما روان هستیم» واللّٰه أعلم.

***

من ابواب الزکاه

زکات نفس را مهذب می کند و فقرا را ملاحظه می نماید:

باید دانست که عمده ترین آنچه در باره زکات ملاحظه شده دو مصلحت می باشند، یکی راجع به تهذیب نفس است، زیرا در آن حرص و بخل جای گرفته است در حالی که حرص و بخل از بدترین اخلاق، و مضر در معاد می باشند، و هر کسی که بخیل باشد هرگاه بمیرد قلبش وابسته به مال می باشد، و به وسیله مال عذاب داده خواهد شد، و کسی که با پرداخت زکات تمرین کند و این خصلت بخیلی را از خود بزداید، برای او مفید خواهد شد.

مفیدترین اخلاق بعد از خبات الله در معاد سخاوت نفس است، پس همچنان که اخبات برای نفس هیأتی را آماده می کند که به سوی جبروت اشرافی داشته باشد، همچنین سخاوت او را آماده می کند که از هیأت های خسیس دنیوی تبرئه گردد، زیرا اصل سخاوت عبارت است از سرکوب شدن حیوانیت وسیله ملکیت و غالب آمدن ملکیت بر آن، و این که حیوانیت به رنگ ملکیت درآمده در حکم آن قرار گیرد، و یکی از آنچه او را نسبت به این امر بیدار می سازد بذل و بخشش مال است، بویژه زمانی که خود مردم به آن مال نیاز داشته باشند، دوم عفو و گذشت از ظالم، سوم صبر بر شدايد به هنگام ناگواری ها، به اینگونه که در قبال یقین به آخرت، بر او درد دنیا آسان گردد، پس رسول خدا ﷺ به هریکی از این ها دستور داد، و بزرگترین آن ها را به حدودی منضبط قرار داد، و آنست بذل مال، و آن را با ایمان و نماز در مواضع متعددی از قرآن، هم قرین کرد، چنانکه در باره اهل جهنم می فرماید: ﴿لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصْلِينَ﴾ و ﴿لَمْ نَكُ نَطْعُمُ الْمَسْكِينِ﴾ و ﴿كُنَّا خُوضُ مَعَ الْخَائِضِينَ﴾^(۱) که «نماز نمی خواندیم و به مسکین غذا نمی دادیم و همراه با مسخره بازان مسخره می کردیم».

زکات نیاز فقیر را برآورده می کند:

و نیز هرگاه شدیدی برای مسکینی پیش بیاید، و تدبیر خداوندی متقاضی آن می باشد که نیاز او برطرف گردد، در دل کسی الهام می کند تا بر او انفاق نماید، پس قلب آن شخص برای الهام آماده می شود، و شرح صدر روحانی به او دست می دهد، و برای رحمت خداوند

(۱) - سورة مدثر، آیه ۴۳ - ۳۵.

آماده شده در تهذیب نفس کاملاً مفید خواهد شد، و الهام مجملی که در باره شرایع به سوی مردم متوجه می شود در مفید بودنش بعد از الهام تفصیلی قرار دارد، و نیز مزاج سالم بر رقیّت جنسی سرشته شده است، و این چنان خصلتی است که اکثر اخلاق راجع به برخورد خوب با مردم، وابسته به آن است، پس هر کسی که این را از دست داده باشد، در او خللی وجود دارد که واجب است آن را برطرف نماید، و نیز صدقات کفاره خطایا می باشند، و برکات را افزایش می دهند، چنانکه قبلاً بیان کردیم.

پرداخت زکات مواساتی با فقرا و نیازمندان است:

پرداخت زکات یک نوع مصلحتی است که به شهر برمی گردد، زیرا آن صد درصد ضعیفان و نیازمندان را یک جا جمع می کند، و این حوادث به هنگام صبحی برای یک قوم پیش می آیند، و به وقت شام برای دیگری، پس اگر روش در میان آنها به مواسات فقرا و نیازمندان نباشد، همه از بین می روند، و از گرسنگی خواهند مرد.

و نیز نظام شهر وابسته به مال است که قوام زندگی نیروی نظامی و انتظامی متوقف بر آنست، و چون آنها برای شهر، کارهای مفیدی انجام می دهند، و از کسب و کاری که کفایت شان بکند بازداشته شده اند، واجب است که قوام معاش آنها بر شهر باشد، انفاقات مشترک بر بعضی مردم آسان نمی باشند یا بعضی توان آن را ندارند، پس واجب است که دریافت مال از رعیت سنتی قرار گیرد.

و چون موافق تر و آسانتر راهی برای مصلحت از این وجود نداشت که یکی از دو مصلحت با دیگری منضم گردد، شرع یکی را در دیگری داخل کرد.

تعیین مقادیر زکات:

باز نیاز، وجود داشت که مقادیر زکات تعیین گردند، زیرا اگر این اندازه گیری نباشد، افراط کنندگان در افراط و متعديان در تعدی پیش می روند، و لازم می آید که اغلب، به آن باکی نداشته باشند، و در زدودن بخل چندان اثری نگذارد، و چنان سنگین نباشد که پرداختش بر آنها سخت بگذرد، و نیاز داشت که مدت جمع آوری آن هم مقرر باشد، و

لازم قرار گرفت که مدت نباید آنقدر کم باشد که سریع در سال دور بزنند، لذا استوارماندن بر آن دشوار قرار گیرد، و نه چندان مدت طولانی باشد که در زدودن بخل آن‌ها اثر بگذارد، و تا مدت درازی به نیازمندان و کارمندان شهریه نرسد که در انتظار قرار بگیرند، و موافق‌تر به مصلحت نبود، مگر این که قانون جمع‌آوری آن همان باشد که پادشاهان عادل در گرفتن مالیات به کار می‌گرفتند، زیرا مکلفیت به آنچه عرب و عجم عادت داشتند، امر ضروری بود که نسبت به آن در دل خود هیچ تنگی احساس نمی‌کردند، امر مسلمی که الفت به آن کلفت را کنار بزنند، برای پذیرش قوم و ملت نزدیکتر و نسبت به ترحم بر آن‌ها موافق‌تر می‌باشد.

مصادر زکات:

ابوابی که طوایف ملوک نیک، از اقالیم صالح، به آن عادت داشتند و بر مردم هم چندان سنگینی نمی‌کرد، و عقول هم آن را تلقی نمود چهارتا بودند:

اول: این که از حواشی اموال نامی گرفته شود، زیرا این اموال نیاز شدیدی دارند که از آن‌ها دفاعی بشود، زیرا رشد و نمو آن‌ها بدون از تردد در خارج از شهر امکان‌پذیر نیست، و نیز پرداخت زکات بر سر آن‌ها سبک می‌باشد چرا که می‌بینند که اموال‌شان همیشه در حال رشد و افزایش می‌باشند، پس تاوان در قبال غنیمت قرار می‌گیرد، اموال نامی سه قسم هستند: دام‌های نسل‌دار که در بیابان می‌چرند، کشاورزی و اموال تجارت.

دوم: این که از ثروتمندان گرفته شود، زیرا آنان بیشتر نیاز به حفظ اموال دارند که دزد و راهزنان به آن‌ها تعرضی نداشته باشند، و بر آن‌ها انفاقاتی هست که در لابلاي آن‌ها زکات چندان مشکلی برای آن‌ها ایجاد نمی‌کند.

سوم: این که از اموال نافع گرفته شود که مردم آن اموال را بدون از رنج و زحمت به دست آورده باشند، مانند دفینه‌های جاهلیت، جواهر عادیین، زیرا این‌ها مانند مال مجانی هستند که انفاق از آن سنگین تمام نمی‌شود.

چهارم: این که ضریب‌ها بر سر کاسبان مقرر گردند، زیرا اکثر مردم و عامه آن همین‌ها می‌باشند، و هرگاه از هریکی از این‌ها مقدار اندکی گرفته شود بر آن‌ها سبک درمی‌آید، اگرچه فی نفسه زیاد هم باشد.

زکات کشاورزی و تجارت:

چون دایرشدن تجارت از شهرهای دور و دراز، و درو شدن کِشت و به دست آوردن میوه‌جات در هر سال، یک بار می‌شود، و این بزرگترین انواع زکات است، سال هم برای آن مقدر گردید، و نیز سال چند فصل مختلف الطباع دارد که گمان رشد اموال در آن‌ها زیاد است، و آن مدت مناسبی است برای اینگونه تقدیرات.

آسان‌تر و موافق به مصلحت، این است که زکات فقط از جنس این اموال مقرر گردد، یکی آن که از هر گله‌ای از شتران یک ماده شتری گرفته شود، و از هر گله گاوی یک گاوی و از هر گله گوسفندان، گوسفندی گرفته شود.

باز لازم است که هریکی از گله‌ها به مثالی، قسمتی و استقرایی شناخته بشوند، تا که این‌ها وسیله‌ای برای آشنایی به حدود جامع و مانعی قرار گیرند.

پس دام‌ها در بیشتر مناطق شتر، گاو، و گوسفند می‌باشند که به آن‌ها انعام می‌گویند، اما اسب پس از آن، گله وجود ندارد، و چندان نسل زیادی ندارد، مگر در مناطق بسیار کمی مانند ترکستان.

و مزرعه، عبارت است از اقوات و میوه‌هایی که تا سال کامل باقی می‌مانند، و آنچه غیر از این‌ها باشد به آن سبزیجات گفته می‌شود.

تجارت، عبارت است از این که کسی چیزی بخرد تا از آن سودی به دست بیاورد، زیرا اگر به کسی چیزی هبه گردید، یا از کسی به او میراثی رسید و بر حسب اتفاق آن را فروخت و سودی از آن گیرش آمد به او تاجر گفته نمی‌شود.

کنز (خزانه) عبارت است از مقدار زیادی طلا و نقره که تا مدت مدیدی باقی بمانند، اما مانند ده درهم و بیست درهم، کنز نامیده نمی‌شود، اگرچه چندین سال هم باقی بماند، و بقیه

کالا هم هر چند زیاد باشند کنز گفته نمی‌شوند، و آنچه صبح و شام می‌آید و می‌رود و برقرار نمی‌ماند نیز کنز گفته نمی‌شود، پس این مقدمات به جای اصول مسلمی در باب زکات قرار می‌گیرند، باز رسول خدا ﷺ خواست تا در این باره نسبت به مبهمات ضابطه‌ای مقرر بفرماید که در نزد عرب در هر باب، حدود معروف، و بکار گرفته‌ای، به شمار می‌رفتند.

فضیلت انفاق و کراهیت امساک

سخاوت روح زکات است:

باز نیاز پدید آمد که فضایل انفاق و ترغیب در آن بیان گردد، و پرداخت آن با رغبت و سخاوت نفس باشد که این، روح زکات است، و مصلحت راجع به تهذیب نفس، با این استوار می‌ماند، نیز از امساک و بخیلی در آن نکوهش شود، زیرا بخیلی مبدأ ضرر رسیدن به مانع زکات است، و آن ضرر رسیدن یا در دنیاست، چنانکه یک فرشته می‌گوید: «اللَّهُمَّ أَعْطِ مُنْفِقًا خَلْفًا» و فرشته دیگر می‌گوید: «اللَّهُمَّ أَعْطِ مُمَسِكًا تَلَفًا» یعنی «به انفاق کننده عوض بده و به بخیل خسارت وارد کن».

فضیلت صدقه:

رسول خدا ﷺ فرمود: «اتَّقُوا الشُّحَّ فَإِنَّ الشُّحَّ أَهْلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ» الحدیث، که «از بخل خود را به دور نگهدارید، زیرا بخیلی گذشتگان قبلی را از بین برد». و نیز فرمود: «إِنَّا لَصَدَقَةٌ تُطْفِئُ غَضَبَ الرَّبِّ» که «صدقه دادن، خشم خدا را فرو می‌نشاند»، و نیز فرمود: «إِنَّ الصَّدَقَةَ تُطْفِئُ الْخَطِيئَةَ كَمَا يُطْفِئُ الْمَاءُ النَّارَ» که «صدقه دادن، گناهان را چنان خاموش کرده و از بین می‌برد که آب آتش را خاموش می‌کند»، و نیز فرمود: «فَإِنَّ اللَّهَ يَتَقَبَّلُهَا بِيَمِينِهِ، ثُمَّ يَرِيهَا لَصَاحِبِهَا» الحدیث، که «خداوند صدقه را به دست راست گرفته باز آن را برای صاحبش پرورش می‌دهد».

من می گویم: فلسفه همه این ها این است که دعوت ملأً اعلی در اصلاح حال آدمی زاد، و رحمت برای کسی که در اصلاح شهر یا در تهذیب نفس خویش بکوشد، به این اتفاق کننده برمی گردد، پس این علومی را در ملأ سافل و بنی آدم پدید می آورد که با او به خوبی برخورد نمایند، و این سبب آمرزش گناهان قرار می گیرد.

و معنی پذیرفتن خداوند، آن را، این است که صورت عملی در مثال، به سوی صاحبش برگردد، و این نعمت در اثر دعاها و ملأ اعلی و رحمت خداوند به او، به پایه تکمیل می رسد، و همین است منظور از این قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «مَا مِنْ صَاحِبِ ذَهَبٍ وَلَا فِضَّةٍ لَا يُوَدِّي مِنْهَا حَقَّهَا إِلَّا إِذَا كَانَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ صُفِّحَتْ لَهُ صَفَائِحُ» الحدیث که «نیست هیچ صاحب طلا و نقره ای که حق آن ها را ادا نکرده باشد، مگر این که در روز قیامت برای او تخته مانند صفحت له صفایح درست کرده می شوند».

سزای مانع زکات:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَثَلُ لَهُ شُجَاعًا أَفْرَعٌ» یعنی، «مال کسی که زکات ندهد برای او به صورت اردهایی مجسم می شوند»، و نیز در باره شتر، گاو و گوسفند هم، همچنین چیزی فرمود؛ من می گویم: سبب باعث بودن سزای مانع زکات بدین صفت دو چیز است که، یکی اصلی است، دوم تأکیدی برای اول، و این از آنجاست که صورت ذهنی جالب صورت دیگری است، مانند سلسله احادیث نفس که بعضی جالب بعضی می باشد.

و همانگونه که جمع شدن چندین صورت در ذهن، مستعدی جمع شدن صورت های چند دیگر قرار می گیرد، مانند پدری و فرزندی، و همانگونه که پرشدن کیسه منی و جوش بخارات آن در نیروی فکری نفس را وادار می کند که صورت زن ها را به خواب ببیند، و همانگونه که پرشدن ظروف از بخارات ظلمانی صورت های اشیای مودی را مانند «فیل» در نفس پدید می آورد، همچنین نیروی های مدر که طبعاً متقاضی می شوند که وقتی نیروی مثالی به نفس برسد، بخیلی او را به اموال ظاهر کاملاً مجسم نماید، و صورت آنچه را به آن بخل ورزیده و در حفظ آن زحمت کشیده است جلب نماید، و نیروهای فکری او نیز به صورت

کامل و ظاهر پر می‌شوند، و از آن دردمند قرار می‌گیرد، موافق به آنچه سنت الهی خواستار دردمندبودنش به آن باشد، پس از طلا و نقره داغ است و از شتر پایمال کردن و گاز گرفتن است، و علی هذا القیاس.

و چون ملأً علی به آن پی بردند، و پیش آن‌ها زکات بر ثروتمندان واجب گردید، و در نزد آنان، اذیت شدن نفوس به آن‌ها، متمثل گردید، این آماده‌گیری قرار گرفت تا که این صورت‌ها در موطن حشر فایض گردند.

فرق در مسجم شدن به صورت اژدها و صفایح این است که اژدها بودن برای کسی است که حب مال به صورت مجمل بر او غالب آید، پس در نفس او صورت مال به چیزی متمثل می‌گردد، و احاطه شدن آن محبت بر نفس به صورت طوق درمی‌آید، و نفس چنان اذیت می‌شود که با گزیدن مار سم‌دار اذیت می‌گردد، دوم در آن صورت است که محبت درهم و دینار عیناً غالب آیند و در نگهداری آن‌ها رنج کشیده باشد، و نیروهای فکر او از صورت‌های آن‌ها پر شده در نظر او کاملاً مجسم شده موجب درد قرار گیرند.

سخی به خدا نزدیک است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «السَّخِيُّ قَرِيبٌ مِنَ اللَّهِ، قَرِيبٌ مِنَ الْجَنَّةِ، قَرِيبٌ مِنَ النَّاسِ، بَعِيدٌ مِنَ النَّارِ. وَالْبَخِيلُ بَعِيدٌ مِنَ اللَّهِ، بَعِيدٌ مِنَ الْجَنَّةِ، بَعِيدٌ مِنَ النَّاسِ، قَرِيبٌ مِنَ النَّارِ، وَلِجَاهِلٍ سَخِيٌّ أَحَبُّ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ مِنْ عَابِدٍ بَخِيلٍ» که «سخی به خدا و جنت و مردم نزدیک و از جهنم دور است، و بخیل از خدا و جنت و مردم دور و به جهنم نزدیک است، جاهل سخی پیش خدا از عابد بخیل محبوب‌تر می‌باشد».

من می‌گویم: نزدیکی او با خدا عبارت است از مستعد شدن او برای معرفت خدا و دور شدن پرده‌ها از اوست، و نزدیکی او به جنت این است که مستعد باشد برای طرد نمودن هیأت‌های خسیس که با ملکیت منافات دارند، تا بهیمیت که حامل آن‌هاست به رنگ ملکیت درآید، و نزدیک شدنش به مردم اینست که با او محبت ورزند، و با او درگیر نگردند، زیرا اصل درگیری از بخیلی است، چنانکه رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ الشُّحَّ أَهْلَكَ مَنْ كَانَ

قَبْلَكُمْ، حَمَلَهُمْ عَلَى أَنْ يَسْفِكُوا دِمَاءَهُمْ، وَاسْتَحَلُّوا مَحَارِمَهُمْ»، «بدون شک بخیلی گذشتگان را از بین برد، آن‌ها را وادار کرد تا خون‌های یکدیگر را بریزند، و محارم یکدیگر را حلال بدانند»، جاهل سخی از این جهت پیش خدا نسبت به بخیل محبوب‌تر است که طبیعت هرگاه نسبت به چیزی گذشت داشته باشد کاملتر می‌شود از آن که به فشار وادار گردد.

حقیقت انفاق و امساک:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَثَلُ الْبَخِيلِ وَالْمُتَصَدِّقِ كَمَثَلِ رَجُلَيْنِ عَلَيْهِمَا جُنَّتَانِ» الحدیث، که «مثال بخیل و صدقه‌دهنده مانند دو مرداند که بر آن‌ها دو اسپر قرار دارد». می‌گوییم: در این اشاره‌ای به حقیقت انفاق و امساک و روح آن‌ها شده است، زیرا هرگاه مقتضیات انفاق، انسان را احاطه نمایند، و بخواهد آن را انجام دهد به آن موفق می‌شود، پس اگر آن کس سخاوت نفس داشته باشد انشراح روحانی و یورش بر مال به او دست می‌دهد، و مال در جلوی او ذلیل و حقیر قرار گرفته زدودن آن برای او آسان می‌باشد، بلکه با زدودن آن راحت شده نفس سردی می‌کشد، این خصلت، عمده‌ترین چیزی است در طرد نمودن نفس ارتباطات خود با هیأت‌های خسیس حیوانی را که در کالبد او جای گرفته اند، و اگر بخیل باشد نفسش در حبّ مال فرو می‌رود، و آن مال در جلو چشم‌هایش آراسته می‌شود، و بر قلب او تسلط پیدا می‌کند و نمی‌تواند از آن رهایی بیابد، این خصلت در چسبیدن به هیأت‌های پست، و سرگرم شدن به آن‌ها، عمده‌ترین وسیله‌ای است، از این تحقیق مناسب است که به معنی قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ خَبٌّ وَلَا بَخِيلٌ وَلَا مَنَانٌ» که «سخن‌چین و بخیل و منت‌گذار به جنت نمی‌روند».

بخل و ایمان یکجا در دل مؤمن جمع نمی‌شوند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يَجْتَمِعُ الشُّحُّ وَالْإِيمَانُ فِي قَلْبِ عَبْدٍ أَبَدًا» که «بخیلی و ایمان یکجا در دل بنده جمع نمی‌گردند»، و نیز فرمود: «لِلْجَنَّةِ أَبْوَابُ ثَمَانِيَةِ فَمَنْ كَانَ مِنْ

أهل الصلاة» الحديث، که «جنت هشت در دارد پس هر کسی که از اهل نماز باشد... الخ... من می گویم: باید دانست که حقیقت جنت عبارت است از راحت شدن نفس به آنچه رضای خداست و اطمینانی که از بالا به او دست بدهد، و همین است منظور از قول خدا: ﴿فَفِي رَحْمَةِ اللَّهِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾^(۱)، «در رحمت خدا برای همیشه خواهند ماند». و قول خداوند متعال: ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ أُولَٰئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ﴾^(۲) خَالِدِينَ فِيهَا»^(۳) که «آنان که کفر ورزیده‌اند و در حال کفر مرده‌اند اینانند که لعنت خدا و فرشتگان و مردم - همگی - بر آنان است، که همیشه در آن می‌باشند».

بیرون آمدن نفس از تاریکی‌های حیوانی:

راه بیرون آمدن به سوی این امور از تاریکی‌های حیوانیت از آن عاداتی می‌تواند باشد که نفس بر ظهور ملکیت در آن آفریده شده و بهمیت از آن سرکوب گردیده است، بعضی نفوس آن‌هایی هستند که در خُلُق خشوع و طهارت بر نیروی ملکیت آفریده شده‌اند، و از خاصیت آن‌هاست که بهره بزرگی از نماز برمی‌دارند، یا در خُلُق جوانمردی آفریده شده‌اند که از خاصیت آن بهره‌وری بزرگی از صدقات، گذشت از ظلم و برخورد با نرمش با مؤمنین است با وجود این که نفس کبر دارد، یا در خُلُق شجاعت آفریده شده‌اند، پس تدبیر حق برای اصلاح بندگان به او القاء می‌شود، پس نخستین چیزی که نفس آن را می‌پذیرد شجاعت است، و به وسیله آن بهره بزرگی از جهاد خواهند داشت، یا از نفس‌های متجاذب می‌باشند، پس الهام یا تجربه به آن‌ها دست می‌دهد که بهمیت را به روزه و اعتکاف شکسته، آن‌ها را از تاریکی‌هایشان نجات می‌دهد، پس آن را با سمع قبول درمی‌یابند و از صمیم قلب می‌کوشند، پس موافق به آن به ریان پاداش داده خواهند شد.

(۱) - سورة آل عمران، آیه ۱۰۷.

(۲) - سورة بقره، آیه ۱۶۱ - ۱۶۲.

پس این‌ها از ابوابی هستند که رسول خدا ﷺ نسبت به آن‌ها در این حدیث تصریح فرمود، و شبیه آن است که از آنجمله: باب العلماء الراسخين، باب اهل البلايا و المصايب والفقر، و باب عدالت باشد، و همین است منظور رسول خدا ﷺ فرمود: «فِي سَبْعَةِ يَظْلَهُمُ اللَّهُ فِي ظِلِّهِ: (إمام عادل)».

نشانی او اینست که در باره تألیف مردم با همدیگر با جدیت بکوشد، و نیز باب توکل، و ترک طیره، و در باره هر بابی از این ابواب احادیث زیاد و مشهوری وجود دارد، خلاصه این که این‌ها بزرگترین درهایی هستند برای بیرون آمدن نفس به سوی رحمت خداوند، و واجب است که در حکمت خداوند برای جنتی که آن را برای بندگانش آفریده است در برابر هریکی از این‌ها نیز هشت در باشد، برای گذشتگان کامل، احسان از دو تا چهار در باز می‌کند که از آن درها در روز قیامت ندا کرده می‌شوند، و به این چیز حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه وعده داده شد، و معنی حدیث رسول خدا ﷺ که فرمود: «مَنْ أَنْفَقَ رُؤْجَيْنِ...» الحدیث، این است که او از بعضی درهای آن ندا کرده می‌شود، و آن را به خاطر اهتمام بیشتر به طور ویژه ذکر کرد.

مقادیر زکات

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَيْسَ فِيمَا دُونَ خَمْسَةِ أَوْسُقٍ مِنَ التَّمْرِ صَدَقَةٌ وَلَيْسَ فِيمَا دُونَ خَمْسِ أَوَاقٍ مِنَ الْوَرَقِ صَدَقَةٌ، وَلَيْسَ فِيمَا دُونَ خَمْسِ دَوْدٍ مِنَ الْإِبِلِ صَدَقَةٌ» که «در کمتر از پنج وسق خرما و در کمتر از پنج اوقیه نقره و کمتر از پنج شتر صدقه واجب نمی‌باشد».

حکمت در نصاب‌های زکات:

من می‌گویم: از دانه و خرما پنج وسق به این خاطر مقدر گردید که آن برای خانواده کم جمعیت تا یک سال کفایت می‌کند، زیرا کمترین افراد خانواده عبارت از یک مرد و یک زن و نفر سوم فرزند یا خادم می‌باشد و امثال آن از کمترین اهل منزل، و غالب غذای یک

انسان یک رطل یا مُدّی از طعام می‌باشد، پس هرگاه یک نفری از این‌ها این مقدار غذا بخورد، در ظرف یکسال کفایت‌شان می‌کند، بلکه هنوز مقداری برای پیش آمده‌ها و شوربا باقی می‌ماند.

و از نقره پنج اوقیه مقدر گردید، زیرا این مقداری است که کمترین اهل خانه‌ای را تا یک سال کامل، در صورت موافق بودن قیمت‌ها کفایت کند، عادات مردم مناطق معتدل، در بالا و پایین نرخ، بررسی شده، این مقدار درست درآمده است.

و در شتر پنج نفر شتر مقدر شده زکات آن‌ها یک گوسفند قرار داده شد، اگر چه اصل این است که زکات هر جنس مال، از خود همان جنس گرفته شود، و در نصاب، عددی در نظر گرفته شود که ارزش داشته باشد، چون شتر بالاترین دام‌ها از روی جثه و فایده می‌باشد، زیرا می‌توان آن را با ذبح، سواری، دوشیدن، طلب نسل، و طلب گرمی، به وسیله پوست و پشمش، مورد استفاده قرار داد، بعضی مردم شترهای نجیب و کمی را نگهداری می‌کردند که به جای یک گله کفایت می‌کردند، و هر نفر شتری در آن زمان به جای ده، هشت و دوازده گوسفند ارزش می‌داشت، و به آن برابر قرار داده می‌شد، چنانکه در بسیاری احادیث آمده است، پس پنج شتر در حکم کمترین نصاب گوسفند قرار گرفت و در آن یک گوسفند مقرر گردید.

در برده و اسب صدقه نیست:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَيْسَ عَلَى الْمُسْلِمِ صَدَقَةٌ فِي عَبْدِهِ وَلَا فِي فَرَسِهِ» که «بر مسلمان در برده و اسب صدقه‌ای نیست»، می‌گوییم: از آنجاست که مروج نیست که برده و کنیز جهت نسل کشی نگهداری شوند، و همچنین اسب در بیشتر مناطق جهت نسل کشی نگهداری نمی‌شود آنچنانکه دام‌های دیگر می‌شوند، لذا این دو صنف از اموال نامی به حساب نمی‌آیند، مگر این که در اموال تجارت قرار بگیرند.

زکات شتر:

از روایات حضرت ابوبکر صدیق، عمر فاروق، علی مرتضی، عبدالله بن مسعود، عمرو بن حزم و غیره رضوان الله علیهم اجمعین مستفیض، بلکه به تواتر ثابت است که زکات هر پنج شتر یک گوسفند است، پس هر گاه به بیست و پنج برسند تا سی و پنج ماده شتر یک ساله (بنت مخاض) واجب می باشد، و هر گاه به سی و شش تا چهل و پنج برسند ماده شتر دوساله (بنت لبون) واجب می گردد، هر گاه به چهل و شش تا شصت برسند ماده شتر سه ساله (حقه) واجب است، پس وقتی شصت و یک تا هفتاد و پنج برسند در آن ها ماده شتر چهارساله (جدعه) واجب می شود، پس وقتی که هفتاد و شش تا نود برسند دو دوساله (دو بنت لبون) واجب می باشد، پس هر گاه به نود یک تا صد و بیست برسند در آن ها دو حقه واجب می باشد، پس هر گاه که بر صد و بیست یکی اضافه شد در هر چهل تا، یک بنت لبون و در هر پنجاه تا، یک حقه واجب می باشد.

من می گویم: اصل در این باره این است که، وقتی خواسته شد که ماده شترها بر گله ها تقسیم شوند، ماده شتر کوچک را به گله کوچک و بزرگ را به گله بزرگ قرار دادند تا که انصاف مراعات گردد، و لفظ گله بر بیشتر از بیست نفر شتر اطلاق می شود نه بر کمتر از آن، پس آن به بیست و پنج نفر شتر منضبط گردید، سپس در هر ده شتر یک سنی از سن های مرغوب عرب ها اضافه شد، پس اضافه شدن آن در هر پانزده قرار گرفت.

زکات گوسفند:

و نیز از روایات ایشان در باره زکات گوسفندان مستفیض است که هر گاه تعداد گوسفندان به چهل برسد تا صد و بیست، یک گوسفند واجب می باشد، پس هر گاه از صد و بیست اضافه شده تا دویست برسند در آن ها دو گوسفند واجب می گردد، پس هر گاه از دویست تا سیصد اضافه شوند در آن ها سه گوسفند واجب می شود، پس وقتی که از سیصد اضافه شوند در هر صد گوسفند یکی واجب می باشد، من می گویم: اصل در این باره این است که یک گله گوسفندان زیاد می باشد و یکی دیگر کم می باشد، و اختلاف در آن ها متفاحش است، زیرا نگهداری آن ها سهل و آسان است، هریکی بر حسب سهولت آن ها را

نگهداری می کند، پس رسول خدا ﷺ کوچکترین گله را چهل و بزرگترین را سه برابر آن قرار داد، سپس در هر صد، یک گوسفندی را زکات مقرر نمود، تا در حساب سهولت باشد. حدیث معاذ در باره گاوها به صحت رسیده است که در هر سی گاو یک گوساله یک ساله (تبع و تبعه) واجب است و در هر چهل گاو یک گوساله دو ساله (مسن یا مسنه) واجب است، زیرا گاو در وسط شتر و گوسفند قرار دارد، پس در آن شباهت شتر و گوسفند هر دو مراعات گردیده است.

زکات مال:

نیز مستفیض است که زکات نقره یک چهلیم است، پس اگر به جز یک صد و نود درهم بیشتر ندارد، در آن ها بر او زکاتی نیست، زیرا کنزها، نفیس ترین اموال هستند که با انفاق مقدار زیادی از آن ها متضرر می گردند، لذا سزاوارتر در زکات آن ها این است که سبکترین زکات باشد، طلا هم در حکم نقره می باشد، و در آن زمان هر دیناری ده درهم بود، پس نصاب طلا بیست مثقال قرار گرفت.

زکات زراعت:

در هر آنچه به آب آسمان آبیاری می شود یا عشری است، عشر واجب است، و در آنچه به آب کشیدن آبیاری می شود یک بیستم واجب است، زیرا هر آنچه زحمتش کمتر و در آمدش بیشتر باشد سزاوار است که مقدار زکاتش نیز بیشتر باشد، و آن که زحمتش بیشتر و نفعش کمتر باشد سزاوار است که زکاتش سبکتر باشد.

رسول خدا ﷺ در حق خرص (تخمین) فرموده است: «دَعُوا الثُّلُثَ، فَإِنْ لَمْ تَدْعُوا الثُّلُثَ فَدَعُوا الرُّبْعَ»، «و اگر یک سوم را رها نمی کنید پس یک ربع را رها کنید». من می گویم: راز مشروعیت خرص دفع حرج از کشاورزان است، زیرا آن ها می خواهند بسر، رطب و عنب، خام و پخته بخورند، و نیز دفع حرجی از صدقه وصول کنندگان است که نمی توانند محصولات را از صاحبانش جلوگیری کنند، مگر این که مشقت تحمل کرده

باشند، و چون خرص و تخمین محل شبه و تهمت بود، و حق زکات تخفیف است، دستور رسید تا یک سوم یا یک چهارم ترک شود، و آنچه برای فروش آماده می شود میزانی جز قیمت ندارد، پس واجب گردید که بر زکات نقد حمل گردد.

زکات رکاز:

در رکاز: یک پنجم واجب است؛ زیرا از یک جهت به غنیمت شباهت دارد و از جهت دیگر به مال مجانی، پس زکاتش یک پنجم قرار داده شد.

زکات الفطر:

رسول خدا ﷺ صدقه الفطر را یک صاع از خرما و جو بر برده، آزاد، مرد، زن، کودک و بزرگ از مسلمانان فرض کرده است، و در یک روایت یک صاع کشک یا یک صاع کشمش، تقدیر آن به یک صاع از آنجاست که یک صاع اهل خانه ای را سیر می کند، پس از آن، بی نیازی قابل توجهی، در شبانه روز برای فقیر وجود دارد، و انسان به انفاق این مقدار غالباً ضرر بار نخواهد شد، در بعضی روایات نصف صاع گندم با یک صاع جو برابر قرار داده شده است، زیرا در آن زمان غالباً گندم را به جز اهل تنعم نمی خوردند، و این از خوراک مسکینان به حساب نمی آمد، چنانکه زید بن ارقم در داستان سرقت، آن را بیان کرده است، باز حضرت علی مرتضی ﷺ فرمود: «إِذَا وَسَّعَ اللَّهُ فَوْسَعُوا» که «وقتی خداوند سعه آورده است شما از آن کار بگیرید»، و باز هم به عید فطر از چند جهت موقت گردید، از آنجمله: این که شعائر الله بودنش کامل می گردد، و یک گونه پاکیزگی برای روزه داران است، و تکمله برای روزه ای آنهاست، مانند سنن رواتب برای نمازهای فرائض.

زکات زیور آلات:

احادیث در این باره که آیا در زیور آلات زکات واجب است یا خیر؟ متعارض می باشند، و کنز گفتن آن نیز مستبعد است، و معنی کنز در آن وجود دارد، بیرون آمدن از اختلاف محتاط تر می باشد.

مصارف

مصارف بر دو قسم است:

اول، آنچه ویژه مسلمانان است:

اصل در مصارف این است که مناطق بر دو قسم اند: یکی آن که خالص برای مسلمانان است که هیچکسی از صاحبان ادیان در آن مناطق نباشد و آمیزش با مسلمانان نداشته باشد، پس شایسته است که بر اهالی این مناطق به تخفیف قایل شد، زیرا این مناطق نیاز به تنظیم ارتش و برنامه‌ریزی جنگ ندارند، و بسیار کسانی هستند که کارهای مشترک المنافع را جهت تحصیل پاداش، طبق وعده الهی که به نیکوکاران به اجر داده است، انجام می‌دهند، و کفایت‌شان از اموال ویژه خودشان می‌شود، و گروه‌های زیاد مسلمانان از اینگونه مردمان خیر خالی نمی‌باشند.

دوم، آن که ادیان دیگر در آن شریک هستند:

بعضی آن مناطق هستند که گروه‌های مختلفی از ادیان مختلف در آن سکونت داشته باشند، شایسته است که نسبت به آن‌ها تشدد بکار رفته باشد، چنانکه خداوند می‌فرماید:

﴿أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ﴾^(۱) که «نسبت به کفار سخت و باهم مهربان هستند».

آن مناطق نیاز دارند که نیروی نظامی و انتظامی بسیار و کمک‌های قوی داشته باشند، و نیاز دارند که از هر کسی که عمل مفیدی انجام می‌دهد بازخواستی باشد، و امرار معاش آن‌ها در بیت المال مقرر گردد، پس رسول خدا ﷺ هریکی از این دو منطقه، یک ستنی بکار برد، و مالیات را به اعتبار مصارف، مقرر نمود که بحث منطقه دوم در کتاب جهاد خواهد آمد.

مال مصارف بر دو نوع است:

(۱) - سورة فتح، آیه ۲۹.

نخست، مشترک المنافع:

عمده ترین مالی که در مناطق ویژه مسلمانان به دست می آید دو نوع است که در برابر با دو نوع مصرف، می باشد، یک نوع، آن مالی است که ملکیت مالک از آن زایل می شود، مانند ترکه میت لا وارث، حیوان های گم شده ای که مالکی نداشته باشند، لقطه ای که مأموران دولت آن را بیابند و بعد از تعریف مقرر شرعی، مالک آن گیر نیاید، و امثال آن، شایسته است که اینگونه اموال در منافع مشترک که برای کسی تملیکی در بر نداشته باشد، مصرف گردند، مانند لارویی رودخانه ها، ساختن پل ها، بنای مساجد، حفر چاه ها، چشمه ها و امثال آنها.

دوم، مال مختص به صدقات:

نوع دیگر اموال، صدقاتی است که از مسلمانان در بیت المال جمع آوری می شود، شایسته است که جایی مصرف گردد که در ملکیت کسی قرار گیرد، چنانکه خداوند در این باره می فرماید: ﴿إِنَّمَا الصَّدَقَتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ﴾^(۱)، «جز این نیست که صدقه ها برای فقیران و مسکینان می باشند».

مهم ترین نیازمندی ها، سه تاست:

خلاصه این که این نوع نیازها هرچند بسیار هستند، ولی عمده در آنها، سه تاست: نیازمندی که خداوند آنها را به «فقرا، مساکین، مسافران و مصیبت دیدگانی که در مصلحتی بار به گردن شان قرار گرفته است» منضبط فرموده است.

حفظه: که آنها را به عنوان غازی و مأمورین دریافت مالیات، یاد کرده است.

سوم: مالی که برای دفع فتنه های واقع شده، یا در حال وقوع، صرف کرده می شود که از ناحیه بیگانگان پیش می آیند، و این یا به موافقت مسلمانان ضعیف با کفار می باشد، و یا به برگرداندن مکر و تدبیر کفار به وسیله مال، انجام می گیرد که عنوان مؤلفه القلوب شامل

(۱) - سورة توبه، آیه ۶۰.

آن‌هاست، یا در درگیری‌های مسلمانان صرف می‌گردد که به عنوان غارم در آنچه به عهده می‌گیرند، یاد می‌شود، اما این که چگونه آن را تقسیم نمود و از کجا آغاز گردد و چه مقداری به هریکی داده شود، همه این‌ها به رأی امام تفویض می‌گردند.

جایز است که در امر مفیدتری برای فقرا صرف گردند:

از حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه مروی است که مردم می‌توانند از زکات مال‌شان غلام و برده آزاد کنند، در حج به مصرف برسانند، و از حضرت امام حسن بصری نیز مانند این منقول است و او در استدلال به تأیید قولش این آیه را تلاوت فرمود: ﴿إِنَّمَا الصَّدَقَتُ لِلْفُقَرَاءِ﴾^(۱) و در هر کدام صرف نمود کافی است، از ابو‌الآس مروی است که «حَمَلْنَا النَّبِيَّ ﷺ عَلَى إِبِلِ الصَّدَقَةِ لِلْحَجِّ» که «ما را رسول خدا ﷺ بر شتر صدقه در راه حج سوار کرد».

در حدیث صحیحی آمده است: «وَأَمَّا خَالِدٌ فَإِنَّكُمْ تَظْلِمُونَ خَالِدًا قَدْ احْتَبَسَ أَذْرُعُهُ وَأَعْتَدَهُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» که «شما نسبت به خالد دارید ظلم می‌کنید، زیرا او اسباب جنگی و سلاح‌های خود را در راه خدا وقف کرده است». در اینجا دو چیز وجود دارد: یکی این که، دادن چیزی به جای چیزی وقتی که به نفع فقرا باشد جایز است، دوم این که وقف کردن به جای تصدق کافی است.

من می‌گویم که: بنابراین حصر در قول خداوندی: ﴿إِنَّمَا الصَّدَقَتُ﴾^(۲) حصر اضافی است که به نسبت مطالبه منافقان بیان گردیده است که می‌خواستند در آنچه می‌خواهند صرف گردد، چنانکه مقتضای سیاق آیه است، فلسفه‌اش این که نیازها محصور نیستند، و در

(۱) - سورة توبه، آیه ۶۰.

(۲) - سورة توبه، آیه ۶۰.

بیت المال مناطق ویژه مسلمانان جز اموال زکات چیز دیگری وجود ندارد، لازم است که به توسعه‌ای قایل شد تا که به پیش آمدهای شهر و منطقه کفایت کند، والله أعلم.

صدقات چرک‌های اموال مردم هستند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ هَذِهِ الصَّدَقَاتِ إِنَّمَا هِيَ أَوْسَاخُ النَّاسِ وَإِنَّهَا لَا تَحِلُّ لِمُحَمَّدٍ وَلَا لِأَلِ مُحَمَّدٍ» که «این صدقات چرک‌های مردم هستند که برای محمد ﷺ و آل محمد ﷺ حلال نمی‌باشند». من می‌گویم: از آنجا چرک به حساب آمدند که کفاره گناهان، وسیله دفع بلاها و فدیة بنده از بلا، قرار گرفتند، پس در مدارک ملأً علی چنان قرار گرفتند که در صورت ذهنی و لفظی و نوشتار متمثل می‌شوند که آن‌ها وجود امر خارجی هستند که در مقابل به آن قرار گرفته‌اند، و این را در اصلاح ما وجود تشبیهی می‌گویند، پس بعضی از نفوس عالی درک می‌کنند که در آن‌ها تاریکی وجود دارد، و در بعضی حیز پایینی دستوراتی فروود می‌آید، و گاهی اهل کشف نیز آن تاریکی را مشاهده می‌نمایند، پدر بزرگوارم (قدس سره) از خودش آن را حکایت می‌کرد، همچنانکه نیکان یاد و بود زنا، یادآوری عضوهای خبیث را ناگوار می‌دانند، و از یادکردن چیزهای خوب خوش‌شان می‌آید، و به یاد خدا تعظیم قایل هستند.

در دادن مال زکات به آل محمد توهینی به آن‌هاست:

و نیز مالی که مردم آن را بدون عوض از عین یا منفعی به دست بیاورد، و هدف از آن احترام او هم نباشد، ذلت و اهانت در بر دارد، صاحب مال بر آن کس فضل و منتی خواهد داشت، و همین است منظور از قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «الْيَدُ الْغُلْيَا خَيْرٌ مِنَ الْيَدِ السُّفْلَى» که «دست‌دهنده بهتر از دست‌گیرنده است»، پس صد در صد اینگونه کسب، بدترین کسب‌هاست که مناسب به شان پاکان و عزتمندان نمی‌باشد.

و در این دستور، راز دیگری نیز وجود دارد، و آن این که اگر رسول خدا ﷺ آن را برای خود می‌گرفت، یا برای خویشاوندان نزدیک خویش که نفع آنان نفع او قرار می‌گرفت،

مجازش قرار می‌داد، مردم گمان نامناسبی می‌بردند و چیزهای نامناسبی، در باره او، می‌گفتند، پس خواست که این در، کلاً مسدود قرار گیرد، و اعلام داشت که نفع این به خود آن‌ها برمی‌گردد، بلکه از ثروتمندان آن‌ها گرفته، در میان مستمندان آنان تقسیم می‌شود، تا به آن‌ها رحم و توجهی بشود و به خیر نزدیک و از شر به دور نگهداشته شوند.

زکات بدون ضرورت حلال نیست:

چون سؤال، ذلت و بی‌شرمی را به دنبال دارد، و در مروت قذح پدید می‌آورد، رسول خدا ﷺ به آن تشدد به کار برد، مگر این که چنان مجبوری باشد که از آن چاره نباشد، و نیز هرگاه عادت به سؤال جریان پیدا کند، و مردم از آن خودداری ننمایند، و بدین شکل در ثروت خویش افزایش دهند، این سبب می‌شود تا کار و کاسبی، از بین برود یا در آن کاهش پدید آید، و این بر ثروتمندان سنگین تمام می‌شود. لذا حکمت متقاضی شد که خودداری از سؤال، در جلوی چشم مردم، مجسم گردد، تا بدون از ضرورت به آن اقدام نشود.

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ سَأَلَ النَّاسَ لِيُثْرِي مَالَهُ كَانَ خُمُوشًا فِي وَجْهِهِ وَرَضْفًا يَأْكُلُهُ

مِنْ جَهَنَّمَ» که «هرکس بدین خاطر از مردم سؤال کند که مالش را اضافه کند، آن خراشی در صورتش می‌باشد یا ریگ گرم جهنم می‌باشد که آن را می‌خورد». من می‌گویم: فلسفه‌اش آن است که دردمندی آنچه از مردم گرفته به صورت درد با گرفتن اخگر آتش، درمی‌آید، یا به صورت خوردن ریگ گرم آتش مجسم می‌شود، و ذلت و خواری او پیش مردم و ریختن آبرویش شبیه به خراشی می‌باشد که در صورت او پدید آید.

و در باره مردی که آفتی مالش را از بین برد، آمده است که برای او سؤال تا زمانی که امرار معاشش را تأمین کند جایز است.

چه مقدار ثروت مانع از سؤال است:

در باره ثروتی که مانع از سؤال است آمده است که آن یک اوقیه یا پنجاه درهم می‌باشد. و نیز آمده است که به قدر یک چاشت یا شام می‌باشد.

و این احادیث از نظر ما، باهم متعارض نیستند، زیرا مردم به چند قسم هستند، و هریکی یک نوع کسبی دارد که نمی تواند از آن دست بردار باشد، مراد از امکان در اینجا، آن امکانی است که در علومی که از سیاست کشور بحث می کند معتبر است، نه آن که در علم تهذیب نفس اعتباری دارد، پس هرکسی که به وسیله حرفه ای کاسب باشد، او معذور است تا این که وسایل و آلات حرفه اش را به دست بیاورد، و کسی که کشاورز است تا این که کالاهای کشاورزی را دریابد، و کسی که تاجر است تا این که سرمایه تجارت را به دست بیاورد، و آن کسی که در جهاد است و از مال غنیمت به او شام و نهار می شود آنچنانکه صحابه رسول خدا ﷺ بودند، پس ضابطه در چنین صورت همان اوقیه یا پنجاه درهم می باشد، و کسی که کارگر است که در بازار حمالی می کند یا هیزم جمع آوری می نماید و می فروشد و امثال آنها، پس ضابطه در حق آنها همانقدر شام و نهار است.

اصرار ورزیدن در سؤال مکروه است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا تُلْحِقُوا فِي الْمَسْأَلَةِ قَوْلَ اللَّهِ لَا يَسْأَلُنِي أَحَدٌ مِنْكُمْ شَيْئًا فَتُخْرِجَ لَهُ مَسْأَلَتُهُ مِنِّي شَيْئًا وَأَنَا لَهُ كَارِهِ فَيُبَارَكَ لَهُ فِيهَا أُعْطِيَتْهُ» که «در سؤال اصرار نوزید، قسم به خدا هیچیکی از شما از من سؤال نمی کند که سؤال او از من چیزی را بیرون بیاورد که من آن را گوارا نکرده باشم، پس در آنچه من به او داده ام برکت بیاید».

من می گویم: فلسفه اش آن است که نفوسی که ملحق به ملائع علی شده اند صورت ذهنی رضا و کراهیت در میان آنها، به جای دعای مستجابی قرار می گیرد.

معنی برکت و حقیقت آن:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ الْمَالَ خَضِرٌ خُلُوْ، فَمَنْ أَخَذَهُ بِسَخَاوَةِ نَفْسٍ بُورِكَ لَهُ فِيهِ، وَمَنْ أَخَذَهُ بِإِشْرَافِ نَفْسٍ لَمْ يُبَارَكْ لَهُ فِيهِ، وَكَانَ كَالَّذِي يَأْكُلُ وَلَا يَشْبَعُ» که «بدون شک مال سرسبز و شیرین است، هرکسی آن را با سخاوت نفس بردارد، در آن برای او برکت

می‌آید، و هرکس آن را با اشراف نفس بردارد، او مانند کسی است که می‌خورد و سیر نمی‌شود».

من می‌گویم: آمدن برکت در چیزی به چندین صورت می‌باشد، ادنی‌ترین آن، اطمینان یافتن نفس و خنک شدن سینه است، مانند دو مرد که بیست درهم داشته باشند، یکی احساس خطر فقر را دارد، و دیگری از این، احساس خاطر جمعی را دارد که امید بر او غالب می‌باشد، باز اضافه شدن نفع را، مانند دو مرد که به یک مقدار، مال داشته باشند، یکی آن را در کارهای مهم خرج می‌کند و از آن بهره‌برداری می‌کند، و در قلب او تدبیر خوبی برای صرف کردن آن الهام می‌گردد، و دیگری آن را ضایع می‌کند و در تدبیرش اقتصاد را ملاحظه می‌کند، و هیأت نفس این برکت را مانند دعا جلب می‌کند.

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ يَسْتَعِفُّ يُعِفَّهُ اللَّهُ» الحدیث، یعنی «هرکسی خواهان عفت بشود خداوند او را عقیف می‌گرداند». من می‌گویم که: در به دست آوردن این هیأت‌های نفسانی جهت جمع همت و تاکید عزم، تاثیر بزرگی وجود دارد.

چند امور وابسته به زکات

توصیه برای زکات‌گیر:

باز نیاز پدید آمد تا به مردم توصیه بشود که صدقه و زکات را به زکات‌گیر با سخاوت نفس پردازند، چنانکه رسول خدا ﷺ می‌فرماید: «إِذَا أَتَاكُمُ الْمَصَدَّقُ فَلْيَصْذُرْ عَنْكُمْ وَهُوَ عَنْكُمْ رَاضٍ» که «هرگاه زکات بگیر پیش شما بیاید، باید از شما راضی شده برگردد»، و این به آن خاطر است که مصلحت متعلق به نفس، تحقق یابد، و نیز خواست تا در غدر بهانه‌تراشی را به خودداری از پرداخت، مسدود قرار دهد، و همین است منظور رسول خدا ﷺ که فرمود: «فَإِنْ عَدَلُوا فَلَا نَفْسِهِمْ وَإِنْ ظَلَمُوا فَعَلَيْهَا» که «اگر انصاف کردند برای خود کردند و اگر ظلم نمودند علیه خود کردند»، بین این حدیث و حدیث: «فَمَنْ سَأَلَ فَوْقَهَا فَلَا يُعْطَى» که «پس هرکسی بیش از این سؤال شد، ندهد»، هیچ تعارضی نیست، زیرا جور و

ستم بر دو قسم است: یکی آن که به وسیله نص حکمش ابراز شده است، و در این باره آمده است: «لَا يُعْطَى» که ندهد، و در نوع دیگر مجالی برای اجتهاد است، و پندارها متعارض می‌باشند، در این نوع درهای عذرتراشی را مسدود فرمود، و نیز نیاز پدید آمد تا به مصدق توصیه شود که در گرفتن صدقه از حد، تجاوز ننماید، و از گرفتن بهترین دام‌ها خودداری نماید، و خیانت نورزد تا انصاف برقرار شده هدف برآورده شود.

از آنچه ما در باره مانع زکات بیان کردیم فلسفه این حدیث: «فوالذي نفسي بيده لا يأخذ منه شيئاً إلا جاء به يوم القيامة يحمله على رقبتة إن كان بعيراً له رغاء» که «قسم به کسی که نفسم در دست اوست، نمی‌گیرد از او چیزی مگر این که می‌آورد آن را در روز قیامت که بر دوشش حمل می‌نماید، اگر شتری باشد صدا دارد»، و نیز نیاز است به سد مکرهای صاحبان اموال، و در این باره آمده است: «لا يجمع بين متفرق، ولا يفرق بين مجتمع خشية الصدقة» که «در میان گله‌های پراکنده جمع و در میان جمع شده‌ها پراکندگی به خاطر صدقه پدید نیامورد».

تصدق بهتر از وصیت است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَأَنْ يَتَصَدَّقَ الْمَرْءُ فِي حَيَاتِهِ بِدِرْهَمٍ خَيْرٌ لَهُ مِنْ أَنْ يَتَصَدَّقَ بِمِائَةِ عِنْدَ مَوْتِهِ» که «اگر کسی در زندگی خویش یک درهم صدقه بدهد بهتر است از این که صد درهم به هنگام مرگ وصیت و صدقه‌دادن کند». رسول خدا ﷺ فرمود: «مَثَلُهُ كَمَثَلِ الَّذِي يُهْدِي إِذَا شَبِعَ» که «او مانند کسی است که بعد از سیر شدن هدیه بدهد». من می‌گویم: فلسفه‌اش این است که اتفاق آنچه اضافی است و امیدی نمی‌رود که به آن نیاز پدید آید، چنان سخاوتی که اعتباری داشته باشد به حساب نمی‌آید.

انجام کارهای نیک با صدقه برابرند:

باز آن حضرت ﷺ به خصلت‌هایی که در زدودن بخل، یا تهذیب نفس، یا الفت اجتماعی، مفید می‌باشند، توجه نمود، و آن‌ها را صدقه به حساب آورد، و هشدار داد که این‌ها از نظر

نتیجه به صدقات شراکت دارند، چنانکه می‌فرماید: «يَعْدِلُ بَيْنَ اثْنَيْنِ صَدَقَةٌ، وَيُعِينُ الرَّجُلَ عَلَى دَابَّتِهِ صَدَقَةٌ، وَالْكَلِمَةُ الطَّيِّبَةُ صَدَقَةٌ، وَكُلُّ خُطْوَةٍ يَخْطُوهَا إِلَى الصَّلَاةِ صَدَقَةٌ، وَكُلُّ تَهْلِيلَةٍ وَتَكْبِيرَةٍ وَتَسْبِيحَةٍ صَدَقَةٌ» که «برقراری انصاف در قضاوت بین دو نفر، صدقه‌ای است، کمک کردن به کسی در سواری یا حمل بار بر حیوان، صدقه‌ای است، گفتن کلمه خوب صدقه‌ای است، و هر گامی که به رفتن برای نماز برداشته شود صدقه‌ای است، هر تهلیل یعنی لا إله إلا الله گفتن، تکبیر گفتن و تسبیح خواندن صدقه به حساب می‌آیند»، و امثال این‌ها.

ثواب صدقه در دنیا، با ثواب آن در آخرت، برابر است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «أَيُّمَا مُسْلِمٍ كَسَا مُسْلِمًا ثَوْبًا عَلَى عُرْيٍ» الحديث، «هر کدام مسلمانی که به مسلمان برهنه‌ای لباسی بدهد». من می‌گویم: ما چندین بار ذکر کردیم که طبیعت مثالی، تقاضا می‌کند که متمثل شدن معانی به صورتی باشند که شباهت نزدیکی به صورت‌ها داشته باشند، و در غذا دادن، صورت طعام هست، شما می‌توانید به خواب‌ها، وقایع و متمثل شدن معانی به صورت اجسام، عبرت بگیرید، و از اینجا مناسب است دریافت که چرا رسول خدا ﷺ وبای مدینه را به صورت زن سیاه‌رنگی، به خواب دید.

صدقه کردن بر خویشاوندان نزدیک، بهتر است:

باز کسانی هستند که اهل و خویشاوندان را گذاشته به بیگانگان صدقه می‌دهند، در آن از کسانی که مراعات آنان لازم بود ملاحظه نمی‌شود و این سوء تدبیر و عدم ملاحظه خویشان در بر داشت، پس نیاز پدید آمد که این در، هم مسدود گردد، لذا رسول خدا ﷺ فرمود: «دِينَارٌ أَنْفَقْتَهُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَدِينَارٌ أَنْفَقْتَهُ فِي رَقَبَةٍ وَدِينَارٌ تَصَدَّقْتَ بِهِ عَلَى مِسْكِينٍ وَدِينَارٌ أَنْفَقْتَهُ عَلَى أَهْلِكَ أَعْظَمُهَا أَجْرًا الَّذِي أَنْفَقْتَهُ عَلَى أَهْلِكَ»، «یک دیناری آنست که در راه خدا انفاقش می‌کنی، یکی آن که در آزاد کردن برده‌ای صرفش می‌کنی، یکی آن که بر مسکینی صدقه می‌نمایی، یکی آن که بر خویشاوندان صرف می‌کنی، از نظر ثواب، بالاتر

همان است که بر خویشاوندان صرف شود». و نیست اختلافی بین احادیث زیر: «خَيْرُ الصَّدَقَةِ مَا كَانَ عَنْ ظَهْرِ غِنَى، وَابْدَأْ بِمَنْ تَعُولُ»، و حدیث: «قِيلَ: أَيُّ الصَّدَقَةِ أَفْضَلُ؟ قَالَ: جُهِدُ الْمُقِلِّ وَابْدَأْ بِمَنْ تَعُولُ» «بهترین صدقه صدقه افراد متمول است، و در صدقه از عیال شروع کن»، «پرسیده شد: چه صدقه‌ای بالاتر است؟ فرمود: صدقه نیازمند است و این کار را ابتدا از خانواده خود فرد شروع کن که بهتر است». زیرا می‌توان هریکی را بر عمل صحیحی حمل نمود، پس غنی غنای اصطلاحی نیست، بلکه مراد از آن غنای نفس است یا غنایی که زن و بچه را کفایت می‌کند، یا ما می‌گوییم: صدقه دادن غنی بیشتر در مالش برکت می‌آورد، و صدقه دادن تنگدست بیشتر بخل او را از بین می‌برد، و این استدلال بیشتر مطابق شرع است.

انبازدار مسلمان و امین:

رسول خدا ﷺ فرمود: «الْخَازِنُ الْمُسْلِمُ الْأَمِينُ» الحدیث، انبار دار امین که موافق به دستور بدهد مالک مانند خود صدقه‌دهنده است. من می‌گویم: بسا اوقات اجرای دستور لازم، و عدم خودداری از آن با طیب خاطر به طور کامل و دل خنکی، دلیل سخاوت نفس است. بنابراین، خازن بعد از متصدق حقیقی متصدق به حساب می‌آید.

صدقه و انفاق نمودن زن:

در حدیث: «إِذَا أَنْفَقَتِ الْمَرْأَةُ مِنْ كَسْبِ زَوْجِهَا مِنْ غَيْرِ أَمْرِهِ فَلَهَا نِصْفُ أَجْرِهِ»، «هرگاه زن از کسب شوهر بدون دستور انفاق نماید نصف اجر از آن اوست». و قول رسول خدا ﷺ در حجة الوداع: «لَا تُنْفِقُ امْرَأَةٌ شَيْئًا مِنْ بَيْتِ زَوْجِهَا إِلَّا بِإِذْنِهِ، قِيلَ: وَلَا الطَّعَامَ؟ قَالَ: ذَاكَ أَفْضَلُ أَمْوَالِنَا» «انفاق نکند زن بدون اجازه شوهر از خانه او، گفته شد: طعام هم انفاق نکند؟ فرمود: طعام بالاترین مال ماست». و حدیث: «قَالَتْ امْرَأَةٌ: إِنَّا كُلُّ عَلَى أَبْنَائِنَا وَأَزْوَاجِنَا، فَمَا يَحِلُّ لَنَا مِنْ أَمْوَالِهِمْ؟ قَالَ: الرُّطْبُ تَأْكُلِيْنَهُ وَتُهْدِيْنَهُ» «زنی گفت: ما باری هستیم بر پسران و شوهران خویش چه چیز از مال آن‌ها برای ما حلال است؟ فرمود: چیز

تازه‌ای که بخورید و هدیه بدهید اختلافی نیست»؛ زیرا حدیث اول در باره آنست که به صورت عموم یا دلالت امر فرموده است، نه آن که به صورت خصوصی و صریح امر کرده است، و شوهر به صدقه دادن آغاز نکرده و زن آغاز نموده است، و شوهر آن را تسلیم نموده است، تصرف در مال شوهر موافق به عرف جایز است، و در این تصرف اصلاحی برای مال شوهر می‌باشد مانند غذا که اگر آن را به کسی هدیه ندهد فاسد می‌گردد، و تصرف زن در غیر اینگونه اموال اگرچه از قبیل طعام هم باشد جایز نیست.

رجوع در صدقه:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا تَعُدُّ فِي صَدَقَتِكَ فَإِنَّ الْعَائِدَ فِي صَدَقَتِهِ كَالْعَائِدِ فِي قَيْئِهِ» که «صدقه خویش را باز مگیرید، زیرا رجوع کننده در صدقه‌اش مانند رجوع کننده در استفراغ است». من می‌گوییم: هرگاه صدقه کننده بخواهد صدقه‌ای را که به کسی داده پس بخرد نسبت به او مسامحت خواهد شد یا خود او خواهان مسامحت می‌شود، پس این، یک گونه برگشت در صدقه در همان مقدار مسامحت شده می‌باشد، زیرا روح صدقه نقض آن رابطه‌ای است که دل به مال دارد، و اگر در قلب او تمایلی به رجوع صدقه به صورت مسامحت باشد، کمال نقض تعلق، متحقق نمی‌گردد، کامل بودن صورت عمل، چیز مطلوبی است، و در استرداد صدقه، آن نقض می‌شود، و همین است فلسفه کراهیت مرگ در سرزمینی که از آن هجرت شده است، والله أعلم.

***

از ابواب روزه

روزه سرکوب نمودن بهیمیت در انسان است:

چون بهیمیت شدید، مانع از ظهور ملکیت است، لازم است که به سرکوب نمودن آن، توجه خاصی مبذول گردد، و چون خوردن، نوشیدن و انهماک در لذات شهوانی، سبب شدت تراکم طبقات آن و کثرت آن، هستند و انهماک در لذات شهوانی آن کاری را می کند که پرخوری نمی تواند بکند، لذا واجب است که راه سرکوب کردنش، کاهش این اسباب، باشد. بنابراین، تمام آن کسانی که می خواهند احکام ملکیت ظاهر گردند، بر تقلیل این اسباب و کاستن آن ها اتفاق نظر دارند، هر چند مذاهب گوناگونی داشته باشند یا از مناطق مختلف باشند.

در روزه بهیمیت تابع ملکیت قرار می گیرد:

و نیز هدف این است که بهیمیت از ملکیت فرمانبرداری بکند، به این طور که موافق به اشارات آن، به حرکت درآید، و به رنگ آن، رنگ شود، و ملکیت از این که رنگ پست بهیمیت را بپذیرد، خودداری می کند، و نقش خسیس بهیمیت در ملکیت منتقش نمی گردد، آنچنان که نقوش مُهر در لاک اثر می گذارد، و راهی برای این نیست مگر این که ملکیت ذاتاً چیزی را بخواهد و آن را به بهیمیت القا کند، و بهیمیت را روی آن اجبار نماید، پس بهیمیت از او اطاعت نموده و سرباز زدن و بغاوت نداشته باشد، و از آن خودداری ننماید، باز ملکیت به همین ترتیب تقاضا نماید و بهیمیت از او اتباع نماید، و این ادامه یابد تا این که تمرین نموده و عادت کند، این ها که ملکیت ذاتاً متقاضی آنهاست، و آنها هم برخلاف میل خود بر اتباع از ملکیت مجبور می شوند، از آن قبیل چیزهایی هستند که ملکیت بر آنها شرح صدر پیدا کرده و بهیمیت از آنها منقبض می گردد، مانند شبیه قرار گرفتن به ملکوت و سرکشیدن به سوی جبروت، زیرا این ها از ویژه ملکیت و بی نهایت بعید از بهیمیت، می باشند، یا ترک کردن آنچه بهیمیت خواهان آنست و از آن لذت می برد و به آن اشتیاق پیدا می کند.

لزوم گرفتن روزه در زمان مشخص:

این همان روزه است، و چون مواظبت بر آن از جمهور مردم، با گرفتاری‌های مهمی که داشتند و با آمیزش به مال و اولاد، امکان‌پذیر نبود، لازم گردید که بعد از مدت زمانی یک مقداری به آن اختصاص یابد که حالت ظهور ملکیت و تر و تازگیش در آن شناخته شود، و از آنچه قلبش افراط نموده انکار ورزد، و او مانند آن اسبی قرار گیرد که طنابش با میخ اصطبل محکم بسته است و به راست و چپ دور می‌زند، باز به اصطبلش برمی‌گردد، و این مداومت بعد از مداومت حقیقی است.

واجب است مقدار روزه معین گردد:

باز واجب است که مقدار روزه معین گردد تا کسی به افراط و تفریط مبتلا نگردد که آنقدر کم، از خورد و نوش باز می‌ماند که هیچ نفعی به او عاید نگردد، و یا آنقدر زیاد باز می‌ماند که اعضای بدنش سست و ضعیف باشند، و نشاطش از بین رفته و خسته و کوفته شود و از بین برود، بلکه روزه معالجه و تریاکی است که برای از بین بردن سم‌های نفسانی، به کار گرفته می‌شود، در حالی که نسبت به سواری لطیفه انسانی ضرر دارد، لذا لازم است که استعمالش به قدر ضرورت و نیاز باشد.

کم کردن خوردن و نوشیدن دو راه دارد:

باز برای کم کردن خورد و نوش دو راه وجود دارد: یکی آن که در صرف خورد و نوش، کم تناول کند. دوم این که مدت فاصله در میان دو خورد و نوش، از حد معتاد بیشتر باشد، معتبر در شرایع راه دومی است که هم سبک است و هم خسته کننده، و عملاً مزه گرسنگی و تشنگی را می‌چشانند، و به بهیمیت حیرانی و سراسیمگی دست می‌دهد، و او بر آن به شکل محسوسی دست می‌یابد.

راه اول او را بسیار ضعیف می‌کند و به مرور زمان او را نحیف و لاغر قرار داده از کار می‌اندازد، و نیز نمی‌توان آن را تحت قانون تشریع عمومی، قرار داد، مگر با مشقت شدید؛

زیرا مردم مراتب مختلفی دارند که یکی یک رطل^(۱) می خورد و دیگری دو رطل، پس تعیین مقدار خوراک برای یکی مناسب می شود، ولی در حق دیگری ظلم به حساب می آید. اما مدت وسطی که فاصله دو وقت خوردن است، عرب و عجم، همه صاحبان مزاج سالم، روی آن اتفاق دارند، و جز این نیست که خوراک آنها، نهار و شام است یا یکبار خوردنی در شبانه روز است، پس با خودداری از خوردن تا شام مزه گرسنگی چشیده می شود، و ممکن نیست که مقدار یسیر را به اختیار مبتلی به و مکلفین واگذار نمود که به هریکی گفته بشود که آن مقدار بخورد که بهیمتش سرکوب گردد، زیرا این با موضوع تشریع منافات دارد.

طولانی کردن مدت روزه بی انصافی است:

مثل مشهوری است که هرکسی گرگ را نگهداری کند بر گوسفندان ظلم کرده است^(۲)، و جز این نیست که این در باب احسانیات گنجایش دارد، باز لازم است که این مدت وسطی از بین برنده نباشد، مانند روزه گرفتن سه شبانه روز به شب و روز، زیرا این خلاف موضوع شرع است، و جمهور بر آن، عملی ندارند، و واجب است که این امساک در آن، بار بار باشد، تا تمرین و انقیاد به دست بیاید، و اگر نه گرسنگی به تنهایی چه فایده در بر دارد، هرچند قوی و شدید باشد، و نیز واجب است که برای منضبط کردن سرکوبی غیر از بین برنده، و منضبط بودن تکرار، مقداری مقدر باشد که در نزد آنها به کار گرفته شده، بر کودن و هوشیار، شهرنشین و بیابان نشین، پوشیده نباشد، و به مقداری روی آورد که آن را یا نظیر آن را، طوایف بزرگی از مردم، به کار می برند، تا که شهرت و مسلّم بودنش مشقت روزه را از مردم بزدايد.

(۱) - رطل مقیاس وزن مایعات برابر دوازده اوقیه یا ۸۴ مثقال، به معنی پیمانه و پیاله شراب نیز می گویند، ارطال جمع آن.

(۲) - ترجم بر پلنگ تیزدندان *** بود ظلمی برای گوسفندان.

منضبط شدن روزه فایده‌ای را دربر دارد که از آن امید می‌رفت:

و این ملاحظه‌ها لازم قرار داد، تا که روزه به وسیله امساک و خودداری از خوردن، نوشیدن و عمل جنسی در روز کامل، تا یک ماه منضبط گردد، زیرا کمتر از یک روز کامل، از باب دیر خوردن غذاست، و خودداری در شب امر معتادی است که از آن چاره ندارند، و روزه در یک هفته یا دو هفته مدت کوتاهی است که چندان اثری ندارد، و روزه گرفتن دو ماه پشت سر بینایی را کم نموده نفس را از بین می‌برد، و این چندین بار به مشاهده درآمده است.

روز کامل به دمیدن سپیده صبح تا غروب آفتاب منضبط می‌گردد؛ زیرا حساب عرب و مقدار روز نزد آن‌ها همین است، مشهور نزد آنان نسبت به روزه یوم عاشورا، نیز همین است. حساب یک ماه به رویت هلال تا رویت هلال دیگر است، زیرا همین است حساب ماه در نزد آنان، و بر برج‌های شمسی حسابی ندارند.

باید برای روزه، ماه مشخصی مقرر گردد:

وقتی که پی‌گیری برای تشریع عام و اصلاح جمهور مردم و طوایف عرب و عجم مورد توجه قرار گرفت، لازم شد که هرکسی به اختیار خودش آزاد گذاشته نشود تا که به میل خود یک ماه را روزه بگیرد که برایش آسان تمام می‌شود، زیرا این، باب عذر تراشی و بهانه‌جویی را باز نگه می‌دارد، و باب امر به معروف و نهی از منکر را مسدود کرده بزرگترین طاعت اسلامی را مضمحل قرار می‌دهد، و نیز جمع و جور گروه‌های بزرگ مسلمین بر امر واحد در زمان واحد که یکدیگر را ببینند کمکی می‌شود بر انجام کار، و آن را سهل و آسان قرار می‌دهد، و آنان را برای انجامش جری می‌گرداند، و نیز این اجتماع آنان، برای نزول برکات ملکوتی بر خاص و عام سبب قرار گرفته نزدیک می‌کند تا انوار کاملان بر ناقصان منعکس گردد، و دعوت آنان دیگران را فرا بگیرد.

ماه رمضان سزاوارتر بود که ماه روزه قرار بگیرد:

وقتی که تعیین ماهی برای روزه واجب قرار گرفت، سزاوارتر برای آن، از ماهی که قرآن در آن نازل شده، و آیین محمدی در آن استحکام یافته، نبود، باز هم آن مظنه لیلۃ القدر است. باز باید آن مرتبه بیان گردد که هیچیکی از آن چاره ندارد چه کودن معروف و چه غیر معروف و چه بی کار و چه کارگر، و این آن مرتبه‌ای است که بدون آن اصل شرع وجودی نخواهد داشت، دوم مرتبه تکمیلی است که مسلک نیکوکاران و مورد سابقین است. پس مرتبه اولی این که رمضان را روزه بگیرند، و نمازهای پنجگانه را بخوانند، چنانکه رسول خدا ﷺ می‌فرماید: «مَنْ صَلَّى الْعِشَاءَ وَالصُّبْحَ فِي جَمَاعَةٍ فَكَأَنَّمَا قَامَ اللَّيْلَ» «کسی که نماز عشاء و فجر را با جماعت خوانده باشد گویا که همان شب را قیام کرده باشد» و مردم دوم بالاتر از اولی است هم به اعتبار کمیّت و هم به اعتبار کیفیت، و آن عبارت است از قیام شب‌ها، و منزله‌نگه‌داشتن زبان و اعضاء، و روزه گرفتن شش روز از شوال، و سه روز هر ماهی، روزه دهم محرم، روزه نهم ذوالحجه و معتکف شدن در ده روز آخر رمضان در مساجد، پس این‌ها مقدماتی هستند که به جای اصول در باب روزه به حساب می‌آیند، پس وقتی که این‌ها به صورت تمهید بیان گردیدند، اکنون نوبت رسیده است تا به شرح احادیث باب پردازیم.

فضیلت روزه

درهای بهشت در ماه رمضان باز می‌گردند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا دَخَلَ رَمَضَانُ فَتُحْتَفَتُ أَبْوَابُ الْجَنَّةِ - وَفِي رَوَايَةٍ - أَبْوَابُ الرَّحْمَةِ وَغُلِّقَتْ أَبْوَابُ جَهَنَّمَ وَسُلِّسَتِ الشَّيَاطِينُ» که «هرگاه رمضان بیاید درهای بهشت، و در روایت دیگر است که درهای رحمت باز می‌شوند و درهای جهنم بسته می‌شوند، و شیاطین در زنجیرها قید می‌گردند».

من می‌گویم: باید دانست که این فضیلت به اعتبار گروه مسلمانان است، زیرا کفار در رمضان در گمراهی و سرگردانی بیشتری نسبت به ماه‌های دیگری قرار می‌گیرند، زیرا آنان

دارند در هتک شعایر الله ادامه می‌دهند، اما مسلمانان هرگاه روزه گرفتند، شب‌ها را به قیام گذرانیدند، و کاملین آن‌ها در عمق انوار غوطه خوردند، و دعوت آنان دیگران را احاطه نموده، و نور آن‌ها بر دیگران منعکس گردید، و برکات آنان شامل همه گروه‌های مسلمان قرار گرفت، و هریکی بر حسب استعدادش به منجیات نزدیک و از مهلکات دور قرار گرفت، به راستی درهای جنت برای آن‌ها باز شدند، و درهای جهنم از آن‌ها مسدود گشتند، زیرا که اصل جنت و جهنم رحمت و لعنت است، و نیز اهل زمین روی آن صفتی اتفاق دارند که مناسبات خویش از جود الهی را جلب نماید، همچنان که در باره استسقاء و حج ذکر کردیم، و راستی این که شیاطین در زنجیرها قید می‌شوند، و ملائکه بین مردم منتشر می‌گردند، از آنجاست که شیطان در کسی اثر می‌کند که آمادگی اثر پذیری را داشته باشد، و این آماده‌گیری بنابر سرکشی بهیمیت می‌باشد که اکنون به وسیله روزه سرکوب شده است، و همچنین ملائکه به کسی نزدیک می‌شوند که آمادگی آن را داشته باشد، و آن هم با ظهور ملکیت می‌باشد که اکنون به وسیله روزه ظاهر شده است، و بازهم رمضان مظنه آن شبی است که ﴿فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ﴾^(۱) «هر کار استواری در آن [شب] فیصله می‌یابد» پس لازماً انوار مثالی و ملکیت در این وقت منتشر می‌گردند، و اضداد آن‌ها منقبض می‌شوند.

آمرزش گناهان در رمضان:

رسول خدا ﷺ فرمود: «من صام شهر رمضان إيماناً واحتساباً غفر له ما تقدم من ذنبه» «هرکسی که از روی ایمان‌داری و تلاش برای ثواب، روزه رمضان را بگیرد، گناه‌های گذشته‌اش آمرزیده می‌شوند». من می‌گویم که: این از آنجاست که ملکیت غالب آمده بهیمیت مغلوب شده است، و این ماه نصاب مناسبی است برای غوطه خوردن در عمق رضا و رحمت الهی، پس حتماً این، نفس را از یک رنگی به رنگ دیگری، تغییر خواهد داد.

۱- سوره دخان، آیه ۴.

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ قَامَ لَيْلَةَ الْقَدْرِ إِيمَانًا وَاحْتِسَابًا غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ» «هرکسی شب قدر را از روی ایمان و تلاش برای ثواب، زنده نگهدارد، گناه‌های گذشته او آمرزیده خواهند شد». من می‌گویم: این از آنجاست که هرگاه طاعت به هنگام انتشار روحانیت و ظهور سلطنت مثال، متحقق گردد چنان در صمیم نفس اثر می‌گذارد که در غیر این وقت، چندان اثری نخواهد داشت.

ثواب روزه حد و نهایتی ندارد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «كُلُّ عَمَلٍ ابْنِ آدَمَ يضاعفُ، الحسنَةُ بِعَشْرِ أَمْثَالِهَا إِلَى سَبْعِمِائَةٍ ضِعْفٍ. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: إِلَّا الصَّوْمَ فَإِنَّهُ لِي وَأَنَا أَجْزِي بِهِ؛ يَدْعُ شَهْوَتَهُ وَطَعَامَهُ مِنْ أَجْلِي» که «هر عمل فرزند آدم چندین برابر می‌شود که نیکی به ده می‌رسد تا هفتصد، خداوند فرمود: مگر روزه که آن، از آن من است، و من پاداش آن را می‌دهم، زیرا او خواهشات و غذای خود را به خاطر من ترک نموده».

من می‌گویم: فلسفه چند برابر بودن ثواب، این است که هرگاه انسانی بمیرد و کمک بهیمی از او قطع شود، و از لذات مناسب به بهیمیت، روی بگرداند، ملکیت ظاهر خواهد شد، و انوار او در طبیعت، خواهند درخشید، این است راز مجازات، پس اگر عمل، عمل نیکی است، قلیش کثیر به حساب می‌آید، زیرا ملکیت به ظهور پیوسته و عمل با آن مناسبت دارد. اما راز استثناء روزه این است که کتابت اعمال در صحایف، جز این نیست که با تصور همان صورت عمل، در عالم مثال که مختص به مرد است می‌شود، آن به وجهی که صورت جزایی که بر آن، وقتی که از پردهای جسد فارغ بشود، مرتب می‌گردد، ظاهر گردد، و ما این را چندین بار مشاهده نمودیم، و نیز مشاهده کردیم که کاتبین کرام بسا اوقات در ابراز نمودن جزای عمل که از قبیل مجاهدت شهوات نفس باشد، متوقف می‌مانند، زیرا ابراز داشتن آن برای شناخت مقدار خُلق نفس که این عمل در اثر آن‌ها صادر گردیده است، دخیل دارد، و آن‌ها این را نچشیده‌اند، و وجدانا آن را نمی‌دانند، از همینجاست که در باره کفارات و درجات باهم بحث و تبادل نظر داشتند که در حدیث به عنوان خصوصیات یاد شده

است، پس خداوند به آنها وحی می‌کند که این عمل را به همانگونه که هست بنویسید و پاداش آن را به من بسپارید، قول رسول خدا ﷺ: «فَإِنَّهُ يَدْعُ شَهْوَتَهُ وَطَعَامَهُ مِنْ أَجْلِی» اشاره به این است که آن از کفاراتی است که در سرکوب کردن نفس بهیمیت، اثری دارد، و این حدیث بطن دیگری دارد که در اسرار صوم به آن اشاره نمودیم، به آنجا مراجعه شود.

روزه‌دار، دو خوشحالی دارد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لِلصَّائِمِ فَرْحَتَانِ فَرْحَةٌ عِنْدَ فِطْرِهِ وَفَرْحَةٌ عِنْدَ لِقَاءِ رَبِّهِ» که «روزه‌دار دو خوشحالی دارد: یکی به هنگام افطار و دیگری به وقت ملاقات با پروردگارش»، نخستین خوشحالی طبیعی است که به مطلوبش می‌رسد، دوم الهی است که آماده می‌شود تا به هنگام مجرد شدنش از پردهٔ جسد، اسرار تنزیه بر او نمایان گردند، و یقین از بالا بر او مترشح شود، همچنان که نماز اسرار تجلی ثبوتی را پدید می‌آورد، چنانکه رسول خدا ﷺ فرمود: «فَلَا تَغْلِبُوا عَلَى صَلَاةٍ قَبْلَ الطَّلُوعِ وَقَبْلَ الْغُرُوبِ» که «نباید شما در برابر نماز قبل از طلوع و غروب خورشید مغلوب گردید»، و در اینجا اسرار زیادی وجود دارد که این کتاب مجال ابراز آنها را ندارد.

بوی دهان روزه‌دار:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَخُلُوفُ فَمِ الصَّائِمِ أَطْيَبُ عِنْدَ اللَّهِ مِنْ رِيحِ الْمَسْكِ» که «رایحه و بوی دهان روزه‌دار پیش خدا از بوی مسک بهتر است»، من می‌گویم: رازش این که اثر طاعت بنابر محبوبیت آن، محبوب و در عالم مثال به جای طاعت متمثل می‌گردد، خداوند انشراح ملایکه را به سبب آن و خشنودی خداوند را از آن روزه‌دار، در یک کفه ترازو و خوشی انسانی را به هنگام استشمام مسک در کفه دیگر آن قرار می‌دهد تا سیر غیبی را به آنها چشم دیدن، نشان دهد.

روزه سپری است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «الصَّيَّامُ جُنَّةٌ» که «روزه سپری است»، من می گویم: این از آنجاست که از شرّ شیطان و نفس، مردم را مصون نگه می دارد، و انسان را از این که تحت تاثیر آن ها قرار بگیرد، دور نگه می دارد، و او برخلاف نفس و شیطان وامی دارد. بنابراین، شایسته است که معنی سپردن آن، زمانی تکمیل می گردد که مردم زبان خود را از گفتار و کردار شهوانی پاک نگهدارد، و به این سوی، در قول رسول خدا ﷺ: «فَلَا يَرْفُثُ» اشاره شده است، و همچنین از افعال درندگی، نیز خود را کنار بزند که در این قول رسول خدا ﷺ: «وَلَا يَصْحَبُ» به آن اشاره گردیده است، و به سوی اقوال در این قولش: «سَابَّهٌ» و به سوی افعال در این قول: «فَاتَلَهٌ» اشاره رفته است، اما قول آن حضرت ﷺ: «فَلْيَقُلْ: إِنِّي صَائِمٌ» «بگوید که: من روزه دارم» بعضی فرموده است که: این را به زبان بگوید، و بعضی دیگر فرموده که: این را در دل خود بگوید، و بعضی در فرض و نفل فرق قایل شده اند که در فرائض به زبان بگوید و در نوافل به قلب، مجال همه این توجیهات وجود دارد.

احکام روزه

روزه با رویت هلال شروع می شود:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا تَصُومُوا حَتَّى تَرَوْا الْهَالَالَ وَلَا تُفْطِرُوا حَتَّى تَرَوْهُ فَإِنْ غُمَّ عَلَيْكُمْ فَأَقْدُرُوا لَهُ» یعنی «روزه نگیرید تا هلال را ندیده اید، و افطار نکنید تا آن را ندیده اید، پس اگر بر شما مشتبه گردید، آن را اندازه گیری کنید»، و در روایتی دیگر آمده است که شمار را با سی، برابر کنید، من می گویم: چون وقت روزه به ماه قمری منضبط است، و آن معتبر با دیدن ماه نو می باشد، و آن گاهی سی روز و گاهی بیست و نه روز می شود، در صورت مشتبه شدنش واجب است که به این اصل مراجعه گردد، و نیز مبنای شرایع در نزد بی سوادان روی امور ظاهری است نه بر تعمق و محاسبات نجومی، بلکه شریعت وارد شده است تا یاد آن، فرو گذاشت گردد، چنانکه رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّا أُمَّةٌ أُمِّيَّةٌ لَا نَكْتُبُ وَلَا نَحْسُبُ» که «ما گروه اُمّی هستیم که نه نوشتن بلدیم و نه از حساب سر در می بریم»، و نیز

فرمود: «شَهْرًا عِيدٌ لَا يَنْقُصَانِ: رَمَضَانُ وَذُو الْحِجَّةِ» بعضی گفته اند که: با هم ناقص نمی شوند و بعضی گفته اند که: ثواب سی روز و بیست و نه روز باهم تفاوتی نخواهند داشت، این توجیه دوم به قوانین تشریع، بیشتر تطبیق می خورد، گویا خواست تا راه پدید آمدن اینگونه خطرات در قلب را، مسدود کند.

تعمق در روزه از روی کم و کیف مرغوب نیست:

باید دانست که از اهداف مهم در باب روزه سدّ ذرایع تعمق ورد آنچه متعمقین احداث نموده اند می باشد، زیرا این طاعت در میان یهود، نصاری و عبادتگذاران عرب رواج داشت، و چون دیدند که هدف اصلی روزه، سرکوب کردن نفس است، در این باره به تعمق پرداختند، و چیزهایی را احداث کردند که در آن ها نفس بیشتر سرکوب می شود، و در این روش تحریف در دین پدید می آید، و آن با اضافه نمودن، در کم و کیف می شود.

با روزه گرفتن به استقبال رمضان نباید رفت:

رسول خدا ﷺ در اضافه نمودن کمی، فرمود: «لَا يَتَقَدَّمَنَّ أَحَدُكُمْ رَمَضَانَ بِصَوْمٍ يَوْمٍ أَوْ يَوْمَيْنِ، إِلَّا أَنْ يَكُونَ رَجُلٌ كَانَ يَصُومُ صَوْمَهُ فَلْيَصُمْ ذَلِكَ الْيَوْمَ» که «با روزه گرفتن یک دو روز، به استقبال رمضان نروید، مگر این که کسی روزی را روزه می گرفت او باید آن روز را روزه بگیرد»، و نهی آن حضرت ﷺ از روزه گرفتن روز عید فطر و یوم شک از قبیل اضافه در کم است، و این از آنجاست که بین این روزها و رمضان فاصله ای وجود ندارد، پس شاید اگر متعمقان این را روش خود قرار دهند و طبقه بعدی آن را از آن ها درک نمایند و بدین شکل این تداوم یابد، تحریفی در دین قرار می گیرد، و اصل تعمق عبارت است از لازم گرفتن جنبه احتیاط که از آن یوم الشک نیز می باشد.

وقت روزه نباید به درازا کشانده شود:

و از زیادتى در کیف است، نهی از صوم وصال، و ترغیب در خوردن سحری، و دستور به تأخیر در خوردن آن و تعجیل در افطار، پس هریکی از این ها تعمق و تشدد روش های

جاهلی است، اختلافی در این قول رسول خدا ﷺ: «إِذَا انْتَصَفَ شَعْبَانُ فَلَا تَصُومُوا» «وقتی شعبان به نصف برسد روزه نگیرید»، و حدیث ام سلمه رضی الله عنها: «مَا رَأَيْتُ النَّبِيَّ ﷺ يَصُومُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ إِلَّا شَعْبَانَ وَرَمَضَانَ» «ندیدم رسول خدا ﷺ را که دو ماه پشت سر هم روزه بگیرد، جز شعبان و رمضان را». زیرا رسول خدا ﷺ به نفس نفیس خویش کارهایی را می کرد که مردم را به آن ها دستور نمی داد.

و بیشتر آن ها همان هایی هستند که از باب سد ذرایع و تقرر مظنات کلی، می باشند، زیرا آن حضرت ﷺ از این که کار بی جایی انجام دهد مصون بود، و دیگران مصون نیستند، لذا نیاز داشتند تا شریعتی برای آن ها مقرر شود، و جلو تعمق گرفته شود. بنابراین، رسول خدا ﷺ مردم را از ازدواج با بیش از چهار زن منع فرمود، حالانکه برای خود او نه و بیش از آن، حلال بود، زیرا علت جلوگیری این بود که کثرت ازدواج منجر به ظلم و جور نگردد.

ثبوت رویت هلال رمضان:

با رویت هلال با گواهی یک مسلمان چه عادل باشد یا مستور الحال که بر دیدنش گواهی بدهد، ثابت می گردد، و هر دو صورت را رسول خدا ﷺ رواج داده است، چنانکه در روایات آمده است که «جَاءَ أَغْرَابِيٌّ إِلَى النَّبِيِّ ﷺ فَقَالَ: إِنِّي رَأَيْتُ الْهَالَ. قَالَ: أَتَشْهَدُ..» الحدیث، یعنی «بیابان نشینی به محضر رسول خدا رسید و اظهار داشت که من هلال را دیده ام، آن حضرت ﷺ فرمود: آیا گواهی می دهی..» الخ. حضرت ابن عمر رضی الله عنهما خبر داد که او هلال را دیده و روزه گرفته است، همچنین است حکم در هر آنچه از امور دینی باشد، زیرا دین با روایت شباهت دارد.

سحری خوردن برکت دارد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «تَسَحَّرُوا، فَإِنَّ فِي السُّحُورِ بَرَكَهً» که «سحری بخورید که در خوردن آن برکت هست»، من می گویم: در آن دو برکت وجود دارد: یکی راجع به اصلاح

بدن است که نحیف و لاغر نشود، زیرا خودداری یک روز کامل، نصابی است که نباید بر آن افزوده شود.

دوم راجع به تدبیر دینی است که در آن تعمق به کار نرود، و تحریف و تغییری در آن پدید نیاید.

زود افطار کردن:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يَزَالُ النَّاسُ بِخَيْرٍ مَا عَجَلُوا الْفِطْرَ» یعنی، «تا زمانی که زود افطار کنند در خیریت هستند». و نیز فرمود: «فَصَلُّ مَا بَيْنَ صِيَامِنَا وَصِيَامِ أَهْلِ الْكِتَابِ أَكْلَةُ السَّحَرِ» یعنی «فرق روزه ما با روزه اهل کتاب خوردن سحر است»، خداوند در حدیث قدسی فرموده است: محبوب‌ترین بند گانم پیش من کسانی هستند که زود افطار می‌کنند. من می‌گویم: این اشاره به آنست که در این مسئله از طرف اهل کتاب تحریف به قوع پیوسته است، پس با مخالفت آنان و رد نمودن تحریف‌شان دین استوار می‌ماند.

نهی از وصال (روزه شب و روز):

رسول خدا ﷺ از وصال نهی فرمود: «به او گفته شد که شما دارید وصال می‌کنید، فرمود: چه کسی مانند من است؟ به من پروردگارم غذا و آب می‌دهد»، من می‌گویم: نهی از وصال به خاطر دو امر است: یکی آن که تا حد اجحاف نرسد، همچنانکه بیان کردیم، دوم این که در دین تحریف پیش نیاید، و رسول خدا ﷺ اشاره نمود که برای او اجحاف پیش نمی‌آید، زیرا او با نیروی ملکی نوری تأیید شده است، و از اجحاف مصون می‌باشد.

نیت روزه:

اختلاف در قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «مَنْ لَمْ يَجْمَعْ الصَّوْمَ قَبْلَ الْفَجْرِ فَلَا صِيَامَ لَهُ» «هرکسی به شب نیت روزه را نکرده باشد روزه‌اش درست نیست»، و قول او که وقتی

غذایی برای خوردن نیافت، فرمود: «إِنِّي إِذَا صَائِمٌ» که «من اکنون روزه می‌شوم». این نیست، زیرا حدیث اول در فرض است و دوم در نفل است، و مراد از نفی نفی کمال است. رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا سَمِعَ النِّدَاءَ أَحَدُكُمْ..» الخ، من می‌گویم: مراد از ندا، ندای خاصی است که ندای بلال باشد، و این حدیث مختصر از این حدیث است که «إِنَّ بِلَالَ يُنَادِي بِلَيْلٍ..» هیچکسی را اذان بلال از خوردن و نوش و غیره باز ندارد، زیرا او به شب اذان می‌گوید.

افطار نمودن به آب و خرما:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا أَفْطَرَ أَحَدُكُمْ فَلْيُفْطِرْ عَلَى تَمْرٍ فَإِنَّهُ بَرَكَةٌ فَإِنْ لَمْ يَجِدْ تَمْرًا فَالْمَاءُ فَإِنَّهُ طَهُورٌ» که «هرگاه یکی از شما می‌خواهد افطار کند باید به خرما افطار کند که در آن برکت است و اگر خرما گیرش نیامد به آب افطار کند که پاک‌کننده است». من می‌گویم: شیرینی چیز است که طبع به آن تمایل دارد، بویژه به هنگام گرسنگی، و جگر آن را دوست می‌دارد، و طبایع عرب به آن تمایل داشتند، و در چنین چیزها میل، اثر دارد، پس صد در صد میل، آن‌ها را در جای مناسب از بدن، صرف می‌کند، و این یک نوع برکتی است.

ثواب کسی که به روزه‌دار افطاری بدهد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ فُطِرَ صَائِمًا أَوْ جَهَّزَ غَازِيًا، فَلَهُ مِثْلُ أَجْرِهِ» «کسی که به روزه‌داری افطاری داد یا تجهیزات غازی را فراهم نمود، برای او مانند اجر آن است». من می‌گویم: کسی که به روزه‌داری به این خاطر افطاری می‌دهد که او روزه گرفته است، و سزاوار تعظیم است، زیرا این افطاری دادن یک گونه صدقه و تعظیمی است برای روزه، و صله و همکاری است برای اهل طاعت، پس وقتی که صورت آن در صحایف اعمال مجسم می‌گردد، معنی روزه را از چند جهت در برمی‌گیرد، لذا باید پاداش را دریابد.

اذکار هنگام افطار:

از ذکرهای هنگام افطار: یکی این است: «ذَهَبَ الظَّمْأُ وَابْتَلَّتِ الْعُرُوقُ وَثَبَتَ الْأَجْرُ إِنْ شَاءَ اللَّهُ» «تشنگی برطرف شد، رگ‌ها تازه شدند و اجر ثابت گردید انشاء الله». و در این، قدردانی و سپاسگذاری است روی آن حالاتی که انسان آن‌ها را طبعاً یا عقلاً خوب می‌داند، و یکی دیگر این است: «اللَّهُمَّ لَكَ صُمْتُ وَعَلَى رِزْقِكَ أَفْطَرْتُ» «خدایا برای تو روزه گرفتم و بر رزق تو افطار کردم»، این شامل دو چیز است: یکی اخلاص در عمل، دوم شکر و سپاس بر نعمت.

روزه نباید به روز جمعه مختص باشد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يَصُومُ أَحَدُكُمْ يَوْمَ الْجُمُعَةِ إِلَّا أَنْ يَصُومَ قَبْلَهُ يَوْمًا أَوْ بَعْدَهُ يَوْمًا» «روزه نگیرد یکی از شما در روز جمعه مگر این که روزه بگیرد روزی پیش از آن یا بعد از آن». و نیز فرمود: «لَا تَخْتَصُّوا لَيْلَةَ الْجُمُعَةِ» الحديث، «شب جمعه را به طور ویژه در نظر نگیرید»، من می‌گویم: فلسفه‌اش دو چیز است:

یکی است سرّ تعمق، زیرا وقتی خداوند آن را به طاعاتی مختص نمود و فضایلش را بیان فرمود، پندارگاهی قرار گرفت که متعمقین در آن تعمق ورزند و روزه آن را نیز به آن فضایل ملحق سازند.

دوم تحقیق معنی عید، زیرا عید از شادی و سرور و لذت‌برداری، خبر می‌دهد، و در عید قرار دادن آن، امکان داشت بپندارند که این از آن اجتماعاتی است که طبعاً بدون اکراه به آن رغبت ورزند.

حرمت روزه گرفتن در روزهای عید:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا صَوْمَ فِي يَوْمَيْنِ الْفِطْرِ وَالْأَضْحَى» که «در دو روز، روزه‌ای نیست، یکی عید فطر، دوم عید قربان»؛ و نیز فرمود: «أَيَّامُ التَّشْرِيقِ أَيَّامُ أَكْلٍ وَشُرْبٍ، وَذَكَرَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ» «روزهای تشریق (یازدهم، دوازدهم، سیزدهم ذوالحجه) روزهای خورد و

نوش و ذکر خدا هستند». من می گویم: در این، تحقیق معنی عید، و گرفتن عبادت گذاری خشک و تعمق در دین است.

زن بدون اجازه شوهر روزه نفلی نمی تواند بگیرد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يَحِلُّ لِلْمَرْأَةِ أَنْ تَصُومَ وَرَوْجَهَا شَاهِدٌ إِلَّا بِإِذْنِهِ» که «حلال نیست برای زن که با حاضر بودن شوهرش بدون اجازه او روزه بگیرد»، من می گویم: زیرا روزه گرفتن زن بعضی از حقوق شوهر را فوت می کند، و شادی و لذت را بر او ناگوار می کند.

افطار روزه دار نفلی:

در این قول رسول خدا ﷺ: «الصَّائِمُ الْمُتَطَوُّعُ أَمِيرُ نَفْسِهِ إِنْ شَاءَ صَامَ وَإِنْ شَاءَ أَفْطَرَ» که «روزه دار نفلی اختیار خود را دارد، اگر می خواهد روزه بگیرد و اگر می خواهد افطار کند»، و قول او به عایشه و حفصه رضی الله عنهما: «أَفْضِيَا يَوْمًا آخَرَ مَكَانَهُ» که «روزی دیگر قضای آن را به جا بیاورید». اختلاف و تناقضی نیست؛ زیرا امکان دارد، معنی حدیث قبلی این باشد که افطار کند با لازم گرفتن قضای آن، و در حدیث دوم به آن دو زوجه مطهره، به قضا، به صورت استحباب دستور بفرماید، زیرا وفا نمودن به آنچه بر خود لازم کرده است موجب خاطر جمعی او می باشد، یا این که آن دو تا را به صورت خصوصی به قضا دستور بدهد که دید، آنان ناراحت شدند، چنانکه عایشه به هنگام حج گفت: «رَجِعُوا بِحَجِّ وَعِمْرَةٍ وَرَجِعَتْ بِحُجَّةٍ فَأَعْمَرَهَا مِنَ التَّنْعِيمِ» که «مردم دارند با حج و عمره برمی گردند، و من تنها با حج برمی گردم، پس رسول خدا ﷺ دستور داد که با او از تنعیم عمره انجام گیرد».

روزه داری که به فراموشی بخورد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ نَسِيَ وَهُوَ صَائِمٌ فَأَكَلَ أَوْ شَرِبَ فَلَيْتَمَّ صَوْمَهُ، فَإِنَّمَا أَطْعَمَهُ اللَّهُ وَسَقَاهُ» «اگر روزه داری به فراموشی خورد و نوشید، روزه خود را به پایان برساند، زیرا

خداوند به او طعام و آب داده است». من می گویم: جز این نیست که او در باره روزه در اثر فراموشی معذور قرار داده شد، نه در امری دیگر، زیرا روزه هیأت و شکل یاد دهنده ندارد، برخلاف نماز و احرام حج که هر دو هیأتی دارند از قبیل استقبال قبله و برهنه شدن از لباس دوخته، لذا روزه دار سزاوار بود تا معذور قرار گیرد.

افطار عمد در رمضان:

رسول خدا ﷺ در حق کسی که با زنش در روز رمضان عمل جنسی انجام داده بود، فرمود: «أَعْتَقَ رَقَبَةً» الحدیث، من می گویم: وقتی که او بر هتک حرمت شعائر الله هجوم آورد، و آغاز آن افراط، طبیعی بود، واجب شد تا با واجب کردن کفاره بر او برخورد بشود. اختلافی در مسواک زدن آن حضرت ﷺ و فرمایش او که «لَخُلُوفٌ فَمِ الصَّائِمِ أَطْيَبُ..» الحدیث، نیست، زیرا منظور از این قبیل گفتار مبالغه است، گویا گفت: این چنان پسندیده است که اگر خلوفی می داشت آن هم بنا به محبت او محبوب می شد.

روزه گرفتن مسافر و افطار او:

اختلافی در این قول رسول خدا ﷺ: «لَيْسَ مِنَ الْبِرِّ الصَّيَامُ فِي السَّفَرِ ذَهَبَ الْمُفْطَرُونَ بِالْأَجْرِ» «روزه داشتن در سفر نیکی نیست، روزه افطارکنندگان، اجر را بردند»، و قول او: «مَنْ كَانَتْ لَهُ حَمُولَةٌ تَأْوِي إِلَى شَبَعٍ فَلْيَصُمْ رَمَضَانَ حَيْثُ أَدْرَكَهُ» «هر کسی که سواری داشته باشد که او را بدون مشقت به منزل برساند باید روزه رمضان را بگیرد»، نیست زیرا قول اول در حق کسی است که روزه گرفتن بر او سخت باشد و منجر به ضعف و بی هوشی قرار گیرد، چنانکه راوی می گوید: «قَدْ ظَلَّلَ عَلَيْهِ» که «بر او سایه افکنده شد»، یا این که مسلمانان نیاز داشتند که بدون افطار نیاز آن ها برآورده نمی شد، چنانکه راوی می گوید: «فَسَقَطَ الصَّوْمُونَ وَقَامَ الْمُفْطَرُونَ» که «روزه داران به زمین افتادند و افطارکنندگان به پا خاستند»، یا این که شخص در دل خود رخصت افطار را ناگوار بداند و مانند این، از اسباب

دیگر، دوم در صورتی است که سفر خالی از مشقت باشد و از آن اسبابی که ذکر کردیم خالی باشد.

کسی که بمیرد در حالی که بر او قضای روزه باشد:

و در این قول رسول خدا ﷺ: «مَنْ مَاتَ وَعَلَيْهِ صَوْمٌ صَامَ عَنْهُ وَلِيُّهُ» «کسی که بمیرد و بر او روزه‌ای باشد ولیّ او، از جانب او روزه بگیرد»، و قول او که فرمود: «فَلْيُطْعَمَ عَنْهُ مَكَانَ كُلِّ يَوْمٍ مِسْكِينًا» که «از طرف او به جای هر روزی مسکینی را طعام باید داد»، اختلافی نیست، زیرا امکان دارد هریک به جای خود کافی باشد، و فلسفه آن دو چیز است: یکی به میت برمی گردد، زیرا بسیاری نفوس بعد از جدا شدن از جسد در می یابند که وظیفه‌ای از وظایفش که بر او واجب شده بود و از ترک دادنش مؤاخذه می شد، از او فوت شده است، پس بر این رنج می برد، و این دری از وحشت، بر روی او، باز می کند، پس شفقت بر او تقاضا می کند که نزدیکترین کس به او بلند شود و عمل او را به این نیت انجام دهد که از جانب او قرار گیرد، زیرا این همت او مفید خواهد شد، چنانکه در خویشاوندان می باشد، یا کاری دیگر مانند آن بکند، و همچنین است حال کسی که بمیرد و تصمیم گرفته بود که صدقه‌ای بدهد، اما موفق نشد، پس ولیّ او از جانب او صدقه کند، و ما در بحث نماز جنازه آنچه متعلق به صدقه دادن زندگان برای مردگان بود ذکر کردیم.

دوم به آیین اسلام برمی گردد، و آن تأکید شدیدی است، تا بدانند که روزه در هیچ صورت ساقط شدنی نیست، حتی زمان موت.

اموری چند متعلق به روزه

پاک نگهداشتن روزه از گفتار و کردار پست و خسیس:

باید دانست که کمال روزه در پاک نگهداشتن آن، از افعال و اقوال شهوانی، درندگی و شیطانی است؛ زیرا این ها هستند که اخلاق پست و خسیس را به نفس یادآوری می کنند، و او

را برای هیأت‌های فاسد وادار می‌سازند، و نیز کمال روزه در احتراز نمودن از چیزهایی است که منجر به شکستن روزه می‌شوند، و به آن دعوت می‌دهند.

از جمله امور اول است، قول رسول خدا ﷺ: «فَلَا يَزُفُثُ وَلَا يَصْنَعُ، فَإِنْ سَابَّهُ أَحَدٌ، أَوْ قَاتَلَهُ فَلْيَقُلْ إِنِّي صَائِمٌ» «بیهوده نگوید، سر و صدا نکند و اگر کسی به او بد و بیراه گفت، باید بگوید: من روزه هستم»، و نیز فرمود: «مَنْ لَمْ يَدَعْ قَوْلَ الزُّورِ وَالْعَمَلَ بِهِ فَلَيْسَ لِلَّهِ حَاجَةٌ فِي أَنْ يَدَعَ طَعَامَهُ وَشَرَابَهُ» «هرکسی که قول دروغ و عمل بر آن را ترک نکند، خداوند به این نیازی ندارد که او غذا و آب را ترک کند»، مراد از نفی در اینجا، نفی کمال است.

از جمله امور دوم است: «أَفْطَرَ الْحَاجِمُ، وَالْمَحْجُومُ» که «حاجم و محجوم افطار کردند»، زیرا محجوم خود را بنا به ضعف در معرض افطار قرار داد، و حاجم از این جهت که احتمال می‌رود به هنگام مکیدن آله حجامت، چیزی به حلقش فرو برود و او متوجه نباشد، و از این قبیل است بوسه گرفتن و به آغوش کشیدن، و مردم در این باره به افراط و تعمق رفته اند، و نزدیک شده که آن را به پایه رکن قرار دهند، پس رسول خدا ﷺ قولاً و عملاً واضح کرد که این، مفطر نیست و نه از روزه چیزی را می‌کاهد، و با لفظ رخصت اعلام داشت که در حق دیگران، ترک اولی است، ولی خود او مأمور بیان شریعت بود، پس این در حق او اولی است، و همچنین سایر آنچه از پایه محسنین به پایه عموم مؤمنین فرود می‌آیند، والله أعلم.

سنن انبیاء در باره روزه:

سنن انبیاء در باره روزه، مختلف بوده است، حضرت نوح علیہ السلام روزه دهر می‌گرفتند، حضرت داوود روزی روزه بود روز دیگر افطار می‌کرد، حضرت عیسی علیہ السلام یک روز روزه می‌گرفت و دو روز افطار می‌کرد.

رسول خدا ﷺ در حق خود چنین بود، آنقدر روزه می گرفت که گفته می شد هیچ افطار نمی کند، و چنان افطار می کرد که گفته می شد هیچ روزه نمی گیرد، و یک ماه کامل را روزه نمی گرفت، مگر ماه مبارک رمضان را، زیرا روزه گرفتن مانند: تریاک است، و تریاک باید به قدر معالجه مرض به کار گرفته شود.

چون قوم نوح علیهم السلام مزاج های شدیدی داشتند چنانکه در باره آن ها روایت هایی مرویست، و حضرت داوود نیروی و متانت داشت، چنانکه آن حضرت ﷺ فرمودند: «وَكَانَ لَا يَفِرُّ إِذَا لَاقَى» که «وقتی با دشمن برخورد می کرد فرار نمی کرد»، و حضرت عیسی علیهم السلام ضعیف بود که اهل و مالی نداشت، پس هریکی مناسب به حال خویش روشی را اختیار نمود، و پیامبر ما ﷺ به فواید روزه و افطار عارف و آگاه بود، و بر مزاج خویش و آنچه برایش مناسب بود آگاهی داشت، پس مناسب به مصلحت وقت، آنچه را خواست اختیار نمود، و برای امت خویش روزه هایی را اختیار فرمود.

روزه عاشورا:

از آنجمله است روزه یوم عاشورا، راز مشروعیتش این که آن وقتی است که خداوند به حضرت موسی علیهم السلام در قبال فرعون و قوم او، نصرت و پیروزی عنایت فرمود، حضرت موسی علیهم السلام با روزه گرفتن در این روز، شکر خدا را به جا آورد، و سنت بین اهل کتاب و عرب به جا ماند، رسول خدا ﷺ نیز آن را به جا گذاشت.

روزه روز عرفه:

از آنجمله است روزه روز عرفه، فلسفه آن این است که کسی که این روز را روزه می گیرد خود را شبیه به حجاج قرار داده به سوی آنان اشتیاق پیدا می کند، و به سوی رحمت الهی که بر حجاج نازل می شود، تعرض می نماید، و راز برتری آن بر روزه روز عاشورا این است که او در رحمتی که در این روز نازل شده غوطه می خورد، و آن که روز عاشورا را روزه می گیرد خود را در معرض رحمتی قرار می دهد که گذشته است، و می خواهد آن را

به سوی خود جلب نماید، پس رسول خدا ﷺ خواست که ثمره این غوطه خوردن در دریای رحمت را که کفاره گناهان گذشته و موجب دور نگهداشتن از ارتکاب با گناه در آینده است، برای روزه روز عرفه قرار دهد، اما آن حضرت ﷺ این روز را در عرفات روزه نگرفت که فلسفه آن را ما در بحث قربانی و نماز عید قبلاً بیان کردیم که روزه گرفتن برای پدید آوردن شباهت با حجاج است، و در عرفات مردم خود، حاجی هستند.

روژه شش روز از شوال:

از آنجمله است روزه شش روز از شوال که رسول خدا ﷺ در این باره فرمود: «من صام رمضان فأتبعه ستاً من شوال كان كصيام الدهر كله» «هرکسی که رمضان را روزه بگیرد و سپس پشت سرش شش روز از شوال روزه بگیرد، گویا کل زمان را روزه گرفته است»، راز مشروعیتش این که این روزها مانند سنن رواتب، در نمازها هستند که به خاطر تکمیل فایده نماز نسبت به مزاج‌هایی که کاملاً فایده نماز را نتوانسته‌اند بردارند، می‌باشند، و جز این نیست که در بیان فضیلت، تشابه به روزه کل دهر را به طور ویژه بیان فرمود، زیرا قانون مقرری هست که هر نیکی به ده برابر است و با روزه گرفتن شش روز همراه با رمضان حساب کامل می‌گردد.

روزه سه روز از هر ماه:

از آنجمله است روزه سه روز از هر ماه، زیرا به حساب هر نیکی به ده برابر، شبیه به روزه کل زمان است، ثانیاً سه، پایین‌ترین حد کثرت است، روایات در اختیار نمودن این سه روز، مختلف می‌باشند، وارد شده که آن حضرت ﷺ به ابوذر گفت: «يَا أَبَا ذَرٍّ إِذَا صُمْتَ مِنَ الشَّهْرِ ثَلَاثَ أَيَّامٍ فَصُمْ ثَلَاثَ عَشْرَةٍ وَأَرْبَعَ عَشْرَةَ وَخَمْسَ عَشْرَةَ» که «ای ابوذر هرگاه از ماهی سه روز روزه گرفتی، پس سیزدهم، چهاردهم و پانزدهم را روزه بگیر».

و نیز وارد شده است که آن حضرت ﷺ، از یک ماهی شنبه، یکشنبه و دوشنبه را روزه می‌گرفت، و از ماه دیگر سه شنبه، چهارشنبه و پنجشنبه را روزه می‌گرفت، و نیز وارد شده

است که سه روز از آغاز هر ماه روزه می گرفت، و وارد شده است که به ام سلمه دستور داد که سه روز روزه بگیرد که اول آن‌ها: دوشنبه یا پنجشنبه باشد، و هریکی از این‌ها وجهی دارد.

شب قدر:

باید دانست که شب قدر، دو تا هستند: یکی آن که در آیه ۴ سوره دخان است: ﴿فِيهَا يُفَرَّقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ﴾. «هر کار استواری در آن [شب] فیصله می‌یابد».

و در این شب کل قرآن به صورت مجموع نازل گردید، سپس قسط‌وار نازل شد، و این یک شبی دایر در کل سال و لازم نیست که آن در ماه مبارک رمضان باشد، البته بودنش در رمضان گمان غالب است، اما روی این که در آن سال که قرآن نازل شد این شب در رمضان قرار گرفته بود، اتفاق وجود دارد.

دوم آنست که در آن نوعی از روحانیت انتشار می‌یابد، ملائکه به زمین فرود می‌آیند، مسلمانان در آن بر عبادت متفق می‌شوند، انوارشان در میان‌شان منعکس می‌گردند، و شیاطین از آن‌ها دور می‌شوند، دعاها و طاعات‌شان پذیرفته می‌شوند، و این یک شبی از هر ماه مبارک رمضان در شب‌های می‌باشد که گاهی متقدم و گاهی متأخر می‌گردد، و از ماه رمضان بیرون نمی‌رود، پس هرکسی شب اول را در نظر گرفته است می‌گوید که: آن در طول سال است، و کسی که دوم را در نظر دارد می‌گوید که: آن در دهه آخر رمضان است، و رسول خدا ﷺ فرمود: «أَرَى زُرِّيَاكُمْ قَدْ تَوَاطَّاتُ فِي السَّبْعِ الْأَوَّخِرِ فَمَنْ كَانَ مُتَحَرِّبَهَا فَلْيَتَحَرَّهَا فِي السَّبْعِ الْأَوَّخِرِ» «می‌بینم که خواب‌های شما در هفته آخر متفق شده اند، پس هرکسی در تلاش آنست، باید آن را در هفته آخر تلاش کند»، و نیز فرمود: «أُرِيتُ هَذِهِ اللَّيْلَةَ ثُمَّ أُنْسِيَتْهَا، وَقَدْ رَأَيْتُنِي أَسْجُدُ فِي مَاءٍ وَطِينٍ» که «این شب به من نشان داده شد، سپس فراموش گردانیده شدم، و دیدم که در آب و گل، سجده می‌کردم»، پس این در شب بیست و یکم قرار گرفت، و اختلاف صحابه در این باره مبتنی بر اختلاف ایشان دریافتن

آنست، از دعا‌های شب قدر این است: «اللَّهُمَّ إِنَّكَ عَفُوٌّ تُحِبُّ الْعَفْوَ فَاعْفُ عَنِّي» «خدایا تو عفوکننده‌ای، عفو را دوست می‌داری از من درگذر».

اعتکاف در مسجد:

و چون اعتکاف در مسجد سبب آسودگی خاطر، صفای قلب، فارغ شدن برای طاعت، تشبه به ملائکه و در پی شب قدر بودن است، رسول خدا ﷺ آن را در دهه آخر اختیار نمود، و آن را برای محسنین امت خویش سنت قرار داد، حضرت عایشه رضی الله عنها فرمود: سنت بر معتکف این است که از کسی بیمارپرسی نکند، و در نماز جنازه شرکت ننماید، و به زن دست نزند، و با او مباشرت نکند، و از مسجد بدون ضرورت بیرون نرود، و اعتکاف بدون روزه نیست، و اعتکاف به جز در مسجد جامع نیست. من می‌گویم: و این برای تحقق یافتن معنی اعتکاف است، و تا این که برای طاعت ابهت و شانی باشد، و بر نفس سخت گذشته و مخالف با عادت باشد، والله أعلم.

***

از ابواب حج

مصالح ملاحظه شده در حج:

مصالحی که در حج ملاحظه می گردند، عبارت از چند امور هستند: از آنجمله است تعظیم بیت الله، زیرا آن از شعایر الله است، و تعظیم آن تعظیم خود خداوند، به حساب می آید.

از آنجمله است: تحقق معنی اجتماع، زیرا هر دولت و آیین یک اجتماعی دارند که دور و نزدیک در آن شرکت می کنند تا که با یکدیگر آشنا گردند، و احکام دین و آیین را از یکدیگر یاد گیرند، از شعایر آن، تعظیم به جا بیاورند، و حج میدان اجتماع مسلمانان، ظهور شوکت آنان، اجتماع جنودشان و بزرگداشت آیین آنهاست، و همین است منظور از قول خداوند که می فرماید: ﴿وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَأَمْنًا﴾^(۱) «یاد بفرما وقتی که کعبه را مرجع مردم و باعث امن قرار دادیم».

موافقت به آنچه از حضرت ابراهیم علیه السلام به ارث رسیده است:

از آنجمله است: موافقت به آنچه از حضرت ابراهیم علیه السلام و حضرت اسماعیل علیه السلام مردم به ارث برده اند، زیرا این دو بزرگوار، پیشوا و امام آیین حنیفی، و شریعت مقررکننده آن، برای عرب می باشند، رسول خدا صلی الله علیه و آله مبعوث شده است تا به وسیله او، این آیین غلبه یافته کلمه آن عالی گردد، همین است منظور قول خداوند: ﴿مِلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ﴾^(۲).

پس واجب است که از آنچه از این دو امام مستفیض شده مانند خصال فطرت و مناسک حج، نگهداری و محافظت شوند، همین است منظور از قول رسول خدا صلی الله علیه و آله: «قِفُوا عَلَى مَشَاعِرِكُمْ فَإِنَّكُمْ عَلَى إِرْثٍ مِنْ إِرْثِ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ» که «بر مشاعر خویش وقوف کنید، زیرا بر ارث پدرتان ابراهیم قرار دارید».

رفق و نرمش با خاص و عام در حج:

(۱) - سورة بقره، آیه ۱۲۵.

(۲) - سورة حج، آیه ۷۸.

از آنجمله است: اتفاق نمودن بر چیزی که نرمش از آن برای هر خاص و عام تحقق یابد، مانند فرود آمدن در میدان منی، گذراندن شب در مزدلفه، زیرا اگر روی این صلاح و اتفاق نمی شد، بر آنان سخت می گذشت، و اگر روی این تاکید نمی شد، همه بر آن اجتماع و اتفاق نمی کردند، در حالت پراکندگی و انتشار، می ماندند.

از آنجمله است: انجام اعمالی که اعلان دارد بر این که انجام دهنده آن ها شخص موحد، تابع حق، متدین به دین حنیفی و شکرگذار از خداست بر آنچه بر نخستین پیروان این آیین عنایت فرموده است، مانند سعی در میان صفا و مروه.

حج ریشه ای است در میان عرب:

از آنجمله است که اهل جاهلیت، حج به جا می آوردند، و حج ریشه دین، آنان بود، ولی بعداً چیزهایی در آن آمیختند که از حضرت ابراهیم منقول نبودند، و این یک گونه اختلافی از آنان بود که در آن شریک کردن غیر خدا به خدا وجود داشت، مانند تعظیم نمودن به اساف، نائله و مانند احرام بستن برای مناة طاغی، و مانند گفتن شان: «لَا شَرِيكَ لَكَ إِلَّا شَرِيكًا هُوَ لَكَ» اینگونه اعمال سزاوار بودند که از آن ها جلوگیری بشوند و روی این تأکید بشود.

عرب ها اعمالی را از طرف خود در حج انجام می دادند که باطل بودند:

و اعمالی را در حج آمیختند که آن ها را از طرف خود، به خاطر فخر و عجب انجام می دادند، مانند گفتن حمس (قریش) «نحن قِطان الله، فلا نخرج من حرم الله» که «ما مجاوران و همسایگان خدا هستیم، لذا از حرم بیرون نمی رویم»، بر این گفته آنان این آیه نازل گردید: ﴿ثُمَّ أَفِضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ﴾^(۱) «باز از جای برگردید که دیگران برمی گردند». و مانند یادبود آباء و اجداد در میدان منی و افتخار نمودن به یاد آنان که خدا در

(۱) - سورة بقره، آیه ۱۹۹.

رد آن نازل فرمود: ﴿فَاذْكُرُوا اللَّهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا﴾^(۱) که «خداوند را همچون یاد کرد پدرانتان بلکه به یاد کردی [بهتر و] بیشتر، یاد کنید». و چون انصار به این اصل پی بردند، در انجام سعی بین صفا و مروه احساس تنگدلی کردند، خداوند فرمود: ﴿إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ﴾^(۲) که «صفا و مروه از شعائر الله می‌باشند»، نباید از سعی آنها تنگدل شد.

اهل جاهلیت در حج قیاسات فاسدی ایجاد کرده بودند:

از آنجمله این است که اهل جاهلیت قیاسات فاسدی را در حج ایجاد نموده بودند، این هم از باب تعمق در دین می‌باشد، و در آنها برای مردم تنگناست، لذا شایسته است که منسوخ و متروک گردند، مثلاً می‌گفتند، محرم در ورود به اتاق از در، اجتناب کند و خود از پشت به دیوار بالا رفته یا نقاب‌زده وارد می‌شدند و می‌پنداشتند که وارد شدن از در، یک گونه ارتفاق حاصل کردن است که با احرام منافات دارد، پس این آیه نازل شد: ﴿وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا﴾^(۳) که «و نیکوکاری آن نیست که [در حال احرام] به خانه‌ها از پشتشان درآیید».

اهل جاهلیت تجارت در موسم حج را مکروه می‌دانستند:

مانند مکروه‌پنداشتن تجارت در موسم حج، به این پندار که در اخلاص عمل برای خدا، خلل می‌آورد، پس در ردش این آیه نازل گردید: ﴿لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا

(۱) - سورة بقره، آیه ۲۰۰.

(۲) - سورة بقره، آیه ۱۵۸.

(۳) - سورة بقره، آیه ۱۸۹.

مِّن رَّبِّكُمْ»^(۱) «بر شما در آنکه [به موسم حج] از پروردگارتان روزی بخواهید گناهی نیست».

و مانند پسند کردنشان که بدون زاد و راحله حج به جا بیاورند، و می گفتند: «نَحْنُ الْمُتَوَكِّلُونَ» که «ما متوکل به خدا هستیم». بنابراین، بر مردم به سؤال فشار وارد می کردند که از حد فراتر پا می نهادند، لذا در رد این عمل، این آیه نازل گردید: ﴿وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى﴾^(۲) که «توشه برای خود بردارید، و بهترین توشه تقوی است (که از مردم سؤال نکنید)».

اهل جاهلیت به جا آوردن عمره در موسم حج را مکروه می گفتند:

مانند گفتنشان که «من أفجر الفجور العمرة في أيام الحج» که «به جا آوری عمره در روزهای حج از بدترین گناههاست»، و می گفتند: «إذا انسلخ صفر، وبرأ الدبر، وعفا الأثر حلت العمرة لمن اعتمر» که «هرگاه ماه صفر گذشت و زخم پشت حیوانها بهبودی یافت و رد پا گم شد، عمره به جا آوردن برای کسی که می خواهد عمره به جا آورد، حلال شد»، در صورتی که در این روش تنگی برای آفاقیان وجود داشت، زیرا مجبور می شدند برای ادای عمره سفر مجددی داشته باشند، لذا رسول خدا ﷺ به مردم در حجة الوداع دستور داد تا با به جا آوردن عمره از احرام بیرون آیند و سپس حج کنند، و در این باره شدت به کار برد تا بر عادت آنها و آنچه در دلهایشان جای گرفته انکار نماید.

حج در عمر یک بار فرض است:

(۱) - سورة بقره، آیه ۱۹۸.

(۲) - سورة بقره، آیه ۱۹۷.

رسول خدا ﷺ فرمود: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ فُرِضَ عَلَيْكُمُ الْحَجُّ فَحُجُّوا» فَقَالَ رَجُلٌ: أَكُلَّ عَامٍ يَا رَسُولَ اللَّهِ فَسَكَتَ حَتَّى قَالَهَا ثَلَاثًا فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: «لَوْ قُلْتُ نَعَمْ لَوَجِبَتْ، وَلَكِنِّي اسْتَطَعْتُكُمْ» که «ای مردم حج بر شما فرض شده، لذا حج به جا آورید، مردی گفت: یا رسول الله هر ساله حج کنیم، آن حضرت ﷺ خاموش ماند، تا این که او این را تا سه بار تکرار نمود، آن حضرت ﷺ فرمود: اگر می گفتم: آری، واجب می شد و آنگاه نمی توانستید آن را به جا بیاورید».

من می گویم: فلسفه آن این است که آن امری که برای نزول وحی آمادگی پدید می آورد، این است که مردم به سوی آن امر، روی بیاورند، علم و همت شان آن را به قبول تلقی نمایند، سپس پیامبر به آن توجه نموده آن را از خدا بخواهد، پس وقتی که این دو امر باهم جمع شوند، لازماً موافق به آن، باید وحی نازل گردد، از این باید عبرت گرفت که خداوند هیچ کتابی را به جز به زبان قوم او و به لغتی که آنان آن را درک کنند، نازل نفرموده است، حکم و دلیلی بر آن ها عرضه نکرده مگر این که به فهم آن ها نزدیک باشد، ولی بایست این طور باشد زیرا مبدأ وحی لطف الهی است، و لطف در این است که تا حد الإمكان نزدیکترین چیز به اجابت برگزیده شود.

فضیلت حج مبرور:

از آن حضرت ﷺ سؤال گردید: «کدام عمل افضل است؟ فرمود: ایمان به خدا و رسول، باز سؤال شد، سپس کدام؟ فرمود: جهاد در راه خدا، باز سؤال شد: سپس کدام؟ فرمود: حج مبرور»، اختلافی در این حدیث و حدیث بعدی نیست که در باره فضیلت ذکر فرمود: «أَلَا أَنْبِئُكُمْ بِأَفْضَلِ أَعْمَالِكُمْ؟» که «آیا شما را به بالاترین عمل شما خبر ندهم؟» زیرا فضیلت به اعتبارهای مختلف، مختلف می شود، هدف در اینجا فضیلت به اعتبار بالا بردن دین خدا و ظهور شعائر الله است، و به این اعتبار بالاتر پس از ایمان، از جهاد و حج نخواهد شد.

رسول خدا ﷺ فرمود: «هرکسی برای خدا حج نمود و به رفث و فسق نپرداخت چنان پاک و صاف برمی گردد مانند روزی که از مادر متولد شده است».

و نیز فرمود: «به جا آوری یک عمره تا عمره دیگر کفاره بین آنهاست، و حج مبرور پاداش جز جنت نخواهد داشت».

و نیز فرمود: «حج و عمره را پشت سر هم به جا بیاورید». من می گویم: تعظیم به جا آوری شعائر الله و غوطه خوردن در عمق رحمت الهی، گناهها را کفاره می کند، و به جنت می رساند، چون حج مبرور، متابعه بین حج و عمره و به کثرت به جا آوری آنها، نصاب مناسبی برای جلب رحمت الهی است، این دو چیز برای آن، ثابت کرده شد، و عدم رفت و فسق به این خاطر شرط گردید که این غوطه خوردن، تحقق یابد، زیرا هرکس مرتکب به رفت و فسوق باشد رحمت خدا از او روگردان شده برایش کامل نخواهد شد.

به جا آوری عمره در رمضان:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ عُمْرَةً فِي رَمَضَانَ تَعْدِلُ حَجَّةً» که «به جا آوری عمره ای در رمضان، با حجی برابر است»، من می گویم: فلسفه آن اینست، حج که بر عمره برتری دارد از آنجاست که دو چیز را در بر دارد، یکی تعظیم شعائر الله، دوم اجتماع مردم که موجب جلب رحمت خداوند است، و عمره در رمضان نیز همین دو امر را در بر دارد، زیرا رمضان وقتی است که انوار نیکان بر یکدیگر منعکس می شوند و روحانیت نازل می گردد.

مجازات کسی که با وجود استطاعت، تارک حج باشد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ مَلَكَ زَادًا وَرَاحِلَةً تَبْلُغُهُ إِلَى بَيْتِ اللَّهِ وَلَمْ يَحُجَّ فَلَا عَلَيْهِ أَنْ يَمُوتَ يَهُودِيًّا أَوْ نَصْرَانِيًّا» «کسی که زاد و راحله داشته باشد و حج نکند اشکالی نیست که یهودی یا نصرانی شده، بمیرد». من می گویم: ترک دادن رکنی از ارکان اسلام مشابه آنست که کسی از آیین اسلام خارج بشود، و تارک حج از آنجا به یهودی و نصرانی و تارک نماز به مشرک شبیه قرار داده شد که یهود و نصرانی نماز می خواندند و حج نمی کردند، و مشرکان عرب حج می کردند و نماز نمی خواندند.

تذليل نفس در حج، اعلايي است براي کلمه الله:

به رسول خدا ﷺ گفته شد که حج چیست؟ فرمود: «الشَّعْثُ التَّفِلُّ» «شوریده موی و غبار آلود»، باز گفته شد: کدام حج افضل است؟ فرمود: «الْعَجُّ وَالشَّجُّ» «صدا بلند کردن و خون ریختن»، باز گفته شد: مراد از سیل چیست؟ فرمود: «الزَّادُ وَالرَّاحِلَةُ». من می گویم: مناسب به شأن حاجی این است که نفس خود را در برابر خدا ذلیل قرار دهد، و مصلحت ملاحظه شده در حج، اعلاي کلمه الله، موافق به سنت ابراهیم و یادآوری از نعمت خداوند بر اوست، سیل به زاد و راحله تفسیر گردید، زیرا به سبب این دو چیز، آن سهولت و تیسیری به دست می آید که ملاحظه اش در امثال حج از طاعات مشقت آور واجب است، و ما در بحث نماز جنازه و روزه گرفتن از طرف میت آنچه بر حج بدل از طرف دیگری برمی گردد، ذکر کردیم.

صفت مناسک

باید دانست که مناسک موافق به آنچه از صحابه و تابعین و سایر مسلمانان مستفیض است، چهار تاست: حج مفرد، عمره مفرد، تمتع و قران.

اهل مکه از مکه احرام می بندند:

حج برای ساکنان حرم مکه این است که از خود حرم، احرام ببندند، و در احرام از عمل جنسی، دواعی آن، تراشیدن موی، گرفتن ناخن، پوشیدن لباس دوخته، پنهان کردن سر، مالیدن خوشبوی و شکار کردن خودداری نمایند، و نیز موافق به یک مسلک از عقد نکاح هم اجتناب نمایند، باز به عرفات بروند و تا غروب در آنجا بمانند، سپس از آنجا بعد غروب آفتاب برگشته در مزدلفه شب بگذارند، کمی قبل از طلوع خورشید از آنجا حرکت کرده به منی بیایند و جمرة الکبری (عقبه) را سنگریزه بزنند، و اگر هدی^(۱) همراه دارند آن ها را ذبح

(۱) - قبلاً گفته شد.

یا نحر نمایند، و بعد از آن با تراشیدن سر یا کوتاه کردن موی، از احرام بیرون آیند، و سپس از آن طواف افاضه را به جا بیاورند، و بین صفا و مروه سعی کنند.

اهالی آفاق از میقات‌ها احرام می‌بندند:

آفاقی باید از میقات احرام ببندد، پس اگر به مکه قبل از وقوف عرفات وارد شد، طواف قدوم را به جای آورد و در آن رمل^(۱) می‌کند، بین صفا و مروه سعی انجام می‌دهد، سپس بر احرام خود باقی می‌ماند تا که به روز عرفه وقوف می‌نماید، و رمی، حلق و طواف به جا می‌آورد ولی در این طواف رمل و سعی وجود ندارد.

احرام برای عمره:

عمره عبارت است از بستن احرام از حل، پس اگر آفاقی است از میقات احرام می‌بندد، سپس طواف و سعی و حلق یا قصر به جا می‌آورد.

احرام متمتع:

تمتع این است که آفاقی در ماه‌های حج از میقات برای عمره احرام می‌بندد، و به مکه وارد شده عمره خود را به اتمام می‌رساند و از احرام بیرون آمده به صورت حلال باقی می‌ماند تا این که روز هشتم به حج احرام بسته حج را به جا می‌آورد، و بر اوست هدیی که میسر باشد آن را ذبح کند.

احرام در حج قران:

قران این است که آفاقی برای حج و عمره هردو باهم از میقات احرام ببندد، سپس به مکه وارد شده عمره به جا آورد و سپس بر احرام خود باقی بماند تا این که از تمام افعال حج فارغ گردد، و بر او لازم است یک طواف و یک سعی به جا بیاورد موافق به یک قول، و دو

(۱) - رمل: هروله رفتن.

طواف و دو سعی کند موافق به قولی دیگر^(۱)، سپس هدی میسری ذبح کند، وقتی می خواهد از مکه بیرون رود برای وداع یک طوافی ادا کند.

احرام به جای تکبیر تحریمه در نماز است:

باید دانست که احرام در حج و عمره به جای تکبیر تحریمه در نماز است، در آن اخلاص و تعظیم منعکس می گردند، و عزیمت حج با فعلی ظاهر، منضبط می شود، و در آن نفس برای خدا متذل و خاشع می گردد، بدینگونه که لذات، عادات مالوف و تجمل را کنار می گذارد، و در آن تحمل مشقت ها، ژولیدگی و غبارآلودگی متحقق می شود.

محرم از چه چیزها پرهیز می کند:

مشروع گردیده است که محرم به خاطر متحقق کردن تذلل، زینت را ترک کرده ژولیدگی را اختیار نماید، و نیز به خاطر ابهت دادن به استحضار خوف خدا و تعظیم او، و مؤاخذة نمودن نفس که در خواهشاتش، آزاد گذاشته نشود، شکار یک نوع لهو و توسع است چنانکه آن حضرت ﷺ فرمود: «من اتبع الصيد لها» «کسی که در پی شکار کردن قرار گیرد به لهو مبتلا می شود»، از خود رسول خدا ﷺ و کبار صحابه شکار کردن ثابت نیست، اگرچه آن را فی الجملة مجاز قرار داده است.

عمل جنسی یک گونه انهماک در شهوت حیوانی است. بنابراین، مسدود کردن دروازه آن به صورت کلی مجاز قرار نگرفت، زیرا که آن با قانون شرع مخالف است، ولی حد اقل باید در بعضی اوقات از آن نهی بشود، مانند حالت احرام، اعتکاف، روزه و بعضی اماکن، مانند مساجد.

لباس محرم:

(۱) - قول اول از اهل مدینه و امام شافعی است و دوم از امام ابوحنیفه.

از رسول خدا ﷺ سؤال گردید که محرم چه لباسی بپوشد فرمود: «لَا تَلْبَسُوا الْقُمُصَ، وَلَا الْعَمَائِمَ، وَلَا السَّرَاوِيلَاتِ، وَلَا الْبِرَانِسَ، وَلَا الْخِفَافَ» که «قمیص، عمامه، شلوار کلاه (یا بارانی) و موزه نپوشید». و نیز به بیابان نشینی فرمود: «أَمَّا الطَّيِّبُ الَّذِي بِكَ فَاغْسِلْهُ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ وَأَمَّا الْجَبَّةُ فَانْزِعْهَا» «بوی خوشی را که به تو چسبیده سه بار بشو و جبهه را در آور».
 فرق در لباس دوخته و آنچه در حکم آنست و بین غیر آنها این است که لباس دوخته ارتفاق، تجمل و زینتی است، و غیر دوخته ستر عورت است. ترک اول تواضع است و ترک دوم بی ادبی است.

خواستگاری محرم و نکاح او:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يَنْكِحُ الْمُحْرِمُ، وَلَا يُنْكَحُ، وَلَا يَخْطُبُ» که «محرم نکاح کسی را نمی بندد و نه خودش نکاح می کند و نه پیام خواستگاری می دهد». و مروی است که آن حضرت ﷺ میمونه را در حال احرام ازدواج نمود.
 من می گویم: اهل حجاز از صحابه، تابعین و فقها فرموده اند که: سنت برای محرم، این است که نکاح نکند، و اهل عراق فرموده اند که: نکاح کردن محرم جایز است، و در این خفایی نیست که اختیار نمودن احتیاط بالاتر است، در صورت اول رازش این است که نکاح از ارتفاق مطلوب، بالاتر از شکار است، و نباید انشاء نکاح را بر ابقای آن مقایسه نمود، زیرا شادی و سرور در ابتداست. بنابراین، در باب نکاح، عروس ضرب المثل می باشد نه ابقا.

محرم شکار نمی کند و ذبح می کند:

باز لازم است که برای شکار محرم ضابطه ای باشد، گاهی انسان آنچه را می خواهد بخورد ذبح می کند، و گاهی چنین حیوانی را می کشد که نمی خواهد آن را بخورد، بلکه می خواهد برای شکار تمرین کند، و گاهی حیوانی را به این نیت می کشد که می خواهد شر آن را از خود یا از ابنای نوع خود دفع نماید، و گاهی دامها را ذبح می نماید، پس کدامیک از اینها شکار می باشد؟ پس رسول خدا ﷺ فرمود: «خَمْسٌ لَا جُنَاحَ عَلَى مَنْ قَتَلَهُنَّ فِي الْحَرَمِ

وَالْإِحْرَامُ: الْفَارَةُ، وَالْعَقْرَبُ، وَالْغُرَابُ، وَالْحِدَاةُ، وَالْكَلْبُ الْعُقُورُ»، الجامع المؤذي الصائل على الإنسان أو على متاعه. «پنج حیوان هست که گناهی نیست بر کسی که آن‌ها را در حرم، یا احرام بکشد: موش، کلاغ، کرگس، کژدم و سگ گزنده»، علت جامع در این‌ها، مودی و حمله کردن آن‌ها بر انسان یا کالای اوست، زیرا وقتی مردم به سوی بررسی عرف برگردند، به این‌ها شکار گفته نمی‌شود، همچنین دام‌ها و ماکیان و امثال این‌ها که عادت به نگهداشتن آن‌ها در خانه‌هاست که به آن‌ها شکار نمی‌گویند، و اما اقسام دیگر، ظاهر این است که آن‌ها شکار هستند.

میقات‌های حج:

ذو الحلیفه برای اهل مدینه، جحفه برای اهل شام، قرن منازل برای اهل نجد و یلملم برای اهل یمن میقات مقرر گردیدند، پس این‌ها برای نامبردگان و کسانی که از روی آن‌ها به خاطر حج و عمره رد بشوند میقات می‌باشند، و هرکسی که داخل از میقات سکونت دارد میقاتش از منزلش می‌باشد، تا جایی که میقات اهل مکه از خود مکه می‌باشد که از آنجا احرام می‌بندند.

من می‌گویم: اصل در میقات‌ها این است که وقتی رفتن به سوی مکه به صورت ژولیدگی، غبارآلود و ترک کردن زیاده روی‌های نفسانی، امر مطلوبی بود، و دستور به احرام بستن از شهر خود حاجی حرج ظاهری دربر داشت، زیرا وطن بعضی به فاصله مسیر یک ماه، دو ماه و بیشتر بود، واجب شد که اماکن مشخصی در دور و بر، کعبه مختص قرار بگیرد، تا از آنجا احرام بندند، و از آنجا بدون احرام تجاوز نمایند، و لازم است که این اماکن ظاهر و مشهور باشند و برکسی مخفی نمانند، و اهالی آفاق از آن‌ها رفت و آمد داشته باشند، پس این را بررسی نمود و به این مواضع حکم داد.

بعیدترین میقات را برای اهل مدینه مقرر نمود، زیرا آن فرودگاه وحی، و مرجع ایمان و دارالهجرة و نخستین قریه‌ای بود که به خدا و رسول ایمان آورد، پس اهالی آن سزاوارتر بودند که در اعلاى کلمة الله مبالغه نمایند، و برای انجام عبادت بیشتری، اختصاص یابند، و نیز

این نزدیکترین منطقه بود که در عهد آن حضرت ﷺ نسبت به جؤاثی، طائف، یمامه و غیره ایمان آورده و در ایمان اخلاص نشان داده است، لذا بر آن هیچ حرج و تنگی پیش نخواهد آمد.

فلسفه وقوف به عرفات:

راز در وقوف به عرفات، این است که برای اجتماع مسلمانان در زمان و مکان واحد که راغب به رحمت خدا و داعی و متضرع به سوی او باشند، اثر به سزایی در نزول برکات و انتشار روحانیت خواهد داشت، و از اینجاست که شیطان در آن روز ذلیل تر و رسواتر خواهد شد، و نیز این اجتماع آنان تحقیق معنی عرضه است، و اختصاص این روز و این مکان از انبیاء علیهم السلام بنابر آنچه از حضرت آدم و انبیای بعد از او است، امر متواتری می باشد، و پابندی به آنچه از سلف صالح سنت قرار گرفته است، اصلی است در باب توقیت.

فلسفه نزول در میدان منا:

راز در فرود آمدن به منی، این است که آن در زمان جاهلیت بزرگترین بازاری مانند بازار عکاظ، ذوالمجاز و غیره بود، و از این جهت، بر اجتماع در آنجا اتفاق نمودند که حج جامع اقوام و ملل زیادی است که از گوشه و کنار می آیند، و از این بهتر موسمی برای تجارت و استفاده از آن برای این اجتماع وجود نداشت، و خود شهر مکه از این قشون مختلف، در تنگنا قرار داشت، و اگر شهری و بیابانی، معروف و غیر معروف آنان بر فرود آمدن در چنین فضایی، مانند منا اتفاق نمی کردند در تنگنا قرار می گرفتند، و اگر در فرود آمدن خصوصیتی قایل می شدند نارضایتی و ناراحتی پدید می آمد.

و چون عادت به نزول در آن جریان داشت، پس عادت و حمیت عرب متقاضی شد که هر قبیله ای در تفاخر و تکاثر، و یاد بود آبا و اجداد، و نمایش نیروی خود، و کثرت اعوان خویش بکوشند تا دور و نزدیک آن را مشاهده نموده خبر آنان به گوشه و کنار جهان منتقل گردد، و اسلام به چنین اجتماعی نیاز داشت، تا شوکت مسلمانان، و عده و عده آنان ظاهر گردد، و دین خداوند غالب آمده آوازه اش به اقصای نقاط برود، و بر هر گوشه ای از جهان

غالب آید، لذا پیامبر ﷺ این اجتماع را به جا گذاشت و بر آن وادار نمود و به آن دعوت کرد، تفاخر و یاد و بود آبا و اجداد را منسوخ اعلام داشت، و به جای آن ذکر الله را تعیین نمود، همانگونه که میهمان‌نوازی و ولیمه‌ها را به جای گذاشت مانند ولیمه نکاح و عقیقه مولود، زیرا در آن فواید بزرگی در تدبیر منزل وجود داشت.

فلسفه ماندن به هنگام شب در مزدلفه:

فلسفه گذراندن شب در مزدلفه: این است که آن سنت قدیمی در میان آن‌ها بود، و شاید از این جهت روی آن اتفاق کرده بودند که دیدند مردم چنان اجتماعی دارند که در غیر این جا، معهود نیست، و اینگونه اجتماعات مظنه مزاحمت و درگیری است که یکدیگر را پایمال نموده از بین ببرند، و برگشت‌شان از عرفات بعد از مغرب بود، و تمام طول روز را در خستگی و کوفتگی گزرانیده بودند که از راه‌های دور و دراز می‌آمدند، پس اگر هجوم می‌آوردند که به منا به این شکل بیایند، در مشقت قرار می‌گرفتند، اهل جاهلیت قبل از غروب از عرفات برمی‌گشتند، و چون در این مقدار معینی وجود نداشت، و به قطع نمی‌توانست آن را مشخص نمود، حال آن که در چنین اجتماعات باید وقت را چنان معین کرد که احتمال ابهام در آن وجود نداشته باشد، واجب شد که آن را با غروب تعیین کرد.

وقوف در مشعر حرام:

و جز این نیست که در مشعر الحرام وقوف به این خاطر مشروع گردید که اهل جاهلیت باهم افتخار می‌کردند، و نمایش برگزار می‌نمودند، پس در عوض از آن، کثرت ذکر الله جایگزین گردید تا که بازداشتنی، از عادات آن‌ها، قرار گیرد، و ابهت توحید در این اجتماع و مکان با منافست انجام گیرد، گویا گفته شد که آیا ذکر شما بیشتر بوده یا ذکر و مفاخرت اهل جاهلیت بیشتر بوده است.

فلسفه رمی جمار:

راز رمی جمار آنست که در خود حدیث آمده است که به خاطر اقامه ذکر الله برقرار شده است، تفصیلش از این قرار است که، بهترین انواع توقیت ذکر و کاملتر و جامع‌ترینش برای توقیت، این است که به زمان و مکانی موقت گردد، و چنان چیزی با آن برگزار شود که حافظ عدد آن شده و خودش را بر رؤوس اشهاد به گونه‌ای که بر کسی مخفی نماند محقق بگرداند.

ذکر الله بر دو گونه است: نوعی آنست که هدف از آن، اعلام انقیاد او به دین خداست، و اصل در این باره برگزیدن مجامع مردم است نه اکثار که از آن جمله است رمی جمار. بنابراین، در این، دستور به اکثار داده نشد، نوعی دیگر آنست که هدف از آن رنگ‌گرفتن نفس است به آگاهی یافتن به جبروت، و در این، اکثار وجود دارد، و نیز در روایات چنین چیزی آمده است که متقاضی سنت بودنش هست که حضرت ابراهیم علیه السلام وقتی خواست که شیطان را دفع نماید، آن را سنت قرار داد پس در نقالی و محاکات امثال این فعل، یک گونه تنبیه و هشدار برای نفس است.

فلسفه هدی:

راز در هدی مشابعت با حضرت سیدنا ابراهیم علیه السلام است که خواست در این مکان فرزندش را ذبح کند تا فرمانبرداری خدا را به جا آورده به سوی او متوجه گردد، و یادآوری است از نعمت خدا به او و به پدر اعراب حضرت اسماعیل علیه السلام، و انجام چنین کار، در چنین وقت و زمان، یک گونه هشدار است برای نفس.

و جز این نیست که این هدی بر متمتع و قارن واجب گردید تا شکر و سپاسی از آن نعمت باشد که إصر جاهلیت از آنان در این مسئله برداشته شد.

فلسفه تراشیدن سر:

راز سر تراشیدن این است که آن راهی برای بیرون آمدن از احرام به چنان کاری است که با وقار منافات ندارد، پس اگر آنان آزاد گذاشته می‌شدند هریکی به یک راهی می‌رفت، و نیز در آن انقضای ژولیدگی و غبار آلودی با کاملترین وجه متحقق می‌گردد، و آن مانند سلام

در نماز است، اما تقدیمش بر طواف افاضه از آنجاست که تشبیه به کسی باشد که بر پادشاهان وارد می‌شود که خود را جمع و جور نموده، شست و شویی انجام می‌دهد.

صفت طواف:

صفت طواف این است که بیاید روبروی حجر اسود، و آن را استلام کند سپس به طرف دست راست برود تا هفت گردش که در آن‌ها از حجر اسود بوسه بگیرد، یا به سوی آن به چوبی که در دست دارد اشاره کند، و تکبیر بگوید، و رکن یمانی را نیز استلام کند، و باید به هنگام طواف با وضو و ستر عورت باشد، و به جز به خیر سخن نگوید، سپس بیاید پشت مقام ابراهیم و در آنجا دو رکعت نماز بخواند، اما شروع طواف از حجر، زیرا که واجب است به هنگام تشریع محل شروع و جهت راه رفتن مشخص گردند، و حجر اسود بهترین جا از بیت الله است، زیرا آن از جنت نازل شده است، و جانب راست بزرگترین جهات است.

طواف قدوم:

طواف قدوم به جای تحية المسجد است که به خاطر تعظیم بیت الله مشروع گردید، و نیز درنگ کردن در طواف در مکان و زمانش با وجود فراهم شدن اسبابش، بی ادبی است، در نخستین طواف بیت الله رمل و اضطباع وجود دارد، و پشت سر آن سعی بین صفا و مروه می‌باشد، و این به چند معانی است یکی ارباب قلوب مشرکین و اظهار صولة اسلام است، چنانکه ابن عباس رضی الله عنهما بیان فرموده است؛ زیرا اهل مکه گفته بودند که: «وَهَنَتْهُمْ حُمَى يَثْرِبَ» که «تب یثرب (مدینه) آن‌ها را نحیف و سست کرده است»، پس اینگونه عمل جهادی است، اما این علت تمام شد و رفت، از آن جمله است انعکاس رغبت در طاعات خداوند، و این که سفر دور و دراز و مشقت بزرگ، شوق و رغبت آن‌ها را نه کاسته بلکه افزوده است، چنانکه شاعر می‌گوید:

إذا اشتكت من كلال السير واعدتها روح الوصال فتحيها عند معاد

که هرگاه سواری از دوری راه شکایت می کرد، سوار او را به راحتی هنگام وصال وعده می داد.

حضرت عمر رضی الله عنه خواست که رمل و اضطباع را ترک کند، زیرا علت آن ها تمام شده بود، ولی باز متوجه شد که آن ها اسباب دیگری دارند که منتقض نشده اند پس آن را به جا گذاشت.

در عمره وقوف عرفات نیست:

وقوف عرفات در عمره مشروع نگردید، زیرا عمره وقت مقرری ندارد تا که معنی اجتماع در آن تحقق یابد، پس وقوف به آن فایده ای در بر نخواهد داشت، و اگر برای آن، وقتی مقرر گردد، پس حجبی می شود، و در اجتماع، سالی دو بار، حجبی هست که بر کسی مخفی نیست، و عمده در عمره دو چیز است: یکی تعظیم بیت الله، دوم شکر و سپاس از نعمت خداوند.

فلسفه سعی بین صفا و مروه:

راز سعی در میان صفا و مروه موافق به آنچه در حدیث آمده است، این که حضرت هاجر مادر حضرت اسماعیل علیه السلام وقتی که در مشقت به کمبود آب مواجه گردید، در میان صفا و مروه سعی به جا آورد، پس خداوند این مشقت را از او و پسرش با پدید آوردن آب زمزم برداشت، و به مردم الهام نمود که این بقعه را آباد نمایند، پس تشکر از این نعمت بر فرزندان او و پیروان شان واجب گردید، و نیز یادآوری از این آیه خارق العاده، لازم شد تا که بهیمیت آن ها را مبهور نموده به سوی خداوند راهنمایی گردند، و چیزی بالاتر در این باره این نیست که عقد قلب شان به آنان به وسیله عمل، مستحکم گردد که ظاهر و منضبط، مخالف به

مألوف قوم باشد، و در آن به نخستین بار ورود به مکه فروتنی و انکساری باشد، و آنست نقالی و محاکات از آن رنج و مشقتی که حضرت هاجر به آن مواجه بود، و حکایت حال در چنین امور از لسان مقال خیلی رساتر است.

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يَنْفِرَنَّ أَحَدُكُمْ حَتَّى يَكُونَ آخِرُ عَهْدِهِ بِالْبَيْتِ وَخُفِّفَ عَنْ الْحَائِضِ» که «هیچیکى از شما تا آخرین بار طواف بیت را انجام نداده است، از مکه بیرون نرود، و این از زن حایض تخفیف گردید».

من می گویم: راز در آن تعظیم بیت الله است به اینطور که تعهد به آن، اول و آخر باشد تا ذهن متوجه گردد که هدف اصلی از این سفر همان است، و نیز موافق به عادت آنها باشد که وفدها از پادشاهان به هنگام رخصت انجام می دهند، والله أعلم.

داستان حجۃ الوداع

حجۃ الوداع در سال دهم هجری:

اصل در این، حدیث جابر، عایشه، ابن عمر و غیره است، باید دانست که رسول خدا ﷺ نه سال در مدینه ماند که به حج نرفت، سپس در سال دهم اعلام نمود که او می خواهد به حج برود، لذا از دور و نزدیک بسیاری مردم به مدینه آمدند، پس از مدینه بیرون آمد تا رسید به ذو الحلیفه، در آنجا غسل نمود و بوی خوش استعمال نموده و دو رکعت نماز احرام خواند، و دو چادر احرام را پوشید، و احرام بست و لَبَّيْكَ گفت: «لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ لَبَّيْكَ، لَبَّيْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ لَبَّيْكَ، إِنَّ الْحَمْدَ وَالنَّعْمَةَ لَكَ وَالْمُلْكَ، لَا شَرِيكَ لَكَ» «حاضرَم خدایا حاضر، حاضرَم، نیست شریکی برای تو، حاضرَم بی شک حمد و نعمت از آن توست، و پادشاهی نیز، نیست شریکی برای تو».

نوعیت حج رسول خدا ﷺ:

من می گویم: در این باره دو جای اختلاف وجود دارد:

یکی: این که حج آن حضرت ﷺ آیا افراد بود یا تمتع، بدینگونه که آیا از عمره حلال شده مجدداً به حج احرام بسته است یا این که تنها به حج احرام بسته است، سپس جبرئیل به او اشاره نموده که عمره را در حج داخل کند، پس بر احرامش باقی مانده تا از اعمال حج فارغ شده است، و جلوتر حلال نشد؛ زیرا سابق الهدی بوده است.

دوم: این که او زمانی احرام بسته که نماز خوانده است، یا وقتی که بر شترش سوار شده یا زمانی که بر میدان «بیدا» قرار گرفته است، حضرت ابن عباس رضی الله عنهما بیان فرمود که مردم دسته دسته می آمدند، پس هرکسی موافق به آنچه دیده است، خبر داده است، پس نخستین اهلال او زمانی است که نماز خوانده است.

و جز این نیست که آن حضرت ﷺ غسل نموده دو رکعت نماز خواند؛ زیرا این بیشتر به تعظیم شعائر الله نزدیک است، و نیز آن تصمیم قلبی به انجام فعل ظاهری، ضبط می شود، و این بر اخلاص و اهتمام به طاعت خدا، دلالت می کند و تغییر لباس بدین شکل، نفس را متنبه و بیدار می کند که تا تواضع و فروتنی را برگزیند.

و جز این نیست که خوشبویی به این خاطر مالید که احرام حالت ژولیدگی و غبارآلودگی است، لذا لازم است که از قبل به آن تدارک دیده شود.

و باز این صیغه را در لبیک خواندن اختیار نمود، زیرا این تعبیری است از قیام او برای طاعت مولی و یادآوری است برای آن، اهل جاهلیت به شریکان خود تعظیم قایل بودند، پس رسول خدا ﷺ عبارت «لَا شَرِيكَ لَكَ» را افزود تا بر آن‌ها ردّ نماید، و برای مسلمانان امتیازی برقرار گردد.

و مستحب است که بیشتر از خداوند رضوان، جنت سؤال نموده از او بنابر مهربانیش عفو بخواهد، تا از جهنم آزادی حاصل گردد.

بلند کردن صدا به احرام و لبیک:

حضرت جبرئیل علیه السلام به بلند کردن صدا به احرام و لبیک اشاره نمود و رسول خدا ﷺ فرمود: «مَا مِنْ مُؤْمِنٍ يُلَبِّي، إِلَّا لَبَّى مَا عَنْ يَمِينِهِ وَمَا عَنْ شِمَالِهِ مِنْ شَجَرٍ أَوْ حَجَرٍ أَوْ

مَدَرٍ، حَتَّى يَنْقَطِعَ الْأَرْضُ مِنْ هَهُنَا وَهَهُنَا» که «نیست هیچ مسلمانی که لبیک بگوید، مگر این که از طرف راست و چپ او هر سنگ، درخت، خاک، کلوخ، تا زمین از این طرف و آن طرف به انتها برسد لبیک خواهند گفت».

من می گویم: رازش این است که لبیک از شعایر خداوند است، و در آن ابهتی به ذکر الله هست، و هرآنچه از این باب باشند مستحب است که به صدای بلند، گفته بشوند، و بگونه‌ای باید باشد که بر سر هر غافل و هوشیار باشد، و بگونه‌ای که کشور، کشور اسلامی قرار گیرد، پس وقتی که بدین شکل باشد در نامه اعمال او صورت لبیک گفتن او در این مواضع نوشته خواهد شد.

رسول خدا ﷺ ناقة خویش را اشعار نمود:

رسول خدا ﷺ ناقة خویش را در جانب کوهانش اشعار کرد، و خون از آن جاری شد، و در گلولی آن دو نقل به صورت قلاده آویزان کرد. من می گویم: راز در اشعار بالابردن شان شعایر الله و احکام دین حنیفی است تا هر دور، و نزدیک آن را ببینند، و فعل قلب به وسیله فعل ظاهری منضبط گردد.

احرام بستن زن معذور:

اسماء دختر عمیس در ذوالحلیفه زایمان نمود، رسول خدا ﷺ به او فرمود: «اغْتَسِلِي وَاسْتَنْفِرِي بِثَوْبٍ وَأَخْرِمِي» که «غسل کن و پارچه‌ای در وسط پاها ببند و احرام ببند». من می گویم: این از آنجاست که حتی الإمكان سنت احرام را به جا آورد، و رسول خدا ﷺ زمانی که حضرت عایشه رضی الله عنها در مقام سرف مبتلا به حیض شد، فرمود: «إِنَّ ذَلِكَ شَيْءٌ كَتَبَهُ اللَّهُ عَلَى بَنَاتِ آدَمَ، فَاَفْعَلِي مَا يَفْعَلُ الْحَاجُّ، غَيْرَ إِلَّا تَطُوفِي بِالْبَيْتِ حَتَّى تَطْهَرِي» که «این چیزی است که خداوند بر دختران آدم علیهم السلام لازم قرار داده است پس هرآنچه حاجی انجام می دهد تو انجام بده به جز این که تا پاک نشده‌ای طواف نکن».

من می گویم: رسول خدا ﷺ این کلام را تمهیدی قرار داد که این امری است که بکثرت می شود، پس در مانند اینگونه چیزها، لازم است که در حکمت شرع، از آن ها حرج برداشته شود، و برای آن سنت ظاهری، مقرر گردد. بنابراین، از حیض طواف قدوم و طواف وداع، ساقط شدند.

فرود آمدن رسول خدا در ذی طوی:

پس وقتی که رسول خدا ﷺ به مکه نزدیک شد، و به روز از طرف بالای آن داخل گردید و از طرف پایین خارج شد، و این بدان خاطر است که دخول مکه در حال اطمینان قلب، بدون زحمت باشد تا بتواند جلال و عظمت خدا را دریابد، و نیز طواف او برای خانه کعبه در چشم دید مردم قرار بگیرد، زیرا این طاعت خدا را بزرگ جلوه می دهد، و نیز آن حضرت ﷺ می خواست که به مردم مناسک حج را تعلیم بدهد، پس به آنان مهلت داد تا برای آن بکثرت جمع شوند و آماده باش قرار گیرند، و راه رفت و برگشت را دو تا کرد تا که شوکت مسلمانان را در هردو راه ابراز نماید، و نظیر آنست نماز عید.

استلام رکن:

پس وقتی که به بیت الله رسید نخست استلام رکن را به جا آورد، و هفت دور طواف به جا آورد که در سه تا از آن ها رمل به جا آورد، و در چهار دور دیگر ساده راه رفت، و دو رکن یمانی را به استلام اختصاص داد، و در بین دو رکن گفت: ﴿رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾^(۱) که «پروردگارا بده به ما در دنیا خوبی و در آخرت خوبی و نجات ده ما را از عذاب آتش». باز به مقام ابراهیم آمد و خواند: ﴿وَاتَّخِذُوا مِنْ مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى﴾^(۲) «بگیرید از مقام ابراهیم نمازگاهی»، و دو رکعت

(۱) - سورة بقره، آیه ۲۰۱.

(۲) - سورة بقره، آیه ۱۲۵.

نماز خواند، و مقام را در میان خود و بیت الله قرار داد، و در این دو رکعت بعد از فاتحه سوره ی کافرون: ﴿قُلْ يَتَّيِبُهَا لَكُمُ الْكُفْرُ وَرَبِّ﴾ و سوره اخلاص: ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾ را خواند، باز به رکن (حجر اسود) برگشت و آن را استلام نمود.

فلسفه استلام دو رکن:

من می گویم که: راز رمل و اضطباع را قبلاً ذکر کردیم، و این دو رکن یمانی را به این خاطر به استلام اختصاص داد که حضرت ابن عمر رضی الله عنهما می فرماید که: بر بنای حضرت ابراهیم باقی مانده بودند، و آن دو رکن دیگر به جا نمانده بودند، بلکه از تغییرات اهل جاهلیت بودند، و جز این نیست که شرایط نماز در طواف نیز شرط قرار داده شدند؛ زیرا حضرت ابن عباس رضی الله عنهما می فرماید که: طواف در تعظیم حق تعالی و شعائر او، مانند نماز است، لذا بر نماز حمل کرده شد،

و دو رکعت بعد از طواف سنت قرار گرفت تا که تعظیم به اتمام برسد، زیرا تمامیت تعظیمش این است که در نماز قبله قرار بگیرد، و این دو رکعت به این خاطر به طور خصوصی در مقام ابراهیم خوانده می شوند که آن اشرف مواضع مسجدالحرام است، و آن آیه ای از آیات خداست که بر دست حضرت ابراهیم ظاهر شده است، و یادآوری از این امور عمده ترین چیز در حج می باشد.

جز این نیست که در میان دو رکن یمانی مستحب است که «رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً» آیه ۲۰ سوره بقره، را بخواند، زیرا دعای جامعی است که در قرآن نازل شده است، و از نظر لفظ کوتاه است که با این فرصت کوتاه، مناسبت دارد.

بیرون آمدن به سوی صفا:

باز از دروازه به سوی صفا بیرون آمد، وقتی که به صفا نزدیک شد خواند، ﴿إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ﴾ آیه ۱۵۸ سوره بقره، و فرمود: «بدون تردید صفا و مروه از شعائر الله هستند»

«أبدأ بما بدأ به» پس از صفا آغاز نمود و بالا رفت تا که بیت الله را دیده پس روی به قبله نمود و توحید و کبریای او را بیان نمود و گفت:

«لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ أَنْجَزَ وَعْدَهُ وَنَصَرَ عَبْدَهُ وَهَزَمَ الْأَحْزَابَ وَحْدَهُ» «نیست معبودی جز خدای یکتا، نیست شریکی برای او، از اوست بادشاهی و ستایش، و اوست بر هر چیز توانا، نیست معبودی جز خدای یکتا، وعده خود را وفا نمود و به بنده خود کمک کرد و احزاب را تنها شکست داد».

سپس در وسط دعا کرده باز همان کلمات را سه بار تکرار نمود، باز پایین آمد و به سوی مروه رفت تا این که قدم‌های مبارکش در شکم وادی قرار گرفتند، سعی کرد (دوید) تا این که از وادی بالا آمد ساده راه رفت تا که به مروه رسید، و بر مروه همان کارهای را انجام داده که بر صفا انجام داده بود.

اسرار صفا و مروه:

من می‌گویم: از این آیه رسول خدا ﷺ چنین فهمید که تقدیم صفا بر مروه برای این است که عمل به آنچه در آیه ذکر شده است، موافق درآید، و از اذکار به طور خصوصی آن‌ها را یاد کرد که مشتمل بر توحید و انجام وعد و نصرت بر عدا بودند، تا یادآوری از نعمت، اظهار بعضی معجزه، ریشه‌کنی شرک و توضیح این که هرچیز زیر پاهایم پایمال است، و نیز اعلامی بود برای کلمه الله و دین او در امثال چنین مواضع، باز فرمود: «لَوْ أَنِّي اسْتَقْبَلْتُ مِنْ أَمْرِي مَا اسْتَدْبَرْتُ لَمْ أَسْقِ الْهَدْيَ وَجَعَلْتُهَا عُمْرَةً فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ لَيْسَ مَعَهُ هَدْيٌ فَلْيَحِلَّ وَلْيَجْعَلْهَا عُمْرَةً، قِيلَ: أَلَعَمْرُاءُ هَذَا أَمْ لِلْأَبْدِ؟ قَالَ: لَا بَلْ لِلْأَبْدِ الْأَبَدِ» که «من اگر

وضع را آنچنان که بعداً دانستم قبلاً می دانستم هدی همراه نمی آوردم، و احرامم را به عمره تمام می کردم، پس هرکسی از شما که هدی همراه ندارد حلال بشود و این را عمره قرار دهد، گفته شد: آیا این برای امسال است یا برای ابد؟ فرمود: خیر، برای ابد الابد است». پس همه مردم حلال شدند و موی های خود را کوتاه کردند جز پیغمبر ﷺ و کسانی که هدی همراه داشتند.

عمره در روزهای حج:

من می گویم: آنچه برای رسول خدا ﷺ پدید آمد چند امر بودند: از آنجمله: این که مردم پیش از پیامبر ﷺ می دیدند که به جاآوری عمره در این روزها از بدترین گناههاست، پس رسول خدا ﷺ خواست این تحریف آنها را به اتم وجه باطل اعلام کند. از آنجمله: این که در دل خود احساس تنگی می کردند که به وقت احرام بستن به حج، قریب العهد به عمل جنسی هستند تا این که گفتند: «أنا أتى عرفة ومذاکیرنا تقر منیاً» این یک گونه تعمق بود، رسول خدا ﷺ خواست که این در را، مسدود کند. از آنجمله: این که انشاء احرام به وقت حج، از نظر تعظیم به جاآوری بیت الله، کاملتر است.

سوق دادن هدی مانع از حلال قرار گرفتن است:

سوق دادن هدی از آن جهت مانع احلال است که آن به منزله نذر است بر این که بر همین هیأت باقی بماند تا هدی را ذبح نماید، و آنچه را انسانی لازم می گیرد اگر حدیث النفس یا نیتی باشد که با فعل منضبط نگردیده است اعتباری نخواهد داشت، و هرگاه با آن، فعل مقترن گردیده منضبط باشد، رعایتش واجب می گردد، و طرق ضبط مختلف می باشند، ادنای آن، آنست که به زبان باشد، و قوی ترش آنست که همراه با قول، فعل علنی باشد که مختص به همان حالتی است که او در نظر گرفته است، مانند سوق دادن هدی.

توجه به منی در روز ترویبه (هشتم):

پس وقتی روز ترویّه (هشتم ذوالحجّة) رسید همه به سوی منا حرکت کردند، پس احرام بستند و آن حضرت سوار شد، و در منی نماز ظهر، عصر، مغرب، عشاء و صبح روز نهم را خواند، سپس قدری درنگ نمود تا آفتاب طلوع کرد، پس به سوی عرفات حرکت کرد، تا این که به نَمِرّه رسید.

من می گویم: به این خاطر در روز هشتم متوجه منی شد، تا که برای او و همراهان، سهل و آسانتر باشد، زیرا مردم در این روز اجتماع بزرگی دارند، و در میان آن‌ها ضعیف و بیمار نیز وجود دارد، پس مستحب است که نسبت به آن‌ها نرمش نشان داد، و نباید قبل از وقت وارد عرفات شد، تا مردم آن را سنت قرار ندهند، و چنین معتقد نباشند که دخول در آن، پیش از وقت، قربتی می باشد.

رسول خدا ﷺ برای مردم سخنرانی فرمود:

پس وقتی که در میدان نَمِرّه زوال آفتاب شد، دستور داد شتر قصواء را آماده کردند و رخت خواب بر آن بستند روی آن سوار شده تا بطن وادی آمد و برای مردم سخنرانی فرمود، و از خطبه او در آن روز این از بر کرده شد که «إِنْ دِمَاءُكُمْ حَرَامٌ» سپس بلال رضی الله عنه اذان گفت و بعد از آن اقامه گفت، پس نماز ظهر را خواند، سپس مجدداً اقامه نمود سپس نماز عصر را خواند، و در میان ظهر و عصر نمازی دیگر نخواند.

من می گویم: در این سخنرانی مردم را به احکامی آشنا ساخت که به آن‌ها نیاز داشتند، و غفلت از آن‌ها گنجایش نداشت، زیرا این روز، روز اجتماعی بود، و جز این نیست که در چنین اجتماع و فرصت مناسب، اینگونه احکام که ایرادش به جمهور مردم مناسب باشد، ایراد گردد، اما جمع کردن نماز ظهر و عصر، مغرب و عشاء بدان خاطر قرار گرفت که مردم چنان اجتماعی داشتند که سابقه نداشت، و نماز خواندن با یک جماعت مطلوب بود، و لازم بود که آن در چنین جمعیتی برگراز گردد تا تمام جمع حاضر، آن را مشاهده کنند، و جمع شدن آن‌ها در دو وقت کار سهل و آسانی نبود، و نیز بدین خاطر که مردم به ذکر و دعا مشغول

بودند، و این دو چیز وظیفه این روز است، و ملاحظه اوقات وظیفه تمام سال است، و در چنین اوقات اینگونه چیزهای بدیع و نادر ترجیح می‌یابند.

رسول خدا ﷺ در موقف حاضر می‌شود:

باز آن حضرت ﷺ سوار شده در موقف حاضر گردید، و روی به قبله قرار گرفت، و به دعا مشغول شد، تا آفتاب غروب کرد، و قدری زردی رفت سپس از عرفات حرکت کرد. من می‌گویم: جز این نیست که حرکت کردنش بعد از غروب، به خاطر رد کردن تحریف جاهلیت بود؛ زیرا آن‌ها قبل از غروب از عرفات برمی‌گشتند، و ثانیاً برگشت قبل از مغرب ضابطه‌ای ندارد، و بعد از غروب امر مضبوطی است، و در چنین روزها به امر مضبوطی که ضابطه‌ای داشته باشد دستور می‌رسد.

فرود آمدن به مزدلفه:

سپس حرکت کرد تا به مزدلفه آمد، پس در آنجا نماز مغرب و عشا را با یک اذان و یک اقامه خواند، و در وسط سنت و نفل نخواند، سپس خوابید تا صبح صادق دمید، پس نماز صبح را با اذان و اقامه زمانی برگزار کرد که سفیده صادق دمید، سپس بر شتر قصواء سوار شد تا که به مشعر الحرام رسید، پس روی به قبله نمود و دعا کرد، تکبیر گفت، تهلیل خواند، توحید به جا آورد، و همیشه بر وقوف ماند تا که خوب هوا روشن شد، سپس پیش از طلوع آفتاب حرکت کرد تا که به بطن وادی مُحَسَّر رسید، سپس مرکبش با سرعت بیشتری حرکت داد.

در شب مزدلفه آن حضرت ﷺ نماز تهجد نخواند:

من می‌گویم: رسول خدا ﷺ نماز تهجد را به این خاطر در شب مزدلفه نخواند که در چنین اجتماعات، بسیاری چیزهای مستحب را به جا نمی‌آورد، تا مردم آن‌ها را سنت قرار ندهند، و فلسفه وقوف به مشعر الحرام را قبلاً بیان کردیم.

و در وادی محسر به این خاطر سواری را تیزتر دوانید که آن محل هلاکت اصحاب فیل بود، پس شان کسی که از خدا و سطوت او می ترسد، این است که در چنین موطن، خوف را مستحضر داشته باشد، و از غضب او فرار کند، و چون استحضار آن، امر مخفی بود آن را با انجام فعل ظاهری ضبط کرد، تا نفس بر آن متنبه گردد.

رمی جمار:

سپس بر سر جمرة العقبة آمد و آن را با هفت سنگریزه مانند حصی حذف، از بطن وادی همراه با تکبیر گفتن، رمی کرد.

من می گویم: رمی جمرة العقبة در روز اول صبح و رمی جمار در روزهای بعد، پس از ظهر انجام می گیرند، زیرا روز اول وظایفی از قبیل نحر، حلق و طواف افاضه دارد که همه باید بعد از رمی جمرة العقبة قرار گیرند، پس رمی نمودن در اول صبح گنجایش برای انجام این وظایف می باشد، ولی روزهای دیگر، روزهای تجارت و گرم شدن بازار هستند، پس سهل تر، این است که رمی جمار بعد از فراغت از ضروریات و حوایج باشد که بیشتر این فراغت، در آخر روزها می باشد.

اما رمی جمار و سعی بین الصفا و المروة به صورت فرد می باشند، زیرا ما قبلاً ذکر کردیم که عدد فرد عدد محبوب و پسندیده ای است، و خلیفه واحد حقیقی، عدد سه یا هفت می باشد، پس شایسته شد که در صورت کفایت از هفت تجاوز نباشد. و جز این نیست که رمی مانند حصی حذف باشد، زیرا کوچکتر از آن محسوس نمی شود و بزرگتر در چنین موارد موجب اذیت قرار می گیرد.

برگشت به کشتارگاه:

سپس به کشتارگاه برگشت و شصت و سه شتر به دست مبارک خویش نحر نمود، و بعد کارد را به دست حضرت علی علیه السلام داد تا بقیه را او نحر کند و او را در هدایای خویش شریک

قرار داد، سپس دستور داد تا از هریکی یک تکه گوشت برداشتند و آن‌ها را در دیگی پخت و دو نفری از آن گوشت و شوربا استفاده بردند.

من می‌گویم: آن حضرت ﷺ به این خاطر شصت و سه شتر را به دست خویش نحر نمود تا که با فدیة هر شتر از یک سال عمر خویش، از نعمت خداوند شکر و سپاس به جا بیاورد، و از گوشت و شوربا به این خاطر استفاده نمود که به هدی توجه بشود، و از آنچه برای خدا قربان شده است برکت بجوید.

همه میدان عرفات موقف و کل مینی کشتارگاه است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «نَحَرْتُ هَا هُنَا وَمِنِّي كُلُّهَا مَنَحَرٌّ فَأَنْحَرُوا فِي رِحَالِكُمْ، وَوَقَفْتُ هَا هُنَا، وَعَرَفْتُ كُلُّهَا مَوْقِفٌ، وَوَقَفْتُ هَا هُنَا وَجَمَعْتُ كُلُّهَا مَوْقِفٌ» که «من در اینجا نحر کردم و مینی همه‌اش کشتارگاه است، پس در محل اقامت خویش نحر کنید، و من در اینجا وقوف کردم کل عرفات موقف است، و من در اینجا وقوف کردم و مزدلفه تمام موقف است». و در یک روایت این زیادتى وجود دارد: «وکل فجاج مكة طريق ومنحر» «و هر کوچه مکه راه و کشتارگاه است».

من می‌گویم: پیامبر ﷺ به آنچه از روی تشریع انجام می‌داد با آنچه از روی اتفاق یا مصلحت خاصی یا اختیار محاسن امری انجام می‌داد، فرق قایل بود.

افاضه به سوی خانه کعبه:

سپس رسول خدا ﷺ سوار شده به سوی بیت الله عزیمت نمود، و نماز ظهر را در مکه ادا کرد، و طواف زیارت را به جا آورد و از آب زمزم نوشید.

من می‌گویم: جز این نیست که به بیت مبادرت نمود تا که طاعت او در اول وقت قرار گیرد، و نیز از آنجا که انسان از خود اطمینانی ندارد که مانعی پیش می‌آید، و به این خاطر، از آب زمزم نوشید که تعظیمی برای شعایر الله به جا آورد، و از آنچه خداوند از رحمت خویش ظاهر فرموده است، تبرک بجوید.

پس از این که روزهای مِنی گذشتند، از مِنی به ابطح فرود آمد، و طواف وداع را به جا آورد و به مدینه کوچ نمود.

نزول ابطح:

من می گویم: در باره فرود آمدن آن حضرت ﷺ در ابطح اختلاف وجود دارد که آیا از روی عبادت انجام گرفت یا از روی عادت؟ حضرت عایشه صدیقه ̓ فرموده است که: «فرود آمدن در ابطح سنتی نیست، بلکه آن حضرت ﷺ به این خاطر، آن را اختیار نمود که برای بیرون آمدن از مکه سهولت در بر داشت»، ولی از این قول رسول خدا ﷺ که «حَيْثُ تَقَاسَمُوا عَلَى الْكُفْرِ» چنین استنباط شده که این را به خاطر بالا بردن شان دین، انجام داد، قول اول صحیح تر است.

چند امور وابسته به حج

حجر الأسود از جنت است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «نَزَلَ الْحَجَرُ الْأَسْوَدُ مِنَ الْجَنَّةِ وَهُوَ أَشَدُّ بَيَاضًا مِنَ اللَّبَنِ فَسَوَّدَتْهُ خَطَايَا بَنِي آدَمَ» که «حجر اسود از جنت فرود آمده است در حالی که از شیر سفیدتر بود، پس گناه های بنی آدم آن را سیاه گردانید». و نیز فرمود: «وَاللَّهِ لَيَبْعَثَنَّهُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ لَهُ عَيْنَانِ يُبْصِرُ بِهِمَا وَلِسَانٌ يَنْطِقُ بِهِ يَشْهَدُ عَلَى مَنْ اسْتَلَمَهُ بِحَقِّ» که قسم به خدا که خدا آن را در روز قیامت بلند می کند که دو چشم دارد که با آن ها می بیند، و زبانی دارد که با آن صحبت می کند، و گواهی می دهد در حق کسی که استلام آن را به جا آورده است»، و نیز فرمود: «إِنَّ الرُّكْنَ وَالْمَقَامَ يَأْفُوتَانِ» که حجر اسود و مقام ابراهیم ̓ دو یاقوت هستند».

من می گویم: احتمال می رود که در اصل از جنت باشند، پس وقتی که به زمین آورده شدند، حکمت الهی بر آن گردید که در آن ها حکم نشأت زمین، ملاحظه گردد، پس نور

آنها محو گردانیده شد، و این احتمال نیز وجود دارد که در آنها به سبب توجه ملایکه به بالابردن شان آنها و تعلق همت‌های ملأ‌اعلی و مردمان صالح، نیروی مثالی در آنها آمیخته، تا این که به صورت نیروی ملکی درآمدند، و همین است تطبیق در میان این قول ابن عباس و قول محمد بن حنفیه که فرمود: «حجر اسود سنگی است از سنگ‌های زمین» و ما با چشم خود مشاهده کردیم که خانه خدا مانند این که از نیروی ملکی پر شده است. بنابراین، واجب است که در عالم مثال چیزهایی داده شود که از خاصیت زندگان اند، مانند دو چشم و زبان، و چون حجر اسود معرف ایمان مؤمنین و تعظیم به جاآوری تعظیم به جاآورندگان است، واجب است که آن به صورت گواهی در زبان، ظاهر گردد، آنچنان که در فلسفه گویایی دست و پاها، ذکر کردیم.

ثواب کسی که به بیت الله طواف نموده و در آنجا نماز خوانده است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ طَافَ بِهَذَا الْبَيْتِ أُسْبُوعًا يُحْصِيهِ، وَصَلَّى رَكَعَتَيْنِ كَانَتْ كَعَتَقِ رَقَبَةٍ، وَمَا وَضَعَ رَجُلٌ قَدَمًا، وَلَا رَفَعَهَا إِلَّا كَتَبَ لَهُ اللَّهُ بِهَا حَسَنَةً، وَمَحَا بِهَا سَيِّئَةً، وَرَفَعَ لَهُ بِهَا دَرَجَةً» «هر کس که به این خانه کعبه هفت گردش طواف کند که آن را شمرده باشد، و دو رکعت بخواند، آن مانند آزاد کردن گردن است، و نمی‌گذارد مردی قدمی و بر نمی‌دارد آن را مگر این که می‌نویسد خداوندی برای آن نیکی، و محو می‌کند به آن بدی و بلند می‌کند برای او به وسیله آن درجه‌ای».

من می‌گویم: فلسفه این فضیلت دو چیز است: یکی آن که چون شبی برای غوطه‌خوردن در رحمت خداوند و متوجه‌ساختن دعوات ملأ‌اعلی و مظنه برای آن بود، نزدیکترین خاصیت آن ذکر گردید.

دوم: آن که وقتی انسانی آن را از روی ایمان به امر خدا و تصدیق به موعود او انجام دهد، آن توضیحی برای ایمان او و شرحی برای آن می‌باشد.

فضیلت روز عرفه:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَا مِنْ يَوْمٍ أَكْثَرَ مِنْ أَنْ يُعْتِقَ اللَّهُ فِيهِ عَبْدًا مِنَ النَّارِ مِنْ يَوْمِ عَرَفَةَ، وَإِنَّهُ لَيَدْنُو ثُمَّ يُبَاهِي الْمَلَائِكَةَ» «روز عرفه روزی است که خداوند بیشترین بندگان را از جهنم آزاد می‌کند، سپس نزدیک می‌شود و به وسیله آن بندگان، بر ملائکه مباحات می‌نماید».

من می‌گویم: این از آنجاست که وقتی مردم به پیش خداوند دستجمعی تضرع و فریاد نمایند نزول رحمت و انتشار روحانیت، از آنان دور نخواهد شد.

رسول خدا ﷺ فرمود: «خَيْرُ الدُّعَاءِ دُعَاءُ يَوْمِ عَرَفَةَ وَخَيْرُ مَا قُلْتُ أَنَا وَالنَّبِيُّونَ مِنْ قَبْلِي لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ..» الخ که «بهترین دعا، دعای روز عرفه است، و بهترین چیزی که من و انبیای گذشته گفته‌ایم این است: (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ) زیرا که جامع اکثر انواع ذکر است». بنابراین، به خواندن آن و سبحان الله، و الحمد لله الخ در مواضع و اوقات زیادی ترغیب گردید، چنانکه در بحث دعوات خواهد آمد.

فضیلت سر تراشیدن و کوتاه کردن موی آن:

برای اظهار برتری حلق بر قصر، سه بار برای سر تراشندگان و یک بار برای کوتاه‌کنان، دعا فرمود؛ زیرا این برای زایل شدن ژولیدگی است که برای وضع واردین بارگاه پادشاهان مناسب نیست و برای باقی‌ماندن اثر طاعات، نزدیکتر است، و از او باید مشاهده شود تا بر اهمیت طاعت خداوند هشدار می‌باشد، و از تراشیدن سر زن نهی فرمود، زیرا این مثله و تشابه به مردان است، و در باره کسی که قبل از ذبح حلق نمود یا قبل از رمی جمار نحر کرد یا بعد از شام رمی نمود یا قبل از حلق طواف افاضه را به جا آورد، فتوی داد که «لا حرج» باکی نیست و به کفاره دستور نداد، و خاموشی به هنگام نیاز، بیانی به حساب می‌آید، کاشکی من می‌دانستم که آیا در باب استحباب در صیغه «لا حرج» صریح‌ترین لفظی وجود می‌داشت، و تشریح تکمیل نمی‌شود، مگر این که به هنگام نیاز، رخصت بیان گردد، از آنجمله آن اذیتی است که همراه با آن نمی‌توان از ارتکاب محرمات احرام، اجتناب ورزید، و در این باره

خداوند فرموده است: ﴿فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِّن رَّأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِّن صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ﴾^(۱) «پس کسی که بیمار باشد یا در سرش ناراحتی دارد بر او فدیة است از روزه یا صدقه یا قربانی».

و رسول خدا ﷺ به کعب بن عجره فرمود: «فَاخْلِقْ رَأْسَكَ وَأَطْعِمْ فَرْقًا» الخ که «سرت را بتراش و سه صاع طعام بده»، و ما بیان کردیم که بهترین انواع رخصت‌ها آنست که همراه با آن، چنین چیزی باشد که اصل را برای او یادآور شود، و آنکسی که برای انجام اصل، تصمیمی داشته است، اکنون بر ترک آن دلش سرد باشد، و افراط در وجوب کفاره به طریقه اولی بر این حمل خواهد شد.

حکم احصار:

از آنجمله یکی احصار است، و آن در هنگام جلوگیری کردن کفار از مسلمین برای ورود به مکه، مسنون قرار داده شد، پس آن حضرت ﷺ هدایای خویش را نحر نموده سر خود را تراشیده و از احرام بیرون آمد.

حرم مکه و مدینه:

فلسفه حرم مکه و مدینه این است که هر چیزی تعظیمی دارد، و تعظیم بقاع این است که به آنچه در آنهاست به بی ادبی تعرض نشود، و اصل آن ماخوذ از قرق پادشاهان و شهر پناه گاه آنهاست، زیرا مطیع بودن ملت برای آنها و تعظیم به جاآوری ایشان از آنان، این است که خود را موظف و متعهد بدانند که به آنچه در آن قرق و شهر پناه قرار دارد، از قبیل درخت و حیوان تعرض نشود، و در حدیثی آمده است که آن حضرت ﷺ فرمود: «إِنَّ لِكُلِّ مَلِكٍ حِمًى، وَإِنَّ حِمَى اللَّهِ مَحَارِمُهُ» که «هر پادشاهی قرقی دارد و قرق خداوند محرمات او می‌باشند»، پس این چیز در میان آنها شهرت یافت و در صمیم قلوبشان جای گرفت.

(۱) - سورة بقره، آیه ۱۹۶.

از آداب حرم:

از آداب حرم این است که وجوب آنچه در غیر آن، واجب است در اینجا بیشتر تأکید گردد، از قبیل برگزاری عدالت و همچنین تحریم آنچه در آن حرام است هم مؤکد باشد، همین است منظور قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «اخْتِكَارُ الطَّعَامِ فِي الْحَرَمِ الْخَادُّ فِيهِ» که «احتکار نمودن طعام در حرم، یک گونه الحاد در آن می‌باشد»، و خداوند فرمود: ﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَأَنْتُمْ حُرُمٌ﴾^(۱) که «ای ایمانداران شکار را در حال احرام نکشید».

من می‌گویم: چون شکار کردن در حال احرام و مکان حرم و نیز عمل جنسی در حال احرام افراطی است که از غرق شدن نفس در شهوت پدید می‌آید، واجب است که او از انجام آن با پرداخت کفاره باز داشته شود.

در باره جزاء شکار اختلاف دارند که آیا مثلث در آفرینش معتبر است یا در قیمت، حق این است که باید از دو عادل سؤال گردد، پس اگر آنان موافق به رأی سلف رأی دادند اعتبار خواهد داشت، و اگر به قیمت رأی دادند این هم معتبر می‌باشد.

فضیلت مدینه:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يَصِيرُ عَلَى لَأَوَاءِ الْمَدِينَةِ أَحَدٌ مِنْ أُمَّتِي إِلَّا كُنْتُ لَهُ شَفِيعًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ» «هیچکسی از امت من بر مشقت و گرفتاری‌های مدینه صبر نمی‌کند، مگر این که من در روز قیامت شفیع او قرار خواهم گرفت».

من می‌گویم: فلسفه این فضیلت این است که آباد ساختن مدینه اعلایی برای شعایر دین است، پس این فایده‌ای است که به دین برمی‌گردد، حضور در این مواضع و وارد شدن در مسجد آن، وضعی را به یاد می‌آورد که آن حضرت ﷺ در آن قرار داشت، و این فایده‌ای است که به نفس مکلف برمی‌گردد.

(۱) - سورة مائدة، آیه ۹۵.

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ إِبْرَاهِيمَ حَرَّمَ مَكَّةَ فَجَعَلَهَا حَرَامًا وَإِنِّي حَرَّمْتُ الْمَدِينَةَ»
 «حضرت ابراهیم علیہ السلام مکّه را حرام نموده حرم قرار داد، و من میدنه را حرام کردم».
 من می گویم: در این حدیث اشاره‌ای است که در دعای آن حضرت ﷺ وقتی که با
 پختگی همت و تأکید اراده باشد، در نزول امیدها و توقعات تأثیر خواهد داشت، والله أعلم.

***

از ابواب احسان

شارع به اعمال مکلف می‌کند:

باید دانست که آنچه شارع نخستین بار مردم را به آن، مکلف می‌کند چه به صورت ایجاب و چه به صورت تحریم، اعمال می‌باشند که از هیأت‌های نفسانی که در معاد برای نفوس یا علیه آن‌ها پیش می‌آیند، سرچشمه می‌گیرند، و این اعمال به هیأت‌های نفسانی کمک می‌کنند و آن‌ها را تشریح می‌نمایند، پس این اعمال اشباح و تماثیل آن هیأت‌ها می‌باشند.

بحث از این اعمال از دو جهت می‌باشد: یکی آن که این اعمال بر کل مردم لازم می‌باشند، عمده در این باره اختیار نمودن آن اعمالی است که مظان این هیأت‌های می‌باشند، راه و روشی می‌باشد که شب و روزش یکی است، آنست که بر این اعمال در جلو همه مردم مؤاخذه بشود، پس نتوانند عذر و بهانه‌ای بیاورند، و باید مبنای آن‌ها بر میانه‌روی و اقتصاد و امور مضبوطه باشد.

دوم: جهت تهذیب نفس به وسیله آن اعمال و رساندن مردم را به هیأت‌ها مطلوبه از آن‌ها می‌باشد، عمده در این باره شناخت آن هیأت‌ها و شناخت اعمال از آن جهت است که منجر به این هیأت‌ها می‌باشند، مبنای آن‌ها بر وجدان و سپردن امر به صاحب امر است، پس آنچه از این اعمال به اعتبار جهت اول بحث می‌کند علم شرایع نامیده می‌شود، و آنچه از جهت دوم بحث می‌کند احسان نام دارد.

احسان نیاز به دو چیز دارد:

پس کسی که در مباحث احسان نگاهی دارد به دو چیز محتاج است: یکی نظر به اعمال از این جهت که مردم را به هیأت‌های نفسانی می‌رساند، زیرا عمل گاه وقتی، به خاطر رياء و افتخار یا عادت انجام می‌گیرد، و یا با آن عجب، منت و اذیت هم قرین می‌شود، پس در این صورت آن منجر به آن هدفی نمی‌شود که مورد نظر بوده است، و بسا اوقات بر وجهی انجام می‌گیرد که نفس به روح عمل چنان که شایسته محسنین است متنبه نمی‌گردد، اگرچه بعضی

نفوس به آن حد هم متنبه می شوند، مانند کسی که بر اصل فرایض اکتفا می کند، و هیچ چیزی در کم و کیف آن‌ها نمی افزاید پس این شخص، پارسا و هوشیار نیست.

دوم نظر به آن هیأت‌های نفسانی است تا آن‌ها را کامل بشناسد، پس دو اعمال را بر بصیرتی انجام می دهد که مورد نظر بوده اند، پس طبیب نفس خودش هست که چنان بر نفس خویش حکمرانی می کند که طبیب بر طبیعت حکمرانی می نماید، زیرا کسی که هدف به کار گرفتن وسایل و آلات را ندانسته باشد، امکان دارد آن‌ها را کورکورانه به ضرر خود به کار گیرد.

اصول اخلاق چهارتاست:

اصول اخلاق مورد بحث در این فن چهارتاست، چنانکه ما قبلاً بر آن هشدار دادیم، یکی است طهارت که مشابعت به ملکوت را کسب نماید، دوم اخبات که نگاه به سوی جبروت را جلب نماید.

پس برای اول وضوء و غسل مشروع گردیدند، و برای دوم نماز، اذکار و تلاوت مشروع شدند، و هرگاه هردو باهم جمع گردند، ما آن را، سکینه و وسیله، می نامیم، همین است منظور قول حدیفه در حق حضرت عبدالله بن مسعود که فرمود: «لَقَدْ عَلِمَ الْمُحْفُوظُونَ مِنْ أَصْحَابِ مُحَمَّدٍ ﷺ إِنَّهُ أَقْرَبُهُمْ إِلَى اللَّهِ وَسِيلَةً» «خوش نصیبان از اصحاب محمد ﷺ به یقین دانسته اند که او نزدیک ترین وسیله به سوی الله است» و گاهی شارع آن را ایمان می نامد، چنانکه فرموده است: «الطَّهُّورُ شَطْرُ الْإِيمَانِ» رسول خدا ﷺ حال اول را بیان فرموده است چنانکه گفته است: «إِنَّ اللَّهَ نَظِيفٌ يُحِبُّ النَّظَافَةَ» «خدا پاکیزه است و پاکیزگی را دوست می دارد».

و به سوی ثانی اشاره فرموده است: چنانکه فرمود: «الْإِحْسَانُ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ، فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ» «احسان عبارت از این است که خدا را چنان عبادت کن که گویا تو او را می بینی، پس اگر تو او را نمی بینی، او ترا می بیند»، عمده در این باره، تلبس به

نوامیس است که از انبیا منقول می‌باشند، با ملاحظه ارواح و انوار آن‌ها، و آن هم با کثرت ملاحظه هیأت‌ها و اذکار آن‌ها.

روح طهارت:

پس روح طهارت این است که در باطن، نور، حالت انس و انشراح، دست بدهد، و افکار ردی خاموش و پریشانی، و قلق، تشمت فکر، ناراحتی و جزع، را کد گردند.

روح نماز:

روح نماز، حضور با خدا، انتظار جبروت، یادآوری از جلال خداوند همراه با تعظیمی است که با محبت و طمانینه آمیخته باشد، چنانکه رسول خدا ﷺ به آن اشاره فرموده است: «الْإِحْسَانُ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ، فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ». «احسان عبارت از این است که خدا را چنان عبادت کن که گویا تو او را می‌بینی، پس اگر تو او را نمی‌بینی، او ترا می‌بیند»

و به سوی تمرین نفس بر آن، چنین اشاره فرمود: «قَسَمْتُ الصَّلَاةَ بَيْنِي وَبَيْنَ عَبْدِي نِصْفَيْنِ وَلِعَبْدِي مَا سَأَلَ فَإِذَا قَالَ الْعَبْدُ: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: حَمْدُنِي عَبْدِي وَإِذَا قَالَ: ﴿الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ﴾ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: أَثْنَى عَلَيَّ عَبْدِي. وَإِذَا قَالَ: ﴿مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾ قَالَ مَجْدُنِي عَبْدِي فَإِذَا قَالَ: ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ قَالَ: هَذَا بَيْنِي وَبَيْنَ عَبْدِي وَلِعَبْدِي مَا سَأَلَ. فَإِذَا قَالَ: ﴿أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾. قَالَ: هَذَا لِعَبْدِي وَلِعَبْدِي مَا سَأَلَ».

خداوند فرمود: «نماز را بین خود و بنده‌ام به دو قسمت تقسیم کردم، و برای بنده‌ام هست آنچه می‌خواهد، پس وقتی که بنده بگوید: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ خداوند

می فرماید که: بندهام حمد مرا بیان کرد، و وقتی که بگوید: ﴿الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ﴾ خداوند می فرماید: بندهام بر من ثنا گفت، و وقتی بگوید: ﴿مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾ می فرماید که: بندهام مجد مرا بیان کرد، وقتی بگوید: ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ می گوید: این بین من و بندهام هست، و برای بندهام هست آنچه می خواهد، و وقتی بگوید: ﴿أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ می گوید: این برای بندهام هست و برای اوست آنچه می خواهد».

پس این اشاره به این امر دارد که باید در برابر هر کلمه، به جواب توجه نمود، زیرا در این صورت، برای حضور کاملاً آماده می شود، و نیز نفس را به دعا‌های باید عادت داد که رسول خدا ﷺ آن‌ها را در نماز سنت قرار داده است و آن‌ها در حدیث حضرت علی و غیره، ذکر شده اند.

روح تلاوت قرآن:

روح تلاوت قرآن این است که با شوق و در نظر گرفتن عظمت خداوند، به سوی او، متوجه باشد، در مواعظش تدبر نماید، انقیاد در احکام را مستحضر بدارد، و از امثال و قصص عبرت بیاموزد، از آیات صفات و آیات با گفتن سبحان الله بگذرد، و به آیات جنت و رحمت که می رسد آن را از خدا طلب کند و به آیات نار و غضب که می رسد از آن‌ها به خدا پناه ببرد، پس این است آنچه رسول خدا ﷺ در تمرین نفس، مقرر فرمود تا پند بپذیرد.

روح ذکر:

روح ذکر این است که حضور و استغراق در التفات به سوی خدا را داشته باشد، تمرین آن این که بگوید: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَاللَّهُ أَكْبَرُ»، سپس گوش کند از خداوند که او می گوید: «لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا وَأَنَا أَكْبَرُ» باز بگوید: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ» باز

گوش کند که خداوند می‌گوید: «لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا وَحْدِي لَا شَرِيكَ لِي» و همچنین تا که پردها برداشته شوند و استغراق متحقق گردد، رسول خدا به این اشاره فرموده است^(۱).

روح دعاء:

روح دعا این است که هر نیرو و قدرتی را از آن خداوند بداند، و مانند مرده در جلو غسل قرار بگیرد، و مانند عروسک در دست حرکت‌دهنده آن، و لذت مناجات را دریابد. سنت رسول خدا ﷺ این بود که بعد از نماز تهجد در اثنای هر دو رکعت دعای طولانی می‌خواند، دست‌ها را بلند می‌کرد و می‌گفت: «یا رب یا رب» و از خداوند خیر دنیا و آخرت را می‌خواست، از بلاها به خدا پناه می‌جست، و تضرع می‌کرد و الحاح می‌نمود، شرط است که این با قلبی باشد فارغ و بیدار، نه غافل، و دعاکننده تحت فشار قضای حاجت نباشد، گرسنه و خشمناک نباشد.

هرگاه این حضور، مفقود گردد، باید در بررسی علت آن باشد:

پس وقتی انسان حالت محاضره را شناخت، باز آن را از دست داد، باید سبب از دست‌رفتنش را بررسی کند، اگر آن وقت، قوت طبیعی است، متوسل به روزه باشد؛ زیرا روزه آخته‌کننده است، بیشتر در روزه این است که دو ماه پشت سرهم روزه بگیرد، و اگر نیاز به ریختن منی پیدا کرد، یا خواست خود را از اصلاح مطعم و مشرب فارغ کند، یا نشاطش از بین رفته است می‌خواهد آن برگردد، پس اگر مالک بضعه‌ای است فساد منی را به وسیله آن دفع نماید، اما در لذت‌بردن به آن منهمک نشود، بلکه آن را دوی قرار دهد که نفعش را برمی‌دارد، و از فسادش احتراز می‌نماید. و اگر گرفتاریش با اتفاقات و همنشینی با مردم است آن را با ضم کردن عبادات معالجه نماید.

(۱) - ترمذی از ابوسعید و ابوهریره روایت کرده که آن حضرت فرمود هرکس بگوید: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ

وَاللَّهُ أَكْبَرُ» خداوند او را تصدیق می‌فرماید که «لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا وَأَنَا أَكْبَرُ». (الحديث)

یکسوی، علاج پراکندگی افکار است:

و اگر ظرف فکرش از خیالات پریشان کن و افکار ردّی پر شده است، باید از مردم کناره بگیرد، و خانه نشین یا مسجدنشین باشد، و زبان خود را از غیر ذکر الله و دلش را از فکر مهمات، باز بدارد، و نفس خود را موظف قرار بدهد که هرگاه بیدار شد نخستین چیزی که در قلبش راه یابد، ذکر الله باشد، و هرگاه می خواهد بخوابد، دل خود را از اینگونه گرفتاری ها، فارغ کند.

سماحت نفس:

سوم (از اصول اخلاق) سماحت نفس است، و آن این که ملکیت تابع انگیزهای بهیمی از قبیله طلب اللذت، حب انتقام، غضب، بخل و حرص بر مال و جاه، نباشد، زیرا هرگاه انسان اعمال مناسب به این امور را انجام دهد، رنگ های آنها در جوهر نفس او فوراً اثر می گذارند، پس اگر نفس سماحتی داشته باشد ترک دادن هیأت های پست و خسیس بر او سهل و آسان می شود، پس آنها کأن لم یکن قرار می گیرند، و نفس به سوی رحمت الهی رهایی می یابد، و در عمق انواری که جبلت نفوس، متقاضی آنهاست به شرط عدم مانع مستغرق قرار می گیرد، و اگر سماحتی نداشته باشد، الوان این هیأت های خسیس در نفس چنان اثر می گذارند که نقش مُهر بر لاک اثر می گذارد، و لکه حیات دنیا به آن می چسبد، و ترک آنها را احاطه می نمایند، و بین آنها و آن انواری که طبیعت نفس آنها را اقتضا می کرد پردهای غلیظی به کثرت واقع می شود، و این سبب اذیت و آزار آنها قرار می گیرد.

انواع سماحت:

هرگاه سماحت در برابر به داعیه دو شهوت بطن و فرج در نظر گرفته شد، عفت نام دارد، و اگر در برابر به داعیه ترفه و رفاهیه باشد اجتهاد نام دارد، و در برابر به پریشانی و اضطراب باشد صبر نامیده می شود، و در برابر بداعیه حب انتقام باشد عفو گفته می شود، و در برابر بداعیه حب مال، سخاوت و قناعت می باشد و در برابر بداعیه مخالفت نفس، تقوی نام دارد، و همه این ها یک چیز جمع و جور می کنند، و آنست عدم تبعیت از تخیلات حیوانی،

صوفیای کرام این‌ها را به قطع تعلقات دنیوی یا به فناء عن خسائس بشری، یا آزادی نام‌گذاری می‌کنند، به همین خاطر یک خصلت به چندین نام تعبیر می‌نمایند، و عمده در تحصیل آن‌ها، قلت وقوع در مظان این‌ها و ایثار قلب به ذکر الله و تمایل نفس به عالم تجرد است، و همین است منظور از قول زید بن حارثه که فرمود: سنگ و کلوخ دنیا پیش من یکی است تا این که از مکاشفه خبر داد.

عدالت:

چهارم (از اصول اخلاق) عدالت است، و آن ملکه‌ای است که از آن برقراری نظام عادل که اصلاح تدبیر منزل، سیاست مدینه و امثال آن را در بر داشته به سهولت پدید آید، و اصل آن سرشت نفسانی است که افکار کلی و سیاست‌های مناسب به آنچه نزد خداوند و ملایکه است، برمی‌خیزند، و این از آنجاست که خداوند خواست تا امور مردم در جهان با نظم و ترتیب باشند، و بتوانند یکدیگر را یاری دهند، و بر یکدیگر ظلم و تعدی نکنند، بلکه باهم دوستی و محبت داشته باشند، و به منزله اعضای جسد واحدی قرار گیرند که هرگاه به عضوی دردی برسد بقیه اعضا به تب و بیداری با آن همگام باشند، نسل‌شان زیاد باشد، به فاسق‌شان زجر و به عادل ارزش داده بشود، رسوم فاسد از میان برداشته شوند، خیر و نوامیس برحق مشهور گردند، پس خداوند سبحان در مخلوقات خویش قضای اجمالی دارد که همه این‌ها شرح و تفصیلی از آن می‌باشند، و ملایکه مقرب این‌ها را تلقی می‌نمایند، و در حق کسانی که در اصلاح مردم می‌کوشند دعای خیر می‌کنند، و کسانی را که در افساد آن‌ها بکوشند نفرین می‌کنند، و همین است منظور از این قول خداوند که می‌فرماید: ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ

الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَىٰ لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا ۚ يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا ۚ وَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿٥٥﴾»^(۱).

«خداوند به شما از ایمانداران و نیکوکاران، وعده داده است که آن‌ها را در روی زمین خلیفه قرار می‌دهد چنانکه گذشتگان را خلیفه قرار داد، و برای آن‌ها آن دین‌شان را که او پسندیده بود مستحکم می‌سازد، و بعد از خوف و هراس برای آن‌ها امنیت برقرار می‌نماید، تا عبادت مرا به جا بیاورند، و هیچ چیزی را به من شریک نگردانند، و هر کسی که بعد از این کفر ورزد، پس ایشان اند نافرمانان».

و نیز می‌فرماید: ﴿الَّذِينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَلَا يَنْقُضُونَ الْمِيثَاقَ﴾ ﴿٥٦﴾ وَالَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ ﴿٥٧﴾ الْآيَةُ، «آنان که به عهد خدا وفا می‌کنند و پیمان را نمی‌شکنند، و آنان که وصل می‌کنند آنچه را خداوند به وصلش امر فرموده است». و نیز در آیه ۲۵ سوره رعد می‌فرماید: ﴿وَالَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ﴾ «آنان که می‌شکنند عهد و پیمان خدا را پس از پخته‌شدنش و قطع می‌کنند آنچه را خداوند به وصلش امر فرموده است».

اعمال اصلاحی، رحمت خدا را به بار می‌آورند:

پس هر کس که این اعمال اصلاحی را انجام دهد رحمت خدا و دعای ملائکه از جای که گمان می‌کند و نمی‌کند شامل حال او می‌شوند، و در آنجا شعاع‌های نورانی چنان او را احاطه می‌کنند که شعاع خورشید و ماه انسانی را احاطه کرده باشند، پس در دل‌های مردم و ملائکه الهام می‌گردد تا به او احسان کنند، و مقبولیت او در آسمان و زمین گذاشته می‌شود،

(۱) - سوره نور، آیه ۵۵.

(۲) - سوره رعد، آیه ۲۰ و ۲۱.

و هرگاه به عالم تجرد برگردد به آن شعاع نورانی که به او چسبیده اند، احساس می کند و لذت می برد، و توان پذیرش را درمی یابد، و در میان او و ملایکه دری گشاده می شود.

اعمال فسادآور غضب خدا را به بار می آورند:

هرکسی که اعمال فسادآوری را انجام دهد غضب خدا و نفرین ملایکه شامل حال او می شوند، و در آنجا شعاع ظلمانی از این غضب خدا پدید آمده او را احاطه می کنند، پس در قلوب ملایکه و مردم الهام می شود تا با او بد رفتاری کنند، و نفرت و بغض از او در روی زمین گذاشته می شود، هرگاه به عالم تجرد منتقل بشود آن شعاع ظلمانی را احساس نموده از آن ها رنج می برد و ناراحت می شود، یک گونه تنگی و نفرت احساس می کند، و این از هرطرف او را فرا می گیرد، پس روی زمین با وجود گشادگی در تنگناه قرار می گیرد.

انواع عدالت:

و هرگاه عدالت با اوضاع انسان در نشست و برخاستش، خواب و بیداریش، رفت و آمد، صحبت و گفتگو، آرایش، لباس و مویش در نظر گرفته شود به آن ادب می گویند. و اگر به جمع و صرف اموال در نظر گرفته شود به آن کفایت می گویند. و اگر به تدبیر منزل در نظر باشد به آن حربه می گویند. و اگر به تدبیر کشور وابسته باشد به آن سیاست گفته می شود. و اگر به برقراری الفت و دوستی با برادران در نظر گرفته شود به آن حسن محاضره یا حسن معاشرت می گویند، عمده ترین وسیله دریافت آن، ترحم و مودت است، رقت قلب و عدم قسوت آنست که با افکار کلی همگام و با عاقبت اندیشی در امور همراه باشد.

فرق در میان اهل الله و عموم مردم:

در میان این خصلت و عادت از یک جهت تنافر و تناقض وجود دارد، زیرا میل قلب به سوی تجرد و منقادشدنش به رحمت و مودت، در حق اکثر مردم مختلف می باشد، بویژه اهل تجاذب، از اینجاست که بسیاری از اهل الله را می بینی که مبتلا شده از مردم قطع رابطه کرده

اند و از اهل و عیال جدا شده اند و از مردم دوری گزیده اند، و برعکس عوام الناس را می بینی که با زن و فرزند چنان آمیخته اند که از ذکر خدا در غفلت قرار گرفته اند. انبیاء علیهم السلام به ملاحظه هردو امر، دستور می دهند و بنابراین، کنترل و تمیز بین این عادت را زیاد مورد توجه قرار می دهند، پس این اخلاق در شرایع مورد توجه می باشند، و در آنجا افعال و هیأت هایی وجود دارد که کار همین اخلاق و اضداد آنها را انجام می دهند، زیرا مزاج های ملاکه و شیاطین آنها را به مردم القا می کنند یا از تمایل نفس به یکی از این دو روش پدید می آیند، پس به آن باب، امر می شوند، و ما بعضی از این ها را ذکر کردیم.

رسول به اخلاق و آنچه اخلاق را تقویت کند دستور می دهد:

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «الشَّيْطَانُ يَأْكُلُ بِشْمَالِهِ وَيَشْرَبُ بِشِمَالِهِ» که «شیطان به دست چپ می خورد و می نوشد». و نیز فرمود: «الْأَجْدَعُ شَيْطَانٌ» که «مقطوع شیطان است». و نیز فرمود: «أَلَا تَصُفُّونَ كَمَا تَصُفُّ الْمَلَائِكَةُ» که «چرا مانند ملائکه صف نمی بندید». رسول خدا صلی الله علیه و آله که به مظان این اخلاق دستور داده است، پس به اذکاری که تداوم بر آنها مفید إخبات و تضرع باشد، نیز امر فرموده است، به صبر و انفاق، امر فرموده است، و در یادآوری از هاذم اللذات (مرگ) و آخرت ترغیب نموده امر دنیا را در چشم و نظر مردم سبک قرار داده است، و آنها را به تفکر در جلال خدا و عظمت قدرت او، وادار کرده است، تا که به سماحت دست بیابند، به عیادت بیمار و نیکویی و صله رحم به خویشاوندان، و بلند کردن صدا هنگام سلام، اقامه حدود، امر به معروف و نهی از منکر امر فرموده است، تا که به عدالت نایل آیند، و این افعال و هیأت ها را کاملاً بیان نموده است، جزى الله هذا النبى صلی الله علیه و آله بما هو أهله عنا وعن سائر المسلمين أجمعين.

چون این اصول تفهیم شد زمان آن فرا رسید که به بعضی از آنها به صورت تفصیل بپردازیم، والله أعلم.

اذکار و آنچه متعلق به آنهاست

مزایای ذکر:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يَفْعُدُ قَوْمٌ يَذْكُرُونَ اللَّهَ - عز وجل - إِلَّا حَفَّتْهُمُ الْمَلَائِكَةُ وَغَشِيَتْهُمُ الرَّحْمَةُ» «هیچ قومی نمی نشیند که خدا را یاد کنند، مگر این که ملائکه آن‌ها را فرا گرفته و رحمت، آن‌ها را احاطه می کند». من می گویم: در این شکی نیست که اجتماع مسلمانان که راغب و ذاکر باشند، رحمت و سکینه را جلب می کند و به ملائکه نزدیک می شوند.

رسول خدا ﷺ فرمود: «سَبَقَ الْمُفْرَدُونَ» که «ممتازان سبقت گرفتند». من می گویم: آن‌ها قومی از سابقین هستند که به مفردون نامگذاری شده اند، زیرا ذکر بار سنگین آن‌ها را سبک گردانیده است.

رسول خدا ﷺ فرموده است که خداوند فرمود: «أَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِي بِي، وَأَنَا مَعَهُ إِذَا ذَكَرَنِي، فَإِنْ ذَكَرَنِي فِي نَفْسِهِ ذَكَرْتُهُ فِي نَفْسِي، وَإِنْ ذَكَرَنِي فِي مَالٍ ذَكَرْتُهُ فِي مَالٍ خَيْرٍ مِنْهُ» که «من بر حسب گمانی که بنده با من دارد، کار می کنم، و من با او هستم وقتی که مرا یاد می کند، اگر او مرا در تنهایی یاد می کند، من او را نیز در تنهایی یاد می کنم، و اگر او مرا در جمعی یاد می کند، من نیز او را در جمع بهتری از جمع او، یاد می کنم».

من می گویم: طبیعت بنده که منشاء اخلاق و علوم است، و هیأت‌هایی که نفس، آن‌ها را کسب می کند، این‌ها هستند که نزول رحمت‌های خاصه را تخصیص می نمایند، پس بسیاری از بندگان هستند که سماحت خلق دارند و می‌پندارند که پروردگار از گناهان آن‌ها می‌گذرد و به هر نقیر و قطمیر از آن‌ها بازخواست نمی‌کند، بلکه با آن‌ها با چشم‌پوشی رفتار می‌کند، پس این توقع و امیدواری او، سبب نابودی گناهان او می‌شود.

و بسیاری بنده بخیل طبع هست که نسبت به پروردگار می‌پندارد که او را بر هر نقیر و قطمیر مؤاخذه می‌نماید، و با او خرده ریز، حساب می‌کند و از سر گناهان او نمی‌گذرد، پس این شدیدترین پایه را نسبت به هیأت‌های دنیوی که او را بعد از موت فرا می‌گیرند دارد، ولی محل این فرق اموری هستند که حکم آن‌ها تا هنور در حظيرة القدس مؤکد نگردیده است.

اما كبائر و آنچه شبیه به آنهاست در او به صورت اجمال ظاهری می گردند، و مراد از قول خداوندی «أنا معه» اشاره به معیت قبول و بودن او با شان و شوکتش در حظيرة القدس است.

ذکر الله در نفس:

پس اگر بنده، خدا را در نفس خود یاد کرد، و به راه تفکر در آلاء الله راه رفت، پاداشش این است که خداوند پردها را از سر راه او برمی دارد تا که به تجلی قایم در حظيرة القدس، نایل گردد.

ذکر الله در جمع:

و اگر خدا را در جمع یاد کرد، و هدفش اشاعه دین و اعلاى کلمة الله است، پس پاداشش این است که خداوند محبت او را در قلوب ملأعلى الهام کند تا در حق او دعای خیر کنند، و بر او برکت نازل کنند، پس قبولیت او در روی زمین گذاشته می شود، چقدر عارف به خدا هست که به معرفت نایل آمده اند، اما در روی زمین قبولیتی ندارند و نه در ملأعلى از آنان یادی می شود، و چقدر ناصر دین خدا وجود دارند که قبولیت بزرگی و برکت جسیمی دارند، ولی حجابها برای آنها برداشته نشده است.

تقرب به خدا:

رسول خدا ﷺ فرموده است که خداوند فرمود: «مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَأَزِيدُ، وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَجَزَاؤُهُ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا أَوْ أَغْفِرُ، وَمَنْ تَقَرَّبَ مِنِّي شَبْرًا تَقَرَّبْتُ مِنْهُ ذِرَاعًا، وَمَنْ تَقَرَّبَ مِنِّي ذِرَاعًا تَقَرَّبْتُ مِنْهُ بَاعًا وَمَنْ أَتَانِي يَمْشِي أَتَيْتُهُ هَرْوَلَةً وَمَنْ لَقِينِي بِقُرَابِ الْأَرْضِ خَطِيئَةٌ لَا يُشْرِكُ بِي شَيْئًا، لَقَيْتُهُ بِمِثْلِهَا مَغْفِرَةً» «هرکسی که یک نیکی انجام دهد او ده برابر ثواب دارد و اضافه هم می کنم، و هرکسی که یک بدی بکند کیفرش یک بدی مانند آنست یا می آمرزم، و هرکسی که به من یک وجب نزدیک بشود من به او

یک ذراع نزدیک می‌شوم، و هرکسی به من یک ذراع نزدیک شود من به او به قدر پهن کردن دو دست نزدیک می‌شوم، و هرکسی به سوی من ساده بیاید من به سوی او به دویدن می‌آیم، و هرکسی با پری زمین از گناه با من ملاقات کند به شرطی که چیزی را با من شریک نکرده است من با آمرزش مانند آن، با او ملاقات خواهم کرد».

من می‌گویم: هرگاه انسان بمیرد و به این جهان پشت کند و تیزی حیوانی سست گردد، انوار ملکی پرتو افکن گردند، پس خیر کمی از او بسیار به حساب می‌آید، و آنچه بالعرض برایش پیش آید بالنسبت آنچه با لذات شده است ضعیف می‌باشد، و مبنای تدبیر الهی بر افاضه خیر است.

رحمت خداوند و آمرزش او:

خیر به وجود، بسیار نزدیک و شر از آن، بسیار دور می‌باشد، و همین است منظور از حدیث: «إِنَّ لِلَّهِ مِائَةَ رَحْمَةٍ، أَنْزَلَ مِنْهَا وَاحِدَةً إِلَى الْأَرْضِ» که «خداوند صد درجه رحمت دارد که از آن‌ها یکی را در روی زمین فرود آورده است»، پس رسول خدا آن را به مانند «شبر، ذراع، باع، مشی و هروله» بیان نمود، و هیچ چیزی در معاد مفیدتر از سرکشیدن به سوی جبروت و التفات به آن نیست، و همین است منظور قول خدا که می‌فرماید: «مَنْ لَقِيَ بِقُرَابِ الْأَرْضِ خَطِيئَةً لَا يُشْرِكُ بِي شَيْئًا لَقِيَتْهُ بِمِثْلِهَا مَغْفِرَةً» و نیز همین است منظور از این قول خداوند که می‌فرماید: «أَعْلَمَ عَبْدِي أَنَّ لَهُ رَبًّا يَغْفِرُ الذَّنْبَ وَيَأْخُذُ بِهِ» که «آیا بنده‌ام می‌داند که رب دارد که گناه را می‌آمرزد و به آن مؤاخذه می‌نماید».

محبت خداوند با بندگان:

رسول خدا ﷺ فرمود که خداوند فرموده است: «مَنْ عَادَى لِي وَلِيًّا فَقَدْ آذَنْتُهُ بِالْحَرْبِ، وَمَا تَقَرَّبَ إِلَيَّ عَبْدِي بِشَيْءٍ أَحَبَّ إِلَيَّ مِمَّا افْتَرَضْتُ عَلَيْهِ، وَمَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالتَّوَافُلِ حَتَّى أُحِبَّهُ، فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ كُنْتُ سَمْعَهُ الَّذِي يَسْمَعُ بِهِ، وَبَصَرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِهِ، وَيَدَهُ الَّتِي يَبْطِشُ بِهَا وَرِجْلَهُ الَّتِي يَمْشِي بِهَا، وَإِنْ سَأَلَنِي لِأَعْطَيْتُهُ، وَلَئِنْ اسْتَعَاذَنِي

لَأُعِيدَنَّهُ ، وَمَا تَرَدَّدْتُ عَنْ شَيْءٍ أَنَا فَاعِلُهُ تَرَدَّدِي عَنْ نَفْسِ الْمُؤْمِنِ، يَكْرَهُ الْمَوْتَ وَأَنَا أَكْرَهُ مَسَاءَتَهُ» «هرکسی که با دوستی از من، دشمنی ورزد، با او به جنگ اعلام می کنم، بنده به هیچ چیزی به سوی من نزدیکی نمی جوید که بیش از آنچه بر او فرض کرده ام محبوبتر باشد، و همیشه بنده با انجام دادن نوافل به من نزدیکی می جوید تا این که او را دوست می دارم، پس وقتی که او را دوست داشتم گوش او می شوم که به وسیله آن می شنود، و چشم او می شوم که با آن می بیند، و پای او می شوم که با آن راه می رود، و اگر از من بخواهد به او حتماً خواهم داد، و اگر از من پناه بجوید به او حتماً پناه خواهم داد، و در هیچ چیزی که بخواهم انجامش دهم ترددی ندارم آنچنان که در قبض روح بنده ام تردد دارم، زیرا او مرگ را نمی پسندد و من ناگواری او را نمی پسندم».

من می گویم: هرگاه خداوند بنده ای را دوست بدارد، و محبت او در ملأ اعلی جایگزین شود، سپس مقبولیتش در زمین فرود آید، پس کسی که با این نظام برخورد کند، و دشمنی ورزد، و در رد کردن امر الهی و سرکوب کردن این وضع بکوشد، رحمتی خداوند که با این محبوب داشت، به صورت لعنت در حق دشمن او درمی آید، و رضا به آن محبوب، خشمی در حق دشمنش قرار می گیرد، و هرگاه خدا به سوی بندگان، نزدیک بشود به اینگونه که شریعتی را اظهار نموده دینی را برقرار کند، و در حظيرة القدس آن سنن و شرایع را بنویسد، این سنن و قربات جلب کننده ترین چیز، برای رحمت خدا قرار گرفته موافق تر به رضای او می باشند، و بسیار کم چیزی از آنها، بسیار به حساب می آید، و همیشه بنده به وسیله به جاآوری نوافل، بیش از فرائض قرب خدا را می جوید، تا این که خداوند با او رابطه دوستی را برقرار می نماید، و رحمت، او را فرا می گیرد، در این صورت خداوند اعضای او را با نور خود تقویت می کند، و در او برکت می گذارد، و همچنین در مال و اهل و عیال او برکت می گذارد، دعای او را می پذیرد و او را از گزند، در امان قرار داده و یاریش می کند، و این قرب را قرب اعمال می گویند، تردد خدا در اینجا کنایه از تعارض عنایات اوست، زیرا حق تعالی عنایتی به هریکی از نظام کلی و شخصی دارند، پس عنایات او به جسد انسانی، تقاضا

می‌کند که نسبت به او به موت، بیماری و تنگی او قضاوت بشود، و عنایت او به نفس دوست، می‌خواهد تا از هر جهت بر او رفاهیت سرازیر گردد، و از هر بدی او را حفظ کند.

برتری ذکر از هر عمل:

رسول خدا ﷺ فرمود: «أَلَا أُنبِّئُكُمْ بِخَيْرِ أَعْمَالِكُمْ وَأَزْكَاهَا عِنْدَ مَلِكِكُمْ وَأَرْفَعَهَا فِي دَرَجَاتِكُمْ وَخَيْرَ لَكُمْ مِنْ إِنْفَاقِ الذَّهَبِ وَالْوَرِقِ وَخَيْرَ لَكُمْ مِنْ أَنْ تَلْقَوْا عَدُوَّكُمْ فَتَضْرِبُوا أَعْنَاقَهُمْ وَيَضْرِبُوا أَعْنَاقَكُمْ. قَالُوا: بَلَى. قَالَ: ذِكْرُ اللَّهِ تَعَالَى» که «آیا خبر ندهم شما را به بهترین عمل‌تان و پاکیزه‌تر آن به پیش مالک شما، و بلندکننده‌تر پایه و درجات شما، بهتر از انفاق طلا و نقره، و بهتر از این که با دشمن برخورد نمایید آن‌ها گردن شما را و شما گردن آن‌ها را بزنید؟ عرض کردند: بلی، فرمود: ذکر الله».

من می‌گویم: برتری به اعتبار گوناگون، مختلف می‌باشد، پس به اعتبار سرکشیدن به جبروت از ذکر بالاتر چیزی نیست، بویژه در نفوس پاک نیاز به ریاضت نیست فقط، نیاز به تداوم توجه هست.

فرو گذاشت ذکر حسره و نقصانی می‌باشد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ قَعَدَ مَقْعَدًا لَمْ يَذْكُرِ اللَّهَ فِيهِ كَانَتْ عَلَيْهِ مِنَ اللَّهِ تِرَةً وَمَنْ اضْطَجَعَ مَضْجَعًا لَا يَذْكُرُ اللَّهَ فِيهِ كَانَتْ عَلَيْهِ مِنَ اللَّهِ تِرَةً» «هرکسی جایی بنشیند که در آن خدا را یاد نکند بر او حسرت و نقصانی خواهد شد، و هرکسی در خوابگاهی بخوابد و در آن خدا را یاد نکند بر او حسرت و نقصانی خواهد شد». و نیز فرمود: «مَا مِنْ قَوْمٍ يَقُومُونَ مِنْ مَجْلَسٍ لَا يَذْكُرُونَ اللَّهَ فِيهِ إِلَّا قَامُوا عَنْ مِثْلِ حَيْفَةِ حِمَارٍ، وَكَانَ لَهُمْ حَسْرَةٌ» که «هیچ قومی نیست که از مجلسی بلند بشوند که در آن خدا را یاد نمی‌کنند، مگر این که بلند می‌شوند از مانند لاشه‌ مردار خری، و می‌شود این برای آن‌ها حسرت و افسوسی». و نیز فرمود: «لَا تُكْثِرُوا الْكَلَامَ بِغَيْرِ ذِكْرِ اللَّهِ فَإِنَّ كَثْرَةَ الْكَلَامِ بِغَيْرِ ذِكْرِ اللَّهِ قَسْوَةٌ لِلْقَلْبِ وَإِنَّ أْبْعَدَ النَّاسِ مِنَ اللَّهِ الْقَلْبُ الْقَاسِي» که «بدون ذکر الله زیاد صحبت نکنید؛ زیرا زیاد

صحبت کردن بدون ذکر الله برای قلب سختی پدید می‌آورد، دورترین مردم از خداوند آن کسی است که قلب سختی داشته باشد».

من می‌گویم: کسی که شیرینی ذکر را چشیده باشد، و بداند که با ذکر خدا چگونه اطمینان به دست می‌آید و چگونه پرده‌ها از قلب او به هنگام ذکر برداشته می‌شوند، و تا به جایی می‌رسد که گویا خدا را عیناً می‌بیند، و در این شک و تردیدی نیست که وقتی او به سوی دنیا توجه کند، و با زن و فرزند، زمین و آب، مانوس گردد، بسیاری چیزها را فراموش می‌کند، و به گونه‌ای می‌باشد که گویا چیزی را گم کرده است که آن را قبلاً داشته است، و در میان او و آنچه چشم دیدش بود، پرده آویزان می‌شود، و این خصلت به جهنم و هر بدی، فرا می‌خواند، و در هریکی از این‌ها حسرت و خسارت است، و هرگاه این حسرت‌ها و خسارت‌ها فراهم گردند، راهی برای نجات باقی نخواهد ماند، رسول خدا ﷺ این‌ها را با بهترین وجه، معالجه فرمود که در هر حالتی ذکر مناسبی مشروع قرار داد که درمانی برای دفع سم غفلت، قرار گیرد، پس رسول خدا ﷺ بر فواید این اذکار، آگهی داد، و نیز بر این هم، تنبیه فرمود که بدون ذکر چه خسارت‌هایی وارد می‌شود.

ضبط الفاظ ذکر:

باید دانست که نیاز پدید آمدن تا الفاظ ذکر، ضبط کردند تا کسی به عقل ناقص خود، در آن‌ها تصرف ننماید، و در اسمای خدا الحاد ننماید، یا حق مقام را ادا نکند، عمده‌ترین چیزی که در آن، سنت گردیده است ده تا ذکر می‌باشند که هریکی فلسفه‌ای دارد که آن دیگری فاقد آنست. بنابراین، رسول خدا ﷺ در هر جای، این را سنت قرار داد تا در بین الوان آن‌ها جمع‌آوری بشود.

و نیز اکتفا بر ذکر واحد که آن را ورد زبان قرار داد، در حق عموم مکلفین ذکر لسانی است، و انتقال از بعضی به سوی بعضی دیگر نفس را متنبه، و خواب‌شوندگان را بیدار می‌سازد.

سبحان الله:

یکی از آن ده تا: «سُبْحَانَ اللَّهِ» است، و حقیقت آن تنزیه خداوند است از ناپاکی‌ها، عیوب و نقایص.

الحمد لله:

دوم «الْحَمْدُ لِلَّهِ» است، و حقیقت آن اثبات کمالات و اوصاف تامه برای ذات پاک خداوندی است، پس وقتی که این دو ذکر باهم جمع شوند و به صورت کلمه واحد در آیند، بهترین تعبیر از آشنایی انسان نسبت به پروردگارش می‌باشند، زیرا انسان نمی‌تواند پروردگارش را بشناسد، مگر از این طریق که ذاتی را ثابت کند و از او نقایصی را که ما در وجود خویش مشاهده می‌کنیم، سلب نماید، و کمالاتی را که ما در وجود خود مشاهده می‌کنیم از حیث کمال بودنش برای او ثابت کند، پس اگر صورت این ذکر، در نامه اعمال استقرار یابد، در آنجا این معرفت به طور تام و کامل، بر حسب مقتضای کمالش، ظاهر می‌گردد، پس در بزرگی را از قرب الهی باز می‌کند، و به این معنی رسول خدا ﷺ اشاره نموده فرمود: «التَّسْبِيحُ نِصْفُ الْمِيزَانِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ تَمْلُؤُهُ» که تسبیح (سبحان الله) نصف ترازو است و (الحمد لله) آن را پر می‌کند. بنابراین، «سُبْحَانَ اللَّهِ وَبِحَمْدِهِ» یک کلمه سبک بر زبان، سنگین در ترازو و محبوب پیش رحمن قرار می‌گیرد، و هر کسی آن را بگوید درخت خرمایی برای او غرس می‌شود، و در باره کسی که آن را صد بار بگوید آمده است که، گناهان او اگرچه به قدر کف دریا باشند محو می‌گردند، و در روز قیامت هیچکسی بالاتر از آنچه او آورده است نمی‌آورد، مگر این که مثل همین یا بیش از این بگوید، و این بالاترین کلامی است که خداوند آن را برای فرشتگانش برگزیده است.

اما فلسفه این قول رسول خدا ﷺ: «أَوَّلُ مَنْ يُدْعَى إِلَى الْجَنَّةِ الَّذِينَ يَحْمَدُونَ اللَّهَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ» که «نسختین کسانی که به بهشت فرا خوانده می‌شوند آنانند که در حال خوشی و ناخوشی، خدا را حمد می‌گویند»، این است که کردارشان امر ثبوتی است که از

نیروهای ثبوتی برخاسته است، و اهل آن خوش قسمت ترین مردم به نعمت های بهشت می باشند.

و فلسفه قول رسول خدا ﷺ: «أَفْضَلُ الدُّعَاءِ الْحَمْدُ لِلَّهِ» که «بزرگترین دعا «الحمد لله» گفتن است»، این است که دعا بر دو قسم است، چنانکه ذکر خواهیم کرد: و «الحمد لله» هر دو را در بر دارد، زیرا شکر موجب مزید نعمت است، و نیز معرفت ثبوتی است. راز قول رسول خدا ﷺ: «الْحَمْدُ لِلَّهِ رَأْسُ الشُّكْرِ» این است که شکر به وسیله زبان و جان و ارکان ادا می شود، و زبان از آن دو تا فصیح تر است.

لا إله إلا الله:

یکی از آن ها: «لا إله إلا الله» است، این ابعاد زیادی دارد، بعد اول طرد شرک جلی است، دوم طرد شرک خفی است، سوم طرد حجاب های مانع از رسیدن به معرفت خداست، و به این سوی در قول رسول خدا ﷺ اشاره ای رفته است که می فرماید: «لا إله إلا الله ليس لها حجاب دون الله حتى تخلص إليه» «جلو «لا إله إلا الله» را از این که به او برسد حجابی نخواهد گرفت»، حضرت موسی از ابعاد آن فقط به دو بعد پی برده بود، لذا بعید دانست که آن چنان ذکر باشد که خداوند آن را به او اختصاص دهد، پس خداوند حقیقت حال را بر او وحی فرمود، و بر او روشن نمود که این ذکر کل ماسوی الله را از کسی که ایثار را شیوه خویش قرار دهد طرد خواهد کرد، و نیز ماسوی الله را از این که جلوی چشم دید او متمثل شوند طرد می نماید، و نیز آن به گونه ای است که اگر کل ماسوای آن، در یک کفه ترازو قرار گیرند و آن در کفه دیگر، از همه آن ها سنگین تر خواهد شد، زیرا این همه را طرد نموده تحقیرشان خواهد کرد، تهلیل با یک گونه تفصیل، هم برای نفی است و هم برای اثبات، و آنست «لا إله إلا الله وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ». «هیچ معبودی به جز الله «بحق» وجود ندارد، یکتاست و شریک ندارد، و پادشاهی و ستایش از آن اوست، و او بر هر چیز تواناست»

و در باره فضیلت کسی که آن را صد بار بخواند آمده است که ثوابش در برابر آزاد کردن ده برده است، زیرا این بین معرفت ثبوتی و سلبی جامع است، معرفت سلبی به محو ذنوب نزدیکتر و ثبوتی برای وجود حسنات و تجسم پاداشها مفیدتر است.

الله اکبر:

یکی از آن‌ها: «اللَّهُ أَكْبَرُ» است، در این، عظمت، قدرت و سلطان خداوند، ملاحظه گردیده است، و آن اشاره به معرفت ثبوتی است. بنابراین، در باره فضیلت آن وارد شده است که در میان آسمان و زمین را، پر خواهد کرد، و این کلمات چهارگانه، بالاترین و محبوبترین کلام پیش خداوند و غراس جنت می‌باشند.

فلسفه حدیث جویریہ:

راز حدیثی که آن حضرت ﷺ در حق جویریہ رضی اللہ عنہا همسر مبارک خویش فرمود که «لَقَدْ قُلْتُ بَعْدَكَ أَرْبَعَ كَلِمَاتٍ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ لَوْ وُزِنَتْ بِمَا قُلْتُ مِنْذُ الْيَوْمِ لَوَزَنَتْهُنَّ سُبْحَانَ اللَّهِ وَبِحَمْدِهِ عَدَدَ خَلْقِهِ وَرِضَا نَفْسِهِ وَزِنَةَ عَرْشِهِ وَمِدَادَ كَلِمَاتِهِ» «بعد از تو من چهار کلمه را سه دفعه گفته‌ام که اگر با آنچه که تا امروز گفته‌ای وزن شوند، وزن آنها بیشتر خواهد شد: تسبیح و پاکی الله و ستایش او را به تعداد آفریدگانش خوشنودی اش و سنگینی عرشش و جوهر سخنانش» این است که هرگاه صورت عمل در نامه اعمال مستقر گردد، انفساح و انشراح آن، به هنگام پاداش بر حسب معنی آن کلمه خواهد شد، پس اگر در آن کلمه‌ای مانند: «عَدَدَ خَلْقِهِ» باشد انفساحش به همان قدر خواهد شد.

باید دانست که هرکسی که بخواند نفس او به رنگ ذکر، رنگ شود، پس مناسب است که بکثرت، ذکر بگوید، و هرکسی که می‌خواهد صورت اعمالش در نامه اعمال ثبت گردد، و در روز جزا ظاهر گردد، پس بهتر در حق او این است که ذکر را اختیار کند که از نظر کیفیت بر اذکار دیگر بالاتر باشد.

کسی حق ندارد که بگوید: وقتی که گفتن این کلمات تا سه بار بالاتر از همه اذکار می‌باشند، پس توجه به کثرت اذکار و فراگیری اوقات در ذکر گفتن، بیکار و ضایع خواهد شد، زیرا فضل و برتری با یک اعتبار است نه به اعتبار دیگر، رسول خدا ﷺ به حضرت جویریہ رضی اللہ عنہا راهنمایی فرمود که نزدیکترین عمل را برگزیند و در این باره بی‌نهایت ترغیب فرمود، فلسفه این که رسول خدا ﷺ لفظ «اللَّهُ أَكْبَرُ» را با سایر الفاظ تهلیل ضم نمود، این است که نفس را برای ذکر، بیدار کند و تنها ورد، زبانی نباشد.

و از آن جمله است که چنین چیزهایی سؤال کند که در حق بدن یا نفس او به اعتبار آفرینش، یا به اعتبار حصول سکینه و آرامش یا تدبیر منزل، مال و جاه مفید باشند، و از آنچه به ضررش تمام می‌شوند پناه جوید، فلسفه آن، این است که در آن تأثیر حق در عالم، مشاهده می‌شود، و حول و قوه از دیگران نفی می‌گردد.

برخی از دعاهای آن حضرت ﷺ:

از جامع‌ترین دعاهایی که آن حضرت ﷺ در این باب، سنت قرار داده است، یکی این است: «اللَّهُمَّ أَصْلِحْ لِي دِينِي الَّذِي هُوَ عِصْمَةُ أَمْرِي وَأَصْلِحْ لِي دُنْيَايَ الَّتِي فِيهَا مَعَاشِي وَأَصْلِحْ لِي آخِرَتِي الَّتِي فِيهَا مَعَادِي وَاجْعَلْ الْحَيَاةَ زِيَادَةً لِي فِي كُلِّ خَيْرٍ وَاجْعَلِ الْمَوْتَ رَاحَةً لِي مِنْ كُلِّ شَرٍّ، اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ الْهُدَى وَالتَّقَى وَالْعِفَافَ وَالْغِنَى، اللَّهُمَّ اهْدِنِي وَسَدِّدْنِي» «خدایا دینم را که عصمت امرم هست اصلاح بفرما، و دنیایم را که معاشم هست اصلاح بفرما، و آخرتم را که در آن معادم هست اصلاح بفرما، و حیات را موجب ازدیاد خیرم قرار بده، و موت را راحتی برای من از هر شر قرار بده، خدایا من از تو هدایت، تقوی، عفت و ثروت می‌خواهم، خدایا مرا راهنمایی فرما و راستم نگهدار». و فرمود که: از هدایت، هدایت به راه، و از سداد راستی تیر را در نظر بگیر.

و جامع‌ترین دعای دیگر اینست: «اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي وَارْحَمْنِي وَاهْدِنِي وَارْزُقْنِي، اللَّهُمَّ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ، رَبِّ أَعِنِّي وَلَا تُعِنِّ عَلَيَّ

وَأَنْصُرْنِي وَلَا تَنْصُرْ عَلَيَّ وَامْكُرْ لِي وَلَا تَمْكُرْ عَلَيَّ وَاهْدِنِي وَيَسِّرْ هُدَايَ إِلَيَّ وَأَنْصُرْنِي عَلَيَّ مَنْ بَغَى عَلَيَّ» «خدایا مرا بیامرز و بر من رحم کن، هدایتم بفرما، عفو من کن، رزق من عطا کن، خدایا! پروردگار ما، بده به ما در دنیا خوبی، و در آخرت خوبی، و نجات ده ما را از عذاب آتش، پروردگارا کمک کن به من و کمک نکن علیه من، یاری ده مرا و یاری نده علیه من، و تدبیر کن برایم، و تدبیر نکن علیه من، و هدایتم کن، و هدایت را برایم آسان کن، یاری ده، بر کسی که علیه من تجاوز می کند».

و یکی دیگر از جامع ترین دعاهاى آن حضرت ﷺ اینست: «رَبِّ اجْعَلْنِي لَكَ شَاكِرًا، لَكَ ذَاكِرًا، لَكَ رَاهِبًا، لَكَ مِطْوَاعًا، لَكَ مُخْبِتًا، إِلَيْكَ أَوَّاهًا مُنِيبًا» «پروردگارا! مرا شکرگزار خویش قرار ده، ذکرکننده خود بگردان، راهبم برگردان، فرمانبردارم بگردان، خاشع بکن، به سوى خود رجوع کننده ام بکن».

و یکی دیگر این است: «رَبِّ تَقَبَّلْ تَوْبَتِي وَاغْسِلْ حَوْبَتِي وَأَجِبْ دَعْوَتِي وَثَبِّتْ حُجَّتِي وَسَدِّدْ لِسَانِي وَاهْدِ قَلْبِي وَاسْلُلْ سَخِيمَةَ صَدْرِي» «پروردگارا! بپذیر توبه ام را، و بشو گناهام را، و اجابت کن دعایم را، و ثابت کن حجتم را، راست کن زبانم را و هدایت کن قلبم را، و بیرون کن کینه سینه ام را».

دیگری این است: «اللَّهُمَّ ارْزُقْنِي حُبَّكَ وَحُبَّ مَنْ يَنْفَعُنِي حُبُّهُ عِنْدَكَ، اللَّهُمَّ مَا رَزَقْتَنِي مِمَّا أُحِبُّ فَاجْعَلْهُ قُوَّةً لِي فِيمَا تُحِبُّ اللَّهُمَّ وَمَا زَوَيْتَ عَنِّي مِمَّا أُحِبُّ فَاجْعَلْهُ لِي فَرَاغًا فِيمَا تُحِبُّ» «خدایا نصیب کن مرا حب خویش و حب کسی که حبش پیش تو به نفعم باشد، خدایا آنچه به من از چیزهای محبوبم رزق دادی آن را نیرویی برایم بگردان در آنچه تو می پسندی، خدایا آنچه از من باز داشتی از آنچه دوست می داشتم آن را فراغی برایم بگردان در آنچه تو می پسندی».

دیگری این است: «اللَّهُمَّ اقْسِمْ لَنَا مِنْ خَشْيَتِكَ مَا تَحُولُ بِهِ بَيْنَنَا وَمَعَاصِيكَ، وَمِنْ طَاعَتِكَ مَا تُبَلِّغُنَا بِهِ جَنَّتِكَ، وَمِنْ الْيَقِينِ مَا تَهْوُنُ بِهِ عَلَيْنَا مُصِيبَاتِ الدُّنْيَا، وَمَتَّعْنَا

بِأَسْمَاعِنَا، وَأَبْصَارِنَا، وَقُوتِنَا مَا أَحْيَيْتَنَا، وَاجْعَلْهُ الْوَارِثَ مِنَّا، وَاجْعَلْ ثَأْرَنَا^(۱) عَلَى مَنْ ظَلَمْنَا، وَانْصُرْنَا عَلَى مَنْ عَادَانَا، وَلَا تَجْعَلْ مُصِيبَتَنَا فِي دِينِنَا، وَلَا تَجْعَلِ الدُّنْيَا أَكْبَرَ هَمًّا، وَلَا مَبْلَغَ عِلْمِنَا، وَلَا تُسَلِّطْ عَلَيْنَا مَنْ لَا يَرْحَمُنَا» «خدایا از ترست نصییم کن آنقدر که به وسیله آن حایل باشی میان ما و میان نافرمانی هدایت، و از طاعت آنقدر که برسانی ما را به وسیله آن به جنت، و از یقین آنقدر که آسان کنی بر ما مصیبت‌های دنیا را، و استفاده بده به ما به وسیله گوش‌های ما و چشم‌های ما و نیروی ما در آنچه می‌پسندی، و بگردان آن را وارث ما و بگردان خشم ما را بر کسی که بر ما ظلم کرده است و کمک کن ما را بر دشمنان ما، و بگردان مصیبت ما را در دین ما و نکن دنیا را بزرگترین مقصد ما و نه منتهای علم ما و مسلط نکن بر ما کسی را که بر ما رحم نمی‌کند».

از دعا‌های آن حضرت ﷺ که در استعاذه می‌فرمود:

از جامع‌ترین دعا‌هایی که آن حضرت ﷺ در استعاذه می‌فرمود: «أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ جَهْدِ الْبَلَاءِ، وَدَرْكِ الشَّقَاءِ، وَسُوءِ الْقَضَاءِ، وَشَمَاتَةِ الْأَعْدَاءِ» «پناه می‌برم به خدا از مشقت‌های بلا و رسیدن بدبختی و بدی تقدیر و شادی دشمنان».

و نیز فرمود: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْهَمِّ وَالْحَزَنِ وَالْبُخْلِ وَالْجُبْنِ وَضَلَعِ الدَّيْنِ وَغَلَبَةِ الرِّجَالِ. اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْكَسَلِ وَالْهَرَمِ وَالْمَأْثِمِ وَالْمَغْرَمِ. اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ عَذَابِ النَّارِ وَفِتْنَةِ النَّارِ وَعَذَابِ الْقَبْرِ، وَشَرِّ فِتْنَةِ الْغِنَى، وَشَرِّ فِتْنَةِ الْفَقْرِ، وَمِنْ شَرِّ فِتْنَةِ الْمَسِيحِ الدَّجَالِ» «خدایا پناه می‌جویم به تو از غم و اندوه، عاجزی، سستی، بزدلی، بخیلی، سنگینی وام، و غلبه مردان. خدایا! پناه می‌برم به تو از سستی، پیری، وام و گناه، خدایا! پناه می‌برم به تو از عذاب آتش، فتنه قبر، عذاب قبر، و از بدی فتنه ثروت، و از بدی فتنه تنگدستی و از بدی فتنه مسیح دجال».

(۱)- ثأر به معنی کینه، یعنی خشم ما را مختص به کسی بگردان که بر ما ظلم کرده باشد و بر غیر ظالم قرار نگیرد آنچنانکه در زمان جاهلیت بود.

و نیز این: «اللَّهُمَّ اغْسِلْ خَطَايَايَ بِمَاءِ الشَّلْحِ وَالْبَرْدِ، وَنَقِّ قَلْبِي كَمَا يُنَقَّى الثَّوْبُ الْأَبْيَضُ مِنَ الدَّنَسِ، وَبَاعِدْ بَيْنِي وَبَيْنَ خَطَايَايَ كَمَا بَاعَدْتَ بَيْنَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ»
«خدایا! بشو گناهانم را به آب یخ و تگرگ و پاک کن قلبم را چنانکه پاک کرده می شود لباس سفید از چرک، و دوری بیفکن بین من و بین گناهانم چنانکه دوری انداختی بین مشرق و مغرب».

و نیز این: «اللَّهُمَّ آتِ نَفْسِي تَقْوَاهَا، أَنْتَ خَيْرُ مَنْ زَكَّاهَا، أَنْتَ وَلِيُّهَا وَمَوْلَاهَا»
«خدایا! بده به نفسم تقوای آن را و پاکش کن تو بهترین کسی که آن را پاک می کنی توی ولی و مولای آن».

و نیز این: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ عِلْمٍ لَا يَنْفَعُ وَمِنْ قَلْبٍ لَا يَخْشَعُ وَمِنْ نَفْسٍ لَا تَشْبَعُ وَمِنْ دَعْوَةٍ لَا يُسْتَجَابُ لَهَا» «خدایا! من پناه می برم به تو از علمی که نفع ندهد، و از قلبی که خشوع نداشته باشد و از نفسی که سیر نمی شود و از دعایی که پذیرفته نمی شود.
و نیز این: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ زَوَالِ نِعْمَتِكَ، وَتَحْوِيلِ عَافِيَتِكَ، وَفُجَاءَةِ نِقْمَتِكَ، وَجَمِيعِ سَخَطِكَ» «خدایا! من پناه می جویم به تو از زوال نعمت و برگشت عافیت و ناگاه آمدن عذاب و همه نارضایت هایت».

و نیز این: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْفَقْرِ وَالْقِلَّةِ وَالذَّلَّةِ وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ أَنْ أَظْلِمَ أَوْ أُظْلَمَ» «خدایا! من پناه می برم به تو از فقر و کمی و لغزش و پناه می برم به تو از این که بر کسی ظلم کنم یا بر من ظلم بشود».

و از آنجمله است: تعبیر از خضوع و اخبات مانند قول رسول خدا ﷺ: «سَجَدَ وَجْهِي لِلَّذِي خَلَقَهُ...» الخ «سجده کرد صورتم برای کسی که او را آفریده است».

دعاها بر دو قسم هستند:

باید دانست آن دعاهایی که رسول خدا ﷺ ما را به خواندن آنها دستور داده است بر دو قسم هستند:

یکی آن که: هدف از آن این باشد که نیروهای فکر به ملاحظه جلال و عظمت خداوند پر باشند، یا حالت خضوع و اخباتی دست بدهد؛ زیرا تعبیر زبان از آنچه مناسب به حالت است، اثر بزرگی در تنبه نفس و متوجه بودنش به آن‌ها دارد.

دوم آن که: در آن، رغبت به خیر دنیا و آخرت و پناه‌جستن از شر دو تا، باشد، زیرا همت نفس و تاکید عزمش در تلاش چیزی است که دَرِ جود را بگوید، مانند آماده کردن مقدمات دلیل برای گیر آوردن نتیجه، و نیز حالتی که دل را آزرده کند آن را به سوی مناجات متوجه می‌گرداند، و جلال خدا را در چشم و نظر او مجسم می‌گرداند، و همت او را به سوی آن برمی‌گرداند، و این حالت غنیمتی برای محسنین است.

دعا مغز عبادت است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «الدُّعَاءُ هُوَ الْعِبَادَةُ» که «دعا عبادت است»، من می‌گویم: این از آنجاست که اصل عبادت، عبارت از استغراق در حضور به صورت تعظیم است، و دعا با هردو قسمش نصاب کاملی از آنست.

رسول خدا ﷺ فرمود: «أَفْضَلُ الْعِبَادَةِ انْتِظَارُ الْفَرَجِ» «بالاترین عبادت انتظار کشیدن فرج و کشادگی است». من می‌گویم: این هم از آنجاست که طلب رحمت الهی با رغبت، بیش از عبادت تأثیر دارد.

دعا پذیرفته می‌شود چه به نفی و چه به اثبات:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَا مِنْ أَحَدٍ يَدْعُو بِدُعَاءٍ إِلَّا آتَاهُ اللَّهُ تَعَالَى مَا سَأَلَ، أَوْ كَفَّ عَنْهُ شَرُّ السُّوءِ مِثْلَهُ» «نیست کسی که دعا بکند مگر این که خداوند خواسته او را به او عنایت می‌فرماید، یا بدی به اندازه آن از او باز می‌دارد»، من می‌گویم: برای پدید آمدن چیزی از عالم مثال به روی زمین روش‌های طبیعی هست که اگر مانع خارجی نباشد بر معجزی خود جاری می‌گردد، و نیز روش‌های غیر طبیعی هم دارد، در صورتی که ایجاد مزاحمت در اسباب نباشد، از روش‌های غیر طبیعی این است که رحمت به بازداشتن یا

مانوس گردانیدن وحشت و الهام شادی به قلب یا متوجه ساختن حادثه‌ای به جان یا مالش تبدیل گردد.

جدی گرفتن دعا:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يَقُلْ أَحَدُكُمْ اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي إِنْ شِئْتَ وَارْحَمْنِي إِنْ شِئْتَ وَارْزُقْنِي إِنْ شِئْتَ لِيَعْزِمَ الْمَسْأَلَةَ إِنَّهُ يَفْعَلُ مَا شَاءَ لَا مُكْرَهَ لَهُ» «هرگاه یکی از شما دعا می‌کند نگوید: خدایا اگر می‌خواهی مرا بیامرز، اگر می‌خواهی بر من رحم کن، اگر می‌خواهی به من رزق عنایت کن، بلکه با جدیت طلب کند، زیرا خداوند هرچه بخواهد می‌کند، و برای او فشاردهنده نیست». من می‌گویم: روح و رمز دعا رغبت نفس به چیزی است با تشابه به ملایکه و توجه به جبروت، طلب به شک و تردید در جدیت خلل می‌آورد و همت را پست می‌کند، اما موافقت به مصلحت کلی به دست می‌آید، زیرا هیچ سببی از اسباب خدا را از ملاحظه مصلحت باز نمی‌دارد چنانکه رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّهُ يَفْعَلُ مَا شَاءَ لَا مُكْرَهَ لَهُ».

دعا قضا را برمی‌گرداند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يَرُدُّ الْقَضَاءُ إِلَّا الدُّعَاءُ» که «قضا را به جز دعا، چیزی دیگری، برنمی‌گرداند». من می‌گویم: مراد از قضا در اینجا آن صورتی است که در عالم مثال خلق شده و سبب پدید آمدن حوادث در کاینات است، و آن مانند سایر مخلوقات محو و اثبات را می‌پذیرد.

آن حضرت ﷺ فرمود: «إِنَّ الدُّعَاءَ يَنْفَعُ مِمَّا نَزَلَ وَمِمَّا لَمْ يَنْزَلْ» که «دعا برای آنچه فرود آمده یا هنوز فرود نیامده است، مفید می‌باشد». من می‌گویم: هرگاه دعا چیز فرود نیامده را، علاج کند، آن مضمحل گشته سبب وجود حادثه در روی زمین قرار نمی‌گیرد، و اگر علاج نازل شده قرار بگیرد، رحمت الهی به صورت تخفیف غم و اندوه، و مانوس شدن وحشت، پدید می‌آید.

دعا به هنگام آرامش:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَسْتَجِيبَ اللَّهُ لَهُ عِنْدَ الشَّدَائِدِ فَلْيُكْثِرِ الدُّعَاءَ فِي الرَّخَاءِ» «هر کسی خوشش می آید که در سختی ها دعایش پذیرفته شود، در وقت راحت زیاد دعا کند». من می گویم: این از آنجاست که دعا بدون رغبت قوی، جدیت کامل و تمرین به دعا قبل از وقوع حادثه، پذیرفته نمی شود، اما بلند کردن دو دست و مالیدن آن ها به صورت، یک نوع تصویر کشی رغبت است، و مظاهره است بین هیأت نفسانی و هیأت بدنی که مناسب به هیأت نفسانی است، و هشدار می است برای نفس، بر این حالت.

دعا در رحمت را باز می کند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ فَتَحَ لَهُ بَابَ مِنَ الدُّعَاءِ فَتَحَتْ لَهُ أَبْوَابُ الرَّحْمَةِ» «کسی که برای او دری از دعا باز شود، درهای رحمت برای او باز خواهند شد»؛ من می گویم: هر کسی که بداند که چگونه با رغبت و انگیزه ای که برخاسته از قلب، دعا کند، و بداند که در چه صورتی پذیرش ظاهر می گردد، و روی این با صفت حضور، تمرین کند در رحمت برای او در این جهان گشاده خواهد شد، و در هر پیش آمد، نصرت می گردد و هرگاه بمیرد، و خطایایش بر او احاطه نمایند، و پرده ای از هیأت های دنیوی روی او افکنده شود، او به سوی خدا فوراً متوجه گردد همانگونه که در جهان تمرین کرده بود، پذیرش به استقبالش می آید، و از آن ها چنان پاک و صاف بیرون می آید که موی از آرد خمیر بیرون می آید.

دعا به هنگام نزول رحمت:

باید دانست که نزدیکترین دعاها به اجابت همان است که به حالتی مقترن باشد که مظنه نزول رحمت است، یا از آن جهت که کمالی است برای نفس انسانی، مانند دعا بعد از نمازها، دعای روزه دار به وقت افطار، یا آماده کننده تلاش نزول جود الهی است، مانند دعای روز عرفه، یا در نظام جهان، سبب موافقت عنایت خداوندی است، مانند دعا مظلوم، زیرا خداوند به انتقام از ظالم توجه خاصی دارد، و این موافق به آن عنایت و توجهی می باشد، و

در این باره آمده است: «فإنه ليس بينها وبين الله حجاب» یا سبب دگرگونی راحت دنیا از او باشد، پس رحمت الهی در حق او به صورت دیگری برگردد، مانند دعای بیمار و مصیبت زده، یا سبب اخلاص دعا باشد، مانند دعای غایب در حق برادرش یا دعای والدین در حق فرزند، یا در ساعتی باشد که روحانیت در آن انتشاری داشته باشد و رحمت نزدیک می گردد، مانند شب قدر و ساعت روز جمعه، یا در مکانی باشد که ملایکه حاضر می گردند، مانند مواضعی از مکه مکرمه، یا نفس به وقت فرود آمدن در آن مکان، به حالت حضور و خضوع متوجه گردد، مانند مآثر انبیاء علیهم السلام و از مقایسه به آنچه ما ذکر کردیم، فلسفه این قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «يُسْتَجَابُ لِلْعَبْدِ مَا لَمْ يَدْعُ بِإِثْمٍ، أَوْ قَطِيعَةٍ رَحِمَ مَا لَمْ يَسْتَعْجِلْ» «دعای بنده تا زمانی که به گناه و قطع رحم دعا نکرده و تا زمانی که عجله نکند، پذیرفته می شود»، معلوم می شود.

هر پیامبری دعایی دارد که مستجاب می گردد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لِكُلِّ نَبِيٍّ دَعْوَةٌ مُسْتَجَابَةٌ فَتَعَجَّلْ كُلُّ نَبِيٍّ دَعْوَتَهُ وَإِنِّي اخْتَبَأْتُ دَعْوَتِي شَفَاعَةً لِّأُمَّتِي إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ فَهِيَ نَائِلَةٌ إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنْ مَاتَ مِنْ أُمَّتِي لَا يُشْرِكُ بِاللَّهِ شَيْئًا» «هر پیامبری دعایی دارد که پذیرفته می شود، پس هر پیامبری دعایش را کرده است، و من دعایم را به خاطر شفاعت امتم برای روز قیامت ذخیره کرده ام که به هر کسی از امتم که بمیرد و به خدا هیچ چیزی را شریک نگرداند، انشاء الله خواهد رسید».

من می گویم: برای پیامبران دعاهاى زیادی پذیرفته می شوند، همچنین برای پیامبر ﷺ ما هم دعاهاى زیادی در مواطن زیادی مستجاب گردیده است، اما هر یکی دعای ویژه ای دارد که از آن رحمت الهی برمی خیزد که مبدأ نبوت اوست، پس اگر مردم به او ایمان آوردند این رحمت در حق آنها برکاتی قرار می گیرد، و در قلب نبی، انگیزه ای پدید می آید تا در حق آنان دعا کند، و اگر اعراض و روگردانی نمودند، این نعماتی در حق آنها قرار می گیرد، و داعیه در قلب پیغمبر ﷺ پدید می آید تا در حق آنان دعای بد کند، پیامبر ما ﷺ

پی برد که بزرگترین هدف از بعثت او این است که او شفیع مردم قرار بگیرد، واسطه نزول رحمت خاص یوم حشر بشود، پس دعای ویژه خود را که از اصل نبوتش برخاسته بود، برای این روز ذخیره نمود.

عهد پیامبر ﷺ با خداوند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «اللَّهُمَّ إِنِّي اتَّخَذْتُ عِنْدَكَ عَهْدًا» که «بار الها من پیش تو عهدهی دارم». من می گویم: مقتضای رحمت او ﷺ نسبت به امت و توجه او به آنها، این بود که عهدهی پیش خداوند بفرستد، و همت او در حظيرة القدس متمثل گردد و احکام آن، به صورت متداوم صادر گردند، و آن بدین صورت که همت ضمنی مخفی او نه ظاهر، در قوم او در نظر گرفته شود، و این از آنجاست که هدف او در تعزیر مسلمانان، از روی قول یا فعل، قایم کردن دینی باشد در میان آنان که خداوند در حق آنها پسند فرموده است، آنان روی آن استقامت داشته باشند، کجی و انحراف از آنها برداشته شود، و هدفش از تشدد و سخت گیری در حق محکومان به کفر، موافقت خداوند در غضب و خشم او بر آنهاست، پس این دو راه از هم جدا هستند، اگرچه صورت یکی است.

در دعا باید بر خدا توکل نمود:

از آنجمله است توکل: و روح توکل این است که نفس به سوی خداوند بگونه ای متوجه گردد که روی او اعتماد داشته باشد، و تدبیر را از او در نظر داشته باشد، و مردم را ببیند که زیر تدبیر او تحت فشار قرار دارند، چنانکه خود او می فرماید: ﴿وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ﴾^(۱) ویرسل علیکم حفظه. «اوست غالب بر بندگانش و می فرستد بر شما نگهبانان را».

رسول خدا ﷺ در این باره اذکاری را به عنوان سنت به جا گذاشته است، از جمله توکل است: «لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ» «نیست حول و قوه ای به جز با خدای

(۱) - سورة انعام، آیه ۶۱.

بزرگ و برتر». در باره این آمده است که «کنزی است از کنزهای جنت» زیرا این نفس را برای معرفت جلال و عظمت الهی آماده می‌سازد. از جمله توکل است: «بِكَ أَصُولُ وَبِكَ أَحُولُ» «به وسیله تو حمله می‌کنم و به وسیله تو برمی‌گردم». و آنچه بر این اسلوب وارد شده است، و از جمله توکل است: قول آن حضرت علیه السلام: «تَوَكَّلْتُ عَلَى اللَّهِ» و قول آن حضرت علیه السلام: «أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا» «بدان که خداوند بر هر چیز قادر است و بی‌شک خدا همه چیز را به علم احاطه نموده است». و امثال این‌ها.

استغفار در دعا:

از آنجمله است استغفار: روح استغفار ملاحظه آن گناہانی است که نفس را فرا گرفته اند و زدودن آن‌ها از او به کمک روحانی و فیض ملکی است و این اسبابی دارد:

از جمله اسباب: یکی این که رحمت خداوندی شامل حال او گردد، تا چنان عملی انجام دهد که دعوت ملائعالی را به سوی او جذب نماید، یا در او چنان جارحه از جوارح تدبیر الهی قرار گیرد که به نفع مصیبت‌زده یا دفع مضرت آن، یا امثال آن، تمام بشود.

از جمله اسباب این که: تشابهی به ملایکه در هیأت‌های‌شان، درخشندگی انوار ملکیت و خاموش شدن شرارت‌های حیوانی به مضمحل شدن اجزای آن، و شکستن شدت آن‌ها باشد.

از جامع‌ترین صیغهای استغفار:

از جامع‌ترین عبارات استغفار اینست: «اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي خَطِيئَتِي وَجَهْلِي وَإِسْرَافِي فِي أَمْرِي، وَمَا أَنْتَ أَعْلَمُ بِهِ مِنِّي، اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي هَزْلِي وَجِدِّي وَخَطَايَ وَعَمْدِي، وَكُلُّ ذَلِكَ عِنْدِي» «خدایا بیامرز اشتباه مرا، نادانی مرا، و زیاده‌روییم را در امور من، و آنچه تو از من بهتر می‌دانی، خدایا بیامرز جدیت و شوخی مرا، خطا و عمد مرا، و همه اینگونه گناه‌ها را».

«اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي مَا قَدَّمْتُ وَمَا أَخَّرْتُ وَمَا أَسْرَرْتُ وَمَا أَعْلَنْتُ وَمَا أَنْتَ أَعْلَمُ بِهِ مِنِّي أَنْتَ الْمُقَدِّمُ وَأَنْتَ الْمُؤَخِّرُ وَأَنْتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» «خدایا بیامرز برایم آنچه را جلو

فرستادم، آنچه به عقب گذاشتم، آنچه به پنهانی انجام دادم، آنچه علناً کردم و آنچه تو از من بهتر می دانی، تویی مقدم و تویی مؤخر، و تو بر هر چیز قادر هستی».

و سید الاستغفار: «اللَّهُمَّ أَنْتَ رَبِّي لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ خَلَقْتَنِي، وَأَنَا عَبْدُكَ، وَأَنَا عَلَى عَهْدِكَ وَوَعْدِكَ مَا اسْتَطَعْتُ، أَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ مَا صَنَعْتُ، أَبُوءُ لَكَ بِنِعْمَتِكَ عَلَيَّ، وَأُبُوءُ بِذَنْبِي، فَاغْفِرْ لِي فَإِنَّهُ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ إِلَّا أَنْتَ» سید الاستغفار از این قرار است: «خدایا تو پروردگار منی، معبودی جز تو نیست، تو مرا آفریدی و من بنده تو هستم، من بر عهد و وعده تو تا حد توانم هستم، از شرک دارم به تو پناه می آورم، به نعمتی که به من دادی اقرار می کنم، و به گناهم معترف هستم، پس مرا بیامرز، زیرا جز تو کسی گناهها را نمی آمرزد».

استغفار زنگ ها را از قلب دور می کند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّهُ لِيُغَانُ عَلَى قَلْبِي وَإِنِّي لَأَسْتَغْفِرُ اللَّهَ فِي الْيَوْمِ مِائَةَ مَرَّةٍ» که «بر قلبم زنگ می نشیند، من روزی صد بار از خداوند متعال آمرزش می خواهم». من می گویم: حقیقت این زنگار این است که رسول خدا ﷺ مأموریت داشت تا در جمع عموم مردم با هیأتی آمیخته از ملکیت و حیوانیت صبر کند تا که در آنچه برای مردم از روی ذوق و وجدان، نه قیاس و تخمین، سنت قرار می دهد، الگو و مقتدا باشد، و زنگار لازمه آنست، والله أعلم.

تبرک جستن به نام خدا در دعا:

از آنجمله است: تبرک جستن به نام خداوند متعال، فلسفه اش اینست که حق تعالی تدلی و نزدیک آمدنی، در هر نشأت دارد، از تدلی او در نشأت حرفی، نام های او می باشند که بر زبان مترجمین نازل شده و در ملأ اعلی متداول می باشند، پس وقتی که بنده به سوی او متوجه می شود، رحمت او را نزدیک در می یابد.

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ لِلَّهِ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ اسْمًا مِائَةً إِلَّا وَاحِدًا مَنْ أَحْصَاهَا دَخَلَ الْجَنَّةَ» که «خداوند نود و نه یعنی صد یکی کم نام دارد، هرکسی آن ها را از بر کند وارد

بهشت خواهد شد». من می‌گویم: از اسباب این فضل اینست که این نصاب مناسبی است برای شناخت آنچه برای خداوند ثابت و آنچه از او سلب می‌گردد، و این‌ها در حظیره القدس^(۱) برکت و تمکنی دارند، و هرگاه صورت آن‌ها در نامه اعمال استقرار یابد لازم است که به سوی رحمت بسیار بزرگی، گسیل یابند.

اسم الله الأعظم:

باید دانست که اسم اعظم خداوند که هرگاه به وسیله آن درخواستی شود، می‌دهد، و اگر به آن خوانده شود جواب می‌گوید، آن اسمی است که بر جامع‌ترین تدلی از تدلیات حق، دلالت کند، و ملاً اعلی آن را بیشتر دست به دست می‌نمایند، مترجمین در هر قرن به آن گویا می‌باشند، و ما قبلاً ذکر کردیم که زید شاعر و کاتب، یک صورت دارد که او شاعر است، و یک صورت دارد که او کاتب است. همچنین حق تعالی تدلیاتی در موطنی از عالم مثال دارد و این معنی بر او صادق می‌آید: «أَنْتَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ الْأَحَدُ الصَّمَدُ الَّذِي لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ» «تویی الله، نیست معبودی جز تو، یگانه بی‌نیاز آن که نه زاده و نه از کسی زاییده است، و نیست احدی برای او همتا». و نیز بر این صادق می‌آید: «لَكَ الْحَمْدُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ الْحَنَّانُ الْمَنَّانُ بَدِيعَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ يَا ذَا الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ يَا حَيُّ يَا قَيُّوْمُ» «برای توست حمد، نیست معبودی به جز تو متوجه‌شونده منت‌نهنده، بدیع آسمان‌ها و زمین، ای صاحب جلال و اکرام، ای زنده، ای قیوم». و نیز بر نام‌های صادق می‌آید که شبیه این‌ها باشند.

خواندن درود بر پیامبر ﷺ به هنگام دعا:

(۱) - بهشت.

از آنجمله است: درودخواندن بر رسول خدا ﷺ، آن حضرت ﷺ فرمود: «مَنْ صَلَّى عَلَيَّ صَلَاةً صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ عَشْرًا» «هرکسی بر من یک بار درود بفرستد، خداوند بر او ده بار درود می‌فرستد».

و نیز آن حضرت ﷺ فرمود: «إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَكْثَرُهُمْ عَلَيَّ صَلَاةً» که «نزدیکترین مردم به من در روز قیامت، کسی است که بیشتر بر من درود خوانده است».

من می‌گویم: فلسفه آن اینست نفوس بشری لازماً تعرضی به نفحات الهی دارند، و از توجه به انوار تدلیات، و شعایر الله در روی زمین، و دراز کردن دست نیاز به پیش آن‌ها، و اندیشیدن در آن‌ها، و آگاه‌شدن به آن‌ها بهترین تعرضی نخواهد شد، بویژه ارواح مقربین که افاضل ملاً اعلی و وسایط جود الهی بر اهل زمین به همان وجهی که ذکر گردید می‌باشند.

یادآوری از آن حضرت ﷺ به تعظیم، و طلب خیر از حق تعالی برای او، بهترین وسیله‌ای است برای توجه به سوی خدا، و در ضمن، سدّی در مقابل بدعت‌ها نیز هست، زیرا او را ذکر نمی‌کنند، مگر بدین شکل که از خداوند برای او رحمت خواسته می‌شود، ارواح کاملین وقتی که از اجسادشان جدا می‌شوند مانند موجی می‌باشند، راکد، ایستاده که هیچ اراده متجدد و داعیه سانحه‌ای، آن را تحریک نمی‌کند، ولی نفوس پایین‌تر به آن‌ها ملحق می‌گردند، پس از آن‌ها نور و هیأتی که مناسب به آن ارواح باشد جذب می‌نمایند، به همین معنی آن حضرت ﷺ کنایه نموده است که می‌فرماید: «مَا مِنْ أَحَدٍ يُسَلِّمُ عَلَيَّ إِلَّا رَدَّ اللَّهُ عَلَيَّ رُوحِي حَتَّى أَرُدَّ عَلَيْهِ السَّلَامَ» «هیچکسی نیست که بر من سلام بگوید، مگر این که خداوند روحم را به من برمی‌گرداند تا جواب سلام او را بدهم»، من این را در سال ۱۱۴۴ که در مدینه منوره سکونت داشتم، بی حساب مشاهده نمودم.

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا تَجْعَلُوا زِيَارَةَ قَبْرِي عِيدًا» که «زیارت قبر مرا جشن نگیرید».

من می‌گویم: این اشاره سدّی است در مقابل بدعت‌ها، چنانکه یهود و نصاری با قبور انبیاء علیهم‌السلام می‌کردند و بر آن جشن و موسمی مانند حج قرار می‌دادند.

اوقات اذکار:

باید دانست که نیاز پدید آمده است که برای اذکار وقتی مقرر گردد، اگر چه نسبت به مقرر کردن اوقات شرعی، در حدی پایین تر باشد؛ زیرا اگر وقتی مقرر نگردد سهل انگاران، سهل انگاری خواهند کرد، و این توقیت، یا به اوقات می باشد یا به اسباب، و ما قبلاً به صراحت یا به اشاره ذکر کردیم که تخصیص بعضی اوقات نسبت به بعضی دیگر یا به ظهور روحانیت در آنست، مانند: صبح و شام یا با خالی شدن نفس از هیأت های رذیله می باشد، مانند: حالت بیداری از خواب، یا فارغ شدن آن از اتفاقات و احادیث دنیا تا که صیقلی برای آن قرار گیرد، مانند اراده خوابیدن، و تخصیص کننده سببیت این است که آن سبب، فراموش شدن ذکر الله و ذهول نفس از توجه به سوی بارگاه الهی، باشد، پس در چنین مواضع لازم است که جبران آن با ذکر الله باشد تا تریاکی برای سمّ آن و جبران خلل های آن قرار گیرد، یا آن، طاعتی باشد که بدون ذکر الله فایده درست و کاملی نداشته باشد، مانند اذکار سنت در نمازها، یا حالتی باشد که نفس به ملاحظه خوف خدا و عظمت سلطان او، متنبه گردد، زیرا چنین حالتی نفس را به سوی خیر سوق می دهد، چه او متوجه باشد یا خیر، مانند اذکار به هنگام وقوع حوادث و آیات، مانند وزیدن باد، پدید آمدن ظلمت و تاریکی و وقوع کسوف، یا حالتی باشد که خطر ضرر و زیان داشته باشد، پس واجب است که در آغاز آن فضل خدا را از او خواست و از ضررش به خدا پناه جست، مانند سفر و سوار شدن بر سواری، یا حالتی باشد که اهل جاهلیت موافق به عقیده شرکیه خویش در آن دم و تعویذ می خواستند یا فال بد می گرفتند و مرغ پرانی می کردند، چنانکه به باغ ها پناه می بردند یا به وقت رویت ماه نور، رسول خدا ﷺ فضایل این اذکار، و آثار آن ها را در دنیا و آخرت، بیان کرده است تا که فایده آن ها کامل و وسیله ای برای ترغیب قرار گیرند.

عمده در این باره چند امر است: یکی آن که ذکر، گمانگاه تهذیب نفس است، پس آنچه بر تهذیب مترتب می شود را بر آن دایر نمود، چنانکه رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ قَالَ هُنَّ ثُمَّ مَاتَ، مَاتَ عَلَى الْفِطْرَةِ» أو دخل الجنة، أو غفر له ونحو ذلك.

یکی آنکه: به گوینده ذکر، هیچ چیزی نمی‌تواند ضرری برساند، یا از هر سو در امان قرار می‌گیرد، زیرا رحمت الهی شامل حالش قرار گرفته دعاهاى ملائکه به آن احاطه می‌نمایند. یکی آنکه: با گفتن ذکر گناه‌ها محو شده و نیکی نوشته می‌شود، این موافق به آنست که ما ذکر کردیم که توجه به سوى خداوند و چنگ‌زدن به پرده رحمت، گناه‌ها را زایل می‌گرداند، و به مَلَكِيَّتِ کمک می‌نماید. یکی آنکه: شیاطین از او دوری می‌جویند.

اوقات ذکر سه تا هستند:

رسول خدا ﷺ ذکر کردن در سه وقت را سنت قرار داده است، صبح، شام، وقت خواب، بیداری را در اکثر اذکار، وقتی قرار نداد، زیرا آن بیشتر به وقت صبح یا اسفرار آن می‌باشد. از اذکار هنگام صبح و شام این است: «اللَّهُمَّ عَالِمَ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبِّ كُلِّ شَيْءٍ وَمَلِيكُهُ أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ أَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ نَفْسِي وَمِنْ شَرِّ الشَّيْطَانِ وَشَرِّهِ أَمْسَيْنَا، وَأَمْسَى الْمُلْكُ لِلَّهِ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» «خدایا دانای غیب و آشکار، آفریدگار آسمان‌ها و زمین، پروردگار هرچیز و مالک آن، گواهی می‌دهم که معبودی غیر از تو نیست، پناه می‌برم به تو از بدی نفسم و از بدی شیطان و شرک او، ما و پادشاهی همه از آن خدا هستیم، حمد از آن خداست، و نیست معبودی جز الله یکتا، نیست شریکی برای او، برای اوست پادشاهی و برای اوست حمد و او بر هرچیز قادر است».

«اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ مِنْ خَيْرِ هَذِهِ اللَّيْلَةِ وَخَيْرِ مَا فِيهَا وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّهَا وَشَرِّ مَا فِيهَا» «خدایا از تو می‌خواهم خوبی این شب را و خوبی آنچه در آن هست، و پناه می‌برم به تو از شر آن و شر آنچه در آن هست».

«اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْكَسَلِ وَالْهَرَمِ وَسُوءِ الْكِبَرِ وَفِتْنَةِ الدُّنْيَا وَعَذَابِ الْقَبْرِ» (به هنگام صبح کلمه «أَمْسَيْنَا» را به «أَصْبَحْنَا» و «أَمْسَى» را به «أَصْبَحَ» و «هَذِهِ اللَّيْلَةِ» را

به «هَذَا الْيَوْمَ» تبدیل نماید) بِكَ أَصْبَحْنَا وَبِكَ أَمْسَيْنَا وَبِكَ نَحْيَا وَبِكَ نَمُوتُ وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ (به هنگام شام بگوید:) بِكَ أَمْسَيْنَا، وَبِكَ أَصْبَحْنَا، وَبِكَ نَحْيَا، وَبِكَ نَمُوتُ وَإِلَيْكَ النُّشُورُ بِسْمِ اللَّهِ الَّذِي لَا يَضُرُّ مَعَ اسْمِهِ شَيْءٌ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ (تا سه بار) سُبْحَانَ اللَّهِ وَبِحَمْدِهِ، وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ، مَا شَاءَ اللَّهُ كَانَ، وَمَا لَمْ يَشَأْ لَمْ يَكُنْ «خدایا من پناه می‌برم به تو از سستی، پیری، بدی سالخوردگی، فتنه دنیا و عذاب قبر، به وسیله تو صبح کردیم و به وسیله تو به شام رسیدیم و به خاطر تو زنده هستیم و به خاطر تو می‌میریم و بازگشت همه به سوی توست، به نام خدا آن که با نام او هیچ چیزی در زمین و آسمان ضرری نمی‌بیند، و اوست شنوای دانا پاک است خدا با حمد خویش، هیچ قدرتی نیست مگر قدرت خدا، آنچه او بخواهد می‌شود، و آنچه او نخواهد، اتفاق نمی‌افتد.»

«أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا» «میدانم که الله بر هر چیز تواناست، و همانا الله هر چیز را از نظر علم فرا گرفته است.

﴿فَسُبِّحْنَ اللَّهَ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ﴾ ۱۷ وَلَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَعَشِيًّا وَحِينَ تُظْهِرُونَ ﴿۱۸﴾ تُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَمِيتِ وَتُخْرِجُ الْمَمِيتَ مِنَ الْحَيِّ وَتُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَكَذَلِكَ تُخْرِجُونَ ﴿۱۹﴾ «پس خداوند را صبح و شام به پاکی یاد کنید و سپاس و ستایش از آن اوست در آسمان و زمین در وقت عشاء و نیمروز تا خارج شوند».

«اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ الْعَافِيَةَ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ الْعَفْوَ وَالْعَافِيَةَ فِي دِينِي وَدُنْيَايَ وَأَهْلِي وَمَالِي» «خدایا از تو می‌خواهم عافیت را در دنیا و آخرت، خدایا از تو می‌خواهم عفو و عافیت را در دین و دنیا و اهل و مالم».

«اللَّهُمَّ اسْتُرْ عَوْرَاتِي وَآمِنْ رَوْعَاتِي» «خدایا پنهان کن برهنگیم را و امانم ده از ترسها».

«اللَّهُمَّ احْفَظْنِي مِنْ بَيْنِ يَدَيَّ وَمِنْ خَلْفِي وَعَنْ يَمِينِي وَعَنْ شِمَالِي وَمِنْ فَوْقِي وَأَعُوذُ بِعَظَمَتِكَ أَنْ أُغْتَالَ مِنْ تَحْتِي، رَضِيتُ بِاللَّهِ رَبًّا وَبِالْإِسْلَامِ دِينًا وَبِمُحَمَّدٍ ﷺ نَبِيًّا» (تا سه بار) «خدایا حفظم بفرما از جلو و از عقب و از طرف راست و از طرف چپ و از بالا و پناه می برم به عظمت تو از این که ناگهان از پایین از بین بروم، راضی ام به ربوبیت خدا و به دین اسلام و به نبوت محمد ﷺ»

«أَعُوذُ بِكَلِمَاتِ اللَّهِ التَّامَّاتِ مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ، اللَّهُمَّ مَا أَصْبَحَ بِي مِنْ نِعْمَةٍ، أَوْ بِأَحَدٍ مِنْ خَلْقِكَ، فَمِنْكَ وَحْدَكَ لَا شَرِيكَ لَكَ، فَلَكَ الْحَمْدُ، وَلَكَ الشُّكْرُ» وَهُوَ سَيِّدُ الْإِسْتِغْفَارِ «پناه می برم به کلمات کامل خدا از بدی آنچه خلق فرموده است، خدایا آن نعمتی که به هنگام صبح به من یا به یکی از خلق رسیده تنها از جانب توست، شریکی نداری، پس حمد و شکر از آن توست»، همین است سید استغفار.

اذکار وقت خواب:

از اذکار وقت خواب این است که وقتی بر رختخواب قرار گیرد بگوید: «بِاسْمِكَ رَبِّي وَضَعْتُ جَنِي، وَبِكَ أَرْفَعُهُ، إِنْ أُمِسْتُ نَفْسِي فَارْحَمْهَا، وَإِنْ أُرْسَلْتُهَا فَاحْفَظْهَا بِمَا تَحْفَظُ بِهِ عِبَادَكَ الصَّالِحِينَ» «به نام تو، پروردگارم، گذاشتم پهلویم را و به کمک تو آن را برمی دارم، اگر روحم را نگهداشتی بر آن رحم کن و اگر آن را رها ساختی آن را حفظ کن به آنچه بندگان نیکت را حفظ می کنی».

و «اللَّهُمَّ أَسَلَمْتُ نَفْسِي إِلَيْكَ، وَوَجَّهْتُ وَجْهِي إِلَيْكَ، وَفَوَّضْتُ أَمْرِي إِلَيْكَ، وَالْجَأْتُ ظَهْرِي إِلَيْكَ، رَغْبَةً وَرَهْبَةً إِلَيْكَ، لَا مَلْجَأَ وَلَا مَنَاجَا مِنْكَ إِلَّا إِلَيْكَ، آمَنْتُ بِكِتَابِكَ الَّذِي أَنْزَلْتَ، وَنَبِيِّكَ الَّذِي أَرْسَلْتَ» «خدایا سپردم نفسم را به تو، و متوجه کردم رحم را به سوی تو، و سپردم امرم را به تو، و پناه دادم پشتم را به سوی تو، به امید و بیم از تو، نیست پناه گاهی

و جای نجاتی از تو مگر به سوی تو، ایمان آوردم به کتاب تو که آن را نازل فرمودی و به نبی تو که او را فرستادی».

«الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَطْعَمَنَا وَسَقَانَا وَكَفَانَا وَآوَانَا فَكَمْ مِمَّنْ لَا كَافِيَ لَهُ وَلَا مُنَوِي لَهُ»
«ستایش مخصوص خدائی که به ما غذا و آب کافی داد و پناه داد، پس چقدر هستند کسانی که کفایت کننده و جای دهنده‌ای ندارند». (سی و سه بار سبحان الله و سی و سه بار الحمد لله و سی و چهار بار الله اکبر بگویند).

«اللَّهُمَّ فِي عَذَابِكَ يَوْمَ تَبْعَثُ عِبَادَكَ، (تا سه بار) أَعُوذُ بِوَجْهِكَ الْكَرِيمِ وَكَلِمَاتِكَ الثَّامَةِ مِنْ شَرِّ مَا أَنْتَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهِ» «خدایا مرا از عذابت نگهدار، روزی که بندگان را مبعوث می‌کنی، پناه می‌برم به وجه بزرگواریت و کلمات کاملت از شر آنچه آن را به موی پیشانی می‌گیری».

«اللَّهُمَّ أَنْتَ تَكْشِفُ الْمَغْرَمَ وَالْمَأْتَمَ اللَّهُمَّ لَا يُهْزَمُ جُنْدُكَ وَلَا يُخْلَفُ وَعْدُكَ وَلَا يَنْفَعُ ذَا الْجَدِّ مِنْكَ الْجَدُّ سُبْحَانَكَ وَبِحَمْدِكَ» «خدایا تو برمی‌داری تاوان و گناه را، خدایا شکست نمی‌خورد لشکر تو، خلاف نمی‌شود وعده تو و نفع نمی‌دهد به هیچ صاحب ثروتی ثروتش، پاکی تو و ستوده».

«اللَّهُمَّ رَبَّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَرَبَّ كُلِّ شَيْءٍ فَالِقَ الْحَبِّ وَالنَّوَى مُنْزِلَ التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ وَالْقُرْآنِ الْعَظِيمِ أَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ كُلِّ دَابَّةٍ أَنْتَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا أَنْتَ الْأَوَّلُ فَلَيْسَ قَبْلَكَ شَيْءٌ وَأَنْتَ الْآخِرُ فَلَيْسَ بَعْدَكَ شَيْءٌ وَأَنْتَ الظَّاهِرُ فَلَيْسَ فَوْقَكَ شَيْءٌ وَأَنْتَ الْبَاطِنُ فَلَيْسَ دُونَكَ شَيْءٌ اقْضِ عَنِّي الدَّيْنَ وَأَغْنِنِي مِنَ الْفَقْرِ، بِسْمِ اللَّهِ وَضَعْتُ جَنِّي» «خدایا پروردگار آسمان‌ها و زمین و پروردگار هر چیز، شکافنده دانه و هسته، نازل کننده تورات و انجیل و قرآن، پناه می‌برم به تو از شر هر آنچه تو آن را به موی پیشانی می‌گیری تویی اول که پیش از تو چیزی نبوده و تویی آخر که بعد از تو چیزی نیست، و تویی ظاهر که بالای تو چیزی نیست، و تویی باطن که پایین از تو چیزی نیست، قضا کن از من وامهایم را و پناه ده مرا از فقر، به نام تو گذاشتم پهلویم را».

«اللهم اغفر لي ذنبي واخسئ شيطاني، وفك رهاني، واجعلني في النديِّ الأعلى الحمد لله الذي كفاني، وآواني، وأطعمني، وسقاني، والذي منَّ عليَّ فأفضل، والذي أعطاني فأجزل الحمد لله على كل حال» «خدایا بیامرز گناهم را، و مأیوس بگردان شیطانم را و آزاد کن گردنم را و قرار ده مرا در مجلس بزرگ، ستایش مر خدا را آن که کافی است برای من و جای داد مرا و طعام و آب داد مرا و آن که منت گذاشت بر من پس اضافه داد و آن که داد مرا پس زیاد داد، ستایش مر خدا را در هر حال».

«اللَّهُمَّ رَبَّ كُلِّ شَيْءٍ وَمَلِيكُهُ وَإِلَهُ كُلِّ شَيْءٍ أَعُوذُ بِكَ مِنَ النَّارِ» «خدایا تویی رب هر چیز و مالک آن، و معبود هر چیز، پناه می‌برم به تو از آتش. سپس دو دست خود را جمع نموده» «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ» و «قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ» و «قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ» را خوانده هر دو دست را تا جایی که به بدنش برسند بمالد و آنکه آیه الکرسی را بخواند و بخوابد.

دعای کسی که با زنی ازدواج کند یا برده‌ای بخرد:

رسول خدا ﷺ برای کسی که با زنی ازدواج کند یا خادمی بخرد سنت قرار داده که بگوید: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ خَيْرَهَا وَخَيْرَ مَا جَبَلْتَهَا عَلَيْهِ وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّهَا وَمِنْ شَرِّ مَا جَبَلْتَهَا عَلَيْهِ» «خدایا از تو می‌خواهم خیر این زن را و خیر آنچه برای آن آفریدی او را و پناه می‌برم به تو از شر آن و شر آنچه او را بر آن آفریده‌ای».

و هرگاه خواست به کسی تبریک بگوید، بگوید: «بَارَكَ اللَّهُ لَكَ وَبَارَكَ عَلَيْكَ وَجَمَعَ بَيْنَكُمَا فِي خَيْرٍ» «خدایا برکت دهد به شما و شما را پر خیر و خوبی جمع کند».

و هرگاه بخواند با زنش عمل جنسی انجام دهد، بگوید: «بِاسْمِ اللَّهِ اللَّهُمَّ جَنِّبْنَا الشَّيْطَانَ وَجَنِّبِ الشَّيْطَانَ مَا رَزَقْتَنَا» «به نام خدا، خدایا ما را از شیطان و شیطان را از آنچه نصیب ما می‌کنی دور نگهدار».

و برای کسی که به دستشویی می‌رود بگوید: «أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الْخُبْثِ وَالْخَبَائِثِ» «پناه می‌برم به خدا از خبیث‌های نر و ماده. و وقتی از دستشویی بیرون می‌آید، بگوید: «غُفْرَانُكَ».

و به هنگام پریشانی بگوید: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ الْحَلِيمُ الْعَظِيمُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ رَبُّ السَّمَوَاتِ وَرَبُّ الْأَرْضِ وَرَبُّ الْعَرْشِ الْكَرِيمِ» «نیست معبودی جز خدای بردبار، بزرگ، نیست معبودی جز خدا، پروردگار عرش بزرگ، نیست معبودی جز خدا، پروردگار آسمان‌ها و زمین و پروردگار عرش محترم».

و به هنگام خشم بگوید: «أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ» «پناه می‌برم به خدا از شر شیطان رانده». و به وقت شنیدن بانگ خروس فضل خدا را بخواند و هنگام شنیدن عرعر خر به خدا پناه ببرد و أَعُوذُ بِاللَّهِ را بخواند.

و هرگاه بر سواری سوار شود سه بار تکبیر بگوید باز بخواند: «لِتَسْتَوُوا عَلَى ظُهُورِهِ ثُمَّ تَذْكُرُوا نِعْمَةَ رَبِّكُمْ إِذَا اسْتَوَيْتُمْ عَلَيْهِ وَتَقُولُوا سُبْحَنَ الَّذِي سَخَّرَ لَنَا هَذَا وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ ﴿٣٦﴾ وَإِنَّا إِلَىٰ رَبِّنَا لَمُنْقَلِبُونَ ﴿٣٧﴾» «تا بر پشتش [درست] جای گیرید، آن گاه چون بر آن جای گرفتید، نعمت پروردگارتان را یاد کنید و بگویید: پاک و منزّه است خدایی که این را برایمان مسخّر گرداند و بر آن توانا نبودیم. و ما به سوی پروردگارمان باز خواهیم گشت». باز سه بار «الحمد لله» و سه بار «الله اکبر» بگوید باز بخواند: «سبحانك اللهم ظلمت نفسي، فاغفر لي، إنه لا يغفر الذنوب إلا أنت» «پاکی تو ای خدا، ظلم کردم بر نفسم پس مرا بیامرزد، بی شک نمی‌آمرزد کسی گناهان را جز تو».

وقتی بخواند به سفر برود بگوید: «اللَّهُمَّ إِنَّا نَسْأَلُكَ فِي سَفَرِنَا هَذَا الْبِرَّ وَالتَّقْوَىٰ وَمِنَ الْعَمَلِ مَا تَرْضَىٰ اللَّهُمَّ هَوِّنْ عَلَيْنَا سَفَرَنَا هَذَا وَاطْوِ عَنَّا بُعْدَهُ اللَّهُمَّ أَنْتَ الصَّاحِبُ فِي السَّفَرِ وَالْخَلِيفَةُ فِي الْأَهْلِ اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ وَعْثَاءِ السَّفَرِ وَكَآبَةِ الْمَنْظَرِ وَسُوءِ الْمُنْقَلَبِ فِي الْمَالِ وَالْأَهْلِ» «خدایا از تو می‌خواهم در سفر خود این، نیکی و تقوی را، و از عمل، آن را که تو می‌پسندی، خدایا آسان کن بر ما این سفر را و مشکلات بعد از آن را، خدایا تویی رفیق و جانشین در اهل، خدایا من پناه می‌گیرم به تو از مشکلات سفر و بدی‌های برگشت و بدی نظرها در مال و اهل».

و وقتی که در جایی پیاده شود، بگوید: «أَعُوذُ بِكَلِمَاتِ اللَّهِ التَّامَّاتِ مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ يَا أَرْضُ رَبِّي وَرَبُّكَ اللَّهُ أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ شَرِّكَ وَشَرِّ مَا فِيكَ وَشَرِّ مَا خُلِقَ فِيكَ وَشَرِّ مَا دَبَّ عَلَيْكَ أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ شَرِّ كُلِّ أَسَدٍ وَأَسْوَدٍ وَحَيَّةٍ وَعَقْرَبٍ وَمِنْ سَاكِنِ الْبَلَدِ وَمِنْ شَرِّ وَالِدٍ وَمَا وَلَدَ» «پناه می‌برم به کلمات کامل خداوند از شر آنچه آفریده است، ای زمین پروردگار من و پروردگار تو خداست، پناه می‌برم به خدا از شر تو و شر آنچه در تو آفریده شده است و از شر آنچه بر تو حرکت می‌کند، پناه می‌برم به خدا از شیر و سیاه‌مار و از مار و کژدم و از شر جن‌های ساکن منطقه خود، و پدر و فرزندان».

و به هنگام صبح در سفر بخواند: «سَمِعَ سَامِعٌ بِحَمْدِ اللَّهِ وَحُسْنِ بَلَائِهِ عَلَيْنَا رَبَّنَا صَاحِبِنَا وَأَفْضَلُ عَلَيْنَا عَائِدًا بِاللَّهِ مِنَ النَّارِ» «شنیده شنونده حمد خدا و بهترین آزمون او را بر ما، پروردگارا همراه باش با ما و فضل کن بر ما، پناه به خدا از جهنم».

و هرگاه از سفر برگردد بر هر زمین مرتفع تا سه بار تکبیر بگوید، سپس بگوید: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، لَهُ الْمُلْكُ، وَلَهُ الْحَمْدُ، وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، آيُونَ تَائِبُونَ عَابِدُونَ سَاجِدُونَ، لِرَبِّنَا حَامِدُونَ، صَدَقَ اللَّهُ وَعْدَهُ، وَنَصَرَ عَبْدَهُ وَهَزَمَ الْأَحْزَابَ وَحْدَهُ» «نیست معبودی جز خدای یکتا، نیست شریکی برای او، برای اوست پادشاهی و برای اوست ستایش و او بر هر چیز تواناست، بازگشت کننده به سوی او هستیم، توبه کننده ایم، عبادتگذاریم، سجده کننده ایم، برای پروردگار خویش حمدگویانیم، راست کرد خدا وعده خویش را و نصرت داد بنده خود را و تنهایی شکست داد همه گروه‌ها را».

وقتی بخواهد بر کفار دعای بد کند، بگوید: «اللَّهُمَّ مُنْزِلَ الْكِتَابِ سَرِيعَ الْحِسَابِ، اللَّهُمَّ اهْزِمِ الْأَحْزَابَ، اللَّهُمَّ اهْزِمْهُمْ وَزَلْزِلْهُمْ. اللَّهُمَّ إِنَّا نَجْعَلُكَ فِي نُحُورِهِمْ وَنَعُوذُ بِكَ مِنْ شُرُورِهِمْ، اللَّهُمَّ أَنْتَ عَضْدِي وَنَصِيرِي بِكَ أَحُولُ وَبِكَ أَصُولُ وَبِكَ أَقَاتِلُ» «ای خدای نازل کننده کتاب، ای خدایا شکست بده همه گروه‌ها را، ای خدا شکست بده ایشان را و آن‌ها را بلرزان، ای خدا تو را برابر آن‌ها قرار می‌دهم و به تو پناه می‌برم از شر آن‌ها، خدایا

تویی بازوی من و کمک به خاطر تو حمله می‌کنم و به خاطر تو حرکت می‌کنم و به خاطر تو می‌جنگم.

هرگاه میهمان قومی شود بگوید: «اللَّهُمَّ بَارِكْ لَهُمْ فِي مَا رَزَقْتَهُمْ وَاعْفِرْ لَهُمْ وَارْحَمْهُمْ»
«خدایا برکت بده به ایشان در آنچه رزق دادی به آنها و بیامرز آنها را، و رحم کن بر آنها».

و وقتی ماه نو را ببیند، بگوید: «اللَّهُمَّ أَهْلُهُ عَلَيْنَا بِالْأَمْنِ وَالْإِيمَانِ، وَالسَّلَامَةِ وَالْإِسْلَامِ، رَبِّي وَرَبُّكَ اللَّهُ» «خدایا بیاور آن را بر ما با امن و ایمان و سلامتی و اسلام، پروردگار من و تو خداست».

هرگاه کسی را ببیند که به بلا و مرضی مبتلاست، بگوید: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي عَافَانِي مِمَّا ابْتَلَاكَ بِهِ وَفَضَّلَنِي عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقَ تَفْضِيلاً» «ستایش مخصوص خداست که تندرست نگهداشت مرا از آنچه تو را به آن مبتلا کرد، و برتری داد مرا بر بسیاری از آنها که آفریده است».

هرگاه وارد بازار پرجمعیتی بشود، بگوید: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، لَهُ الْمُلْكُ، وَلَهُ الْحَمْدُ، يُحْيِي وَيُمِيتُ وَهُوَ حَيٌّ لَا يَمُوتُ، بِيَدِهِ الْخَيْرُ، وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» «نیست معبودی جز خدای یکتا، نیست شریکی برای او، از آن اوست ستایش و حکمرانی، زنده می‌کند و می‌میراند و او زنده است که نمی‌میرد به دست اوست خیر و او بر هر چیز تواناست».

هرگاه مجلسی را ترک کند که در آن زیاد بیهوده گفته است، بگوید: «سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَبِحَمْدِكَ أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ أَسْتَغْفِرُكَ وَأَتُوبُ إِلَيْكَ» «خدایا تو پاکی با ستایش خودت، گواهی می‌دهم که معبودی جز تو نیست، از تو آمرزش می‌خواهم و به سوی تو برمی‌گردم».

هرگاه با کسی خداحافظی کند، بگوید: «أَسْتَوِدُّعُ اللَّهَ دِينَكَ وَأَمَانَتَكَ وَآخِرَ عَمَلِكَ، وَزَوَّدَكَ اللَّهَ التَّقْوَى، وَغَفَرَ ذَنْبَكَ، وَيَسَّرَ لَكَ الْخَيْرَ حَيْثُمَا كُنْتَ، اللَّهُمَّ اطْوِ لَهُ الْبُعْدَ، وَهَوِّنْ عَلَيْهِ السَّفَرَ» «بودیعت می گذارم پیش خدا دین و امانت را و سرانجام عملت را و توشه دهد به تو خداوند تقوی را، و بیامرزد گناهت را و آسان کند برایت خیر را، هرکجا که باشی، خدایا دوری مسافت و سختی ها را بر او آسان گردان».

و هرگاه از خانه بیرون آید، بگوید: «بِسْمِ اللَّهِ تَوَكَّلْتُ عَلَى اللَّهِ اللَّهُمَّ إِنَّا نَعُوذُ بِكَ مِنْ أَنْ نَزِلَّ أَوْ نُضِلَّ أَوْ نُظْلَمَ أَوْ نُظْلَمَ أَوْ نَجْهَلَ أَوْ يُجْهَلَ عَلَيْنَا، بِاسْمِ اللَّهِ تَوَكَّلْتُ عَلَى اللَّهِ لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ» «به نام خدا، خدایا ما پناه می بریم به تو از این که بلغزیم، یا گمراه شویم، ظلم کنیم یا نادانی کنیم یا بر ما نادانی شود، به نام خدا توکل کردم بر خدا، هیچ حول و قوتی نیست مگر خدا».

هرگاه به خانه وارد می شود، بگوید: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ خَيْرَ الْمَوْلِجِ وَخَيْرَ الْمَخْرَجِ، بِاسْمِ اللَّهِ وَلَجْنَا، وَبِاسْمِ اللَّهِ خَرَجْنَا، وَعَلَى اللَّهِ رَبِّنَا تَوَكَّلْنَا» «خدایا از تو می خواهم بهترین داخل شدن، بهترین خارج شدن را، به نام خدا وارد شدیم و به نام خدا بیرون آمدیم، و بر خدا پروردگارمان توکل کردیم».

و هرگاه وام ها و اندوه های دامنگیرش بشوند به صبح و شام بگوید: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْهَمِّ وَالْحَزَنِ وَأَعُوذُ بِكَ مِنَ الْعَجْزِ وَالْكَسَلِ وَأَعُوذُ بِكَ مِنَ الْجُبْنِ وَالْبُخْلِ وَأَعُوذُ بِكَ مِنَ غَلَبَةِ الدَّيْنِ وَقَهْرِ الرِّجَالِ» و نیز بگوید: «اللَّهُمَّ اكْفِنِي بِحَلَالِكَ عَنْ حَرَامِكَ وَأَغْنِنِي بِفَضْلِكَ عَمَّنْ سِوَاكَ» «خدایا من پناه می برم به تو از اندوه و حزن و پناه می برم به تو از عاجزی و سستی و پناه می برم به تو از بخیلی و بزدلی، و پناه می برم به تو از سنگینی وام ها و غلبه دشمن، خدایا کفایت کن به حلالیت از حرامت و بی نیازم کن به فضل خویش از دیگران».

هرگاه لباس نو بپوشد، بگوید: «اللَّهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ أَنْتَ كَسَوْتَنِي هَذَا (و نام آن لباس از قبیل پیراهن، شلوار و غیره را ببرد) أَسْأَلُكَ مِنْ خَيْرِهِ وَخَيْرِ مَا صُنِعَ لَهُ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّهِ وَشَرِّ مَا صُنِعَ لَهُ، الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي كَسَانِي مَا أُوَارِي بِهِ عَوْرَتِي وَأَتَجَمَّلُ بِهِ فِي حَيَاتِي» «خدایا برای تو است حمد، تو پوشاندی مرا این... از تو می‌خواهم خیر آن را و خیر آنچه برایم ساخته شده، و پناه می‌برم به تو از شر آن و شر آنچه برای آن ساخته شده، حمد مخصوص خدائست که پوشاند مرا آنچه پنهان می‌کنم به آن برهنگی را و آرایش می‌کنم به آن در زندگیم».

به هنگام خوردن و نوشیدن بگوید: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَطْعَمَنَا وَسَقَانَا وَجَعَلَنَا مُسْلِمِينَ، الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَطْعَمَنِي هَذَا الطَّعَامَ وَرَزَقَنِيهِ مِنْ غَيْرِ حَوْلٍ مِنِّي وَلَا قُوَّةٍ، الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَطْعَمَ وَسَقَى وَسَوَّغَهُ وَجَعَلَ لَهُ مَخْرَجًا» «ستایش مخصوص خدائست که به ما طعام داد و آب داد و ما را مسلمان کرد، ستایش مخصوص خدائست که این غذا که بدور از توان و قدرت من بود به من عنایت فرمود، ستایش مخصوص خدائست که غذا و آب داد و خودش راه بلعیدن و خروج را برای آن درست کرد».

هرگاه سفره را بردارند، بگوید: «الْحَمْدُ لِلَّهِ حَمْدًا كَثِيرًا طَيِّبًا مُبَارَكًا فِيهِ، غَيْرَ مَكْفِيٍّ، وَلَا مُوَدَّعٍ، وَلَا مُسْتَعْنَى عَنْهُ رَبُّنَا» «ستایش مر خدا را ستایش بسیار، پاکیزه مبارک، بدون از این که بس باشد، و از آن رخصت بشود و از آن بی‌نیاز باشیم پروردگارا».

هرگاه به سوی مسجد برود، بگوید: «اللَّهُمَّ اجْعَلْ فِي قَلْبِي نُورًا... الخ».

و وقتی که بخواهد وارد مسجد بشود بگوید: «أَعُوذُ بِاللَّهِ الْعَظِيمِ وَبِوَجْهِهِ الْكَرِيمِ وَسُلْطَانِهِ الْقَدِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ، اللَّهُمَّ افْتَحْ لِي أَبْوَابَ رَحْمَتِكَ» «پناه به خدای بزرگ و به وجه بزرگوارش و تسلط قدیمی‌اش از شیطان رانده، خدایا بگشا برایم درهای رحمت را».

و وقتی که از مسجد بیرون می آید، بگوید: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ مِنْ فَضْلِكَ». «خدایا از تو می خواهم فضل تو را».

و هرگاه صدای رعد و صاعقه را بشنود، بگوید: «اللَّهُمَّ لَا تَقْتُلْنَا بِغَضَبِكَ وَلَا تُهْلِكُنَا بِعَذَابِكَ وَعَافِنَا قَبْلَ ذَلِكَ، اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّهَا» «خدایا نکش ما را به غضب خویش و هلاکمان نکن به عذابت و عافیت بده به ما پیش از آن، خدایا پناه می برم به تو از شر آن».

هرگاه باد تندی بوزد، بگوید: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ خَيْرَهَا وَخَيْرَ مَا فِيهَا، وَخَيْرَ مَا أُرْسِلَتْ بِهِ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّهَا، وَشَرِّ مَا فِيهَا، وَشَرِّ مَا أُرْسِلَتْ بِهِ» «خدایا از تو می خواهم خیر آن را و خیر آنچه در آن هست و آنچه برای آن، فرستاده شده است، و پناه می برم از شرش و از شر آنچه در آنست و از شر آنچه برای آن فرستاده شده است».

هرگاه عطسه بزند، بگوید: «الْحَمْدُ لِلَّهِ حَمْدًا كَثِيرًا طَيِّبًا مُبَارَكًا» «ستایش بسیار پاکیزه و مبارک مر خدا را». و شنونده بگوید: «يَرْحَمُكَ اللَّهُ» باز عطسه زننده بگوید: «يَهْدِيكُمْ اللَّهُ وَيُصْلِحْ بَالَكُمْ».

وقتی می خوابد، بگوید: «اللَّهُمَّ بِاسْمِكَ أَمُوتُ وَأَحْيَا».

هرگاه بیدار شود، بگوید: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَحْيَانَا بَعْدَ مَا أَمَاتَنَا وَإِلَيْهِ النُّشُورُ».

آنچه به هنگام شنیدن اذان مشروع است:

به هنگام شنیدن اذان پنج چیز مشروع است: یکی آن که مانند خود مؤذن بگوید، البته به جای «حَيَّ عَلَى الصَّلَاةِ، حَيَّ عَلَى الْفَلَاحِ» بگوید: «لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ» دوم بگوید: «رَضِيتُ بِاللَّهِ رَبًّا وَبِالْإِسْلَامِ دِينًا وَبِمُحَمَّدٍ رَسُولًا» سوم بر پیامبر درود بخواند، چهارم این که بگوید: «اللَّهُمَّ رَبِّ هَذِهِ الدَّعْوَةُ التَّامَّةُ، وَالصَّلَاةُ الْقَائِمَةُ آتِ مُحَمَّدًا الْوَسِيلَةَ وَالْفَضِيلَةَ، وَابْعَثْهُ مَقَامًا مَحْمُودًا، الَّذِي وَعَدْتَهُ إِنَّكَ لَا تَخْلِفُ الْمِيعَادَ» «ای خدا

رب این دعای کامل و نماز دایم، بده به محمد وسیله و فضیلت و پایه بلند، و بلند کن او را در مقام محمود که به او وعده فرمودی، بی شک تو وعده را خلاف نخواهی کرد». پنجم از خداوند خیر دنیا و آخرت را سؤال کند.

اذکار ماه ذوالحجه:

رسول خدا ﷺ در دهه اول ذوالحجه به کثرت ذکر، دستور داده است، و از صحابه، تابعین و ائمه مجتهدین به طور مستفیض ثابت است که روز عرفه و ایام تشریق تکبیر گفته اند و نزدیکترین صورتش این است که بعد از هر نماز از نماز فجر روز نهم ذوالحجه گرفته تا آخرین روزهای ایام تشریق (که روز سیزدهم باشد) بگوید: «اللَّهُ أَكْبَرُ اللَّهُ أَكْبَرُ، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَاللَّهُ أَكْبَرُ اللَّهُ أَكْبَرُ وَلِلَّهِ الْحَمْدُ» (و به دعاها نماز و غیره که گذشتند مراجعه شود).

خلاصه این که هر کسی بر خواندن این دعاها صبر و حوصله نشان داده و بر خواندن آنها در همین حالات مداومت نماید، و در آنها بیندیشد، آن به جای ذکر دایم به حساب می آید، و مصداق آیه ﴿وَالَّذِكْرُ لِلَّهِ كَثِيرًا وَالَّذِكْرُ لِلَّهِ أَكْبَرُ﴾^(۱) «و مردان و زنانی که خداوند را بسیار یاد می کنند» قرار می گیرد، والله أعلم.

بقیه مباحث احسان

اسباب به دست آوردن اخلاق، و موانع آن:

باید دانست که این اخلاق چهارگانه، اسبابی دارند که به وسیله آنها کسب می شوند، و موانعی دارند که از آنها باز می دارند، و علایمی دارند که به وسیله آنها تحقق آنها شناخته می شود، و آن اخلاق عبارت هستند از: ۱- اخبات الله تعالی، ۲- توجه به عظمت و کبریایی از او تعالی، ۳- رنگ شدن به رنگ ملائعلی، ۴- پاک شدن از رذایل بشری، نپذیرفتن نقوش

(۱) - سورة احزاب، آیه ۳۵.

حیات دنیا را و عدم اطمینان به آن، در به دست آوردن این اخلاق هیچ چیزی مانند تفکر و اندیشه نیست، و همین است منظور قول رسول خدا ﷺ که می فرماید: «فكر ساعة خير من عبادة ستين سنة» «اندیشه یک ساعت، از عبادت شصت سال بهتر است»، و این تفکر به چند صورت و نوع می باشد.

تفکر در ذات الله تعالی:

از آنجمله تفکر در ذات الله تعالی است: پیامبران (علیهم السلام) از تفکر در ذات الله تعالی نهی فرموده اند، زیرا عامه مردم توان آن را ندارند، از این جهت رسول خدا ﷺ فرموده است: «تَفَكَّرُوا فِي آلَاءِ اللَّهِ، وَلَا تَتَفَكَّرُوا فِي اللَّهِ» «در نعمت های خدا بیندیشید اما در ذات او تعالی خیر»، و در روایتی دیگر آمده است: «تَفَكَّرُوا فِي كُلِّ شَيْءٍ وَلَا تَفَكَّرُوا فِي ذَاتِ اللَّهِ» که «در هر چیز بیندیشید اما در ذات خداوند نیندیشید».

تفکر در صفات الله تعالی:

از آنجمله تفکر در صفات الله تعالی است: مانند علم، قدرت، رحمت و احاطه، اهل سلوک این تفکر در صفات را، به مراقبه تعبیر می نمایند، و اصل در این باره قول رسول خدا ﷺ است که فرمود: «أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ» «عبادت کن خدا را که گویا تو او را می بینی و اگر تو او را نمی بینی او تو را می بیند». و نیز قول او که فرمود: «احْفَظِ اللَّهَ تَجِدَهُ تُجَاهَكَ» «حفظ کن خدا را می یابی او را در جلو خویش».

کیفیت تفکر برای کسی که توان آن را داشته باشد این است که بخواند: ﴿وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ﴾^(۱) «و او با شماست هر کجا باشید». یا این قول خداوند را بخواند: ﴿وَمَا تَكُونُ فِي شَأْنٍ وَمَا تَتْلُوا مِنْهُ مِنْ قُرْآنٍ وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا إِذْ تُفِيضُونَ

(۱) - سورة الحديد، آية ۴.

فِيهِ ۚ وَمَا يَعْزُبُ عَنْ رَبِّكَ مِنْ مِّثْقَالِ ذَرَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ وَلَا أَصْغَرَ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْبَرَ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ ﴿٦١﴾^(۱) «و نمی‌باشید در وضعی و نمی‌خوانید قرآنی و انجام نمی‌دهید عملی را مگر این که می‌باشیم بر شما گواه وقتی که به آن مشغول می‌شوید، و دور نمی‌شود از رب تو به قدر ذره‌ای در زمین و نه در آسمان و نه کوچکتر و نه بزرگتر، مگر که در کتاب واضح، است». یا این آیه را بخواند: ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَا يَكُونُ مِنْ جَوْى ثَلَاثَةٍ إِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ وَلَا خَمْسَةٍ إِلَّا هُوَ سَادِسُهُمْ وَلَا أَدْنَىٰ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْثَرَ إِلَّا هُوَ مَعَهُمْ أَيْنَ مَا كَانُوا﴾^(۲) «آیا ندانسته‌ای که خدا آنچه را که در آسمان‌ها و زمین است می‌داند؟ هیچ گفتگوی محرمانه‌ای میان سه تن نیست، مگر این که او چهارمین آن‌هاست و نه میان پنج تن مگر این که او ششمین آن‌هاست و نه کمتر از این (عدد) و نه بیشتر، مگر این که هر کجا باشند او با آن‌هاست». یا این آیه را بخواند: ﴿وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ﴾^(۳) «ما نزدیک‌تریم به او از رگ گردن». یا این آیه را بخواند: ﴿وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٍ فِي ظُلْمَتِ الْأَرْضِ وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ﴾^(۴) «و پیش او هستند کلیدهای غیب که نمی‌داند آن‌ها را مگر او، و می‌داند آنچه در بیابان و دریاست و نمی‌ریزد هیچ برگ‌ی مگر او می‌داند و نه دانه‌ای در تاریکی‌های زمین و نه تر و خشکی مگر که در کتاب مبین هستند». یا این آیه را بخواند: ﴿أَلَا إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ

(۱) - سورة يونس، آیه ۶۱.

(۲) - سورة مجادله، آیه ۷.

(۳) - سورة ق، آیه ۱۶.

(۴) - سورة انعام، آیه ۵۹.

مُحِيطٌ ﴿٥٤﴾^(۱) «بدانکه او به همه چیز احاطه دارد» یا این آیه را بخواند: ﴿وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ﴾ ﴿٥٥﴾^(۲) «و او بر بندگانش چیره است» یا این آیه را بخواند: ﴿وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ ﴿٥٦﴾^(۳) «او به هر چیز تواناست»

یا قول رسول خدا ﷺ را در نظر بگیرد که فرمود: «اعْلَمْ أَنَّ الْأُمَّةَ لَوِ اجْتَمَعَتْ عَلَى أَنْ يَنْفَعُوكَ بِشَيْءٍ لَمْ يَنْفَعُوكَ إِلَّا بِشَيْءٍ قَدْ كَتَبَهُ اللَّهُ لَكَ وَلَوْ اجْتَمَعُوا عَلَى أَنْ يَضُرُّوكَ بِشَيْءٍ لَمْ يَضُرُّوكَ إِلَّا بِشَيْءٍ قَدْ كَتَبَهُ اللَّهُ عَلَيْكَ رُفِعَتِ الْأَقْلَامُ وَجَفَّتِ الصُّحُفُ» «بدان که اگر امت جمع شوند که به تو نفعی برسانند نمی توانند مگر به آنچه خداوند برای تو نوشته است و اگر جمع شوند که به تو ضرری برسانند نمی توانند، مگر به آنچه خداوند بر تو نوشته است قلم های برداشته شده اند و کاغذها خشک شده اند»، یا این قول آن حضرت ﷺ را در نظر بگیرد که فرمود: «إِنَّ لِلَّهِ مِائَةَ رَحْمَةٍ أَنْزَلَ مِنْهَا رَحْمَةً وَاحِدَةً بَيْنَ الْأَرْضِ» «خداوند صد رحمت دارد که یکی را در زمین فرود آورده است». سپس روی معانی این آیات بدون تشبیه بیندیشد و متصف بودن خداوند متعال به این صفات را مستحضر بدارد، پس اگر از تصور آیات عاجز ماند، مجدداً آن ها را خوانده بر آن ها بیندیشد، و برای آن وقتی در نظر بگیرد که تحت فشار ادرار و مدفوع قرار نگیرد، و گرسنه نباشد، چرت نزند، خلاصه از هر گونه تشویش و پریشانی فارغ البال باشد.

تفکر در افعال ظاهر خداوند متعال:

از آنجمله است: تفکر در افعال ظاهر خداوند متعال، و اصل در این باره این قول خداوندی است که فرمود: ﴿وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا

(۱) - سورة فصلت، آیه ۵۴.

(۲) - سورة انعام، آیه ۶۱.

(۳) - سورة مائده، آیه ۱۲۰.

بَطْلًا»^(۱) «و می‌اندیشند در آفرینش آسمان‌ها و زمین که پروردگارا این‌ها را بیهوده نیافریده‌ای».

کیفیت آن این است که فروفرستادن باران و رویانیدن نباتات و غیره را در نظر بگیرد و در این نعمت‌های خداوند مستغرق شود.

از آنجمله است: تفکر در ایام خداوند که خداوند چه ملت و قومی را بالا برد و چه کسانی را خورد کرد، و اصل در این باره قول خداوند است که به حضرت موسی فرمود: ﴿وَذَكِّرْهُمْ بِأَيِّمِ اللَّهِ﴾^(۲) «و آنان را به وقایع الهی پند ده» زیرا این تفکر، نفس را از زرق و برق دنیا دور می‌کند.

تفکر در مرگ و آنچه بعد از آن می‌باشد:

از آنجمله است: تفکر در مرگ و آنچه بعد از آن می‌باشد، اصل در این باره قول رسول خدا ﷺ است که فرمود: «اذْكُرُوا هَٰذِمِ اللَّذَاتِ» که «شکننده لذت‌ها را یاد کنید».

کیفیت آن، این است که روی انقطاع نفس از دنیا و جدا شدنش از کسب‌های خیر و شر، بیندیشد، و مجازاتی را که برای آن کسب‌ها مشخص شد، در نظر بگیرد، و این دو چیز بر عدم انعکاس نقوش دنیا در نفس مفیدترین معالجه می‌باشند، هرگاه انسان به وسیله فکر دقیق در این چیزها، خود را از دنیا فارغ کند، و آن‌ها را در جلو چشم‌هایش قرار دهد، حیوانیت او سرکوب شده ملکیت غالب می‌آید، و چون برای عموم مردم سهل و آسان نیست که خود را برای فکر دقیق در این‌ها و مستحضر داشتن آن‌ها در چشم و نظر، فارغ کنند لازم شد که اجسام و صورت‌هایی برای تفکر مقرر گردد، تا انواع فکر در آن‌ها مرتب گردند، و روح آن‌ها در آن اجسام و صورت‌ها دمیده شود، تا عموم مردم به آن‌ها روی بیاورند، و آن‌ها

(۱) - سورة آل عمران، آیه ۱۹۱.

(۲) - سورة ابراهيم، آیه ۵.

برایشان تلاوت گردند، و بر حسب توان از آن‌ها بهره ببرند، به رسول خدا ﷺ قرآن مجید و مانند آن، به همراه آن، عنایت گردیده که جامع این انواع می‌باشد.

و فکر می‌کنم برای آن حضرت ﷺ، در این دو چیز تمام آنچه به گذشتگان عنایت گردیده بود، جمع آوری شده است، والله أعلم. پس حکمت خدا بر آن شد که به تلاوت قرآن مجید ترغیب شود، فضیلت تلاوت و فضایل سورت‌ها و آیه‌های آن، بیان گردند. پس رسول خدا ﷺ فایده معنوی را که از تلاوت آیات قرآن به دست می‌آید، به فایده محسوسی که در نزد عرب‌ها بالاتر از آن نباشد، تشبیه داد، و آنست شتر ماده بلند کوهان، و شتر آبستن فربه، تا برای معنی، تصویری و تمثیلی قرار گیرد، و تلاوت کننده را به ملایکه تشبیه داد، و پاداش تک تک حرف‌ها را مشخص نمود، و تفاوت درجات مردم را با بیان مثال‌هایی از ترنج، خرما و حنظل بیان فرمود، و نیز روشن ساخت که سوره‌های قرآن در روز قیامت به صورت اجسام مرئی و ملموس، درمی‌آیند، و از تلاوت کننده دفاع می‌کنند، و این یک نوع انکشاف از تعارض اسباب عذاب و نجات و برتری تلاوت قرآن از بقیه اسباب است، و نیز بیان فرمود که سوره‌های قرآن باهم تفاضل و برتری دارند.

تفاضل و برتری سوره‌های قرآن:

من می‌گویم: تفاضل سوره‌های قرآن به خاطر چند معنی می‌باشد، یکی آن که مفید تفکر، در صفات خدا و جامعتر در این باره باشند، مانند آیه الكرسي، آخرین آیه سوره حشر و سوره اخلاص مانند برتری اسم اعظم از سایر اسماء الهی.

از آنجمله اینکه: بر زبان بندگان نازل شده باشد تا بدانند که چگونه به بارگاه خداوند تقرب بجویند، مانند سوره فاتحة الكتاب، و آن در برابر با بقیه سوره‌های قرآن مانند عبادات فرضی در برابر نوافل است.

از آنجمله اینکه: جامع‌ترین سورها باشد، مانند زهراوین (بقره و آل عمران) رسول خدا ﷺ در باره سوره «یس» فرمود که: «إِنَّهُ قَلْبُ الْقُرْآنِ» «دل قرآن است»، زیرا دل به وسط اشاره می‌کند، و این سوره از مثانی است، از مئین و بالاتر از آن نیست، و از مفصلات بالاتر

قرار دارد، و در آن، آیات توکل و تفویض و نیز آیه توحید بر زبان محدث اُنطاکیه است که می‌گوید: ﴿وَمَا لِي لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي﴾^(۱). «مرا چه شده است کسی را بندگی نکنم که مرا آفریده است»

و در این، فنون مذکور به تمام و کمال، وجود دارند، و در باره سوره تبارک الذی آمده است که برای مردی شفاعت کرد تا او آمرزیده شد، و این داستان مردی است که رسول خدا ﷺ او را در بعضی مکاشفات خویش دیده بود. و این که در باره حفظ و نگهداری قرآن ترغیب و تشویق شود، و برای فراموش شدنش مثالی مانند رهایی شتر از قید بیان گردد، و در خواندن آن با ترتیل و به هنگام جمع و جور شدن دل‌ها و اطمینان خاطر، به تلاوت آن، ترغیب گردد، تا که به تفکر نزدیکتر گردد، و به حسن صوت و گریستن و خود را به گریه در آوردن تشویق شود تا به هدف که تفکر است نزدیک شود، و فراموش گردانیدن آن اعلام گردد و از ختم کردن کل قرآن در کمتر از سه روز نهی گردد، زیرا در این صورت نمی‌توان به معانی آن پی برد، و در خواندن آن، به لغات عرب جهت تسهیل، اجازه رسیده بود، زیرا در میان ایشان ناخوان (بی‌سواد) پیرمرد و کودک وجود داشت.

و در آنچه به آن حضرت ﷺ غیر از قرآن از جانب خداوند داده شده بود، این هم هست که خداوند فرمود: «يَا عِبَادِي إِنِّي حَرَّمْتُ الظُّلْمَ عَلَى نَفْسِي وَجَعَلْتُهُ بَيْنَكُمْ مُحَرَّمًا فَلَا تَظَالُمُوا يَا عِبَادِي كُلُّكُمْ ضَالٌّ إِلَّا مَنْ هَدَيْتُهُ..» الحديث، «ای بندگان من ظلم را بر خود حرام قرار دادم و آن را در میان شما نیز حرام اعلام نمودم، پس بر همدیگر ظلم نکنید، ای بندگان همه شما گمراه بودید، مگر کسی که من او را هدایت دادم..»، تا آخر حدیث، و نیز آنچه به آن حضرت ﷺ داده شده آمده است که، «در بنی اسرائیل مردی ۹۹ نفر را کشته بود..» تا آخر حدیث، و نیز آمده است که «خداوند به توبه کردن بنده شادتر می‌شود از کسی که..» الحديث، و نیز آمده است که «بنده گناهی را مرتکب شد» الحديث، و این که

(۱) - سوره یس، آیه ۲۲.

«رحمت خداوند صد درجه است که یکی را از آن‌ها در زمین نازل فرموده است..» الحدیث، و این که «هرگاه بنده اسلام را بپذیرد و آن خوب از آب دربیاید..» الحدیث، و احادیثی که در آن‌ها دنیا به رطوبتی تشبیه یافته که روی انگشت کسی بجسبد وقتی آن را به دریا فرو ببرد، یا به بزغاله ناقص الخلقه‌ای که مرده باشد تشبیه داده شده است.

نیت روح، و عبادت جسد آنست:

باید دانست که نیت روح، و عبادت جسد می‌باشد، و جسد بدون از روح، حیاتی ندارد، اما روح بعد از جدا شدنش از جسد، حیاتی دارد، ولی آثار زندگی از آن بدون جسد نمایان نمی‌باشند. بنابراین، خداوند فرمود: ﴿لَنْ يَنَالَ اللَّهُ خُومُهَا وَلَا دِمَاؤُهَا وَلَكِنْ يَنَالُهُ التَّقْوَىٰ مِنْكُمْ﴾^(۱) «نمی‌رسند به خدا گوشت‌های آن‌ها و نه خون‌های آن‌ها، ولی می‌رسد به او تقوای شما».

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ» که «مدار اعمال بر نیت است»، در بسیاری موارد رسول خدا ﷺ کسی را که تصمیم به کاری می‌گرفت و موفق به انجام آن نمی‌شد به کسی تشبیه می‌داد که کار را انجام داده است مانند مسافر و بیمار که نمی‌توانند بر ورد را که روی آن مواظبت کرده اند انجام دهند، پس برای آن‌ها انجام آن کار نوشته خواهد شد، و مانند کسی که قلباً نیت انفاق کند ولی در اثر تنگدستی توان آن را نداشته باشد، برای او ثواب انفاق نوشته خواهد شد.

هدفم از نیت آن انگیزه‌ای است که بر عمل وادار کند، مانند تصدیق به آنچه خداوند توسط انبیاء علیهم‌السلام خبر داده است که به فرمانبرداران ثواب و به نافرمانان عقاب خواهد رسید، و مانند حب امتثال به آنچه خداوند امر و نهی فرموده است. بنابراین، واجب است که شارع از ریا و فخر فروشی نهی کند و بد بودن آن‌ها را روشن سازد، چنانکه آن حضرت ﷺ فرمود: «إِنَّ أَوَّلَ النَّاسِ يُقْضَىٰ عَلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ثَلَاثَةٌ: رَجُلٌ قَتَلَ فِي الْجِهَادِ لِيُقَالَ لَهُ: هُوَ رَجُلٌ

(۱) - سورة حج، آیه ۳۷.

جریء، ورجل تعلم العلم وعلمه ليقال: هو عالم، ورجل أنفق في وجوه الخير ليقال هو جواد، فيؤمر بهم فيسحبون على وجوههم إلى النار» «نخستین کسانی که در روز قیامت علیه آن‌ها حکم داده می‌شود سه تا هستند: یکی آنکه: در جهاد کشته شود تا به او گفته شود که شجاع است، دوم آنکه: علم بخواند و به دیگران تعلیم بدهد تا به او بگویند عالمی هست، سوم آنکه: در کارهای خیر انفاق می‌کند تا به او سخی بگویند، پس این‌ها بر روی صورت خود به سوی جهنم کشانده می‌شوند»، و نیز آن حضرت ﷺ فرمود که خداوند فرموده است: «أَنَا أَغْنَى الشُّرَكَاءِ عَنِ الشُّرْكِ مَنْ عَمِلَ عَمَلًا أَشْرَكَ فِيهِ مَعِيَ غَيْرِي تَرَكْتُهُ وَشُرْكَهُ» «من از هرسکی نسبت به شرک بی‌نیازترم، هرکسی کاری بکند که در آن غیر مرا با من شریک گرداند، من او را با شرکش، کنار می‌گذارم».

مؤمن کار خیر می‌کند و خوشش می‌آید که مردم او را ببینند:

اما حدیث ابی ذر رضی الله عنه که گفته شد: «یا رسول الله! أرايت الرجل يعمل من الخير ويحمده الناس عليه؟ فقال: تلك عاجل بشرى المؤمن» «یا رسول الله! مردی کار نیک انجام می‌دهد و مردم بر آن کار از او ستایش می‌کنند این چطور است؟ فرمود: این مژده نقدی مؤمن است»، منظور این که کاری بکند که هدفش از آن کار جز رضای خدا چیز دیگری نباشد، پس آنگاه قبولیت او در زمین فرود می‌آید، و مردم با او محبت می‌ورزند، و حدیث ابی هریره رضی الله عنه که عرض کرد: «یا رَسُولَ اللَّهِ! بَيْنَا أَنَا فِي بَيْتِي فِي مُصَلِّي إِذْ دَخَلَ عَلَيَّ رَجُلٌ، فَأَعْجَبَنِي الْحَالُ الَّذِي رَأَيْتُ عَلَيْهِ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: رَحِمَكَ اللَّهُ أَبَا هُرَيْرَةَ، لَكَ أَجْرَانِ: أَجْرُ السَّرِّ، وَأَجْرُ الْعَلَانِيَةِ» که «ای رسول خدا! من در خانه‌ام در محل نماز قرار گرفتم که مردی بر من وارد شد، خوشم آمد که او مرا در این وضع ببیند، فرمود: خدا رحم کند بر تو ای ابوهریره، برای تو دو اجر هست، اجری سری، و اجر علنی»، منظور این که خودبینی مغلوب باشد و به تنها به عمل وادار نکند، اجر سری اجر اخلاص است که در پنهانی متحقق می‌گردد، و اجر علنی اجر اعلاء دین خدا و اشاعه سنت راشد است.

حسن الخلق عبارت است از سماحت و عدالت:

رسول خدا ﷺ فرمود: «خَيْرُكُمْ أَحْسَنُكُمْ أَخْلَاقًا» «بهترین شما کسانی هستند که دارای بهترین اخلاق باشند».

من می گویم: چون در میان سماحت و عدالت یک نوع تعارض وجود دارد، همچنانکه ما بر آن هشدار دادیم، و مبنای علوم انبیاء (علیهم السلام) تا حد الامکان بر ملاحظه هردو مصلحت بود، لازم شد که در شرایع برای سماحت چیزهای متعین گردد که با عدالت آمیخته گردند، و عدالت را تأیید نمایند، بر آن هشدار دهند، پس دستور رسید به حسن خلق که عبارت است از مجموع چند امر از باب سماحت و عدالت؛ زیرا آن شامل جود، عفو از ظالم، تواضع، ترک حسد و کینه و غضب است، و هریکی از اینها از باب سماحت می باشد، و نیز شامل برقرار نمودن دوستی با مردم، صله رحم با خویشاوندان، خوش برخوردی با مردم و همدردی با محتاجان است، و اینها از باب عدالت می باشند، فصل اول متکی بر دوم است، و دوم بدون اول به پایه تکمیل نمی رسد، و این از آن رحمتی است که در شرایع الهی قابل مراعات و ملاحظه است.

زبان از همه جوارح، زودتر به خیر و شر می رسد:

و چون زبان از همه جوارح زودتر به خیر و شر می رسد، چنانکه رسول خدا ﷺ می فرماید: «وَهَلْ يَكُفُّ النَّاسَ عَلَى مَنَاخِرِهِمْ إِلَّا حَصَائِدُ أَلْسِنَتِهِمْ» «انسان را به جز لغزش های زبانش چیز دیگر سرنگون نمی سازد»، و نیز آفت زبان در اخبات، عدالت و سماحت همه، خلل می آورد؛ زیرا کثرت کلام از ذکر الله فراموش می گرداند، غیبت، بد و بی راه گفتن، فساد در میان مردم ایجاد می نماید، دل به رنگ آنچه گفته می شود رنگ می پذیرد، پس وقتی که کسی کلمه غضبی را به زبان بیاورد لازماً قلب به رنگ آن می گردد، و بقیه را بر این باید قیاس کرد، رنگ شدن منجر می شود به این که شبح آن پدید آید، لذا لازم گردید که شرع نسبت به آفات زبان بیشتر بحث کند.

آفات زبان بر چند قسم هستند:

آفات زبان بر چند نوع می‌باشند:

از آنجمله اینکه: در هر وادی غوطه بخورد، و صورت آن‌ها در حس مشترک جمع گردند، پس وقتی که به سوی خداوند متوجه شود، حلاوت ذکر را درنیابد، و نتواند در اذکار از تدبر و فکر کار بگیرد، بنابراین بود که از مالا یعنی نهی گردید.

از آنجمله اینکه: بین مردم فتنه برپا کند، مانند غیبت، جدال و تحریک کردن مردم.

از آنجمله اینکه: بنابر وقوع پرده بزرگی از درندگی و شهوت، پرده‌ای بر نفس پدید آید، مانند فحش‌گویی و یاد نیکی و زیبایی زنان.

از آنجمله اینکه: سبب پدید آمدن فراموشی از جلال الهی و غفلت از آنچه پیش خداست قرار گیرد، مانند این که کسی به پادشاهی بگوید: شاهنشاهی.

از آنجمله با مصالح دین و آیین منافات داشته باشد، بدین شکل که به ترک دستورات شرع وادارد، مانند ستایش از خمر و شراب، و نامگذاری انگور به (کرم) یا این که کتاب الله را گنگ درآورد، مانند نام گذاری مغرب به (عشاء) و عشاء به (عتمه).

از آنجمله اینکه: کلامی باشد شنیع، مانند افعال شنیع منسوب به شیطان مثل فحش‌گویی، یادآوری عمل جنسی، و اسم‌بردن از اعضاء پنهانی به اسم صریح، و مانند ذکر آنچه به آن‌ها فال گرفته شود، مثل این که بگوید: «لیس فی الدار نجاح ولا یسار» که «در خانه پیروزی و سهولتی نیست».

در عرف شرع:

باز لازم است که آنچه به کثرت واقع می‌شود از مظنه سماحت و تمیز، بین آنچه در شرع معتبر است از آنچه معتبر نیست، بیان گردد، از آنجمله است زهد: زیرا بسا اوقات نفس به سوی حرص طعام، لباس و زن متمایل می‌شود تا جایی که از این‌ها رنگ فاسدی برمی‌دارد که در جوهرش نفوذ می‌کند، پس وقتی که انسان آن را از خود کنار می‌زند به آن در دنیا زهد گفته می‌شود، منظور ترک عین این‌ها نیست، بلکه منظور متحقق شدن این خصلت است.

بنابراین، رسول خدا ﷺ فرمود: «الزَّهَادَةُ فِي الدُّنْيَا لَيْسَ بِتَحْرِيمِ الْحَلَالِ، وَلَا إِضَاعَةِ الْمَالِ، وَلَكِنَّ الزَّهَادَةَ فِي الدُّنْيَا أَلَّا تَكُونَ بِمَا فِي يَدَيْكَ أَوْثَقَ مِنْكَ بِمَا فِي يَدَيِ اللَّهِ، وَأَنْ تَكُونَ فِي ثَوَابِ الْمُصِيبَةِ إِذَا أَنْتَ أَصَبْتَ بِهَا أَرْغَبَ فِيهَا لَوْ أَنَّهَا أَبْقَيْتَ لَكَ» که «زهد در دنیا این نیست که حلالی را حرام قرار داد، یا مالی را ضایع گردانید، بلکه زهد در دنیا این است که به آنچه در دست داری اعتماد بیشتری نسبت به آنچه در دست خداست نداشته باشی، و در ثواب مصیبت وقتی که به تو رسید راغب تر باشی نسبت به آن که برای تو باقی گذاشته می‌شد».

و نیز رسول خدا ﷺ فرمود: «لَيْسَ لِابْنِ آدَمَ حَقٌّ فِي سِوَى هَذِهِ الْخِصَالِ بَيْتٌ يَسْكُنُهُ وَثَوْبٌ يُوَارِي عَوْرَتَهُ وَجِلْفُ الْخُبْزِ وَالْمَاءُ» که «بنی آدم جز این سه چیز حق دیگری ندارد: خانه‌ای که در آن ساکن باشد، لباسی که برهنگی خود را پنهان نماید، تکه نان و جرعه آبی که بخورد و بنوشد».

و نیز فرمود: «بِحَسْبِ ابْنِ آدَمَ لَقِيمَاتٍ يُقْمَنُ صَلْبُهُ» «برای بنی آدم چند لقمه‌ای که پشت او را استوار نگهدارند کافی است». و نیز فرمود: «طَعَامُ الْإِثْنَيْنِ كَافِي الثَّلَاثَةِ وَطَعَامُ الثَّلَاثَةِ كَافِي الْأَرْبَعَةِ» که «غذای دو نفر برای سه نفر و غذای سه نفر برای چهار نفر کافی است». یعنی غذایی که دو نفر را کاملاً سیر می‌کند حد وسط برای سه نفر کفایت می‌کند، منظور از این ترغیب در مواسات و مکروه قراردادن حرص و پرخوری است.

قناعت:

از آنجمله است قناعت: زیرا بسا اوقات حرص بر مال، بر نفس غالب می‌آید، تا این که در جوهر نفس نفوذ می‌کند، پس وقتی انسان آن را از قلبش کنار بزند، و ترکش بر او سهل و آسان گردد، به آن قناعت گفته می‌شود، منظور از قناعت این نیست که آنچه خداوند بدون طمع به کسی رزقی بدهد آن را ترک نماید، رسول خدا ﷺ فرمود: «لَيْسَ الْغِنَى عَنْ كَثْرَةِ الْعَرَضِ، وَلَكِنَّ الْغِنَى غِنَى النَّفْسِ» که «ثروتمندی به کثرت متاع و کالا نیست، بلکه با

غناى قلب است». و نیز فرمود: «يَا حَكِيمُ، إِنَّ هَذَا الْمَالَ خَضِرٌ خُلُوٌّ، فَمَنْ أَخَذَهُ بِسَخَاوَةٍ نَفْسٍ بُورِكَ لَهُ فِيهِ، وَمَنْ أَخَذَهُ بِإِشْرَافٍ نَفْسٍ لَمْ يُبَارَكْ لَهُ فِيهِ، وَكَانَ كَالَّذِي يَأْكُلُ وَلَا يَشْبَعُ، وَالْيَدُ الْغُلْيَا خَيْرٌ مِنَ الْيَدِ السُّفْلَى» «ای حکیم این مال تر و تازه و شیرین است، هرکسی آن را با سخاوت نفس بردارد برای او در آن برکت می آید، و اگر کسی آن را با طمع نفس بردارد برای او در آن، برکتی نخواهد آمد، و دست بالا بهتر از دست پایین است». و نیز آن حضرت ﷺ فرمود: «إِذَا جَاءَكَ مِنْ هَذَا الْمَالِ شَيْءٌ، وَأَنْتَ غَيْرُ مُشْرِفٍ وَلَا سَائِلٍ، فَخُذْهُ، وَمَا لَا فَلَا تُتْبِعْهُ نَفْسَكَ» «هرگاه چیزی از این مال پیش تو بیاید بدون این که تو در انتظار آن باشی و بدون این که تو سؤال کنی، پس آن را بگیر و برای خود جمع آوری کن، و اگر نه نفس خود را مشغول به آن مکن».

جود:

و از آنجمله است جود: زیرا حب مال و حب نگهداری آن، بسا اوقات بر دل غالب می آید و از هر طرف آن را فرا می گیرد، پس هرگاه انسان بر انفاق آن، تسلط یافت و به آن پروایی نکرد، آن جود نام دارد، جود این نیست که مال ضایع کرده شود، و خود مال فی نفسه چیز ناپسندی نیست، زیرا آن نعمتی است بزرگ. رسول خدا ﷺ فرمود: «اتقوا الشح فإن الشح أهلك من قبلكم حملهم على أن سفكوا دماءهم» «از بخل بپرهیزید که آن گذشتگان را از بین برد، آنان را بر خونریزی و حلال قراردادن محرمات، وادار نمود». و نیز فرمود: «لَا حَسَدَ إِلَّا فِي اثْنَيْنِ...» الحديث، که «غبطه فقط در دو چیز هست»، در حدیث آمده است: «أَوْ يَأْتِي الْخَيْرَ بِالْشَّرِّ؟ فَقَالَ: إِنَّهُ لَا يَأْتِي الْخَيْرَ بِالْشَّرِّ، وَإِنْ مِمَّا يَنْبَتُ الرَّبِيعُ مَا يَقْتُلُ حَبْطًا أَوْ يُلِيمُ» سؤال گردید که «آیا خیر سبب پدید آمدن شر می باشد؟ فرمود: خیر، ولی گاهی آنچه در فصل بهار می روید در اثر بد هضمی می کشد، یا به کشتن نزدیک می کند». آن حضرت ﷺ فرمود: «مَنْ كَانَ مَعَهُ فَضْلٌ ظَهَرَ فَلْيَعُدْ بِهِ عَلَى مَنْ لَا ظَهَرَ لَهُ وَمَنْ كَانَ لَهُ فَضْلٌ مِنْ زَادٍ فَلْيَعُدْ بِهِ عَلَى مَنْ لَا زَادَ لَهُ فَذَكَرَ مِنْ أَصْنَافِ الْمَالِ حَتَّى رَأَيْنَا

أَنَّهُ لَا حَقَّ لِأَحَدٍ مِنَّا فِي فَضْلٍ» کسی که سواری اضافی دارد آن را به کسی بدهد که سواری ندارد، و کسی که توشه اضافی دارد آن را به کسی بدهد که توشه ندارد، پس انواع مال را یاد نمود، تا جایی که ما پنداشتیم که هیچیکی از ما در چیزهای اضافی، حقی ندارد. جز این نیست که در این باره، با شدیدترین وجه، ترغیب نمود، زیرا مردم به جهاد مشغول بودند و مسلمانان نیاز داشتند، و در این سماحة، نظم دین و آیین و ابقای زندگی مسلمانان باهم جمع گردیدند.

کوتاهی امید:

از آنجمله است کوتاهی امید: زیرا بر انسان حبّ زندگی، چنان غالب می گردد که از یادآوری مرگ، خوشش نمی آید، و چنان به طول حیات امیدوار می باشد که به آن نخواهد رسید، پس اگر او در این حالت، بمیرد، در اثر نرسیدن به خواسته اش عذاب می بیند، خود عمر، در حد خودش چیز ناپسندی نیست، بلکه آن نعمت بس عظیمی است. رسول خدا ﷺ فرمود: «كن في الدنيا كأنك غريب أو عابر سبيل، وخط خطأ مربعاً، وخط في الوسط خارجاً منه، وخط خططاً صغاراً إلى هذا الذي في الوسط من جانبه الذي في الوسط فقال: هذا الإنسان، وهذا أجله محيط به، وهذا الذي هو خارج أمله، وهذه الخطط الصغار الأعراض فإن أخطأه هذا نهسه هذا، وإن أخطأ هذا نهسه هذا» که «در دنیا مانند مسافر یا رهگذری باش، و یک مربع کشید و خطی در وسط آن کشید و آن را از بالا بیرون برد، و خطهای کوچکی دور و اطراف خط وسط کشید، سپس فرمود: این انسان است و این خط فراگیر، اجل اوست، و این خط خارج امید اوست و این خطهای کوچک پیش آمدها هستند که اگر از یکی نجات یابد دیگری به او نیش می زند»، رسول خدا ﷺ این درد را به یادآوری شکننده لذتها و زیارت قبرستان معالجه نمود، و همچنین با عبرت گرفتن از مرگ هم عصران. رسول خدا ﷺ فرمود: «لا يتمنين أحدكم الموت، ولا يدعُ به قبل أن

يَأْتِيهِ عَنْهُ إِذَا مَاتَ انْقَطَعَ عَمَلُهُ» «هیچیکي از شما موت را آرزو نکند و پیش از آمدنش خواهان آن نباشد، زیرا هرگاه مرگ بیاید سلسله عمل قطع می‌گردد».

تواضع:

از آنجمله است تواضع: و آن عبارت است از این که نفس دنبال انگیزهای کبر و عجب نرود که در اثر کبر و عجب، مردم را به نظر حقارت بنگرد، زیرا این منجر به فساد نفس قرار می‌گیرد، و برای ظلم بر مردم و تحقیر آنها برانگیخته می‌نماید، رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مَنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ مِنْ كِبَرٍ، فَقَالَ رَجُلٌ: إِنَّ الرَّجُلَ يُحِبُّ أَنْ يَكُونَ ثَوْبُهُ حَسَنًا وَنَعْلُهُ حَسَنَةً؟ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ يُحِبُّ الْجَمَالَ، الْكِبَرُ بَطَرُ الْحَقِّ وَغَمَطُ النَّاسِ» یعنی «کسی که به اندازه ذره کبر، در دل داشته باشد وارد بهشت نمی‌شود، مردی گفت: یکی دوست می‌دارد که لباسش و کفشش خوب باشند، آن حضرت ﷺ فرمود: خداوند جمیل است و جمال را می‌پسندد، کبر عبارت از انکار حق و تذلیل مردم است»، و نیز فرمود: «أَلَا أُخْبِرُكُمْ بِأَهْلِ النَّارِ، كُلُّ عُتْلٍ مُسْتَكْبِرٍ» که «آیا من شما را به اهل جهنم خبر ندهم، او هر ظالم و متکبر است». رسول خدا ﷺ فرمود: «بَيْنَمَا رَجُلٌ يَمْشِي فِي حُلَّةٍ تُعْجِبُهُ نَفْسُهُ، مُرَجَّلٌ رَأْسُهُ، يَخْتَالُ فِي مَشْيِهِ، إِذْ خَسَفَ اللَّهُ بِهِ، فَهُوَ يَتَجَلَّجَلُ فِي الْأَرْضِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ» «مردی در لباس فاخرانه، با فخر و ناز، راه می‌رفت که ناگهان خداوند او را در زمین فرو برد، و تا روز قیامت در زمین فروود می‌رود».

حلم و سنگینی و نرمش:

و از آنجمله است: بردباری، شکیبایی و نرمی، منظور این که دنبال انگیزه خشم و غضب نرود، مگر این که بیندیشد و مصلحتی در آن باشد، رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ يُحْرِمِ الرَّفْقَ يُحْرِمِ الْخَيْرَ كُلَّهُ» «کسی که از رفق و نرمش محروم گردد از همه خیرها محروم است»، مردی به رسول خدا ﷺ گفت: مرا وصیت بفرما، فرمود: خشمگین مشو و این را چندین بار

تکرار نمود که خشمگین مشو، و باز فرمود: «أَلَا أُخْبِرُكُمْ بِمَنْ يَحْرُمُ عَلَى النَّارِ؟ كُلُّ قَرِيبٍ هَيْنٍ لَيْنٍ سَهْلٍ» که «آیا شما را خبر ندهم که آتش بر چه کسی حرام است، هر کسی که نزدیک، فروتن، نرم و آسان‌گر باشد»، و نیز فرمود: «لَيْسَ الشَّدِيدُ بِالصُّرْعَةِ، إِنَّمَا الشَّدِيدُ الَّذِي يَمْلِكُ نَفْسَهُ عِنْدَ الْغَضَبِ» «زورمند کسی نیست که دیگران را بر زمین بزند، بلکه کسی است که به هنگام خشم بتواند خود را کنترل کند».

صبر:

از آنجمله صبر است: و آن عبارت است از عدم انقیاد و پیروی نفس به انگیزهای آرامش، پریشانی، شهوت، تکبر، افشای راز، قطع روابط دوستی و غیره، و موافق به این، داعیه‌ها، نام‌های گوناگونی دارند، خداوند فرموده است: ﴿إِنَّمَا يُؤَقِّي الصَّابِرُونَ أَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾^(۱) «پاداش بدون حساب به صابران داده می‌شود».

رسول خدا ﷺ فرمود: «ما أوتي أحد عطاءً أفضل وأوسع من الصبر» که «به کسی بالاتر و وسیع‌تر از صبر عطایی داده نشده است». رسول خدا ﷺ به مظان عدالت دستور داده و بر بزرگترین درهای آن هشدار داده است، نیکویی، مهربانی با خلق خدا را بیان فرموده به آن ترغیب نموده است، و اقسام آن را از قبیل برخورد خوب و دوستی با اهل خانه، همزیستی با اهل محله و شهروندان، احترام به بزرگان دین و مذهب، و قدردانی از هریکی درخور او.

احادیثی چند در باره سماحت و عدالت:

احادیثی چند از این قبیل جهت نمونه و الگوی این باب، ذکر می‌کنیم؛ رسول خدا ﷺ فرمود: «اتَّقُوا الظُّلْمَ فَإِنَّ الظُّلْمَ ظُلُمَاتٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» «از ظلم پرهیزید، زیرا ظلم تاریکی‌های روز قیامت را فراهم می‌کند».

(۱) - سورة زمر، آیه ۱۰.

و فرمود: «إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَ عَلَيْكُمْ دِمَاءَكُمْ وَأَمْوَالَكُمْ، كَحُرْمَةِ يَوْمِكُمْ هَذَا فِي بَلَدِكُمْ هَذَا» که «خداوند خون‌ها و اموال شما را بر شما حرام قرار داده است مانند حرمت این روز شما (یوم النحر) و این شهر شما (مکه)».

و فرمود: «الْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ» «مسلمان کسی است که مسلمانان از دست و زبان او سالم باشند».

و فرمود: «وَاللَّهُ لَا يَأْخُذُ أَحَدَكُمْ شَيْئاً بغيرِ حَقِّهِ إِلَّا لَقِيَ اللَّهَ يَحْمِلُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَلَا أَعْرِفُن أَحَدًا مِنْكُمْ لَقِيَ اللَّهَ يَحْمِلُ بَعِيراً لَهُ رِغَاءٌ أَوْ بَقَرَةً لَهَا خَوَارٌ أَوْ شَاةٌ تَعِيرُ» «به خدا قسم نمی‌گیرد، یکی از شما چیزی را به ناحق، مگر این که در حالی با خدا در روز قیامت ملاقات می‌کند که آن را به دوش حمل کرده است، البته من می‌شناسم یکی را که در حالی با خدا ملاقات می‌کند که شتری به دوش گرفته که صدا می‌دهد یا گاوی را بدوش گرفته که صدا می‌دهد یا گوسفندی را که صدا می‌دهد».

و نیز فرمود: «مَنْ ظَلَمَ قَيْدَ شَبْرٍ مِنَ الْأَرْضِ طَوْقَهُ مِنْ سَبْعِ أَرْضِينَ» «کسی که به اندازه یک وجب نسبت به گرفتن زمینی ظلم کند، تا هفت طبق از آن، در روز قیامت طوق گردنش می‌شود».

مؤمن برای مؤمن دیگر، مانند بنیانی است که همدیگر را نگه می‌دارند:

آن حضرت ﷺ فرمود: «مَثَلُ الْمُؤْمِنِينَ فِي تَوَادُّهِمْ وَتَرَاحُمِهِمْ وَتَعَاطُفِهِمْ مَثَلُ الْجَسَدِ إِذَا اشْتَكَى مِنْهُ عُضْوٌ تَدَاعَى لَهُ سَائِرُ الْجَسَدِ بِالسَّهَرِ وَالْحُمَّى» «مؤمنان در دوستی، ترحم و عطوفت، با همدیگر، مانند یک جسد هستند که اگر عضوی از آن مریض باشد بقیه جسد به بیداری و تب آرام نمی‌گیرد».

و نیز فرمود: «مَنْ لَا يَرْحَمِ النَّاسَ لَا يَرْحَمُهُ اللَّهُ» «کسی که بر مردم رحم نکند، خداوند بر او رحم نخواهد کرد».

مسلمان برادر مسلمان است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «الْمُسْلِمُ أَخُو الْمُسْلِمِ لَا يَظْلِمُهُ، وَلَا يُسْلِمُهُ» که «مسلمان برادر مسلمان است، نه خود بر او ظلم می کند و نه دست از حمایت او می کشد».

و فرمود: «هرکسی در فکر برآوردن نیاز برادرش باشد، خداوند نیازهای او را برآورده می سازد، و هرسکی از مسلمانی پریشانی را برطرف سازد، خداوند پریشانی اخروی او را برمی دارد، و هرکسی که نسبت به مسلمانی سترپوشی کند، خداوند در قیامت از او سترپوشی خواهد کرد، سفارش کنید، به شما پاداش داده خواهد شد، و هرچه خداوند بپسندد آن را به زبان پیامبرش به مورد اجرا درمی آورد».

و فرمود: «تَعْدِلْ بَيْنَ اثْنَيْنِ صَدَقَةٌ وَتُعِينُ الرَّجُلَ فِي دَابَّتِهِ، تَحْمِلُهُ، أَوْ تَرْفَعُ لَهُ مَتَاعَهُ صَدَقَةٌ، وَالْكَلِمَةُ الطَّيِّبَةُ صَدَقَةٌ» «داوری بین دو نفر به عدالت، صدقه ای است، کمک کردن به کسی در باره حیوانش که باری بر آن حمل کند یا کالای او را بلند کند صدقه ای به حساب می آید، گفتن سخن نیک صدقه ای می باشد».

در باره ضعفای مهاجرین فرمود: «لَنْ كُنْتَ أَغْضَبْتَهُمْ فَقَدْ أَغْضَبْتَ رَبَّكَ» که «اگر ایشان را به خشم درآوردی پروردگارت را بخشم درآورده ای».

و فرمود: «أَنَا وَكَافِلُ الْيَتِيمِ فِي الْجَنَّةِ هَكَذَا، وَأَشَارَ بِالسَّبَابَةِ وَالْوُسْطَى» که «من و سرپرست یتیم در جنت چنین خواهیم بود»، به دو انگشت سبابه و وسطی اشاره نمود.

و فرمود: «السَّاعِي عَلَى الْأَرْمَلَةِ وَالْمِسْكِينِ، كَالْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» که «سرپرست بیوه و مسکین، مانند مجاهد در راه خداست».

توصیه برای زنان:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ أُتِلِيَ مِنْ هَذِهِ الْبَنَاتِ شَيْءٌ فَأَحْسَنَ إِلَيْهِنَّ كُنَّ لَهُ سِتْرًا مِنَ النَّارِ» «هرکسی که با این دختران به چیزی مبتلا گردد، آن ها پرده ای برای او از جهنم می باشند».

و نیز فرمود: «اسْتَوْصُوا بِالنِّسَاءِ، فَإِنَّ الْمَرْأَةَ خُلِقَتْ مِنْ ضِلَعٍ، وَإِنَّ أَعْوَجَ مَا فِي الضِّلَعِ أَعْلَاهُ، فَإِنْ ذَهَبَتْ تُقِيمُهُ كَسْرَتُهُ» «در باره زنان وصیت پذیرید، زیرا زن از پهلوی^(۱) آفریده شده است، و کج ترین پهلویها، پهلوی بالایی است، اگر تو بخواهی آن را راست کنی او را می شکنی».

احادیثی چند برای همسر:

آن حضرت ﷺ در باره زوجه فرمود: «أَنْ تُطْعِمَهَا إِذَا طَعِمْتَ وَتَكْسُوَهَا إِذَا اكْتَسَيْتَ وَلَا تَضْرِبَ الْوَجْهَ وَلَا تُقَبِّحَ وَلَا تَهْجُرَ إِلَّا فِي الْبَيْتِ» «از آنچه می خوری به او طعام بده، و از آنچه می پوشی به لباس بده، و بر صورت نزن، و بیراه نگو، و او را به جز در خانه رها نکن».

و فرمود: «إِذَا دَعَا الرَّجُلُ امْرَأَتَهُ إِلَى فِرَاشِهِ فَلَمْ تَأْتِهِ فَبَاتَ غَضَبَانَ عَلَيْهَا لَعَنَتَهَا الْمَلَائِكَةُ حَتَّى تُصْبِحَ» که «هرگاه مرد همسر را به فراشش فرا خواند و او پیشش نیامد، و او شب را در حال ناراحتی گذرانید، ملائکه تا صبح بر آن زن نفرین می کنند».

و نیز فرمود: «لَا يَحِلُّ لِمَرْأَةٍ أَنْ تَصُومَ وَزَوْجُهَا شَاهِدٌ، إِلَّا بِإِذْنِهِ، وَلَا تَأْذُنُ فِي بَيْتِهِ إِلَّا بِإِذْنِهِ، وَلَوْ كُنْتُ أَمْرًا أَحَدًا أَنْ يَسْجُدَ لِأَحَدٍ لَأَمَرْتُ الْمَرْأَةَ أَنْ تَسْجُدَ لِزَوْجِهَا» «برای زن حلال نیست که با وجود موجود بودن شوهرش، بدون اجازه او، روزه بگیرد، و نه به کسی اجازه بدهد که بدون اجازه شوهر وارد خانه او بشود، و اگر به کسی امر می کردم که برای دیگری سجده کند به زن امر می کردم که به شوهرش سجده کند».

و نیز فرمود: «أَيُّمَا امْرَأَةٍ مَاتَتْ وَزَوْجُهَا عَنْهَا رَاضٍ دَخَلَتْ الْجَنَّةَ» «هر زنی که بمیرد و شوهرش از او راضی باشد وارد بهشت می شود».

(۱) - استخوان دنده.

و فرمود: «دِينَارٌ أَنْفَقْتُهُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَدِينَارٌ أَنْفَقْتُهُ فِي رَقَبَةٍ وَدِينَارٌ تَصَدَّقْتَ بِهِ عَلَى مَسْكِينٍ وَدِينَارٌ أَنْفَقْتُهُ عَلَى أَهْلِكَ أَعْظَمُهَا أَجْرًا الَّذِي أَنْفَقْتُهُ عَلَى أَهْلِكَ» «از چهار دینار که یکی در راه خدا و یکی را بر مسکینی و یکی را در آزادی گردنی و یکی را بر زن و بچه‌ها صرف کنی، با ارزش‌ترش از نظر ثواب همان است که بر زن و بچه‌ها صرف کرده باشی».

و فرمود: «إِذَا أَنْفَقَ الرَّجُلُ عَلَى أَهْلِهِ نَفَقَةً يَحْتَسِبُهَا فَهِيَ لَهُ صَدَقَةٌ» «وقتی که مردی نفقه‌ای بر اهل خود صرف نموده خواهان پاداش آن باشد، آن برای او صدقه‌ای به حساب می‌آید».

مراعات با همسایگان:

آن حضرت ﷺ فرمود: «مَا زَالَ جِبْرِيلُ يُوصِينِي بِالْجَارِ حَتَّى ظَنَنْتُ أَنَّهُ سَيُورَثُهُ» یعنی «همیشه جبرئیل تا جای نسبت به همسایه مرا توصیه نمود که فکر می‌کردم او را وارث قرار می‌دهد».

و فرمود: «يَا أَبَا ذَرٍّ إِذَا طَبَخْتَ مَرَقًا فَأَكْثِرْ مَاءَهَا، وَتَعَاهَدِ جِيرَانَكَ» که «ای ابوذر! هرگاه شوربایی پختی آتش را اضافه کن و به فکر همسایگان باش».

و فرمود: «مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلَا يُوْذِ جَارُهُ» «هرکسی که به خدا و روز قیامت ایمان دارد همسایه خود را ناراحت نکند».

و فرمود: «وَاللَّهِ لَا يُؤْمِنُ الَّذِي لَا يَأْمَنُ جَارَهُ بَوَائِقِهِ» «به خدا قسم کسی که همسایه‌اش از شرارتش در امان نباشد او مؤمن نیست».

وصیت به مادر و پدر و خویشاوندان:

خداوند متعال به خویشاوندی فرمود: «أَلَا تَرْضَيْنَ أَنْ أَصِلَ مَنْ وَصَلَكَ، وَأَقْطَعُ مَنْ قَطَعَكَ» «آیا راضی نمی‌شوی که کسی را با خود وصل کنم که تو را وصل کرده است و

کسی را از خود قطع کنم که تو را قطع کرده است». و فرمود: «مَنْ أَحَبَّ أَنْ يُبْسَطَ لَهُ فِي رِزْقِهِ وَيُنْسَأَ لَهُ فِي أَثَرِهِ فَلْيَصِلْ رَحْمَةً» «هرکسی می‌پسندد که رزقش گشاد گردد، و عمرش طولانی باشد باید خویشاوندی را ملاحظه و مراعات نماید».

و فرمود: «مِنَ الْكَبَائِرِ عُقُوقُ الْوَالِدَيْنِ» که «نافرمانی مادر و پدر از گناهان کبیره می‌باشد». و نیز فرمود: «مِنَ الْكَبَائِرِ شَتْمُ الرَّجُلِ وَالِدَيْهِ، يَسُبُّ أَبَا الرَّجُلِ، فَيَسُبُّ أَبَاهُ، وَيَسُبُّ أُمَّهُ، فَيَسُبُّ أُمَّهُ» «از گناهان کبیره است که کسی مادر و پدر خود را فحش بگوید، یا به پدر کسی فحشی دهد که او نیز به پدرش فحش دهد، یا این به مادر کسی فحش دهد، او در عوض به مادرش فحش دهد»، از رسول خدا ﷺ سؤال گردید: «سَأَلَ هَلْ بَقِيَ مِنْ بَرٍّ أَبَوَيَّ شَيْءٍ أَبْرَهُمَا بِهِ، بَعْدَ مَوْتِهِمَا فَقَالَ: نَعَمْ، الصَّلَاةُ عَلَيْهِمَا، وَالِاسْتِغْفَارُ لَهُمَا، وَإِنْفَاذُ عَهْدِهِمَا مِنْ بَعْدِهِمَا، وَصِلَةُ الرَّحِمِ الَّتِي لَا تُوصَلُ إِلَّا بِهِمَا، وَإِكْرَامُ صَدِيقِهِمَا» «آیا از نیکی به والدینم چیزی باقی است که بعد از فوت‌شان، آن را انجام دهم؟ فرمود: آری، دعای رحمت برای آن‌ها، آمرزش‌خواستن برای آن‌ها، اجرای عهد و پیمان آن‌ها، صله رحمی که بدون از آن‌ها وصل نمی‌شد، و احترام‌دادن به دوستان آن‌ها».

چه کسانی سزاوار احترام هستند:

آن حضرت ﷺ فرمود: «إِنَّ مِنْ إِجْلَالِ اللَّهِ إِكْرَامَ ذِي الشَّيْبَةِ الْمُسْلِمِ وَحَامِلِ الْقُرْآنِ غَيْرِ الْغَالِي فِيهِ وَالْجَافِي عَنْهُ وَإِكْرَامَ ذِي السُّلْطَانِ الْمُقْسِطِ» «از جمله احترام گذاشتن به خدا، احترام‌دادن به پیرمرد مسلمان، و حامل قرآن است که در آن مبالغه نکند و نافرمان نباشد، و احترام‌دادن به صاحب پست و مقام حکومتی است که انصاف داشته باشد».

و فرمود: «لَيْسَ مِنَّا مَنْ لَمْ يَرْحَمْ صَغِيرَنَا، وَلَمْ يَعْرِفْ شَرَفَ كَبِيرِنَا» «از ما نیست کسی که بر کودکان ما رحم نکند و احترام بزرگان ما را نشناسد».

و فرمود: «أَنْزِلُوا النَّاسَ مَنَازِلَهُمْ» «هرکسی را به قدر مقامش احترام کنید».

عیادت بیماران:

آن حضرت ﷺ فرمود: «مَنْ عَادَ مَرِيضًا أَوْ زَارَ أَخًا لَهُ فِي اللَّهِ نَادَاهُ مُنَادٍ أَنْ طِبْتَ وَطَابَ مَمَشَاكَ وَتَبَوَّاتَ مِنَ الْجَنَّةِ مَنْزِلًا» «هرکسی از بیماری عیادت کند، یا به دیدار برادرش در راه خدا برود، منادی اعلام می‌فرماید که بسیار کار خوبی کردی، و مبارک باد به رفتارت، و منزلی در جنت برای خود مهیا کردی». این احادیث و امثال آنها همه بر خلق عدالت و حسن مشارکت و برخورد خوب هشدار می‌دهند.

مقامات و احوال

نتایج و ثمرات احسان، مقامات و احوال می‌باشند:

باید دانست که احسان پس از آن که به دست بیاید، ثمراتی دارد، و آنها مقامات و احوال می‌باشند، شرح و توضیح احادیث وابسته به این باب، بر تمهید دو مقدمه موقوف می‌باشد: یکی: در اثبات عقل، قلب، نفس و بیان حقایق این‌هاست. دوم: در بیان پدید آمدن مقامات و احوال از آنها.

در انسان سه لطیفه وجود دارد:

نخستین مقدمه: باید دانست که در انسان سه لطیفه وجود دارد که عقل، قلب و نفس نام دارند، و بر این، نقل، عقل، تجربه به اتفاق عقلاء دلالت دارند.

دلایل اثبات عقل:

اما نقل: پس در قرآن آمده است: ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾^(۱) «در این نشانی‌هایی هست برای قومی که عقل داشته باشند».

(۱) - سورة رعد، آیه ۴.

در داستان جهنمیان آمده است: ﴿لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ

﴿١﴾ که «اگر ما می شنیدیم و از عقل کار می گرفتیم جهنمی نمی شدیم».

در حدیث آمده است: «أول ما خلق الله العقل قال له: أقبل فأقبل ثم قال له: أدبر

فأدبر فقال: بك أؤاخذ»^(۲). «نخستین چیزی که خداوند آفرید عقل بود، به او گفت: پیش

بیا، آن پیش آمد؛ و به او گفت: به عقب برو، به عقب رفت؛ سپس خداوند گفت: با تو

بازخواست می کنم» آن حضرت ﷺ فرمود: «دين المرء عقله، ومن لا عقل له لا دين

له»^(۳) «دين شخص، عقل اوست؛ کسی که عقل نداشته باشد، دين ندارد» و نیز فرمود:

«پيروز است کسی که عقل به او عنایت گردیده است» اگرچه علمای حدیث در باره ثبوت

این احادیث بحث دارند، اما اسنادی دارند که یکدیگر را تقویت می نمایند.

دلایل اثبات قلب:

در قرآن آمده است: ﴿وَأَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ تَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ﴾^(۴) «بدانید که

خداوند بین مردم و قلبش حایل می گردد».

و نیز در آیه ۳۷ سوره ق آمده است: ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرٍ لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى

السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ﴾^(۵) «این برای کسی که قلبی داشته باشد و گوش فرا داشته باشد و

حضور بهم رساند، پندی است».

(۱) - سورة الملك، آیه ۱۰.

۲- این حدیث را حسن بن محمد صفانی در الموضوعات خود، موضوع و ساختگی دانسته و سیوطی و

عجلونی ضعیف گفته اند. (مُصحح)

۳- شیخ آلبانی در سلسله ضعیفه این حدیث را موضوع و ساختگی دانسته است. (مُصحح)

(۴) - سورة انفال، آیه ۲۴.

و در حدیث آمده است: «آگاه باشید که در بدن پاره گوشتی است که اگر خوب شد، همه بدن خوب می‌باشد، و اگر فاسد شد همه بدن فاسد می‌گردد، و آن قلب است»، و نیز در حدیث آمده است: «قلب مانند جوانه زراعتی است در بیابان که باد آن را زیر و روی می‌کند».

دلایل اثبات نفس:

در حدیث آمده است: «نفس آرزو می‌کند و می‌خواهد، شرمگاه آن را تصدیق یا تکذیب می‌نماید».

پایه و مقام عقل:

از بررسی موارد استعمال، معلوم می‌شود که عقل آن چیزی است که به وسیله آن انسان چیزهایی را درک می‌کند که به حواس درک نمی‌گردند؛ و قلب آن چیزی است که انسان به وسیله آن دوست می‌دارد، خشمگین می‌شود، می‌پسندد و تصمیم می‌گیرد. و نفس آن چیزی است که به وسیله آن انسان چیزهای لذیذ را از قیل مطاعم، مشارب و مناکح میل می‌کند.

کارها به وسیله سه نیروی اصلی به اتمام می‌رسند:

اما عقل: پس در جای خود به ثبوت رسیده است که در بدن سه تا عضو اصلی هستند که به وسیله آن‌ها نیروها و افعالی که صورت نوعی انسان متقاضی آن‌هاست، به اتمام می‌رسند. پس محل نیروهای ادراکی از تخیل، توهم، تصرف در متخیلات و متوهمات و حکایت از مجردات بوجه من الوجوه، در دماغ است، محل غضب، جرأت، بخیلی، رضامندی، نارضایتی و شبیه این‌ها قلب است، محل آنچه قوام انسان به آنست کبد (جگر) می‌باشد. دلیلش این که هرگاه در بعضی از این اعضا آفتی پیش بیاید در این نیروها سستی پدید می‌آید. باز کار هیچیکی از این سه عضو بدون کمک یکدیگر تمام نمی‌شود؛ پس اگر قبح فحش‌گویی، حسن‌گفتار خوب و نفع و ضرر آن‌ها درک نکردند، خشم و محبت پدید

نمی آیند، و اگر متانت قلب نباشد تصورکننده به آن تصدیق نمی کند؛ و اگر شناختی به مطاعم و مناکح، و توهم نفع در آنها نمی بود، طبیعت به آنها، تمایل پیدا نمی کرد، و اگر قلب احکام خویش را در اعماق بدن نافذ نمی کرد، انسان در بدست آوردن درخواست لذت خویش، نمی کوشید، و اگر حواس در خدمت عقل قرار نمی گرفتند، هیچ چیزی را ما نمی توانستیم درک کنیم؛ زیرا کسبیات تابع بدیهیات می باشند، و بدیهیات فرع محسوسات هستند، اگر اعضای که صحت قلب و دماغ بر صحت آنها متوقف است، صحیح و سالم نباشند، قلب و دماغ سالم نمی مانند؛ و هیچ کاری از آنها انجام نمی گیرد؛ اما هریکی مانند پادشاهی است که به امر بزرگی اهتمام می دهد، مانند فتح سنگر مستحکمی یا مانند آن، پس از برادران خویش به لشکر و اسباب و آلات جنگی کمک می گیرد، اما تدبیر فتح قلعه و سنگر را خود او می کند و حکم و رأی از اوست، بقیه خادم اند که به فرمان او حرکت می کنند، پس صورت حوادث موافق به آن صفاتی پدید می آیند که در پادشاه از جرأت و بزرگی، سخاوت و بخل، عدالت و ظلم، وجود دارند، پس همانگونه که وضعیت به اختلاف پادشاهان و آرای و صفات آنها مختلف می شوند، اگرچه لشکر و قشون و اسباب و آلات فراهم باشند، پس همچنین حکم هر اصلی از اصل های سه گانه در بدن می باشد.

افعال نیروها، باهم متقارب می باشند:

خلاصه این که افعالی که از هر کدام یک از این رؤسای سه گانه پدید می آیند با همدیگر نزدیک می باشند، یا به افراط و تفریط متمایل می باشند، یا در وسط افراط و تفریط قرار می گیرند، پس وقتی که ما این هیکل های سه گانه را با افاعیل متقاربه آنها و مزاج هایی را که این افاعیل متقاربه متقاضی آنها هستند، در نظر بگیریم، پس این ها همان لطایف سه گانه هستند که مورد بحث می باشند، نه خود آن نیروها به تنهایی بدون در نظر گرفتن چیزی دیگر.

صفات قلب:

صفات قلب به قرار زیر اند: غضب، جرأت، حبّ، بزدلی، رضامندی، نارضایتی، وفاداری به دوستی قدیمی، رنگین شدن به حبّ و بغض، حب جاه و مقام، جود، بخل، سستی، خوف و ترس.

صفات عقل:

صفات عقل عبارتند از: یقین، شک، توهم، تلاش اسباب برای هر پیش آمد و فکر در تدابیر به دست آوردن منافع و دفع ضررها.

صفات نفس:

منتهای صفات نفس حرص در مطاعم و مشارب لذیذ، و عشق به زنان و امثال آنهاست. اما تجربه: پس هر کسی که افراد انسان را بررسی نموده است صد در صد می داند که آنها به اعتبار سرشت خویش، در این امور مختلف می باشند، بعضی کسانی هستند که قلبش بر نفس حاکم است، و بعضی دیگر کسانی هستند که نفس شان بر قلب غالب می باشد.

هرگاه قلب خشمگین شود:

هرگاه برای گروه اول خشمی پدید آید، یا در دلش تلاش مقام و پایه بزرگی پدید آید، پس لذات بزرگ در برابر با آن، برای او، حقیر می باشند و بر ترک آنها صبر می کند، و بر ترک آنها با نفس جهاد بزرگی انجام می دهد.

هرگاه شهوتی برای قلب پیش بیاید:

اما گروه دوم: هرگاه شهوتی برای آنها پدید آید، فوراً در آن فرو می روند اگرچه هزار ننگ و عار به دنبال داشته باشد، به مناصب عالی که ترغیب می شوند و از ذلت و خواری که ترسانیده می شوند، التفات و توجهی نمی کنند، و بسا اوقات برای مرد غیرتمندی زوج پسندیده پدید می آید و نفس او را به شدت به سوی آن دعوت می دهد؛ اما او با آن اظهار تمایل نمی کند به خاطر خیالی که در قلبش از غیرت پدید آمده است، بسا اوقات بر

گرسنگی و برهنگی صبر می کند و از کسی چیزی سؤال نمی کند؛ زیرا در سرشتش عزت نفس وجود دارد.

بسا اوقات برای مرد حریص، منکح پسندیده‌ای یا طعام خوشگوار پدید می آید، ولی در آن‌ها ضرر بزرگی احساس می کند، یا از جهت طب و پزشکی یا از جهت حکمت عملی یا از جهت غلبه و تسلط بعضی مردم، می ترسد و لرزه بر اندام می شود، پس از آن کناره گیری و پرهیز می کند، باز خواهشات، او را کور می کنند، پس دیده و دانسته در مهلکه فرو می رود. بسا اوقات انسان به سوی دو جهت مخالف از خود، کشش احساس می کند سپس یک انگیزه‌ای بر دیگری غالب می آید، و اینگونه افعال متشابه بر همین شکل تکرار می شوند، تا این که او ضرب المثل قرار می گیرد، یا در اتباع از خواهشات یا در کنترل کردن و خودداری از آن‌ها.

هرگاه عقل بر قلب و نفس غالب آید:

در اینجا شخص سومی هست که عقلش بر قلب و نفسش، غالب است؛ مانند مؤمن واقعی که حب، بغض و شهوتش موافق به امر شرع، برمی گردد، و به آنچه در شرع جواز یا استحبابش معروف است، مراجعه می کند، پس هیچ وقت برخلاف حکم شرع سعی و تلاشی نمی کند.

هرگاه طلب پست و مقام و مکارم اخلاق غالب آید:

یک شخص چهارمی نیز هست که شهرت، طلب پست و مقام، و نفی ننگ و عار از خود، بر او غالب می باشد؛ پس او خشم را فرو می برد، بر تلخی فحش با وجود نیروی خشم و شدت جرأت، صبر می نماید، و با وجود نیروی طبیعی دست از شهوت برمی دارد تا مردم در حق او چنان چیزهایی را که مورد پسندش نباشند نگویند، و چیزهای قبیح و زشت به او منسوب نگردند، یا به این خاطر تا به بلندی مقام مطلوب دست یابد؛ پس شخص اول مانند درنده است، دوم مانند چهار پاست سوم مانند ملایکه است و به شخص چهارم صاحب مروت و صاحب همت عالی گفته می شود.

باز: پس از بررسی، افرادی یافته می‌شوند که در آن‌ها دو نیروی باهم، بر نیروی سومی غالب می‌آید، و وضعیت آن‌ها باهم متشابه است، این از آن بهره می‌گیرد و آن از این؛ پس وقتی شخص آگاهی بخواند که احوال آنان را ضبط نموده و از آنچه در آن‌هاست تعبیر نماید، مجبور می‌شود که لطایف ثلاثه را اثبات کند.

اهل مذاهب و ادیان بر مقامات عقل اتفاق دارند:

اما اتفاق عاقلان: پس باید دانست که تمام آن کسانی از اهل مذاهب که توجه دارند که نفس ناطقه مهذب گردد، بر اثبات این سه لطیفه یا بیان آن مقامات و احوالی که وابسته به این سه لطیفه است، اتفاق نموده اند، فیلسوف‌ها در حکمت عملی، آن‌ها را نفس ملکی، نفس سبعی، نفس بهیمیت می‌نامند؛ اما در این نام‌گذاری یک گونه تسامح و چشم‌پوشی وجود دارد، پس نامگذاری عقل به نفس ملکی از قبیل نامگذاری با افضل‌ترین افراد است، و قلب را نفس سبعی می‌نامند که این نامگذاری به اعتبار مشهورترین اوصاف آنست.

صوفیای کرام این لطایف را ذکر نموده و به تهذیب هریکی توجه کرده اند؛ ولی دو تا لطیفه بر آن‌ها افزوده اند، و به آن‌ها توجه بزرگی نموده اند که آن دو لطیفه عبارت اند از روح و سر.

تحقیق آن‌ها از این قرار است که قلب دو وجه دارد: یکی تمایل به بدن و جوارح، و دیگری به تجرد و صرافت.

همچنین عقل نیز دو وجه دارد که یکی تمایل به بدن و حواس است و دیگری تمایل به تجرد و صرافت است؛ پس آن وجهی را که به پایین ارتباط دارد قلب و عقل می‌گویند و آنچه را که به بالا متعلق است روح و سر می‌نامند.

پس صفت قلب، شوق برانگیخته کننده، و وجد است، و صفت روح انس و انجذاب است، و صفت عقل یقین کردن است به آنچه مأخذش از مأخذ علوم عادی نزدیک باشد، مانند ایمان بالغیب، و توحید افعالی، و صفت سر شهود آنچه بالاتر از علوم عادی است، و جز

این نیست که آن حکایت از مجرد محض است، آن مجرد محضی که در زمان و مکان نباشد، و به هیچ صفتی متصف نگردد و قابل اشاره نباشد.

و چون شرع بر میزان صورت انسانی نازل شده نه بر خصوصیات فردی، پس از تفصیل، بحث چندانی نکرده است، بلکه مباحث آن را در زاویه اجمال گذاشته است، و به نزد صاحبان هر دین و آیینی از این، علمی وجود دارد که با بررسی و نوع هوشیاری می توان به آن آشنایی پیدا کرد.

عقل انسان غالب بر قلب اوست:

مقدمه دوم: باید دانست که مرد قوی کسی است که ماده او برای ظهور احکام نوع، در آن، به صورت کامل و وافر تمکین نماید، و او طبعاً رئیس افراد نوع انسان و دستورالعمل آن ها قرار می گیرد که قرب و بعد همه افراد، از حد اعلی به وسیله او شناخته می شود، و او کسی است که عقلش بر قلبش غالب آید، با وجود این که قلبش قوی و بر نفسش غالب باشد، و همه مقتضاهایش فراهم باشند، پس این شخصی آنست که اخلاق او به حد کامل برسند و فطرتش قوی باشد، پایین تر از او اصناف زیاد و متفاوتی وجود دارد که اندیشه صحیح، آن ها را نمایان می کند.

عقل حیوان مغلوب است:

اما حیوان گنگ نیز دارای نیروهای سه گانه است؛ ولی عقلش بی نهایت مغلوب قلب و نفس اوست، پس او شایسته مکلف شدن نیست، و نمی تواند به ملا اعلی ملحق گردد، همین است منظور از قول خداوندی که می فرماید: ﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْوَبْرِ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا﴾^(۱) «و برتری

(۱) - سورة اسراء، آیه ۷۰.

دادیم فرزندان آدم را و حمل کردیم آنها را در صحرا و دریا و رزق دادیم به آنها پاکیزه و برتری دادیم آنها را بر بسیاری مخلوق برتری کامل».

درجات انسان:

اگر عقل این مرد قوی، تابع عقاید برحق باشد که از صادقین مأخوذ است و او آنها را از ملأ‌اعلی گرفته اند، پس او مؤمن برحق است، و اگر با این، او راهی به سوی ملأ‌اعلی دارد که بدون واسطه می‌تواند از آنان استفاده نماید، پس در او شاخی از نبوت وجود دارد، چنانکه آن حضرت ﷺ می‌فرماید: «الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ جُزْءٌ مِنْ سِتَّةٍ وَأَرْبَعِينَ جُزْءًا مِنَ النَّبُوءَةِ» که «خواب‌های خوب، جزئی از چهل و ششمین جزء نبوت می‌باشند».

و اگر عقلش تابع عقاید کج و نارواست است که از گمراهان و گمراه‌کنندگان مأخوذ اند، پس او ملحد و گمراه است.

و اگر عقلش تابع رسوم قوم و تجربیات و حکمت عملی است پس او نسبت به دین خدا نادان است، و چون وضع از این قرار است، در حکمت الهی لازم گردید که کتابی از جانب او بر هوشیارترین و قویترین و شبیه‌ترین فردی به ملأ‌اعلی نازل گردد؛ سپس آرای به سوی او جمع کردند تا احکام او از مشهورات ترویج یابند: ﴿لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَيِّنَةٍ وَيَحْيَىٰ مَنْ حَيَّ عَنْ بَيِّنَةٍ﴾^(۱). «تا کسی که نابود شده است، از روی دلیل نابود شود و کسی که زندگی یافته است از روی دلیل زنده ماند»

و این پیامبر ﷺ راه احسان و مقاماتی را که ثمرات آن هستند، برای آنان کاملاً بیان بفرماید.

انسان چگونه می‌تواند بر لطایف سه‌گانه مالک شود:

(۱) - سورة انفال، آیه ۴۲.

خلاصه اینکه: وقتی مردم به کتاب الله یا آنچه پیامبر خدا صلوات الله وسلامه علیه آورده است ایمان آوردند، چنان ایمانی که تمام نیروهای قلبی و نفسی را در بر گیرد، سپس کاملاً به عبادت پردازند و به زبان ذکر و به قلب فکر و به جوارح آدابی به جا آورند، و تا مدت طولانی روی این قرار گیرند، هریکی از لطایف سه گانه، حظ خود را از عبودیت برداشت می نمایند، و این شبیه به درختی قرار می گیرد خشک که با آب فراوانی آبیاری گردد، و سیرابی در رنگ و ریشه آن نفوذ کرده و به هر شاخ و برگی سرایت نماید؛ سپس گل هایی بر آن ها روئیده و میوه بدهند، پس همچنین رنگ عبادت در این لطایف جای گیرند و صفات طبیعی و پست آن ها به صفات ملکی فاضله تبدیل گردند.

مقامات و احوال:

پس این صفات اگر به صورت ملکات راسخ و پخته درآمده اند، اگر افعال آن ها بر یک روش یا روش های متقارب و نزدیکی مستمر می باشند، به آن ها مقامات می گویند، و اگر آن ها به صورت برق زدن پدید می آیند که گاهی ظاهر گشته و گاهی دیگر محو، می شوند و تا هنوز استقراری ندارند، یا اموری هستند که شان اسقرار و استمرار ندارند مانند خواب ها، صداها غیبی و غلبه به آن ها، احوال و اوقات گفته می شوند.

هرگاه عقل به وسیله یقین مهذب گردد:

چون مقتضای عقل به هنگام هیجان طبیعت بشری، این است که به چیزهایی یقین کند که مناسباتش بر او وارد می شوند، پس مقتضایش بعد از تهذیب این است که به آنچه شرع آورده است به گونه ای یقین کند که گویا آن ها را عیناً مشاهده می کند، چنانکه زید بن حارثه زمانی که آن حضرت ﷺ به او فرمود: «لکل حق حقيقة فما حقيقة إيمانك؟ فقال: كأنني أنظر على عرش الرحمن بارزاً» که «هر حقی حقیقتی دارد، حقیقت ایمان تو چیست؟ او پاسخ داد که گویا من عرش رحمن را می بینم که ظاهر است».

و نیز چون از مقتضایش، آشنایی به اسبابی بود که نعمت و نعمت از آن‌ها صادر می‌گردد، پس از مقتضایش بعد از تهذیب؛ توکل، شکر، رضا و توحید است.

به هنگام تهذیب نفس توبه و زهد به دست می‌آید:

و چون در اصل فطرت، مقتضای اینست که با منعم، مربی، محبت، و با دشمن بغض، از اذیت‌کنندگان ترس و به اشیای مفید توقع و امید داشته باشد، پس مقتضایش بعد از تهذیب، محبت با خدا، ترس از عذاب او و امیدداشتن به ثواب اوست؛ و چون مقتضای نفس در فرورفتن به طبیعت، هلاکت در شهوت و رفاهیت است، پس صفتش بعد از تهذیب توبه، زهد و اجتهاد است؛ و هدف ما از این کلام تمثیل است، و مقامات در آنچه ما ذکر کردیم محصور نیستند، لذا غیر مذکور را باید بر مذکور مقایسه نمود.

و همچنین احوال، مانند سکر، اعراض از طعام و شراب تا مدت مدید، و مانند خواب و صدای غیبی را بر مقامات مقایسه باید کرد.

یقین ریشه و اصل مقامات است:

وقتی که ما از بیان آنچه شرح احادیث باب بر آن‌ها متوقف بود، فارغ شدیم؛ وقت آن رسیده است که هدف از آغاز کنیم، پس می‌گوییم:

اصل مقامات و احوال وابسته به عقل، یقین است، و از یقین، توحید، اخلاص، توکل، شکر، انس، بیم، تفرید، صدیقیت، محدثیت و غیره منشعب می‌گردند، حضرت عبدالله بن مسعود فرموده است: «الْيَقِينُ الْإِيمَانُ كُلُّهُ» که «یقین کلاً ایمان است» و در بعضی روایات، این از آن حضرت مرفوعاً آمده است، رسول خدا ﷺ فرمود: «وَأَقْسَمَ لَنَا مِنَ الْيَقِينِ مَا تَهَوَّنَ بِهِ عَلَيْنَا مَصَائِبُ الدُّنْيَا» که «بهره‌ای از یقین به ما عنایت فرما تا مصیبت‌های دنیا بر ما سهل و آسان گردند».

معنی یقین:

من می گویم: معنی یقین این است که به آنچه شرع آورده است، از قبیل: مسأله قدر و مسأله معاد، ایمان بیاورد و ایمان بر عقلش غالب آید و از عقلش ترشحاتی پدید آمده بر قلب و نفس وارد گردند، تا جایی که چیزهای یقین، مانند محسوس و مشاهد قرار گیرند؛ زیرا وقتی یقین بر قلب غالب آید شعبه‌های زیادی از آن پدید می آیند، پس عادتاً از آنچه مردم می ترسند او نمی ترسد؛ زیرا می داند آنچه به او رسیدنی است می رسد، و آنچه از او خطاشدنی است به او نمی رسد، مصیبت‌های جهان بر او آسان می گردند، زیرا به آنچه برای او در آخرت وعده شده است اطمینان دارد، اسباب زیاد را ناچیز می پندارد؛ زیرا می داند که قدرت و جویی در جهان، مؤثر بالا راده و الاختیار است، و نیز اطمینان دارد که اسباب، امور عادی هستند، پس کوشش او در آنچه مردم می کوشند، و رنج و زحمت می کشند، سست می شود، لذا طلا و سنگ نزد او یکسان معلوم می شوند.

شعبه‌های یقین بسیار هستند:

خلاصه این که وقتی یقین کامل و قوی شود و به صورت مستمر و مستدام بماند که نه فقر و ثروت آن را تغییر دهند، نه عزت و ذلت؛ از آن شاخ‌های زیادی منشعب می گردند.

شکر از شاخ‌های یقین است:

از آنجمله است شکر: و آن عبارت است از این که تمام نعمت‌های ظاهری و باطنی که پیش او هستند آن‌ها را از جانب خداوند متعال بدانند، پس در برابر هر نعمتی، از او محبتی به بارگاه خداوند بر آید، و خود را در برابر به شکرگذاری آن، عاجز بدانند، و در این باره پزمرده و متلاشی گردد.

رسول خدا ﷺ فرمود: «نخستین کسانی که به سوی جنت فرا خوانده می شوند، ستایش کنندگانند که خدا را در نهان و آشکار ستایش می کنند».

من می گویم: زیرا این علامت این است که عقل و قلب او تابع یقین به خداوند می باشند؛ زیرا شناخت نعمت و رویت فیضان آن‌ها از طرف خداوند، در وجود مردم، نیروی فعالی در

عالم مثال پدید می آورند، و از آن‌ها نیروهای مثالی و هیكل‌های اخروی متأثر می گردند؛ پس شناخت تفصیل نعمت‌ها و رویت فیضان آن‌ها از جانب پروردگار، از دعای پذیرفته، در درزدن باب جود، کمتر نخواهند شد، و شکر به پایه تکمیل نمی رسد تا این که انسان به صنع عجیب الهی نسبت به خود، در عمر گذشته خویش متنبه نگردد، چنانکه از حضرت عمر رضی الله عنه مروی است که او به هنگام برگشت از آخرین حج خویش فرمود: «الحمد لله، ولا إله إلا الله، يعطي من شاء ما يشاء، لقد كنت بهذا الوادي (يعني ضجنان) أروعى إقبالاً للخطاب، وكان فظاً غليظاً يتعني إذا عملت ويضربني إذا قصرت، وقد أصبحت وأمسيت وليس بيني وبين الله أحد أخشاه»

«همه ستایش‌ها مخصوص خداست، به جز او معبودی نیست، می دهد به کسی که بخواهد آنچه بخواهد، من در این رودخانه (ضجنان) برای خطاب شتر می چرانیدم و او تند و خشن بود، اگر کاری می کردم مرا خسته می کرد، اگر کوتاهی می کردم مرا می زد، اکنون صبح و شام می کنم که بین من و خداوند کسی نیست که از او ترسی داشته باشم».

توکل از شاخ‌های یقین است:

از آنجمله است توکل: و آن این است که یقین بر او چنان غالب آید که کوشش در جلب منفعت و دفع مضرت از ناحیه اسباب سست باشد ولی بر روشی که خداوند در بندگانش در باره کسب مروج فرموده است راه می رود؛ ولی بدون از این که بر آن اعتمادی داشته باشد.

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «هفتاد هزار، از امت من بدون حساب به جنت وارد می شوند، آنان کسانی هستند که از کسی دم و تعویذی نمی گیرند، فال نمی گیرند، داغ نمی کنند، و بر پروردگار خویش توکل می کنند».

من می گویم: رسول خدا صلی الله علیه و آله آنان را به این صفات توصیف فرمود، تا اعلامی باشد بر این که، اثر توکل عبارت از ترک آن اسبابی است که شرع از آن‌ها نهی فرموده است، نه ترک آن اسبابی که آن‌ها را مروج فرموده است، و وارد شدن آن‌ها در جنت بدون حساب از

آنجاست که وقتی معنی توکل در نفوس آن‌ها جایگزین گردد، معنی را پدید آورد که سببیت اعمال که بدان اذیت داده می‌شدند از آن‌ها دور گردند؛ زیرا به یقین دانستند که به جز قدرت واجبی، مؤثر دیگری، وجود ندارد.

هیبت و بیم از شاخ‌های یقین است:

از آنجمله است هیبت: و آن عبارت است از این که چنان بر عظمت و جلال خداوند یقین داشته باشد که در برابر به آن لا شیء محض باشد، چنانکه وقتی حضرت صدیق اکبر علیه السلام پرنده‌ای را دید که بر درختی نشست فرمود: «طوبی لك يا طير، والله لوددت اني كنت مثلك تقع على الشجر وتأكل من الثمر، ثم تطير وليس عليك حساب ولا عذاب، والله لوددت اني كنت شجرة إلى جانب الطريق مر على جمل، فأخذني، فأدخلني فاه، فلاكني ثم ازدردني، ثم أخرجني بعراً، ولم أكن بشراً» «خوشا به حال تو ای مرغ، به خدا قسم دوست می‌داشتم که من مانند تو می‌بودم که می‌نشینی بر درختی، و می‌خوری از میوه آن باز می‌پری، و حساب و عذابی بر تو نیست، به خدا قسم دوست می‌داشتم که من درختی سر راهی قرار می‌گرفتم که شتری بر من می‌گذشت و مرا می‌خورد و می‌جوید و به داخل شکمش فرو می‌برد باز به صورت مدفوع مرا بیرون می‌انداخت و انسان خلق نمی‌شدم».

حسن ظن از شاخ‌های یقین است:

از آنجمله است: حسن ظن، و اهل تصوف به آن انس می‌گویند، و آن، از در نظر گرفتن نعمت‌ها و الطاف حق تعالی پدید می‌آید، همچنانکه ترس از ملاحظه مجازات حق تعالی به وجود می‌آید، اگرچه مؤمن از نظر اعتقاد، خوف و رجا را باهم جمع می‌کند، ولی با توجه به حال و مقامش بسا اوقات بیم و هیبت بر او غالب می‌آید، و گاهی دیگر حسن ظن بر او غالب می‌آید، مانند کسی که کنار چاه عمیقی قرار گرفته باشد که دارد می‌لرزد، اگرچه عقلش برای او ترس و بیمی پدید نمی‌آورد، و همچنانکه حدیث نفس، به نعمت‌های خوشگوار،

انسان را شاد می‌کند، اگرچه عقلش شادی پدید نمی‌آورد، اما وهم در هر دو حالت از خوف و شادی بهره‌برداری می‌کند.

رسول خدا ﷺ فرمود: «حسن الظن بالله من حسن العبادة» که «حسن ظن بخدا از بهترین عبادات به حساب می‌آید»، باز به نقل از پروردگارش فرمود: «أنا عند ظن عبدي بي» که «من با گمانی که بنده با من دارد رفتار می‌کنم». من می‌گویم: این از آنجاست که حسن ظن نفس را آماده می‌کند تا لطایفی از سوی پروردگار بر او فایض گردد.

تفرید از شاخ‌های یقین است:

از آنجمله است تفرید: و آن این است که ذکر، چنان بر نیروهای ادراکی، تسلط پیدا کند که گویا او دارد خداوند را عیناً می‌بیند، پس تمام احادیث نفس از بین می‌روند، و شعلهایش خاموش می‌گردند، رسول خدا ﷺ فرمود: «سَيُرَوُّ سَبَقَ الْمُفَرِّدُونَ هُمُ الَّذِينَ وَضَعَ عَنْهُمْ الذِّكْرُ أَثْقَالَهُمْ» «بروید که مفردین سبقت گرفته‌اند، آنان کسانی هستند که ذکر بارهای سنگینی را از دوش آن‌ها کنار انداخته است»، من می‌گویم: هرگاه نورانیت ذکر، در قلب سرایت کند، و معرفت به جبروت در نفوس آنان مجسم گردد، بهیمیت کنار می‌رود و شعل‌های آن خاموش می‌گردند، و سنگینی‌ها از بین می‌روند.

اخلاص از شاخ‌های یقین است:

از آنجمله است اخلاص: و آن این که نفع عبادت خداوند، از جهت قرب نفس به حق، متمثل گردد، چنانکه خداوند می‌فرماید: ﴿إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِينَ﴾^(۱) «رحمت خداوند به نیکوکاران نزدیک است» و یا از جهت تصدیق آنچه خداوند به زبان رسولان ﷺ از ثواب آخرت وعده داده است؛ پس در اثر آن با انگیزه بزرگی اعمال پدید می‌آیند و هیچگونه ریا و خودپسندی و توافق به عادت، به آن‌ها آمیخته نمی‌شود، و این

(۱) - سورة اعراف، آیه ۵۶.

حالت همه اعمال را فرا می‌گیرد، حتی اعمال مباح عادی را نیز در بر می‌گیرد، خداوند فرموده است: ﴿وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ﴾^(۱). «و فرمان نیافتند جز آنکه خدا را- در حالی که پرستش را برای او خالص ساخته‌اند با پاکدلی پرستند»
 رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ» که «مدار اعمال بر نیت است».

توحید از شاخ‌های یقین است:

از آنجمله است توحید: و آن دارای مراتب زیادی است:
 یکی است: توحید عبادات که طواغیت را نپرستند، و پرستش آن‌ها را چنان ناگوار بدانند که افتادن در آتش را ناگوار می‌دانند.
 دوم آنکه: حول و قوت را فقط از آن خداوند بدانند، و ببینند که موثر در جهان به جز قدرت و جویی بلا واسطه، نیست، و اسباب، امور عادی هستند که مجازاً مسببات به سوی آن‌ها منسوب می‌گردند، و ببینند که تقدیر، بر اراده مخلوق غالب است.
 سوم اینکه: عقیده داشته باشد که خداوند از این که هم شکل محدثات باشد منزّه و مبرّاست و ببیند که اوصاف او تعالی با اوصاف خلق هیچگونه مماثلتی ندارند، و خبر در این میان مانند معاینه است، و قلبش مطمئن گردد، و از ته دل یقین داشته باشد که «لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ» اخبار شرع را بر این با بینه از پروردگارش تلقی نماید که از ذات او پدید آمده و به ذات او مستند می‌باشند.

صدیقیت و محدثیت از شاخ‌های یقین هستند:

از آنجمله است صدیقیت و محدثیت: حقیقت آن‌ها از این قرار است، بعضی از افراد امت چنان است که در اصل فطرت خویش، شبیه انبیاء ﷺ هستند، مانند شاگرد هوشیار برای استاد محقق، پس این شاگرد شبیه استاد است، اگر این شباهت به اعتبار نیروی عقلی است او

(۱)- سورة بینه، آیه ۵.

صدیق یا محدث نام دارد، و اگر به اعتبار نیروی عملی است او شهید و حواری می باشد، و به سوی این دو گروه در این آیه اشاره شده است که می فرماید: ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ أُولَٰئِكَ هُمُ الصِّدِّيقُونَ وَالشُّهَدَاءُ﴾^(۱) «کسانی که به خدا و پیامبران او ایمان آورده اند ایشانند صدیقان و شهیدان».

فرق بین صدیق و محدث:

فرق بین صدیق و محدث این است که نفس صدیق از نفس نبی قریب المآخذ است، مانند گوگرد نسبت به آتش؛ پس هرگاه خبری از پیامبر بشنود، در نفس او کاملاً جایگزین می شود و آن را به شهادت نفس خویش می پذیرد، گویا که علم آن، در نفس او، بدون از تقلید پدید آمده است، و به این طرف در این حدیث اشاره شده است که حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه جنبش صدای جبرئیل را به هنگام آوردن وحی بر آن حضرت صلی الله علیه و آله می شنید.

صدیق کسی است که محبت رسول صلی الله علیه و آله، از ته دل او با شدیدترین وجهی برخیزد، و منجر گردد که با مال و جان خویش با نبی مواسات و همدردی نشان دهد، و در هر حال با او موافقت نماید، تا جایی که رسول خدا صلی الله علیه و آله نسبت به او خبر بدهد که او از همه مردم در صرف مال و جان خویش منت و احسان بیشتری دارد، و پیامبر صلی الله علیه و آله در حق او گواهی بدهد که اگر امکان می داشت که آن حضرت صلی الله علیه و آله کسی را دوست خود قرار می داد، او را قرارا می داد، و این از آنجاست که انوار وحی، از نفس نبی، بر نفس صدیق، پشت سر هم وارد می شوند؛ پس هراندازه تاثیر و تأثر، فعل و افعال اضافه باشد، فنا و فداکاری به دست می آید، و چون کمال او که منتهای هدفش می باشد به توسط صحبت و هم مجلسی رسول خدا صلی الله علیه و آله و شنیدن کلام او به دست آمده است، لازماً از همه بیشتر به او، هم مجلسی داشته است.

از علایم صدیق:

(۱) - سورة الحديد، آیه ۱۹.

از علامات صدیق بودن، این است که از همه مردم بهتر به تعبیر خواب بلد باشد، و این از آنجاست که در سرشت او تلقی امور غیبی با ادنی ترین سبب پدید می آید، از اینجا بود که آن حضرت ﷺ از صدیق زیاد می خواست تا خواب ها را تعبیر نماید، و نیز از علامات صدیق است که نخستین کسی باشد که ایمان می آورد و آن هم بدون مشاهده معجزه ای.

از خواص مُحدث بودن:

نفس محدث به بعضی از معادن علم که در ملکوت جا دارند، مبادرت می ورزد، پس برخی از علوم می که خداوند در آنجا مهیا ساخته است را، برمی دارد تا شریعتی برای نبی ﷺ قرار گیرد، مانند کسی که در خواب، بسیاری از حوادث را که در ملکوت برای ایجاد آنها تصمیم گرفته شده است، ببیند.

و از خواص محدث این است که قرآن موافق به رأی او در برخی از حوادث نازل گردد، و نیز این که پیامبر ﷺ در حق او خواب ببیند که به او بعد از سیر شدن خویش، شیر داده است.

صدیق از همه به خلافت سزاوارتر است:

صدیق از همه مردم به خلافت سزاوارتر است؛ زیرا نفس او مقری برای عنایت خداوند نسبت به نبی قرار می گیرد، و از نبی ﷺ نصرت و حمایت می کند گویا که روح او قرار گرفته و نبی ﷺ دارد به زبان صدیق صحبت می کند، و همین است منظور از قول حضرت عمر رضی الله عنه که وقتی مردم را به بیعت به دست صدیق دعوت نمود، فرمود: «فَإِنْ يَكُ مُحَمَّدٌ ﷺ قَدْ مَاتَ، فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى قَدْ جَعَلَ بَيْنَ أَظْهَرِكُمْ نُورًا تَهْتَدُونَ بِهِ بِمَا هَدَى اللَّهُ مُحَمَّدًا ﷺ وَإِنَّ أَبَا بَكْرٍ صَاحِبُ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ ثَانِي اثْنَيْنِ، فَإِنَّهُ أَوْلَى النَّاسِ بِأُمُورِكُمْ، فَاقْبَلُوا فَبَايَعُوهُ» که «اگر جناب محمد ﷺ فوت فرموده است خداوند در میان شما نوری به جا گذاشته است که به وسیله او هدایت می شوید، و خداوند محمد ﷺ را هدایت فرمود و بدون تردید حضرت ابوبکر رفیق و همراه او و ثانی اثنین است، و او از همه مردم به کارهای شما شایسته تر است، لذا بلند شوید و با او بیعت کنید».

محدث در خلافت پشت سر صدیق است:

و پس از صدیق، محدث، سزاوارتر به خلافت می‌باشد؛ زیرا رسول خدا ﷺ فرمود: «اَفْتَدُوا بِاللَّذِينَ مِنْ بَعْدِي أَبِي بَكْرٍ وَعُمَرُ» که «به دو کس پس از من اقتدا نمایید، ابوبکر و عمر»، و نیز خداوند فرمود: ﴿وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهِ أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾^(۱) «و آن که آورد راستی را و به آن تصدیق نمود، ایشانند متقیان».

رسول خدا ﷺ فرمود: «لقد كان في من قبلكم محدثون، فإن يكن في أمتي أحد فعمر» که «در گذشگان محدث وجود داشته است، پس اگر در امت من کسی باشد، او عمر است».

تجلی، یکی از احوال متعلق به عقل است:

و از احوال متعلق به عقل یکی تجلی است، سهل فرموده است: «تجلی بر سه حال است: تجلی ذات که آن مکاشفه است، تجلی صفات ذات که مواضع نور می‌باشند، و تجلی حکم ذات که آن آخرت و ما فیهاست...».

تجلی ذات یا مکاشفه:

معنی مکاشفه این که یقین آنچنان غلبه یابد که گویا او می‌بیند و مشاهده می‌نماید، و از ما سوی غافل قرار می‌گیرد، چنانکه رسول خدا ﷺ فرمود: «الإحْسَانُ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ» بر ما مشاهده عینی و چشم دید، در آخرت می‌باشد نه در این جهان.

تجلی صفات ذات:

تجلی صفات ذات، دو احتمال دارد:

(۱) - سورة زمر، آیه ۳۳.

یکی آن که افعال الهی را در خلق مراقبه نماید، و صفات او را در ذهن خود مستحضر بدارد؛ پس به یقین پی می‌برد که خداوند بر او قادر است، لذا از اسباب غیب می‌شود، ترس و تسبب از او برمی‌خیزد، و علم خداوند نسبت به او بر او غالب می‌آید؛ پس همیشه متواضع مرعوب و مدهوش قرار می‌گیرد، چنانکه رسول خدا ﷺ فرمود: «فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ» این است مواضع نور که نفس به انوار گوناگونی، نورانی می‌شود، و از یک نوری به سوی نوری دیگر برمی‌گردد، و از یک مراقبه‌ای به سوی مراقبه‌ای دیگر روی می‌آورد، برخلاف تجلی ذات که در آنجا تعدد و دگرگونی وجود ندارد.

دوم آن که، صفات ذات را به صورت فعل و خلق، به امر «کن» بدون توسط اسباب خارجی مشاهده نماید، و مواضع نور، همان اجسام مثالی نورانی هستند که برای عارف به هنگام ترک تعلقات دنیوی، پدید آیند.

تجلی حکم ذات یا تجلی آخرت:

معنی تجلی آخرت این است که مجازات را با چشم بصیرت در دنیا و آخرت مشاهده کند، و آن را در نفس خود چنان دریابد که گرسنه، درد گرسنگی و تشنه، درد تشنگی را درمی‌یابد.

پس مثال اول: قول حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما است که وقتی کسی بر او در حال طواف سلام گفت، جواب سلام او را نداد، لذا او پیش بعضی از دوستان گله کرد، حضرت عبدالله فرمود: «كُنَّا نَتَرَايَا لِلَّهِ فِي ذَلِكَ الْمَكَانِ، وَهَذِهِ الْحَالَةُ نَوْعٌ مِنَ الْغَيْبَةِ وَنَوْعٌ مِنَ الْفَنَاءِ» که «ما در این مکان خدا را مشاهده می‌کردیم، و این یکگونه غیبت و فناست». زیرا هر لطیفه از لطایف سه گانه، غیبت و فنایی دارد.

پس غیبت عقل و فناء او، این است که با توجه به سوی خدا، شناخت چیزها از بین برود. غیبت قلب و فناء او، این که محبت غیر و خوف از آن، از بین برود. و غیبت نفس و فناء آن، این که شهوات نفس از بین بروند و آن از لذت‌بردن به خواهشات باز بماند.

مثال دوم آنست که، صدیق و اصحاب دیگر فرموده اند: «الطبيب أمرني» که «خود طبیب مرا بیمار کرده است».

مثال سوم: آن که انصاری سائبانی دید که در آن چراغ‌هایی وجود داشتند، و نیز مروی است که دو صحابی از محضر آن حضرت ﷺ در شب تاریکی بیرون آمدند دو چراغ در جلو ایشان قرار گرفت، وقتی که از هم جدا شدند با هریکی جداگانه چراغی بود تا به خانه رسیدند، یا آن که روایت شده است که بر قبر نجاشی نوری مشاهده گردید.

و مثال چهارم: قول حنظله‌ی اسیدی است که به رسول خدا ﷺ گفت: «تَذَكَّرْنَا بِالنَّارِ وَالْجَنَّةِ» از حنظله ربیع اسیدی مروی است که گفت: «لَقِينِي أَبُو بَكْرٍ فَقَالَ: كَيْفَ أَنْتَ يَا حَنْظَلَةُ؟ قُلْتُ: نَافَقَ حَنْظَلَةُ، قَالَ: سُبْحَانَ اللَّهِ مَا تَقُولُ؟! قُلْتُ: نَكُونُ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ يُذَكِّرُنَا بِالنَّارِ وَالْجَنَّةِ كَأَنَّا رَأَى عَيْنٍ، فَإِذَا خَرَجْنَا مِنْ عِنْدِ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ عَافَسْنَا الْأَزْوَاجَ وَالْأَوْلَادَ وَالضَّيْعَاتِ نَسِينَا كَثِيرًا، قَالَ أَبُو بَكْرٍ: فَوَاللَّهِ إِنَّا لَنَلْقَى مِثْلَ هَذَا. فَأَنْطَلَقْتُ أَنَا وَأَبُو بَكْرٍ حَتَّى دَخَلْنَا عَلَى رَسُولِ اللَّهِ ﷺ فَقُلْتُ: نَافَقَ حَنْظَلَةُ يَا رَسُولَ اللَّهِ. قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: وَمَا ذَاكَ؟ قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ نَكُونُ عِنْدَكَ تَذَكَّرْنَا بِالنَّارِ وَالْجَنَّةِ حَتَّى كَأَنَّا رَأَى عَيْنٍ، فَإِذَا خَرَجْنَا مِنْ عِنْدِكَ عَافَسْنَا الْأَزْوَاجَ وَالْأَوْلَادَ وَالضَّيْعَاتِ نَسِينَا كَثِيرًا، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَوْ تَدُومُونَ عَلَى مَا تَكُونُونَ عِنْدِي وَفِي الذَّكْرِ لَصَافَحْتُكُمْ الْمَلَائِكَةَ عَلَى فُرُشِكُمْ وَفِي طُرُقِكُمْ، وَلَكِنْ يَا حَنْظَلَةُ سَاعَةً وَسَاعَةً» (ثلاث مرات) «ملاقات نمود با من حضرت ابوبکر صدیق ﷺ فرمود: چطوری ای حنظله؟ من گفتم: منافق شده حنظله، فرمود: سبحان الله چه می‌گویی؟ من گفتم: ما که پیش پیامبر ﷺ می‌باشیم ما را به جهنم و بهشت یادآوری می‌کند گویا که در جلو چشم‌های ما قرار دارند، وقتی که از پیش او بیرون می‌آییم و با زن و بچه‌ها و زمین‌ها برخورد می‌کنیم بسیاری از آن‌ها فراموش می‌کنیم، حضرت ابوبکر ﷺ فرمود: به خدا قسم ما هم همچنین می‌شویم، پس من و حضرت ابوبکر ﷺ پیش رسول خدا ﷺ رفتیم و من عرض کردم که حنظله منافق شد یا رسول الله، رسول خدا ﷺ فرمود: چه شده است؟ عرض کردم: یا رسول الله وقتی که ما پیش شما

می‌باشیم و ما را به جنت و جهنم یادآوری می‌فرمایید، گویا آن‌ها، در جلو چشم‌های ما قرار دارند؛ سپس وقتی از پیش شما بیرون می‌رویم و با اهل و عیال و زمین برخورد می‌نماییم بسیاری از آن‌ها را فراموش می‌کنیم، رسول خدا ﷺ فرمود: قسم به ذاتی که نفسم در قبضه قدرت اوست، اگر شما بر آن وضعی می‌ماندید که پیش من هستید و در ذکر قرار می‌گرفتید، فرشتگان در رختخواب‌های تان و راه‌ها با شما مصافحه می‌کردند، ولی ای حنظله این گاه گاهی می‌باشد»، (و این کلمه را تا سه بار تکرار نمود) پس رسول خدا ﷺ اشاره نمود که احوال همیشه به یک صورت باقی نمی‌مانند و نیز مثال آن، مانند آنست که حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما جنت و جهنم را به خواب دید.

فراست صادق از شاخ‌های یقین است:

از آنجمله است فراست صادق و خاطره‌ای که مطابق به واقعیت باشد، حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما فرمود: «من نشنیدم که حضرت عمر رضی الله عنه نسبت به چیزی بفرماید که چنین می‌پندارم مگر همانطور می‌شد که او پنداشته بود.

خواب‌های نیک هم از شاخ‌های یقین هستند:

از آنجمله است خواب‌های صالح و نیک: رسول خدا ﷺ به تعبیر خواب‌های سائلان، اهمیت می‌داد، حتی روایت است که او بعد از نماز صبح می‌نشست و می‌فرمود: «مَنْ رَأَى مِنْكُمْ رُؤْيَا؟» «چه کسی از شما خوابی دیده است؟» پس اگر کسی خوابی بیان می‌کرد آنچنانکه خداوند می‌خواست تعبیر می‌فرمود، و مراد از خواب‌های نیک این است که کسی رسول خدا ﷺ یا جنت و جهنم را یا مردمان نیک و انبیاء علیهم السلام را به خواب ببیند یا مشاهد مبارک را مانند «بیت الله» ببیند یا خوابی ببیند که بر کوتاهی خویش متوجه گردد، مانند این که خشم خود را مانند سگی ببیند که او را گاز می‌گیرد، یا انوار و رزق‌های پاکیزه‌ای را مانند شیر، عسل و کره ببیند یا فرشته‌ای را ببیند، والله أعلم.

لذت بردن به هنگام مناجات از شاخ‌های یقین است:

از آنجمله است: یافتن شیرین مناجات و انقطاع حدیث نفس، رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ صَلَّى رُكْعَتَيْنِ لَا يُحَدِّثُ فِيهِمَا نَفْسَهُ غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ» «کسی که دو رکعت نماز چنان بخواند که با خود صحبت نکند، گناهان گذشته‌اش آمرزیده می‌شوند».

محاسبه نمودن خویش از شاخ‌های یقین است:

از آنجمله است محاسبه نمودن: و این از بین عقلی که با نور ایمان منور می‌گردد، و اراده‌ای که نخستین مقام قلب است، پدید می‌آید، رسول خدا ﷺ فرمود: «الْكَيْسُ مَنْ دَانَ نَفْسَهُ، وَعَمِلَ لِمَا بَعْدَ الْمَوْتِ» «هوشیار کسی است که نفسش فرمانبردار او باشد، و برای بعد از موت کاری بکند».

حضرت عمر رضی الله عنه در خطبه خویش فرمود: نفس‌های خود را مورد محاسبه قرار دهید، پیش از این که از شما محاسبه بشود، و آن‌ها را وزن کنید پیش از این که پیش از این که اعمال‌تان وزن شود، و خود را برای عرضه‌شدن بزرگ به پیش خدا، آراسته کنید، در آن روزی که همه شما عرضه می‌شوید و هیچ چیزی از شما پوشیده نخواهد ماند.

حیاء از شاخ‌های یقین است:

از آنجمله است حیاء: و این غیر از آن حیایی است که از مقامات نفس است، و از ملاحظه عزت و جلال خداوندی همراه با در نظر گرفتن عاجزی خویش از ادای حقوق الهی، و آلودگی به ناپاکی‌های بشری، پدید می‌آید، حضرت عثمان رضی الله عنه فرمود: مَنْ در اتاق تاریکی غسل می‌کنم و به خاطر شرم از خداوند خود را جمع و جور می‌کنم.

مقامات وابسته به قلب:

اما مقامات متعلق به قلب: نخستین آن‌ها جمع است، و آن عبارت از این است که هدف، امر آخرت باشد که به آن باید اهتمام ورزید، و امر دنیا پیش او چنان بی‌اهمیت باشد که به آن سو توجهی نداشته باشد، مگر ضمناً، از آن جهت که وسیله رسیدن به هدف باشد.

تصمیم یا اراده:

تصمیم آنست که صوفیای کرام به آن اراده می‌نامند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ جَعَلَ هَمَّهُ هَمًّا وَاحِدًا هَمَّ الْآخِرَةِ كَفَاهُ اللَّهُ هَمَّهُ، وَمَنْ تَشَعَّبَتْ بِهِ الْهَمُومُ يَبَالِ اللَّهُ فِي أَيِّ أَوْدِيَةِ هَلِكٍ» «هرکسی که به یک امر اهتمام ورزد که نیتش آخرت است خداوند نیت‌های او را کفایت می‌فرماید و کسی که به فکر چندین امر باشد، خداوند باکی نخواهد داشت که در کدام وادی هلاک می‌گردد».

من می‌گویم: قصد انسان مانند دعا، خاصیتی دارد که در جود الهی را می‌کوبد، بلکه مغز دعا و خلاصه آنست، پس هرگاه قصدها او فقط به خاطر رضای خدا باشند، خداوند برای او کافی خواهد شد؛ پس وقتی که نیت او جمع و جور باشد، و با ظاهر و باطن به عبادت پردازد، این محبت خدا و رسول را در قلب او پدید می‌آورد، و تنها بر این اکتفا نمی‌کند که محبت، او را وا دارد که به مالک الملک بودن خدا و رسول صادق و مبعوث بودن آن حضرت ﷺ از جانب خدا به روی خلق خدا، ایمان داشته باشد، بلکه این حالتی می‌باشد شبیه به حالت تشنه به سوی آب و گرسنه به سوی غذا، و محبت از پرشدن عقل به ذکر خدا و فکر در جلال او پدید می‌آید، و نور ایمان از عقل به سوی قلب ترشح می‌کند و قلب آن را با نیروی طبیعی خویش درمی‌یابد.

حب خدا و رسول ﷺ:

رسول خدا ﷺ فرمود: «ثَلَاثٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ وَجَدَ حَلَاوَةَ الْإِيمَانِ، مَنْ كَانَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ وَرَسُولُهُ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِمَّا سِوَاهُمَا...» الحديث، «سه چیز است که در هر کسی یافت شوند شیرین ایمان را درمی‌یابد، هرکسی که خدا و رسول پیش او از هر چیز محبوبتر باشند...» الخ.

رسول خدا ﷺ فرمود: «اللَّهُمَّ اجْعَلْ حُبَّكَ أَحَبَّ إِلَيَّ مِنْ نَفْسِي وَسَمْعِي وَبَصَرِي وَأَهْلِي وَمَالِي وَمِنْ الْمَاءِ الْبَارِدِ» «خدایا محبت خود را در قلب من از محبت نفسم، گوشم، چشمم، اهل و عیالم، مالم و از آب سرد محبوبتر بگردان».

و آن حضرت ﷺ خطاب به حضرت عمر رضی الله عنه فرمود: «لا تكون مؤمناً حتى أكون أحب إليك من نفسك، فقال عمر: والذي أنزل عليك الكتاب لأنت أحب إلي من نفسي التي بين جنبي، فقال رسول الله ﷺ: الآن يا عمر تم إيمانك» «ای عمر تو مؤمن قرار نمی گیری، مگر این که من در قلب تو از خودت محبوبتر نباشم، عمر فرمود: قسم به ذاتی که قرآن را بر تو نازل فرموده است، تو پیش از من نفسم که در سینه ام هست، محبوبتر هستی، آن حضرت ﷺ فرمود: اکنون ای عمر ایمان تو کامل گردید».

از حضرت انس رضی الله عنه روایت است که گفت: از رسول خدا ﷺ شنیدم که فرمود: «لَا يُؤْمِنُ أَحَدُكُمْ حَتَّى أَكُونَ أَحَبَّ إِلَيْهِ مِنْ وَالِدِهِ وَوَلَدِهِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ» «هیچیکو از شما مؤمن نمی شود تا من نزد او از فرزند و مادر و پدرش و همه مردم محبوبتر نباشم».

می گویم که رسول خدا ﷺ به این اشاره نمود که حقیقت حب این است که لذت یقین، نخست بر عقل و سپس بر قلب و نفس غالب آید، تا حدی که به جای خواهش قلب در مجرای عادت قرار گیرد، مانند آب سرد برای تشنه؛ پس وقتی که تا این حد برسد آن حب خاصی می باشد که از مقامات قلب به حساب می آید.

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ أَحَبَّ لِقَاءَ اللَّهِ أَحَبَّ اللَّهُ لِقَاءَهُ» «هرکسی ملاقات با خدا را دوست داشته باشد خداوند ملاقات با او را دوست می دارد». من می گویم: رسول خدا ﷺ تمایل مؤمن به سوی حق، تشنه بودن او به مقام تجرد از پرده بدن، و تلاش او برای رهایی از تنگنای طبیعت به سوی میدان تقدس، و رسیدنش به جایی که در وصف نگنجد را علامت محبت صادق مؤمن برای پروردگارش قرار داد.

محبت مؤمن برای خداوند متعال:

حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه فرمود: «من ذاق خالص محبة الله تعالى شغله ذلك عن طلب الدنيا، وأوحشه عن جميع البشر» «هرکسی که مزه محبت خالص خداوند را بچشد، او را از طلب دنیا بازداشته و از تمام مردم متنفر می گرداند».

من می گویم: این مقوله حضرت صدیق نهایت پرده برداری، از آثار محبت است؛ پس هرگاه محبت مؤمن برای خداوند تا سرحد کمال برسد آن منجر به محبت خداوند برای او قرار می گیرد.

حقیقت محبت خداوند برای بنده این نیست که العیاذ بالله او از بنده منفعل گردد؛ اما حقیقت آن اینست که خداوند چنان برخوردی با او بکند که او درخور آن، آمادگی داشته باشد، همچنانکه خورشید جسم صیقل شده از غیر آن را بیشتر گرم می کند، در صورتی که عملکرد خورشید یکی است، ولی به اعتبار تعدد استعداد قابل، فرق می کند، همچنین خداوند متعال به نفوس بندگانش از جهت صفات و افعال آنها، عنایت خاصی دارد، پس هرکسی که به صفات خسیس متصف گردد و به سبب آنها در حساب بهایم قرار گیرد، نور خورشید احدیت، با او آن کاری را می کند که مناسب به استعدادش باشد، و کسی که به صفات فاضله متصف باشد، و به سبب آنها در جمع ملأعلی قرار گیرد، نور خورشید احدیت در او نورانیت و درخشندگی پدید می آورد؛ تا جایی که جوهری از جواهر بهشت قرار می گیرد، و احکام ملأعلی بر او اجرا می گردند؛ پس در این صورت گفته می شود که او را خدا دوست داشته است، زیرا خداوند با او چنان برخورد می کند که دوست با دوست کرده باشد، و در این حالت، به آن بنده، ولی گفته می شود، باز محبت خداوند در او، احوالی را پدید می آورد که رسول خدا ﷺ آنها را بیان فرموده است.

از مقامات قلبی، یکی آنست که مقبولیت مؤمن نازل گردد:

از آنجمله این است که مقبولیت او نخست در ملأعلی سپس در زمین فرود آید.

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا أَحَبَّ اللَّهُ الْعَبْدَ نَادَى جِبْرِيلُ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ فُلَانًا فَأَجِبْهُ. فَيُجِبُّهُ جِبْرِيلُ، فَيُنَادِي جِبْرِيلُ فِي أَهْلِ السَّمَاءِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ فُلَانًا فَأَجِبُوهُ. فَيُجِبُّهُ أَهْلُ السَّمَاءِ، ثُمَّ يُوضَعُ لَهُ الْقَبُولُ فِي الْأَرْضِ» «هرگاه خداوند بنده ای را دوست داشته باشد، به جبرئیل ندا می دهد که خداوند فلان بنده را دوست می دارد، تو نیز او را دوست بدار، پس جبرئیل او را دوست می دارد، سپس جبرئیل در آسمان ها ندا می دهد که خداوند فلان بنده را

دوست می‌دارد، شما نیز او را دوست بدارید؛ پس اهالی آسمان‌ها او را دوست می‌دارند، تا این که مقبولیت او در زمین پیاده می‌گردد».

من می‌گویم: هرگاه عنایت خداوندی، به محبت این بنده متوجه گردد، آن در ملأ‌اعلی^(۱) منعکس می‌گردد، مانند انعکاس نور خورشید در آینه‌های صیقل‌شده؛ سپس به ملأ‌سافل^(۲) الهام می‌گردد که با او محبت ورزند، سپس کسانی از اهالی زمین که استعداد آن را داشته باشند، با او محبت می‌ورزند، همچنانکه زمین نرم از حوضچه آب، رطوبت برمی‌دارد.

از مقامات قلبی یکی این است که دشمنان مؤمن، مخدول گردند:

از آنجمله است: خوار گشتن دشمنان مؤمن، خداوند متعال در حدیث قدسی فرموده است: «مَنْ عَادَى لِي وَلِيًّا فَقَدْ آذَنْتُهُ بِالْحَرْبِ» «هرکسی با دوستی از من دشمنی ورزد، من با او اعلام جنگ می‌کنم».

من می‌گویم: وقتی محبت او در آینه‌های ملأ‌اعلی منعکس گردد؛ سپس مخالفی از اهل زمین با او مخالفت ورزد، ملأ‌اعلی آن مخالفت را احساس می‌نماید همچنانکه یکی از ما، حرارت اخگر را وقتی پای کسی بر آن قرار گیرد احساس می‌کند، پس شعاهایی از قبیل نفرت و دشمنی، از نفوس آن‌ها برمی‌خیزند و آن مخالف را فرا می‌گیرند؛ پس در این صورت رها می‌شود، و جهان بر او تنگ می‌آید، و به ملأ‌اعلی مثلاً سافل و اهالی زمین الهام می‌گردد تا با او به بدی برخورد نمایند، و اینست جنگ خداوند با او.

از مقامات است استجابة سؤال و پناه‌دادن به سائل:

از آن جمله است: پذیرفتن سؤال و پناه‌دادن و از آنچه پناه خواسته است، رسول خدا ﷺ از خداوند نفر فرموده است: «وَإِنْ سَأَلْنِي لِأَعْطِيَنَّهٗ، وَلَئِنْ اسْتَعَاذَنِي لِأُعِيذَنَّهٗ» که «اگر از من بخواهد به او خواهم داد، و اگر از من پناه بخواهد به او پناه خواهم داد». من می‌گویم: این از

(۱) - در صفحات قبل ذکر شد.

(۲) - دنیا.

آنجاست که او در حظيرة القدس از جایی وارد می‌شود که نسبت به حوادث داوری می‌گردد؛ پس دعا و پناه‌جستن او در آنجا صعود می‌کند، و آن سبب نزول قضا قرار می‌گیرد، در آثار صحابه از قبیل استجابة دعا، چیزهای زیادی وجود دارد؛ از آنجمله است آنچه برای حضرت سعد رضی الله عنه اتفاق افتاد که علیه ابوسعده دعا کرد که «اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ عَبْدُكَ هَذَا كَاذِبًا، قَامَ رِيَاءً، وَسُمِعَهُ، فَأَطِلْ عُمرَهُ، وَأَطِلْ فَقْرَهُ، وَعَرِّضْهُ لِلْفِتَنِ فَكَانَ كَمَا قَالَ» «خدایا اگر این بنده تو دروغگو است که برای ریا و شهرت بلند شده است، عمر و فقرش را طولانی قرار داده در معرض فتنه‌هایش قرار بده، و همانطور هم شد».

و نیز آنچه برای سعید واقع شد وقت که علیه اُروی دختر اُوس دعا کرد: «اللَّهُمَّ إِنْ كَانَتْ كَاذِبَةً فَأَعْمِ بَصَرَهَا وَاقْتُلْهَا فِي أَرْضِهَا فَكَانَ كَمَا قَالَ» «خدایا اگر این دروغگو است او را نابینا بگردان و در سرزمین خودش، او را به قتل برسان، و همانطور هم شد».

از مقامات قلبی یکی فنا از نفس است:

از آنجمله است فنا از نفس و بقا با خدا: اهل تصوف آن را به «كون الحق على كون العبد» تعبیر می‌نمایند.

رسول خدا صلی الله علیه و آله به نقل از پروردگارش می‌فرماید: «وَمَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أُحِبَّهُ، فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ كُنْتُ سَمْعَهُ الَّذِي يَسْمَعُ بِهِ، وَبَصَرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِهِ، وَيَدَهُ الَّتِي يَبْطِشُ بِهَا» «همیشه بنده‌ام به سوی من با انجام نوافل نزدیکی می‌جوید، تا این که من او را دوست می‌دارم، هرگاه من او را دوست دارم چشم و گوش و دست و پای او قرار می‌گیرم که به وسیله من کارهای خود را انجام می‌دهد».

من می‌گویم: وقتی که نور الهی از جهت نیروی عملی که از بدن سرچشمه می‌گیرد این بنده را فرا گیرد، شعبه‌ای از این نور، در تمام نیروهای او نفوذ می‌کند؛ پس در آنجا برکاتی پدید می‌آید که عادتاً معهود نمی‌باشند؛ پس در این وقت فعل به سوی خداوند به یک گونه معنی از معانی نسبت، منسوب می‌گردد، چنانکه خداوند می‌فرماید:

﴿فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى﴾^(۱).

«شما آنان را نکشتید، بلکه خدا آنان را کُشت و چون (ریگ به سوی آنان) افکندی، تو نیفکندی بلکه خدا افکند».

و از مقامات قلبی، هشدار خداوند، به بنده است:

و از آنجمله است: هشدار خداوند به بنده، بدینگونه که او را بر ترک ادب، مؤاخذه نماید، و رجوع او را به سوی ادب پذیرد، چنانکه برای حضرت صدیق علیه السلام اتفاق افتاد، وقتی که بر میهمانان خشمگین شد و سپس متوجه شد که این از ناحیه شیطان است، پس امر را به معروف ارجاع داد؛ پس در غذاها برکت آمد.

دو مقام شهید و حواری:

دو مقام از مقامات قلب، مختص به نفوسی هستند که به انبیاء علیهم السلام شباهت دارند، و بر آن‌ها چنان منعکس می‌گردند که نور قمر بر آینه گذاشته شده در برابر پنجره باز شده منعکس شده، باز به دیوار، سقف و زمین برگردد، و این دو مقام به منزله مقامات صدیقیت و محدثیت می‌باشند، با این تفاوت که مقامات صدیقیت و محدثیت در نیروی عقلی نفوس، قرار دارند و این دو مقام در نیروی عملی که از قلب برمی‌خیزد جای دارند، و این دو مقام شهید و حواری می‌باشند.

شهید:

فرق میان این دو مقام، این است که نفس شهید خشم و شدت بر کفار را به خاطر نصرت و حمایت از دین، از موطن ملکوت می‌پذیرد که خداوند آن‌ها را جهت اراده انتقام از نافرمانان آماده کرده اند، بدینگونه که نخست بر رسول فرود می‌آیند تا که او جارحه‌ای از

(۱) - سورة انفال، آیه ۱۷.

جوارح حق قرار بگیرد، پس نفوس آن‌ها از آنجا این‌ها را می‌پذیرند، چنانکه در باره محدثیت ذکر کردیم.

حواری:

حواری کسی است که محبتش با رسول، خالص و همنشینی او، با آن حضرت ﷺ، طولانی و خویشاوندیش با او متصل باشد، و این نصرت دین را، از قلب نبی ﷺ بر قلب او منعکس نماید، چنانکه خداوند می‌فرماید: ﴿يَتَّيِبُهَا لِلَّذِينَ ءَامَنُوا كُونُوا أُنْصَارَ اللَّهِ كَمَا قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ لِلْحَوَارِيِّينَ مَنْ أُنْصَارِي إِلَى اللَّهِ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ أُنْصَارُ اللَّهِ فَقَامَتِ طَآئِفَةٌ مِّنْ بَنِي إِسْرَءِيلَ وَكَفَرَتْ طَآئِفَةٌ﴾^(۱) «ای کسانی که ایمان آورده اید، یاران خدا باشید، همانگونه که عیسی بن مریم به حواریون گفت: یاران من در راه خدا چه کسانی اند؟ حواریون گفتند: ما یاران خدائیم. پس طایفه از نبی اسرائیل ایمان آوردند و طایفه دیگری کافر شدند» و رسول خدا ﷺ به حضرت زبیر مژده داد که او حواری است.

شهید و حواری چندین نوع و شعبه دارند:

شهید و حواری چندین نوع و شعبه دارند، مانند امین، رفیق، نجباء و نقباء، رسول خدا ﷺ در باره فضایل صحابه، چیزهای زیادی از این معانی را با اهمیت، بیان فرموده است: حضرت علی کرم الله وجهه می‌فرماید که: رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ كُلَّ نَبِيٍّ أُعْطِيَ سَبْعَةَ نُجَبَاءٍ أَوْ نُقَبَاءٍ وَأُعْطِيْتُ أَنَا أَرْبَعَةَ عَشَرَ» قُلْنَا: مَنْ هُمْ قَالَ: أَنَا وَابْنَاءُ وَجَعْفَرٌ وَحَمْزَةُ وَأَبُو بَكْرٍ وَعُمَرُ وَمُصْعَبُ بْنُ عُمَيْرٍ وَبِلَالٌ وَسَلْمَانُ وَالْمِقْدَادُ وَأَبُو ذَرٍّ وَعَمَّارٌ وَعَبْدُ اللَّهِ بْنُ مَسْعُودٍ» «هر نبی هفت نجیب و نقیب دارد، و به من چهارده عنایت گردیده است، ما (از حضرت علی ﷺ) پرسیدیم که آن‌ها چه کسانی هستند؟ فرمود: من و دو تا پسر (حسن و حسین) جعفر، حمزه، ابوبکر، عمر، مصعب بن عمیر، بلال، سلمان، مقداد، ابوذر، عمار و عبدالله بن مسعود».

(۱) - سورة الصف، آیه ۱۴.

خداوند فرموده است: ﴿لَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا﴾^(۱) «تا بر مردم گواه باشید و [نیز] تا رسول [خدا] بر شما گواه باشد» رسول خدا ﷺ فرمود: «اثْبُتْ أَحَدُ فَإِنَّمَا عَلَيْكَ نَبِيٌّ أَوْ صَدِيقٌ أَوْ شَهِيدٌ» «ای کوه احد آرام باش که بر تو پیامبر یا صدیق یا شهید وجود دارد».

از احوال قلب، سکر هست:

از احوال قلب، سکر هم هست: و آن عبارت است از این که نور ایمان در عقل، سپس در قلب، مجسم گردد، تا جایی که مصالح دنیا از او فوت شوند، و آنچه را انسان بر حسب عادت طبیعی دوست نداشته باشد دوست دارد؛ پس او شبیه به کسی باشد که مست شده است، و از روش عقل و عادت تغییر کرده است، چنانکه حضرت ابوالدرداء فرمود: «من مرگ را به خاطر شوق به سوی خدا دوست می‌دارم و مرض را به خاطر آن که کفاره گناهانم می‌باشد می‌پسندم، و فقر را از آن جهت که در برابر با پروردگارم متواضع باشم دوست می‌دارم» و چنانکه از ابوذر منقول است که طبعاً از مال متنفر بود، و با ثروت و ثروتمندی دشمنی می‌ورزید، همچنانکه کسی از مدفوع متنفر باشد، در صورتی که دوستی با امور اولی و نفرت از دومی طبق عادت بشر نیست، ولی بر این دو شخص یقین چنان غالب آمده بود که از مجرای عادت خارج شده بودند.

غلبه، از احوال قلب است:

از احوال قلب غلبه هم هست: غلبه بر دو قسم است: غلبه انگیزه‌ای که از قلب مؤمن به هنگام آمیخته شدن نور ایمان به آن، برمی‌خیزد، پس از آن نور و جبلت قلب، کفایت پدید آمده بلند می‌شود، و آن چنان انگیزه و داعیه‌ای قرار می‌گیرد که نمی‌تواند از مقتضایش خود را کنترل نماید، چه آن موافق به مقتضای شرع باشد یا خیر، زیرا شرع اهداف زیادی را احاطه

(۱) - سورة بقره، آیه ۱۴۳.

می‌نماید که قلب این مؤمن، به آن‌ها احاطه ندارد، بسا اوقات قلب مؤمن آماده ترحم به کسی می‌باشد که شرع در بعضی موارد از آن نهی فرموده است، چنانکه خداوند می‌فرماید: ﴿وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ﴾^(۱) «نباید در [اجرای] دین خدا درباره آنان دچار دلسوزی شوید» و بسا اوقات قلب او تابع بغض قرار می‌گیرد.

حالانکه قصد شرع در آن لطف و نوازش می‌باشد، مانند اهل ذمه، و مثال این غلبه آنست که در حدیث آمده است، چنانکه ابو لبابه بن منذر به وقت مشوره‌خواستن بنو قریضه از او، زمانی که آن حضرت ﷺ خواست آن‌ها را موافق به داوری حضرت سعد بن معاذ از قلعه فرود آورد، به گلوی خویش اشاره نمود که آن داوری گردن‌زدن آن‌ها خواهد شد، باز پشیمان گشت، و متوجه شد که او به خدا و رسول، خیانت کرده است، پس خود را سرزنش کرد تا جایی که خود را به ستون مسجد بست و گفت: «لا أبرح مكاني هذا حتى يتوب الله تعالى عليّ مما صنعت» که «من از اینجا جدا نمی‌شوم تا خداوند از آنچه کرده‌ام توبه مرا نپذیرد».

از حضرت عمر رضی الله عنه روایت است که وقتی رسول خدا ﷺ خواست در مقام حدیبیه با مشرکین صلح و آشتی برقرار کند بر او غیرت و حمیت اسلامی غالب آمد و به آن حضرت ﷺ تعرضی نمود؛ سپس بلند شد و به پیش حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه رفت و گفت: «أَوَلَيْسَ بِرَسُولِ اللَّهِ ﷺ أَوْلَسْنَا بِالْمُسْلِمِينَ أَوْلَيْسُوا بِالْمُشْرِكِينَ؟ قَالَ: بَلَى. قَالَ فَعَلَامَ نُعْطَى الدِّيْنَةَ فِي دِينِنَا. فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ يَا عُمَرُ الزَّمْ غَرْزَهُ حَيْثُ كَانَ فَإِنِّي أَشْهَدُ أَنَّهُ رَسُولُ اللَّهِ. ثُمَّ غَلَبَ عَلَيْهِ مَا يَجِدُ حَتَّى أَتَى رَسُولَ اللَّهِ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَوْلَسْنَا بِالْمُسْلِمِينَ أَوْلَيْسُوا بِالْمُشْرِكِينَ قَالَ: «بَلَى» قَالَ فَعَلَامَ نُعْطَى الدِّيْنَةَ فِي دِينِنَا فَقَالَ: «أَنَا عَبْدُ اللَّهِ وَرَسُولُهُ لَنْ أُخَالِفَ أَمْرَهُ وَلَنْ يُضَيِّعَنِي» ثُمَّ قَالَ عُمَرُ: مَا زِلْتُ أَصُومُ وَأَتَصَدَّقُ وَأُصَلِّي وَأَعْتِقُ مِنَ الذِّدَى صَنَعْتُ مَخَافَةَ كَلَامِي الذِّدَى تَكَلَّمْتُ بِهِ يَوْمَئِذٍ حَتَّى رَجَوْتُ أَنْ يَكُونَ

(۱) - سورة نور، آیه ۲.

خَيْرًا» «آیا او رسول خدا نیست؟ او گفت: چرا، گفت: آیا ما مسلمان نیستیم؟ او گفت: چرا، گفت: آیا آنان مشرک نیستند؟ او گفت: چرا، گفت: چرا ما خواری را در دین خود بپذیریم؟ ابوبکر رضی الله عنه فرمود: ای عمر! طاعت او را بر خود لازم بگیر، من گواهی می‌دهم که او رسول خداست، باز بر او آنچه در دل یافته بود غالب آمد و در محضر خود آن حضرت صلی الله علیه و آله حاضر شد و آنچه به ابوبکر گفته بود به خود او گفت، و همان جوابی را به او داد که ابوبکر به او داده بود، تا این که گفت: من بنده خدا و رسول او هستم، هرگز از دستور او مخالفت نمی‌ورزم، و او مرا هیچ وقت ضایع نخواهد کرد، راوی می‌گوید: عمر می‌گفت: من همیشه روزه می‌گرفتم، صدقه می‌دادم، برده آزاد می‌کردم و نماز می‌خواندم، در برابر به آنچه در آن روز کردم از ترس صحبتی که به آن حضرت صلی الله علیه و آله کرده بودم تا این که امیدوار شدم که آن خیری باشد».

از ابوطیبه جراح آمده است که وقتی آن حضرت صلی الله علیه و آله حجامت انجام داد خون‌ها را نوشید، در صورتی که نوشیدن خون از نظر شرع محظور بود، اما آن را به اعتبار غلبه حال انجام داد و آن حضرت صلی الله علیه و آله او را معذور قرار داده فرمود: «قد احتظرت بحظائر من النار» یعنی «خود را از جهنم در حظیره بزرگی قرار دادی».

غلبه انگیزه الهی:

غلبه دیگر هست که از این بالاتر و کاملتر است و آنست غلبه انگیزه الهی که بر قلب انسان فرود می‌آید، پس مردم نمی‌توانند از موجب آن، خودداری کنند، و حقیقت این غلبه، فایض شدن علم الهی از بعضی معادن قدسی بر نیروی عملی است نه بر نیروی عقل. تفصیل آن از این قرار است که نفسی که شباهت به نفوس انبیاء علیهم السلام داشته باشد، هرگاه آماده باشد، تا علم الهی بر آن فایض گردد اگر نیروی عقلی او بر نیروی عملیش پیشی گیرد، پس آن علم فایض شده، فراست و الهامی می‌گردد، و اگر نیروی عملی او بر نیروی عقلیش سبقت ببرد، آن علم فایض شده، عزم و اقبال یا نفرت و خودداری قرار می‌گیرد.

مثالی برای غلبه:

مثالش آنست که در واقعه بدر آمده است که آن حضرت ﷺ در دعا الحاح نمود تا جایی که فرمود: «إِنِّي أَنشُدُكَ عَهْدَكَ وَوَعْدَكَ اللَّهُمَّ إِن شِئْتَ لَمْ تُعْبِدْ» «من عهد و عده تو را می‌خواهم، خدایا اگر تو بخواهی کسی تو را پرستش نمی‌کند»؛ پس حضرت ابوبکر ﷺ دست او را گرفت و فرمود: «حَسْبُكَ» «برای تو کافی است»، پس رسول خدا ﷺ از زیر سایه‌بان، بیرون آمد و می‌گفت: ﴿سَيَهْرَمُ الْجَمْعُ وَيُولُونَ الدُّبُرَ﴾^(۱).

معنایش این که در قلب حضرت صدیق ﷺ داعیه الهی پدید آمد که در کاهش الحاح و خودداری از آن او را ترغیب نمود، رسول خدا ﷺ به فراست خویش دریافت که این انگیزه حقانی است؛ پس بیرون آمد در حالی که نصرت و حمایت خداوندی را ابراز می‌کرد و آیه مبارکی را تلاوت نمود.

و نیز مثال آن، آنست که در داستان موت عبدالله بن ابی آمده است که رسول خدا ﷺ خواست بر او نماز جنازه بخواند، حضرت عمر ﷺ می‌گوید: من به جلو آمده در برابر سینه آن حضرت ﷺ قرار گرفتم و عرض کردم: «یا رسول الله! أتصلي علي هذا، وقد قال: يوم كذا، كذا وكذا أعد أيامه! حتى قال: تأخر عني يا عمر. إني خيّرْتُ فاختَرْتُ، وصلي عليه، ثم نزلت هذه الآية: ﴿وَلَا تُصَلِّ عَلَى أَحَدٍ مِّنْهُمْ مَّتَّ أَبَدًا﴾^(۲)». «ای پیامبر خدا! آیا بر این شخص نماز می‌گذاری! در فلان روز فلان و فلان چیز را گفته بود، و کارهای ابن ابی را بر شمرد، تا اینکه رسول الله ﷺ فرمودند: ای عمر! عقب برو. به من اختیار داده شده است که بر منافقین نماز بگذارم یا نگذارم و من نماز گزاردن بر آنان را اختیار کرده‌ام، و رسول الله ﷺ بر او نماز خواندند، سپس این آیه نازل شد».

(۱) - «زودا که این جمع در هم شکسته شوند و پشت کنند» سورة قمر، آیه ۴۵.

(۲) - «هرگز نماز مخوان بر هرکسی از ایشان که مرد» سورة توبه، آیه: ۸۴.

حضرت عمر رضی الله عنه فرمود: «فَعَجِبْتُ لِي وَجَرَاتِي عَلَى رَسُولِ اللَّهِ ﷺ وَرَسُولِ اللَّهِ ﷺ أَعْلَمُ» «من به خود و به جرأت خویش بر رسول الله تعجب کردم در حالیکه رسول الله ﷺ داناتر بودند».

حضرت فاروق اعظم فرق بین دو غلبه را با فصاحت واضح نمود که در اولی گفت: «فَمَا زِلْتُ أَصُومُ وَأَتَصَدَّقُ وَأَعْتِقُ الْخَ» و در دومی فرمود: «فَعَجِبْتُ لِي وَجَرَاتِي» فرق میان این کلمه با دقت مورد توجه قرار دهید.

ترجیح طاعت خداوند از احوال قلبی است:

از آنجمله است ترجیح دادن طاعت خداوند متعال بر غیر آن، و طرد موانع آن، و نفرت از آنچه از طاعت باز دارد، چنانکه حضرت ابوطلحه انصاری کرد که در باغ خویش داشت نماز می خواند، مرغی پرید و روی شاخ های درختان دور می زد و راهی برای بیرن رفتن، از بس که شاخ ها درهم برهم بودند، نداشت، این امر موجب شگفت او قرار گرفت، لذا متوجه نشد که چند رکعت خوانده است، پس کل این باغ را در راه خداوند صدقه نمود.

غلبه خوف از احوال قلبی است:

از آنجمله است غلبه خوف تا که گریه و لرزه بر مردم طاری گردد، رسول خدا ﷺ هنگامی که به شب نماز می خواند از گریه صدایش مانند صدای دیگی می شد که در حال جوش زدن است، و رسول خدا ﷺ در باره آن هفت نفری که خداوند آنها را زیر سایه عرش جای می دهد، فرمود: «وَرَجُلٌ ذَكَرَ اللَّهَ خَالِيًا فَفَاضَتْ عَيْنَاهُ» «یکی آنکسی است که چون به تنهایی به یاد خدا می افتد از چشم هایش اشک سرازیر می شود.

و نیز فرمود: «لَا يَلْجُ النَّارَ رَجُلٌ بَكِيَ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ تَعَالَى حَتَّى يَعُودَ اللَّبَنُ فِي الضَّرْعِ» «مردی که از ترس خدا گریه کند به جهنم نمی رود، مگر وقتی که شیر به پستان برگردد»، حضرت ابوبکر صدیق بسیار گریه می کرد که نمی توانست خود را به هنگام

خواندن قرآن از گریه کنترل کند، جبیر بن معطم می گوید: از رسول خدا ﷺ شنیدم که می خواند: ﴿أَمْ خُلِقُوا مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ أَمْ هُمُ الْخَالِقُونَ﴾^(۱) گویا دلم پرواز می کرد.

مقاماتی که نفس به آن ها دست می یابد:

اما مقاماتی که از جهت تسلط نور ایمان بر نفس، و سرکوب شدن نفس از آن، و تغییر خوردن صفات خسیسش به صفات فاضله، به نفس دست می دهد، نخستین آنست که نور ایمان از عقل که به عقاید برحق منور شده، بر قلب فرود آید، و با طبیعت قلب آمیخته گردد، و از میان آن ها، زاجری پدید آید که نفس را سرکوب کند، بر او وارد شده یقه او را بگیرد؛ سپس در میان آن ها اراده پخته، بر ترک معاصی در آینده پدید آید، و نفس را سرکوب نموده آن را به اوامر و نواهی شرع مطمئن درآورد، چنانکه خداوند می فرماید: ﴿وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ ۖ فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ﴾^(۲). «و اما کسی که از ایستادن در حضور پروردگارش بیمناک بوده باشد و نفس را از هوی و هوس باز داشته باشد. [بداند] که بهشت جایگاه [او] ست»

حقیقت خوف از خداوند متعال:

من می گویم: آیه ۴۰ نازعات ﴿مَنْ خَافَ﴾ توضیحی است از نورانی بودن عقل به نور ایمان و نزول و نور از آن به قلب؛ زیرا خوف از خدا مبدا و منتهایی دارد، مبدأش معرفت خوف از او و وسطوت اوست که محلش عقل می باشد، و منتهایش وحشت و پریشانی است که محلش قلب است؛ اما قول خداوندی: ﴿وَنَهَى النَّفْسَ﴾^(۳) توضیحی از نزول نوری است که آمیخته است به نیروی قلب به نفس، و سرکوب کردن نفس و بازداشت آن، باز سرکوب شدن

(۱) - «آیا از هیچ خلق شده اند یا خودشان خالق (خود) هستند؟» سورة طور، آیه ۳۵.

(۲) - سورة نازعات، آیه ۴۰ - ۴۱.

(۳) - سورة نازعات، آیه ۴۱.

و بازماندنش تحت حکم او؛ سپس نور ایمان از عقل بار دوم فرود می آید و با طبیعت قلب آمیخته می گردد، و از میان آنها توجه به سوی خدا پدید می آید، و این منجر می گردد به استغفار و انابت، و استغفار سبب می شود تا نفس صیقل یابد.

مؤمن به گناه مرتکب می شود باز توبه می کند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ الْمُؤْمِنَ إِذَا أَذْنَبَ كَانَتْ نُكْتَةً سَوْدَاءَ فِي قَلْبِهِ فَإِنْ تَابَ وَاسْتَغْفَرَ صُقِلَ قَلْبُهُ، فَإِنْ زَادَ زَادَتْ حَتَّى يَغْلُو قَلْبُهُ، فَذَلِكَ الرَّأْيُ الَّذِي ذَكَرَ اللَّهُ تَعَالَى: ﴿كَأَلَّا بَلَّ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾»^(۱) «هرگاه مؤمنی مرتکب به گناهی باشد نکته سیاهی بر قلب او می نشیند اگر توبه و استغفار نمود آن از قلبش شسته خواهد شد، و اگر به گناه دیگری مرتکب گردید سیاهی افزوده می شود تا تمام قلب او را احاطه می کند و همین است منظور از ﴿ران﴾ که خداوند در آیه ۱۴ سوره تطفیف ذکر کرده است که کسب آنها بر دل هایشان ران (زنگ) می آورد».

من می گویم: نکته سیاه پدید آمدن تاریکی است از تاریکی های بهیمیت، و نواری شدن، آمدن نور ملکیت است، و شسته و صیقل شدن نوری است از نور ایمان که بر نفس وارد می شود، و ران غلبه بهیمیت و پنهان شدن ملکیت است؛ سپس فرود آمدن نور تکرار می شود و خیالات نفسانی را دفع می کند، پس هرگاه خیال گناهی به دل خطور کند در برابرش نوری فرود می آید و باطل را محو و نابود می سازد.

مؤمن دو داعی دارد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «ضرب الله صراطاً مستقيماً، وعن جنبي الصراط سوران، فيهما أبواب مفتحة، وعلى الأبواب الستور مرخاة وعند رأس الصراط داع يقول: استقيموا على الصراط، ولا تعوجوا، وفوق ذلك داع يدعو، كلما همَّ عبد أن يفتح شيئاً من تلك

(۱) - سوره مطففين، آیه ۱۴.

الأبواب قال: ويحك لا تفتحه فإنك إن تفتحه تلجه، ثم فسرهُ فأخبر أن الصراط هو الإسلام، وأن الأبواب المفتحة محارم الله، وأن الستور المرخاة حدود الله، وأن الداعي على رأس الصراط هو القرآن، وأن الداعي من فوقه هو واعظ الله في كل مؤمن» «خداوند برای صراط مستقیم مثالی بیان فرمود که دو طرف آن دو دیوار وجود دارد، و در آن‌ها درهایی هست که باز هستند و روی آن‌ها پرده انداخته شده است، و بر منت‌های آن ندا دهنده‌ای هست که می‌گوید: بر راه راست، راست بیاید، به بیراهه نروید، و بالاتر از آن، داعی دیگری هست که ندا می‌دهد، هرگاه بنده بخواند که یکی از این درها را باز کند او می‌گوید: وای بر تو بازش نکن، زیرا اگر آن را باز کنی در آن وارد می‌شوی؛ سپس این مثال را چنین توضیح داد که صراط، اسلام است، و درهای باز و پرده‌دار محارم خدا هستند، و پرده‌های آویزان حدود خداوندی هستند، و داعی منتهای صراط، قرآن است، و داعی بالای سر آن، واعظ خداوندی (لمة ملك) است که در وجود هر مؤمن وجود دارد».

من می‌گویم: رسول خدا ﷺ بیان فرمود که در اینجا دو داعی وجود دارد، یکی است بر منتهای صراط که قرآن و شریعت است که همیشه بنده را به سوی صراط مستقیم یکنواخت صدا می‌زند، دوم داعی بالای سر سالک است که همیشه مراقب احوال اوست که هرگاه او به فکر گناهی قرار گیرد بر او جیغ می‌کشد، و آن همان خاطره‌ای است که از قلب از میان طبیعت قلب و نوری که از عقل منور به نور قرآن، بر او فایض شده، برمی‌خیزد، و جز این نیست که آن مانند شررهایی است که از سنگ چقماق یکی بعد از دیگری جرقه می‌زنند، بسا اوقات از جانب خداوند نسبت به بعضی از بندگان لطف و عنایتی می‌باشد که لطیفه غیبی بین بنده و گناه، حایل می‌گردد، و در قرآن به آن، به لفظ برهان یاد شده است، چنانکه می‌فرماید: ﴿وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ^ط وَهَمَّ بِهَا لَوْلَا^ط أَنْ رَأَىٰ بُرْهَانَ رَبِّهِ^ط﴾^(۱) «و به راستی [آن زن]

(۱) - سورة يوسف، آیه ۲۴.

قصد یوسف کرد و [یوسف نیز به حکم طبیعت بشری] آهنگ او نمود. اگر برهان پروردگارش را ندیده بود» و همه این ها مقام توبه می باشند.

مقام توبه و ثمره آن:

هرگاه مقام توبه کامل گردد و به صورت ملکه راسخی، در نفس درآید، نتیجه اش اضمحلال نفس به هنگام حضور جلال خداوندی می باشد که هیچ تغییردهنده آن را نمی تواند تغییر دهد، و به آن «حیا» گفته می شود، حیا در لغت بازماندن نفس است از آنچه مردم آن را عادت عیب می شمارند، و در شرع عبارت است از ملکه راسخی در نفس که به سبب آن در بارگاه خداوند، چنان گذاخته شود که نمک در آب گذاخته می شود، و به سبب آن نفس، از خواطر مایل به مخالفت، اتباع و پیروی نکند.

مقام حیا و ثمره آن:

رسول خدا ﷺ فرمود: «الْحَيَاءُ مِنَ الْإِيمَانِ» که «حیا از ایمان است»؛ سپس آن را چنین تفسیر نمود: «مَنْ اسْتَحْيَا مِنَ اللَّهِ حَقَّ الْحَيَاءِ فَلْيَحْفَظِ الرَّأْسَ وَمَا وَعَى، وَلْيَحْفَظِ الْبُطْنَ وَمَا حَوَى، وَلْيَذْكُرِ الْمَوْتَ وَالْإِلَهِي، وَمَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ تَرَكَ زِينَةَ الدُّنْيَا، فَمَنْ فَعَلَ ذَلِكَ فَقَدْ اسْتَحْيَا مِنَ اللَّهِ حَقَّ الْحَيَاءِ» «هرکسی از خداوند آنچنانکه حق حیاست حیا داشته باشد باید سر را و آنچه در سر است، و شکم را و آنچه در آنست، حفظ کند. و موت و پوسیدگی را یاد نماید، و اگر آخرت را می خواهد آرایش و زینت دنیا را رها کند، هرکسی که چنین کرد او کاملاً از خداوند حیا داشته است».

من می گویم: در عرف به کسی که بنابر ضعف طبع از بعضی کار، باز می ماند حیادار می گویند، و به مرد صاحب مروتی که چنین کاری نمی کند که از او گفتاری شیوع پیدا کند، نیز حیادار می گویند، در حالی که این دو چیز از آن حیا نیستند که از مقامات، به حساب می آیند؛ پس رسول خدا ﷺ معنی مراد، از آن را با تعیین افعالی که از آن برمی خاستند و به سببی که آن را جلب می کرد و به مجاورتی که مستلزم آن بود، معرفی نمود، پس منظور از

قول رسول خدا ﷺ: «فَلْيَحْفَظِ الرَّأْسَ» الخ بیان آن افعالی است که از ملکه حیا برمی خیزند، و مراد از آن‌ها، آن‌هایی هستند که از جنس ترک مخالفت باشند، و قول او ﷺ: «وَلْيَذْكُرِ الْمَوْتَ» بیان آن سببی است که حیا در نفس، به وسیله آن استقرار می‌یابد، و قول او ﷺ: «وَمَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ» بیان آن مجاور آنست که زهد باشد؛ زیرا حیاء از زهد خالی نیست؛ پس وقتی که حیاء در انسان جایگزین می‌شود، نور ایمان نیز نازل می‌گردد و جبلت قلب با آن آمیخته می‌شود، سپس به سوی نفس پایین می‌آید و آن را از شبهات باز می‌دارد که به آن ورع می‌گویند.

پرهیز از شبهات، استبرایی برای دین است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «الْحَلَالُ بَيْنَ، وَالْحَرَامُ بَيْنَ، وَبَيْنَهُمَا مُشْتَبِهَاتٌ لَا يَعْلَمُهَا كَثِيرٌ مِّنَ النَّاسِ فَمَنْ اتَّقَى الشُّبُهَاتِ اسْتَبْرَأَ لِدِينِهِ وَعَرْضِهِ وَمَنْ وَقَعَ فِي الشُّبُهَاتِ وَقَعَ فِي الْحَرَامِ» «حلال و حرام واضح هستند و در میان آن‌ها اموری وجود دارد که مشتبه می‌باشند، پس هرکسی از آن‌ها پرهیز نمود دین و آبروی خود را حفظ کرد، و هرکسی در شبهات واقع شد او در حرام واقع شده است».

و نیز فرمود: «دَعْ مَا يَرِيكَ إِلَى مَا لَا يَرِيكَ فَإِنَّ الصَّدَقَ طُمَأْنِينَةٌ وَإِنَّ الْكَذِبَ رِيبَةٌ» «بگذار آنچه تو را در شک می‌اندازد به آنچه تو را در شک نمی‌اندازد، زیرا راستی خاطر جمعی است و دروغ در شک‌اندازی است».

و نیز فرمود: «لَا يَبْلُغُ الْعَبْدُ أَنْ يَكُونَ مِنَ الْمُتَّقِينَ حَتَّى يَدَعَ مَا لَا بَأْسَ بِهِ حَدَرًا مِّمَّا بِهِ بَأْسٌ» که «بنده به پایه متقیان نمی‌رسد تا وقتی که چیزهای لا باس به را از ترس چیزهای باس به ترک نکند».

من می‌گویم: گاهی در یک مسئله دو وجه باهم متعارض می‌باشد: یکی است وجه اباحت، دوم وجه حرمت، یا در اصل مأخذ شرعی مسأله، این تعارض وجود داشته باشد، مانند دو حدیث یا دو قیاس که باهم متعارض باشند، یا در تطبیق صورت واقعه، به آنچه در

شرع دو حکم اباحت و تحریم آمده است؛ پس آنچه در میان بنده و خداوند است راست نمی‌شود، مگر آن که او ترک گردد، و چیزی اتخاذ گردد که شک و تردیدی نداشته باشد؛ پس هرگاه ورع متحقق گردد نور ایمان نیز نازل می‌گردد، و با آن، جبلت قلب، آمیخته می‌شود، پس قباحت اشتغال به بیش از حد نیاز، واضح می‌شود، زیرا بنده را از آنچه او در صددش هست بازمی‌دارد، پس این به نفس فرود آمده او را از تلاشش باز می‌دارد.

هر مشغله‌ای به جز یاد خدا نکته سیاهی می‌باشد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ حُسِنَ إِسْلَامُ الْمَرْءِ تَرَكَهُ مَا لَا يَغْنِيهِ» «از خوبی انسان مسلمان است که چیزهای بیهوده را ترک کند». من می‌گویم: هر شغلی غیر از یاد خدا، نکته سیاهی است که در آئینه نفس قرار می‌گیرد، مگر آن که در زندگی لازم باشد آن هم به حد کفایت عفو می‌باشد، و آنچه غیر از این باشد، پس واعظ الله که در مؤمن وجود دارد به خودداری از آن، دستور می‌دهد.

رسول خدا ﷺ فرمود: «الزَّهَادَةُ فِي الدُّنْيَا لَيْسَتْ بِتَحْرِيمِ الْحَلَالِ وَلَا إِضَاعَةِ الْمَالِ وَلَكِنَّ الزَّهَادَةَ فِي الدُّنْيَا أَنْ لَا تَكُونَ بِمَا فِي يَدَيْكَ أَوْثَقَ مِمَّا فِي يَدَيِ اللَّهِ وَأَنْ تَكُونَ فِي ثَوَابِ الْمُصِيبَةِ إِذَا أَنْتَ أَصَبْتَ بِهَا أَرْغَبَ مِنْكَ فِيهَا لَوْ أَنَّهَا أُبْقِيَتْ لَكَ» «زهد در دنیا به تحریم حلال و اضعاف مال نیست، بلکه زهد در دنیا این است که تو، به آنچه در دست داری با اعتمادتر از آنچه در دست خداست نباشی، و این که رغبت تو، در ثواب مصیبتی که به تو رسیده، بیشتر باشد از آنچه به تو نرسیده است».

زاهد بودن تکلیف شرعی نیست:

من می‌گویم: گاهی برای زاهد دنیا، غلبه‌ای دست می‌دهد که او را به عقاید و افعالی و می‌دارد که شرعاً خوب و محمود هستند از آنچه غیر محمود اند، پس رسول خدا ﷺ محل محمود شرعی زهد را از آنچه محمود نباشد واضح نمود، پس هرگاه برای کسی واضح شد که اشتغال به بیش از نیاز، قبیح است، آن را چنان ناگوار می‌داند که چیزهای مضر را ناگوار

می‌داند، بسا اوقات این سبب قرار می‌گیرد که او نسبت به آن تعمق ورزد، پس عقیده داشته باشد که خداوند او را بر آن شرعاً مؤاخذه می‌نماید، حالانکه این عقیده باطلی است، زیرا شرع موافق به دستور طبیعت بشری، وارد شده است، و زهد یک نوع انسلاخی از طبیعت بشری است، و جز این نیست که زهد امر خداوندی در خصوص نفس است، تا به تکمیل مقامش برسد، و تکلیف شرعی نیست، و بسا اوقات زهد منجر به ضایع کردن مال می‌باشد که آن را در دریا یا کوه‌ها بیندازد، و این غلبه‌ی حالی است که شرع آن را درست نمی‌داند، و آن را منصفه ظهور احکام زهد قرار نمی‌دهد، بلکه آنچه آن را شرع منصفه قرار داده است دو چیز هستند:

یکی: آن چیز اضافی است که تا هنوز به دست نیامده است، پس خود را در تلاش آن زحمت ندهد، بلکه روی آنچه خداوند از بلا در دنیا و ثواب در آخرت، وعده داده است، اعتماد نماید.

دوم: آن چیزی است که از دست او فوت شود، پس نفس خود را به دنبال آن قرار ندهد و روی آن حسرت و تأسف نخورد، بلکه روی وعده‌ای که خداوند به صابران و فقراء داده است ایمان داشته باشد.

جهاد با نفس فرودآوردن نور الهی است:

باید دانست که نفس بر اتباع شهوات آفریده شده است، و همیشه بر این قرار دارد، مگر این که نور ایمان او را سرکوب کند، و همین است منظور از قول حضرت یوسف علیه السلام که فرمود: ﴿وَمَا أُبْرِئُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّي﴾^(۱). «و نفس خود را تبرئه نمی‌کنم، به راستی که نفس بد فرماست مگر وقتی که پروردگارم رحمت آورد» پس همیشه مؤمن در طول زندگی دارد، با نفس جهاد می‌کند تا نور الهی را فرود آورد، پس هرگاه داعیه و انگیزه نفسانی برخیزد، به سوی خدا پناه می‌برد، و جلال و عظمت الهی را

(۱) - سورة يوسف، آیه ۵۳.

به یاد می آورد، ثواب فرمانبرداران و عذاب نافرمانان را در ذهن خود حاضر می کند، پس از قلب و عقل او خاطره حقی جرقه می زند که خاطره باطل را پایمال نماید، و آن خاطره باطل طوری از بین می رود که گویا اصلاً وجودی نداشته است، البته فرق بین عارف و مستأنف چندان کم نیست.

رسول خدا ﷺ تدافع میان دو خاطر، غلبه خاطره حق بر باطل، انقیاد نفس از حق در صورتی که مطمئن و متأدب به آداب عقلی باشد که از نور ایمان متنور گردیده است و بغاوت نفس از حق و انکار آن از اطاعت، در صورتی نافرمانی را، به آن ضرب المثل که برای بخیل و متصدق بیان فرمود، توضیح داد و فرمود: «مَثَلُ الْبَخِيلِ وَالْمُتَصَدِّقِ، كَمَثَلِ رَجُلَيْنِ عَلَيْهِمَا جُبَّتَانِ مِنْ حَدِيدٍ، قَدْ اضْطُرَّتْ أَيْدِيهِمَا إِلَى ثُدْيِهِمَا، فَجَعَلَ الْمُتَصَدِّقُ كُلَّمَا تَصَدَّقَ بِصَدَقَةٍ انْبَسَطَتْ عَنْهُ، وَجَعَلَ الْبَخِيلُ كُلَّمَا هَمَّ بِصَدَقَةٍ قَلَصَتْ، وَأَخَذَتْ كُلُّ حَلْقَةٍ بِمَكَانِهَا» که «مثال بخیل و متصدق مانند دو مردی هستند که ذره آهنین پوشیده اند بگونه ای که دست هایشان به پستان ها و گلویشان چسبیده اند، پس هرگاه متصدق صدقه بدهد ذره از او گشاد می شود، و هرگاه بخیل در نظر بگیرد که صدقه بدهد ذره به هم می چسبد و هر حلقه زنجیری به جای خود مستحکم می ماند».

من می گویم: مردی که نفسش به اعتبار طبع یا کسب مطمئن گردیده است، خاطره حق بر نفسش غلبه یافته و آن را به اولین بار سرکوب نموده است، و کسی دیگر که نفسش نافرمان قرار گرفته و منکر درآمده است، خاطر حق در آن تأثیری نخواهد داشت بلکه از آن متنفر می گردد.

عقل با نور ایمان منور می گردد:

خداوند در قرآن، منور گردیدن عقل را با نور ایمان، بیان نموده است و همچنین فایض شدن نور آن را بر نفس هم، توضیح داده است، چنانکه می فرماید: ﴿إِنَّ الَّذِينَ

اتَّقُوا إِذَا مَسَّهُمْ طَئِفٌ مِّنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ ﴿٢١﴾»^(۱) «بدون شک کسانی که متقی هستند هرگاه وسوسه و خیالی از شیطان به آنها برسد به یاد خدا می افتند و متوجه می شوند».

من می گویم: شیطان در باطن انسان از دریچه شهوت نفس، نفوذی دارد، پس انگیزه معصیت از آنجا وارد می شود، پس اگر عظمت و جلال خداوند را به یاد آورد و در برابر به آن، سر خم نماید، از آن نوری در عقلش پدید می آید که به آن ابصار می گویند، سپس آن نور به قلب و نفس فرود می آید و آن داعیه را دفع و شیطان را طرد می نماید.

خداوند فرموده است: ﴿وَنَشِیرَ الصَّابِرِينَ ﴿١٥٥﴾ الَّذِينَ إِذَا أَصَابَتْهُمُ مُصِیْبَةٌ قَالُوا إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ ﴿١٥٦﴾ أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِّن رَّبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْتَخِرُونَ ﴿١٥٧﴾﴾^(۲) «به صابرانی که هرگاه مصیبتی به آنان می رسد می گویند: ﴿إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ﴾» که ما از آن خدا هستیم و به سوی او برمی گردیم، مژده و بشارت بده که بر آنهاست رحمت ها از سوی پروردگارشان و مهربانی و آنها هستند راه یاب».

من می گویم: منظور از قول خداوندی: ﴿إِنَّا لِلَّهِ﴾ اشاره به نزول خاطر حق است، و قول او: ﴿صَلَوَاتٌ مِّن رَّبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ﴾ اشاره به برکاتی است که ثمره آنها از نوارنیت نفس، و تشابه آن به ملکوت، صبر است.

خداوند می فرماید: ﴿مَا أَصَابَ مِنْ مُصِیْبَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللَّهِ يَهْدِ اللَّهُ قَلْبَهُ﴾^(۳) «هیچ مصیبتی بدون اذن خداوند به کسی نمی رسد، و هرکسی که به خدا ایمان دارد قلبش راه یاب خواهد شد».

(۱) - سورة اعراف، آیه ۲۰۱.

(۲) - سورة بقره، آیه ۱۵۵ - ۱۵۷.

(۳) - سورة تغابن، آیه ۱۱.

من می گویم: قوله: ﴿يَا ذَنْ أَلَّه﴾ اشاره به معرفت قدر است، و قوله: ﴿وَمَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ﴾ اشاره به نزول خاطر از عقل به سوی قلب و نفس است.

غیبت از احوال نفس است:

یکی از احوال نفس غیبه است: و آن عبارت است از این که نفس از خواهشات خویش غایب گردد، چنانکه عامر بن عبدالله فرمود: «ما أبالي امرأة رأيت أم حائطاً» که «باکی ندارم چه زنی را بینم یا دیواری را»، به او زاعی گفته شد کنیزک نیلگون چشمت را به بازار دیدم، فرمود: «أفرقاء هي؟» «آیا مگر او نیلگون چشم است؟» از احوال نفس محقق هم هست: و آن اینست که انسان از خورد و نوش مدتی غایب گردد که عادتاً مردم نتوانند بدون آن، زنده بمانند، و این از آنجاست که نفس به سوی عقل مایل می گردد و عقل از نور الهی پر می شود، بالاتر و کاملتر از این، آنست که نور الهی به سوی نفس فروود آید، و به جای اکل و شرب قرار گیرد، چنانکه رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنِّي لَسْتُ كَهَيْئَتِكُمْ إِنِّي أَبِيتُ عِنْدَ رَبِّي يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِي» که «من مانند شما نیستم من شب را پیش خدا می گذرانم که به من طعام و آب می دهد».

قلب در وسط عقل و نفس قرار دارد:

باید دانست که قلب در وسط عقل و نفس قرار دارد، گاهی به تسامح، تمام مقامات یا بیشتر آن ها به سوی قلب منسوب می گردند، و بر همین استعمال آیات و احادیث زیادی وارد شده است، لذا نباید از این نکته غافل ماند.

دفاع نور ایمانی از انگیزهای نفس حیوانی:

باید دانست که مدافعه نور ایمان از دواعی و انگیزهای نفس حیوانی و قلب در زندگی، نام جداگانه ای دارد که به نام و وصف هریکی رسول خدا ﷺ اهمیت قایل شده است، پس

هرگاه عقل به ملکه دست یابد که از آن خاطرت حقی برخیزد و همچنین نفس به ملکه‌ای دست یابد که این خاطرات را بپذیرد، این مقامی قرار می‌گیرد.

پس ملکه مدافع داعیه جزع، صبر بر مصیبت، نام دارد، و مستقرش قلب است.

و ملکه مدافع و فراغ، اجتهاد و صبر بر طاعت نام دارد.

و ملکه مدافع دواعی مخالفت به حدود شرعی از روی سستی به آن‌ها یا میل به اضرار آن‌ها، تقوی نام دارد.

و گاهی تقوی بر تمام مقامات لطایف سه‌گانه بلکه بر اعمالی که از آن‌ها سرچشمه می‌گیرند،

اطلاق می‌گردد، و بر همین استعمال اخیر قول خداوندی: ﴿هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ﴾^(۱) اَلَّذِينَ

يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ^(۱) «برای پرهیزگاران رهنماست، کسانی که به غیب ایمان می‌آورند» وارد شده است.

ملکه مدافع داعیه حرص، قناعت نام دارد.

ملکه مدافع داعیه تعجیل، تأنی نام دارد.

ملکه مدافع غضب، حلم نام دارد که جایگاهش قلب است.

ملکه مدافع شهوت فرج، عفت نام دارد.

ملکه مدافع بد دهنی و فحش‌گویی، سکوت و خاموشی نام دارد.

ملکه مدافع غلبه و ظهور، خمول نام دارد.

ملکه مدافع تلون در حب و بغض و غیره، استقامت نایده می‌شود.

علاوه بر این‌ها دواعی و انگیزهای زیادی دیگر نیز وجود دارد که مدافعین آن‌ها، نام‌هایی

دارند. مبحث همه آن‌ها در باب اخلاق از این کتاب انشاء الله خواهند آمد.

***

(۱) - سورة بقره، آیه ۲ - ۳.

از ابواب تلاش رزق

تلاش رزق مشروع است اما با شروط:

باید دانست که چون خداوند خلق را آفرید، و وسایل زندگی آنها را در زمین قرار داد، و استفاده از آنچه در زمین است را برای آنان مباح گردانید، بین آنان درگیری و مشاجرات پدید آمد، پس امر خداوندی در این اوضاع و احوال، این است که فراهم آوردن اسباب زحمت هریکی برای دیگری، در آنچه مختص به اوست، حرام قرار داده شد، و وجوهات اختصاص این که یکی خود او یا مورثش قبلاً بر آن وجوهات معتبر بین آنها تصرف کرده باشد، البته اگر تبادل و تراضی در میان باشد حرمت برطرف می‌گردد، و به شرطی که در تبادل تدلیس و غرر نباشد.

و نیز چون مردم طبعاً اجتماعی هستند که معیشت آنها بدون تعاون و همکاری باهم، استوار نمی‌ماند، قضا بر این نازل گردید که تعاون با همدیگر واجب گردد، و هیچیکی از آنانی که در تمدن دخلی داشته باشند، بدون نیاز ضروری، مستثنی نگردد.

و نیز اصل تسبب، جمع و نگهداری اموال مباح یا طلب رشد آنهاست که از اموال مباح، مختص به او باشند، مانند تناسل به چرانیدن، کشاورزی به اصلاح و آبیاری زمین.

از شرایط تلاش رزق:

شرط است در این باره که یکدیگر را در مضیقه قرار ندهند بگونه‌ای که منجر به فساد تمدن باشد، سپس طلب رشد در اموال مردم به همکاری در معاش چیزی است که استوارماندن وضع شهر، بدون از آن، متعذر یا مشکل است، مانند کسی که تجارت را از شهری به شهری منتقل نماید، و حفظ جذب و جلب اموال تجارت را تا مدتی به عهده بگیرد، یا به زحمت و کوشش دلالتی کند، اموال دیگران را با پدید آوردن صفت پسندیده‌ای و امثال آن اصلاح نماید؛ پس اگر رشد دادن در آن به همچنین چیزی باشد که در تعاون دخلی ندارند مانند قمار، یا به آنچه که رضامندی است اما شبیه به ظلم است، مانند ربا؛ زیرا گدا مجبور است که چیزی را بر خود لازم بگیرد که نتواند از عهده وفا به آن، برآید، و در

حقیقت راضی نیست، لذا این عقد از عقود مرضیه و از اسباب صالح نیست، بلکه از نظر مصلحت تمدن، باطل و حرام است.

زمین‌های موات مال آبادکننده هستند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ أَحْيَا أَرْضًا مَيْتَةً فَهِيَ لَهُ» «کسی که زمین بلا صاحبی را آباد کند، آن زمین از آن اوست». من می‌گویم: اصل در این باره همان است که ما قبلاً به آن اشاره نمودیم که همه، مال خداوند هستند، در حقیقت کسی هیچگونه حقی ندارد، اما خداوند وقتی استفاده از زمین و آنچه در زمین هست را برای مردم مباح قرار داد، درگیری در آن پدید آمد، پس حکم اکنون چنین قرار گرفت که هیچکسی را از آنچه دستش در آن جلو قرار گرفته بدون ضرر باز ندارند، زمین موات آنست که در شهر و محدوده شهر قرار نگیرد، پس وقتی چنین زمینی را کسی آباد کرد، دست او بدون ضرر به آن سبقت نموده است، لذا حکمش این است که از آن نباید دستش کوتاه گردد، و همه روی زمین در حقیقت مانند مسجد و رباط است که بر مسافران وقف شده است و همه آن‌ها در آن شریک هستند، پس هرکسی که جلوتر در آن وارد شده است، از دیگری مستحق‌تر است، و معنی ملکیت در حق انسان این است که او به اعتبار استفاده از دیگران مستحق‌تر است.

زمین‌های عادی، برای آبادکننده هستند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «وَعَادِي الْأَرْضِ لِلَّهِ وَلِرَسُولِهِ، ثُمَّ هِيَ لَكُمْ مَنَى» «زمین‌های زمان عاد از آن خدا و رسول او ﷺ هستند، باز آن‌ها از طرف من مال شما می‌باشند». باید دانست که زمین عادی، آنست که اهلش هلاک شده باشند، و کسی که مدعی و مخاصم آن باشد، باقی نماند، تا ادعا داشته باشد که دست مورث او بر آن سبقت نموده است، پس اگر زمینی با این وصف باشد، ملکیت مردم از آن قطع شده ملک خاص خداوند می‌باشد، و حکم آن مانند حکم آن زمین‌هایی است که تا هنوز آباد نشده اند، همچنانکه ما قبلاً در معنی ملکیت ذکر کردیم.

منع کردن به جز برای خدا و رسول او برای کسی دیگر جایز نیست:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا حِمَى إِلَّا لِلَّهِ وَرَسُولِهِ» که «منع کردن به جز برای خدا و رسول او برای کسی دیگر نیست»، من می گویم: چون منع کردن یک فشار و تنگنایی است بر مردم و ظلم و ضرر رسانی است، از آن نهی گردید، و رسول خدا ﷺ از این جهت مستثنی گردید که خداوند ترازوی عدالت را به دست او داده است، و او را از اینکه بسوی امر ناجیزی دست درازی کند معصوم نگهداشته است، و ما قبلاً ذکر کردیم که اموری که مبنای آن‌ها بر گمان غالب باشد پیامبر از آن‌ها مستثنی قرار می گیرد، و اموری که مبنای آن‌ها بر تهذیب نفس و شبیه آن قرار گیرد، پس امر به آن‌ها لازم و نبی و غیر نبی در آن‌ها، برابر می باشند.

آبیاری از آب جاری:

رسول خدا ﷺ در باره سیل رود «مehزور» قضاوت فرمود، آبش تا شتالنگ نگهداری شود سپس از بالا به پایین گذاشته شود، و در داستان درگیری حضرت زبیر آمده است که «اسْقِ يَا زُبَيْرُ، ثُمَّ اخْسِ إِلَى الْجَدْرِ، ثُمَّ أَرْسِلِ الْمَاءَ إِلَى جَارِكَ» «آبیاری کن ای زبیر باز آب را نگهدار تا به جدر برسد، سپس آن را برای همسایهات رها کن».

من می گویم: اصل در این باره است که وقتی حقوق ترتیب واری، در اشیای مباح به مردم روی می آورند، واجب است در حد استفاده از هریکی به قدر نیاز، ترتیب مراعات گردد، زیرا اگر اقرب، مقدم قرار داده نشود، زور گوئی و ضرر رسانی پیش می آید، و اگر نخستیان به ترتیب استفاده کامل نبرند حق به دست نمی آید؛ پس بنابراین اصل، قضاوت شده است که آب در زمین نخست، تا حد شتالنگ نگهداری شود، و این نزدیک است به قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «إِلَى الْجَدْرِ» زیرا جدر اولین حدی است که آب به آن می رسد، و پیش از این زمین آب را در خود جذب می کند بدون از این که به بندی بخورد.

معدنی که آبش قطع نمی شود حق عموم مردم است:

رسول خدا ﷺ به ایض بن حمال مأربی، نمکساری را که در مأرب بود به صورت خالصه عنایت فرمود: چون به عرض رسانیده شد که آب دایمی را به او خالصه داده‌ای، آن را برگردانید. من می‌گویم: خالصه‌دادن معدن ظاهری که نیاز چندانی به کار نداشته باشد به یکی از مسلمانان ضرر رسانی به دیگران و در تنگنا قرار دادن آنهاست.

حکم لقطه:

رسول خدا ﷺ نسبت به لقطه سؤال شد، فرمود: «اعْرِفْ عِفَاصَهَا وَوِكَاءَهَا، ثُمَّ عَرِّفْهَا سَنَةً، فَإِنْ جَاءَ صَاحِبُهَا، وَإِلَّا فَشَأْنُكَ بِهَا، قَالَ: فَضَالَةُ الْغَنَمِ؟ قَالَ: هِيَ لَكَ أَوْ لِأَخِيكَ أَوْ لِلذَّبِّ، قَالَ: فَضَالَةُ الْإِبِلِ؟ قَالَ: مَالِكٌ وَلَهَا مَعَهَا حِذَاؤُهَا وَسِقَاؤُهَا تَرِدُ الْمَاءَ وَتَأْكُلُ الشَّجَرَ حَتَّى يَلْقَاهَا رَبُّهَا» که «ظرف و دهانه آن را شناسایی نموده تا یک سال آن را به مردم تعریف کن اگر مالکش گیر آمد چه بهتر، و اگر نه آن را مورد استفاده قرار بده، سایل گفت: گوسفند گم شده چطور است؟ فرمود: آن مال تو یا مال برادرت یا مال گرگ است، او عرض کرد: شتر گم شده؟ فرمود: چه کار داری با آن، آن آب و کفش دارد، سر موعد بر آب وارد می‌شود و در بیابان می‌چرد، تا مالکش با آن برخورد نماید».

حضرت جابر ؓ فرمود: رسول خدا ﷺ در چیزهای پیش پا افتاده مانند چوب و تازیانه، ریسمان و امثال آنها که گم شده باشند به کسی که آنها را برداشته اجازه استفاده را داده است. من می‌گویم: باید دانست که حکم لقطه از آن قاعده کلی که ما ذکرش کردیم مستنبط می‌گردد، و آن عبارت است از این که اگر مالک به آن نیازی ندارد، و بعد از گم شدن به دنبال آن نمی‌گردد و تلاشش نمی‌کند، پس آن چیزی کم و پیش پا افتاده به حساب می‌آید، لذا اگر گمان برود که مالک دنبالش نمی‌گردد، جایز است که بر آن تملک نمود، زیرا آن جزو مال خدا و مباح قرار می‌گیرد، ولی اگر آن ارزشی دارد که مالک به دنبالش می‌گردد، واجب است که موافق به عادت، از آن تعریف گردد، تا جایی که گمان برسد که بعد از این مالکش بدنبال آن نمی‌گردد، مستحب است که گوسفند گم شده را برداری؛ زیرا اگر برداشته نشود ضایع می‌گردد، ولی برداشتن امثال شتر مکروه است.

مبادله:

باید دانست که در هر مبادله به چند چیز نیاز هست، عاقدین، و عوضین، و آن چیزی که به گمان ظاهر هردو عاقد به مبادله راضی هستند، و آن چیزی که نزاع را قطع و عقد را بر آن‌ها لازم می‌گرداند.

شروط العاقدین:

شرط است که هردو عاقد آزاد، عاقل، به نفع و ضرر آشنا و معامله را با بصیرت و تثبیت انجام داده باشند... و در عوضین شرط است که هردو عوض مالی باشند که بتوان از آن استفاده نمود و در آن رغبت کرد و به آن بخیلی ورزید، مباح نباشد، و چنین نباشد که فایده معتدبه، به آن متعلق نباشد و اگر نه از جمع آن‌هاست که خداوند برای آفرینش قاعده مشروعی مقرر نکرده و معامله زدن به آن بی سود است یا فایده ضمنی دارد که به ظاهر یادآوری نیست، و این یکی از مفاسد است؛ زیرا مالک در تردد است که به خواسته خود نرسیده است، پس روی خسارت خاموش می‌ماند، یا بناحق با مردم در گیر می‌شود. اما آنچه رضامندی دو عاقد به آن وابسته است این است که، امر روشن و واضح باشد که در حضور مردم روی آن داد و ستد انجام گیرد، و کسی نتواند در آن حیف و میل نماید، مگر این که علیه او حجت قایم می‌گردد، واضح‌ترین چیز در این باره عبارت زبانی است؛ سپس داد و ستد بگونه‌ای که شک و شبهه‌ای باقی نماند.

خيار المتبايعين:

رسول خدا ﷺ فرمود: «الْمُتَبَايعَانِ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا بِالْخِيَارِ عَلَى صَاحِبِهِ مَا لَمْ يَنْفَرَقَا إِلَّا بَيْعُ الْخِيَارِ» «هریکی از متبايعین علیه آن دیگر اختیار دارد تا از هم جدا نشده اند، مگر در صورت بيع بالخبار». من می‌گویم: باید دانست که لازم است چنین امر قاطعی باشد تا حق هر یکی را از دیگری ممتاز کند، و اختیار به هم زدن معامله را، برطرف سازد، زیرا اگر چنین

چیزی نباشد هریکی به دیگری می‌تواند ضرر وارد کند، و هریکی از تصرف در آنچه در دست دارد باز می‌ماند از ترس این که شاید معامله بهم بخورد.

در اینجا یک چیز دیگری نیز وجود دارد، و آن همان لفظی است که رضایت دو طرف نسبت به عقد و عزم آن‌ها را تعبیر نماید، و جایز نیست که این امر قاطع قرار گیرد، زیرا امثال این الفاظ در رام کردن و تساوی به کار گرفته می‌شوند؛ زیرا ممکن نیست که یکدیگر را رام کنند، مگر بر همین مقدار جزم داشته باشند، و نیز زبان عموم مردم در امثال این، انعکاس رغبت قلبی اوست، و فرق بین یک لفظ با لفظ دیگری حرج بزرگی در بر دارد، و همچنین است تعاطی، زیرا برای هریکی لازم است آنچه را می‌خواهد به نیت خرید بردارد تا آن را ببیند، و رویش ببندیشد، و فرق در میان دو برداشتن آسان نیست، و جایز نیست که قاطع، چنین چیزی باشد که ظاهر نگردد، و نه این که مدت طولانی یا بیش از یک روز باشد، زیرا بسیاری کالا خواسته می‌شود تا در همان روز مورد استفاده قرار گیرد، پس واجب است که این امر قاطع با تفرق از مجلس عقد، انجام گیرد، زیرا عادت بر این است که عاقدین برای انعقاد عقد یکجا جمع می‌شوند و بعد از اتمام آن، از کنار هم جدا می‌شوند.

و اگر طبقات مردم را از عرب و عجم بررسی کنید، اکثر را خواهید دید که برگشت دادن کالا را بعد از تفرق ظلم و ستمی می‌پندارند، اما قبل از آن خیر، مگر این که فطرت یکی سالم نباشد، همچنین شرایع الهی بر آن چیزهایی نازل می‌گردند که نفوس عامه مردم آن‌ها را به اولین بار بپذیرند، چون بعضی مردم به نیت این که در معامله استفاده کرده اند به پنهانی از جلسه عقد یوآشی بیرون می‌روند و این را ناپسند می‌دانند که معامله فسخ گردد، و در این، معامله بر عکس می‌شود. رسول خدا ﷺ به شدت از آن نهی فرمود: «وَلَا يَحِلُّ لَهُ أَنْ يُفَارِقَ صَاحِبَهُ خَشْيَةً أَنْ يَسْتَقِيلَهُ» که «حلال نیست برای معامله گر که از طرف به این نیت، جدا شود که نه شاید معامله را فسخ نماید»، پس وظیفه آن‌ها این است که برجا بمانند و در جلوی یکدیگر از هم جدا شوند.

تنظیم مکاسب:

باید دانست که هرگاه ده هزار نفر در یک شهری کنار هم جمع باشند، پس سیاست مدینه نسبت به کسب و کار آن‌ها بحث و بررسی می‌کند؛ زیرا اگر بیشتر آن‌ها به صنعت و سیاست شهر پردازند و کمترشان به کشاورزی و دامداری مشغول قرار گیرند، وضع آن‌ها در دنیا از بین می‌رود، و اگر به شیره‌کشی شراب پردازند یا به بت‌تراشی مشغول باشند، این تشویق و ترغیبی می‌باشد در به کار گرفتن آن چیزها به وجه معروفی که در میان آن‌ها به وجه معروفی که حکمت متقاضی آنست توزیع می‌گردند، و دست مردم از کسب‌های قبیح باز داشته شود وضع آن‌ها خوب خواهد شد.

کسب‌هایی که به صلاح عموم ضرر دارند:

همچنین از مفاسد شهر است که بزرگان مردم در ریز بینی‌های زیور آلات، لباس، ساختمان، غذاها، زیبایی زنان و امثال آن‌ها بیش از اتفاقات ضروری که مردم از آن‌ها چاره‌ای ندارند، رغبت نمایند، و عرب و عجم بر آن‌ها دستجمعی روی بیاورند؛ پس مردم با تصرف در امور طبیعی آن‌ها را کسب نمایند، تا به خواهشات نفسانی خویش برسند، پس ملتی به نشان دادن غنا، رقص، و حرکات عجیب، مناسب و لذیذی به کنیزها می‌پردازند، عده‌ای دیگر به پدید آوردن رنگ‌های گوناگون، عکاسی حیوانات و درخت‌های عجیب، و نقاشی نادر و نایابی می‌پردازند، گروهی دیگر کاریگری‌های بدیعی در طلاها و جواهرات با ارزش به کار می‌برند، قومی به ساختن ساختمان‌های چند طبقه و تزئین آن‌ها می‌پردازند؛ پس وقتی عده زیادی از آن‌ها به اینگونه کسب و کار پردازند، امثال آن‌ها را از قبیل زراعت و تجارت مهمل خواهند گذاشت، و اگر بزرگان و مهتران قوم روی اینگونه کسب‌ها مال صرف کنند امثال آن‌ها از قبیل مصالح شهر را فرو خواهند گذاشت، در نتیجه دنیا بر کسانی که به کسب‌های ضروری اشتغال دارند مانند کشاورزان، تاجران و صنعتگران به مقرر کردن مالیات و خراج تنگ درمی‌آیند، این ضرری است به این شهر که از عضوی به عضوی منتقل شده همه را فرا می‌گیرد، چنان در آن‌ها سرایت می‌کند که مرض سگ‌هار در بدن نیش خورده سرایت می‌کند.

این توضیح ضرر یافتن آن‌ها در دنیا است؛ اما ضرر دیدن آن‌ها از نظر خروج ایشان به سوی کمال اخروی، چیز روشنی است که نیاز به بیان ندارد، همچنین این مرض بر شهرهای عجم تسلط نمود؛ پس خداوند در قلب پیامبرش ﷺ القا نمود که این مرض را با ریشه کن کردن اصلش، معالجه نماید، پس رسول خدا ﷺ به طرف گمانگاه‌های غالب آن‌ها مانند، قینات، حریر، قس، فروش طلا به طلا متفاضلاً به اعتبار ساخت و نقاشی یا عیارهای مختلف و غیره نگاه کرد و بررسی نموده و نهی کرد.

معاملاتی که از آن نهی شده

قمار؛ حرام و باطل است:

باید دانست که قمار حرام و باطل است؛ زیرا عبارت است از ربودن مال مردم بنابر اتباع از جهل، حرص، آرزوی باطل و سوارشدن بر غرری که بر این شرط وامی دارد، و هیچگونه دخلی در تمدن و همکاری ندارد، پس اگر خسارت دیده خاموش می‌باشد خاموشیش روی خشم و خسارت است، و اگر درگیر باشد درگیری او بر کاری که خودش شخصاً به آن مرتکب شده، و عمداً در آن غوطه خورده است می‌باشد، برنده به آن لذت می‌برد، و برد کم، مردم را به سوی برد زیادی، وامی دارد، و حرص او را نمی‌گذارد که از آن دستبردار باشد، دیری نمی‌گذرد که خسارت بر او وارد می‌شود، و اگر کسی به این عادت کند، آن منجر می‌شود که اموال زیادی از بین برود و درگیری طولانی، فرو گذاشت از اتفاقات مطلوب و روی گردانی از تعاون و همکاری که تمدن به آن وابسته است پدید آید، مشاهده روزمره این امور، از خبررسانی کافی است، آیا در اهل قمار غیر از آنچه ذکر کردیم مشاهده شده است.

ربا حرام و باطل است:

همچنین ربا که عبارت است از پرداخت و بهتر از آنچه گرفته است، حرام و باطل است؛ زیرا بیشتر کسانی که بدین شکل وام می‌گیرند گدایان مجبور اند، دست بیشترشان نمی‌رسد

تا وام‌ها را سر موعد ادا کنند، پس سود آن، چند در چند اضافه می‌گردد که رهایی از آن، هیچ‌وقت امکان نخواهد داشت، و آن سبب درگیری بزرگ و نزاع شدیدی قرار می‌گیرد، هرگاه رواج یابد که بدین شکل از اموال استفاده ببرد، دست از زراعت و صنعت که اصول مکاسب می‌باشند برمی‌دارد.

هیچ عقدی نیست که بی‌پروایی و درگیری نسبت به ربا در آن بیشتر باشد، و این دو تا کسب نشه‌آور و برضد اصل آن مکاسبی هستند که خداوند برای بندگان مشروع گردانیده است، و در این دو کسب قباحت و درگیری است، و در اینگونه امور، اختیار به دست شارع می‌باشد که یا برای آن‌ها حدی در نظر بگیرد که در کمتر از آن اجازه بدهد و از بیشتر جلوگیری کند، یا کلاً از آن باز دارد.

قمار و ربا در میان مردم عرب رواج داشتند، و در اثر آن‌ها درگیری‌های بزرگ و جنگ‌های لا متناهی پدید آمد، مقدار کم از آن‌ها، منجر به اضافه و بسیار می‌شد، پس راه و چاره بهتری از این نبود که با توجه به قبح و فسادى که در آن‌ها وجود دارد، کلاً از آن‌ها ممانعت به عمل آید.

باید دانست که ربا بر دو قسم است، حقیقی و تحمیلی؛

اما ربای حقیقی در وام‌هاست، و ما ذکر کردیم که در آن قلب موضوع معاملات، وجود دارد، و مردم زمان جاهلیت در آن، به شدیدترین وجهی، سرگرم بودند، و در اثر آن جنگ‌های بزرگی، گسترش یافت، و قلیل آن منجر به کثیر شد، پس واجب شد که دروازه آن کلاً مسدود گردد، لذا در حق آن در قرآن آنچه نازل‌شدنی بود نازل گردید.

دوم است ربای فضل: و اصل در آن، حدیث مستفیضی است که آن حضرت ﷺ فرمود: «الذَّهَبُ بِالذَّهَبِ، وَالْفِضَّةُ بِالْفِضَّةِ، وَالْبُرُّ بِالْبُرِّ، وَالشَّعِيرُ بِالشَّعِيرِ، وَالتَّمْرُ بِالتَّمْرِ، وَالْمِلْحُ بِالْمِلْحِ، مِثْلًا بِمِثْلٍ، سَوَاءٌ بِسَوَاءٍ، يَدًّا بِيَدٍ، فَإِذَا اخْتَلَفَتْ هَذِهِ الْأَصْنَافُ، فَيَبْعُوا كَيْفَ شِئْتُمْ إِذَا كَانَ يَدًّا بِيَدٍ» «طلا به طلا، نقره به نقره، گندم به گندم، جو به جو، خرما به

خرما و نمک به نمک، مانند همدیگر برابر، برابر و دست به دست بفروشید، و اگر این صنف‌ها باهم مختلف شدند به شرط دست به دست به هر شکلی که می‌خواهید بفروشید». این را بنابه تغلیظ و تشبیه به ربای حقیقی، ربا می‌گویند، همچنانکه رسول خدا ﷺ فرمود: «المنجم کاهن» که «ستاره‌شناس کاهن است»، از اینجا معنی آن حدیث مفهوم می‌گردد که رسول خدا ﷺ فرمود: «ولا ربا إلا فی النسئة» که «ربا جز در نسیئه ربایی نیست»؛ سپس استعمال ربا در این معنی زیاد به کار رفت، تا این که حقیقت شرعی قرار گرفت، والله أعلم.

راز تحریم ربا:

راز تحریم ربا این است که خداوند رفاهیت بالغه را مکروه قرار داده است، مانند ابریشم، ارتفاعاتی که مردم را در تلاش دنیا شدیداً سرگرم قرار می‌دهند، مانند ظروف طلا و نقره، زیور آلات، مانند النگو، پازیب و گلوبند، ریزین در زندگی؛ زیرا این برگشت به أسفل السافلین و تغییر جهت فکر، به رنگ‌های تاریکی است، حقیقة الرفاهية تلاش جید از هر ارتفاع و اعراض از ردی است، و رفاهیت نهایی آنست که جید و ردی از جنس واحد را باید در نظر گرفت.

اسرار ربا:

تفصیل آن از این قرار است که در تعیش و زندگی، ضروری است که از یک گونه روزی استفاده نمود، و به یک نقد تمسک جست، و نیاز به همه انواع روزی‌ها و احتیاج به نقود یکی است، و مبادله یکی به قسم دیگری از اصول ارتفاعات می‌باشد که برای همه مردم لازم و ضروری است، و نیازی به تبدیل چیزی به چیزی دیگر که کافی است، وجود ندارد؛ اما با وجود این، اختلاف طبایع و مزاج‌ها مراتب زندگی را متفاوت بار می‌آورد، چنانکه

خداوند می‌فرماید: ﴿لَخُنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا^۱ وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِّيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سُخْرِيًّا﴾^(۱).

«ما وسایل زندگی را در میان آنان در زندگی این جهان توزیع کردیم، و مراتب بعضی را بر بعضی دیگر برگزیدیم، تا بعضی، بعضی را به باد مسخره بگیرند»، لذا بعضی، کسانی هستند که برنج و گندم می‌خورند و بعضی دیگر جو و ذرت می‌خورند، و بعضی زیورآلات نقره می‌پوشند.

اما تمیز مردم از همدیگر به اعتبار برنج و گندم و اعتبار برتری بعضی بر بعضی و همچنین اعتبار صنعت‌های دقیق در طلا و طبقات عیار آن‌ها، از عادات مسرفان و عجمی‌هاست، توجه به سوی این چیزها تعمق در دنیاست، پس مصلحت، حکم می‌کند که این باب، مسدود گردد، فقها فهمیدند که ربای حرام در غیر از چیزهای ششگانه که در نص آمده اند جاری می‌شود و حکم از آن‌ها تجاوز نموده به ملحقات آن‌ها نیز می‌رسد، سپس در علت آن باهم اختلاف نظر داشتند.

ربا در دو نقد ثمن و در روزی‌های ذخیره‌شده می‌آید:

موافق‌تر به قوانین شرع، این است که علت در دو تا نقد، ثمنیت باشد و این علت، به همین دو تا، مختص گردد، و در بقیه چهار چیز دیگر، علت آن قوتی باشد که بتوان آن را ذخیره قرار داد، و نمی‌توان بقیه مصالح را بر نمک قیاس کرد؛ زیرا آن مقدار نیازی که دیگر به نمک دارد به بقیه مصالح، ندارد، بلکه به یک دهم آن هم آن نیاز را ندارد، پس نمک جزو قوت و روزی می‌باشد بلکه به جای خود قوت است، اما مصالح دیگر خیر، و ما فقط به این خاطر به این قایل شدیم که شرع ثمنیت را در بسیاری از احکام مانند تقابض از دو طرف در مجلس، در نظر گرفته است، و ثانیاً حدیث به لفظ طعام وارد شده است، و در عرف طعام به دو معنی به کار گرفته می‌شود، یکی گندم که در اینجا مراد آن نیست، دوم قوت ذخیره

(۱) - سورة زخرف، آیه ۳۲.

شده، و از اینجاست که آن قسیمی برای فاکهه و مصالح قرار گرفته است، و تقابض در مجلس به دو معنی لازم قرار گرفت:

یکی آن که نیاز به طعام و نقد از شدیدترین نیازها و بیشتر اتفاق می افتد، و استفاده به این دو چیز بدون از بین رفتن و خرج شدن آنها، امکان ندارد، و بسا اوقات به هنگام تصرف و قبض بر آنها، درگیری پیش می آید، حالانکه عوض از بین رفته و فنا شده است، و این بدترین درگیری می باشد، لذا واجب شد که این در، مسدود باشد، بدینگونه که بدون تقابض، دو طرف از هم جدا نشوند، و به هنگام جدا شدن چیزی در میان باقی نماند، شرع مقدس اسلام همین علت را در نهی از بیع الطعام قبل القبض، نیز معتبر قرار داد، چنانکه در باره خواستن طلا به نقره فرمود: «مَا لَمْ تَتَفَرَّقَا وَبَيْنَكُمَا شَيْءٌ».

دوم این که وقتی از یک طرف نقد باشد و از طرف دیگر طعام و غیره باشد، پس نقد یگانه وسیله دریافت آن چیزها می باشد، همچنانکه نقدیتش تقاضا دارد، پس سزاوار است آن، قبل از آن چیز پرداخت شود، و اگر در هر دو جانب نقد یا طعام وجود دارد، پس دستور به بذل هر کدام قبل از آن دیگر، زور روی است، و اگر هر دو باهم پرداخت نشوند و به مدت بعد بمانند، این بیع الکالی بالکالی به حساب می آید، و بسا اوقات یکی با پرداخت جلوتر، بخیلی می ورزد، لذا مقتضای عدالت این است که اختلاف از میان برداشته شود، و به هر دو دستور داده شود تا قبل از جدا شدن عوض ها را به یکدیگر تحویل دهند، طعام و نقد از آن جهت اختصاص یافتند که اصل و ریشه مال هستند و بیشتر دست به دست می چرخند، و استفاده از آنها بدون از خرج کردنش متحقق نمی گردد. بنابراین، در جدایی پس از معامله بدون قبض دو طرف، حرج عظیمی وجود دارد و سر به درگیری و نزاع درمی آورد، و جلوگیری از این دو تا، از تدقیق در معامله باز می دارد.

باید دانست که هدف از بیان حکم، این است که این رسم، مروج نگردد و مردم به این کسب، عادت نگیرند، نه این که هیچ چیزی از این ها اصلاً انجام نگیرد. بنابراین، رسول خدا

ﷺ به حضرت بلال فرمود: «بِعِ التَّمْرَ بَيْعٍ آخَرَ، ثُمَّ اشْتَرِ بِهِ» که «خرما را به جای فروش به خرما، به چیز دیگری بفروش، و باز با آن چیز خرما بخر».

معاملاتی که مشتمل بر معنی قمار می‌باشند:

باید دانست که برخی از معاملات به گونه‌ای است که در آن‌ها معنی قمار جاری می‌باشد، و اهل جاهلیت اینگونه معاملات را با همدیگر انجام می‌دادند، لذا رسول خدا ﷺ از آن‌ها نهی فرمود.

از آنجمله است: مزابنه، و آن اینست که کسی میوه درخت خرما را بر سر درخت، به مقدار خرمای خشک بفروشد.

از آنجمله است محافله: که کشت را مثلاً به صد کیلو گندم بفروشد؛ در عرایا به صورت تخمین در کمتر از پنج وسق اجازه داده اند؛ زیرا معروف است که آنان با این مقدار، قمار را در نظر نمی‌گرفتند، بلکه هدف‌شان خوردن خرمای تازه بود، پنج وسق مقدار زکات است، و آن مقداری است که اهل خانواده به آن تفکله و تازه‌خوری می‌کنند.

از آنجمله است: فروختن خرمن که مقدار کیلش معلوم نباشد با چند کیل مشخص از خرما.

از آنجمله است ملامسه که با دست زدن یکی به پارچه دیگری معامله بسته شود.

از آنجمله است منابذه که مردی پارچه‌اش را به نیت فروش پیش کسی بیندازد، و آن معامله‌ای به حساب بیاید.

از آنجمله است بیع حصاة که با انداختن سنگی روی کالای، معامله تمام تلقی بشود.

پس اینگونه معاملات، قمار در بر دارند، و موضوع معامله در آن‌ها برعکس می‌باشد، زیرا هدف از معامله این است که مردم با فکر و اندیشه، چیزی را بخرد یا بفروشد که در این‌ها فرصتی به ملاحظه و فکر و اندیشه نمی‌رسد.

و نیز از بیع «عربان» نهی شده است و آن عبارت است از این که مبلغ پول نقداً به صورت بیعانه بدهد که اگر در میان آنان معامله انجام گرفت این پول از قیمت جنس محسوب شود و

اگر معامله انجام نگیرد پول مال صاحب کالا است که به صورت فسخ معامله از متقاضی مجاناً رفت، و در آن معنی قمار وجود دارد.

رسول خدا ﷺ از خرید خرماى خشک به تازه سؤال گردید، فرمود: «أَيْنَقِصْ إِذَا يَبَسَ؟ فَقَالَ: نَعَمْ، فَنِهَاهُ عَنْ ذَلِكَ» که «وقتی که این خرماى تازه خشک بشود کم میشود؟ سایل گفت: آری، پس از آن نهی فرمود» من میگویم: این از آنجاست که یکی از وجوه قمار است. و نیز در آن احتمال ربای فضل وجود دارد، زیرا معتبر حالت تمام شدن چیز است. رسول خدا ﷺ در باره گلوبندی که مهره و طلا داشت فرمود: «لَا تُبَاْعُ حَتَّى تُفْصَلَ» که «تا طلا از مهرها جدا نشده، نباید بفروش برسد». من می گویم: این نیز یکی از وجوه قمار است، و مظنه این است که یکی فریب خورده و بر خسارت خویش، از شرم خاموش باشد، یا بدون حق، در گیر باشد.

مکروه بودن معامله بر چند معنی دایر است:

باید دانست که پیامبر ﷺ در میان ملت عرب مبعوث شد، آنان باهم معامله و خرید و فروشی داشتند، پس خداوند کراهیت بعض و جواز بعضی را به آن حضرت ﷺ وحی فرمود: و کراهیت بر چند معنی دایر است، یکی از آنها این که چیزی به وسیله گناه، کسب گردد، یا استفاده مورد نظر از آن، گناهی باشد، مانند شراب، بت و طنبوره، پس اگر رسم به خرید و فروش آنها رواج یابد، این بالا بردن شان آنها خواهد شد، و مردم به انجام آنها وادار شده به آنها نزدیک می گردند، و در تحریم خرید و فروش و نگهداری آنها، از بین بردن آنها و وادار کردن مردم بر ترک آنهاست.

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ حَرَّمَ بَيْعَ الْخَمْرِ وَالْمَيْتَةِ وَالْخَنْزِيرِ وَالْأَصْنَامِ» که «خداوند و رسول او خرید و فروش شراب، مردار، خوک و بت را حرام قرار داده اند».

هرگاه خداوند چیزی را حرام کند قیمت آن را نیز حرام می کند:

و نیز فرمود: «إِنَّ اللَّهَ إِذَا حَرَّمَ شَيْئًا حَرَّمَ ثَمَنَهُ» «هرگاه خداوند چیزی را حرام قرار بدهد بهای آن را نیز حرام قرار می‌دهد»، یعنی وقتی راه استفاده به چیزی متعین گردد، مانند شراب که برای نوشیدن گرفته می‌شود و بت که برای عبادت تهیه می‌شود، پس خداوند آن‌ها را حرام کند حکمت خداوند، بر آن می‌شود که خرید و فروش آن‌ها نیز حرام قرار گیرد.

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَهْرُ الْبَغِيِّ خَيْثٌ» یعنی «اجرت عمل زنا خبیث است» و از شیرینی گرفتن کاهن و سرودخوانی، نهی فرمود.

مالی که به وسیله گناه به دست بیاید حلال نیست:

من می‌گویم: مالی که به وسیله آمیزش گناه به دست بیاید به دو وجه حلال نیست: یکی آن که حرام قراردادن آن و ترک استفاده از آن، زجری از آن معصیت قرار می‌گیرد، و ترویج رسم این معامله، موجب کشش فساد و وادارکننده به آنست.

دوم این که ثمن در ذهن و دانش مردم از مبیع به دست می‌آید، پس در ملأعلی ثمن وجود تشبیهی، از مبیع می‌باشد، و همچنین اجرت شبیه عمل است پس خبثت در عمل آنان، به آن منجر می‌گردد، پس این صورت علمی، در نفوس مردم اثر می‌گذارد.

رسول خدا ﷺ در باره خمر، پنج کس را لعنت فرموده است: شیره گیر، دستوردهنده به شیره گیری، نوشنده، حامل و کسی که برای او حمل بشود.

کمک به گناه نیز گناه است:

من می‌گویم: کمک کردن به گناه و ترویج آن و نزدیک گردانیدن مردم به آن، گناه و ایجاد فساد در زمین است، از آنجمله این که آمیزش به نجاست مانند مردار، خون، مدفوع حیوانات و مدفوع انسان شنیع و بد است که به آن شباهتی به شیاطین حاصل می‌شود، نظافت و دوری از نجاسات از آن اصولی است که رسول خدا به خاطر اقامه آن‌ها مبعوث شده است، و نیز شباهتی با فرشتگان است که خداوند کسانی را که پاکیزگی اختیار کنند، دوست می‌دارد.

نهی از بعضی معامله و مکاسب:

چون از مباح قراردادادن برخی آمیزش، چاره‌ای نبود؛ زیرا مسدود کردن در آن، به کلی حرج و تنگنای در بر داشت، واجب گردید که از به کارگیری و تجارت در آن جلوگیری بشود، و در حکم نجاست است رفت که از آن سرافکنندگی پیش می‌آید، مانند: جفت‌گیری حیوان نر با ماده. بنابراین، خرید و فروش مردار حرام قرار گرفت، و از کسب حجامت نهی گردید، و در هنگام ضرورت فرمود: «أَطْعِمَهُ نَاضِحًا» که «آن را به خورد شتر آبکشت بده»، و همچنین از اجرت جفت‌گیری با زن، نهی شد، و در بعضی روایات به جای «عسب الفحل»، «ضراب الجمل» آمده است، و در کرامت که بدون شرط چیزی به مالک حیوان نر داده شود رخصت داد.

از آنجمله است: این که بنابر ابهام در عوضین، درگیری، بین متعاقدين کوتاه نگردد، یا عقد به صورت بیعة فی بیعتین پیش آید که از دو عقد یکی مورد نظر باشد، یا رضامندی بدون مشاهده مبیع متحقق نگردد، و مشتری آن را مشاهده نکرده باشد، یا در معامله شرطی وجود داشته باشد که سپس به آن احتجاج نمایند.

رسول خدا ﷺ از بیع مضامین و ملاقیح نهی فرمود: مضامین عبارت است از فروخت آنچه در پشت پدر و ملاقیح آنچه در شکم مادر است، و همچنین از فروخت «جبل الحبله» یعنی آن بچه‌ای که از این بچه که در شکم مادر است بزاید، و از بیع نسیه به نسیه و از دو فروشی در یک عقد نهی فرموده است، یعنی قیمت آن نقداً هزار و به نسیه دو هزار باشد، زیرا به هنگام عقد یک قیمت مشخص نمی‌گردد، و بعضی گفته اند: این که بگوید: این را به من به این قیمت بفروش به شرطی که فلان چیز را با این قیمت هم به من بفروشی، و این شرطی است که بعداً شرط‌کننده به آن احتجاج می‌کند و درگیری پدید می‌آید. از آنجمله این که جنس را بفروشد به این شرط که اگر مشتری بعداً آن را فروخت به جز با فروشنده به کسی دیگر نفروشد، حضرت عمر رضی الله عنه فرمود: «لَا تَحِلُّ لَكَ فِيهَا شَرْطٌ لِأَحَدٍ» که «هرگاه برای یکی در آن، شرطی وجود داشت حلال نیست».

رسول خدا ﷺ از استثنا بدون تعیین، ممانعت فرمود، مانند این که بفروشد ده کیلو مگر چیزی، زیرا در این جهالتی وجود دارد که منجر به درگیری و نزاع می‌باشد، هر جهالت که مفسد نیست، زیرا بسیاری امور در معاملات مهمل گذاشته می‌شوند، و در شرط فراگیری ضرر زیادی هست، البته مفسد آنست که منجر به نزاع و درگیری باشد.

از آنجمله این که هدف از این معامله، معامله دیگری باشد که آن را در ضمن این با همراه یا این انتظار داشته باشد؛ زیرا در این صورت اگر خواسته او برآورده شود حق ندارد مطالبه بکند و نه خاموش بماند، و این سبب قرار می‌گیرد که به ناحق، به نزاع و خصومت پردازد، و به راه فیصله کنی دست نمی‌یابد.

بیع و سلف حلال نیست:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لا یحل بیع وسلف ولا شرطان فی بیع» یعنی «بیع و سلف و دو شرط در بیع حلال نیست»، مانند این که بگوید: من این را به تو فروختم، به شرطی که تو به من این مبلغ قرض بدهی، و معنی دو شرط در بیع این است که حقوق بیع را شرط قرار داده چیزی خارج از آن نیز شرط قرار دهد، مانند این که این مقدار چیز به او بده کند، یا پیش فلان کس برای او سفارشی بکند، یا این که اگر او نیاز به فروختن این پیدا کرد آن را به جز به فروشنده به کسی دیگر نفروشد، و امثال آن، پس این‌ها دو شرط در یک معامله می‌باشند.

از آنجمله اینکه تحویل دادن مبیع به اختیار فروشنده نباشد، مانند این که مبیع در دسترس بایع نباشد، بلکه آن حقی است که او بر دیگری دارد، یا آن چنان چیزی است که بدون شکایت و پرونده کشی نمی‌تواند به آن دست بیابد، یا به زحمت و کوشش یا دریافت از آن کسی و غیره به دست می‌آید؛ زیرا این مظنه این است که قضیه در قضیه‌ای باشد یا غرور و تخیب پیش آید، و هر آنچه پیش تو نباشد پس تو مطمئن نیستی که آن به دست تو بدون زحمت و کوشش برسد، بسا اوقات مشتری خواهان تحویل گرفتن می‌شود، و پیش فروشنده نیست تا آن را تحویل دهد، پس این به دنبال آنکسی می‌رود که حق بر گردن اوست، یا

می‌رود تا از بیابان آن را شکار کند، یا آن را از بازار خریده بیاورد، یا از دوست و رفیقی می‌خواهد تا به او هبه و بخشش کند، و این بدترین درگیری است.

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا تَبِعْ مَا لَيْسَ عِنْدَكَ» «ن فروش آنچه را که پیش تو نیست». و نیز آن حضرت ﷺ از بیع غرر نهی فرمود، و آن عبارت است از این که به وجود و یا عدم چیزی یقین نداشته باشد.

طعام باید پس از وصول، به فروش برسد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ ابْتِاعَ طَعَامًا فَلَا يَبِيعُهُ حَتَّى يَسْتَوْفِيَهُ» «کسی که طعامی را می‌خرد آن را تا تحویل نگرفته است نفروشد»، برخی گفته است: این حکم مختص به طعام است؛ زیرا از نظر و معامله بیشتر مورد توجه است، و استفاده از آن بدون از بین رفتنش ممکن نیست، پس وقتی آن را تحویل نگرفته باشد امکان دارد فروشنده در آن تصرف کرده باشد، پس این قضیه در قضیه خواهد شد، برخی دیگر فرموده اند که: این حکم در منقولات است، زیرا مظنه تغییر و تعیب اند، لذا از آن خصومت و درگیری پدید می‌آید، حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه فرموده است: «وَلَا أَحْسِبُ كُلَّ شَيْءٍ إِلَّا مِثْلَهُ» «فکر نمی‌کنم، مگر این که هر چیز مانند آنست»، و این بر آن علتی که ذکر کردیم بهتر می‌تواند قیاس کرده شود.

فروختن میوه بعد از پخته شدن:

بعضی از آن‌ها آنست که مظنه آن مناقشاتی بود که در زمان آن حضرت ﷺ پیش آمده بودند و او پی برده بود که آن سزاوار است که درگیری و مناقشه به دنبال داشته باشد، چنانکه زید بن ثابت رضی الله عنه فرمود که: آنان به آفاتی که به میوه‌ها می‌رسید، استدلال نموده می‌گفتند: «أَصَابَهَا قَشَامُ دِمَانٍ» «قشام دمان به آن رسیده است» پس رسول خدا ﷺ از فروختن میوه قبل از پخته شدن، منع فرمود، مگر در صورتی که شرط بشود که فوراً قطع بگردد، و همچنین از فروختن خوشه پیش از سفید شدن و مأمون بودنش نهی فرمود، و گفت: «أَرَأَيْتَ إِذَا مَنَعَ اللَّهُ الثَّمَرَ، فَبِمَ يَأْخُذُ أَحَدُكُمْ مَالَ أَخِيهِ» یعنی این غرری است، زیرا خطر دارد که از بین

برود، و معقود علیه به دست نیاید و قیمت بر ذمه اش لازم گردد، و همچنین حکم در بیع سنین.

جلوگیری از استقبال کاروان‌ها برای بیع:

یکی آن که باعث بدنظمی شهر و ضرری برای مردم باشد، پس لازم است که نباید به آن توجه بشود، بلکه از آن باز دارد، رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا تَلَقُّوا الرُّكْبَانَ لِلْبَيْعِ وَلَا يَبِيعُ بَعْضُكُمْ عَلَى بَيْعِ بَعْضٍ وَلَا يَسْمُ الرَّجُلُ عَلَى سَوْمِ أَخِيهِ وَلَا تَنَاجَشُوا وَلَا يَبِيعُ حَاضِرٌ لِبَادٍ» «به استقبال کاروان‌ها نروید، و کسی برای دیگری نفروشد، و کسی بر معامله دیگری معامله نکند، و برای برانگیختن مردم اعلام معامله نکند، و شهری برای بیابان‌نشین نفروشد». من می‌گویم: استقبال کاروان‌ها، عبارت است از این که کاروانی با اموال تجارت بیاید و مردی قبل از ورود آن‌ها به شهر و آشناسدن به نرخ با آنان برخورد نموده اجناس را از آن‌ها با قیمت کمتری بخرد، این مظنه ضرر به فروشنده است؛ زیرا اگر به شهر وارد می‌شد کالای خود را به قیمت بیشتری می‌فروخت. بنابراین، پس از اطلاق به ضرر، اختیار داده می‌شود، و نیز ضرری است به عموم مردم؛ زیرا در این اموال تجارت حق عامه مردم وابسته است، مصلحت کشور متقاضی آنست که نیازمندتر، حق تقدم را داشته باشد، پس اگر همه در نیازمندی باهم برابر هستند، بین آنان مساوات برقرار بشود، یا این که میان آنان قرعه‌کشی بشود؛ پس یکی با رفتن به استقبال کاروان ظلم و ستمی را مرتکب شده و برای آنان اختیاری باقی نمی‌گذارد، زیرا اموال آن‌ها را از بین نبرد، البته آنچه را امید داشتند از آن‌ها باز داشت.

بر نهی از فروختن فروش:

اما معامله زدن بالای معامله قبلی، یک گونه فشار و تنگنایی است بر تاجران، و برخورد نامناسبی است با آن‌ها، حالانکه حق بایع اول متوجه شد و وجهی برای رزق او آشکار گردید، پس از بین بردن آن و ایجاد مزاحمت ظلمی برای او می‌باشد.

همچنین معامله زدن بر معامله دیگری در فشار آوردن روی مشتریان و بد برخورد کردن با آنان، نیز ظلمی است، و بسیاری از درگیری‌ها و کینه‌توزی‌ها از اینجا سرچشمه می‌گیرد. نجش: عبارت است از بالا بردن قیمت بدون این که میلی به خرید مبیع داشته باشد، هدف فقط وادار کردن مشتریان بر خرید است، و این ضررهایی به دنبال دارد که بر کسی پنهان نیستند.

نهی از فروختن اهل شهر برای بیابان‌نشینان:

فروختن شهروندان برای صحرائنشینان، این است که صحرائنشین متاع و کالای خود را به شهر حمل کند تا آن را به قیمت روز بفروشد، پس یکی از شهروندان می‌آید و می‌گوید: اجناس را پیش من بگذار تا آن‌ها را به قیمت بهتری برای تو بفروشم، و اگر خود صحرائنشین می‌فروخت به کمتر می‌فروخت، نفع شهر واضح است خود فروشنده هم استفاده می‌برد، زیرا استفاده نمودن تجار به دو صورت می‌تواند باشد: یکی با فروختن به قیمت گران به صورت نسیه برای کسی که نیاز شدید داشته باشد، پس او این قیمت گران را در برابر به نیاز خویش کم می‌پندارد، دوم این که به قیمت کم بفروشد، سپس به زودی اجناس دیگر خریده بیاورد تا از آن‌ها سود ببرد، این استفاده به مصلحت شهر بهتر و برکت بیشتری در بر دارد، رسول خدا ﷺ فرمود: «من احتکر فهو خاطيء» هر کس احتکار نماید او گناهکار می‌باشد.

احتکار حرام است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «الْجَالِبُ مَرْزُوقٌ وَالْمُحْتَكِرُ مَلْعُونٌ» «به وارد کننده رزق می‌رسد و محتکر ملعون می‌باشد».

من می‌گویم: این از آنجاست که نگهداری اجناس با وجود نیاز شهروندان فقط به خاطر این که قیمت بالا برود، یک نوع ضرر رسانی به جامعه است، و آن هم به توقع ناچیزی، این بدنظمی است برای شهر.

پنهان کردن عیب کالا بر مشتری حرام است:

از آنجمله یکی پنهان کردن عیب جنس، بر مشتری است، رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا تَصُرُّوا الْإِبِلَ وَالْغَنَمَ، فَمَنْ ابْتَاعَهَا بَعْدَ ذَلِكَ فَهُوَ بِخَيْرِ النَّظَرَيْنِ بَعْدَ أَنْ يَحْلُبَهَا، فَإِنْ رَضِيَهَا أَمْسَكَهَا وَإِنْ سَخِطَهَا رَدَّهَا وَصَاعًا مِنْ تَمْرٍ - وَيُرْوَى صَاعًا مِنْ طَعَامٍ - لَا سَمَاءَ» «شتر و گوسفند را با پنهان نگهداشتن شیر در پستان‌های آن‌ها، نفروشید، هر کسی چنین حیوانی را خرید او بعد از دوشیدن آن به یکی از دو امر اختیار دارد که اگر راضی است آن را پیش خود نگهدارد، و اگر ناراضی است آن را با یک صاع خرما برگرداند، و در روایتی دیگر آمده است که یک صاع طعام غیر گندم برگرداند».

من می‌گویم: تصریه، عبارت است از نگهداشتن شیر در پستان، تا مشتری فکر کند که شیر زیاد دارد، پس فریب بخورد، چون شبیه‌ترین چیز به آن، خیار مجلس به خیار شرط بود، زیرا گویا عقد بیع مشروط بر این بود که مبيع شیر زیادی دارد، از باب ضمان بالخراج قرار داده نشد، باز وقتی که مقدار شیر و مبلغ قیمت آن بعد از هلاک و تلف شدن مشکل است که شناخته بشود، بویژه وقتی که شریکان، بد اخلاق باشند، و در امثال بیابان لازم است که حد میانه به اعتبار گمان غالب جهت قطع نزاع مقرر گردد، در شیر شتر یک گونه بوی نامناسبی وجود دارد، و نیز ارزان به دست می‌آید، و شیر گوسفند لذیذ و پاکیزه است و گران‌گیر می‌آید، لذا حکم آن‌ها یکی قرار داده شد، پس متعین گردید که عوض آن یک صاع از کم قیمت‌ترین روزی‌ها قرار گیرد، مانند خرما در منطقه حجاز، و وجود ذرت در این مناطق ما، نه از گندم و برنج، زیرا این‌ها گران قیمت‌ترند، بعضی که موفق به عمل بر این حدیث نشده اند از پیش خود قانون و قاعده‌ای ساخته و گفته اند: هر حدیثی که آن را راوی غیر فقیهی روایت کند اگر به سبب آن باب الرأی مسدود می‌شود عمل بر آن حدیث باید متروک شود، این قاعده با وجود ضعفی که در آن هست بر این صورت ما منطبق نمی‌گردد، زیرا این حدیث را امام بخاری از حضرت عبدالله ابن مسعود نیز روایت فرموده است، و او از نظر فقه کافی است، و نیز این مقدار مانند بقیه مقادیر شرعی است که حسن تقدیر آن به عقل درک

می‌گردد، و به درك حكمت این مقدار، جز عقول راسخین فی العلم، کسی دیگر موفق نمی‌شود.

رسول خدا ﷺ در باره خرمن گندم که از داخل خیس باشند فرمود: «أَفَلَا جَعَلْتَهُ فَوْقَ الطَّعَامِ حَتَّى يَرَاهُ النَّاسُ مِنْ عَشٍّ فَلَيْسَ مِنِّي» که «چرا گندم خیس شده را بالا قرار ندادی تا مردم آن را ببینند، هرکسی که دست به فریب بزند از من نیست».

نهی از فروختن آب اضافی:

از آنجمله اینکه چیزی به اعتبار اصل مباح باشد، مانند آب دایم و غیر منقطع پس یک شخص ظالمی به زور بر آن غلبه یافته آن را می‌فروشد، و چون این یک گونه تصرف ناحق در مال خدا و ضرر رسانی به مردم است. بنابراین، رسول خدا ﷺ از فروختن آب اضافی که به بهانه آن، اضافی علف‌ها فروخت شود، نهی فرمود.

من می‌گویم: مانند آن که شخصی بر یک چشمه آبی یا رودخانه‌ای حاکم باشد، و نگذارد کسی دیگر دام‌های خود را از آنجا آب بدهند، مگر این که اجرت بدهند، پس این منجر به این می‌گردد که علف‌های مباح فروخته شوند، یعنی چرانیدن گوسفندان در این چراگاه در عوض پرداخت مال می‌باشد، و این امر باطلی است؛ زیرا آب و گیاه هردو، مباح می‌باشند، و همین است منظور از قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «فَيَقُولُ اللَّهُ الْيَوْمَ أَمْنَعَكَ فَضْلِي، كَمَا مَنَعْتَ فَضْلَ مَا لَمْ تَعْمَلْ يَدَاكَ» خداوند می‌فرماید: امروز تو را از فضل خویش باز می‌دارم، همچنانکه تو مردم را از چیزهای اضافی آنچه دست‌های تو نساخته بود، باز داشتی».

گفته شده است که: فروختن آب زاید از نیاز، به کسی که می‌خواهد از آن شرب کند، یا دام‌های خود را آب بدهد، حرام است. رسول خدا ﷺ فرموده است: «الْمُسْلِمُونَ شُرَكَاءُ فِي ثَلَاثٍ فِي الْمَاءِ وَالْكَلِّ وَالنَّارِ» «مسلمانان در سه چیز: آب، علف و آتش شریک

می باشند». من می گویم: مستحب بودن مواسات و همدردی در این ها در صورتی که ملک کسی باشند، مؤکد می باشد، چه برسد به آن که در ملکیت کسی قرار نگیرند.

احکام بیع

چشم پوشی در معاملات تجاری:

رسول خدا ﷺ فرمود: «رَحِمَ اللَّهُ رَجُلًا سَمَحًا إِذَا بَاعَ، وَإِذَا اشْتَرَى، وَإِذَا اقْتَضَى» «خدا رحم کند بر مردی که به هنگام فروش، خرید و گرفتن وام از وامداران، از خود نرمش نشان دهد». من می گویم: مسامحت از اصول آن اخلاقی است که نفس به وسیله آن ها مهذب می گردد، و به وسیله آن ها از احاطه گناه رهایی یابد؛ و نیز در آن نظم کشور درست می شود، و مبنای تعاون و همکاری است، و چون در معامله خرید و فروش، و خواستن وام، احتمال ضد سماحت وجود داشت، آن حضرت ﷺ روی استحباب آن تأکید نمود.

کراهیت قسم خوردن در معامله:

رسول خدا ﷺ فرمود: «الْحَلِفُ مُنْفَقَةٌ لِلْسَّلْعَةِ مُمَحَقَّةٌ لِلْبَرَكَةِ» «قسم، کالا را صرف می کند اما برکت را از بین می برد». من می گویم: در معاملات قسم زیاد خوردن از دو جهت مکروه است، یکی آن که در آن، احتمال فریب خوردن معامله گران است، دوم این که وقعت و عظمت تعظیم خدا را از دل می برد، قسم دروغین کالا را مصرف می کند، زیرا مبنای صرف بر پنهان کردن عیب از مشتری است، ولی برکت را از بین می برد، زیرا مبنای برکت بر توجه دعای فرشتگان به سوی اوست، حالانکه ملایکه بنابر معصیت، از او دور شده اند بلکه علیه او دعا کرده اند.

رسول خدا ﷺ فرمود: «يَا مَعْشَرَ التَّجَارِ إِنَّ الْبَيْعَ يَخْضُرُهُ اللَّغْوُ وَالْحَلِفُ فَشَوْبُهُ بِالصَّدَقَةِ» «ای گروه تاجران، در معامله ها سخن های بیهوده و قسم پیش می آید، آن ها را با صدقه دادن، آمیخته کنید». من می گویم: در این صدقه دادن، گناهان، کفاره می شوند، و کوتاهی های غالب بر نفس، جبران می گردند.

بیع الدنانیر بالدراهم:

رسول خدا ﷺ در حق کسی که دنانیر می فروشد و در عوض دراهم می گیرد، فرمود: «لَا بَأْسَ أَنْ تَأْخُذَهَا بِسَعْرِ يَوْمِهَا مَا لَمْ تَتَفَرَّقَا وَبَيْنَكُمَا شَيْءٌ» «باکی نیست به شرطی که تو آن را به نرخ روز برداری و تا وقتی که در میان شما چیزی هست از هم جدا نشوید».

من می گویم: اگر آنان از هم جدا بشوند در حالی که در میان چیزی هست، مانند این که تمام شدن صرف دینار بر درهم را وابسته به این بکنند که هرچه صرافان بگویند، یا این که آن ها را وزن کنندگان وزن کنند، یا مانند آن که مظنه احتجاج و مناقشه کسی باشد، و معامله تسویه نشود.

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ ابْتَاعَ نَخْلًا بَعْدَ أَنْ تُؤَبَّرَ فَخَمَرْتُهَا لِلْبَائِعِ، إِلَّا أَنْ يَشْتَرِطَ الْمُبْتَاعُ» که «اگر کسی درخت خرمایی را بعد از تاییرش خرید، میوه اش مال فروشنده است مگر این که خریدار شرط بگذارد که میوه مال من است». من می گویم: این از آنجاست که این عملی است اضافی از اصل تنه درخت، و میوه بر ملکیت بایع پدید آمده است، پس آن مانند آن کالایی است که در اتاق گذاشته بشود، پس لازم است که حق فروشنده کاملاً به او داده شود، مگر این که شرطی برخلاف آن باشد.

هر شرطی که از آن نهی وارد شده است باطل است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَا كَانَ مِنْ شَرْطٍ لَيْسَ فِي كِتَابِ اللَّهِ فَهُوَ بَاطِلٌ» «هر شرطی که در کتاب خدا نباشد باطل می باشد». من می گویم: مراد از آن، هر آن شرطی است که نهی از آن پدید آمده است، و در احکام خدا منفی بودن آن، ذکر شده است، و نفی بسیط مردا نیست.

ولاء فروخته نمی شود:

رسول خدا ﷺ از فروختن ولای و هبه آن، نهی فرموده است؛ زیرا آن مالی نیست که حاضر و تحت ضابطه قرار بگیرد، بلکه آن حقی است که تابع نسب است، پس هم چنانکه خود نسب فروخته نمی شود نباید ولای فروخته شود.

خراج وابسته به ضمان است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «الْخَرَجُ بِالضَّمَانِ» «خراج وابسته به ضمان است»، (در آمد «خراج» مال مشتری است زیرا مبیع در ضمانت او قرار گرفته است) من می گویم: راهی برای قطع نزاع نیست جز این که غنیمت در برابر غرامت باشد، پس وقتی که خریدار می خواهد کالا را بنابر عیبی که داشته برگرداند اگر از او خواسته شد که در آمد مدت تصرف را نیز برگردان، پس در ثابت کردن مقدار آن حرج عظیمی پیش می آید، پس راه قطع نزاع در اینجا مانند راه قطع نزاع در قضااست بدین شکل که میراث زمان جاهلیت همانست که توزیع شده است.

هرگاه فروشنده و خریدار اختلافی داشتند قول فروشنده معتبر است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «الْبَيْعَانِ إِذَا اخْتَلَفَا وَالْمَبِيعُ قَائِمٌ لَيْسَ بَيْنَهُمَا بَيِّنَةٌ، فَالْقَوْلُ مَا قَالَ الْبَائِعُ أَوْ يَتَرَادَّانِ» «هرگاه فروشنده و خریدار باهم اختلافی داشتند، و کالا پا برجاست، شاهد و گواهی در میان نیست، پس معتبر همان است که فروشنده بگوید، (اما با قسم) یا معامله را فسخ نمایند». من می گویم: جز این نیست که در گیری بدین شکل خاتمه می یابد؛ زیرا قانون این است که هیچ چیزی از ملکیت کسی بدون عقد صحیح و رضایت او، خارج نمی شود، پس وقتی نزاع پدید آمد، باید به اصل و قانون مراجعه نمود، کالا یقیناً مال فروشنده بود و اکنون یا قبل از عقد در تصرفش قرار داشت، و تا هنوز صحت عقد متحقق نشده است، پس قول صاحب مال، معتبر است ولی خریدار اختیار دارد، زیرا مبنای معامله وابسته به رضایت دو طرف است.

شفعه برای شریک و برای جار است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «الشُّفْعَةُ فِيمَا لَمْ يَفْسِمَ فَإِذَا وَقَعَتِ الْحُدُودُ وَصُرِفَتْ الطُّرُقُ فَلَا شُفْعَةَ» که «شفعه در آن است که توزیع نشده باشد، پس وقتی حدود هریکی و راهش معین گشت شفعه در آن نیست»، و نیز فرمود: «الْجَارُ أَحَقُّ بِصَقْبِهِ» که «همسایه به شفعه‌اش حق‌دارتر است».

من می‌گویم: اصل در شفعه دفع ضرر از همسایه‌ها و شرکاست، فکر می‌کنم شفعه^(۱) دوتاست: یکی آنست که لازم است که مالک، آن را بین و بین الله بر شفیع عرضه کند، و او را بر دیگران ترجیح دهد، اما در قضا بر آن اجبار نمی‌گردد، اینگونه شفعه حق همسایه است که شریک مال نیست، شفعه دوم آنست که در قضا بر آن، اجبار می‌گردد، این برای آن همسایه است که شریک مال باشد، این است وجه جمع بین احادیث مختلف در این باب.

فسخ نمودن معامله برای پشیمان مستحب است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ أَقَالَ أَخَاهُ الْمُسْلِمَ صَفْقَةً كَرِهَهَا، أَقَالَ اللَّهُ عَثْرَتَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» «کسی که معامله ناگوار برادر مسلمان را فسخ کند، خداوند گناهان او را عفو خواهد نمود». من می‌گویم: مستحب است که معامله پشیمان را فسخ نمود تا ضرر او دفع شود، اما واجب نیست، زیرا مردم به اقرارش مأخوذند و لازم است بر او، آنچه را خود او بر خود، لازم گرفته است.

استثنای متعین جایز است:

در حدیث جابر آمده است: «بِعْتُهُ وَاسْتَشْنَيْتُ عَلَيْهِ حُمْلَانَهُ إِلَى أَهْلِي» که «من شترم را به آن حضرت ﷺ فروختم و سواریش را تا منزل مستثنی کردم». من می‌گویم: در اینجا معلوم می‌شود که استثناء نمودن در جایی که محل مناقشه و درگیری نباشد و هردو، فروشنده و

(۱) - «حق همسایگی، حق تقدیمی که همسایه و شریک ملک در خرید ملک همسایه یا سهم شریک دیگر دارد».

خریدار از اهل تبرع و بذل و بخشش باشند جایز است، زیرا جلوگیری از استثنا به خاطر آنست که مظنه درگیری و مناقشه است.

در میان مادر و فرزندان تفریق نمی شود:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ فَرَّقَ بَيْنَ وَالِدَةٍ وَوَلَدِهَا فَفَرَّقَ اللَّهُ بَيْنَهُ وَبَيْنَ أَحِبَّتِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» «کسی که در میان مادر و فرزندانش جدایی بیافکند خداوند در میان او و دوستانش در قیامت جدایی خواهد انداخت». و نیز به حضرت علی ؑ وقتی که یکی از مادر و پدر را فروخت، فرمود: «رَدَّةٌ» که آن را برگردان. من می گویم: جدایی انداختن در میان مادر و فرزندش هردو طرف را در وحشت و گریه می اندازد، و همانند این است جدایی بین دو برادر، پس واجب است که مردم از آن اجتناب ورزند.

نهی از معامله به وقت نماز جمعه:

خداوند فرمود: ﴿إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ﴾^(۱) «وقتی برای نماز روز جمعه اذان گفته می شود، به سوی ذکر خدا بشتابید و خرید و فروش را کنار بگذارید». من می گویم: این حکم وابسته به آن اذانی است که به هنگام بیرون آمدن امام گفته می شود، و چون مشغول شدن به خرید و فروش بسا اوقات منجر می گردد به ترک نماز و ترک شنیدن خطبه، به این خاطر از آن نهی وارد شده است.

نهی از نرخ گذاری:

گفته شد که نرخ بالا رفته است برای ما نرخ مقرر فرما، آن حضرت ﷺ فرمود: «إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمُسَعِّرُ الْقَابِضُ الْبَاسِطُ الرَّزَّاقُ وَإِنِّي لَأَرْجُو أَنَّ أَلْفَى اللَّهَ وَلَيْسَ أَحَدٌ يَطْلُبُنِي بِمَظْلَمَةٍ»

(۱) - سورة جمعه، آیه ۹.

که «خداوند است نرخ گذار، قبض کننده، بسط دهنده و روزی رسان، من امیدوارم که چنان با خداوند ملاقات کنم که کسی از من شکایت نکند که ظلم کرده‌ام».

من می‌گویم: وقتی که حکم این است که در میان فروشنده و خریدار عدالت برگزار بشود، و هیچ‌یکی از صاحبان کالا بر دیگری ضرر نرساند یا ضرر هردو در نهایت صعوبت برابر باشد، رسول خدا ﷺ از نرخ گذاری پرهیز نمود، تا امیران بعدی آن را سنتی قرار ندهند؛ اما با وجود این، اگر مشاهده گردید که چنان ظلم و ستم روا داشته می‌شود که مردم شک و تردیدی در آن ندارند، جایز است که آن را تغییر داد، زیرا ظلم و ستم ایجاد فساد در روی زمین است.

خداوند فرموده است: ﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُتِبُوهٗ﴾^(۱) «ای ایمانداران وقتی معامله به صورت مداینه تا مدتی معین باشد آن را بنویسید».

نوشتن و مقرر کردن گواه بر آن:

باید دانست که دین از نظر درگیری و نزاع، از بزرگترین معاملات و بیشترین آن‌هاست، ولی از نظر احتیاج و نیاز چاره‌ای هم از آن نیست. بنابراین، خداوند متعال در کتابت و استشهاد بر آن، تأکید نمود، و رهن و ضمانت را مشروع گردانید، گناه کتمان شهادت در آن را بیان فرمود، و به صورت واجب کفایی به کتابت و گواه مقرر کردن بر آن، دستور داد، و این از عقود ضروری است.

معامله سلم^(۲) در کیل و وزن معلوم:

(۱) - سورة بقره، آیه ۲۸۲.

(۲) - سلم: خرید و فروش غله یا چیز دیگر که هنوز نرسیده باشد.

هنگامی که رسول خدا ﷺ به مدینه آمد، مردم تا یک الی دو و سه سال بیع سلم انجام می دادند؛ پس آن حضرت ﷺ فرمود: «مَنْ أَسْلَفَ فِي شَيْءٍ فَلْيُسْلِفْ فِي كَيْلٍ مَعْلُومٍ، وَوَزْنٍ مَعْلُومٍ، إِلَى أَجَلٍ مَعْلُومٍ» «هرکسی که معامله سلم را انجام می دهد، باید در کیل مشخص، وزن معین، تا مدتی مقرر، معامله بکند». من می گویم: این به خاطر آنست که تا حد امکان درگیری ها برطرف گردند، و روی این بقیه اوصاف را که بیانگر چیزی باشند، بدون تضییق مقایسه نمودند، مبنای قرض از نخست بر تبرع و احسان است، و در آن معنی عاریه دیده می شود. بنابراین، به نسیه دادن جایز گردید و فضل و اضافه گیری حرام شد، و مبنای رهن بر محکم کاری و استیثاق است، و آن با در دست گرفتن می باشد. بنابراین، در رهن قبض شرط قرار گرفت.

رهن گذاشتن مرهون را باز نمی دارد:

نزد من در حدیث: «لَا يَغْلُقُ الرَّهْنُ بِالرَّهْنِ مِنْ صَاحِبِهِ الَّذِي رَهْنَهُ لَهُ غَنَمُهُ وَعَلَيْهِ غَرْمُهُ» «رهن گذاشتن مرهون را از مالکش که آن را به رهن گذاشته باز نمی دارد، نفعش از اوست و خسارتش نیز بر اوست». و حدیث: «الظَّهْرُ يُرْكَبُ بِنَفَقَتِهِ إِذَا كَانَ مَرْهُونًا، وَلَكِنْ الدَّرُّ يُشْرَبُ بِنَفَقَتِهِ إِذَا كَانَ مَرْهُونًا، وَعَلَى الَّذِي يَرْكَبُ وَيَشْرَبُ النَّفَقَةُ» «بر سواری وقتی که رهن قرار گیرد به خاطر نفقه اش می توان سوار شد، و شیر حیوان را وقتی که رهن باشد در برابر به نفقه اش می توان نوشید، و بر کسی که سوار می شود و شیرش را می نوشد نفقه آن لازم است».

اختلافی نیست؛ اما اگر راهن از نفقه بر مرهون، خودداری کرد و احساس هلاک شدن پدید آمد، و مرتهن آن را زنده نگهداشت، پس این وقت می تواند از آن به قدری که مردم آن را عدل و انصاف بدانند استفاده نماید.

کم فروشی حرام است:

رسول خدا ﷺ به صاحبان کیل و ترازو فرمود: «إِنَّكُمْ قَدْ وُلِّيتُمْ أُمْرَيْنِ، هَلَكْتُ فِيهِمَا الْأُمَمُ السَّابِقَةُ قَبْلَكُمْ» «خداوند دو چیز (کیل و وزن) را بر اختیار شما گذاشت که گذشتگان در این باره از بین رفته اند». می‌گوییم: کم‌فروشی از این جهت حرام گردید که در آن خیانت و بد معاملگی است، در باره قوم حضرت شعیب (علیه السلام) آنچه در کلام خداوند آمده است، مذکور است.

هرگاه مردم مال خود را پیش‌گدایی یافتند:

و فرمود: «أَيُّمَا رَجُلٍ أَفْلَسَ، فَأَدْرَكَ رَجُلٌ مَالَهُ بِعَيْنِهِ، فَهُوَ أَحَقُّ بِهِ» «هرکس گدا گردید و مردی مال خود را عیناً یافت او به آن مستحق‌تر است»، این از آنجاست که در اصل مال او بدون مزاحم دیگری بوده است، باز او آن را فروخته است، و راضی نشده که در این فروش بدون ثمن مال از دستش بیرون رود، پس جز این نیست که فروش به شرط این بوده است که قیمتش را کاملاً دریابد، پس وقتی مشتری آن را ادا نمود، حق دارد تا زمانی که مبیع سالم هست معامله را فسخ کند، پس وقتی که مبیع از بین رفت نمی‌تواند آن را برگرداند، پس وام‌های او مانند بقیه وام‌ها می‌باشند.

تخفیف بر تنگدست مندوب است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ سَرَّهُ أَنْ يُنْجِيَهُ اللَّهُ مِنْ كُرْبِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ فَلْيُنْفُسْ عَنْ مُعْسِرٍ أَوْ يَضَعْ عَنْهُ» «کسی که خوشش می‌آید که خداوند او را از پریشانی‌های روز قیامت نجات دهد، بر تنگدست تخفیف کند یا از او صرف نظر کند». من می‌گویم: این دعوت به جوانمردی است که یکی از آن اصول است که در معاد و معاش به درد می‌خورد، ما آن را ذکر کردیم.

درنگ کردن دارا، ظلمی است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَطْلُ الْغَنِيِّ ظُلْمٌ وَإِذَا أُتْبِعَ أَحَدُكُمْ عَلَى مَلِيٍّ فَلْيُتْبِعْ» «درنگ کردن ثروتمند در پرداخت، ظلمی است، هرگاه یکی از شما بر ثروتمندی حواله داده شد، باید به دنبال او برود». من می گویم: این دستور استجابی است؛ زیرا در آن قطع درگیری هاست.

رسول خدا ﷺ فرمود: «لِيَ الْوَاحِدِ يُحِلُّ عِرْضَهُ وَعُقُوبَتَهُ» «درنگ کردن دارا ریختن آبرو و سزادادن او را حلال می کند». من می گویم: آن عبارت است از این که با او به تندی و خشونت برخورد کند و به زندان انداخته شود، و بر فروش اموالش در صورتی که نقدی در دست نداشته باشد، فشار داده می شود.

صلح جایز است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «الصُّلْحُ جَائِزٌ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ إِلَّا صُلْحًا حَرَّمَ حَلَالًا أَوْ أَحَلَ حَرَامًا وَالْمُسْلِمُونَ عَلَى شُرُوطِهِمْ إِلَّا شَرْطًا حَرَّمَ حَلَالًا أَوْ أَحَلَ حَرَامًا» «صلح و آشتی دادن مسلمانان بین همدیگر جایز است به شرطی که تحریم حلال و تحلیل حرامی را در بر نداشته باشد، و همچنین شرطی که تحریم حلال و تحلیل حرامی را در بر نداشته باشد»، و همچنین شرط مقرر کردن هم به شرط عدم تحریم حلال و تحلیل حرام جایز است، از آنجمله است صرف نظر کردن از گرفتن مقداری از وام، مانند داستان ابن ابی حدرد، و این حدیث یکی از اصول ابواب معاملات است.

تبرع و تعاون

تبرع^(۱) صدقه یا هدیه است:

(۱) - نیکویی محض رضای خدا، کاری برای ثواب انجام دادن، مالی در راه خدا بخشیدن.

تبرع بر چند قسم است: اگر هدف از آن لوجه الله باشد، پس صدقه محسوب می‌شود، پس مصرفش باید همان باشد که خداوند در این آیه ذکر کرده است: ﴿إِنَّمَا الصَّدَقَتُ لِلْفُقَرَاءِ﴾^(۱).

و اگر هدف از آن رضایت کسی است که به او داده می‌شود پس هدیه است، رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ أُعْطِيَ عَطَاءً فَوَجَدَ فَلْيَجْزِ بِهِ وَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَلْيُشِنْ فَإِنَّ مَنْ أَتَنَى فَقَدْ شَكَرَ، وَمَنْ كَتَمَ فَقَدْ كَفَرَ وَمَنْ تَحَلَّى بِمَا لَمْ يُعْطَهُ كَانَ كَالْبَاسِ ثَوْبِي زُورٍ» «کسی که به او عطیه‌ای داده شد، در برابر جایزه بدهد، و اگر توان آن را ندارد باید به دهنده ثنا بگوید، زیرا هر کسی ثنا گفت شکر را به جا آورده است، و کسی که آن را پنهان کند ناسپاسگذاری کرده است، و کسی که خود را به آنچه به او داده نشده جلوه بدهد، مانند کسی است که دو پارچه دروغین پوشیده است».

هدیه، دوستی را استوار نگه می‌دارد:

باید دانست که با دادن عطیه، هدف استوار نگهداشتن الفت و دوستی بین مردم است، و این هدف تکمیل نمی‌شود، مگر به این که طرف جایزه‌ای، مانند آن، پس بدهد؛ زیرا هدیه، هدیه‌دهنده را به پیش کسی که به او هدیه داده است دوست می‌گرداند، نه برعکس، و نیز دست دهنده بهتر، از دست گیرنده است، و کسی که می‌دهد، برتری دارد بر کسی که می‌گیرد، پس اگر از دادن جایزه عاجز ماند، باید سپاسگذاری کند، و از نعمت او یادی نکند، زیرا ستایش نخستین، اعتنا به نعمت و در دل قراردادن محبت اوست، و این عملکرد، آن کاری در پدید آوردن محبت می‌کند که هدیه می‌کند، و کسی که هدیه را نادیده می‌گیرد، پس او به آنچه در نظر بود مخالفت نموده مصلحت ایجاد محبت را، نقض و حق او را پنهان کرده است، و کسی که نسبت به چیزی اظهار کند که حقیقتی نداشته باشد این کذب و

(۱) - سورة توبه، آیه ۶۰.

دروغی است، معنی قول آن حضرت ﷺ: «كَلَامُ تَوْبِي زُورٌ» مانند کسی است که دروغ را پیراهن و شلوار خود قرار دهد، و دروغ تمام بدن او را فرا بگیرد.

ستایش بر هدیه دهنده:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ صُنِعَ إِلَيْهِ مَعْرُوفٌ فَقَالَ لِفَاعِلِهِ: جَزَاكَ اللَّهُ خَيْرًا فَقَدْ أَبْلَغَ فِي الثَّنَاءِ» «کسی که برای او کار خوبی انجام داده شد، پس برای انجام دهنده گفت: «جَزَاكَ اللَّهُ خَيْرًا» خدا به تو جزای خیر بدهد، او در ثناخوانی به منتها رسیده است».

من می گویم: جز این نیست که رسول خدا ﷺ این لفظ را معین کرد، تا با کلامی زاید در اینگونه موارد، زیاده روی و الحاح نباشد، و کمتر از این لفظ پنهان کردن احسان و نادیده گرفتن آنست، بهترین چیزی که مسلمانان به یکدیگر زنده باد می گویند، آنست که به یاد آخرت بیندازد، و کار را به خدا بسپارد، و این عبارت، نصاب خوبی، است که تمام آنچه را ذکر کردیم در بر می گیرد.

هدیه کینه را از بین می برد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «تَهَادَوْا، فَإِنَّ الْهَدِيَّةَ تُذْهِبُ الضَّغَائِنَ» که «به همدیگر هدیه بدهید، زیرا هدیه کینه ها را از بین می برد»، و در روایتی دیگر آمده است «تُذْهِبُ وَحَرَ الصَّدْرِ» یعنی غیظ و عداوت سینه را از بین می برد.

من می گویم: هدیه هرچند کم باشد، بر تعظیم کسی که به او داده می شود دلالت می کند، و نشان می دهد که او در دل این، وقعتی دارد و او را دوست می دارد، و خواهان اوست، و به این، در حدیث اشاره شده است که می فرماید: «لَا تَحْقِرَنَّ جَارَةً لِجَارَتِهَا وَلَوْ فَرَسَنَ شَاةٍ» که «زن، هدیه زن همسایه را، حقیر نشمارد، اگرچه آن پاچه بزی باشد». بنابراین، این بهترین راه برطرف کردن کینه است، کینه را آن دوستی و الفت برطرف می کند که در شهر و محله کاملاً پیاده شود.

هدیه خوشبو، برگردانیده نمی‌شود:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ عَرَضَ عَلَيْهِ رِيحَانٌ فَلَا يَرُدُّهُ فَإِنَّهُ خَفِيفُ الْمَحْمِلِ طَيِّبُ الرَّيْحِ» «کسی که بر او ریحانی (خوشبویی) عرضه گردد آن را رد ننماید؛ زیرا حملش سبک و بویش خوب است».

من می‌گویم: رد کردن ریحان و امثال آن بنابر سبکی زحمت حمل آن و عملکرد مردم به هدیه‌دادن آن، مکروه است؛ پس در پذیرفتن آن چندان عاری به کسی لاحق نمی‌گردد، و در عملکرد به آن ایجاد الفت می‌شود و در برگردانیدنش فساد ذات البین و پنهان کردن ضد و عداوت وجود دارد.

مکروه بودن برگشت در هبه^(۱) و بخشش:

رسول خدا ﷺ فرمود: «الْعَائِدُ فِي هَبْتِهِ كَالْكَلْبِ يَعُودُ فِي قَبْلِهِ، لَيْسَ لَنَا مَثَلُ السَّوءِ» «بازگرداننده بخشش، مانند سگی است که استفراغ نموده سپس آن را بخورد، و چنین مثالی برای ما خوب نیست».

من می‌گویم: جز این نیست که کراهیت برگشت در بخشش، در آن بخششی است که آن را از مال خود جدا کرده و امید را از آن قطع نموده باشد، پس منشأ برگشت یا از بخیلی است، یا پریشانی از جدا بودنش یا ضرر دادن به آن شخص که به او هبه نموده است، و هریکی از این امور، از اخلاق زشت و مذموم، می‌باشد.

و نیز در برگشت به هبه بعد از دادنش، عداوت و کینه پدید می‌آید، برخلاف آن که از اول نمی‌داد؛ پس برگشت او را رسول خدا ﷺ در صورتی که آن را از ملکیت خویش جدا کرده باشد، به سگی تشبیه نمود که استفراغ کرده بخورد، مثال آن را به معانی ظاهری برای آنان ذکر کرده، قبح آن را واضح نمود، مگر در صورتی که در میان آنان بی تکلفی باشد

(۱) - دادن چیزی به کسی بدون عوض، و نیز به معنی چیز موهوب، آنچه بخشیده شده، هبات (جمع).

مانند پدر و فرزند، و همین است منظور از قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «إِلَّا الْوَالِدَ مِنْ وَلَدِهِ» «مگر این که پدر به فرزندش چیزی بدهد».

ترجیح دادن بعضی از فرزندان بر بعضی مکروه است:

رسول خدا ﷺ در باره کسی که به بعضی از فرزندان چیزی می دهد و به دیگران نمی دهد، فرمود: «أَيُّسُرُّكَ أَنْ يَكُونُوا إِلَيْكَ فِي الْبِرِّ سَوَاءً؟ قَالَ: بَلَى، قَالَ: فَلَا إِذَا» «آیا خوش است می آید که در نیکویی برای تو همه برابر باشند؟ گفت: آری، فرمود: پس این خیر است».

من می گویم: ترجیح دادن بعضی از فرزندان بر بعضی دیگر، از آن جهت مکروه است که در میان آنان کینه و عداوت را به بار می آورد، پس رسول خدا ﷺ به این اشاره نمود که برتری دادن بعضی بر بعضی دیگر، سبب می شود که آن که بر او دیگران برتر قرار داده شده اند، دلش پر از کینه شود و دشمنی کند، لذا در نیکویی به پدر و مادر کوتاهی نماید، پس در این صورت فساد در خانه پدید می آید.

وصیت کردن سنت است:

اگر تبرع به هنگام موت باشد وصیت نام دارد، جز این نیست که سنت بر وصیت کردن، از آن جهت جاری است که ملک در بنی آدم، امر عارضی است که به خاطر رفع درگیری و نزاع ثابت شده است، پس وقتی که استغنائی او از ملک نزدیک شود، مستحب است که کوتاهی های خود را تدارک نموده جبران نماید، و نسبت به حق کسی که بر او واجب شده است، در این وقت مواسات نماید.

وصیت به بیشتر از یک سوم درست نیست:

رسول خدا ﷺ فرمود: «أَوْصِ بِالثُّلُثِ وَالثُّلُثِ كَثِيرٌ» وقتی که حضرت سعد رضی الله عنه از آن حضرت ﷺ سؤال کرد که من مال بسیاری دارم و وارثی جز یک دختر ندارم آیا می توانم نسبت به کل مالم یا نصف و یا یک سوم آن وصیت کنم؟ آن حضرت ﷺ فرمود: «به یک

سوم وصیت کن و آنهم زیاد است». باید دانست که مال میت در عرب و عجم به وارثان منتقل می‌شوند، و این مانند یک امر طبیعی است که به جهت مصالح زیادی لازم قرار گرفته است، پس وقتی که انسان بیمار شده به شرف موت رسیده باشد، راهی برای رسیدن ملک به وارثان پدید آمده است، پس محروم گردانیدن آنان از آنچه توقع داشتند، حق کُشی و کوتاهی در باره آن‌هاست، و نیز حکمت این است که مال او را بعد از او، نزدیکترین مردمان به او که نسبت به او کمک و مواسات نموده اند، بردارند، و هیچکس در این باره مانند پدر و فرزند و وارثان ذوی الأرحام دیگر، نمی‌باشد، و همین است منظور از قول خداوند که می‌فرماید: ﴿وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ﴾^(۱) «ذوی الأرحام نسبت به یکدیگر در کتاب خدا نزدیکتر هستند».

علاوه بر این، بسا اوقات اموری پیش می‌آید که مواسات به دیگران را نیز واجب می‌گرداند، و بسا اوقات شرایط، واجب می‌کند که دیگران ترجیح یابند؛ پس لازم است که حدی مقرر گردد تا از آن، مردم تجاوز نکنند و آنست یک سوم؛ زیرا ترجیح دادن وارثان لازم است، و آن بدین صورت می‌باشد که سهم آنان از نصف اضافه باشد، پس برای آنان دو سوم و برای دیگران یک سوم مقرر گردید.

برای وارث وصیت کردن درست نیست:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ اللَّهَ جَلَّ ثَنَاؤُهُ أَعْطَىٰ لِكُلِّ ذِي حَقٍّ حَقَّهُ، فَلَا وَصِيَّةَ لِّوَارِثٍ» «خداوند حق هر حقدار را مشخص کرده است، لذا وصیتی برای وارث وجود ندارد».

من می‌گویم: چون مردم در زمان جاهلیت در وصیت به همدیگر، ضرر می‌رساندند، و در این باره، از حکمت واجبه اتباع نمی‌کردند، بعضی حق و واجب‌ترین مواسات را ترک می‌کردند، و به رأی ناقص خویش، دورترین را اختیار می‌نمودند، واجب گردید تا این دروازه مسدود گردد، و لازم شد که در این وقت گمانگاه‌های کلی از نظر خویشاوندی، در

(۱) - سورة انفال، آیه ۷۵.

نظر گرفته شوند، نه ویژگی‌های پیش آمده به اعتبار اشخاص، پس وقتی که مسئله میراث جهت قطع نزاع و درگیری و برطرف کردن کینه و بغض مقرر گردید، یکی از حکمت‌هایش این قرار گرفت که مجالی برای وصیت وارث باقی نماند، زیرا در این نقص حد مقرر، لازم می‌آید.

عجله کردن در وصیت مستحب است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَا حَقُّ امْرِئٍ مُسْلِمٍ لَهُ شَيْءٌ يُوصِي فِيهِ يَيْتُ لَيْلًا إِلَّا وَوَصِيَّتُهُ مَكْتُوبَةٌ عِنْدَهُ» «برای هیچ شخص مسلمانی که چیزی داشته باشد که در آن وصیت کند، شایسته نیست که شبی بگذراند، مگر این که وصیتش نوشته و پیش او باشد». من می‌گوییم: عجله کردن در وصیت مستحب است تا از هجوم مرگ یا اتفاقی دیگر برحذر باشد، زیرا در این صورت مصلحتی که باید مراعات می‌گشت از دست می‌رود، و آن شخص حسرت می‌خورد.

رسول خدا ﷺ فرمود: «أَيُّمَا رَجُلٍ أُعْمِرَ عُمرَى...» الحدیث.

من می‌گوییم: در زمان رسول خدا ﷺ درگیری‌های وجود داشت که راه حلی برای دفع آن‌ها مقرر نبود، در صورتی که قطع آن‌ها یکی از آن مصالح و حکمت‌هایی بود که آن حضرت ﷺ به خاطر آن‌ها مبعوث شده است، مانند ربا، انتقام‌گیری‌ها و غیره، بعضی مردم چیزی برای دیگری مادام العمر می‌دادند، باز دو طرف از میان می‌رفتند و قرن بعدی می‌آمد، پس وضعیت برای آن‌ها مشتبه می‌ماند، و باهم درگیر می‌شدند، پس رسول خدا ﷺ روشن ساخت که اگر واهب به صراحت گفته است که این از آن تو هست و بعد از تو مال وارثان تو باشد، پس این هبه محسوب می‌شود، زیرا او وضعیت را چنان بیان کرد که از ویژگی‌های هبه خالص بود، و اگر می‌گفت: این مال تو هست تا زنده هستی، پس این عاریه به حساب می‌آید تا او زنده است، زیرا آن را مقید کرد به قیدی که با هبه منافات دارد.

وقف بهترین صدقه است:

یکی از تبرعات، وقف می‌باشد، مردمان جاهلی متوجه این نمی‌شدند، رسول خدا ﷺ به خاطر مصالحی که در بقیه صدقات دیده نمی‌شدند، آن را استنباط نموده، زیرا بسا اوقات انسان مال زیادی در راه خدا صرف می‌کند، پس آن تمام می‌شود و آن فقیران بار دوم نیاز پیدا می‌کنند، و ملت‌های فقیر دیگر، می‌آیند، پس آن‌ها محروم می‌ماند، پس بهتر و مفیدتر برای عامه مردم از این نیست که برای فقرا و مسافری چیزی نگهداری شود تا منافع آن، بر آن‌ها صرف گردد، و اصلش بر ملکیت واقف بماند، و همین است منظور از قول رسول خدا ﷺ که به حضرت عمر رضی الله عنه فرمود: «إِنْ شِئْتَ حَبَسْتَ أَصْلَهَا، وَتَصَدَّقْتَ بِهَا» «اگر می‌خواهی اصل آن را نگهداشته آن را صدقه کن»، پس حضرت عمر آن را بر این شرط صدقه نمود که اصلش به کسی فروخته یا هبه نگردد و به ارث کسی نرود، و آن در میان فقرا و خویشاوندان صدقه شود و همچنین در آزادی بردگان، در راه خدا، برای مسافران و میهمانان، و کسی که تولیت آن را به عهده می‌گیرد گناهی نیست که موافق به عرف، از آن استفاده نماید، و به دیگران طعام بدهد، البته برای خود ثروت جمع نکند.

کمک کردن بر چندین قسم است:

اما کمک کردن هم چندین قسم دارد: یکی از آن‌ها: مضاربه می‌باشد و آن عبارت است از این که مال از یکی و کار از دیگری، تا سود در میان آنان طبق قرارداد تقسیم گردد. دوم مفاوضه: و آن این که دو نفر که مال مساوی داشته باشند شراکت نمایند بر این که در تمام آنچه می‌خرند و می‌فروشند، شریک هستند، و سود در میان آن‌هاست، و هریکی برای دیگری ضامن و کفیل قرار می‌گیرد. سوم شرکت عنان: و آن هم مانند شرکت مفاوضه این است که در مال مشخص شرکت منعقد کنند، و هریکی نسبت به دیگری وکیل باشد نه کفیل. چهارم شرکت صنایع: مانند دو خیاط یا دو صباغ که شریک باشند بر این که هر کدام یک، انجام یک کاری را قبول کند، انجام آن بر هر دو لازم باشد.

پنجم شرکت وجوه: که دو نفر شریک که مالی نداشته باشند بر این شرکت منعقد نمایند که با وجاهت خویش به نسیه بخرند و بفروشند سود در میان آنان مشترک باشد.

ششم وکالت: یکی به نیابت از دیگری برای او عقدی منعقد کند.

هفتم مساقات: که باغ و درختان از آن یک نفر باشد و کار و زحمت شخص دیگری به عهده گیرد، ولی میوه‌ها در میان آنان تقسیم گردند.

هشتم مزارعت: که زمین و بذر از یکی باشد و شخم زدن و کارها از دیگری.

نهم مخابره: که زمین از یکی باشد بقیه کارها از قبیل بذر، گاو و کار از دیگری، و یک نوع دیگر این که کار از یکی باشد و بقیه امور از دیگری.

دهم اجاره: در این، دو بعد وجود دارد: بعد عبادت و بعد معاونت؛ پس اگر هدف از آن سود و منفعت باشد، مبادله در آن غالب می‌باشد، و اگر خصوصیات عامل مورد نظر باشند، پس معنی معاونت غالب می‌باشد، این‌ها عقدهایی بودند که مردم پیش از اسلام باهم انجام می‌دادند، پس هر کدام که محل مناقشه و درگیری نبود و رسول خدا ﷺ از آن نهی نفرمود پابرجا و مباح مانده و براساس گفته‌های رسول خدا ﷺ است که فرمود: «الْمُسْلِمُونَ عَلَى شُرُوطِهِمْ» «مسلمانان موافق به شرایط خویش عمل کنند».

راویان در باره حدیث رافع بن خدیج اختلاف فاحشی دارند، سران تابعین عمل مزارعه را انجام می‌دادند، و حدیث معامله با اهل خبیر، بر جوازش دلالت دارد، احادیث نهی از آن، محمول اند بر این که اجاره بر منافع جدول‌های کوچک (مأذنیات) یا یک قطعه زمین مشخص، باشد، همین است منظور از قول رافع، یا این که محمول اند بر تنزیه و ارشاد، و همین است منظور قول حضرت ابن عباس رضی الله عنهما، یا بر مصلحتی دیگر که مختص به همان زمان بود به اعتبار درگیری‌های زیادی که در این باره در آن زمان وجود داشت، و همین است منظور از قول زید رضی الله عنه، والله أعلم.

فرائض

حکمت، متقاضی تعاون است:

باید دانست که حکمت متقاضی این است که اهل محله با همدیگر کمک و همکاری داشته باشند، به یکدیگر یاری دهند، همدری نمایند، و هریکی ضرر و نفع دیگری را ضرر و نفع خویش قرار دهد.

این امکان ندارد، مگر این که به صورت سرشت و فطرتی باشد که اسباب، آن را تأکید نمایند، و روش موروثنی، بر آن فشار آورد، پس طبیعی آنست که در میان پدر، فرزند، برادر و غیره مودت و دوستی باشد.

اسبابی که به دوستی و محبت وا می‌دارند:

اسباب طاری عبارتند از: برقراری الفت و دوستی، دید و باز دید، هدیه‌دادن به یکدیگر و مواسات و همدردی با همدیگر؛ زیرا هر کدام یک از این‌ها، یکی را در قلب دیگری، محبوب قرار می‌دهد، و او را بر نصرت و یاری معاونت همدیگر در ناگواری‌ها، برانگیخته می‌نماید.

صله ارحام امر واجبی است:

صله ارحام موافق به آنچه همه شرایع قایل هستند، واجب است که تارک آن مستوجب ملامت است. باز چون بسیاری مردم کسانی هستند که فکرهای فاسدی دارند و صله ارحام را آنچنان که مناسب باشد، برگزار نمی‌نمایند، و آن را در حد واجب قرار نمی‌دهند، نیاز پدید آمد تا برخی از آن‌ها را بر آنان، چه بخواهند یا نخواهند واجب قرار گیرد، مانند بیمارپرسی، آزادی زندانی، پرداخت دیت، آزاد کردن برده خویشاوند و غیره، سزاوارترین این گروه، کسانی می‌باشند که بنابه رسیدن‌شان بر شرف مرگ از آن‌ها مستغنی باشند، پس بر چنین کسانی واجب است که مال خود را بر شخص خود در آنچه به کمک‌های منزل مفید باشد صرف نمایند؛ یا آن که مال را بعد از خود برای خویشاوندان صرف کند.

مستحق تر به مال میت، نزدیکان او می‌باشند:

باید دانست که اصل در فرایض، این است که همه مردم چه عرب و چه عجم، بر این اتفاق دارند که مستحق تر به مال میت نزدیکان و خویشاوندان او می باشند، باز در این باره اختلاف نظر شدیدی دارند، اهالی زمان جاهلیت تنها مردان را بدون زنان، وارث قرار می دادند، و می پنداشتند که آنان قوم و مرکز را نگه می دارند و از آن ها دفاع می نمایند، پس آن ها مستحق تر هستند که شبیه سپر می باشند.

نخست حکم وصیت برای نزدیکان نازل شد:

نخستین حکمی که بر آن حضرت ﷺ نازل گردید وجوب وصیت برای خویشاوندان بدون تعیین و توقیت بود؛ زیرا احوال مردم مختلف می باشند، بعضی آنست که به او یکی از دو برادرش کمک می کند و آن دیگر خیر، و بعضی آنست که به او پدرش کمک می کند، و علی هذا القیاس، پس مصلحت در این قرار گرفت که اختیار به دست خودشان داده شود تا هریکی موافق به صلاح دید خود عمل کند، باز وقتی که از بعضی وصیت کنندگان حیف و میل به ظهور پیوست، قضات حق داشتند، تا آن را با تغییر، اصلاح نمایند و تا مدتی دستور بر این ماند.

نزول آیه میراث:

باز وقتی که احکام خلافت کبری غلبه یافت، و مشارق و مغارب روی زمین تسلیم پیامبر ﷺ شدند، و انوار بعثت جهانی شد، مصلحت بر این قرار گرفت که اختیار به دست خود آنان سپرد نگردد، و نه به اختیار قاضیان باشد، بلکه بر آن گمانگاه های غالب عادت عرب و عجم، قرار گیرد که در علم خداوند وجود داشته و به جای امر طبیعی می باشند، و مخالفت با آن شاذ و نادر و مانند این باشد که بجهت ناقص برخلاف عادت مستمری به صورت خارق العاده

متولد شود، و همین است منظور از قول خداوند که فرمود: ﴿لَا تَدْرُونَ أَيُّهُمْ أَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعًا﴾^(۱). «نمی‌دانید کدام یک از پدران، پسران، برایتان سودمندترند»

مسایل موارث مبتنی بر چند اصول می‌باشند:

مسایل موارث، مبتنی بر چند اصل می‌باشند: از آنجمله این که معتبر در این باب، هم‌نشینی طبیعی، کمک به همدیگر و آن دوستی و مودتی است که طبیعی باشد، نه آن که به حسب اتفاق پیش آید؛ زیرا آن زیر پوشش ضابطه‌ای در نمی‌آید، و نمی‌توان قوانین کلی شرعی را بر آن‌ها استوار قرار داد، همین است منظور قول خداوند متعال که می‌فرماید: ﴿وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ﴾^(۲). «و خویشاوندان در کتاب الهی به همدیگر [از دیگر مؤمنان] سزاوارترند»

بنابراین، میراث جز به خویشاوندان به کسی دیگر غیر از زوجین داده نشد، زیرا زوجین به ذوی الأرحام ملحق و در ردیف آنان می‌باشند و این از چند نظر است: از آنجمله است: تاکید همکاری در تدبیر منزل و وادار نمودن هریکی به این که نفع و ضرر دیگر را از آن خود بداند.

از آنجمله اینکه شوهر نفقه و مایحتاج زن را تأمین می‌کند، و اموال خود را نزد او به ودیعت می‌گذارد، و او را بر آنچه در دست دارد امان می‌پندارد، تا جایی که خیال می‌کند همه آنچه از زن باقی مانده یا قسمتی از آن‌ها در حقیقت حق خود او می‌باشند، و این خصومت و درگیری بود که راه حلی نداشت، پس شرع این مرض را چنین معالجه نمود که یک چهارم یا نصف ترکه زوجه را به او داد تا جبران قلب او قرار گرفته، شدت خصومت را بکاهد.

(۱) - سورة نساء، آیه ۱۱.

(۲) - سورة انفال، آیه ۷۵.

از آنجمله است: این که زن از شوهر فرزندی می‌زاید که آن‌ها صد در صد از قوم پدر می‌باشند و از نسب و منصب او قرار می‌گیرند، اتصال مردم از مادر گسستنی نیست، پس از این جهت زوجه در ردیف کسانی قرار می‌گیرد که از قوم شوهر جدا نمی‌شوند، و به منزله خویشاوند قرار می‌گیرد.

از آنجمله این که زن بعد از وفات شوهر باید در منزل شوهر جهت عدت‌گذاری بنابه مصالح غیر محدودی بنشیند و کسی که معیشت او را به عهده بگیرد نیست، لذا واجب شد که هزینه او در حد کفایت در اموال شوهر باشد، و امکان نداشت که آن را در حد مشخصی قرار داد؛ زیرا معلوم نمی‌شود که چقدر ترکه از او باقی می‌ماند، پس واجب شد که آن جزء مشاعی مانند یک هشتم یا یک چهارم قرار گیرد.

خویشاوندی بر دو قسم است:

از آنجمله است که خویشاوندی بر دو قسم است:

یکی آن که: متقاضی مشارکت در حسب و منصب باشد، و هردو از یک قوم و در یک پایه باشند.

دوم آن که: متقاضی مشارکت در حسب و نسب و پایه نباشد، ولی مظنه‌ای برای دوستی و آرامش قرار گیرد، و اگر اختیار تقسیم ترکه به دست میت قرار می‌گرفت، از این قرابت تجاوز نمی‌کرد، لازم است که نوع اول بر نوع دوم ترجیح داده شود؛ زیرا مردم عرب و عجم بیرون آوردن مقام و ثروت یکی را از قومش، به قوم دیگر ظلم و ستم می‌پندارند، و بر این اظهار ناراضی می‌کنند، و اگر مقام و مال او به کسی داده بشود که از قوم خود اوست آن را عدل و انصافی می‌دانند و به آن راضی می‌گردند، و این یک امر طبیعی است که گاهی از آن‌ها جدا نخواهد شد، مگر این که دل‌ها پاره گردند، البته در این قرن ما، نسب‌ها مختل شده و تناصر و همکاری به نسب نیست، و جایز نیست که پس از این، حق نوع دوم هم ضایع گردد. بنابراین، سهم مادر با وجودی که احسان و نیکی به او واجب‌تر است، کمتر از سهم دختر و خواهر است، زیرا مادر از قوم فرزندش نیست و نه از اهل حسب و منصب و شرف

اوست، و نه کسی است که به جای او قرار گیرد، آیا مگر نمی‌بینید که گاهی پسر، هاشمی می‌باشد و مادرش حبشی، ابن قریشی و مادرش عجمی، پس از خاندان خلافت است و مادرش متهم به زنا و پستی است، ولی دختر و خواهر از قوم مرد و اهل منصب او قرار می‌گیرند، همچنین فرزندان مادر به هنگام وارث قرار گرفتن از یک سوم بیشتر نمی‌برند و بر این چیزی اضافه نمی‌شود.

آیا نمی‌بینید که یکی قریشی است و برادر مادرش تمیمی است و گاهی در میان دو قبیله خصومت و درگیری می‌باشد، پس هر کسی قوم خودش را بر قوم دیگری کمک و یاری می‌کند، و مردم قرار گرفتن او را به جای برادرش، عدل و انصاف نمی‌دانند، همچنین زن که ملحق به ذوی الأرحام و در ردیف آن‌ها قرار دارد کمترین سهم‌ها را برمی‌دارد، و اگر چندین زن از مردی باز بمانند همه آن‌ها در همین یک سهم شریک قرار می‌گیرند و هیچ چیزی از سهم بقیه وارثان کم نمی‌کنند؛ آیا نمی‌بینید که او شوهر دیگری ازدواج می‌کند و رابطه کلاً قطع می‌گردد.

توارث بر چند معنی دور می‌زند:

خلاصه این که توارث دایر بر سه معنی است: یکی قایم مقام بودن میت در شرف، منصب و امثال آن است؛ زیرا انسان می‌کوشد تا که بعد از او کسی باشد که جای او را بگیرد.

دوم: خدمت، مواسات، رفق و توجه به آن.

سوم: آن قرابتی است که متضمن این دو معنی باشد.

مقدمتر از نظر اعتبار، سوم است، مظنه همه آن‌ها به صورت کامل، کسی است که در عمود نسب داخل باشد، مانند پدر، پدر بزرگ، پسر و پسر پسر، پس این‌ها از همه وارثان به میراث مستحق‌تر هستند، البته قرار گرفتن پسر به جای پدر امر طبیعی است که مبنای جهان، قرن به قرن بر آنست، همه مردم به آن امید بسته‌اند و به همین منظور در پی به دست آوردن اولاد و احفاد می‌باشند.

اما قرار گرفتن پدر بعد از پسر به جایش وضع طبیعی نیست و نه مردم در تلاش آن هستند و نه امیدی به آن وابسته است، و اگر به مردم در مالش اختیار داده شود، مواسات فرزند نسبت به مواسات پدر بیشتر بر قلبش غالب می آید. بنابراین، سنت مروجه در همه طوایف بشری تقدیم فرزندان بر پدران است.

اما مظنه قایمقامی بعد از آنچه ذکر کردیم، از آن برادران و کسانی است که در معنی آن‌ها باشند مانند این که دست و بازوی آن‌ها قرار گیرند و کسانی که از قوم و اهل نسب و شرف او باشند.

اما خدمت و رفق مظنه قرابت قریبه است، پس مستحق‌تر به آن مادر و دختر و کسانی که در معنی آن دو، از کسانی باشند که در عمود نسب داخل باشند، دختر از یک گونه قایمقامی، خالی نیست؛ سپس خواهر است که او هم، از یک گونه قایمقامی، خالی نیست؛ سپس کسی که به او علاقه و رابطه تزوج داشته باشد، پس فرزندان مادر اند، در زمان معنی حمایت و قایمقامی وجود ندارد؛ زیرا بسا اوقات در قوم دیگری به ازدواج داده می‌شوند و به آن‌ها ملحق می‌گردند، مگر در دختر و خواهر این معنی به صورت ضعیفی می‌باشد، البته در زنان معنی رفق و توجه کامل و مکمل دیده می‌شود، جز این نیست که مظنه آن قرابت قریبه است مانند مادر، دختر باز خواهر، نه قرابت بعیده مانند عمه و عمه پدر، صورت اول در پدر و پسر کاملاً یافته می‌شود، باز در برادران سپس در عموها، و صورت دوم در پدر کاملاً مشاهده می‌شود باز در پسر، سپس در برادر عینی یا خیفی، و جز این نیست که مظنه قرابت، قریبه است نه بعیده. بنابراین، آنچه برای عمو در نظر گرفته شد، برای عمه در نظر گرفته نشد؛ زیرا عمه مانند عمو دفاع نمی‌کند، و مانند خواهر نزدیک هم نیست.

مرد بر زن در صورتی که مساوی باشند برتری دارد:

از آنجمله این که مرد بر زن در صورتی که در یک پایه باشند برتری دارد؛ زیرا مردان در حمایت از بیضه و دفاع از دشمن خصوصیتی دارند، ثانیاً بر مردان مخارج سنگینی وجود دارد، پس آنان از این جهت که شبیه به اسفند مستحق‌ترند، برخلاف زنان که سربار شوهران

یا پدران یا پسرانند، همین است منظور قول خداوند که فرمود: ﴿الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا﴾^(۱) «مردان بر زنان سرپرستی دارند چرا که خداوند برخی از آنان (انسانها) را بر [برخی] دیگر برتری داده است و [نیز] به سبب آنکه [چیزی] از مالهایشان را بخشیده‌اند».

قول ابن مسعود در یک ثلث باقی مانده:

حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه در باره یک سوم باقی مانده فرمود: «ما كان الله ليريني أن أفضل أما على أبي، غير أن الوالد لما اعتبر فضله مرة بجمعه بين العسوبة والفرض لم يعتبر ثانياً بتضاعف نصيبه أيضاً، فإن غمط لحق سائر الورثة» «خداوند مرا نشان نداد تا مادر را بر پدر برتر قرار بدهم، البته وقتی که یک بار پدر به دو جهت عصوبت و صاحب فرض بودنش برتری یافت در مرحله دوم برتریش که سهم او دو برابر سهم مادر قرار گیرد برتری نیافت، زیرا این حق کشی بقیه وارثان است»، در فرزندان مادر، پسران حمایتی از بیضه و دفاعی از قومیت ندارند، زیرا از قوم دیگری محسوب می‌شوند، لذا بر دختران برتر، قرار داده نشدند، و نیز قرابت آنها از ناحیه مادر است، پس گویا همه آنها زن محسوب می‌شوند.

کسانی که در یک پایه باشند، باهم تقسیم می‌کنند:

از آنجمله این که هرگاه گروهی از ورثه باهم جمع شوند، پس اگر در رتبه و پایه باهم برابر اند واجب است که تقسیم بر آنها مساوی باشد، زیرا هیچ یکی بر دیگری حق تقدم ندارد، و اگر در رتبه و پایه‌های گوناگونی قرار دارند پس این به دو صورت است: یا این که یک اسم یا یک جهت همه آنها را فرا می‌گیرد، اصل در این باره اینست که نزدیکترین دورترین را محروم می‌گرداند (به آن حجب حرمان می‌گویند) زیرا توارث به این خاطر مشروع گردیده است که به کمک یکدیگر وادار شوند، و هریکی نزدیکی و همکاری دارد،

(۱) - سورة نساء، آیه ۳۴.

مانند نرمش در کسانی که نام مادر شامل آنهاست، قایم مقام بودن مرد در کسانی که نام پسر شامل آنهاست، و معنی دفاع از او در کسانی که نام عصوبت آنها را فرا گرفته است، این مصلحت متحقق نمی گردد مگر به این که کسی مشخص گردد تا خود را به آن مسئول بداند، و بر ترکش خود را ملامت کند، و از تمام آنهایی که در آنجا هستند رسیدن به این مقام ممتاز گردد.

اما برتر شدن سهمی بر سهمی دیگر، برای آن چندان توجهی نیست یا این که نامها و جهت ها مختلف باشند. اصل در این باره این است که اقرب و انفع در آنچه نزد خداست از علم گمان غالب، حاجب ابعاد به حجب نقصان قرار می گیرد.

سهام نصیبه ها ظاهر می باشند:

از آنجمله این که سهمی که به وسیله آنها نصیبه ها مشخص می گردند، لازم است که اجزای آنها چنان ظاهر گردند که در سطح ظاهر، حسابدان و غیره حسابدان، همه بتوانند آنها را مشخص کنند.

رسول خدا ﷺ در این قول خود: «إِنَّا أُمَّةٌ أُمِّيَّةٌ لَا نَكْتُبُ وَلَا نَحْسِبُ» اشاره نمود که آنچه مناسب به مقام جمهور مکلفین است، آنست که نیازی به تعمق در حساب نداشته باشد، و واجب است که چنان باشد که ترتیب فضل و نقصان در سطح ظاهر، آشکار گردد، پس شرع دو فصل را از سهام ترجیح داد:

یکی: دو ثلث، یک ثلث و یک ششم.

دوم: نصف، ربع و ثمن، بدون شک مخرج اصلی آنها اعداد هستند، و در اینها سه رتبه متحقق می گردد که در میان هریکی از آنها، نسبت هر چیزی به دو برابر ارتقا و به نصفش کاهش می یابد، و این نزدیکتر است به آن که در آن اضافه و کاهش به صورت واضح و محسوس ظاهر گردد، باز هرگاه اضافه در نظر گرفته شود، نسبت دیگری پدید می آید که در این باب لازم است، مانند آنچه بر نصف اضافه شود، و به اتمام نرسد، و آن دو سوم است، و همچنین آنچه از نصف کمتر باشد و به ربع نرسد که آن یک سوم است، یک پنجم و یک

هفتم در اینجا در نظر گرفته نمی‌شوند؛ زیرا تخریج مخرج آن‌ها بسیار دقیق و ریز است، اضافه کردن بر آن‌ها و کاستن از آن‌ها نیاز به تعمق در حساب دارد، خداوند فرموده است: ﴿يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثِيَيْنِ فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ وَإِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ﴾^(۱) «خداوند به شما در باره فرزندان تا توصیه می‌کند که برای پسر است مانند سهم دو دختر، و اگر همه (فرزندان) دختر باشند برای آن‌هاست دو سوم از ترکه و اگر دختر یکی است برای اوست نصف».

من می‌گویم: سهم پسر در برابر دختر دو برابر قرار می‌گیرد؛ زیرا خداوند فرموده است: ﴿الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ﴾^(۲) «مردان بنا به برتری که خداوند به آن‌ها داده بر زنان قیومیت دارند».

سهم دختر به تنهایی و به همراهی دیگری:

به یک دختر تنها نصف ترکه می‌رسد؛ زیرا اگر فرزند یک پسر باشد کل ترکه را برمی‌دارد، پس حق دختر به تنهایی بنا به قضیه تضعیف نصف می‌باشد، حکم دو دختر به اجماع مانند حکم سه دختر می‌باشد، و جز این نیست که به دو دختر دو سوم داده می‌شود که اگر با دختر یک پسر باشد دختر یک سوم را برمی‌دارد، اکنون یک سوم به دختر دومی می‌رسد که جمعاً می‌شوند دو سوم، و بدین شکل سهم دومی از یک سوم نباید کمتر باشد، و جز این نیست که یک سوم دیگر اضافه می‌ماند برای عصبه؛ زیرا بنات یک معونتی دارد و عصبات یک معونتی، پس یکی، دیگری را ساقط نمی‌کند، البته مقتضای حکمت این است که کسی که در عمود نسب باشد، بر آنان که در دور و اطراف قرار دارند، برتر باشد، و همین است نسبت دو سوم از یک سوم و همچنین است حالت مادر و پدر، پسران و دختران،

(۱) - سورة نساء، آیه ۱۱.

(۲) - سورة نساء، آیه ۳۴.

خداوند متعال می‌فرماید: ﴿وَلَا بَوَیْهَ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا الشُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌ فَإِنْ لَّمْ یَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَوَرِثَهُ أَبَوَاهُ فَلِأُمِّهِ الثُّلُثُ فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأُمِّهِ الشُّدُسُ﴾ (آیه ۱).
 «برای هریکی از مادر و پدر یک ششم است از آنچه میت ترکه بگذارد در صورتی که فرزند داشته باشد، ولی اگر فرزند ندارد و مادر و پدر وارث او قرار می‌گیرند پس یک سوم ترکه مال مادر است، و اگر میت برادر دارد پس یک ششم مال مادر است».

فرزندان مستحق‌ترند به میراث، از مادر و پدر:

من می‌گویم: شما دانستید که فرزندان مستحق‌تر به میراث اند از مادر و پدر، و آن بدین صورت که برای آن‌ها دو سوم هست، و برای مادر یک سوم است، در اینجا سهم پدر از سهم مادر اضافه نشد؛ زیرا برتری او از جهت قایم‌قام‌بودنش برای فرزند و دفاعش از او بنابه عصبه بودنش یک بار در نظر گرفته شد، پس این برتری عیناً در حق تضعیف در نظر گرفته نمی‌شود، و در صورت نبودن فرزند برای میت، کسی از والدین، مستحق‌تر نیست، پس تمام میراث را احاطه نمودند، سپس پدر بر مادر برتر قرار داده شد، و این را دانستی که برتری در اکثر این مسایل به صورت تضعیف است.

باز اگر میراث از آن مادر و برادران قرار گیرد، و برادران بیش از یک نفر باشند، واجب است که سهم مادر از یک سوم به یک ششم کاسته شود، زیرا اگر برادران عصبه قرار نمی‌گرفتند و عصبات دورتر از این‌ها قرار می‌گرفتند، پس عصبه، به رفق و مودت باهم مساوی می‌شدند، نصف برای این‌ها و نصف برای آن‌ها قرار می‌گرفت، سپس نصف بر مادر و فرزندانش تقسیم می‌شد که یک ششم به مادر می‌رسید که از سهم او چیزی کاسته نمی‌شد، باقی مال برای همه آن‌ها قرار می‌گرفت، و اگر برادران عصبه قرار گیرند، سپس در میان آن‌ها دو جهت وجود دارد: یکی خویشاوندی نزدیک، دوم حمایت، بسا اوقات همراه با

ایشان وارث دیگر هم می‌باشد مانند دختر، پسر و همسر، پس اگر برای مادر یک ششم مقرر نگردد فشار و تنگنای برای آن‌ها پیش می‌آید.

خداوند متعال فرموده است: ﴿وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ أَزْوَاجُكُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُنَّ وَلَدٌ فَإِنْ كَانَ لَهُنَّ وَلَدٌ فَلَكُمْ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكَنَّ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِيَنَّ بِهَا أَوْ دَيْنٍ وَلَهُنَّ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْتُمْ إِنْ لَمْ يَكُنْ لَكُمْ وَلَدٌ فَإِنْ كَانَ لَكُمْ وَلَدٌ فَلَهُنَّ الثُّمْنُ مِمَّا تَرَكْتُمْ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ تُوصُونَ بِهَا أَوْ دَيْنٍ﴾^(۱) «برای شما (مردان) نصف ترکه همسران‌تان هست اگر فرزند نداشته باشند، و اگر فرزند دارند برای شما یک چهارم ترکه است، آنهم پس از اجرای وصیتی که کرده‌اند و پرداخت وام، برای همسران شما (زن‌هایتان) یک چهارم است از ترکه شما اگر فرزند نداشته باشید، و اگر فرزند دارید پس برای آن‌ها یک هشتم است، آن هم پس از اجرای وصیتی که کرده‌اید و پرداخت وام».

فلسفه بردن میراث همسر:

من می‌گویم: شوهر که ارث می‌برد از آنجاست که او بر زن و اموال او متصرف و ذوالید می‌باشد، پس گرفتن مال از دست او برایش ناگوار می‌گذرد، ثانیاً او اموال خویش را به دست زن می‌دهد و او را امین می‌پندارد تا جایی که می‌پندارد که او در آنچه در دست زن است حق قوی دارد، و زن حق خدمت، مواسات و رفق را برمی‌دارد. بنابراین، شوهر در سهم الارث بر زن برتری دارد، چنانکه خداوند می‌فرماید: ﴿الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ﴾^(۲).

فرزندان مادر:

باز در نظر گرفته شد که مادر و پدر بر اولاد فشار نیاورند، حالانکه دانستید که برتری که معتبر در بیشتر مسایل است برتری تضعیف است.

(۱) - سورة نساء، آیه ۱۲.

(۲) - سورة نساء، آیه ۳۴.

خداوند می‌فرماید: ﴿وَإِنْ كَانَتْ رَجُلٌ يُورِثُ كَلَلَةً أَوْ امْرَأَةً وَلَهُ أَخٌ أَوْ أُخْتُ فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا السُّدُسُ فَإِنْ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ فَهُمْ شُرَكَاءُ فِي الثُّلُثِ﴾^(۱) «اگر مردی یا زنی به صورت کلاله مورث قرار گرفت که برادر یا خواهر (مادری) دارد، به هریکی (چه برادر و چه خواهر) یک ششم می‌رسد، و اگر از یک نفر بیشتر باشند، پس همه آنها در یک سوم مال شریک می‌باشند».

من می‌گویم: این آیه به اجماع، در باره فرزندان مادر است، چون برای میت پدر و فرزند نیست، برای آنها همراه با مادر بنابه حق «رفق» نصف مال میت داده می‌شود و برای بقیه عصبات از جهت نصرت و حمایت نصف مال دیگر داده می‌شود، و اگر مادر همراه نباشد پس از جهت حمایت دو ثلث به عصبات می‌رسد و یک سوم به فرزندان مادر.

فرزندان پدر:

خداوند در حق آنها می‌فرماید: ﴿يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَلَةِ إِنْ امْرَأَةٌ هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ وَلَهُ أُخْتُ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ وَهُوَ يَرِثُهَا إِنْ لَمْ يَكُنْ لَهَا وَلَدٌ فَإِنْ كَانَتَا اثْنَتَيْنِ فَلَهُمَا الثُّلُثَانِ مِمَّا تَرَكَ وَإِنْ كَانُوا إِخْوَةً رِّجَالًا وَنِسَاءً فَلِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ﴾^(۲) «می‌پرسند از تو، بگو: خداوند جواب می‌دهد به شما در باره «کلاله» اگر مردی فوت کرد که فرزند ندارد و برای او خواهری هست، پس به آن خواهر نصف ترکه می‌رسد و برادر در صورتی که خواهر فرزند نداشته باشد کلاً میراث او را برمی‌دارد، و اگر برادر و خواهر باهم باشند، پس برای مرد است مانند سهم دو زن».

(۱) - سورة نساء، آیه ۱۲.

(۲) - سورة نساء، آیه ۱۷۶.

من می‌گویم: این آیه به اجماع، در باره فرزندان پدر که بنی‌الاعیان و بنی‌العلات باشند آمده است: کلاله کسی است که پدر و فرزند نداشته باشد، جمله ﴿لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ﴾^(۱) بعضی از حقیقت کلاله را واضح کرد، خلاصه در این باره این که وقتی که از بازماندگان چنین کسی که در عمود نسب داخل باشد، وجود نداشته باشد، نزدیکترین کسی که شبیه اولاد باشد، به جای اولاد قرار می‌گیرد، و آن برادران و خواهران می‌باشند.

عصبه:

رسول خدا ﷺ فرمود: «الْحَقُّوا الْفَرَائِضَ بِأَهْلِهَا فَمَا بَقِيَ فَهُوَ لِأَوْلَى رَجُلٍ ذَكَرٍ» که «سهم‌ها را به حقداران برسانید، آنچه اضافه ماند مال نزدیکترین مرد به میت است.»
من می‌گویم: شما دانستید که اصل در توارث دو معنی است، و ما آن‌ها را ذکر کردیم؛ و این که مودت و رفق به جز در قرابت قریبه جدی، اعتباری نخواهد داشت مانند مادر و برادر و خواهران به کسی دیگر، پس وقتی امر از این‌ها متجاوز گردد، پس برای توارث معنی قایمقامی میت و نصرت از او معین می‌گردد، و این‌ها قوم میت و اهل نسب و شرف هستند که هر کسی، نزدیکتر باشد.

به هنگام اختلاف دین توارثی وجود ندارد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يَرِثُ الْمُسْلِمُ الْكَافِرَ وَلَا الْكَافِرُ الْمُسْلِمَ» که «مسلمان از کافر و کافر از مسلمان ارث نمی‌برد».

من می‌گویم: این قانون به این خاطر مقرر شد تا راهی برای قطع مواسات، بین مسلمان و کافر، قرار گیرد؛ زیرا آمیزش مسلمان با کافر در دین، خلل می‌آورد، و آن را از بین می‌برد،

(۱) - سورة نساء، آیه ۱۷۶.

چنانکه خداوند در باره نکاح می‌فرماید: ﴿أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ﴾^(۱) که «آنها به جهنم دعوت می‌دهند».

قتل مانع از ارث است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «الْقَاتِلُ لَا يَرِثُ» که «قاتل ارث نمی‌برد»، من می‌گویم: این قانون بدین خاطر مقرر گردید که این موضوع از حوادث کثیر الوقوع است که کسی از وارثان بلند شده مورث را به قتل می‌رساند تا زودتر به مال او دسترسی پیدا کند، بویژه عموزادگان و امثال آنها، پس واجب گردید که روش، در میان آنها چنین باشد که کننده چنین کاری را مایوس بگردانند تا این مفسده از میان برود، و سنت بر این دایر گردید که برده نه از کسی ارث برمی‌دارد و نه کسی دیگر از او ارث می‌برد؛ زیرا مال او از آن آفاست، و آقا نسبت به میت اجنبی است.

بنو الأم و بنو العلات:

رسول خدا ﷺ فرمود:

«إِنَّ أَعْيَانَ بَنِي الْأُمِّ يَتَوَارَثُونَ دُونَ بَنِي الْعَلَاتِ» «در اعیان بنی الأم ارث جاری می‌شود، اما در بنی العلات خیر».

من می‌گویم: این از آنجاست که ما ذکر کردیم که مبنای قایمقامی میت روی اختصاص است که اقرب از ابعد، حاجب حرمان قرار گیرد، صحابه بر این اجماع کرده اند که اگر بازماندگان، شوهر و مادر و پدر یا زن و مادر و پدر باشند، به مادر ثلث باقیمانده می‌رسد، حضرت عبدالله بن مسعود این را طوری بیان فرموده که نیازی به توضیح بیشتری نمانده است، فرمود:

(۱) - سورة بقره، آیه ۲۲۱.

«ما كان الله ليبريني أن أفضل أما على أب، وقضى رسول الله ﷺ في بنت وابنة ابن وأخت لأب وأم: للابنة النصف ولابنة الابن السدس وما بقي فللأخت»

«خداوند به من نشان نداد که مادر را بر پدر برتری بدهم، رسول خدا ﷺ در باره دختر و دختر پسر و خواهر چنین داوری فرمود که، به دختر نصف و به دختر پسر یک ششم را داد و بقیه را به خواهر گذاشت».

من می گویم: این از آنجاست که دورتر نمی تواند در آنچه نزدیکتر به دست آورده مزاحم بشود، پس آنچه باقی می ماند دورتر به آن حقدارتر است تا آنچه را خداوند برای این گروه مقرر کرده است کاملاً بر دارد، پس دختر نصف تر که را کاملاً بر می دارد، و دختر پسر در حکم دختران است، اما نمی تواند با دختر حقیقی یکی باشد، پس آنچه را از سهم بنات باقی مانده است بر می دارد. سپس خواهر عصبه قرار می گیرد؛ زیرا معنی قائمقامی دختر در او وجود دارد، و از اهل شرف میت هم هست.

حضرت عمر رضی الله عنه در باره شوهر، مادر، برادران حقیقی و برادران خیفی فرمود: «لَمْ يَزِدْهُمْ الْأَبُ إِلَّا قُرْبًا» که «پدر آن ها را نزدیکتر گردانید»، روی این مسئله حضرات ابن مسعود، زید، شریح و مخلوق زیادی از حضرت عمر رضی الله عنه پیروی کردند، و این قول، از همه اقوال به قوانین شرع، موافق تر است، و نسبت به مادر بزرگ به یک ششم داوری نمود، زیرا او در نبود مادر به جای مادر می باشد.

حضرت ابوبکر، عثمان و ابن عباس رضی الله عنهم پدر بزرگ را پدر محسوب می کردند، و این اولی ترین قول پیش من است.

اما «ولاء» پس فلسفه اش این است که در آن نصرت و حمایت از بقیه وجود دارد، پس حقدارتر به آن مولای نعمت است که آقا باشد، و پس از او مردان قوم او هر کس نزدیکتر باشد، والله أعلم.

از ابواب تدبیر منزل

باید دانست که اصول فن تدبیر منزل نزد همه طوایف عرب و عجم مسلم می‌باشند، البته در صور و اشباح آن‌ها، اختلاف نظر دارند، رسول خدا ﷺ در عرب مبعوث گردید، به مقتضای حکمت راه غلبه کلمه الله در روی زمین، غالب آمدن دین آنان بر همه دین‌ها، منسوخ شدن عادات آن‌ها به وسیله عادت ایشان و از بین رفتن ریاست آنان به وسیله ریاست ایشان است، پس این لازم گردانیده شد که تدبیر منزل به جز بر عادات عرب معین نگردد، و عین صور و اشباح آن‌ها، در نظر گرفته شوند، و بیشتر آنچه ذکرش لازم است را در مقدمه، باب در بحث ارتفاعات و غیره، ذکر کردیم در آنجا باید مراجعه نمود.

خواستگاری و آنچه به آن وابسته است

ازدواج برای جوانان ضروری است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «يَا مَعْشَرَ الشَّبَابِ! مَنْ اسْتَطَاعَ مِنْكُمُ الْبَاءَةَ فَلْيَتَزَوَّجْ فَإِنَّهُ أَغْضُ لِلْبَصَرِ وَأَحْصَنُ لِلْفَرْجِ وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَعَلَيْهِ بِالصَّوْمِ فَإِنَّهُ لَهُ وَجَاءٌ» «ای گروه جوانان هرکسی از شما توان ازدواج را دارد باید ازدواج کند، زیرا چشم را بیشتر پایین می‌آورد و فرج را بهتر حفظ می‌کند، و کسی که توان ندارد باید روزه بگیرد که این برای او در رام کردن شهوت بهتر است».

باید دانست که هرگاه منی زیاد در بدن تولید گردد بخارات آن به مغز بالا می‌روند، پس نگاه کردن به سوی زن زیبا، مورد پسند قرار می‌گیرد، و حب زن در قلب جای می‌گیرد، و حصه‌ای از آن به فرج نزول می‌کند، پس مستی پدید آمده نیروی شهوت جماع شدت می‌گیرد، و بیشتر این، در زمان جوانی می‌باشد، و این حجاب بسیار بزرگی از حجاب‌های طبعی است که مردم را از دقت در احسان، باز می‌دارد و به زنا وادارش می‌کند، و او را به فساد اخلاقی می‌کشاند، و در مهلک‌های بزرگش از قبیل فساد ذات البین می‌اندازد، لذا لازم است که این حجاب‌ها برداشته شوند، پس کسی که توان جماع را داشته باشد و بتواند به زنی ازدواج نماید و نفقه و مخارج او را تامین کند، پس بهترین راه علاج، ازدواج است؛ زیرا

چشم را پایین می آورد و شرمگاه را حفظ می کند، زیرا بدین شکل بیرون ریختن منی به کثرت پیش می آید، و کسی که توان ازدواج را ندارد باید روزه بگیرد، پس اگر پشت سر هم روزه بگیرد، این در شکستن شدت طبیعت و جلوگیری آن، از زیاده روی هایش، خاصیت خوبی دارد؛ زیرا در این صورت ماده آن کاسته می شود، و هر عادت فاسد که از کثرت اخلاط پدید آمده است تغییر پیدا می کند.

تقوی با ازدواج تعارضی ندارد:

رسول خدا ﷺ تبیل را بر حضرت عثمان بن مطعون رد نمود، و فرمود: «أَمَّا وَاللَّهِ إِنِّي لَأَخْشَاكُمُ لِلَّهِ وَأَتَقَاكُمُ لَهُ، لَكِنِّي أَصُومُ وَأُفْطِرُ، وَأُصَلِّي وَأَرْقُدُ وَأَتَزَوَّجُ النِّسَاءَ، فَمَنْ رَغِبَ عَنْ سُنَّتِي فَلَيْسَ مِنِّي» «آگاه باشید! به خدا قسم که من از شما بیشتر از خدا می ترسم و تقوی دارم، اما من روزه می گیرم، افطار می کنم، نماز می خوانم، می خوابم، و با زنان ازدواج می کنم، پس هر کسی که از سنت من اعراض کند او از من نیست».

رهبانیت باطل، و ازدواج سنت پیامبران است:

باید دانست که فرقه مانوی (که خیر را به روز و شر را به شب منسوب می کنند) و راهبان نصاری با ترک ازدواج می خواهند به خدا نزدیک شوند، این راه باطلی است، زیرا روش انبیاء علیهم السلام که خداوند آن را برای مردم پسند فرموده است، اصلاح طبیعت و دفع کجروی های آنست نه این که آن را کلاً از مقتضایش باز دارند، و ما این را به طور کامل بیان کردیم به آن مراجعه شود.

باز لازم است با زنی ازدواج شود که ازدواجش موافق به حکمت، و اهداف تدبیر منزل را کاملاً در بر داشته باشد، زیرا هم مجلس در میان زن و مرد لازم و نیاز دو طرف به یکدیگر مؤکد می باشد، پس اگر زن سرشت بدی داشته باشد، و در اخلاق و عادات خشونت و در

زبان بددهنی داشته باشد، زمین با کشادگیش بر مرد تنگ درمی آید، و مصلحت، به مفسده تبدیل می شود^(۱).

و اگر زن صالح باشد منزل کاملاً اصلاح می شود، و همه اسباب خیر از هرطرف برای او فراهم می شوند، همین است منظور رسول خدا ﷺ که فرمود: «الدُّنْيَا مَتَاعٌ وَخَيْرُ مَتَاعِ الدُّنْيَا الْمَرْأَةُ الصَّالِحَةُ» «دنیا کالائست و بهترین کالای دنیا زن صالحه می باشد.

زن به خاطر چهار خصلت برگزیده می شود:

رسول خدا ﷺ فرمود: «تُنكِحُ الْمَرْأَةُ لِأَرْبَعٍ: لِمَالِهَا، وَلِحَسَبِهَا، وَجَمَالِهَا، وَلِدِينِهَا، فَاطْفَرُ بَذَاتِ الدِّينِ تَرَبَّتْ يَدَاكَ» یعنی «زن به خاطر یکی از این چهار خصلت ازدواج می شود: مال، حسب، جمال و دین، پس به ازدواج با زن دیندار راغب باش و از بقیه دوری گزین».

باید دانست که اهدافی که به خاطر آن ها مرد با زنی ازدواج می کند، غالباً چهار خصلت می باشند: یا به خاطر مال با زنی ازدواج می کند که مرد در مال او رغبت دارد تا زن با او در مال کمک و همدردی کند و فرزندانش از ناحیه مادر ثروتمند قرار گیرند، و یا به خاطر حسب و نسبش با او ازدواج می کند، زیرا ازدواج در اشراف باعث عزت و جاهت است، و یا به خاطر جمال و زیبایی با او نکاح می کند، زیرا طبیعت بشری در جمال رغبت دارد، و بسیاری مردم چنین هستند که طبع بر آن ها غالب می آید، و یا به خاطر دین با او ازدواج می شود، یعنی عقیف ماندنش از گناه و دوریش از شکوک و شبهات و تقریش به خدا به وسیله طاعات و عبادات، پس مال و جاه خواسته کسی است که حجاب رسم بر او غالب

(۱) - سعدی چه خوش گفته است:

زن بد در سرای مرد نکو
هم در این عالم است دوزخ او

باشد، و جمال و جوانی خواسته کسی است که حجاب طبع بر او غالب است، و دین هدف کسی است که فطرتش تهذیب شده است، پس می‌خواهد تا زن در دین، به او کمک کند، و در همراهی اهل خیر رغبت دارد.

زن باید از قبیله برگزیده شود که عادات زنان آن خوب باشند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «خَيْرُ نِسَاءٍ رَكِبْنَ الْإِبِلَ صَالِحُ نِسَاءٍ قُرَيْشٍ، أَخْنَاهُ عَلَى وَلَدٍ فِي صِغَرِهِ، وَأَرْعَاهُ عَلَى زَوْجٍ فِي ذَاتِ يَدِهِ» «بهترین زنان که بر شتر سوار می‌شوند زنان قریش هستند؛ زیرا نسبت به کودکان مشفق‌تر و نسبت به آنچه شوهر در دست دارد، نگهبان‌تر هستند».

من می‌گویم: مستحب است که زن از قبیله‌ای باشد که عادت زنان آن قبیله خوب و صالح باشند؛ زیرا مردم مانند طلا و نقره معدن می‌باشند، عادات و رسوم قوم بر مردم غالب می‌باشد، و مانند امر طبیعی است، رسول خدا ﷺ واضح نمود که زنان قریش از جهت شفقت بر اولاد کوچک و حفظ مال و متاع شوهر، بهترین زن‌ها می‌باشند، و این دو چیز از بالاترین اهداف ازدواج می‌باشند، و به وسیله همین دو امر تدبیر منزل منظم می‌گردد و اگر شما احوال مردم جهان امروز را در دیار ما و دیار ما وراء النهر بررسی و تفتیش کنید، راسخ قدم‌تر در اخلاق نیک و پای‌بندتر به آن‌ها از زنان قریش کسی را نخواهید یافت.

برگزیدن زن بسیار زایه و دوست‌دار:

رسول خدا ﷺ فرمود: «تَزَوَّجُوا الْوُلُودَ الْوُدُودَ فَإِنِّي مُكَاثِّرُ بِكُمْ الْأُمَمَ» «با زنان بسیار زایا و دوست‌دارنده، ازدواج کنید؛ زیرا من به زیادی شما بر امت‌های گذشته افتخار می‌کنم».

من می‌گویم: مصلحت منزل، با دوستی زن و مرد، مصلحت کشور و آیین، با کثرت نسل، به پایه تکمیل می‌رسد، دوستی برقرار کردن زن با مرد، دال بر صحت مزاج زن است، و نیروی

طبیعتش او را از نظر کردن به سوی غیر شوهر، باز می‌دارد، و او را و می‌دارد تا خود را با شانه کردن موی و غیره بیاراید، و در این فرج و نظر شوهر حفظ می‌شود.

خواستگاری مرد با اخلاق و دیندار را، نباید رد کرد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا خَطَبَ إِلَيْكُمْ مَنْ تَرْضَوْنَ دِينَهُ وَخُلُقَهُ فَرُجُوهُ إِلَّا تَفْعَلُوا تَكُنْ فِتْنَةً فِي الْأَرْضِ وَفَسَادٌ عَرِيضٌ» «هرگاه کسی که دین و عادات او مورد پسندتان باشد پیام خواستگاری داد با او ازدواج کنید و اگر نه فتنه در زمین و فساد گسترده‌ای پیش می‌آید».

من می‌گویم: منظور از این حدیث این نیست که کفو در نکاح اعتباری ندارد، چطور امکان دارد که منظور این باشد، حالانکه در نظر گرفتن کفو در میان همه طوایف بشر، امر طبیعی است، و طعنه زدن در کفو سنگین‌تر از قتل است، و مردم با وجود اختلاف مراتب و شرایع، این چنین چیز را نادیده نمی‌گیرند، از اینجا بود که حضرت عمر رضی الله عنه فرمود: «لَا مَنَعَنَ النِّسَاءَ إِلَّا مِنْ أَكْفَائِهِنَّ» «من از ازدواج زنان در غیر کفو، جلوگیری می‌کنم»، بلکه منظور آن حضرت ﷺ این بود که نباید مردم در پی چیزهای حقیر و کوچک قرار گیرند، مانند قلت مال، وضعیت نابسامان و زشتی صورت یا بودن خواستگار ابن ام الولد و امثال آن از اسباب دیگر، با وجود این که دین و اخلاق داشته باشد، زیرا بالاترین هدف تدبیر منزل، همراهی با حسن اخلاق است و این همراهی باید سبب اصلاح دین باشد.

شومی در زن، منزل و اسب است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «الشُّؤْمُ فِي الْمَرْأَةِ وَالْدَّارِ وَالْفَرَسِ» «شومی در زن، منزل و اسب است». من می‌گویم: تفسیر درستی که مورد حدیث آن را واجب می‌کند، این است که در اینجا سبب مخفی غالبی وجود دارد که به سبب آن بیشتر کسی که زنی ازدواج می‌کند، نامبارک می‌باشد، مستحب است برای مرد که هرگاه تجربه دلالت کند بر شومی زنی خود را راحت کند به عدم ازدواج آن، اگرچه او جمیل و صاحب ثروت و مالی باشد.

حکمت حکم می‌کند که زن دوشیزه را پس از این که عاقل و بالغ باشد ترجیح داد؛ زیرا او بنابر قلت فریب‌دهی، به اندک راضی می‌باشد، و در اثر جوانی برای باردارشدن، رحم او آمادگی بیشتر دارد، و زودتر ادب یاد می‌گیرد، و بر آن پایبند می‌باشد، همچنانکه مقتضای حکمت است، و برای حفظ شرمگاه و نظر شوهر، نگهبان‌تر است، برخلاف بیوه‌گان که آنان فریب باز و بد اخلاق می‌باشند، و کمتر زاد ولد دارند؛ زیرا آنان مانند لوح نقش شده هستند که تادیب در آن‌ها اثر نمی‌کند، اما اگر تدبیر منزل متقاضی بیوه زنی قرار گرفت، او مستثنی است، چنانکه حضرت جابر فرمود، زیرا آن‌ها مجرب می‌باشند.

نگریستن به سوی زن در هنگام خواستگاری:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا خَطَبَ أَحَدُكُمْ الْمَرْأَةَ فَإِنْ اسْتَطَاعَ أَنْ يَنْظُرَ إِلَى مَا يَدْعُوهُ إِلَى نِكَاحِهَا فَلْيَفْعَلْ» «هرگاه یکی از شما خواستگار زنی شد اگر توانست که به او بنگرد، پس بنگرد» و نیز فرمود: «فَإِنَّهُ أُخْرَى أَنْ يُؤَدِمَ بَيْنَكُمَا» «زیرا این سزاوارتر است که زندگی با همدیگر ادامه یابد»، و نیز فرمود: «هَلْ رَأَيْتَهَا فَإِنْ فِي أَعْيُنِ الْأَنْصَارِ شَيْئاً» «آیا او را دیده‌ای، زیرا در چشم انصار چیزی هست».

من می‌گویم: سبب در مستحب بودن نظر به نامزد، این است که ازدواج بر دید، باشد و این دورتر از پشیمانی است که اگر بدون فکر و اندیشه ازدواج صورت گیرد، و بعداً موافق درنیاید، و نمی‌تواند آن را رد کند، و اگر بخواهد آن را رد کند سهل و آسان باشد، و این که ازدواجش در صورت توافق با عشق و علاقه باشد، و مرد دانا چنین کاری را نمی‌کند که خیر و شرش را جلوتر تشخیص ندهد.

معالجه تمایل به زن بیگانه:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ الْمَرْأَةَ تُقْبِلُ فِي صُورَةِ شَيْطَانٍ وَتُدْبِرُ فِي صُورَةِ شَيْطَانٍ فَإِذَا رَأَى أَحَدُكُمْ امْرَأَةً فَأَعْجَبَتْهُ فَلْيَأْتِ أَهْلَهُ فَإِنَّ ذَاكَ يَرُدُّ مِمَّا فِي نَفْسِهِ» «بدون شک که زن در صورت شیطان، پیش می‌آید و برمی‌گردد، هرگاه زنی مورد پسند کسی از شما قرار

گیرد، باید متوجه به همسر خویش باشد، و با او عمل جنسی انجام دهد؛ زیرا این، وسواس نفس او را برطرف می‌کند.

باید دانست که شهوت شرمگاه بزرگترین شهوت است که قلب را در هلاکت گاه زیادی می‌اندازد، نگریستن به زن، این شهوت را برانگیخته می‌کند، و همین است منظور از قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «الْمَرْأَةُ تُقْبَلُ فِي صُورَةِ شَيْطَانٍ» پس اگر کسی به زنی نگاه کرد و در قلب او جای گرفت و به سوی او علاقه پیدا کرد، نباید این حالت را نادیده بگیرد؛ زیرا این دقیقه به دقیقه، در قلبش افزایش می‌یابد، تا که بر آن تسلط یافته تصرف می‌کند، هرچیز کمکی دارد که به وسیله آن تقویت می‌شود و تدبیری دارد که به آن کاسته می‌شود، پس کمک علاقه به زنان پرشدن کیسه منی و بالا رفتن بخار آن به مغز است، و تدبیر کاستن آن بیرون ریختن آن و تخلیه این کیسه است، و نیز انجام عمل جنسی قلب را مشغول می‌دارد و وسواس را از آن سلب می‌کند و قلب را از آنچه به آن متوجه بود منصرف می‌کند، هرچیز هرگاه قبل از پخته شدن معالجه گردد، به کوچکترین کوشش از بین می‌رود.

نباید کسی بر خواستگاری برادری پیام خواستگاری بدهد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يَخْطُبُ الرَّجُلُ عَلَى خِطْبَةِ أَخِيهِ، حَتَّى يَنْكِحَ أَوْ يَتْرُكَ» «نباید کسی بر خواستگاری برادرش پیام خواستگاری بدهد، بلکه بگذارد که او نکاح کند یا منصرف شود».

من می‌گویم: سببش این است که هرگاه کسی به زنی پیام خواستگاری داد و زن به او مایل گردید، وجهی برای صلاح منزل آنکس پدید آمد، پس مأیوس کردن او از آنچه در صددش قرار گرفته و ناامید گردانیدن او از آرزویش با او، بدی و ظلمی تلقی می‌شود.

هیچ زنی طلاق زن دیگر را خواهان نباشد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا تَسْأَلِ الْمَرْأَةُ طَلَاقَ أُخْتِهَا لِتَسْتَفْرِغَ صَحْفَتَهَا، وَلْتَنْكِحَ، فَإِنَّ لَهَا مَا قُدِّرَ لَهَا» «هیچ زنی خواهان طلاق خواهرش نباشد تا کاسه او را واژگون کند، او

شوهر کند پس برای اوست آنچه برایش مقدر شده است». من می‌گوییم: فلسفه‌اش این است که خواستن طلاق او ظلمی بر او و کوششی در از هم پاشیدن زندگی اوست، و از هم‌پاشیدگی زندگی کسی، از بزرگترین اسباب ویرانی شهر است، آنچه در نزد خداوند مورد پسند است، این است که هریکی چنان خواهان معیشتش باشد که در از هم پاشیدن معیشت دیگری قرار نگیرد.

ذکر برهنگی‌ها

مسدود نمودن دروازه فساد جنسی:

باید دانست که وقتی نظر به زن، مرد را به عشق و علاقه با او، وامی‌دارد و همچنین نگریستن زن به سوی مرد هم همین تأثیر را دارد، و بسا اوقات این سبب قرار می‌گیرد تا با همدیگر برخلاف سنت راشده خواهان شهوت رانی باشند، مانند این که مرد در پی زنی قرار بگیرد که در عصمت دیگری است، یا در عصمت کسی نیست، ولی می‌خواهد این عمل را بدون از نکاح انجام دهد، یا این که با نکاح باشد اما بدون در نظر گرفتن کفو؛ و آنچه در این باره مشاهده گردیده است، نیاز به توضیح ندارد، پس مقتضای حکمت این است که این در، مسدود گردد و چون احتیاجات باهم درگیرند و نیاز به آمیزش هست، واجب شد که این مسدود کردن دروازه نگریستن، بر حسب نیاز بر چند مرتبه قرار گیرد.

نباید زن بدون ضرورت از خانه بیرون آید:

پس رسول خدا ﷺ وجوهاتی از سنن را مشروع قرار داد. یکی این که نباید زن بدون از ضرورت واجبی، از خانه بیرون رود. رسول خدا ﷺ فرمود: «الْمَرْأَةُ عَوْرَةٌ فَإِذَا خَرَجَتْ اسْتَشْرَفَهَا الشَّيْطَانُ» که «زن برهنگی است هرگاه بیرون آید شیطان در انتظار او قرار می‌گیرد».

من می گویم: یعنی گروه شیطان که اوباش ها و اهل فتنه باشند در انتظار او قرار می گیرند، یا این کنایه از آماده شدن اسباب فتنه است، خداوند می فرماید: ﴿وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ﴾^(۱) یعنی زنان در خانه هایشان بنشینند.

حضرت عمر بنابر علمی که از اسرار دین داشت، بر نزول این نوع حجاب، حریص بود، تا جایی که به حضرت سوده گفت: «یا سودة إنك لا تخفين علينا» «ای سوده تو بر ما پنهان نمی مانی»، اما رسول خدا ﷺ دید که در این حجاب به صورت کلی، حرج بزرگی و جود دارد، به آن دعوت داد، ولی واجبش قرار نداد، و فرمود: «أذن لکن أن تخرجن إلی حوائجکم» که «به شما اجازه رسیده که برای نیازهای خویش بیرون آید».

دوم این که زن چادر را روی صورتش بیندازد و محل آرایش و زیبایی خود را پیش کسی جز شوهر و محارم، اظهار ننماید؛ خداوند می فرماید: ﴿قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَرِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ﴾^(۲) «بگو برای مردانی مؤمن: که پایین بگیرند چشم هایشان را، حفظ کنند شرمگاه های خود را، این پاکیزه تر است برای آن ها، بی شک خدا خبردار است به آنچه آنان انجام می دهند».

و نیز فرمود: ﴿وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَرِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَلْيَضْرِبْنَ خُمُرِهِنَّ عَلَى جُيُوبِهِنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ أَوْ آبَائِهِنَّ أَوْ أَبْنَاءِ بُعُولَتِهِنَّ أَوْ إِخْوَانِهِنَّ﴾^(۳) تا قوله: ﴿تُفْلِحُونَ﴾ «و بگو به زنان ایماندار: که پایین بگیرند چشم های خود را و حفظ کنند شرمگاه های خود را و اظهار نکنند آرایش خود را مگر برای

(۱) - سورة احزاب، آیه ۳۳.

(۲) - سورة نور، آیه ۳۰.

(۳) - سورة نور، آیه ۳۱.

شوهران‌شان، یا پدران‌شان یا پدران شوهران‌شان یا پسران‌شان یا پسران شوهران‌شان یا برادران‌شان...»، تا رستگاری.

پس اجازه داد به ظاهر کردن صورت که به آن، شناسایی حاصل می‌شود، و به دست‌ها که به وسیله آن‌ها اخذ و بطش حاصل می‌شود، و علاوه بر این‌ها به ستر بقیه اعضاء دستور فرمودند، مگر از شوهران و محارم و بردگان، و نیز به زنان فرتوت اجازه داد که لباس‌های افزونی خود را کنار بگذارند.

سوم این که هیچ مردی همراه با زنی در اتاق تنها قرار نگیرد که در آن چنین کسی که از او هراسی داشته باشند وجود نداشته باشد. رسول خدا ﷺ فرمود: «أَلَا لَا يَبِيتَنَّ رَجُلٌ عِنْدَ امْرَأَةٍ إِلَّا أَنْ يَكُونَ نَاكِحًا أَوْ ذَا مَحْرَمٍ» «آگاه باشید نباید مردی پیش زن بیوه، شب گذارند مگر این که شوهرش باشد یا محرمی باشد».

و فرمود: «لَا يَخْلُونَ رَجُلٌ بِامْرَأَةٍ، فَإِنَّ ثَالِثَهُمَا الشَّيْطَانُ» «ناباید مردی با زنی تنها باشد؛ زیرا شیطان سوم آن‌ها می‌باشد». و نیز فرمود: «لَا تَلْجُوا عَلَى الْمُغِيبَاتِ فَإِنَّ الشَّيْطَانَ يَجْرِي ابْنِ آدَمَ مَجْرَى الدَّمِ» «بر زنانی که شوهران‌شان غایب هستند وارد نشوید؛ زیرا شیطان در مجاری خون انسان نفوذ می‌کند».

چهارم این که هیچ یکی چه زن و چه مرد، به شرمگاه دیگری چه زن باشد و چه مرد، نگاه نکند، مگر شوهر و زن با همدیگر. رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يَنْظُرُ الرَّجُلُ إِلَى عَوْرَةِ الرَّجُلِ وَلَا الْمَرْأَةُ إِلَى عَوْرَةِ الْمَرْأَةِ» «هیچ مردی به شرمگاه مردی و هیچ زنی به شرمگاه زنی نگاه نکند».

من می‌گویم: این بدان خاطر است که نظر کردن به شرمگاه، شهوت را به هیجان درمی‌آورد، بسا اوقات زنان با همدیگر عشق می‌ورزند همچنین مردان با همدیگر، و در ترک کردن نگاه به شرمگاه، هیچ حرج و تنگنایی وجود ندارد، و ستر عورت از اصول ارتفاقات است که از آن چاره‌ای نیست.

پنجم این که، هیچکسی با دیگری در زیر یک لحافظ نخواست، و در همین حکم است خوابیدن دو کس باهم بر یک تخت. رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يُفْضِي الرَّجُلُ إِلَى الرَّجُلِ فِي ثَوْبٍ وَاحِدٍ وَلَا تَفْضِي الْمَرْأَةُ إِلَى الْمَرْأَةِ فِي ثَوْبٍ وَاحِدٍ» که «هیچ مردی با مردی دیگر در یک پارچه و هیچ زنی با زنی دیگر در یک پارچه بهم نرسند».

هیچ زنی پیش شوهرش، اوصاف زنی دیگر را بیان نکند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا تُبَاشِرُ الْمَرْأَةُ الْمَرْأَةَ فَتَنْتَعَهَا لِرَوْحِهَا، كَأَنَّهُ يَنْظُرُ إِلَيْهَا» «هیچ زنی با زنی دیگر بدون پرده به هم نرسند تا اوصاف او را پیش شوهرش بیان کند، گویا شوهرش به سوی آن زن می‌نگرد». من می‌گویم: سبب اینست که اینگونه عملکرد، در به هیجان درآوردن شهوت و خواهش و رغبت، شدیدترین چیزی است، این شهوت سحاق و لواط را پدید می‌آورد، منظور از قول رسول خدا ﷺ: «كَأَنَّهُ يَنْظُرُ إِلَيْهَا» این است که مباشرت زن بسا اوقات سبب می‌شود تا حب و عشق او را در دل پنهان کند، پس ذکر آن لذتی که از مباشرت او یافته است، به زبانش پیش شوهرش یا محرمش جاری می‌گردد، و این سبب قرار می‌گیرد که شوهرش یا محرمش با آن زن عشق ورزند، عام‌ترین مفسد این است که اوصاف زنی پیش مردی غیر از شوهرش بیان گردند، همین بود علت بیرون‌راندن «هیت مخنث» از خانها.

ستر عورت غلیظه واجب‌تر است:

باید دانست که ستر عورت (اعضایی که با برهنه‌بودن آن‌ها مردم در میان دیگران عادتاً خجالت بکشند مانند آنچه در آن زمان بین قریش بود) از اصل اتفاقات مسلمی نزد بشر است، و این از آن چیزهایی است که انسان از بقیه حیوان‌ها ممتاز می‌باشد. بنابراین، شرع آن را واجب قرار داده است، عورت بودن قبل، دبر، زیر ناف و اصول ران‌ها از واضح‌ترین بدیهات دین، می‌باشند که برای اثبات آن نیاز به استدلال نیست، احادیث زیر بر آن دلالت دارند ملاحظه باد.

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا زَوَّجَ أَحَدُكُمْ عَبْدَهُ أَمَتَهُ فَلَا يَنْظُرُ إِلَى عَوْرَتِهَا» «هرگاه یکی از شما برده خود را با کنیز خویش ازدواج داد به عورت کنیز نگاه نکند»، و در روایتی دیگر آمده است: «فَلَا يَنْظُرُ إِلَى مَا دُونَ السُّرَّةِ وَفَوْقَ الرُّكْبَةِ» که «به پایین از ناف تا بالای زانو نگاه نکند»، و نیز فرمود: «أَمَّا عَلِمْتَ أَنَّ الْفَخْدَ عَوْرَةٌ» «آیا متوجه نشدی که ران عورت است». احادیث در این مسأله، باهم متعارض هستند که ران‌ها عورت هستند یا خیر. بنابراین، عورت قراردادن آن‌ها باعث احتیاط و به قوانین شرع نزدیکتر می‌باشد.

برهنه‌شدن بدون ضرورت حرام است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِيَّاكُمْ وَالتَّعَرَّى فَإِنَّ مَعَكُمْ مَنْ لَا يُفَارِقُكُمْ إِلَّا عِنْدَ الْغَائِطِ وَحِينَ يُفْضِي الرَّجُلُ إِلَى أَهْلِهِ فَاسْتَحْيُوهُمْ وَأَكْرِمُوهُمْ» «خود را از برهنه‌شدن دور نگهدارید؛ زیرا با شما کسانی هستند که گاهی از شما جدا نمی‌شوند، مگر به هنگام قضای حاجت و هنگام عمل جنسی با اهل خود، پس از آنان شرم کنید و به آنان احترام دهید». و نیز فرمود: «فَاللَّهُ أَحَقُّ أَنْ يُسْتَحْيَا مِنْهُ» که «خداوند سزاوارتر است که از او باید شرم و حیا کرد». من می‌گویم: برهنه‌شدن جایز نیست، اگرچه مرد تنها هم باشد، مگر به وقت ضرورت که از برهنه‌شدن چاره‌ای نباشد؛ زیرا بسا اوقات مرد می‌بر او ناگهان وارد می‌شود، اعتبار اعمال، وابسته به آن اخلاقی می‌باشند که این اعمال از آن اخلاق پدید می‌آیند، و منشأ ستر حیاست، و این که هیأت تحفظ و تقید بر نفس غالب آید، و این که بی‌شرمی کنار گذاشته شود، و این که نفس لگام گسیخته آزاد گذاشته نشود.

هرگاه شارع کسی را به چیزی دستور داد، مقتضای آن، این است که آن به دیگر امر کند که موافق با این رفتار کند، پس وقتی که به زنان دستور رسید که خود را مستور قرار دهند، واجب گردید که به مردان دستور دهند تا چشم‌ها را پایین نگهدارند، و نیز تهذیب نفوس مردان بدون پایین نگهداشتن چشم و خود را به آن پایبند کردن، متحقق نمی‌گردد.

نخستین نگرستن مجاز، و دومی حرام است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «الأولى لك وليست لك الآخرة» «نخستین مال تو است، دومی مال تو نیست».

من می گویم: اشاره می کند به این که حالت بقا، مانند حالت پدید آوردن است، وقتی که کوری وارد منزل آن حضرت ﷺ شد و گفته شد که: او کوری است که ما را نمی بیند، آن حضرت ﷺ فرمود: «أفعميان أنتما ألستما تبصرانه» «آیا شما هم کور هستید او را نمی بینید». من می گویم: فلسفه اش این است که زنان هم در مردان رغبت دارند، همچنانکه مردان به زنان رغبت دارند.

برده مانند محرم است:

رسول خدا ﷺ به حضرت فاطمه فرمود: «إِنَّهُ لَيْسَ عَلَيْكَ بَأْسٌ إِنَّمَا هُوَ أَبُوكَ وَغُلَامُكَ» «باکی بر تو نیست در اینجا فقط پدرت و غلامت وجود دارند». من می گویم: غلام از آنجا به جای محرم است که او خواهش در سیده خویش، بنا به جلالت قدرش که در نظر اوست، ندارد، و همچنین سیده هم در او بنا به حقارتی که در نظرش دارد رغبت نخواهد داشت، و حایل کردن در میان شان ایجاد مشکل می کند، همه این صفات در محارم معتبر می باشند؛ زیرا قربت قریبه محرم، مظنه کاهش رغبت است، ناامیدی، یکی از اسباب قطع توقع می باشد، طولانی بودن هم مجلسی، سبب کاهش نشاط و مشکل بودن انتظام ستر و بی توجهی است. بنابراین، انتظام ستر از محارم، کمتر از انتظام آن، از بیگانگان است.

صفت نکاح

زنان در نکاح، حاکم قرار داده نمی شوند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا نِكَاحَ إِلَّا بِوَلِيٍّ» نکاح بدون ولی اعتباری ندارد، باید دانست که جایز نیست که زنان به تنهایی، در نکاح، حاکم خویش، قرار گیرند، زیرا عقل شان ناقص و فکرشان درست کار نمی کند، بسا اوقات مصلحت خویش را نمی دانند، و از ناحیه آنان، حمایتی برای حسب نیست، پس بسا اوقات در غیر کفو رغبت می نمایند، و در این صورت

ننگ و عاری بر قوم‌شان وارد می‌شود، پس واجب گردید که به خاطر جلوگیری از فساد، به اولیا در این باره اختیاری داده بشود؛ و نیز سنت مروج بین مردم از نظر نیاز طبیعی این است که مردان بر زنان قیمومت و سرپرستی داشته باشند و حل و عقد به اختیار آنان قرار گیرد، تامین هزینه و نفقه به عهده آنان قرار گیرد؛ زیرا زنان در دست مردان اسیر می‌باشند، و همین است منظور از این قول خداوندی که می‌فرماید: ﴿الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ﴾^(۱).

بودن ولی، در نکاح شرط است:

در شرط گذاشتن وجود ولی در نکاح، اهمیت دادن به شان اولیاست، استقلال زنان در نکاح یک گونه وقاحتی از آن‌ها محسوب می‌شود که منشأش کاهش حیا و غلبه یافتن بر اولیاء و بی‌توجهی به آن‌هاست، و نیز واجب است که نکاح از زنا با مشهور کردنش ممتاز گردد، و مستحق‌ترین صورت مشهور کردنش، حضور اولیای زنان در جلسه نکاح است.

از بیوه مشوره و از دوشیزه اجازه خواسته می‌شود:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا تُنْكَحُ الثَّيْبُ حَتَّى تُسْتَأْمَرَ وَلَا تُنْكَحُ الْبِكْرُ حَتَّى تُسْتَأْذَنَ وَإِذْنُهَا الصُّمُوتُ» «نکاح بیوه زن بدون مشوره‌اش بسته نمی‌شود و نکاح دوشیزه بدون اجازه گرفتن از او بسته نمی‌شود، و اجازه‌دادنش خاموشی اوست». و در روایتی دیگر آمده است که پدر از او اجازه بگیرد.

من می‌گویم: جایز نیست که اولیاء به تنهایی، حاکم نکاح زن قرار گیرند، زیرا آنچه را زنان نسبت به خود می‌دانند آنان نمی‌دانند، ثانیاً نفع و ضرر نکاح به زنان برمی‌گردد، مشوره گرفتن به این خاطر است که او به صراحت دستور بدهد، اجازه‌خواستن به این معنی است که او اجازه بستن نکاح را بدهد و از آن منع نکند که ادنی‌ترین صورتش خاموش ماندن

(۱) - سورة نساء، آیه ۳۴.

اوست، جز این نیست که اجازه خواستن از دوشیزه بالغه است نه از دوشیزه نابالغ، زیرا نابالغ، رأی ندارد. حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه حضرت عایشه رضی الله عنها را در سن شش سالگی به آن حضرت رضی الله عنه ازدواج داد.

نکاح برده موقوف بر اجازه آقااست:

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «أَيُّمَا عَبْدٍ تَزَوَّجَ بِغَيْرِ إِذْنِ سَيِّدِهِ فَهُوَ عَاهِرٌ» «هر کدام غلامی که بدون اجازه آقایش ازدواج کند او زانی می باشد»، من می گویم: چون غلام در خدمت آقا قرار دارد، نکاح و آن مواساتی که شوهر باید با زن داشته باشد که نتیجه نکاح است و خلوت با زن، خدمت واجب مولا را می کاهد، لذا واجب است که سنت در این باره، این باشد که نکاح غلام بر اذن آقا موقوف قرار گیرد، چنانکه خداوند می فرماید: ﴿فَأَنْكِحُوهُمْ بِإِذْنِ أَهْلِهِنَّ﴾^(۱) «کنیزها را با اجازه آقاهایشان ازدواج کنید».

خطبه قبل از عقد نکاح:

حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه می فرماید: «عَلَّمَنَا رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله التَّشَهُدَ فِي الْحَاجَةِ أَنْ الْحَمْدُ لِلَّهِ نَسْتَعِينُهُ وَنَسْتَغْفِرُهُ، وَنَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ شُرُورِ أَنْفُسِنَا، مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَلَا مُضِلَّ لَهُ، وَمَنْ يَضِلَّهُ فَلَا هَادِيَ لَهُ، وَأَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ، وَيَقْرَأُ ثَلَاثَ آيَاتٍ: ﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ﴾^(۲) ﴿وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ ءَالَا رَحَامٍ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا﴾^(۳)

(۱) - سورة نساء، آیه ۲۵.

(۲) - ترجمه: «ای مؤمنان، از خداوند چنان که سزاوار پروای اوست پروا بدارید و جز در مسلمانی نمیرید» سورة آل عمران، آیه ۱۰۲.

(۳) - ترجمه: «و از خدایی که به [نام] او از همدیگر درخواست می کنید، و از [گسستن] رابطه خویشاوندی پروا دارید. بیگمان خداوند بر شما نگهبان است» سورة نساء، آیه ۱.

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا ﴿٥﴾ يُصْلِحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا ﴿٦﴾﴾^(۱).

من می گویم: جاهلیت قبل از عقد نکاح با ذکر مفاخر قوم خویش و امثال آن، خطبه می خواندند و بدین شکل به ذکر هدف و اهمیت دادن به آن، متوسل می شدند، و جاری نگهداشتن رسم بدین شکل مصلحت بود؛ زیرا مبنای خطبه بر مشهوریت است که آن چیز، در دید و شنید مردم قرار گیرد.

و مشهوریت یکی از اهداف نکاح است، تا از زنا ممتاز گردد، و نیز خطبه فقط در امور مهم به کار گرفته می شود، اهمیت دادن به نکاح، و به آن در میان خود وقعت گذاشتن، از بالاترین اهداف می باشد. پس رسول خدا ﷺ اصل آن را به جا گذاشت و وصف آن را تغییر داد، و آن این که همراه با این مصالح مصلحت دینی را اضافه نمود. و آن این که مناسب است که با هر ارتفاق، ذکر مناسبی بخواند، و در هر محل به شعائر الله اهمیت بدهد تا پرچم دین حق، به اهتزاز در آید و شعار و علایمش ظاهر گردند؛ پس انواعی از ذکر، مانند حمد، استعانت، استغفار، تعوذ، توکل، تشهد و آیاتی از قرآن در آن سنت قرار گرفت و به این مصلحت اشاره نموده فرمود: «كُلُّ خُطْبَةٍ لَيْسَ فِيهَا تَشَهُّدٌ فَهِيَ كَالْيَدِ الْجَذْمَاءِ» «هر خطبه و سخنرانی که در آن تشهد نباشد مانند دست جذام رسیده استک، و نیز فرمود: «كُلُّ كَلَامٍ لَا يُبْدَأُ فِيهِ بِالْحَمْدِ لِلَّهِ فَهُوَ أَجْذَمُ» «هر کلامی که با الحمد لله آغاز نگردد آن دم بریده است».

اعلان نکاح و جلسه گرفتن به آن:

(۱) - ترجمه: «ای مؤمنان، از خداوند پروا بدارید و سخن استوار بگویید. تا کارهایتان را برای شما اصلاح کند و گناهانتان را برای شما بیامزد و هر کس که از خداوند و رسول او اطاعت کند [بداند که] به کامیابی ای بزرگ نایل آمده است» سورة احزاب، آیه ۷۰ - ۷۱.

رسول خدا ﷺ فرمود: «فصل ما بين الحلال والحرام الصوت والدف في النكاح»
«فرق بين حلال و حرام صدا و دف زدن در نكاح است»، و نیز فرمود: «أعلنوا هذا النكاح
واجعلوه في المساجد واضربوا عليه الدفوف» «نكاح را علناً در مساجد انجام دهید و بر
آن دف بزنید».

من می گویم: مردم سر و صدا و دف زدن در نكاح را به کار می گرفتند، و این عادت
مروج بود که حاضر نمی شدند آن را در نكاح صحیحی که از چهار نكاح، آن حضرت ﷺ
آن را بنابه گفته حضرت عایشه رضی الله عنها به جا گذاشته بود از دست بدهند، و در آن مصلحتی
وجود داشت، و آن این که چون نكاح و زنا به اعتبار قضای شهوت و رضایت طرفین، باهم
یکی بودند، واجب شد به چیزی دستور داده شود که فرق بین آن‌ها به گونه‌ای ظاهر شود که
برای کسی در آن خفا و کلامی باقی نماند.

رخصت در متعه^(۱) و نهی از آن:

رسول خدا ﷺ چند روزی به نكاح متعه اجازه فرمود و سپس از آن نهی نمود؛ اما رخصت
اول، به خاطر نیازی بود که به آن پدید آمده بود، چنانکه حضرت عبدالله بن عباس رضی الله عنه در
باره کسی بیان فرمود که تازه در شهری وارد شود که در آنجا اهل و عیالی نداشته باشد،
حضرت ابن عباس رضی الله عنه اشاره نمود که متعه در آن ایام، تنها به اجاره گرفتن بضعه نبود، بلکه
آن یک امر ضمنی بود که زیرپوشش نیازهای دیگری از تدابیر منزل قرار داشت؛ زیرا تنها به
اجاره گرفتن بضعه، خروج از طبیعت انسانی و وقاحتی است که باطن سالم آن را دفع می کند.
اما نهی از آن به خاطر برطرف شدن نیازها در اغلب اوقات قرار گرفت، و نیز اگر این رسم
جریان می یافت نسب‌ها باهم آمیخته می شدند، زیرا با تمام شدن مدت متعه، زن از سیطره و
اختیار این مرد بیرون می رود، و زن به اختیار خود می شود، معلوم نیست که او بعداً چه کار

(۱) - نكاح متعه: آنچه از آن تمتع و برخوردای شود، زنی که جهت تمتع زناشویی برای مدت معینی گرفته
شود.

می‌کند، نگهداری عدت در نکاح صحیح که مبنایش بر تأیید است، بی‌نهایت مشکل است، پس چه برسد به متعه و سستی کردن در نکاح معتبر شرعی؟ زیرا انگیزه بیشتر رغبت کنندگان نکاح، قضای شهوت فرج است و نیز یکی از آن اموری که نکاح از زنا ممتاز می‌گردد پایبندی بر همکاری و کمک دایمی است، اگرچه اصل در آن قطع منازعت در باره زن در نظر مردم است.

نکاح بدون مهر نیست:

مردم بدون مهریه ازدواج نمی‌کردند، بنابر چند معنی که او را بر این وامی داشتند، و در این، چند مصالح وجود دارد: از آنجمله این که فایده نکاح به تکمیل نمی‌رسد، مگر این که هریکی خود را بر همکاری دایمی موظف کند، و این از جانب زن بدین شکل می‌باشد که اختیار جدایی از دست او سلب گردد، و جایز نیست که اختیار مرد سلب بشود و اگر نه باب طلاق کلاً مسدود می‌شود، و شوهر در دست زن اسیر قرار می‌گیرد، همانطور که زن در دست شوهر اسیر است، اصل این است که باید مردان بر زنان قیم و سرپرست قرار گیرند، و این درست نیست که اختیار تفریق به دست قاضیان آنچه را او در خصوص خود می‌داند نمی‌دانند، پس معین گردید که اگر از هم‌پاشیدن خانوادگی را بخواهد خسارت مال در جلو چشمش قرار گیرد تا به آن بدون نیاز شدید جرأت نکند، این یک گونه وسیله پابرجایی است.

و نیز اهمیت به نکاح واضح نمی‌شود، مگر این که در عوض به ملک بضعه، مال قرار بگیرد؛ زیرا وقتی مردم نسبت به مال تا جایی بخل ورزیدند که نسبت به امور دیگر نورزیدند، پس اهمیت امر نکاح بدون صرف مال تکمیل نگردید، و با مهم گرفتن، آن چشم اولیا به تحویل دادن جگر گوشه‌هایش خنک می‌گردد، و به سبب آن، فرق بین نکاح و زنا متحقق می‌گردد، و همین است منظور قول خداوند: ﴿أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ مُحْصِنِينَ غَيْرَ

مُسْفِحِينَ ﴿١﴾. «با [صرف] مالهایتان از روی پاکدامنی نه از روی شهوترانی [می‌توانید آنان را] طلب کنید»

مهریه زیاد و کم می‌شود:

بنابراین، رسول خدا ﷺ وجوب مهریه را کماکان به جا گذاشت، و به حدی آن را تحدید نمود که از آن کمتر و بیشتر نباشد؛ زیرا عادات مردم در اظهار اهتمام مختلف می‌باشند، و رغبت‌ها مراتب گوناگونی دارند، و خود مردم در درگیری بر چند طبقه هستند، پس نمی‌توان آن را علیه آنان تحدید نمود، همچنانکه نمی‌توان قیمت چیزهای مورد پسند را در حد خاصی مشخص کرد. بنابراین، آن حضرت ﷺ فرمود: «الْتَمِسْ وَلَوْ خَاتَمًا مِنْ حَدِيدٍ» «تلاش کن اگرچه یک انگشتر آهنی باشد».

نباید در معین کردن مهریه بیش از حد غلو کرد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ أَعْطَى فِي صَدَاقِ امْرَأَتِهِ مِلَّةً كَفَّيْهِ سَوِيْقًا أَوْ تَمْرًا فَقَدْ اسْتَحَلَّ» «هرکسی در مهریه همسرش یک کف سویق^(۲) یا خرما داد زن بر او حلال می‌شود»، اما رسول خدا ﷺ در مهریه همسرانش و دخترانش دوازده و نیم اوقیه^(۳) داد، حضرت عمر فاروق رضی الله عنه فرمود: «لا تغالوا في صدقات النساء فإنها إن كانت مكرمة في الدنيا أو تقوى عند الله لكان أولاكم بها نبي الله ﷺ» الحدیث، «در باره مهریه زنان زیاده‌روی نکنید، زیرا اگر این زیاده‌روی عزتی در دنیا یا تقوای در نزد خداوند می‌بود، پس سزاوارتر از شما رسول خدا ﷺ می‌بود...».

(۱) - سورة نساء، آیه ۲۴.

(۲) - سویق: آرد نرم، آرد جو یا گندم.

(۳) - اوقیه: جزئی از رطل، یک دوازدهم رطل، وزنه ای معادل هفت مثقال، اوقی جمع، وقیه هم می‌گویند.

من می‌گویم: فلسفه در تقرر مهریه این است که مناسب است مهریه از چیزهایی باشد که مردم به آن‌ها بخیلی می‌ورزند، و آن حیثیت و وقعتی داشته باشد، و مناسب است پرداختش موافق به عرف قوم عادتاً متعذر نباشد، و این مقدار نصاب مناسبی است موافق به آن در آن روزها مردم قرار داشتند، و همچنین بیشتر مردم بعد از او چنین بودند، البته برخی مردم ثروتمند که مانند پادشاهان بر تخت قرار گرفته اند چنین نمی‌باشند.

نباید بر زنان در درنگ کردن پرداخت مهر، یا کاستن آن ظلم کرد:

مردم در زمان جاهلیت در حق زنان نسبت به مهریه آن‌ها با درنگ کردن در پرداخت یا کاستن مهر ظلم می‌کردند، لذا خداوند فرمود: ﴿وَأَتُوا النِّسَاءَ صَدُقَتِهِنَّ نِحْلَةً فَإِنْ طِبْنَ لَكُمْ﴾^(۱) «بدهید به زنان مهریه آن‌ها را با طیب خاطر، پس اگر نیکو شدند برای شما». و نیز فرمود: ﴿لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ طَلَقْتُمُ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمْسُوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً﴾^(۲) «نیست بر شما گناهی اگر طلاق دادید زنان را پیش از این که به آن‌ها دست بزنید و پیش از این که برای آن‌ها مهریه مقرر نمایید».

من می‌گویم: اصل در این باره این است که نکاح سبب ملک است، و انجام عمل جنسی با زن اثر آنست، و هدف از هر چیز اثرش می‌باشد. بنابراین، مهریه حق این دو امر است، و به مرگ امر تقرر می‌یابد، اگر آن را قبل از مرگ برگشت نداد ثابت می‌گردد، و او به عقب نرفت تا این که مرگ در میان حایل شد، و به طلاق دادن امر برطرف و فسخ می‌گردد، و آن شبیه به اقاله و برگشت دادن است، چون این تمهید مقرر گردید پس ما می‌گوییم:

کل مهریه به طلاق و مرگ واجب می‌گردد:

(۱) - سورة نساء، آیه ۴.

(۲) - سورة بقره، آیه ۲۳۶.

در زمان جاهلیت نسبت به مهر مناقشات و درگیری‌هایی وجود داشت، مردم نسبت به مال بخل می‌ورزیدند، و به اموری احتجاج می‌کردند، پس خداوند در این باره روی این اصل به عدل قضاوت فرمود، پس اگر شوهر چیزی برای مهریه زن نام برده است، و با زن عمل جنسی انجام داده است، مهر کامل به او می‌رسد، چه او را طلاق بدهد یا شوهر بمیرد؛ زیرا در حق او سبب ملک و اثر آن هردو تکمیل شده اند، و شوهر هم به او رسیده است، و همین است منظور قول خداوند: ﴿وَقَدْ أَقْضَىٰ بَعْضُكُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ وَأَخَذْنَ مِنْكُمْ مِّيثَاقًا غَلِيظًا﴾^(۱) «شما به همدیگر رسیده اید و زنان از شما پیمان پخته‌ای گرفته اند».

اگر مهریه برای او معین کرده، اما با او عمل جنسی انجام نداده است، و مرده است، پس به زن مهر کامل می‌رسد؛ زیرا با مرگ امر مقرر گردید و عدم دخول، در این حال، چندان مضر نیست، زیرا آن به سبب آسمانی، اتفاق افتاده است، و اگر او را طلاق داد، پس برای او، بر حسب این آیه، نصف مهر می‌رسد، زیرا یکی از دو امر تحقق یافته است، نه آن دیگر، پس این نکاح به دو چیز شباهت پیدا کرد، یکی به پیام خواستگاری بدون نکاح، دوم به خود نکاح کامل، و اگر مهر برای او مقرر نکرده ولی دخول با او انجام گرفته است، پس برای او مهر مثل بدون کم و کاست می‌رسد و عدت بر او واجب می‌شود و ارث هم می‌برد، زیرا عقد به سبب و اثر، هردو، تکمیل شده است، لذا واجب است که برای او مهر ثابت شود، هرچیز به شبیه و نظیرش مقدر می‌گردد، و مهر مثل نزدیکترین آن چیزی است که در این باره به آن اندازه‌گیری کرد، و اگر مهر مقرر نشده و دخول هم متحقق نگردیده است، پس برای او متعه می‌رسد، زیرا جایز نیست که عقد نکاح خالی از مال باشد، و همین است منظور آیه: ﴿أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ﴾^(۲).

(۱) - سورة نساء، آیه ۲۱.

(۲) - سورة نساء، آیه ۲۴.

در اینجا راهی برای واجب کردن مهر نیست، زیرا ملک مقرر نگردید و اسمی از مهر هم برده نشده است، پس به کمتر از آن که متعه باشد، اندازه گیری شد و یک بار آن حضرت ﷺ چند سوره از قرآن را مهر مقرر کرد، زیرا تعلیم قرآن به زن، امر مهمی است که مردم به آن رغبت دارند، و آن را می خواهند، همچنانکه در مال رغبت دارند و خواهان آن هستند، پس جایز است که تعلیم قرآن به جای مال قرار گیرد.

در ولیمه نکاح مصالح زیادی وجود دارد:

مردم به دادن ولیمه قبل از دخول عادت داشتند و در آن مصلحت های زیادی هست: از آنجمله است: چاره جویی بر اعلام خبر نکاح، و این که مرد بر شرف دخول با این زن است، زیرا اعلام نکاح ضروری بود تا برای کسی و هم در نسب باقی نماند، و تا نکاح از زنا ممتاز گردد، و مختص بودن این زن برای این مرد در نظر مردم متحقق گردد. از آنجمله است: سپاسگذاری خداوند به نعمتی که از تدبیر منزل و نفع آن، به او عنایت فرموده است.

از آنجمله است: نکویی با زن و قوم او، زیرا صرف مال برای او، و جمع کردن مردم در امر او، بر این دلالت دارد که این زن پیش این مرد، وقعت و احترامی، دارد، و اینچنین امور در برقرار کردن دوستی و محبت بین اهل منزل بویژه در نخستین اجتماع آنها، لازم می باشد. از آنجمله اینکه: به دست آمدن نعمت جدید که مالک چنین چیزی شده که قبلاً مالک آن نبود، شادی و سرور می آورد، و مردم را بر صرف مال وامی دارد، و در پیروی نمودن از این انگیزه، تمرین بر سخاوت، نافرمانی از داعیه بخل و فواید و مصالح دیگری به دست می آید.

رسول خدا ﷺ بر بعضی از ازواج مطهرات ولیمه کرده است:

چون در ولیمه کردن بسیاری فواید خوب سیاسی، اجتماعی، منزلی، تهذیب نفس و احسان وجود داشت، واجب شد که آن حضرت ﷺ آن را پابرجا بگذارد و مردم را به آن ترغیب نماید، و بر آن عمل نموده دیگران را وادار نماید، اما رسول خدا ﷺ برای آن، ضابطه

و حدّی بیان نفرمود همچنانکه ما، در مهر ذکر کردیم، حد وسط، ذبح یک گوسفند است، رسول خدا ﷺ بر صفیه به یک گونه حلوائی که به آن «حیس» می گفتند ولیمه نمود، و بر بعضی با دو مد جو ولیمه کرد.

هر کسی به ولیمه دعوت گردد قبول کند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا دُعِيَ أَحَدُكُمْ إِلَى الْوَلِيمَةِ فَلْيَأْتِهَا» «هرگاه یکی از شما به ولیمه ای دعوت گردید به آن برود». و فی روایة: «فَإِنْ شَاءَ طَعِمَ وَإِنْ شَاءَ تَرَكَ» «اگر خواست بخورد و اگر نخواست رد کند».

من می گویم: وقتی یکی از اصول تشریع این است که هرگاه به یکی دستور برسد که فلان کار را برای مردم بکند، پس مقتضایش این است که مردم را وادار کند تا از او در آنچه می خواهد پیروی کنند، و دستور او را بپذیرند، و اگر نه هدف مناسب به آن دستور، متحقق نمی گردد، پس وقتی به کسی دستور رسید که امر نکاح را با انجام ولیمه بین مردم پخش کند، واجب شد که به مردم دستور داده شود که دعوت او را بپذیرند، و نیز از صله رحمی است که به هنگام دعوت، اجابت بشود، و در اجرای سنت به این عمل، امر انتظام شهر و محله، برقرار می شود.

رسول خدا ﷺ در خانه آراسته وارد نمی شد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّهُ لَيْسَ لِي أَوْ لِنَبِيِّ أَنْ يَدْخُلَ بَيْتًا مُزَوَّجًا» «سزاوار نسیت برای من، یا فرمود برای هیچ پیامبری که در خانه آراسته و منقشی وارد بشود». من می گویم: چون ساختن عکس و صورت حرام است، و همچنین پوشیدن لباس عکس دار حرام است، مقتضایش این بود که وارد شدن در خانه ای که آن به وسیله عکس و صورت منقش شده است، حرام گردد، و در این باره ملامت واجب شود، بویژه برای پیامبران ﷺ، زیرا آنان جهت امر بالمعروف و نهی از منکر مبعوث شده اند، و نیز خوب در آوردن زیبایی بی نهایت، سبب غوطه خوردن در طلب دنیا است، و این در عجمی ها به گونه ای به وقوع پیوست که آن ها را

ذکر آخرت فراموش کرد، واجب گردید که در شرع از آن، نهی وارد شده اظهار نفرت باشد.

نهی از خوردن غذای مفتخرانه:

رسول خدا ﷺ از خوردن طعام «متبارین» افتخارکنندگان نهی فرمود، من می‌گویم: اهل جاهلیت باهم افتخار می‌کردند و هریکی می‌خواست بر دیگری غلبه پیدا کند، و به خاطر این هدف، مال صرف می‌کرد، نیت خوب دیگری نداشتند، در این کینه، فساد ذات البین و اضعاف مال، وجود داشت، در صورتی که در آن هیچگونه مصلحت دینی و کشوری نبود، بلکه آن اتباع و پیروی از خواهشات نفس بود. بنابراین، واجب شد که این روش متروک گردد، و اهانت آمیز محسوب شود، و در آن مسدود گردد، بهترین راهش این شد که از خوردن غذای او پرهیز و اجتناب شود.

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا اجْتَمَعَ دَاعِيَانِ فَأَجِبْ أَقْرَبَهُمَا أَبًا، وَإِنْ سَبَقَ أَحَدُهُمَا فَأَجِبْ الَّذِي سَبَقَ» «هرگاه دو نفر باهم تو را دعوت کردند، پس از کسی اجابت کن که در خانه‌اش نزدیکتر باشد، و اگر یکی جلوتر دعوت کرد پس از او اجابت کن که نخست دعوت کرده است». من می‌گویم: وقتی که دعوت آن‌ها باهم متعارض گردید، باید در تلاش وجه ترجیح قرار گرفت، و آن یا با سبقت است و یا به قرب در.

محرمات

اصل در این باره قول خداوندی است: ﴿وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّهُ كَانَ فَحِشَةً وَمَقْتًا وَسَاءَ سَبِيلًا﴾ ۱۱۱ حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ وَعَمَّاتُكُمْ وَخَالَاتُكُمْ وَبَنَاتُ الْأَخِ وَبَنَاتُ الْأُخْتِ وَأُمَّهَاتُكُمُ اللَّاتِي أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَاتُكُمُ مِنَ الرَّضْعَةِ وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ وَرَبَائِبُكُمُ اللَّاتِي فِي حُجُورِكُمْ

مَنْ نَسَايَكُمْ الَّتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَإِنْ لَمْ تَكُونُوا دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ وَحَلَائِلُ أَبْنَائِكُمُ الَّذِينَ مِنْ أَصْلَابِكُمْ وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا ﴿٢٣﴾^(۱). «و با کسانی از زنان که پدرانتان [با آنان] ازدواج کرده‌اند، ازدواج مکنید مگر آنچه گذشت [که خداوند آن را بخشیده است]، چرا که این [کار] ناشایست و منفور می‌باشد و بد راهی است. [نکاح] مادرانتان و دخترانتان و خواهرانتان و عمه‌هایتان و خاله‌هایتان و دختران برادر و دختران خواهر و آن مادرانتان که شما را شیر داده‌اند، و خواهران رضاعیتان و مادران زنانتان و آن دختران همسرانتان که در کنار شما پرورش یافته‌اند، از آن زنانان که با آنها آمیزش جنسی کرده‌اید- و اگر با آنها آمیزش جنسی نکرده باشید، گناهی بر شما نیست- و همسران آن پسرانتان که از صلب خودتان هستند و آنکه بین دو خواهر جمع کنید، بر شما حرام گردیده است. مگر آنچه گذشته است، که خداوند آمرزنده مهربان است»

رسول خدا ﷺ فرمود: «أَمْسِكْ أَرْبَعًا وَفَارِقْ سَائِرُهُنَّ» و نیز فرمود: «لَا تُنْكَحِ الْمَرْأَةُ عَلَى عَمَّتِهَا...» الحدیث، «زن را بالای عمه اش نکاح کرده نمی‌شود» و خداوند فرمود: ﴿الزَّانِي لَا يَنْكَحُ إِلَّا زَانِيَةً﴾^(۲). «مرد زناکار مگر با زن زناکار ازدواج نمی‌کند»

باید دانست که تحریم محرمات یاد شده در این آیه‌ها، در میان اهل جاهلیت امر شایع و مسلمی بود، و آن را ترک نمی‌کردند، مگر چیزهای جزئی را که از پیش خود ابتداع نموده بودند، مانند ازدواج با زن پدر و جمع بین الأختین، حرمت محرمات در میان‌شان قرن به قرن به ارث رسیده بود، تا حدی که از ته دل‌هایشان بیرون نمی‌رفت، مگر این که پاره بشوند، و در محرم بودن آنها، مصالح بزرگی وجود داشت، پس خداوند آنها را برجا گذاشت، و روی آنچه سستی از خود نشان داده بودند تأکید نمود.

(۱)- سورة نساء، آیه ۲۲- ۲۵.

(۲)- سورة نور، آیه ۳.

قرابت سبب تحریم است:

در اصل تحریم وابسته به چند چیز است:

از آنجمله جریان عادت به همراهی، برقراری ارتباط، عدم امکان لزوم ستر در میان همدیگر و ارتباط نیازهای دو طرف به طور طبیعی نه صناعی؛ زیرا اگر روش به قطع امید از آن‌ها و روگردانی از رغبت در آن‌ها جاری نگردد، مفاسدی به پا می‌خیزد که حدی و حسابی نخواهند داشت، تو می‌بینی مردی را که چشمش بر محاسن و زیبایی زن بیگانه می‌افتد، به او عشق می‌ورزد، و به خاطر او خود را در هلاکت گاه‌ها می‌اندازد، پس چه می‌شود، گمان تو به کسی که با زنی تنها باشد و شب و روز به محاسن و زیبایی او نظر داشته باشد، و نیز اگر دروازه رغبت در آن‌ها باز و غیر مسدود قرار گیرد، و ملامت در میان نباشد، این به ضرر بزرگی علیه آن‌ها منجر می‌گردد؛ زیرا این سبب قرار می‌گیرد برای بازداشتن آن‌ها از کسی که برای خود در او رغبتی داشته باشد؛ زیرا امر ازدواج آنان به دست همین مردان است، و این که نمی‌تواند برای آن‌ها کسی باشد که از حقوق آن‌ها بازخواستی بکند اگر خود با آن‌ها ازدواج می‌کردند، حالانکه شدیداً نیاز دارند به کسی که از طرف آن‌ها دشمن قرار گرفته دفاع بکند.

نظیرش آنست که در باره یتیمان پیش آمده است که اولیا در مال و جمال آن‌ها رغبت می‌کردند، ولی حقوق کامل آن‌ها را ادا نمی‌کردند، پس در حق آنان این آیه نازل گردید: ﴿وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ﴾^(۱) «اگر احساس خطر کردید که در باره یتیمان به انصاف نمی‌توانید رفتار کنید، پس نکاح کنید آن زنی را که خوش باشد برای شما».

حضرت عایشه رضی الله عنها آن را بیان فرمود، و این رابطه به صورت طبیعی در میان مردان و مادران و خواهران و عمه‌ها و خاله‌ها و برادرزادگان و خواهرزادگان وجود دارد.

(۱) - سورة نساء، آیه ۳.

شیرخوارگی سبب تحریم است:

از آنجمله است: رضاعت؛ زیرا زنی که به کودکی، شیر می‌دهد، از این جهت که سبب اجتماع اخلاط بنیه و برپایی هیكلش می‌باشد به جای مادر است، با این تفاوت که مادر خلقت او را در شکم خود جمع و جور کرده است و این مادر رضاعی به قدر سد رمق به او در نخستین نشو و نمو شیر داده است، پس این هم بعد از مادر حقیقی، مادر به حساب می‌آید، و فرزندان او بعد از برادران و خواهران حقیقی برادر و خواهر این قرار می‌گیرند، و این مادر رضاعی هم در پرورش او همان زحمتی را کشیده که مادر حقیقی کشیده است، و بر عهده این شیرخوار برای او همان حقوقی لازم می‌شود که برای مادر حقیقی لازم می‌باشد، و مادر رضاعی از او چیزهایی را دیده که مادر حقیقی دیده است، پس قرار گرفتن مادر رضاعی در ملکیت او و حمله کردن بر او، چیزی است که فطرۃ سالم از آن انکار دارد، چقدر حیوانات هستند که به سوی مادر و شیرده خود توجهی ندارند چه برسد به مردان.

و نیز عرب‌ها فرزندان خود را در قبایل به شیرخوارگی می‌دادند، کودکان در میان آن قبایل نشو و نمو پیدا می‌کردند و مانند محرم با آن‌ها آمیزش و اختلاط داشتند، و در نزد آنان رضاعت لحمی مانند لحمۃ نسب قرار داشت، پس واجب شد که رضاعت بر نسب حمل گردد، و همین است منظور از قول رسول خدا ﷺ: «يَحْرُمُ مِنَ الرِّضَاعَةِ مَا يَحْرُمُ مِنَ الْوِلَادَةِ» «آنچه از ولادت حرام است از رضاعت نیز حرام می‌باشد».

مقدار رضاع که سبب تحریم است:

و چون رضاع از این جهت سبب تحریم قرار می‌گیرد که معنی مشابهت به مادر، در شیرده از نظر سبب قیام بنیه و ترکیب هیكل نوزاد وجود دارد، واجب است در ارضاع دو چیز مورد نظر باشد:

یکی: آن مقداری از شیر که این معنی به سبب آن تحقق یابد، پس در آنچه در قرآن نازل شده، ده رضعت سبب حرمت قرار گرفته که پنج تا از آن‌ها منسوخ و پنج‌تای دیگر باقی مانده است، و رسول خدا ﷺ فوت نمود در حالی که این پنج رضعت تلاوت می‌شدند^(۱).

تقدیر و اندازه، چون معنی مشابهت در کثیر وجود دارد و در قلیل وجود ندارد، به هنگام تشریع لازم شد که در میان آن‌ها حد فاصل مقرر گردد، تا به هنگام اشتباه به آن مراجعه شود، اما تقدیر به ده رضعت از آنجاست که ده نخستین عددی است که از آحاد متجاوز شده به عشرات وارد می‌شود، و نخستین عددی است که جمع کثرت در آن به کار برده می‌شود و جمع قلت در آن استعمال نمی‌گردد، پس آن نصاب مناسبی است که کثرت معتدبه که در بدن انسان سرایت می‌کند، ضبط گردد.

اما منسوخ شدن آن به پنج بنابر احتیاط است، زیرا طفل وقتی به پنج رضعت کامل، شیر بخورد، زیبایی و تر و تازگی در صورت و بدن او نمایان می‌گردد، و اگر به بچه شیرخوار شیر کامل نرسد و مادرش شیر نداشته باشد، در بدن کودک خشک شدن پوست و لاغری پدید می‌آید، این علامت آنست که شیر سبب رشد و قیام هیکل است، و آنچه از این مقدار کمتر باشد اثری از آن ظاهر نمی‌گردد.

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا تُحَرِّمُ الرُّضْعَةَ وَالرَّضْعَتَانِ، وَلَا تَحْرِمُ الْمَصَّةَ وَالْمَصَّتَانِ، وَلَا تَحْرِمُ الْإِمْلَاجَةَ وَلَا الْإِمْلَاجَتَانِ» «یکی دو بار شیردادن حرمت نمی‌آورد، یکی دو مکیدن حرمت نمی‌آورد، یکی دو بار پستان به دهان‌دادن حرمت نمی‌آورد». اما موافق به قول کسی که مطلق شیردهی، چه کثیر باشد و چه قلیل، حرمت می‌آورد، پس سبب، بزرگداشت امر شیرخوارگی است، و آن را مانند مؤثر بالخاصیت قرار داده است، مانند سنت الهی در سایر آنچه مناط حکمش درک نمی‌گردد.

(۱) - اگرچه مطلب مذکور در روایات آمده است، اما در قرآن وجود ندارد، لذا امام ابوحنیفه به آن قایل نیست، زیرا احتمال نسخ هست.

دوم این که اثر شیرخوارگی در نسختین قیام هیکل و تشبیه صورت فرزند نقش دارد، و اگر نه آن غذایی مانند بقیه غذاها می باشد که بعد از تشبیه و قیام هیکل، از آن استفاده می شود، مانند جوانی که نان می خورد.

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ الرِّضَاعَةَ مِنَ الْمَجَاعَةِ» که «رضاعت از گرسنگی است»، و نیز فرمود: «لَا يُحَرِّمُ مِنَ الرِّضَاعِ إِلَّا مَا فَتَقَ الْأُمْعَاءُ، وَكَانَ قَبْلَ الْفِطَامِ» «رضاعت حرمت نمی آورد، مگر این که روده ها را در ایام شیرخوارگی گشاد کند، و قبل از فطام (گرفتن شیر) باشد».

حکمت در حرمت جمع کردن دو خویشاوند:

از آنجمله است: احتراز از قطع رحم بین الأقارب؛ زیرا دو زن باهم حسد می برند، و بغض به نزدیکترین مردمان آنها سرایت می کند، حسد در میان خویشاوندان از هر چیز بدتر و شنیع تر است، چندین گروه از سلف جمع کردن دو دختر عموی در یک نکاح را مکروه گفته اند، پس چه برسد به دو زن که هر کدام مرد تصور کند آن دیگری بر او حرام می باشد، مانند دو خواهر، زن و عمه اش، و زن و خاله اش، رسول خدا ﷺ همین اصل را در تحریم جمع بین دختر خویش و دختر دیگری بیان فرمود؛ زیرا حسد خوردن بر انباگ و تلاش ترجیح خویش از شوهر بسا اوقات منجر به بغض او و بغض خانواده او قرار می گیرد، و بغض با پیامبر ﷺ اگرچه در امور زندگی و معاش باشد، منجر به کفر است، اصل در این باره دو خواهر اند، روی صورت مسأله، آن حضرت ﷺ چنین گفته تنبیه فرمود: «لَا يُجْمَعُ بَيْنَ الْمَرْأَةِ وَعَمَّتِهَا» الحدیث، که «زنی با عمه اش در یک نکاح جمع نمی شوند».

مصاهرت از اسباب تحریم است:

از آنجمله است مصاهره: زیرا اگر روش بر این قرار گیرد که مادر چشم بر شوهر دخترش بدوزد، مردان چشم بر زنان پسرانش یا دختران همسرانش، داشته باشند، این منجر می گردد بر تلاش از هم پاشیدن این رابطه یا کشتن کسی که به آن بخل ورزد، و اگر شما داستان های

مردم قدیم زردشتی را شنیده اید، و وضعیت مردم زمان خویش را که با این سنت رашده پایبند نیستند بررسی کرده باشید، امور بسیار بزرگ، هلاکت‌ها و مظالمی را خواهید یافت که حد و نهایتی ندارد، و نیز هم‌نشینی در این خویشاوندی لازم است، ستر و پرده‌پوشی مشکل است، حسد ورزیدن با همدیگر شنيع می‌باشد و نیازها از دو طرف درگیرند، پس امر او به جای مادر و دختر یا به جای دو خواهر می‌باشد.

حکمت در تحدید عدد همسران:

از آنجمله است عددی که احسان به آن در زندگی زناشویی ممکن نباشد، زیرا بسیاری مردم در زیبایی و جمال زنان رغبت پیدا می‌کنند و با چندین زن ازدواج می‌نمایند، بعضی را که شانس داشته باشد برگزیده و آن دیگر را به صورت معلقه می‌گذارند که نه شوهر دارد که حظ و بهره‌ای داشته تا با آن چشمش خنگ گردد، و نه بیوه زن است که اختیارش به دست خودش باشد، و در تنگنا قراردادن مردان هم ممکن نیست، زیرا بعضی از مردان به گونه‌ای هستند که با یک زن نمی‌توانند خود را کنترل نموده عقیف بمانند، و بزرگترین هدف آن‌ها از ازدواج رام کردن شهوت است، و یک مرد برای باردار کردن چندین زن کافی است.

و نیز ازدواج زیاد از عادت مردان است که بسا اوقات بر آن افتخار می‌نمایند، پس شرع مقدس اسلام آن را بر چهار عدد محدود کرد؛ زیرا چهار، عددی است که ممکن است شوهر به هریکی بعد از سه شب مراجعه کند، و کمتر از یک شب در قسم فایده‌ای نخواهد داشت و در این صورت نمی‌توان گفت که پیش او شب گذرانیده است، و سه نخستین حد کثرت است، و بیش از آن اضافه در کثرت است، رسول خدا ﷺ اختیار داشت که هر اندازه که بخواهد ازدواج نماید، زیرا مقرر کردن حد، به خاطر دفع فساد گمان غالب بود که دایر بر گمان بود، نه برای دفع فساد عینی و حقیقی، رسول خدا ﷺ علامت را می‌شناخت، لذا نیازی به گمان نماند، و او در طاعت خدا و امتثال امر او مأمون بود و بقیه مردم مأمون نیستند.

اختلاف دین، سبب تحریم است:

از آنجمله است اختلاف دین: خداوند می‌فرماید: ﴿وَلَا تُنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتَّىٰ يُؤْمِنُوا﴾^(۱)، «با مشرکان را تا ایمان نیاورده اند، ازدواج نکنید».

در این آیه، مصلحت ملاحظه شده در این حکم، چنین بیان شده است که هم‌نشینی مسلمانان با کفار و جریان مواسات در میان مسلمانان و آنان، بویژه به صورت ازدواج، موجب فساد دین و سبب این است که کفر به گونه‌ای در قلب آنان، سرایت کند که متوجه نشوند، یهود و نصاری مقید به شریعت آسمانی، قایل به قوانین تشریع و کلیات آن هستند، برخلاف مجوس و مشرکین، پس فساد هم‌نشینی با آنان به نسبت مجوس و مشرکین خفیف‌تر است، زیرا شوهر بر زن غالب و سرپرست اوست و زنان در دست آنان اسیر می‌باشند، پس وقتی که مسلمانی با زنی از اهل کتاب ازدواج نماید فسادش کمتر می‌باشد، لذا سزاوار است که به ازدواج اهل کتاب اجازه داده شود، و چنان شدتی که در بقیه مسایل به کار گرفته می‌شود، به کار گرفته نشود.

از اسباب تحریم یکی آنست که زن، کنیز کسی باشد:

از آنجمله آنست که زن کنیزک دیگری باشد، زیرا در این صورت امکان ندارد که شرمگاه او نسبت به آقایش مصون باشد، و همچنین ممکن نیست که آن کنیزک نسبت به آقا مخصوص به شوهر باشد، مگر این که به دین و امانت او مفوض گردد، و جایز نیست که جلو آقا از استخدام او و تنها قرار گرفتن با او، گرفته بشود؛ زیرا این ترجیح از ضعف الملکین بر اقوی می‌شود، چرا که در اینجا دو ملک وجود دارد: یکی ملک رقبه، دوم ملک بضعه، نخستین قوی‌تر است، و در ترجیح دادن ادنی بر اعلی قلب موضوع، عدم اختصاص به آن و عدم امکان دفع امیدواری در آن، لازم می‌آید که اصل زنا همین است، رسول خدا ﷺ در تحریم نکاح‌های زمان جاهلیت که به کار گرفته می‌شدند در نظر گرفت، مانند استبضاع و غیره چنانکه حضرت عایشه بیان فرمود، پس هرگاه کنیز، مؤمن به خدا باشد، شرمگاه خود را

(۱) - سورة بقره، آیه ۲۲۱.

مصون نگهدارد، و نیاز شدیدی از ترس زنا و عدم توان نکاح آزاد به نکاحش، پدید آید، در این صورت فساد کم و ضرورت متقاضی آن می‌باشد، و الضرورات تبیح المحظورات.

ازدواج به زن شوهردار چه شوهر مسلمان باشد یا کافر حرام است:

از آنجمله است: مشغول بودن زن به نکاح مسلمان یا کافری، زیرا در اصل زنا عبارت است از ازدحام بر موطوءه بدون اختصاص یکی به او، و بدون قطع امید دیگری در آن. بنابراین، امام زهری فرمود: این به آن برمی‌گردد که خداوند زنا را حرام قرار داده است، کنیزهای اسیری به دست صحابه افتادند، آنان از انجام عمل جنسی به آن‌ها خودداری کردند؛ زیرا در دارالحرب شوهران مشرکی داشتند، خداوند این آیه را نازل فرمود: ﴿وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ﴾^(۱). «و زنان شوهردار [نیز] جز ملک یمیتان [بر شما حرام شده است].»

یعنی این کنیزها از این جهت که در اسارت هستند، امید شوهران را از آن‌ها قطع کرده است، و اختلاف دار از ازدحام مانع شده است و آن کنیز، در سهم مالک قرار گرفته و مختص به اوست، حلال می‌باشند.

ازدواج به زن زانی که توبه نکرده است حرام است:

از آنجمله است: این که زن زانی زنا را وسیله ارتزاقش قرار داده است، پس نکاح او قبل از توبه و دست بردار شدن از زنا جایز نیست، و همین است منظور از قول خداوند: ﴿وَالزَّانِيَةُ لَا يَنْكِحُهَا إِلَّا زَانٍ أَوْ مُشْرِكٌ﴾^(۲) که «به زن زانی جز مرد زانی یا مشرک، کسی دیگری ازدواج نمی‌کند».

(۱) - سورة نساء، آیه ۲۴.

(۲) - سورة نور، آیه ۳.

فلسفه آن این است که قرار گرفتن زن زانی در عصمت و تحت تصرف مرد، با وجودی که بر عادت زنا باقی بماند دیوث و خروج از فطرت سلیمه می باشد، و نیز آن مرد اطمینان ندارد از این که فرزند کسی دیگر به او ملحق گردد.

و چون مصلحت تحریم محرمات، به پایه تکمیل نمی رسد، مگر این که تحریم امر لازم و عادت طبیعی و به جای آن چیزهایی، قرار گیرد که طبع از آن ها استنکاف نماید، واجب گردید که شهرت، شیوع و پذیرش نفس برای آن مورد تاکید قرار گیرد، بگونه ای که اگر کسی تحریم آن را نادیده بگیرد مورد ملامت و سرزنش شدید قرار گیرد، و آن بدین شکل که اگر کسی با محرم نکاح یا زنا کند کشته می شود. بنابراین قانون، رسول خدا ﷺ دستور داد که سر کسی را بریده بیاورند که با همسر پدرش ازدواج نموده بود.

آداب مباشرت

شرع برای تناسل در بین دو جنس ترغیب فرمود:

باید دانست که خداوند انسان را طبعاً مدنی آفریده است، و اراده او تعالی متعلق شده به این که نوع او با تناسل باقی بماند، لذا واجب گردید که شرع در تناسل شدیداً ترغیب کند، و از قطع آن و اسبابی که منجر به قطع آن، قرار می گیرند، شدیداً نهی نماید، بزرگترین اسباب نسل و اکثر آن، به اعتبار وجود، مفضی به آن و وادارکننده به آن، شهوت فرج است، زیرا آن بر آن ها مسلط است و آن ها را چه بخواهند و چه نخواهند بر تلاش نسل تحت فشار قرار می دهد.

شرع شذوذ جنسی را حرام قرار داده است:

در اجرای رسم بچه بازی و عمل جنسی با زنان از راه عقب، تغییر خلق الله است، زیرا که مسلط علی الشیء را از این که به هدف برسد باز می دارد، بدترین همه این ها عمل لواط با پسران است، زیرا این تغییر خلق الله از دو طرف است، در آوردن مردان به صورت زن بدترین خصلت می باشد، و همچنین اجرای رسم، به بریدن اعضای تناسل، به کارگیری داروهای

ریشه کن کننده نیروی شهوانی، تبطل و غیره تغییر خلق الله و نادیده گرفتن طلب نسل است که رسول خدا ﷺ از همه این ها نهی فرمود که «لَا تَأْتُوا النِّسَاءَ فِي أَدْبَارِهِنَّ، مَلْعُونٌ مَنْ أَتَى امْرَأَةً فِي دُبُرِهَا» «با زنان از راه عقب عمل جنسی انجام ندهید، ملعون است کسی که با زنی از راه عقب جماع کند»، همچنین در احادیث زیادی از اخته کردن و تبطل نهی فرمود.

خداوند متعال فرموده است: ﴿ذَسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ فَاتُّوْا حَرْثَكُمْ اِنَّیْ شَعْنُمْ﴾^(۱) «زنان شما، زمین زراعتی شما هستند، پس در مزرعه خود بیاید به هر گونه ای که خواستید». من می گویم: یهود در هیأت مباشرت به تضییق قایل بودند، حالانکه دستور سماوی وجود نداشت، انصار و اطرافیان آنان بر روش یهود عمل می کردند، و می گفتند: هرگاه مرد با زنش از طرف عقب در قبل، عمل جنسی انجام دهد نوزاد احوال به دنیا پدید می آید، در رد این نظریه، این آیه نازل شد که هرگاه سوراخ یکی باشد چه از طرف عقب و چه از طرف جلو عمل انجام دهید، اشکالی ندارد، زیرا این چیزی است که مصلحت کشوری و دینی وابسته به آن نیست، انسان مصلحت ویژه خود را بهتر می شناسد، و این از ریزینی های یهود بود، لذا سزاوار بود که نسخ گردد.

عزل مکروه است نه حرام:

رسول خدا ﷺ از عزل (بیرون کشیدن ذکر به هنگام انزال) سؤال گردید، فرمود: «مَا عَلَيْكُمْ اَلَّا تَفْعَلُوا مَا مِنْ نَسَمَةٍ كَائِنَةٍ اِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ اِلَّا وَهِيَ كَائِنَةٌ» «باکی نیست اگر آن را انجام ندهید، زیرا هیچ نسمة بودنی تا روز قیامت نیست، مگر این که او خواهد بود». من می گویم: رسول خدا ﷺ در اینجا به کراهیت عزل نه تحریم آن، اشاره نمود سبب در اینجا این است که مصلحت ها باهم متعارض هستند، پس مصلحت ویژه متعلق به مالکین سبایا، این بود که عزل به کار برند، و مصلحت نوعی این است که عزل نشود تا کثرت اولاد و قیام نسل تحقق یابد، نظر به مصلحت نوعی از نظر به مصلحت شخصی در عموم احکام

(۱) - سورة بقره، آیه ۲۲۳.

شرعی و تکوینی، راجح تر است، علاوه بر این در عزل آن تغییر خلق الله که در عمل جنسی در راه عقب هست، وجود ندارد و همچنین اعراض از تعرض به نسل هم نیست.

رسول خدا ﷺ با این قول خویش: «مَا عَلَيْكُمْ أَلَّا تَفْعَلُوا» هشدار داد که حوادث قبل از وجود خارجی، مقدر می‌باشند، و این که هرگاه چیزی مقدر باشد، و در روی زمین برای جز سبب ضعیف را بگونه بسط می‌نماید که فایده سبب قوی را بدهد، پس انسان هرگاه به انزال نزدیک بگردد، و بخواهد آله تناسل را بیرون بکشد بسا اوقات چند قطره منی، نادانسته از او می‌چکد که در تولید بچه کفایت می‌کند، و همین است راز قول حضرت عمر رضی الله عنه که بچه را به کسی که اقرار به مسّ زن کرده بود ملحق فرموده که عزل از این باز نمی‌دارد.

غیله مکروه است اما حرام نیست:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَقَدْ هَمَمْتُ أَنْ أَنْهِيَ عَنِ الْغِيلَةِ فَتَنَظَرْتُ فِي الرُّومِ وَفَارِسَ فَإِذَا هُمْ يُغِيلُونَ أَوْلَادَهُمْ فَلَا تَضُرُّ أَوْلَادَهُمْ» «من تصمیم گرفتم که از غیله (عمل جنسی با همسر در ایام شیرخوارگی نوزاد) نهی کنم، وقتی دیدم که رومی‌ها و فارسی‌ها این کار را می‌کنند و ضرری برای فرزندان‌شان نمی‌شود»؛ و نیز فرمود: «لَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ سِرًّا فَإِنَّ الْغِيلَ يُدْرِكُ الْفَارِسَ فَيُدْعِيهِ» که «فرزندان خود را به پنهانی به قتل نرسانید، زیرا عمل غیله در سوار، اثر می‌گذارد و او را از اسب می‌اندازد».

من می‌گویم: این اشاره به کراهیت غیله بدون تحریم آنست، سببش این که عمل جنسی با زن شیرده، شیر او را فاسد می‌کند، و آن شیر بچه را ضعیف می‌کند و این ضعف در ریشه مزاج او در نخستین نشو و نمو داخل می‌گردد،

رسول خدا ﷺ بیان فرمود که خواست آن را تحریم کند، زیرا به گمان غالب ضرر داشت، اما وقتی بررسی فرمود، دید که این ضرر، کثیر الوقوع نیست، و صلاحیت ندارد که مظنه مصلحتی باشد تا بتوان آن را مدار تحریم قرار داد، این حدیث یکی از آن دلایلی است که ما

ثابت کردیم که رسول خدا ﷺ نیز اجتهاد می‌کرد، و این که اجتهاد و آشنایی با مصالح و گمان غالب است که مدار تحریم و کراهیت قرار گیرند.

علاقه زوجیت باید پنهان باشد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ مِنْ أَشَرِّ النَّاسِ عِنْدَ اللَّهِ مَنْزِلَةَ الرَّجُلِ يُفْضِي إِلَى امْرَأَتِهِ، وَتُفْضِي إِلَيْهِ ثُمَّ يَنْشُرُ سِرَّهَا» «بدترین مردم پیش خدا کسی است که با همسرش همبستر باشد، سپس راز او را افشا نماید».

من می‌گویم: چون پرده‌پوشی واجب است، و ابراز نمودن آنچه رویش پرده قرار گرفته، عکس موضوع و مخالف با هدف قرار می‌گیرد، مقتضایش این بود که از آن نهی گردد. و نیز اظهار چنین امر دیوانگی و بی‌شرمی است، و اتباع امثال چنین انگیزها، نفس را وادار می‌دارد تا رنگ‌های تاریک در آن مجسم گردند.

حکمت در تحریم عمل جنسی با زن حایض:

آیین‌ها، در آنچه با زن حایض انجام داده می‌شود باهم مختلف می‌باشند، بعضی مانند یهود، متعمق می‌باشند که از مواکله و مضاجعت آن منع می‌کنند، و بعضی مانند مجوس، بی تفاوت هستند که عمل جنسی و غیره را با او مجاز می‌دانند، و با آمدن حیض باکی ندارند، هریکی از این‌ها در افراط و تفریط می‌باشند، آیین اسلامی راه میانه‌ای را ملاحظه نمود، و آن حضرت ﷺ فرمود: «اصنعوا بهن کل شیء إلا النکاح» که «هر کاری با زن حایض بکنید به جز عمل جنسی»، و این به خاطر چند معنی است:

از آنجمله اینکه: عمل جنسی با حایض بویژه بوقت جوش حیض به اتفاق پزشکان مضر می‌باشد. از آنجمله اینکه: آمیزش و آلودگی با نجاست عادت فاسدی است که طبع سالم از آن نفرت دارد، و مردم به شیاطین نزدیک می‌شوند، انجام استنجا نیاز است، زیرا هدف از آن ازاله نجاست است، و در انجام عمل جنسی با حایض آلوده‌شدن در نجاست است، و همین

است منظور قول خداوند که می‌فرماید: ﴿قُلْ هُوَ أَذَىٰ فَأَعْتَرِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَحِيضِ﴾^(۱)
 «بگو: آن نجاستی است، پس کناره بگیرید از زنان در هنگام حیض».

روایات در دواعی پایین‌تر از جماع، مختلف می‌باشند، گفته شده که: از شعار خونی باید اجتناب کرده و گفته شده: از ما تحت الإزار باید پرهیز نمود، در هردو صورت این سد دواعی است، و به کسی که نافرمان شده در حیض به عمل جنسی مرتکب گردد، دستور داده شد تا یک دینار یا نصف دیناری صدقه بدهد، اما این دستور اجماعی نیست و راز کفاره را ما مکرراً ذکر کرده ایم.

حقوق زوجیت

رابطه زوجیت بزرگترین و مفیدترین رابطه است:

باید دانست که ارتباطی که در میان زن و مرد وجود دارد از تمام ارتباط‌های خانوادگی، بزرگتر و مفیدتر و کاملتر می‌باشد؛ زیرا روش، در نزد همه مردم از عرب و عجم، این است که زن در استفاده بردن از اتفاقات به مرد کمک کند، و برای تهیه طعام و غذا و شستشوی لباس مسئول قرار گیرد، اموال او را حفظ و اولاد او را پرورش و انتظامات خانه را به عهده بگیرد. بنابراین، توجه شرایع بیشتر به این است که رابطه زناشویی حتی الإمكان استوار بماند، اهدافش تکمیل گردد، منغص کردن و ابطالش مکروه باشد، و هیچ ارتباطی نیست که تکمیل اهدافش بدون برقراری الفت برقرار باشد، و هیچ الفتی نمی‌تواند باشد مگر به چند خصلت که زن و مرد باید خود را بر آن‌ها پایبند قرار دهند، مانند مواسات و همدردی، گذشت از کوتاهی‌های همدیگر و بی‌ادبی‌ها، پرهیز از آنچه سبب کینه و بغض باشد، خوش طبعی و گشاده‌رویی و امثال آن، پس مقتضای حکمت این است که در این خصلت‌ها باید ترغیب نمود.

(۱) - سورة بقره، آیه ۲۲۲.

استوصوا بالنساء خیراً:

رسول خدا ﷺ فرمود: «استوصوا بالنساء خیراً، فَإِنَّهُنَّ خُلِقْنَ مِنْ ضِلَعٍ أَعْوَجَ، فَإِنْ ذَهَبَتْ تُقِيمُهُ كَسْرَتُهُ، وَإِنْ تَرَكَتُهُ لَمْ يَزَلْ أَعْوَجَ» «در حق زنان از من وصیت را بپذیرید که نکویی کنید؛ زیرا آنان از دنده کجی خلق شده اند، اگر تو بخواهی که آن را راست کنی او را می شکنی و اگر بگذاری همیشه کج می ماند». من می گویم: منظور این که وصیت مرا بپذیرید و در باره زنان بر آن عمل کنید، بدون تردید در اخلاق آن ها کجی و سوء رفتار وجود دارد، و آن مانند امر لازمی است، به جای این که چیزی از ماده اش ارث می برد، این که هرگاه انسان بخواهد اهداف منزل را از او بگیرد باید از محقرات الأمور صرف نظر بکند، و اگر برخلاف و خواهش خود چیزی از او دید خشم خود بر آن را فرو بخورد، مگر این که از غیرت پسندیده، تدارک جور و امثال آن باشد.

اشتباهات زن قابل تحمل می باشند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يَفْرُكُ مُؤْمِنٌ مُؤْمِنَةً إِنْ كَرِهَ مِنْهَا خُلُقًا رَضِيَ مِنْهَا آخَرَ» یعنی، «مناسب نیست که مرد مؤمن از زن ایماندار بغض داشته باشد؛ زیرا اگر یک عادت او ناگوار باشد باکی نیست، زیرا عادت دیگری او رضایت بخش خواهد شد». من می گویم: انسان هرگاه از زنی یک عادت ناگواری مشاهده نمود نباید به طلاق دادن او مبادرت ورزد؛ زیرا بسا اوقات عادت دیگری در او مشاهده می شود که مرد از آن خوشش می آید. پس بنابراین، برخورد مناسب را باید از او تحمل نمود.

حقوق همسر:

رسول خدا ﷺ فرمود: «اتَّقُوا اللَّهَ فِي النِّسَاءِ، فَإِنَّكُمْ أَخَذْتُمُوهُنَّ بِأَمَانِ اللَّهِ، وَأَسْتَحْلِلْتُمْ فُرُوجَهُنَّ بِكَلِمَةِ اللَّهِ، وَلَكُمْ عَلَيْهِنَّ أَنْ لَا يُوطِئَنَّ فُرُشَكُمْ أَحَدًا تَكْرَهُوْنَهُ، فَإِنْ فَعَلْنَ، فَاضْرِبُوهُنَّ ضَرْبًا غَيْرَ مُبْرِحٍ وَلَهُنَّ عَلَيْكُمْ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ» «در باره زنان از خدا بترسید، زیرا شما آن ها را به امان خدا گرفته اید، و شرمگاه آن ها را به کلمه خدا حلال

گردانیده اید، و شما بر آن‌ها حق دارید که کسی را که شما نمی‌پسندید بدون اجازه در خانه شما راه ندهند، و اگر چنین کردند، آن‌ها را بزنید بگونه‌ای که اثر ضرب بر آن‌ها نماند و آنان بر شما موافق به عرف نفقه و سکنی دارند».

معاشرت باهم، موافق به عرف باشد:

باید دانست که واجب اصلی، معاشرت موافق، به عرف است چنانکه خداوند می‌فرماید: ﴿وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ﴾^(۱) «با زنان موافق به عرف زندگی نمایید»، رسول خدا ﷺ آن را به نفقه، لباس و خوش برخوردی، تفسیر فرمود، در شرایعی که هستند به وحی هستند نمی‌توان جنس رزق و مقدار آن را مشخص کرد، زیرا این چنین چیزی نیست که همه اهالی روی زمین، بر آن متفق باشند. بنابراین به آن، به صورت مطلق دستور داد.

هرگاه مرد زن را به لحافش فرا خواند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا دَعَا الرَّجُلُ امْرَأَتَهُ إِلَى فِرَاشِهِ فَأَبَتْ، فَبَاتَ غَضْبَانَ، لَعْنَتُهَا الْمَلَائِكَةُ حَتَّى تُصْبِحَ» «هرگاه مرد همسرش را به فراش خود فرا خواند، و زن از تمکین انکار ورزید، و او شب را به ناراحتی گذرانید ملائکه تا صبح بر آن زن نفرین می‌کنند».

من می‌گویم: چون هدف مورد نظر در نکاح، عقیف ماندن مرد است، لازم است این مصلحت و هدف تحقق یابد؛ زیرا اصول شرایع بر این است که هرگاه برای چیزی مظنه‌ای مقرر کنند، به آنچه وجود مصلحت در مظنه را تحقق می‌بخشد تاکید نمایند، و آن به این صورت است که به زن امر شود تا از شوهر تمکین کند؛ زیرا اگر چنین نباشد عقیف ماندن شوهر متحقق نمی‌شود، پس اگر زن از تمکین انکار ورزد، او در رد مصلحتی که خداوند در میان بندگان برگزار کرده است تلاش نموده است، پس لعن و نفرین ملائکه متوجه هر کسی می‌شود که در از بین بردن این مصلحت بکوشد.

(۱) - سورة نساء، آیه ۱۹.

یک گونه غیرت را خداوند دوست و دیگری را مبغوض می‌دارد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ مِنْ الْغَيْرَةِ مَا يُحِبُّ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ، وَمِنْهَا مَا يَبْغُضُ اللَّهُ فَأَمَّا الَّذِي يُحِبُّهَا اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ فَالْغَيْرَةُ فِي الرَّبِّيَّةِ، وَأَمَّا الَّذِي يَبْغُضُهَا اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ فَالْغَيْرَةُ فِي غَيْرِ رَبِّيَّةٍ» «یک گونه غیرتی هست که خداوند آن را دوست می‌دارد، و یکی هست که خداوند آن را دوست نمی‌دارد، آن که خداوند آن را دوست می‌دارد آنست که در شک و تهمتی باشد، و آن که خداوند آن را نمی‌پسندد آنست که در غیر تهمت باشد».

من می‌گویم: در میان برگزاری مصلحت و سیاست لازم، و میان بدخلقی و ضجر و فشار بدون سبب، فرق هست.

مردان سرپرست زنان هستند:

خداوند می‌فرماید: ﴿الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَبِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوَالِهِمْ ۚ فَالْصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِّلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللَّهُ ۚ وَالَّذِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ ۖ فَعِظُوهُنَّ ۚ وَاهْجُرُوهُنَّ فِي الْمَضَاجِعِ وَاصْرَبُوهُنَّ ۚ فَإِنْ أَطَعْنَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا ۚ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا كَبِيرًا ﴿٣٤﴾ وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَابْعَثُوا حَكَمًا مِّنْ أَهْلِهِ ۚ وَحَكَمًا مِّنْ أَهْلِهَا ۚ إِنْ يُرِيدَا إِصْلَاحًا يُوَفِّقِ اللَّهُ بَيْنَهُمَا ۚ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا خَبِيرًا ﴿٣٥﴾﴾^(۱).

«مردان بر زنان سرپرستی دارند چرا که خداوند برخی از آنان (انسانها) را بر [برخی] دیگر برتری داده است و [نیز] به سبب آنکه [چیزی] از مالهایشان را بخشیده‌اند. زنان نیکوکار فرمانبردارند، [اسرار همسرانشان را] به پاس آنچه خداوند برایشان حفظ کرده است، در غیبت [آنان] حفظ می‌کنند. و زنانی که نافرمانی آنها را معلوم دارید، [در آغاز] به آنان پند دهید و [آن گاه] در خوابگاه‌ها ترکشان کنید و در نهایت اگر باز نیامدند [به آهستگی]

(۱) - سورة نساء، آیه ۳۴ - ۳۵.

آنها را بزنید. آن گاه اگر از شما فرمان بردند، به زیان آنان [برای ستم به آنان] بهانه مجوید. خداوند بلند مرتبه بزرگوار است. و اگر از اختلاف میان آن دو با خبر شدید، داوری از خویشاوندان مرد و داوری از خویشاوندان زن تعیین کنید، اگر [داوران] خواهند، اصلاح [کنند] خداوند بین آن دو سازگاری برقرار خواهد کرد. خداوند دانای آگاه است.»

من می گویم: واجب است که شوهر سرپرست همسرش باشد، و او بر زن طبعاً بالا دست باشد، زیرا عقل شوهر کاملتر، سیاستش بیشتر، حمایت و دفاع از عار، مستحکم تر است، و به اعتبار مال هم بالا دست است، زیرا او نان و لباس زن را تهیه می کند، و مقتضای بودن سیاست به دست او، این است که حق تعزیر و تأدیب زن به هنگام سرکشی هم در دست او باشد، او باید با آسان ترین روش، پیش برود، نخست به وعظ و پند و نصیحت، باز به نرفتن در لحاف او، یعنی ترک عمل جنسی با او، ولی او را از خانه بیرون نراند، در آخر به او بزند اما به گونه ای که آثار ضرب بر او نماند، یعنی ضرب شدید نباشد.

معالجه اختلاف خانوادگی:

پس اگر اختلاف شدید شد و هریکی از نشوز و ظلم دیگری شکایت داشت، راهی برای قطع نزاع بدون تعیین دو حکم وجود ندارد، یک حکم از خانواده مرد و دیگری از خانواده زن که به اعتبار نفقه و غیره حسب مصلحت و صوابدید خویش قضاوت کنند، زیرا اقامه بینه بر آنچه در میان زن و مرد جریان دارد ممتنع است، پس سزاوارتر از این نیست که اختیار به دست نزدیکترین و مشفقترین مردم به آنها داده شود.

پدیدآوردن فساد در میان زن و مرد حرام است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَيْسَ مِنَّا مَنْ خَبَّ امْرَأَةً عَلَى زَوْجِهَا أَوْ عَبْدًا عَلَى سَيِّدَةٍ» «نیست از ما کسی همسر را بر شوهر، یا برده را بر آقایش، بشوراند و فریب دهد.»

من می‌گویم: یکی از اسباب فساد تدبیر منزل، این است که کسی زنی یا غلامی را فریب دهد، این یک گونه تلاش در از هم پاشیدن این نظم و منافعی به مصلحتی است که استوار نگهداشتن آن واجب است.

برقراری عدالت در میان همسران:

باید دانست که چند خصلت از باب فساد تدبیر منزل در میان مردم رواج دارد، لذا لازم شد که شرع به آن‌ها برخورد نماید، و آن‌ها را مورد بحث و بررسی قرار دهد.

از آنجمله اینکه: چند زن در ازدواج یک مرد باشند، پس بعضی را بر بعضی در قسم، و غیره برتری دهد و نسبت به آن دیگر ظلم روا داشته او را کالمعلقة قرار دهد، چنانکه خداوند در این باره می‌فرماید: ﴿وَلَنْ تَسْتَطِيعُوا أَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَاءِ وَلَوْ حَرَصْتُمْ فَلَا تَمِيلُوا كُلَّ الْمِيلِ فَتَدْرُوهَا كَالْمُعَلَّقَةِ وَإِنْ تُصْلِحُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا

﴿۱۲۹﴾^(۱) «هرگز نمی‌توانید عدالت برقرار کنید در میان زنان، هرچند بخواهید، پس به یک طرف کلاً مایل نباشید که آن دیگر را آویزان (معلقة) قرار دهید، و اگر صلح و آشتی نمایید و تقوی گزینید، پس خداوند بخشاینده و مهربان است».

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا كَانَ عِنْدَ الرَّجُلِ امْرَأَتَانِ فَلَمْ يَعْدِلْ بَيْنَهُمَا جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَشَقَّةُ سَاقِطٍ» «هرگاه پیش مردی دو زن باشد و عدالت برقرار نکند، روز قیامت در حالی می‌آید که یک شق او ساقط است». من می‌گویم: قبلاً ما بیان کردیم که مجازات به صورت عمل ظاهر می‌گردد.

حرام است بر اولیاء که زنان را از ازدواج باز دارند:

از آنجمله اینکه: سرپرستان، زن را از کفو که در ازدواجش رغبت داشته باشد، بنابه انگیزه نفسانی از قبیل بغض، خشم و غیره باز دارند، و در این چنان مفسده‌ای وجود دارد که بر

(۱) - سورة نساء، آیه ۱۲۹.

کسی پنهان نیست، لذا خداوند این آیه را نازل فرمود: ﴿وَإِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَاءَ فَلَبُغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ أَنْ يَنْكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ﴾^(۱) «هرگاه زنان را طلاق دادید و عدت‌شان به پایان رسید، آنان را از اینکه به شوهران‌شان ازدواج نمایند باز ندارید».

زنان یتیم مال‌دار به خاطر مال‌شان ازدواج می‌کردند:

از آنجمله اینکه: کسی به زن یتیمی که در پرورشش می‌بود، در صورتی که مال و جمالی می‌داشت، ازدواج می‌کرد، اما حقوق او را آنچنان که حقوق زنی که سرپرست و پدر داشته باشد ادا نمی‌نمود، و اگر مال و جمالی نمی‌داشت به او ازدواج نمی‌کرد، خداوند در این باره می‌فرماید: ﴿وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْوًىٰ وَتُلْتِ وَرُبْعٌ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةٌ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ﴾^(۲) «اگر ترس دارید که در باره زنان یتیم به انصاف رفتار نمی‌کنید، پس با هر زنی که خوش‌تان آمد، ازدواج کنید، چه دو، و چه سه، و چه چهار، اگر ترس دارید که عدالت برقرار نمی‌کنید، با یک زن ازدواج کنید یا از کنیزتان استفاده نمایید». پس اگر کسی از ازدواج با زن یتیم احساس خطر می‌کند یا از ازدواج به چند زن خطر دارد، او از ازدواج نهی گردیده است.

اگر کسی با زن دوم ازدواج نمود، پیش او بماند سپس به عدالت پردازد:

سنت این است که هرگاه کسی به زن دوشیزه‌ای ازدواج نماید تا هفت روز پیش او بماند بعد از آن دوباره عدالت را رعایت کند و اگر با بیوه زنی ازدواج می‌کند پیش او تا سه روز بماند سپس به قسم پردازد.

(۱) - سورة بقره، آیه ۲۳۲.

(۲) - سورة نساء، آیه ۳.

من می‌گویم: فلسفه در این باره این است که جایز نیست که در این موضوع تضییق نمود، زیرا اکثر افراد بشر توان آن را ندارند، چنانکه خداوند می‌فرماید: ﴿وَلَنْ تَسْتَطِيعُوا أَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَاءِ وَلَوْ حَرَصْتُمْ﴾^(۱).

خداوند هشدار داد که وقتی اقامه عدل صریح ممکن نیست واجب است که حکم بر ترک جور صریح دایر گردد، پس وقتی مردی به زنی رغبت پیدا کرد و از زیبایی آن زن خوشش آمد، و جمالش در قلب او جای گرفت و رغبت کاملی به او پیدا کرد، نباید از او کلاً بازداشته شود؛ زیرا مانند مکلف قراردادن به کار ناممکنی است، لذا برای ترجیح مرد، حدی مقرر گردید، تا با افزایش از آن در ظلم واقع نشود.

و نیز مصلحت معتبر بر این است که به زن تازه ازدواج، احترامی قایل شد، و دل او را باید به دست آورد، و این به دست نمی‌آید، مگر این که او تا حدی ترجیح داده شود، و همین است اشاره قول رسول خدا ﷺ که به حضرت ام سلمه فرمود: «لَيْسَ لَكَ عَلَى أَهْلِكَ هَوَانٌ، إِنْ شِئْتَ سَبَعْتُ» که «تو بر اهل خانواده‌ات پست نیستی، اگر تو می‌خواهی پیش تو تا یک هفته خواهم ماند». اما شکستن دل قدیم به این معالجه می‌شود که این سنت به اضافه نشستن پیش زن جدید از قدیم الأیام جریان دارد، زیرا وقتی روش به چیزی جریان داشته باشد، و هدف از آن ایذا رسانی به کسی نباشد، و آن حکم مختص به کسی نباشد، وقوعش آسان خواهد شد چنانکه قول خداوندی: ﴿ذَلِكَ أَدْنَى أَنْ تَقْرَأَ عَنِّي وَلَا تَحْزَنَ وَيَرْضَيْنَ بِمَا آتَيْنَهُنَّ كُلُّهُنَّ﴾^(۲) «این رخصت نزدیکتر است به آنکه دیدگان‌شان روشن گردد و اندوه نخورند و همگی‌شان به آنچه به آنان دهی، خشنود گردند» به آن اشاره دارد.

(۱) - سورة نساء، آیه ۱۲۹.

(۲) - سورة احزاب، آیه ۵۱.

یعنی نزول قرآن به اختیار دادن در حق ازواج مطهرات سبب زوال نارضایتی به نسبت آن حضرت ﷺ قرار گرفت، رغبت در زن دوشیزه کاملتر است، و نیاز به تألیف قلبش بیشتر، پس مقدار توقف پیش او به هفت روز مقرر گردید، و برای بیوه زن سه روز.

رسول خدا ﷺ هرگاه می خواست به سفر برود قرعه می انداخت:

رسول خدا ﷺ در میان ازواج مطهرات قسم بر گزار می کرد، و هرگاه می خواست به سفری تشریف ببرد در میان آن ها قرعه می انداخت.

من می گویم: این به خاطر برطرف کردن کینه سینه بود، ظاهر این است که این روش از آن حضرت ﷺ یک گونه تبرع و احسان بود، نه به اعتبار وجوب؛ زیرا خدا می فرماید: ﴿تُرْجَىٰ مَنْ تَشَاءُ مِنْهُمْ وَتُعْوَىٰ إِلَيْكَ مَنْ تَشَاءُ﴾^(۱). «[می توانی] هر کس از آنان را که می خواهی باز پس داری و هر که را که می خواهی نزد خود جای دهی»

در باره وجوب قسم در حق دیگران غیر از رسول خدا ﷺ، محل تأمل و اجتهاد است، اما جمهور فقها آن را واجب قرار داده اند، البته در باره قرعه اندازی اختلاف وجود دارد.

من می گویم: قول رسول خدا ﷺ: «فَلَمْ يَعْدِلْ» مجمل می باشد؛ زیرا معلوم نیست که کدام عدل مراد او می باشد، و قول خداوند: ﴿فَتَذَرُوهَا كَالْمُعَلَّقَةِ﴾^(۲) «آن دیگر را آویزان (معلقه) قرار دهید» بیانگر این است که مراد از آن نفی جور فاحش و نادیده گرفتن وضع او به کلی و بد برخورد کردن با اوست.

هرگاه کنیزی آزاد گردد در باقی ماندن پیش شوهر اختیار دارد:

بریره آزاد گردید، و شوهرش عبدی بود، رسول خدا ﷺ به او اختیار داد، پس او به جای شوهر نفس خود را اختیار نمود.

(۱) - سورة احزاب، آیه ۵۱.

(۲) - سورة نساء، آیه ۱۲۹.

من می‌گویم: سبب این اختیار دادن به کنیز این است که فراش قرار گرفتن زن آزاد برای غلام عاری است برای زن، پس واجب است که این عار از او دفع گردد مگر این که خودش به آن راضی باشد، و نیز تا زمانی که کنیز در تحت تصرف مولاست رضایت او رضایتی محسوب نمی‌شود، حالانکه عقد نکاح به رضایت طرفین بسته می‌شود، پس وقتی که اکنون اختیار به دست خود او قرار گرفت، واجب است که رضایت او ملاحظه شود.

در یک روایت آمده است: «إِنْ قَرَبَكَ فَلَا خِيَارَ لَكَ» که «اگر شوهر به تو نزدیک شد، اختیاری برای تو باقی نخواهد ماند»؛ زیرا لازم است حدی مقرر شود تا با آن اختیار پایان یابد، و اگر نه همیشه در طول عمر برای اختیار باقی می‌ماند، و این برعکس موضوع نکاح است، اختیار نمودن شوهر به کلام نمی‌تواند حدی باشد که به آن منتهی گردد، زیرا او بسا اوقات با افراد خانواده‌اش مشورت می‌کند، و روی این امر بدفعات در دل خود فکر می‌کند و بسا اوقات در این هنگام صیغه اختیار ناخواسته بر زبانش جاری می‌گردد اگرچه تصمیم آن را نداشته باشد، و در مجبور کردن او که چنین کلامی را به زبان براند، حرج وجود دارد، پس سزاوارتر از قربان چیز دیگری نیست، زیرا فایده ملک نکاح، قربان است، و هدف از نکاح همین است و به همین تکمیل می‌گردد، والله أعلم.

بحث طلاق

مبغوض‌ترین حلال پیش خداوند طلاق است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «أَيُّمَا امْرَأَةٍ سَأَلْتُ زَوْجَهَا طَلَاقًا مِنْ غَيْرِ بَأْسٍ فَحَرَامٌ عَلَيْهَا رَائِحَةُ الْجَنَّةِ» «هر زنی که بدون ضرورت از شوهرش طلاق بخواهد، بوی جنت بر او حرام می‌باشد». و نیز فرمود: «أَبْغَضُ الْحَلَالِ إِلَى اللَّهِ الطَّلَاقُ» «مبغوض‌ترین حلال پیش خداوند طلاق می‌باشد».

باید دانست که به کثرت طلاق دادن و جریان رسم با بی‌توجهی به طلاق، مفساد زیادی به دنبال خواهد داشت، زیرا گروهی از مردم به گونه‌ای است که تابع شهوت فرج هستند، و به

اقامه تدبیر منزل و همکاری و تعاون در اتفاقات و تحصین فرج، توجهی ندارند، هدف آنها تنها لذت بردن از زن‌ها و چشیدن لذت هر زنی جداست، پس این چیز آنها را وامی‌دارد که زیاد طلاق داده به کثرت ازدواج نمایند، پس در آنچه به لذت نفس برمی‌گردد، بین آنها و زانیان فرقی وجود ندارد، به جز این که آنان سنت نکاح را به جا آورده به سیاست مدینه موافق هستند، و زانیان از آن محروم می‌باشند، رسول خدا ﷺ در این باره می‌فرماید: «لَعَنَ اللَّهُ الذَّوَّاقِينَ وَالذَّوَاقَاتِ» «لعنت کند خداوند مردان و زنان چشنده را (که در نکاح و طلاق از سرعت کار می‌گیرند)».

و نیز در جریان رسم به این امر، مؤظف قراردادن نفس بر همکاری دایم یا شبه دایم از بین می‌رود، و نزدیک است که اگر این در باز گردد، با کوچکترین نفس تنگی که برای مرد یا زن در امور پیش پا افتاده، اتفاق بیفتد به افتراق کشانده شوند، این کجا و تحمل سنگینی‌های هم‌نشینی باهم و اجماع بر ادامه‌دادن این نظم کجاست.

و نیز معتاد شدن زن‌ها به این، و بی‌توجهی مردم به آن و عدم حزن و اندوه ایشان بر آن دروازه وقاحت و بی‌شرمی را باز می‌کند، و هیچیکی ضرر آن دیگر را ضرر خویش نمی‌پندارد، بلکه هریکی نسبت به آن دیگری خیانت می‌کند و با در نظر گرفتن افتراق در فکر خویش قرار می‌گیرد، و در این چنان مفاسدی وجود دارد که بر کسی پنهان نیستند، ولی با این امکان ندارد این در مسدود گردد، و مردم در تنگنا قرار گیرند، زیرا بسا اوقات زن و مرد بنابر سوء اخلاق، دوختن چشم به دیگری یا تنگی معیشت یا احمقی و مانند آن، نافرمان می‌شوند، پس ادامه‌دادن به این روش با وجود این بلای عظیم حرجی برای آنها قرار می‌گیرد.

قلم از خوابیده، کودک و دیوانه برداشته شده است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «رُفِعَ الْقَلَمُ عَنْ ثَلَاثَةٍ: عَنِ النَّائِمِ حَتَّى يَسْتَيْقِظَ، وَعَنِ الصَّبِيِّ حَتَّى يَبْلُغَ، وَعَنِ الْمَعْتُوهِ حَتَّى يَعْقِلَ» «قلم از سه کس برداشته شده: از خواب رفته تا بیدار باشد، و از کودک تا به بلوغ برسد و از دیوانه تا هوشیار و عاقل قرار گیرد».

من می گویم: رازش این که مبنای جواز طلاق بلکه سایر عقود بر مصالحی است که متقاضی این عقود می باشند، خوابیده، کودک و دیوانه از آشنایی به این مصالح بدور می باشند.

طلاق مکره:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا طَّلَاقَ وَلَا عَتَاقَ فِي إِغْلَاقٍ» که «در اغلاق (اکراه) طلاقى وجود ندارد»، معنی اغلاق اکراه است، باید دانست که سبب، در هدر طلاق مکره، دو چیز می باشد:

یکی این که مکره به قوع طلاق راضی نیست، مصلحت خانوادگی آن را نمی خواهد، بلکه آن فقط به اتفاق پیش آمدی اتفاق افتاده است که از آن راه و چاره ای نداشته است، پس او مانند خوابیده قرار می گیرد.

دوم اینکه: اگر طلاق او معتبر قرار گیرد، این راهی برای گشادن دروازه اکراه می باشد، پس بسا اوقات مردمان جابر و ظالم ضعیفان را می ربایند، و به شمشیر و تیر آن ها را ترسانده بر ایقاع طلاق مجبورشان می کنند، زیرا چشم را بر زنان شان دوخته اند، پس اگر این توقع آن ها را با خاک یکسان قرار داده خایب و خاسرش بگردانی هدف او را برعکس قرار بدهیم، این سبب قرار می گیرد که اینگونه ظلم و ستم از مردم برچیده بشود، و به وسیله اکراه بر هم دیگر ظلم و ستم نکنند، آنچنانکه ما در باره قول رسول خدا ﷺ ذکر کردیم که «الْقَاتِلُ لَا يَرِثُ» که «قاتل از مقتول ارث نمی برد».

طلاق قبل از نکاح وجود ندارد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا طَّلَاقَ فِيمَا لَا يَمْلِكُ» «طلاقى در آنچه در ملک نیامده است نیست»، و نیز فرمود: «لَا طَّلَاقَ قَبْلَ النِّكَاحِ» که «قبل از نکاح طلاقى نیست».

من می گویم: به ظاهر این، عام و شامل طلاق منجز و معلق به نکاح و غیره است، سببش این که طلاق وابسته به مصلحت است و قبل از این که زن در ملک شوهر قرار بگیرد و

سیرت او را ببیند، مصلحتی متمثل نمی‌باشد، پس طلاق دادن آن پیش از این، مانند آنست که مسافری در بیابان یا جنگجو در میدان جنگ نیت اقامت بکند که دلایل حال، آن‌ها را تکذیب می‌نماید، اهل جاهلیت تا هر وقت می‌خواستند طلاق می‌دادند و رجوع می‌کردند، و این ضررهایی دارد که بر کسی مخفی نمی‌باشند. بنابراین، آیه نازل گردید: ﴿الطَّلُوقُ مَرَّتَانٍ﴾^(۱) معنایش این که طلاق که پشت سرش رجوع باشد تا دو بار است، پس اگر به او طلاق سوم را داد، پس زن برای او بعد از این حلال نمی‌باشد، مگر این که به شوهر دیگری ازدواج کند، سنت، چشیدنی عسیله را به نکاح، ملحق قرار داده است.

فلسفه این که طلاق سه قرار داده شد:

فلسفه این که طلاق‌ها بیش از سه قرار نگرفتند، این است که عدد سه نخستین حد کثرت است، و نیز باید او قدری بیندیشد، و بسیاری مردم چنین هستند که مصلحت نعمت را نمی‌دانند، مگر این که به فقدان آن، مبتلا گردند، اصل تجربه یکی است که آن را دو، به پایه تکمیل می‌رساند، اما اشتراط نکاح بعد از طلاق سوم، به خاطر تحقیق معنی تحدید و به پایان رسیدن است؛ زیرا اگر بدون در میان آمدن نکاحی دیگر، رجوع زن جایز قرار گیرد، این به منزله رجوع مرد می‌باشد، زیرا نکاح با زن مطلقه هم یک نوع رجوع می‌باشد، و تا زن در خانهٔ مرد و تحت تصرف او و بین اقارب و خویشاوندان باشد، امکان دارد بر رأی او غالب آیند، و مجبور شود تا به آنچه خوبی آن را برای او بیان کنند، تن در دهد و راضی گردد، اما هرگاه از آنان جدا بشود، و گرمی و سردی را بچشد، سپس به آن راضی باشد، آن رضایت حقیقی و واقعی می‌باشد، و نیز در این، چشاندن فقد و سزادادن بر اتباع خواهش نفسانی است که بدون ضرورت و مصلحت مهم به چنین کاری مرتکب شده است، و نیز در این، تعظیم دادن به زنانی است که به سه طلاق مطلقه گردیده اند، تا به سوی آن‌ها کسی مبادرت

(۱) - سورة بقره، آیه ۲۲۹.

نورزد، مگر این که نفس خود را بر ترک امید از آن‌ها موظف بگرداند، ذلت و خواری را قبول نماید.

رجوع به سوی مطلقه ثلاث نیست مگر بعد از ازدواج با شوهر دیگر:

رسول خدا ﷺ به زن رفاعه وقتی که او را به سه طلاق، طلاق داد و او به شوهری دیگر ازدواج نمود، فرمود: «أَتُرِيدِينَ أَنْ تَرْجِعِي إِلَيَّ رِفَاعَةً؟ قَالَتْ: نَعَمْ، قَالَ: لَا حَتَّى تَذُوقِي عُسَيْلَتَهُ وَيَذُوقَ عُسَيْلَتَكَ» «آیا می‌خواهی برگردی پیش رفاعه؟ گفت: آری، فرمود: خیر، تا این که بچشد او تو را، و بچشی تو او را».

من می‌گویم: جز این نیست که چشیدن را شرط تمام‌شدن نکاح قرار داد، تا معنی تحدیدی که بر آن‌ها مقرر شده بود تحقق یابد، زیرا اگر این نباشد، مرد به اجرای صیغه نکاح به زبان دنبال حيله می‌رود، سپس در مجلس اقدام به طلاق می‌کند، و این نقض فایده تحدید است.

محلل و محلل له، هر دو معلون می‌باشند:

رسول خدا ﷺ محلل و محلل له را لعنت فرمود، من می‌گویم: وقتی که بعضی مردم فقط به خاطر تحلیل، نکاح می‌کردند، بدون از این که هدف از نکاح کمک گرفتن از زن در معیشت باشد، و بدینگونه نکاح، مصلحت مقصودی، برآورده نمی‌شود، علاوه بر این، در این نکاح وقاحت و فرو گذاشت غیرت و تسریع ازدحام بر موطوءه هست، بدون از این که در آن همکاری و معاونت باشد. بنابراین، از آن، نهی گردید.

حضرت عبدالله بن عمر رضی الله عنهما همسر خود را در حال حیض طلاق داد، و آن برای آن حضرت ﷺ ذکر گردید، روی آن خشم رفت و فرمود: «لِيرَاجِعَهَا، ثُمَّ لِيَمْسِكَهَا حَتَّى تَطْهَرُ، ثُمَّ تَحِيضَ ثُمَّ تَطْهَرُ، فَإِنْ بَدَأَ لَهُ أَنْ يُطَلِّقَهَا فَلْيُطَلِّقَهَا طَاهِرًا قَبْلَ أَنْ يَمَسَّهَا» «باید به او رجوع کند، سپس او را نگهدارد تا پاک بشود، باز حیضش بیاید و پاک بشود، پس اگر

مصلحت دید که او را طلاق بدهد، باید او را در حال پاکی، پیش از دست زدن، طلاق بدهد».

من می گویم: گاهی مرد به زن طبعاً بغض می ورزد، و زن نمی تواند، از او اطاعت کند، مانند این که در حال حیض قرار دارد، و در وضع نامناسبی می باشد، و گاهی بنابر مصلحتی با او بغض می ورزد که عقل سلیم به برگزاری آن مصلحت، قضاوت می کند، با وجودی که رغبت طبعی وجود دارد، این بغض قابل اتباع است، بیشتر پشیمانی در صورت اول است که در آن تراجع واقع می شود، و این داعیه است که تهذیب نفس بر اهمال و ترک اتباعش متوقف می باشد، و گاهی این دو امر بر اکثر مردم مشتبّه می باشند، پس لازم است که حدی مقرر گردد، تا به وسیله آن فرق متحقق شود، پس پاکیزگی مظنه رغبت طبعی قرار داده شد، و حیض مظنه نفرت طبعی قرار گرفت، اقدام به طلاق با وجود رغبت طبعی مبتنی بر مصلحت عقلی است، و باقی ماندن تا مدت طولانی بر این وضع با وجود تغییر احوال از حیض به طهر، از رثائۀ به زینت و زیبایی، و از انقباض و گرفتگی به انبساط و خوش روئی مظنه عقل صریح اند و تدبیر ویژه ای است. بنابراین، ایقاع طلاق در حال حیض مکروه قرار گرفت، و دستور به مراجعه داده شد تا حیض جدیدی در میان بیاید.

و نیز اگر او را در حال حیض طلاق بدهد، پس اگر این حیض در عدت به حساب بیاید، مدت عدت ناقص می باشد، و اگر محسوب نگردد زن بنابر طول عدت ضرر می یابد، برابر است که مراد از قروء اطهار باشد یا حیض، پس در هر یکی، حد مقرر الهی که در کتاب محکم او، به سه قرء آمده است می شکند.

فلسفه این که ایقاع طلاق در طهر مقرر گردید:

جز این نیست که دستور رسید تا طلاق در طهر قبل از مسیس قرار گیرد، آن به خاطر دو معنی است:

یکی: بقاء رغبت طبعی در زن، زیرا با عمل جنسی شدت رغبت کاسته می شود.

دوم: به خاطر آن که این از اشتباه نسبها بدور است.

و جز این نیست که خداوند در هنگام وقوع طلاق، به مقرر کردن دو گواه دستور داده است، آن هم به خاطر دو معنی است:

یکی: به خاطر اهمیت دادن به امر فروج، تا برقراری نظم تدبیر منزل و از هم پاشیدن آن هردو، در چشم دید مردم قرار گیرند.

دوم این که انساب مشتبه قرار نگیرند، و زن و مرد باهم توافق ننموده امر طلاق را رها ننمایند، والله أعلم.

مکروه است که هر سه طلاق در یک طهر واقع گردند:

و نیز مکروه است واقع کردن هر سه طلاق در یک طهر؛ زیرا در این حکمت مراعات شده، در شرع، جهت فراق زن، رها می گردد، زیرا این مراعات شد، تا که مفرط بتواند تدارک و جبران کند، و نیز اینگونه تضییق برای خود شوهر است که خود را در معرض ندامت و پشیمانی قرار می دهد، اما دادن سه طلاق در سه طهر اگرچه خود را در تنگنا قراردادادن و مظنه ندامت و پشیمانی است، اما نسبت به صورت اول سبکتر است چرا که فرصتی برای فکر و اندیشه و تغییر احوال هست، بسیاری از مردم هستند که مصلحت آنها در تحریم سخت می باشد.

خلع، ظهار، لعان و ایلاء

خلع با وجود این که در آن شناعتی وجود دارد، مشروع است:

باید دانست که در خلع یک گونه شناعت وجود دارد، زیرا مالی که مرد به زن داده است، در برابر استفاده از زن بوده است، چنانکه خداوند می فرماید: ﴿وَكَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ أَفْضَىٰ بَعْضُكُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ وَأَخَذْنَ مِنْكُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا﴾^(۱). «چگونه می گیرید مال را در حالی که شما باهم رسیده اید و از شما پیمان محکمی گرفته اند».

(۱) - سورة نساء، آیه ۲۱.

رسول خدا ﷺ همین معنی را در لعان در نظر گرفته فرمود: «إِنْ صَدَقْتَ عَلَيْهَا فَهُوَ بِمَا اسْتَحْلَلْتَ مِنْ فَرْجِهَا» که «اگر علیه او راست می گویی پس این مال در عوض آنست که تو فرج او را برای خود حلال در آوردی». اما با وجود این، گاهی برای عمل بر آن، نیاز پدید می آید، و همین است منظور قول خداوند: ﴿فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيهَا أَفْتَدَتْ بِهِ﴾^(۱). «در آنچه زن عوض خویش [به شوهر] دهد، بر آن دو گناهی نیست»

ظهار:

اهل جاهلیت زنان را بر خود حرام قرار داده آن‌ها را مانند ظهر مادر، می کردند، سپس به آن‌ها هیچ وقت نزدیکی نمی کردند، و در این چنان مفسده‌ای هست که بر کسی مخفی نیست، پس آن زن نه مورد پسند بود تا بتواند از شوهر استفاده نماید، چنانکه زنان دیگر از شوهران خویش استفاده می‌برند، و نه بیوه است که اختیارش به دست خودش باشد، پس وقتی این واقعه در زمان آن حضرت ﷺ به وقوع پیوست، و در این باره استفتا گردید، خداوند این آیه را نازل فرمود: ﴿قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِي تُجَدِّلُكَ فِي زَوْجِهَا﴾^(۲) الی قوله: ﴿عَذَابُ أَلِيمٍ﴾^(۳). «به راستی خداوند سخن زنی را که درباره همسرش با تو گفتگو می‌کرد، شنید...»

فلسفه‌اش این که خداوند، این قول آن‌ها را به کلی نادیده و بیهوده قرار نداد، زیرا آن چیزی بود که خود او بر خود لازم قرار داده بود، و قول او را در آن مانند بقیه قسم‌ها مورد تأکید قرار داد، لذا خداوند آن را ابدی قرار نداد، آنطور که اهل جاهلیت همیشگی قرار می‌دادند، تا حرج و تنگنا برطرف گردد، بلکه آن را تا موقع ادای کفاره موقت قرار داد، زیرا

(۱) - سورة بقره، آیه ۲۲۹.

(۲) - سورة مجادله، آیه ۱.

(۳) - سورة مجادله، آیه ۴.

کفاره به این خاطر مشروع قرار گرفته است که گناه‌ها را دفع نموده تنگنای را که مکلف در سینه‌اش احساس می‌کند به پایان برساند.

اما نادرست این قول، از آنجاست که همسر مادر حقیقی او نیست، و نه در میان او و مادر شباهت و مجاورتی وجود دارد، تا اطلاق اسم یکی بر دیگری صحیح قرار بگیرد، تا آن به جای انشاء، خبر قرار بگیرد، بلکه آن عقد مضری است که با مصلحت وفق نمی‌خورد، و نه از آن احکامی است که خداوند در شرایع، وحی فرموده باشد، و نه از آن‌هاست که مجتهدین صاحب رأی آن را در گوشه و کنار روی زمین استنباط کرده باشند، اگر انشاء است، اما منکر بودنش از آنجاست که ظلم و ستمی است و تنگنای است بر کسی که با او، به احسان دستور شده است.

حکمت در تشدید کفاره:

جز این نیست که کفاره: آزاد کردن برده، یا طعام دادن شصت مسکین، یا روزه گرفتن دو ماه پشت سرهم قرار داده شد، زیرا هدف از کفاره این است که در جلو چشم مکلف، چنین چیزی باشد که او را از ارتکاب از این کار، باز بدارد و بترسد که اگر مرتکب این کار شدم، چنین غرامت سنگینی بر من لازم قرار می‌گیرد، و به جز این، ممکن نیست که طاعت سنگینی بر او عاید شود تا بر نفس غالب آید، و آن یا بذل مال زیادی می‌باشد که به آن بخل می‌ورزید، یا با تحمل گرسنگی و تشنگی فوق العاده‌ای باشد.

ایلاء:

﴿لِّلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِن نِّسَائِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ﴾^(۱). «برای آنان که سوگند می‌خورند با

زنان خویش آمیزش نکنند، انتظار چهار ماه [مقرر] است»

(۱) - سورة بقره، آیه ۲۲۶.

باید دانست که اهل جاهلیت قسم می خوردند که هیچ وقت، یا تا مدت طولانی با همسران، عمل جنسی انجام ندهند، در این ظلم و ضرر زیادی وجود داشت، پس خداوند داوری می فرمود که تا چهار ماه انتظار بکشند.

خداوند می فرماید: ﴿فَإِنْ فَأَوْ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾^(۱) که «از قسم خود برگشتند خداوند بخشنده و مهربان است».

علماء در باره فیء، (برگشت) اختلاف دارند، بعضی گفته که: مولی (قسم خورنده) بعد از گذشت چهار ماه باز داشته می شود، سپس تحت فشار قرار می گیرد که یا بر تسریح بالاحسان، عمل کند یا به امساک بالمعروف، بعضی گفته که: با گذشت چهار ماه طلاق واقع می شود، و نیازی به بازداشت نیست، فلسفه در تعیین این مدت چهار ماه، این است که این مدتی است که نفس در آن، به عمل جنسی بقرار می باشد، و به ترک آن در صورت سالم بودن، ضرر می یابد، و نیز این مدت، یک سوم سال است، یک سوم چنین چیزی است که به کمتر از نصف، به آن حد بندی می شود، و نصف مدت زیادی به حساب می آید.

لعان:

خداوند می فرماید: ﴿وَالَّذِينَ يَرْمُونَ أَزْوَاجَهُمْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ شُهَدَاءُ﴾^(۲) «کسانی که بر همسران خود تهمت وارد می کنند و گواه نداشته باشند...».

حدیث عویمر عجلانی و هلال بن امیه مستفیض می باشد.

باید دانست که هرگاه یکی از اهل جاهلیت بر همسرش تهمتی وارد می کرد، و درگیری و اختلاف بین همدیگر پدید می آمد، به کاهنان روی می آوردند، چنانکه در داستان هند بنت عتبه آمده است، پس وقتی که اسلام آمد، از این که به آنان فرصت مراجعه به کاهنان را بدهد، امتناع ورزید، زیرا مبنای آیین ابراهیمی بر ترک و رهاکردن آن بود، و نیز مراجعه به

(۱) - سورة بقره، آیه ۲۲۶.

(۲) - سورة نور، آیه ۶.

آن‌ها بدون از این که صدق و کذبش مشخص گردد، ضرر بزرگی در بر داشت، و این نیز ممتنع است که شوهر، بر آوردن چهارگواه مکلف گردد، و اگر نه بر او حد قذف وارد گردد، زیرا عمل زنا در خلوت و تنهایی انجام می‌گیرد، شوهر می‌داند که در خانه‌اش چه گذشته است، و علایمی پیش او قایم می‌گردد که دیگران به آن‌ها، پی نمی‌برند، ممکن نیست شوهر مانند سایر مردم قرار گرفته مورد ضرب حد بشود؛ زیرا او شرعاً و عقلاً مأموریت دارد که ناموس زیر پوشش خود را از ننگ و عار، حفظ کند، طبعاً غیرت دارد از این که کسی بر آنچه در عصمت اوست، مزاحم باشد، شوهر سزاوار است که شک و گمان را برطرف سازد، و به وسیله او شرمگاه زن محفوظ قرار گیرد، پس اگر شوهر در مؤاخذه کردن زن بر کاری، مانند بقیه مردم قرار بگیرد، امان برچیده می‌شود، مصلحت به فساد تبدیل می‌گردد.

گاهی آن حضرت علیه السلام با وقوع چنین واقعه‌ای، متردد می‌شد و نمی‌توانست با توجه به این معارضات، قضاوت کند، و گاهی دیگر از قواعد کلی نازل شده، حکم آن را استنباط فرمود و می‌گفت: «الْبَيِّنَةُ أَوْ حَدًّا فِي ظَهْرِكَ...» تا جایی که شخص گوینده که می‌گوید: قسم به ذاتی که تو را به حق مبعوث فرموده که من راستگویم، و خداوند چنین چیزی که پشت مرا از حد تبرئه بکند نازل خواهد فرمود، خداوند آیه لعان را نازل فرمود.

در اصل لعان عبارت از چند قسم مؤکد است که شوهر را از حد قذف تبرئه می‌کند، ملوث بودن زن را ثابت نموده او را به حبس می‌رساند و تحت فشارش قرار می‌دهد، پس اگر شوهر از قسم خوردن انکار ورزد، به او حد قذف زده می‌شود، و نیز چند قسم مؤکد از طرف زن هستند که او را تبرئه می‌کنند، پس اگر زن از قسم خوردن انکار نماید حد زنا بر او اجرا می‌گردد.

خلاصه این که در جایی که گواه و شاهد نباشد، و معامله همچنین نیست که فرو گذاشت بشود و ناشنیده قرار داده شود، بهترین راهش همین است که قسم‌های مؤکدی به موقع اجرا درآیند، سنت بر این جریان دارد که زن آن را یاد نماید تا هدف از خوردن قسم متحقق

گردد، و این روش هم از قدیم الایام جاری است که زن به پیش این شوهر گاهی بازگشت نکند، زیرا زن و شوهر بعد از درگیری باهم داشتند، کینه و بغض در دل هایشان جای گرفت و شوهر زن را در جامعه، بدنام و رسوا کرد، نمی توانند باهم توافق داشته باشند، و باهم دوستی و الفت برقرار نمایند، حالانکه نکاح به خاطر مصالحی که بر دوستی و موافقت مبتنی می باشد، مشروع گردیده است، و نیز این زجر و توییحی است برای هر دو تا بر چنین معامله اقدام ننمایند.

عدت

حکمت در تقرر عدت:

خداوند می فرماید: ﴿وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ ۚ وَلَا تَحِلُّ لَهُنَّ أَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ إِنْ كُنَّ يُؤْمِنُنَّ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ۚ وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَلِكَ إِنْ أَرَادُوا إِصْلَاحًا ۚ وَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ ۚ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾...^(۱). «و زنان طلاق داده باید خودشان را تا سه حیض [یا پاکی] چشم به راه دارند و اگر به خدا و روز بازپسین ایمان دارند، نهان داشتن آنچه خداوند در رحمهایشان آفریده است، برای آنها روا نیست. شوهرانشان - اگر خواهان آشتی هستند - در این [مدت] به بازگرداندنش [به نکاح خود] سزاوارترند و زنان از همچون حقی که [شوهران] به طور شایسته بر آنان دارند، بر خور دارند و مردان بر آنان [به مرتبتی] برتری دارند و خداوند پیروزمند فرزانه است»

باید دانست که عدت از مسایل مشهور و مسلم زمان جاهلیت است، و حاضر نبودند آن را گاهی ترک نمایند، و در آن مصالح زیادی وجود دارد:

(۱) - سورة بقره، آیه ۲۲۸.

از آنجمله است: شناخت براءت رحم زن از آب شوهر، تا نسب‌ها باهم آمیخته نشوند، زیرا نسب، یکی از آن چیزهایی است که به آن درگیری پیش می‌آید، و عاقلان خواهان آن هستند، و این از ویژگی‌های نوع انسان است که به وسیله آن از بقیه حیوانات ممتاز می‌باشد، و در باب استبراء، مصلحت ملحوظ شده، همین است.

از آنجمله است: اهمیت دادن به بزرگداشت امر نکاح؛ زیرا آن چنان امری است که بدون جمع شدن مردان، منظم نمی‌شود، و از هم پاشیده نمی‌شود، مگر پس از انتظار مدت طولانی، و اگر این نمی‌بود، آن یک ملعبه بچگانه‌ای قرار می‌گرفت که نظم می‌گیرد، سپس فوراً از هم می‌پاشد.

از آنجمله اینکه: مصالح نکاح تکمیل نمی‌گردند، مگر وقتی که زن و مرد هر دو خود را مؤظف قرار دهند که این عقد را ادامه بدهند، پس اگر حادثه‌ای اتفاق افتد که منجر به از هم پاشیدن این نظام باشد، بازهم چاره‌ای نیست از این که صورت ادامه فی الجمله تحقق یابد، به این شکل که زن تا مدتی انتظار بکشد که برای انتظارش اهمیت قایل باشد، و مشقت‌هایی را تحمل نماید.

عدت مطلقه:

عدت زن مطلقه سه قرء است، بعضی گفته که: مراد از سه قرء سه طهر است و بعضی گفته که: مراد از آن، سه حیض است، پس در صورتی که مراد از آن طهر باشد، فلسفه‌اش این است که طهر محل رغبت است، همانطور که ذکر کردیم، پس تکرار آن عدت لازم قرار گرفت تا که اندیشمندی بیندیشد، و همین است منظور قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «فَتِلْكَ الْعِدَّةُ الَّتِي أَمَرَ اللَّهُ بِالطَّلَاقِ فِيهَا» و اگر مراد از آن حیض باشد، پس حیض در شناخت عدم حمل اصل است، پس اگر زن از کسانی است که حیض ندارند، بنابر کوچکی یا سالخوردگی، پس سه ماه به جای سه قرء قرار می‌گیرد، زیرا این مظنه آنست، و نیز براءت رحم واضح است، و بقیه مصالح با این مدت متحقق می‌گردند.

عدت زنان باردار و متوفی عنها زوجها:

در حامل عدت به وضع حمل است، زیرا این معرف براءت رحم اوست. اما زنی که شوهرش فوت کرده است تا چهار ماه و ده روز انتظار می کشد، و در این مدت واجب است که سوگوار باشد، و این به چند وجه است:

یکی این که وقتی بر او واجب شد که در انتظار باشد و ازدواج ننماید، و در این مدت به او پیام خواستگاری هم داده نشود تا که نسب متوفی عنها مصون بماند، مقتضای آن در حکمت سیاست این است که به ترک آرایش و زینت مأموریت یابد، زیرا زینت و آرایش از هردو طرف شهوت را به هیجان درمی آورند، و به هیجان درآمدن آن در این حالت مفسده بسیار بزرگی به حساب می آید.

و نیز از حسن وفاست که بر نبود شوهر اندوهگین باشد، و به صورت ژولیدگی درآید، و سوگوار باشد، این به ظاهر از حسن وفا و قاصر بودن چشم او بر شوهر بوده است.

ولی به زن مطلقه چنین دستوری داده نشده است؛ زیرا او نیاز دارد تا خود را بیاراید و شوهر به او رغبت پیدا کند، و این یک گونه کمک در جمع و جور کردن آن چیزی است که از هم پاشیده شده است. بنابراین، علماء در باره مطلقه به ثلاث، اختلاف دارند که آیا او خود را بیاراید یا خیر؟ پس نگاه به حکمت است و نگاه بعضی دیگر به عموم لفظ مطلقه.

حکمت در تقرر عدت به چهار ماه و ده روز:

جز این نیست که چهار ماه و ده روز در عدتش مقرر گردید، زیرا که چهار ماه سه چله^(۱) است، و این مدتی است که روح در جنین دمیده می شود، حرکت جنین از این تأخیر نمی شود، ده روز بر آن افزوده شد تا این حرکت نمایان گردد. و نیز این مدت، نصف مدت حمل عادی است که در آن به نظر ظاهر، استقرار حمل ظاهر می گردد، و بر کسی مخفی نمی ماند.

(۱) - هر چله معادل ۴۰ روز.

حکمت در عدت به قروء:

جز این نیست که عدت مطلقه به قروء و عدت متوفی عنها به چهار ماه و ده روز مشروع گردید؛ زیرا در مطلقه، صاحب حق قایم و برقرار است، و به مصلحت نسب بینا و به علایم و قرائن آگاه است، لذا جایز است که به زن دستوراتی داده بشود که او ویژگی داشته باشد و در حق شوهر امین قرار گیرد، مردم نمی‌توانند نسبت به زن چیزهایی را بدانند، مگر این که خود او خبر بدهد، و در متوفی عنها زوجها صاحب حق موجود نیست، و دیگران از امور مخفی زن آگاهی ندارند، و مکر و کید او را آن طور که شوهر بلد است بلد نمی‌باشند، پس واجب گردید که عدت او یک امر ظاهری باشد که در تحقیق آن، نزدیک و دور مساوی باشند، و حیض هم محقق گردد؛ زیرا طهر تا این مدت غالباً طولانی نمی‌باشد.

عدت زن باردار و کنیز:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا تُوطَأُ حَامِلٌ حَتَّى تَضَعَ وَلَا غَيْرُ ذَاتِ حَمْلٍ حَتَّى تَحِيضَ حَيْضَةً» «با زن باردار عمل جنسی قبل از وضع حمل نباید انجام گیرد، و همچنین با زن غیر باردار مگر وقتی که از او یک حیض بیاید». و نیز فرمود: «كَيْفَ يَسْتَحْدِمُهُ وَهُوَ لَا يَحِلُّ لَهُ، أَمْ كَيْفَ يُورَثُهُ، وَهُوَ لَا يَحِلُّ لَهُ» که «چگونه از او خدمت می‌گیرد حالانکه برای او حلال نیست، یا چگونه او را وارث قرار می‌دهد حالانکه برای او حلال نیست».

من می‌گویم: فلسفه استبراء این است که براءت رحم معلوم گردد تا اختلاط انساب پیش نیاید، پس هرگاه زن، باردار باشد تجربه بر این دلالت دارد که فرزند در این صورت دو شبیه برمی‌دارد: شباهت به کسی که او از آب آن آفریده شده است، و شباهت به کسی که در ایام حمل، او با مادرش عمل جنسی انجام داده است، چنانکه اثر حضرت عمر رضی الله عنه آن را بیان داشته است، قول رسول خدا ﷺ نیز به آن اشاره نموده است که می‌فرماید: «لَا يَحِلُّ لِامْرَأٍ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أَنْ يَسْقَى مَاءَهُ لَزْرَعٍ غَيْرِهِ» «حلال نیست برای کسی که به خدا و روز قیامت ایمان دارد با آب خود مزرعه دیگری را آبیاری کند». معنی قول رسول خدا ﷺ:

«كَيْفَ يَسْتَخْدِمُهُ» این است که در نوزادی که بعد عمل جنسی با زن باردار، متولد باشد دو شباهت وجود دارد، و هر شباهتی حکمی دارد که با حکم آن شباهت دیگر، متناقض است، پس شباهت اول را برده قرار می‌دهد، و شباهت دوم او را فرزند درمی‌آورد، حکم اولی رقیّت و وجوب خدمت برای آقا است و حکم دومی حرّیت و استحقاق میراث است، پس وقتی جماع سبب قرار گرفت تا احکام شرع در باره ولد ملتبس قرار گیرند از آن نهی گردید، والله أعلم.

تریت فرزندان و مملوکان

حفظ نسب برای انسان امر طبیعی است:

باید دانست که نسب یکی از آن اموری است که انسان بر نگهداری از آن آفریده شده است، پس هیچ انسانی را در هیچ منطقه‌ای که صلاحیت نشو و نمای انسان را داشته، نمی‌بینی مگر این که دوست می‌دارد که او به سوی پدر و پدر بزرگش منسوب گردد، و خوشش نمی‌آید که در نسبت او به سوی پدر و پدر بزرگ قدحی وارد گردد، (اللهم) مگر به عارض دنائت نسبت یا غرض دیگر از قبیل دفع ضرر یا جلب منفعت و امثال آن، و نیز واجب است که برای او فرزنداناش باشد که به سوی او منسوب گردند و پس از او به جای او قرار گیرند، بسا اوقات بالاترین زحمت را می‌کشد و توان خود را در به دست آوردن فرزند صرف می‌نماید، پس همه طوایف مردم بر این خصلت اتفاقی نخواهند داشت مگر به خاطر یک هدف طبیعی.

مبنای شرایع الهی، بر برقراری همین اهدافی است که مانند امور طبیعی جریان دارند، و در آن‌ها مناقشه و درگیری وجود دارد و هریکی از ذوی الحقوق، می‌خواهد حق خودش را کاملاً دریابد، و از ظلم و ستم بین همدیگر منع گردند. بنابراین، واجب گردید که شارع از نسب بحث کند، رسول خدا ﷺ فرمود: «الْوَلَدُ لِلْفِرَاشِ وَلِلْعَاهِرِ الْحَجَرُ» که «فرزند از آن

کسی است که زن فراش او (منکوحه یا موطئه حلالش) قرار گرفته است، و سزای زانی سنگسار است» نه این که فرزند به او منسوب گردد.

بعضی گفته که معنی حجر سنگسار است و بعضی گفته که معنایش خیبت و خسران است.

تلاش فرزند باید به طریق مشروع قرار گیرد:

من می گویم: اهل جاهلیت به چند طریق در تلاش فرزند قرار می گرفتند که قوانین شرع آن‌ها را تصحیح و تأیید ننمود، برخی از آن‌ها را حضرت عایشه رضی الله عنها بیان فرموده است، پس وقتی که رسول خدا صلی الله علیه و آله مبعوث گردید این در، را مسدود فرمود، و زانی را خایب و خاسر قرار داد، و این از آنجاست که از مصالح ضروریه که بقای بنی نوع انسان بدون آن امکان ندارد، این است که زن مختص به شوهرش باشد تا دروازه ازدحام بر موطوءه کلاً مسدود گردد، مقتضای آن این بود که هرکسی که برخلاف این روش درست، قدم بردارد، و بدون این اختصاص در پی تلاش فرزند قرار گیرد، بینش به خاک مالیده شود و این حرکتش نکوهش گردد و بر تلاش چنین امر، زجر و توبیخ شود، به این هدف رسول خدا صلی الله علیه و آله اشاره نموده فرمود: «لِلْعَاهِرِ الْحَجَرُ» در صورتی که حجر به معنی خیبت و خسران گرفته شود، چنانکه می گویند که: دستش به خاک بیفتد.

و نیز وقتی که حقوق باهم مزاحم می شوند، و هریکی برای خود ادعا می نمایند، واجب است که کسی ترجیح داده شود که متمسک به حجتی باشد که ظاهر و در نزد همه مردم قابل شنیدن و سماع باشد، و آن کسی که به چنین چیزی تمسک جوید که جز ملامت بر او چیز دیگری عایدش نمی گردد، و در حد زدن را بر او می گشاید، یا اعتراف می نماید که در این امر، برخلاف فرمان خداوند راه رفته است، و باز هم امر خفی و پنهانی باشد که به جز از قول او معلوم نگردد، سزاوار است که این شخص مطرود گردد و سخنش نادیده گرفته شود.

رسول خدا صلی الله علیه و آله مثل همین معنی را در نظر گرفته در داستان لعان فرمود: «إِنْ كَذَبْتَ عَلَيْهِ فَهُوَ أَبْعَدُ لَكَ» که «اگر علیه زن دروغ گفته‌ای، برگشت مهر، به تو بعیدتر است» و نیز به

این اشاره است در این قول او ﷺ: «وللعاهر الحجر» این در صورتی است که حجر به معنی سنگسار باشد.

انتساب به سوی غیر پدر ظلم و عقوقی است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ ادَّعَى إِلَى غَيْرِ أَبِيهِ، وَهُوَ يَعْلَمُ أَنَّهُ غَيْرُ أَبِيهِ، فَالْجَنَّةُ عَلَيْهِ حَرَامٌ» «کسی که خود را به سوی غیر پدر نسبت دهد، و می داند که او پدرش نیست، جنت بر او حرام است».

من می گویم: بعضی از مردم اهداف پستی دارند، پس از پدر خود، اعراض می نمایند، و به سوی دیگری خود را نسبت می دهند، این ظلم و عقوقی است نسبت به پدر؛ زیرا این خایب گردانیدن پدرش می باشد، چرا که او بقای نسل را خواهان بود که به او منسوب و از او متفرع باشد، و نیز ناسپاسگذاری از نعمت او، و بی ادبی با اوست، و نیز نصرت و معاونت در نظام محله و کشور لازم است، و اگر دروازه نفی نسبت، از پدر باز بگردد، این مصلحت از بین می رود، و نسب های قبایل مختل می مانند.

رسول خدا ﷺ فرمود: «أَيُّمَا امْرَأَةٍ ادَّخَلْتَ عَلَى قَوْمٍ مِنْ لَيْسَ مِنْهُمْ فَلَيْسَتْ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ وَلَنْ يُدْخِلَهَا اللَّهُ جَنَّتَهُ، وَأَيُّمَا رَجُلٍ جَحَدَ وَلَدَهُ وَهُوَ يَنْظُرُ إِلَيْهِ اخْتَجَبَ اللَّهُ مِنْهُ، وَفَضَحَهُ بِهِ عَلَى رُءُوسِ الْخَلَائِقِ» «هر زنی که کسی را در قوم و قبیله ای وارد سازد که از آن ها نیست، او از طرف خدا در هیچ چیزی نیست، و هرگز خداوند او را در بهشت داخل نمی فرماید، و هر مردی که فرزندش را انکار کند در صورتی که فرزند چشمش را به او دوخته است، خداوند خود را از او در پرده حجاب قرار می دهد، و در جلوی همه مخلوق او را رسوا می نماید».

زن در عدت و غیره امین قرار داده می شود:

من می گویم: چون زن در عدت و امثال آن مأموریت دارد که نسب ها را ملتبس در نیاورد، واجب است که او در این امور ترسانیده شود و جز این نیست که بر این، سزا داده می شود؛

زیرا این تلاشی است در باطل قراردادادن مصلحت جهان، و نقضی است به آنچه در طبع نوع بشری است، و این بغض و خشم ملأ‌اعلی را جلب می‌نماید؛ زیرا گروه ملأ‌اعلی مأموریت داشتند که به صلاح نوع بشر، دعا کنند، و نیز در این خایب گردانیدن فرزند و در تنگنا قرار دادن او و تحمیل انتقال فرزند بر دیگران است، و هرگاه مرد از فرزندش انکار نماید او را در معرض ذلت دایم و ننگ لا متناهی قرار می‌دهد، زیرا او نسبی نخواهد داشت، و نیز نفس خود را ضایع می‌کند، چرا که انفاق کننده‌ای نخواهد داشت، این شبیه به آنست که کسی فرزندان خود را به قتل برساند، و در معرض ذلت و ننگ دایمی قراردادادن مادر اوست.

عقیقه

عقیقه سنت است:

باید دانست که عرب‌ها برای فرزندان خود عقیقه می‌کردند، عقیقه در نزد آنان امر لازم و سنت مؤکدی بود، در آن مصالح زیادی وجود داشت که به مصلحت دینی، کشوری و نفسانی متعلق بودند، پس رسول خدا ﷺ آن را برقرار داشته شخصاً بر آن عمل نموده دیگران را به آن ترغیب نمود.

از جمله آن مصالح یکی است: چاره‌جویی به اشاعت نمودن نسب ولد؛ زیرا لازم است که نسب ولد اشاعت یابد، تا چنین چیزی که مورد پسندش نباشد به زبان نیاید، و خوب نیست که در کوچه و خیابان بگردد و اعلام نماید که برای من فرزندی به دنیا آمده است، پس بدین شکل چاره‌جویی این اعلام معین گردید.

از آنجمله است: پیروی از انگیزه سخاوت و مخالفت به داعیه شح و بخل. از آنجمله است که هرگاه برای نصاری فرزندی متولد می‌شد او را در آب زرد رنگی، غسل می‌دادند که به آن «معمودیه» می‌گفتند، و می‌گفتند: بدین شکل بچه نصرانی قرار

می گیرد، در مشاکلت با این نام، این آیه نازل گردید: ﴿صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنْ اللَّهِ صِبْغَةً﴾^(۱). «رنگ (دین و تطهیر) خدا [را بپذیرید] و چه کسی بهنگارتر از خداست»

مستحب است که ملت حنیفی هم مانند عملکرد آنان عملی داشته باشد که اشعار دارد که بچه حنیفی، پیرو آیین ابراهیمی و اسماعیلی علیه السلام است، مشهورترین فعلی که به این دو پیامبر اختصاص دارد و در میان نسل آن‌ها به صورت ارث به جا مانده است، همان است که حضرت ابراهیم علیه السلام به ذبح پسرش تصمیم گرفت، سپس خداوند بر او منت گذاشت که به جای او، فدیة ذبح عظیمی عنایت فرمود، و مشهورترین شرایع آن‌ها حج است که در آن سر تراشیدن و ذبح کردن هدی وجود داشت، پس مشابهت نمودن به این دو امر، اهمیت دادن به آیین حنیفی است، و اعلامی است به این که با این کودک کاری انجام داده است که از اعمال آیین حنیفی است.

از آنجمله اینکه: انجام این کار در بدو تولد، او را به این خیال می‌اندازد که او فرزندش را در راه خدا بذل نموده است همانگونه که حضرت ابراهیم علیه السلام بذل فرموده بود، و در این حرکت دادن زنجیر احسان و انقیاد است همچنانکه در باره سعی در میان صفا و مروه ذکر کردیم.

عقیقه در روز هفتم از تولد ذبح می‌شود:

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «مَعَ الْغُلَامِ عَقِيقَةٌ، فَأَهْرِيقُوا عَنْهُ دَمًا وَأَمِيطُوا عَنْهُ الْأَذَى» «همراه با پسر عقیقه‌ای هست، پس از طرف او خون بریزید و از او اذیت کنند (موی‌ها) را دور کنید»، و نیز فرمود: «الْغُلَامُ مُرْتَهَنٌ بِعَقِيقَتِهِ يُذَبِّحُ عَنْهُ يَوْمَ السَّابِعِ وَيُسَمَّى وَيُحْلَقُ» «پسر گرو عقیقه‌اش می‌باشد که از طرف او در روز هفتم (از تولدش) ذبح می‌گردد و بر او نامگذاری می‌شود و سرش تراشیدن می‌شود».

(۱) - سورة بقره، آیه ۱۳۸.

من می‌گویم: سبب امر به عقیقه را ما قبلاً ذکر کردیم، ولی اختصاصش به روز هفتم از آنجاست که بین ولادت و عقیقه فاصله‌ای باشد، زیرا اهل او در مرحله اول به اصلاح والده و ولد مشغول هستند، پس نباید در این مدت به دو برابر مشغولیت، مکلف گردند، و نیز بسیاری مردم بدون زحمت و تلاش نمی‌توانند گوسفندی به دست بیاورند، پس اگر عقیقه در روز اول سنت قرار گیرد این بر آنان سخت می‌باشد، هفت روز مدت مناسبی است برای فاصله و زیاد هم نیست، اما دور کردن موی و غیره (اذی) یک گونه مشابهتی به حجاج است، و آن را ما ذکر کردیم، ولی نامگذاری: پس کودک قبل از این نیازی به نامگذاری ندارد.

رسول خدا ﷺ از طرف امام حسن یک گوسفند عقیقه نمود:

رسول خدا ﷺ از طرف امام حسن گوسفندی عقیقه نمود، و فرمود: «يَا فَاطِمَةُ اخْلُقِي رَأْسَهُ وَتَصَدَّقِي بِزَنَةِ شَعْرِهِ فَضَّةً» «ای فاطمه سر او را بتراش و به هم وزن موی‌هایش نقره صدقه کن».

من می‌گویم: سبب صدقه نقره این است که وقتی که ولد از جنین به طفلی منتقل گردید، این نعمتی است که بر آن شکر واجب است، و بهترین چیز در شکریه آنست که اعلام بدارد که عوض اوست، پس وقتی که موی جنین، بقایای از نشاءت جنین است، ازاله نمودن آن علامت استقلال او به نشاءت طفلی است، واجب گردید که به وزن موی‌ها نقره صدقه گردد، اما تخصیص نقره به صدقه از آنجاست که صدقه طلا سنگین است، و به جز ثروتمندان کسی دیگر به آن دسترسی ندارد، و بقیه اسباب و کالاها که به وزن موی نوزاد باشند، ارزش ندارند.

اذان گفتن در گوش نوزاد:

رسول خدا ﷺ به هنگام تولد امام حسن در گوشش اذان گفت.

من می‌گویم: فلسفه این، همانست که ما در عقیقه از نظر مصلحت دینی بیان کردیم، زیرا اذان از شعایر اسلام و اعلام دین محمدی است، باز لازم است که نوزاد به این اذان

خصوصیتی داشته باشد، و آن نمی‌شود مگر بدین صورت که صدا در گوش او قرار گیرد، و نیز شما به خاصیت اذان پی بردید که شیطان از آن می‌گریزد، و شیطان در اولین نشاءت نوزاد به او اذیت می‌رساند حتی در حدیث آمده است که «گریه نوزاد در اثر آنست».

مستحب است که برای پسر دو برای دختر یک گوسفند ذبح شود:

رسول خدا ﷺ فرمود: «عَنِ الْغُلَامِ شَاتَانِ وَعَنِ الْجَارِيَةِ شَاةٌ» «از طرف پسر دو گوسفند و از طرف دختر یک گوسفند هست».

من می‌گویم: مستحب است برای کسی که توان دو گوسفند را داشته باشد که آن‌ها را از طرف پسر ذبح نماید، زیرا در نزد آنان مسلم بود که پسر نسبت به دختر مفیدتر است پس مناسب است که سپاس بیشتری و اهمیت زیادتری به او قایل شد.

بهترین نام‌ها پیش خداوند متعال:

رسول خدا ﷺ فرمود: «أَحَبُّ الْأَسْمَاءِ إِلَى اللَّهِ عَبْدُ اللَّهِ وَعَبْدُ الرَّحْمَنِ» که «بهترین نام‌ها به پیش خدا عبدالله و عبدالرحمن می‌باشند». باید دانست که یکی از بزرگترین اهداف شرعی، این است که ذکر الله در لابلای ارتفاقات ضروری، داخل گردد، تا هر یکی از آن‌ها زبانی قرار گیرد که به سوی حق دعوت دهد، و در نامگذاری نوزاد به این‌ها، اشعاری است به توحید.

و نیز عرب و غیر عرب نوزادان خود را به نام‌های معبودان خویش نامگذاری می‌کردند، وقتی رسول خدا ﷺ مبعوث گردید تا که مراسم توحید را راست و مستقیم درآورد، واجب گردید که در نامگذاری چنین چیزی سنت قرار گیرد.

و جز این نیست که این دو اسم از تمام آن اسم‌هایی که عبد به سوی یکی از اسمای الهی منسوب می‌گردد محبوبتر قرار گرفتند که از همه نام‌های خداوند مشهورتر هستند، و بر غیر خداوند اطلاق نمی‌شوند، برخلاف اسامی دیگر، و از اینجا، تو می‌توانی فلسفه نامگذاری به «محمد و احمد» را پی ببری زیرا طوایف مختلف مردم عشق و علاقه دارند که فرزندان خود

را به نام‌های نیکان و بزرگان خویش، نامگذاری نمایند، و نزدیک است که این روش، اهمیت دادن به دین و به جای اقرار به این باشد که او اهل دین است.

بدترین نام‌ها پیش خداوند متعال:

رسول خدا ﷺ فرمود: «أَخْنَى الْأَسْمَاءِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عِنْدَ اللَّهِ رَجُلٌ يُسَمَّى مَلِكُ الْأُمْلَاكِ» «بدترین نام‌ها در روز قیامت در نزد خدا مردی است که به نام شاهنشاه نامگذاری می‌شود». من می‌گویم: سببش این است که اصل اصول دین، تعظیم الله تعالی است، و این که غیر الله با او مساوی قرار نگیرد، تعظیم هر چیزی منجر به تعظیم اسم اوست. بنابراین، واجب شد که به نام خداوند کسی نامگذاری نشود بویژه این رسم که بر اعظم التعظیم دلالت دارد.

همکاری والدین برای حیات فرزند لازم است:

خداوند می‌فرماید: ﴿وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَدَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ﴾^(۱) «مادران به فرزندان شان شیر می‌دهند تا دو سال کامل». من می‌گویم: وقتی که مشیت خداوند به ابقای نسل بشر به وسیله تناسل، متوجه شد، و قضایش به این اجرا گردید، و فرزند عادتاً نمی‌تواند بدون تعاون و همکاری مادر و پدر در اسباب حیاتش زنده بماند، و این امری است که طبیعی که همه مردم بر آن آفریده شده‌اند، بگونه‌ای که عصیان و مخالفتش تغییر خلق الله و سعی و کوشش است در نقض آنچه حکمت الهی ثابت کرده بود، واجب گردید که شرع در این باره بحث نماید، و وظایف میسر را بر آن‌ها توزیع نماید.

مادر پرورش می‌کند و شیر می‌دهد و پدر انفاق می‌نماید:

آنچه در توان مادر است این است که شیر بدهد و پرورش نماید، پس همین چیز بر او واجب است، و آنچه در توان پدر است این است که در حد توانش بر او انفاق کند، زیرا او

(۱) - سورة بقره، آیه ۲۳۳.

مادر را از کسب و کار باز داشته است، و او را به پرورش پسر خود مشغول کرده و در مشقت انداخته است، لذا مقتضای انصاف این است که رزق کفاف او بر عهده اش قرار گیرد.

شیردهی دو سال کامل است:

چون برخی از مردم در بازداشتن بچه از شیر عجله دارند، و بسا اوقات این، به ضرر کودک تمام می شود، خداوند برای آن، حدّی مقرر فرمود که اغلباً سلامتی به آن وابسته است، و آن دو سال کامل است، در کمترین از این مدت به شرطی اجازه به از شیر گرفتن داده است که مادر و پدر باهم مشوره نموده صلاح فرزند را در آن ببینند؛ زیرا بسا اوقات بچه توان غذا خوردن قبل از آن را دارا می باشد، ولی نیاز پیدا می کند به زحمت و کوشش، و مادر و پدر از همه مردم به او مهربان تر می باشند و از وضعیت طبیعی او آگاهی بیشتری دارند. باز ضرر رسانی از هردو جانب حرام است؛ زیرا این یک گونه تنگنایی است که منجر به کاهش در تعاون و همکاری می شود، پس اگر نیاز داشتند که دایه بگیرند تا بچه را شیر بدهد به خاطر ضعف مادر یا بیماری او یا این که در میان مادر و پدر افتراق و جدایی بوقوع پیوست و امثال آن از اسباب دیگر، گناهی در این باره نیست، و در این صورت ادای حق از هردو طرف لازم است.

هدیه رضاع:

از رسول خدا ﷺ سؤال گردید که چه چیزی حق شیردهی را ساقط می کند؟ آن حضرت ﷺ فرمود: «غُرَّةٌ عَبْدٌ أَوْ أَمَةٌ» که «یک برده یا کینز در اختیار او گذاشته شود».

باید دانست که زن شیرده بعد از مادر حقیقی مادر به حساب می آید، نیکویی با او بعد از نیکویی با مادر واجب است، تا جایی که رسول خدا ﷺ چادر خود را جهت احترام به مادر رضاعی خویش، پهن کرد.

بسا اوقات مادر رضاعی راضی نمی گردد به آنچه فرزند رضاعی به او هدیه بدهد، و بسا اوقات چیز بسیار کمی را فرزند رضاعی بسیار تصور کرده به او می دهد، و در این، اشتباه

پیش خواهد آمد، لذا از رسول خدا ﷺ نسبت به مقدار آن سؤال گردید تا آن را معین نماید، پس او «غرة» را مقدار آن نیکویی و احسان قرار داد؛ زیرا مادر شیرده حقی را بر ذمه او به اعتبار اقامه بینه او، و انسان کامل قراردادن او، و پرورش کردن او، و تحمل خستگی و مشقت در این راستا را ثابت نمود، پس پاداش موافق به آن، این است که به او انسانی بدهد که به جای جوارح این فرزند قرار گیرد در آنچه از ارتفاقاتش می خواهد، و زحمت آن مادر را بدوش بگیرد، اما این حد، امر استحبابی است نه واجب.

برداشتن نفقه از اموال شوهر بخیل:

هند گفت که: ابوسفیان مرد بخیلی است نفقه کافی به من نمی دهد، مگر این که من از مال او بدون اجازه چیزی بردارم، رسول خدا ﷺ فرمود: «خُذِي مَا يَكْفِيكِ وَوَلَدَكِ بِالْمَعْرُوفِ» «آنچه را که برای تو و فرزندان کفایت کند بردار».

من می گویم: چون ضبط کردن مقدار نفقه زن و فرزندان مشکل است، رسول خدا ﷺ آن را به خود هنده واگذار نمود، و تأکید نمود که موافق به عرف بردارد، مراجعه به قضات را نادیده گرفت، زیرا این مشکل و سنگین است.

رسول خدا ﷺ فرمود: «مُرُوا أَوْلَادَكُمْ بِالصَّلَاةِ» اسرار این حدیث قبلاً بیان گردیدند.

مادر سزاوارتر به پرورش فرزند است:

داوری های رسول خدا ﷺ در باره مستحق تر به پرورش، هنگام اختلاف مادر و پدر، مختلف نقل شده اند؛ زیرا در این به این توجه می شود که مشفق تر به فرزند والدین هستند، و به این توجهی نمی شود که چه کسی در پی ضرر و آزاررسانی است، و چه کسی مصلحت را ملاحظه می کند، زیرا نباید به دنبال حسد و ضرررسانی رفت، پس یک بار زنی به محضر آن حضرت ﷺ آمد و گفت: «إِنَّ ابْنِي هَذَا كَانَ بَطْنِي لَهُ وَعَاءٌ وَثَدْيِي لَهُ سِقَاءٌ، وَحَجْرِي لَهُ حِوَاءٌ، وَإِنَّ أَبَاهُ طَلَّقَنِي، وَأَرَادَ أَنْ يَنْزِعَهُ مِنِّي، فَقَالَ: أَنْتِ أَحَقُّ بِهِ مَا لَمْ تَنْكِحِي» «پسرم این، شکم برای او جای و پستانم برای او مشک آب و دامنم برای او محل نگهداری و

پرورش بود، اکنون پدرش مرا طلاق داده و می‌خواهد او را از من بگیرد، آن حضرت فرمود: تو مستحق‌تر به پرورش آن هستی تا ازدواج نکرده‌ای».

من می‌گویم: این حکم از آنجاست که مادر در امور پرورش آگاه‌تر و نسبت به فرزند مهربان‌تر است، اما هرگاه به ازدواج کسی در بیاید مانند کنیز در اختیار او می‌باشد، حالانکه شوهرش نسبت به این کودک اجنبی است که به این بچه نیکی نخواهد کرد، و یک بار آن حضرت ﷺ پسری را اختیار داد که پیش مادر می‌نشاند یا پیش پدر، زیرا این پسر ممیز بود.

نیکوکاری و برّ در میان مسلمانان پنج تاست:

باید دانست که انسان طبعاً مدنی است، زندگی بدون کمک و همکاری با همدیگر درست در نمی‌آید، کمک و همکاری بدون الفت و مهربانی با همدیگر امکان‌پذیر نیست، و الفت بدون مواسات و همدردی و ملاحظه یکدیگر نمی‌تواند پدید آید، کمک و تعاون هم در یک حد نیست، بلکه مراتب مختلفی دارد که با اختلاف آن‌ها، مراتب برّ و صله هم مختلف می‌باشند، پس ادنی‌ترین مرتبه آن، ارتباطی است که مسلمانان با همدیگر دارند، و آن را رسول خدا ﷺ به پنج چیز در میان آنان، مقرر فرمود: «حَقُّ الْمُسْلِمِ عَلَى الْمُسْلِمِ خَمْسٌ: رَدُّ السَّلَامِ، وَعِيَادَةُ الْمَرِيضِ، وَاتِّبَاعُ الْجَنَائِزِ، وَاجَابَةُ الدَّعْوَةِ، وَتَشْمِيتُ الْعَاطِسِ» که «حق مسلمان بر مسلمان پنج تاست: جواب دادن به سلام، بیمارپرسی، تشییع جنازه، پذیرفتن دعوت و یرحمک الله گفتن به کسی که عطسه بزند»، و در روایتی دیگر آمده است که شش تاست: «إِذَا اسْتَنْصَحَكَ فَانْصَحْ لَهُ» «وقتی از تو نصیحت خواست به او نصیحت کن»، و نیز فرمود: «أَطْعِمُوا الْجَائِعَ وَفُكُّوا الْعَانِيَ» که «به گرسنه طعام بدهید و اسیر و زندانی را رها سازید».

فلسفه در این باره، این است که زحمت این امور پنجگانه، یا ششگانه سبک است و الفت ایجاد می‌کنند، باز رابطه در میان اهل محل، همسگایگان و خویشاوندان برقرار می‌نمایند، پس این امور در میان آن‌ها مؤکد می‌گردند، و تعزیه، تهنه دید و بازدید و هدیه دادن به همدیگر تأکید می‌نمایند.

حقوق ممالیک:

رسول خدا ﷺ اموری را بر آنان واجب قرار داد که به آنها چه بخواهند یا نخواهند باید پایبند قرار گیرند، مانند قول او ﷺ: «مَنْ مَلَكَ ذَا رَحِمٍ مَحْرَمٍ فَهُوَ حُرٌّ» وکباب الدیات «هر کسی که مالک خویشاوند محرمی قرار بگیرد آن خویشاوند محرم، علیه او آزاد است»، و مانند باب پرداخت دیت‌ها.

باز آن رابطه‌ای است که در میان افراد خانواده مانند همسر و ممالیک برقرار است، بحث نکویی با همسر را قبلاً بیان کردیم، ولی نیکی با بردگان را رسول خدا ﷺ بر دو قسم قرار داده است: یکی آن که بر آقایان واجب است چه بخواهند و چه نخواهند، دوم آن که انجامش مندوب است و به آن بدون ایجاب، تشویق شده است.

نسبت به امر اول رسول خدا ﷺ فرمود: «لِلْمَمْلُوكِ طَعَامُهُ وَكِسْوَتُهُ وَلَا يُكَلَّفُ مِنَ الْعَمَلِ إِلَّا مَا يُطِيقُ» که «برای مملوک بر ذمه آقا طعام دادن و لباس پوشاندن واجب است و از او بالاتر از توانش کار گرفته نشود»، زیرا برده به خدمت آقا مشغول است نمی‌تواند برای خود کسب و کاری بکند، پس واجب است که آقا امور کفایی او را به عهده بگیرد، و آن حضرت ﷺ فرمود: «مَنْ قَذَفَ مَمْلُوكَهُ وَهُوَ بَرِيءٌ مِمَّا قَال، جُلِدَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» «هر کسی که بر برده‌اش تهمت بزند در حالی که او از آن تهمت پاکدامن است، در روز قیامت بر آن آقا حد جاری می‌گردد».

و نیز آن حضرت ﷺ فرمود: «مَنْ جَدَعَ عَبْدَهُ فَالْعَبْدُ حُرٌّ عَلَيْهِ» «هر کسی که به برده‌اش بد و بیراه بگوید آن برده از او آزاد می‌گردد». من می‌گویم: این بدان خاطر است که فاسد گردانیدن ملک بر او، او را از انجام چنین کار باز می‌دارد.

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يُجْلَدُ فَوْقَ عَشْرِ جَلَدَاتٍ إِلَّا فِي حَدٍّ مِنْ حُدُودِ اللَّهِ» که بالاتر از ده تازیانه زده نمی‌شود، مگر در حدی از حدود الهی. من می‌گویم: این به خاطر جلوگیری از ظلم است، و زیاده‌روی در تعزیر، اضافه بر حد می‌باشد، یا منظور از آن نهی

است برای کسی که در باره خود بیش از ده تازیانه عذاب بدهد، مانند ترک آنچه به او امر شده و امثال آن. مراد از حد آن گناهی است که به خاطر شرع از آن نهی شده است، و آنست قول قایل که «أَصَبْتُ حَدًّا» و می‌پندارم این وجه نزدیکتر باشد؛ زیرا خلفاء همیشه بیش از ده تازیانه در حقوق شرعی می‌زدند.

اما در باره دوم، آن حضرت ﷺ فرمود: «إِذَا صَنَعَ لِأَحَدِكُمْ خَادِمُهُ طَعَامَهُ، ثُمَّ جَاءَهُ بِهِ، وَقَدْ وَلَّى حَرَّهُ وَدُخَانَهُ، فَلْيُقْعِدْهُ مَعَهُ فَلْيَأْكُلْ، فَإِنْ كَانَ الطَّعَامُ مَشْفُوعًا قَلِيلًا فَلْيَضَعْ فِي يَدِهِ مِنْهُ أَكْلَةً أَوْ أُكْلَتَيْنِ» «هرگاه خادم کسی طعام او را پخت و آورد، حالانکه گرمی و پختن آن را، او به عهده داشت، باید او را با خود بنشانند تا او بخورد، و اگر غذا کم است که به دهان نمی‌رسد، یک یا دو لقمه در دست او بگذارد»؛ و نیز فرمود: «مَنْ ضَرَبَ غُلَامًا لَهُ حَدًّا لَمْ يَأْتِهِ أَوْ لَطَمَهُ فَإِنَّ كَفَّارَتَهُ أَنْ يُعْتِقَهُ» «کسی که برده خود را به ناحق حد بزند یا به او سیلی بزند، کفاره‌اش این است که او را آزاد کند».

و نیز فرمود: «إِذَا ضَرَبَ أَحَدُكُمْ خَادِمَهُ، فَذَكَرَ اللَّهَ، فَلْيُمْسِكْ» «هرگاه یکی از شما خادم خود را زد، و او نام خدا را به زبان آورد باید دست باز دارد».

آزادی بردهٔ مسلمان:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ أَعْتَقَ رَقَبَةً مُسْلِمَةً، أَعْتَقَ اللَّهُ بِكُلِّ عَضْوٍ مِنْهَا عَضْوًا مِنَ النَّارِ» «هرکسی که بردهٔ مسلمانی را آزاد کند خداوند در عوض هر عضو از آن برده، عضو آزادکننده را از جهنم آزاد می‌کند».

من می‌گویم: در آزادساختن، جمع و جور بدن مسلمان، و رهایی ایشان از اسارت وجود دارد، پس به آن پاداش کامل داده می‌شود.

و نیز فرمود: «مَنْ أَعْتَقَ شِقْصًا فِي عَبْدٍ، أَعْتَقَ كُلَّهُ إِنْ كَانَ لَهُ مَالٌ» «کسی که قسمتی از برده‌ای را آزاد کند اگر مال دارد، همه آن برده آزاد می‌شود». من می‌گویم: سبیش همان است که در خود حدیث به صراحت ذکر شده است که آن حضرت ﷺ فرمود: «لَيْسَ لِلَّهِ

شَرِیکٌ» یعنی عتی عبارت از این است که آن برده را از آن خداوند قرار دهند، و این خلاف ادب است که همراه با خدا کسی دیگری ملکیتی داشته باشد.

کسی که مالک محرم از خود قرار گیرد، آزاد می‌گردد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ مَلَكَ ذَا رَحِمٍ مَحْرَمٍ فَهُوَ حُرٌّ» «کسی که مالک خویشاوند محرم خود قرار گیرد، او آزاد می‌گردد». من می‌گویم: سبب صلّه رحمی است، خداوند یک نوعی از آن را بر آن‌ها لازم قرار داد چه بخواهند یا خیر، و جز این نیست که این را به طور ویژه بیان فرمود، زیرا مملوک شدن او، تصرف در او و به خدمت گرفتن او مانند بردگان، بر او ظلم و ستم بزرگی به حساب می‌آید.

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا وَلَدَتْ أَمَةٌ الرَّجُلِ مِنْهُ فَهِيَ مُعْتَقَةٌ عَنْ ذُبْرِ مِنْهُ» «هرگاه کنیز کسی از او زایمان کرد او پشت سرش بعد از مرگ او آزاد می‌گردد». من می‌گویم: فلسفه‌اش احسان نمودن به فرزند است تا غیر پدرش مالک مادرش قرار نگیرد؛ زیرا از این جهت عار و ننگی برای او می‌باشد.

اباق حرام است:

خدمت آقا بر برده واجب و گریختن از آن، بر او حرام است، رسول خدا ﷺ فرمود: «أَيُّمَا عَبْدٍ أَبَقَ فَقَدْ بَرَأَ مِنَ الذَّمِّ حَتَّى يَرْجِعَ» «هر برده‌ای که گریخت از عهده اسلام بیرون رفت مگر این که برگردد»، شرع برای برده آزاد شده حرام قرار داده است که به جز موالی خویش با کسی دیگر موالات برقرار کند.

نافرمانی مادر و پدر از گناهان کبیره است:

بزرگتر از همه احترام به حقوق مادر و پدر است، رسول خدا ﷺ فرموده است: «مِنْ أَكْبَرِ الْكِبَائِرِ عَقْوُ الْوَالِدَيْنِ» «از بزرگترین گناهان کبیره نافرمانی به مادر و پدر می‌باشد». احسان و نیکی با آنان وابسته به انجام چند امر است:

تأمین نان و نفقه، لباس و خدمت به آنان در صورتی که نیاز داشته باشند، هرگاه پدر فرزندش را فرا خواند واجب است که به او جواب بگوید، و اگر به او کاری بگوید باید آن را انجام دهد به شرطی که گناه شرعی نباشد، و زیاد برای زیارت او رفت و آمد کند، و با او با نرمی صحبت کند، و به او اف نگوید و پدر را به نام، صدا نکند، و در راه پشت سر او راه برود، و اگر کسی از او غیبت کند یا به او اذیت و آزاری برساند از او دفاع کند، در مجلس به او احترام بدهد، و برای او دعای آمرزش و مغفرت نماید.

***

از ابواب سیاست شهرها

صلاح امت بدون وجود خلیفه به پایه تکمیل نمی‌رسد:

باید دانست که واجب است در اجتماع مسلمانان خلیفه‌ای باشد؛ زیرا بدون وجود او، مصالح به پایه تکمیل نمی‌رسند، و آن‌ها زیاد هستند اما در دو صنف جمع و جور می‌باشند: یکی از آن‌ها: به سیاست شهر برمی‌گردد، از قبیل دفاع از لشکری که می‌خواهد با آن‌ها بجنگند و آن‌ها را سرکوب نماید، جلوگیری ظالم از ستم به مظلوم، داوری پرونده‌ها و حوادث، و غیره که ما اینگونه حاجات را قبلاً توضیح دادیم.

دوم: آنچه به دین و آیین برمی‌گردد، و آن این که اهمیت دادن به دین اسلام نسبت به بقیه ادیان نمی‌تواند بدون وجود خلیفه در میان مسلمانان متصور باشد که اگر کسی از آیین اسلامی خارج بشود، یا به آنچه دین حرمتش را به صراحت بیان داشته مرتکب گردد، یا آنچه را فرض گردانیده است ترک نماید، شدیداً انکار کند، و اهل ادیان دیگر را ذلیل نموده از آن‌ها جزیه بگیرد بگونه‌ای که رسوا گردند و اگر نه در پایه با مسلمانان مساوی می‌باشند، و ترجیح یکی از دو گروه بر دیگری واضح نمی‌شود، و بازدارنده‌ای که آن‌ها را از تجاوز باز ندارد نمی‌باشد.

حاجات خلیفه، چهار تاست:

رسول خدا ﷺ این حاجات را در چهار باب جمع‌بندی فرموده است: باب مظالم، باب حدود، باب قضاء و باب جهاد، سپس نیاز پدید آمد تا کلیات این ابواب زیر پوشش ضابطه‌ای قرار گیرند، و جزئیات آن‌ها را به آرای ائمه و خیرخواهان جامعه مسلمین، محول نمود، آن‌ها هم به چند جهت:

نخست: رفع مظالم:

از آنجمله این که بسا اوقات سرپرست مقام خلافت، شخص ظالم و جائری قرار می‌گیرد که در پی خواهشات نفسش قرار می‌گیرد، و پیرو حق نمی‌باشد، پس جامعه را به فساد می‌کشاند، و فساد خودش علیه آن‌ها بیش از آن مصلحتی می‌باشد که از او متوقع بود، و در آنچه می‌کند احتجاج می‌نماید که او تابع حق است، و مصلحت را در همین کارها می‌داند،

پس لازم است کلیاتی باشد که بر مخالف آن‌ها بتوان انکار نمود، و بر آن بازخواست کرد، و احتجاج مردم علیه او به آن کلیات برگردد.

دوم: اقامه حدود:

از آنجمله اینکه: لازم است که خلیفه ظلم ظالم را به اثبات برساند، و نیز ثابت کند که سزادادن، بیشتر از حد نیاز نیست، و در باب داوری ثابت کند که او به حق قضاوت و داوری نموده است، و اگر نه مردم علیه او شورش و اختلاف می‌کنند، و کسانی که ضرر بر آن‌ها رسیده با هوادارانش علیه خلیفه کینه در سینه می‌پرورانند، و این منجر به حيله و دشمنی می‌باشد، در دل نسبت به او کینه می‌پرورانند و می‌پندارند که در این بر حقانیت استوار می‌باشند حالانکه این فساد شدیدی است.

سوم: ضبط قضاء:

از آنجمله اینکه: بسیاری از مردم در کی ندارند که حق در سیاست شهر چیست، پس می‌کوشند، و به راست و چپ به اشتباه راه می‌روند، بسیاری مردم که تند و تیز باشند زجر نهایی را کم می‌پندارند، و بسیاری مردم سهل و نرم، زجر قلیل را بسیار می‌پندارند، بسیاری مردم چنان ساده می‌باشند که هرچه مدعی ادعا کند آن را حق باور می‌دارند، و بسیاری مردم چنان سخت و شدید هستند که نسبت به مردم بدبینی و گمان فاسد دارند، و در این باره نمی‌توان همه امور را استقصا نمود؛ زیرا این مانند تکلیف بالمحال است، پس واجب گردید که در این باره اصول و ضوابطی باشد؛ زیرا اختلاف در فروع خفیف‌تر از اختلاف در اصول است.

چهارم: سپردن امور به کسانی که بر راه مستقیم استوارند:

از آنجمله اینکه: هرگاه قوانین از شرع نشأت گیرند، مانند نماز و روزه، وسیله تقرب الی الحق قرار می‌گیرند، و به سنت نزدیک شده یادآور حق پیش مردم می‌باشند.

خلاصه این که ممکن نیست کار کاملاً به دست کسانی سپرد شود که دارای نفس شهوت پرست یا درنده باشند، ممکن نیست که به شناخت عصمت و حفظ از جور، در خلفاء پی برد، مصالحی را که ما در تشریع ذکر کردیم و همچنین ضبط مقادیر، همه در آنجا وجود دارند، والله أعلم.

خلافت

شرایط مطلوب در خلیفه:

باید دانست که شرط است که خلیفه باید عاقل، بالغ، حر، مرد، شجاع و دارای رأی، شنوایی، و بینایی، و نطق باشد، و از کسانی باشد که مردم، شرف او و شرف قوم او را تسلیم داشته باشند، و از فرمانبرداری او عار و استنکافی نداشته باشند، و از او آگهی داشته باشند که در سیاست کشور از حق، پیروی می کند که بر همه این ها عقل دلالت می کند، ملت های مختلف بنی نوع انسانی با وجود اختلاف ادیان و تباعد بلدان خویش، بر این شروط، اجماع دارند؛ زیرا پی برده اند که مصالح مقصود، از نصب خلیفه، بدون این امور، به پایه تکمیل نخواهند رسید، و نادیده گرفتن کوچکترین چیزی از آن ها را، خلاف مصلحت می دانند، و به دل آن را ناگوار قرار می دهند، و همین است منظور از قول رسول خدا ﷺ در باره اهل فارس، وقتی که زنی را پادشاهی کشور خود برگزیدند فرمود: «لَنْ يُفْلِحَ قَوْمٌ وَلَوْ أَعْلَمُوا أَنَّهَا امْرَأَةٌ» «هرگز ملتی که زنی را به سرپرستی خویش برگزیند پیروز نخواهد شد».

آیین اسلامی در خلافت نبوت، چند امر دیگر را نیز در نظر گرفته است:

از آنجمله است: اسلام، علم و عدالت؛ زیرا مصالح دینی بدون این ها تکمیل نمی گردند. بنابراین ضرورت، مسلمانان، روی این امور، اجماع کرده اند، اصل در این باره قول خداوندی است: ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ﴾ الی قوله تعالی: ﴿فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾

﴿١﴾ «خداوند وعده داده به کسانی که ایمان آورده کارهای شایسته انجام داده اند که آنان را در زمین خلیفه قرار می دهد، همچنانکه گذشتگان را خلیفه قرار داده بود...»، تا آخر آیه.

از آنجمله اینکه: خلیفه باید از طایفه قریش باشد، چنانکه نبی اکرم ﷺ فرموده است: «الْأَيُّمَةُ مِنْ قُرَيْشٍ» که «خلیفه باید قریشی باشد»، سببی که متقاضی این است، این که حقی که خداوند آن را بر زبان پیامبر ﷺ اظهار فرمود، به زبان قریش و عادات آن ها آمده بود، و بیشترین مقادیر و حدودی که تعیین گردیدند همان هایی بودند که در نزد آن ها قرار داشتند، بسیاری احکام بر حسب معاملات آنان نازل گردیدند، پس آنان بهتر می توانند آن ها را استوار نگهدارند و به آن ها متمسک بگردند، و نیز قریش قوم و قبیله پیامبر اکرم ﷺ می باشد، و افتخاری برای آنان به جز از علو دین محمد ﷺ وجود ندارد، و در آنان دو حمیت وجود دارد: یکی حمیت دینی، دوم حمیت نسبی، پس آنان مظنه استوار نگهداشتن شرایع و تمسک به آن می باشند، و نیز واجب است که خلیفه کسی باشد که مردم با توجه به جلالت نسب و حبش، از فرمان او سرپیچی نکنند؛ زیرا اگر کسی نسبی نداشته باشد مردم او را حقیر و ذلیل می پندارند، و از کسانی باید باشد که در میان مردم به ریاست و شرافت معروف باشند، و لیاقت جمع و جور کردن مردان و برگزار نمودن جنگ و دفاع را داشته باشند، و نیز قوم او قوی باشد که بتواند از او حمایت و نصرت کند، و در مقابل او از بذل جان و مال دریغ نکنند، و این امر جز در قریش جای دیگری یافته نمی شوند، بویژه بعد از بعثت نبی اکرم ﷺ که شان قریش به وسیله او بالا رفت.

حضرت صدیق اکبر ؓ به آن اشاره نموده فرمود: «وَلَنْ يُعْرِفَ هَذَا الْأَمْرُ إِلَّا بِقُرَيْشٍ، هُمْ أَوْسَطُ الْعَرَبِ دَارًا الْخ» «این امر خلافت به جز با قریش شناخته نمی شود، زیرا آنان از تمام عرب از نظر جغرافیایی در وسط قرار دارند...».

اما شرط نیست که خلیفه هاشمی النسب باشد، مثلاً، از دو نظر: یکی این که مردم در شک و تردید قرار نگیرند که هدف پیامبر از تمام این جد و جهد این بوده است که اهل بیت او به پادشاهی برسند، مانند بقیه پادشاهان، پس این باعث گردد که از دین اسلام برگردند، بنابر همین علت بود که رسول خدا ﷺ کلید کعبه را به حضرت عباس بن عبدالمطلب نداد.

دوم اینکه: امر مهم در باب خلافت، جمع و جور شدن مردم و راضی شدن آن‌ها و احترام گذاشتن به خلیفه است، و این که خلیفه حدود را اقامه نماید و از دین و آیین دفاع کند، احکام را اجرا نماید، جمع شدن همه این امور نمی‌باشند، مگر در یکی بعد از دیگری، و در شرط گذاشتن که تنها از فلان قبیله ویژه باشد یک نوع تبعیض و تنگ‌نظری است، و نیز امکان دارد در آن قبیله چنین کسی که جامع الشرایط باشد نباشد، و چنین کسی در قبیله دیگری باشد. بنابراین علت، فقهاء فرموده اند که: شرط بودن او از روستای کوچک مسلم نیست، جایز است که او از روستای بزرگی هم باشد.

خلافت به چند وجه منعقد می‌گردد:

خلافت به چند وجه منعقد می‌گردد: بیعت کردن اهل حل و عقد از علما، معتمدین و فرماندهان نیروهای نظامی و انتظامی که صاحب رأی و دلسوز ملت و مسلمانان باشند، چنانکه خلافت صدیق اکبر ﷺ منعقد گردید.

دوم اینکه: خلیفه به انتخاب کسی که به مسلمانان وصیت بکند چنانکه خلافت فاروق اعظم ﷺ منعقد گردید.

سوم اینکه: به صورت شوری در میان قومی قرار گیرد همچنانکه برای انعقاد خلافت عثمان ﷺ بلکه علی ﷺ قرار گرفت.

چهارم اینکه: مرد جامع الشرایطی بر مردم تسلط پیدا کند، مانند سایر خلفای بعد از خلافت نبوت، باز اگر کسی تسلط یافت که جامع الشرایط نیست، مناسب نیست که به

مخالفت از او، مبادرت نمود، زیرا خلع او از خلافت بدون جنگ و جدال و فشار آوردن بر او، امکان ندارد، در این صورت نسبت به مصلحتی که امید می‌رفت، فساد بیشتر می‌باشد.

نسبت به چنین کسانی از رسول خدا ﷺ سؤال گردید که «أَفَلَا تُنَابِذُهُمْ؟ قَالَ: لَا، مَا أَقَامُوا الصَّلَاةَ فِيكُمْ الصَّلَاةَ» «آیا ما ولایت آن‌ها را پشت سر نیندازیم؟ فرمود: خیر، تا زمانی که نماز را در میان شما اقامه می‌نمایند»، و نیز فرمود: «إِلَّا أَنْ تَرَوْا كُفْرًا بَوَاحًا، عِنْدَكُمْ مِنَ اللَّهِ فِيهِ بُرْهَانٌ» «مگر این که کفر صریحی از آن‌ها مشاهده کنید که پیش شما از جانب خداوند به آن دلیل و برهانی باشد».

هرگاه خلیفه کافر قرار شد، قتال با او حلال است:

خلاصه این که هرگاه خلیفه با انکار نمودن یکی از ضروریات دین، کافر گردد، قتال با او حلال، بلکه واجب می‌شود، ولی اگر کافر نشده قتال با او حلال نمی‌باشد؛ زیرا در صورت کافر شدنش آن مصلحتی که به خاطر آن، او خلیفه منصوب گردید، فوت می‌گردد، بلکه خطر آمدن فساد بر ملت پیش می‌آید، پس قتال با او از جمله جهاد فی سبیل الله به حساب می‌آید.

اطاعت از امام و نایب واجب است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «السمع والطاعة على المرء المسلم فيما أحب، وكره ما لم يؤمر بمعصية، فإذا أمر بمعصية فلا سمع ولا طاعة» «حرف شنوایی و فرمانبرداری بر مسلمان در آنچه می‌پسندد و ناگوار می‌پندارد واجب است، به شرطی که به معصیت امر نشود، پس اگر به معصیتی امر شد، حرف شنوایی و فرمانبرداری بر او لازم نیست».

من می‌گویم: وقتی که امام به خاطر دو نوع مصلحت، منصوب گردید که نظام دین و کشور وابسته به آن‌هاست، و پیامبر ﷺ نیز به خاطر همین دو امر مبعوث گردیده است، امام نایب رسول و مجری امر اوست، پس اطاعت از او اطاعت از رسول خدا ﷺ می‌باشد، و نافرمانی از او نافرمانی از رسول الله ﷺ تلقی می‌گردد، مگر این که به معصیتی دستور بدهد،

پس این وقت ظاهر می شود که اطاعت از او، اطاعت از خداوند نیست، و او نایب رسول خدا ﷺ نمی باشد. بنابراین، رسول خدا ﷺ فرمود: «وَمَنْ يَطْعُ الْأَمِيرَ فَقَدْ أَطَاعَنِي وَمَنْ عَصَى الْأَمِيرَ فَقَدْ عَصَانِي» «هر کسی که از امیر اطاعت کرد، او از من اطاعت کرده است، و کسی که از امیر فرمانبرداری ننمود، او از من فرمان نبرده است».

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّمَا الْإِمَامُ جُنَّةٌ يُقَاتَلُ مِنْ وَرَائِهِ، وَيُتَّقَى بِهِ، فَإِنْ أَمَرَ بِتَقْوَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ، وَهَدَى فَإِنَّ لَهُ بِذَلِكَ أَجْرًا، وَإِنْ يَأْمُرُ فَإِنَّ عَلَيْهِ مِنْهُ» «جز این نیست که امام سپری است که با پشتیبانی او قتال می شود و به وسیله او مردم در حفاظ می مانند، پس اگر به تقوی و هدایت دستور داد، با این دستور به او اجر می رسد، و اگر برخلاف آن دستور داد، این بر ضد او تمام می شود».

من می گویم: جز این نیست که او به جای سپر قرار داده شد؛ زیرا سبب وحدت کلمه مسلمانان و دفاع از آنهاست.

کراهیت از امیر انگیزه رها کردن او نیست:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ رَأَى مِنْ أَمِيرِهِ شَيْئًا فَكَرِهَهُ فَلْيَصْبِرْ، فَإِنَّهُ لَيْسَ أَحَدٌ يُفَارِقُ الْجَمَاعَةَ شَبْرًا فَيَمُوتُ إِلَّا مَاتَ مِيتَةً جَاهِلِيَّةً» «هر کسی از امیر چنین چیزی مشاهده نمود که از آن خوشش نمی آید، باید بر آن صبر کند، زیرا هر کسی که به اندازه وجبی از جماعت مسلمانان جدا بگردد و بمیرد، مردن او مردن جاهلی محسوب می شود»، یعنی چنان می میرد که اهل جاهلیت می مردند.

من می گویم: این از آنجاست که اسلام از جاهلیت با این دو نوع مصالح، ممتاز گردیده است خلیفه در این دو تا نایب رسول خدا ﷺ است، پس کسی از اجرا و اقامه کننده این دو امر، کنار برود به جاهلیت شباهت پیدا کرده است.

از وظایف واجب امام نسبت به رعیت:

رسول خدا ﷺ فرمود: «ما من عبد يسترعيه الله رعية، فلم يخطها بنصيحة إلا لم يجد رائحة الجنة» «نیست هیچ بنده‌ای که خداوند رعیتی را زیر فرمان او قرار بدهد، و او نسبت به آن‌ها خیرخواه و دلسوز نباشد، مگر این که بوی جنت را نخواهد یافت».

من می‌گویم: وقتی که خلیفه به خاطر مصالحی منصوب گردید، واجب است که او به تکمیل آن مصالح، امر گردد، همچنانکه به مردم دستور داده شد تا از او اطاعت کنند، تا مصالح از دو طرف به پایه تکمیل برسند.

مزد امام و کارکنان او بر بیت المال است:

باز وقتی که امام شخصاً نمی‌تواند به کارهای مملکت از قبیل دریافت صدقات، گرفتن عشر و قضاوت و داوری در هر گوشه و کنار کشور پردازد، واجب است که کارمندان و قاضیانی را بفرستد و چون ایشان به انجام کار مسلمانان که وابسته به مصالح عموم است، مشغول می‌باشند، واجب است که هزینه آن‌ها به حد کفاف در بیت المال مسلمانان باشد، در قول حضرت صدیق وقتی که خلیفه قرار گرفت به این اشاره شده است: «لَقَدْ عَلِمَ قَوْمِي أَنَّ حِرْفَتِي لَمْ تَكُنْ تَعْجِزُ عَنْ مَتُونَةِ أَهْلِي، وَشَغَلْتُ بِأَمْرِ الْمُسْلِمِينَ، فَسَيَأْكُلُ آلُ أَبِي بَكْرٍ مِنْ هَذَا الْمَالِ وَيَحْتَرِفُ لِلْمُسْلِمِينَ فِيهِ» «ملت می‌داند که کسب و کار من از پرداخت هزینه منزل عاجز نبود، ولی به امور مسلمان مشغول شدم، لذا آل ابوبکر از این مال می‌خورد و در آن برای مسلمانان کار می‌کند».

به کارمندان امر شده که با مردم به نرمش رفتار کنند:

باز واجب است که به کارمندان دستور داده شود تا با مردم به نرمی و آسانی رفتار کنند، و از غلول و رشوه‌ستانی نهی گردند، و به ملت دستور داده شود تا از آنان فرمان برند، تا مصالحی که هدف از برقراری نظام است، برآورده شود، و همین است منظور از قول رسول خدا ﷺ که فرمود:

«إِنَّ رَجَالًا يَتَخَوَّضُونَ فِي مَالِ اللَّهِ بِغَيْرِ حَقٍّ، فَلَهُمُ النَّارُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» «بسیاری از مردم در مال خدا به ناحق تصرف می کنند، پس برای آنهاست آتش جهنم در روز قیامت». و نیز فرمود: «مَنْ اسْتَعْمَلَنَا عَلَى عَمَلٍ فَرَزَقْنَاهُ رِزْقًا فَمَا أَخَذَ بَعْدَ ذَلِكَ فَهُوَ غُلُولٌ» «هرکسی را که ما بر کاری گماشتیم و به او مزدی مقرر کردیم، آنچه بعد از این بردارد غش و خیانت می باشد».

رسول خدا ﷺ رشوت دهنده و رشوت گیرنده را لعنت فرموده است، فلسفه اش این است که با مصلحت مقصودی، منافات دارد و دروازه مفاسد را باز می کند.

به خواهان پست و مقام، پست و مقام داده نمی شود:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا تَسْتَعْمَلُ مِنْ طَلَبِ الْعَمَلِ» «کسی که خواهان کار پست و مقامی باشد او را بر آن کار مگمار».

من می گویم: این از آنجاست که خیلی کم است که خواستن کار بدون داعیه نفسانی باشد، رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا جَاءَكُمْ الْعَامِلُ فَلْيَصْدُرْ وَهُوَ عِنكُمْ رَاضٍ» «هرگاه عامل پیش شما بیاید باید از شما راضی برگردد».

کارمندان سزاوار چقدر مزد می باشند:

باز واجب است که مقدار مزدی که به کارمندان داده می شود مشخص و معین گردد تا امام از آن تجاوز ننموده در افراط و تفریط قرار نگیرد، و خود کارمند هم از آن تجاوز نکند، همین است منظور از قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «مَنْ كَانَ لَنَا عَامِلًا فَلْيُكْتَسَبْ زَوْجَةً، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ خَادِمٌ فَلْيُكْتَسَبْ خَادِمًا، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ مَسْكَنٌ فَلْيُكْتَسَبْ مَسْكَنًا» «کسی که کارمند ماست باید ازدواج کند، و اگر خادم ندارد خادمی برای خود بگیرد، و اگر مسکن ندارد مسکنی برای خود تهیه نماید»، یعنی همه این ها را از بیت المال تهیه کند، پس وقتی که امام کسی را بر جمع آوری صدقات مقرر کرد باید به او به قدری مزد بدهد که علاوه بر کفایت زحمتش، اضافی بماند تا بتواند این قبیل نیازهای خود را برآورد، اضافه

حدی ندارد و زحمت بدون اضافی را کارمند به عهده نمی‌گیرد، و در آن رغبت پیدا نمی‌کند.

مظالم

دفع مظالم ضروری است:

باید دانست که بزرگترین هدف از بعثت انبیاء علیهم السلام دفع مظالم از میان مردم است؛ زیرا ظلم و ستم کردن آنان با همدیگر وضع آن‌ها را فاسد نموده آن‌ها را در تنگنا قرار می‌دهد که نیازی به شرح و توضیح آن نیست.

اقسام مظالم:

مظالم بر سه قسم می‌باشند: یکی است تعدی بر نفس، دوم تعدی بر اعضای انسان، سوم تعدی بر اموال مردم، مقتضای حکم الهی است که از هر نوعی از این انواع به وسیله بازدارنده قوی، بازداشت که مردم را از ارتکاب به آن باز دارد، و نباید این بازدارنده‌ها، یکنواخت باشند، زیرا کشتن مانند قطع اعضاء نیست، و همچنین قطع اعضاء مانند استهلاک مال نیست.

بزرگترین مظالم قتل است:

بدون شک انگیزه‌هایی که از آن‌ها این مظالم برمی‌خیزند، مراتب مختلفی دارند، این بدیهی است که قتل عمد مانند سهل انگاری نیست که منجر به قتل خطا قرار می‌گیرد، پس بزرگترین مظالم قتل است، و آن از اکبر کبایر می‌باشد، قاطبه اهل ادیان بر این اجماع دارند؛ زیرا این اطاعت از نفس است که در اثر داعیه خشم و غضب می‌باشد، و آن از بزرگترین وجوه فساد در میان مردم و تغییر خلق الله است، هدم بنیان الهی، و تناقض به اراده حق در بندگان اوست که می‌خواست نوع بشر در روی زمین گسترش یابد.

قتل بر سه قسم است:

قتل بر سه قسم است: قتل عمد، قتل خطا و شبه عمد. قتل عمد آنست که کشتن کسی با چنین وسیله جراح یا سنگینی در نظر گرفته شود که غالباً کشنده باشد. قتل خطا آنست که زدن مقتول در نظر نباشد، اما وسیله به او اصابت می کند و او می میرد، مانند این که کسی بر دیگری بیفتد و او بمیرد یا تیر را به درختی بزند اما به انسانی اصابت کند و او بمیرد. شبه عمد آنست که زدن انسانی مورد نظر باشد، اما به وسیله ای که غالباً کشنده نباشد و او بمیرد، مانند این که کسی را به شلاق یا چوبی بزند.

جز این نیست که قتل از آنجا بر سه قسم قرار داده شد که ما قبلاً اشاره کردیم که زجر دهند باید چنان باشد که با انگیزه و فساد مقابله کند، و انگیزه و فساد، مراتبی دارند، چون قتل عمد فساد بیشتری در بر دارد و انگیزه اش شدیدتر است، واجب است که در آن تغلیظ به کار رفته مجازات بیشتری در نظر گرفته شود، و خطا، چون فساد کمتری در بر دارد و انگیزه اش هم سبکتر است، واجب گردید که در کیفرش تخفیف بیشتری در نظر گرفته شود. رسول خدا ﷺ از میان این دو سزای عمد و خطا نوع دیگری را استنباط نمود از جهت آن که با هردو مناسبت داشت و در میان آنها برزخی بود، لذا مناسب نبود که در یکی از آنها مندرج گردد.

قتل عمد:

در باره قتل عمد خداوند می فرماید: ﴿وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعَنَهُ وَأَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا﴾^(۱) «هر کسی که مؤمنی را عمداً بکشد سزای او جهنم است که همیشه در آن می ماند و خداوند بر او خشم رفته و او را لعنت کرده است و برای او عذاب بزرگی مهیا نموده است».

(۱) - سورة نساء، آیه ۹۳.

ظاهر آیه اینست که او آمرزیده نمی‌شود، همین است قول حضرت ابن عباس، اما جمهور و ظاهر سنت بر این است که قتل عمد مانند بقیه ذنوب، یک گناهی است، و این سخت‌گیری‌ها به خاطر زجر می‌باشند، و تشبیهی است که دیرماندن به قدری است که گویا، برای همیشه در آن می‌ماند، در باره کفاره آن اختلاف دارند؛ زیرا خداوند در باره مسئله قتل عمد چیزی به طور نص بیان نفرموده است، خداوند می‌فرماید: ﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ ۖ الْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ ۚ وَالْأُنْثَىٰ بِالْأُنْثَىٰ﴾^(۱) «ای ایمانداران بر شما در باره کشتگان قصاص فرض گردید که آزاد در عوض آزاد، برده در عوض برده و زن در عوض زن، کشته می‌شوند».

این آیه در باره دو قبیله عرب نازل گردید که یکی از دیگری با شرافت‌تر بود، پس یکی از قبیله پایین از قبیله اشرف‌تر چند نفر را کشت، قبیله اشرف‌تر گفت: ما در عوض غلام، آزاد و در برابر زن، مرد می‌کشیم و جراحات‌ها را دو برابر می‌گیریم. معنی آیه این که خداوند بهتر می‌داند که صفات ویژه، مانند عقل، جمال، کوچکی، بزرگی، ثروتمندی و شرافت و امثال آن‌ها در کشتگان اعتباری نخواهند داشت، بلکه فقط نام و مظان کلیه اعتبار دارند، پس هر زنی برابر با زنی دیگر است. بنابراین، دیه زنان باهم یکی است اگرچه اوصاف آن‌ها باهم متفاوت باشند، همچنین آزاد با آزادی دیگر برابر است، و برده با برده دیگر کفو و برابر می‌باشد.

کفو و برابری در قصاص:

معنی قصاص برابری است، و این که دو نفر در یک پایه از حکم قرار داده شوند که یکی را بر دیگری نباید برتری داد، نه این که این حتماً به جای او کشته شود، سپس سنت رسول خدا ﷺ ثابت کرد که مسلمان در برابر با کافر کشته نمی‌شود، نه آزاد در برابر برده و غلام،

(۱) - سورة بقره، آیه ۱۷۸.

البته مرد در برابر با زن کشته می‌شود، زیرا رسول خدا ﷺ یهودی را در برابر با کنیز کی قتل کرد.

در نامه‌ای که آن حضرت ﷺ به اقیال (سرداران) همدان نوشت آمده است: «وَيُقْتَلُ الذَّكَرُ بِالْأُنْثَى» که مرد در عوض زن کشته می‌شود.

حکمتش این است که قیاس در اینجا، مختلف می‌باشد، پس برتری مردان بر زنان و سرپرست قرار گرفتن آنان بر زن‌ها، متقاضی آنست که نباید مردان در عوض زنان به قصاص کشته شوند، قیاس دوم این که جنس مرد و زن یکی است، فرق در میان آنان، مانند فرق در میان بزرگ و کوچک، تنومند و لاغر است، و ملاحظه این تفاوت‌ها بسیار مشکل است، بسا اوقات بسیاری زن در محاسن ویژه، از مردان کامل‌تر می‌باشند، پس مقتضای این، آنست که مردان باید در قصاص زنان کشته شوند، پس واجب است که بر هر دو قیاس عمل انجام گیرد. صورت عمل بر هر دو قیاس، این است که در قصاص برابری در نظر گرفته شد، و در دیه عدم برابری مورد توجه قرار گرفت، و این تفاوت از آنجا مورد نظر قرار گرفت که قاتل عمد، کشتن زن و تعدی بر او را قصد کرده است، و چنین تجاوزگر را باید شدیداً دفع نمود، زیرا زن توان و قدرت دفاع از خود را ندارد، و در قتل او چندان حرجی پیش نمی‌آید، برخلاف کشتن مردان، زیرا مرد با مرد می‌جنگد، پس در این صورت شایسته‌تر است که قصاص واجب گردد تا که این یک گونه دفاع و زجری باشد از ارتکاب به قتل زنان.

مسلمان در عوض کافر کشته نمی‌شود:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يُقْتَلُ مُسْلِمٌ بِكَافِرٍ» که «مسلمان در عوض کافر کشته نمی‌شود»، من می‌گویم: حکمتش این که هدف بزرگ در شرع مقدس اسلام این است که ابهت و شان آیین حنیفی، بزرگ و بالاتر قرار بگیرد، و این به دست نمی‌آید مگر به این که مسلمان باید بر کافر برتر قرار گیرد، و در میان آنان به مساوات قایل نباشیم.

پدر در برابر به فرزندش کشته نمی‌شود:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يُقَادُّ الْوَالِدُ بِالْوَلَدِ» «پدر در عوض به فرزند قصاص گرفته نمی‌شود». من می‌گویم: سببش این است که شفقت پدر بی‌نهایت بسیار و توجهش زیاد است، پس اقدام او به قتل مظنه، این است که او قصد نداشته است، اگرچه علایم قصد ظاهر باشند، یا این که اقدامش به خاطر معنی، بوده است که قتل او را مباح گردانیده است، و دلالت این مظنه کمتر از دلالت به کارگرفتن آلات و اسبابی که غالب کشنده نیستند، نمی‌باشد.

قتل شبه عمد:

اما قتل شبه عمد: پس رسول خدا ﷺ در این باره فرمود: «مَنْ قَتَلَ فِي عَمِيَّةٍ فِي رَمِيٍّ يَكُونُ فِيهِمْ بِالْحِجَارَةِ أَوْ جِلْدٍ بِالسَّيَاطِ أَوْ ضَرْبٍ بَعْصًا فَهُوَ خَطَأٌ وَعَقْلُهُ عَقْلُ الْخَطِئِ» «کسی که در فتنه و درگیری کشته بشود که با پرتاب سنگ و چوب و جماق باشد، آن قتل خطا به حساب می‌آید و دیه آن دیه قتل خطاست».

من می‌گویم: معنی حدیث این که آن شبیه به قتل خطاست و از قتل عمد محسوب نمی‌شود، و دیه‌اش در اصل مانند دیه قتل خطاست، و فرق میان این دوتا فقط از روی صفت است، یا این که در میان آن‌ها از نظر دیه قرار گرفتن طلا و نقره فرقی نیست.

دیه مغلظه:

روایات در باره دیه مغلظه مختلف می‌باشند، حضرت عبدالله بن مسعود رضی الله عنه فرموده است که: آن بر چهار قسم است، بیست و پنج جزعه، (چهارساله) بیست و پنج حقه، (سه‌ساله) بیست و پنج بنت لبون، (دوساله) و بیست و پنج بنت مخاص، (یکساله).

از رسول خدا ﷺ مروی است که او فرمود: «أَلَا إِنَّ فِي قَتْلِ الْعَمْدِ الْخَطَأِ بِالسُّوْطِ، أَوْ الْعَصَا، مِائَةَ مِنَ الْإِبِلِ أَرْبَعُونَ خَلْفَةً، فِي بَطُونِهَا أَوْلَادُهَا» «متوجه باشید که در قتل عمدی که به صورت خطا، با تازیانه یا چوب اتفاق افتد، صد شتر می‌آید که چهل نفر آن‌ها آبستن باشند»، و در روایتی دیگر آمده است که «ثَلَاثُونَ حَقَّةً، وَثَلَاثُونَ جَذْعَةً، وَأَرْبَعُونَ خَلْفَةً،

وما صولحوا علیه فهو لهم» «سی حقّه، سی جزعه، و چهل آبستن، و آنچه با هم روی آن صلح شده آن برای اوست».

قتل خطا:

اما در قتل خطا دیه مخفف می آید که بر پنج قسم است، بیست بنت مخاض، بیست ابن مخاض، (نر) بیست بنت لبون، بیست حقّه و بیست جزعه، و در این هردو صورت دیه بر عاقله ظرف سه سال واجب است.

مراتب تخفیف و تغلیظ:

چون این انواع، مراتب مختلفی دارند، در آنها از چند جهت تخفیف و تغلیظ ملاحظه گردیده است:

از آنجمله اینکه: به ریختن خون قاتل، جز در عمد، حکم نشده است، و در بقیه دو نوع دیگر، جز دیه، چیزی دیگر، مقرر نگردیده است، در شریعت موسی جز قصاص چیز دیگری نبود؛ خداوند بر این امت تخفیف نمود و سزای قتل عمد را یکی از دو امر قرار داد، قتل یا مال، بسا اوقات نسبت به انتقام بیشتر به نفع اولیای مقتول تمام می شود، و نیز در این صورت یک روح مسلمان ابقا می شود.

از آنجمله اینکه: در قتل عمد، دیت بر خود قاتل لازم می باشد و در بقیه قتل ها، آن از عاقله (فامیل) گرفته می شود، تا که این زجر شدید و آزمون سنگینی بر قاتل قرار گیرد و مال او را کلاً از بین ببرد، اما در غیر عمد از عاقله گرفته می شود؛ زیرا به هدر رفتن خون مسلمان، فساد بزرگی می باشد، و هدف جبران شکسته دلی مصیبت زدگان است، سهل انگاری در حق قاتل، در چنین امر بسیار مهم، گناهی است که باید روی آن فشار آورد، باز چون صله رحم بر خویشاوندان واجب است، حکمت الهی بر آن شد که یک چیزی از این دیت، بر آنها چه بخواهند یا نخواهند لازم قرار بگیرد.

حکمت این که دیت در غیر عمد بر اهل قاتل می باشد:

این از دو جهت معین گردید:

یکی آن که خطا اگرچه از نظر سهل انگاری مورد توجه است، پس نباید به درجه نهایی برسد، پس شایسته ترین چیزی که بنابه خویشاوندی بر آنها واجب می گردد آنست که در آن تخفیفی باشد.

دوم آنکه: عرب ها از کسان خود به هنگام پیش آمدها، مالی و جانی کمک می کردند، و این را صلّه واجب و حق واجب خود می دانستند که ترک آن را عقوقی و قطع رحم می پنداشتند، پس بر حسب عرف و عادت آنها واجب گردید که این برای آنان معین گردد.

دیه عمد فوری و از غیر عمد به تأخیر می باشد:

از آنجمله اینکه: دیت قتل عمد باید به زودی ظرف یکسال باید پرداخت شود، و دیت غیر عمد به تأخیر تا مدت سه سال باید پرداخت گردد؛ زیرا ما قبلاً ذکر کردیم که در آن معنی تخفیف وجود دارد.

حکمت در تشدید دیه:

اصل در دیه این است که باید مال هنگفتی واجب گردد تا از عهده آن نتوانند برآیند، و از اموال آنها بکاهد، و آن را مهم دانسته در پرداخت آن در مشقت و زحمت قرار گیرند تا که این برای آنها زجر و توبیخی باشد، و این مقدار با مختلف بودن اشخاص، مختلف می باشد.

اهل جاهلیت آن را به ده شتر مقدر نموده بودند، پس وقتی که عبدالمطلب دید که با پرداخت این مقدار دست از قتل بر نمی دارند آن را تا صد شتر رسانید، و رسول خدا ﷺ این را به جا گذاشت، زیرا عرب ها در آن روزها شتردار بودند، البته آن حضرت ﷺ پی برد که مشروعیت این دیه برای عرب و عجم و سایر مردم جهان است، و همه شتر ندارند، پس از طلا هزار دینار و از دراهم دوازده هزار درهم و از گاوها دویست گاو و از گوسفندها دو هزار گوسفند مقرر فرمود.

هرگاه دیه بر مردم توزیع گردد پرداختش آسان می‌شود:

سببش این که هرگاه هزار دینار بر صد نفر ظرف سه سال توزیع شود هریکی سالی سه دینار و اندی می‌پردازد یا سی و اندی درهم پرداخت می‌نماید، و این چنین چیزی است که با کمتر از آن باکی نخواهند داشت، قبیله‌ها با همدیگر متفاوت می‌باشند، بعضی قبیله کوچکی می‌باشد و بعضی قبیله بزرگ، و قبیله کوچک را به پنجاه نفر منضبط کرده اند، زیرا با این تعداد، روستا آباد می‌گردد. بنابراین، قسامه پنجاه قسم قرار گرفت تا بر پنجاه نفر توزیع گردد، و قریه بزرگ به دو برابر پنجاه قرار داده شد، پس دیه هم صد شتر قرار گرفت که هریکی یک شتر یا دو شتر یا یک و اندی پرداخت کند، در اکثر قبایل که وضع آن‌ها برابر باشد چنین می‌باشد.

احادیث بر این دلالت دارند که هرگاه قیمت شتر پایین می‌آمد، آن حضرت ﷺ دیه را آسان قرار می‌داد و وقتی قیمت آن بالا می‌رفت دیه را سنگین می‌گرفت، معنی آن این که آن حضرت دیه را بر اهل شتر به طور ویژه چنین طی می‌کرد، و اگر شما اهالی عموم شهرها را بررسی کنید، می‌بینید که بعضی از آنان تاجر و کاسب و شهرنشین می‌باشند، و بعضی دیگر دامدار که در بیابان می‌نشینند، و حال بیشتری آن‌ها از این متجاوز نیست.

وجوب کفاره در قتل خطا:

خداوند فرمود: ﴿وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَاً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُّؤْمِنَةٍ﴾^(۱) «هرکسی که مؤمنی را به اشتباه قتل کند بر او ست آزاد کردن برده مؤمنی».

من می‌گویم: آزاد کردن برده مؤمن یا طعام دادن به شصت مسکین به این خاطر واجب گردید، تا که این طاعتی قرار بگیرد که بین او و بین الله کفاره‌ای بشود؛ زیرا دیه با توجه به فشاری که مردم بر قاتل می‌آورند، بازدارنده قرار می‌گیرد، و کفاره چیزی است که بین او و خداوند می‌باشد.

(۱) - سورة نساء، آیه ۹۲.

مسلمان در سه حال کشته می شود:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يَحِلُّ دَمُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ يَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَّا يَأْخُذَ ثَلَاثٌ: النَّفْسُ بِالنَّفْسِ، وَالثَّيْبُ الزَّانِي، وَالْمَفَارِقُ لِدِينِهِ التَّارِكُ الْجَمَاعَةَ» «ریختن خون مسلمان که به وحدانیت خدا و رسالت من گواهی می دهد حلال نیست مگر در سه صورت، نفس در عوض نفس کشته می شود، کسی که یکبار متأهل شده و اگر زنا بکند کشته می شود، کسی که دین را گذاشته از جمع مسلمانان خارج گردد کشته می شود».

من می گویم: اصلی که همه ادیان بر آن اجماع دارند، این است که کشتن انسانی به خاطر یک مصلحت کلی جایز است که بدون از قتل به دست نیاید، و فساد ترک قتل بالاتر از قتل باشد، چنانکه خداوند می فرماید: ﴿وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ﴾^(۱) «فتنه از قتل سخت تر است». وقتی که آن حضرت ﷺ خواست که قوانین شرع را تصویب و حدود را مقرر کند، واجب شد تا مصلحت همگانی و کلی را که مجوز قتل می باشد، منضبط قرار دهد، زیرا اگر آن منضبط نگردد، و خارج از ضابطه آزاد گذاشته شود، یکی بلند شده دیگری را برخلاف مصلحت کلی، به قتل می رساند، و می پندارد که او را به خاطر مصلحت کلی به قتل رسانیده است، پس قتل مجاز، به سه صورت منضبط گردید:

یکی: قصاص که زجردهنده و بازدارنده است، و در آن مصالح زیادی وجود دارد، چنانکه خداوند به آن ها اشاره نموده است: ﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَوةٌ يَا أُولِيَ الْأَلْبَابِ﴾^(۲) «برای شما در اجرای قصاص، حیاتی هست ای خردمندان».

دوم: ثیب زانی؛ زیرا عمل زنا از بزرگترین گناهان در تمام ادیان است، و این از اصل آن چیزهایی است که جبلت انسانی، مقتضای آنست، زیرا انسان به شرط سلامت مزاجش غیور آفریده شده است که از مزاحم شدن دیگری بر همسرش، غیرتش به جوش درمی آید،

(۱) - سورة بقره، آیه ۱۹۱.

(۲) - سورة بقره، آیه ۱۷۹.

همانگونه که بقیه حیوان‌ها برداشت نمی‌کنند که بر موطوءه آن‌ها حیوانی دیگر مزاحم شود، اما بر انسان واجب است که مصلحت نظام را در میان همدیگر ملاحظه کند، پس این قانون بر آن‌ها واجب قرار گرفت.

سوم: مرتد که علیه خداوند، و دین او جرأت کرده است، و مصلحت ملاحظه شده در نصب دین و بعثت انبیاء علیهم‌السلام را نقض نموده است.

اما آنچه غیر از این سه امر است، مانند صائل (حمله آور) و مانند محارب بدون از این که کسی را بکشد در نزد کسی که به تخیر سزای محارب قایل است می‌توان آن‌ها را به این سه امر ارجاع داد.

قسامه:

باید دانست که اهل جاهلیت به قسامه قایل بودند و به آن داوری می‌کردند، نخستین کسی که به آن قضاوت نمود ابوطالب بود، چنانکه حضرت ابن عباس رضی‌الله‌عنهما بیان فرموده است، و در آن مصلحت بزرگی وجود دارد، زیرا بسا اوقات قتل در موارد مخفی و پنهان و شب‌های تاریکی انجام می‌گیرد، و در چنین جا حضور گواه مشکل است، پس اگر چنین کشتارها، نادیده گرفته شوند، مردم بر آن‌ها جرأت پیدا کرده فساد عام شده دامن می‌زند، و اگر به ادعای اولیای مقتول بدون مدرک توجه بشود؛ پس هر کسی با دیگری دشمنی داشته باشد، علیه او ادعا می‌نماید، پس واجب گردید که به قسم‌دادن گروه بزرگی که از آنان دهی آباد می‌گردد، توجه نمود، و آنان پنجاه نفر مردم باشند، پس رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به آن قضاوت فرمود و آن را پابرجا نمود.

فقهاء در باره علت آن که بتواند مدار قرار گیرد، اختلاف نظر دارند، بعضی فرموده اند که: آن وجود قتیلی است که بر او اثر جراحت از ضرب، خنقان باشد در موضع که تحت حفظ قومی می‌باشد، مانند محله، مسجد و منزل، این مأخوذ از قصه عبدالله بن سهل است که در خیبر به صورت مقتولی یافته شد که در خون می‌غلطید.

بعضی فرموده که: علتش وجود قتیلی است که آلوده بودن کسی به آن استوار باشد، مثلاً مقتول خبر بدهد یا گواه پایین تر از نصاب باشد و امثال آن، و این مأخوذ است از داستان قسامه‌ای که ابوطالب به آن قضاوت نمود.

دیه کافر نصف دیه مسلمان است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «دِيَةُ الْكَافِرِ نِصْفُ دِيَةِ الْمُسْلِمِ» «دیه کافر نصف دیه مسلمان است». من می‌گویم: سببش همان است که ما قبلاً ذکر کردیم که واجب است که شان آیین اسلامی بالا برود، و مسلمان بر کافر برتر قرار گیرد، و نیز قتل کافر در میان مسلمانان فساد کمتری در بر دارد، و گناهش هم کمتر است؛ زیرا او کافر و در اصل مباح الدم است که با کشتن او شاخی از کفر دفع می‌گردد، ولی با وجود این، گناه و ایجاد فساد بر روی زمین است. بنابراین، مناسب است که دیت او سبک باشد.

دیه جنین:

رسول خدا ﷺ در باره املاص یعنی انداختن جنین قبل از وقت از شکم مادر، به غره‌ای یعنی برده یا کنیزی قضاوت فرمود. باید دانست که در جنین، دو وجه وجود دارد: یکی آن که او نفسی است از نفوس بشر، مقتضایش این است که در عوض او نفسی بیاید. دوم این که او عضوی است از مادرش که بدون مادر استقلالی ندارد، مقتضایش این است که به منزله بقیه جراحات قرار گرفته در عوضش مال بیاید، پس به هردو وجه آن ملاحظه گردید، و دیتش مالی قرار گرفت که انسانی باشد، و این نهایت مراعات عدل است.

تجاوز و تعدی بر اطراف:

اما حکم تجاوز و تعدی بر اطراف و اعضای انسان مبتنی بر چند اصول است؛ یکی آن که آنچه از آن‌ها به صورت عمد، باشد در آن قصاص می‌آید، مگر این که در قصاص گرفتن خطر هلاکت تهدید کند، پس این مانع از قصاص می‌باشد، و در این باره

خداوند می‌فرماید: ﴿النَّفْسُ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنُ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفُ بِالْأَنْفِ وَالْأُذُنُ بِالْأُذُنِ وَالسِّنُّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحُ قِصَاصٌ﴾^(۱) «نفس در عوض نفس است و چشم در عوض چشم، بینی در عوض بینی، گوش در عوض گوش، دندان در عوض دندان و در جراحات قصاص می‌باشد».

پس در چشم با گرم کردن آینه قصاص می‌باشد و در دندان با سوهان کردن و دندان کنده نمی‌شود؛ زیرا در کندن آن ناراحتی بیشتری لازم می‌آید و در جراحات‌هایی که مانند موضحه باشند قصاص می‌باشد که کارد را به قدر عمق جراحی موضحه، فرو برند، و در شکستن استخوان قصاص نیست، زیرا با گرفتن قصاص خطر هلاکت در پیش است.

و از بعض تابعین روایت است که قصاص سیلی به سیلی و قرصه^(۲) به قرصه است.

دوم آنکه: نیروی مفید انسان مانند گرفتن، راه رفتن، بینایی، شنوایی، عقل و نیروی باه را از بین بردن، و به گونه‌ای می‌شود که انسان باری به دوش دیگران قرار می‌گیرد، و نمی‌تواند به تنهایی امور زندگی خود را سامان بخشد، و به او تنگی و عاری در میان مردم ملحق می‌گردد، و مثله می‌شود که به آن، در خلقت خداوند تغییر می‌آید، و آثار آن در بدنش برای همیشه می‌ماند، پس در این صورت برای آن، دیه کامل واجب می‌گردد؛ زیرا این ظلمی است بزرگ و تغییری است برای خلق الله و مثله‌ای است به شخص و ننگ و عاری است برای او، و مردم در امثال اینگونه چیزها به مظلوم کمک نمی‌کردند آنچنانکه در باب قتل می‌کردند، و آن را ظالم و حاکم و هواداران ظالم و مظلوم حقیر در نظر می‌گرفتند، پس این مستوجب گردید که امرش مهم گرفته شود و زجرش هم نهایی باشد.

و اصل این در قول رسول خدا ﷺ است که در نامه به اهل یمن نوشت: «فِي الْأَنْفِ إِذَا أَوْعَبَ جَدْعُهُ الدِّيَةَ، وَفِي الْأَسْنَانِ الدِّيَةَ، وَفِي الشَّفَتَيْنِ الدِّيَةَ، وَفِي الْبَيْضَتَيْنِ الدِّيَةَ، وَفِي

(۱) - سورة مائده، آیه ۴۵.

(۲) - گاز گرفتن به سر دو انگشت.

الذكر الدية، وفي الصلب الدية، وفي العينين الدية» «در بینی که کاملاً بریده شود، دیه لازم است، و در دندان‌ها دیه است، و در لب‌ها دیه است، و در خایه‌ها دیه است، و در آله تناسل دیه است، و در کمر دیه است، و در هردو چشم دیه است»، و نیز آن حضرت صلی الله علیه و آله فرمود: «وفي العقل الدية» یعنی از بین رفتن عقل دیه کامل واجب می‌باشد.

پس آنچه موجب تلف شدن نصفی از این اعضاها قرار گیرد در آن نصف دیه واجب می‌شود، در یک پا که از بین برود نصف دیه است، و در یک دست نیز نصف دیه است، و آنچه باعث تلف شدن یک دهم باشد، در آن یک دهم دیه می‌آید، مانند یک انگشت از انگشت‌های دو دست یا دو پا که در آن یک دهم دیه می‌آید، و در هر دندان نصف یک دهم یعنی یک بیستم دیه می‌باشد، زیرا دندان‌ها بیست و هشت و بیست و شش می‌باشند، پس کسری که در برابر یکی از آن‌ها بیاید، بسیار خفی و نیاز به تعمق و ریزینی در حساب دارد، لذا ما بیست را در نظر گرفته برای هریکی نصف عشر دیه را مقرر کردیم.

سوم آنکه: آن جراحاتی که نیروی مستقلی یا نصف آن را از بین نبرده باشند، و نیز مثله قرار نگیرند، بلکه بهبود یافته مندمل شوند، نباید به منزله نفس یا دست و پا قرار داده شوند که به نصف دیه در آن حکم داده شود، و همچنین مناسب نیست که آن‌ها کلاً نادیده گرفته به هدر بروند، و در عوض به آن‌ها، چیزی نیاید.

پس اقل آن‌ها موضحه است؛ زیرا آنچه از آن کمتر باشد، به آن خدش و خمش گفته می‌شود، نه جراحت، موضحه آنست که استخوان واضح گردد، در آن نصف یک دهم دیه واجب می‌باشد، زیرا نصف دهم کمترین قسمتی است که بدون دقت و ریزینی در حساب شناخته می‌شود، و در شرایع امر بر سهامی مبتنی می‌گردد که مقدارش در حساب و غیره معلوم باشد.

در منقله پانزده شتر می‌آید؛ زیرا در آن سه امر وجود دارد، استخوان واضح شد و باز شکسته و از جای خود تکان خورده است، پس این به جای سه موضحه قرار گرفته است.

جائفه و آّمه از بزرگترین جراحات می‌باشند، پس هریکی سزاوار است که در آن یک سوم دیه لازم گردد، زیرا یک سوم، آن چیزی است که به آن کمتر از نصف اندازه‌گیری می‌شود.

رسول خدا ﷺ فرمود: «هَذِهِ وَهَذِهِ سَوَاءٌ» یعنی «خنصر و ابهام باهم برابر اند»، و نیز فرمود: «الشَّيْئَةُ وَالضَّرْسُ سَوَاءٌ» «دندان جلو و دندان آسیا باهم برابرند». من می‌گویم: سببش این است که منفعت ویژه هریکی را نمی‌توان منضبط کرد، لذا واجب شد که حکم بر اسامی و نوع دایر گردد.

قتل و جرح نادیده گرفته شده:

باید دانست که برخی قتل و جرح آنست که نادیده گرفته و هدر می‌باشند، و آن بنابه یکی از این دو وجه است: یا این که به خاطر دفع نمودن از شری می‌باشد که دارد به او می‌رسد، و اصل در این باره قول رسول خدا ﷺ می‌باشد که در جواب کسی گفت: «يَا رَسُولَ اللَّهِ أَرَأَيْتَ إِنْ جَاءَ رَجُلٌ يُرِيدُ اخْتِذَ مَالِي؟ قَالَ: فَلَا تُعْطِهِ مَالَكَ، قَالَ: أَرَأَيْتَ إِنْ قَاتَلَنِي؟ قَالَ: قَاتِلْهُ، قَالَ: أَرَأَيْتَ إِنْ قَتَلَنِي؟ قَالَ: فَأَنْتَ شَهِيدٌ، قَالَ: أَرَأَيْتَ إِنْ قَتَلْتَهُ؟ قَالَ: هُوَ فِي النَّارِ» «ای رسول خدا بفرما اگر مردی آمد و خواست که مال مرا بردارد؟ فرمود: مالت را به او نده، او گفت: اگر با من جنگید؟ فرمود: تو با او بجنگ، او گفت: اگر او مرا کشت؟ فرمود: تو شهیدی، او گفت: اگر من او را کشتم؟ فرمود: او در جهنم است».

کسی انگشت دیگری را گاز گرفت او انگشتش را از دهان او بیرون کشید دندان گازگیرنده شکست، رسول خدا ﷺ آن را هدر فرمود.

خلاصه این که دفاع از حمله‌آور بر جان، اعضا و مال کسی به هر طریق ممکن جایز است، پس اگر این دفاع منجر به قتل حمله‌آور گردید گناهی بر او عاید نمی‌گردد، زیرا نفس‌های درنده، بسا اوقات در روی زمین غلبه پیدا می‌کنند، پس اگر دفاع نکنند وضعیت به مضیقه می‌کشد، رسول خدا ﷺ فرمود: «لَوْ اطَّلَعَ فِي بَيْتِكَ أَحَدٌ وَلَمْ تَأْذَنْ لَهُ، فَخَذَفْتُهُ

بِخَصَاةٍ فَفَقَاتَ عَيْنَهُ، مَا كَانَ عَلَيْكَ مِنْ جُنَاحٍ» «اگر کسی به خانه تو نظر انداخت و تو سنگریزه‌ای بر او انداختی و چشم او را کور کردی، گناهی بر تو نمی‌آید».

اصابت‌هایی که در آن‌ها از کسی تعدی نباشد:

اما اگر به سببی باشد که در آن، از کسی تعدی نباشد، آن به منزله آفت آسمانی است، اصل در این باره قول رسول خدا ﷺ است: «الْعَجَمَاءُ جُبَارٌ وَالْمَعْدُنُ جُبَارٌ وَالْبِشْرُ جُبَارٌ» «جنایت حیوان هدر است، ریختن معدن بر کارگر هدر است، همچنین ریختن چاه هدر است».

من می‌گویم: این از آنجاست که حیوان‌ها به چرا می‌روند، پس اگر به کسی اصابت بکند، این از صنع مالکش نیست، همچنین اگر کسی در چاهی افتاد یا معدن بر کسی واقع شد مالک چاه و معدن تقصیری ندارد، باز رسول خدا ﷺ روی این تاکید نمود، تا در این باره احتیاط و به کسی اشتباهاً اصابت نگردد؛ زیرا در حدیث آمده است که «مَنْ الْقَرْفِ التَّلَفَ» «نزدیک شدن مرض، خطر تلف جان است».

بر حذر ماندن از این که به کسی یا به خودش ضرری برسد:

از آنجمله است نهی رسول خدا ﷺ از سنگریزه‌زدن، فرمود: «إِنَّهُ لَا يُصَادُ بِهِ صَيْدٌ، وَلَا يُنْكَأُ بِهِ عَدُوٌّ، وَلَكِنَّهُ قَدْ يَكْسِرُ السِّنَّ، وَيَفْقَأُ الْعَيْنَ» که «با این نمی‌توان شکار کرد، و نمی‌توان به دشمن ضربه زد، ولی دندان را می‌شکند و چشم را کور می‌کند».

و نیز فرمود: «إِذَا مَرَّ أَحَدُكُمْ فِي مَسْجِدِنَا أَوْ فِي سَوْقِنَا وَمَعَهُ نَبْلٌ، فَلْيِمْسِكْ عَلَى نَصَالِهَا أَنْ يَصِيبَ أَحَدًا مِنَ الْمُسْلِمِينَ مِنْهَا شَيْءٌ» «هرگاه یکی از شما از مسجد یا بازاری گذشت، و تیر همراه داشت، باید نوک آن‌ها را نگهدارد که به کسی از مسلمانان اصابت نکنند».

و نیز فرمود: «لَا يُشِيرُ أَحَدُكُمْ إِلَى أَخِيهِ بِالسَّلَاحِ، فَإِنَّهُ لَا يَدْرِي لَعَلَّ الشَّيْطَانَ يَنْزِعُ مِنْ يَدِهِ، فَيَقَعُ فِي حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ» «هیچیکی از شما با سلاح، به سوی برادرش اشاره نکند،

زیرا او متوجه نیست شاید شیطان آن را از دستش کشید، پس در گودالی از جهنم واقع می‌شود».

و فرمود: «مَنْ حَمَلَ عَلَيْنَا السَّلَاحَ فَلَيْسَ مِنَّا» «کسی که سلاحی بر ما بلند کند از ما نیست».

رسول خدا ﷺ از این که شمشیر لخت به دست کسی داده بشود نهی فرمود، و نیز از این که پوستی در وسط دو انگشت بریده شود نهی فرمود.

تعدی بر مال مردم:

تعدی بر مال مردم بر چند قسم است: غصب، اتلاف، دزدی و ربودن...

دزدی:

اما دزدی و ربودن: به زودی آن‌ها را خواهی شناخت، اما غصب عبارت است از تسلط نمودن بر مال دیگری عمداً بنابه شبه‌واهی که در شرع ثابت نیست، یا به این اعتماد که وضعیت حال بر حکام منکشف نمی‌گردد، و امثال آن، پس شایسته است که آن از معاملات به حساب بیاید، و حدود بر آن مبتنی نگردند. بنابراین، غصب نمودن هزار درهم موجب قطع دست نمی‌باشد حالانکه دزدیدن سه درهم قطع را واجب می‌گرداند.

تلف کردن مال دیگران:

اما تلف کردن مال مردم، گاهی به صورت عمد می‌باشد، گاهی به صورت شبه‌عمد، و گاهی به صورت خطا، اما چون مال از جان پایین‌تر می‌باشد، برای هریکی حکم مستقلاً در نظر گرفته نشد، گرفتن تاوان برای زجر از هریکی کافی است.

گرفتن مال مردم:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ أَخَذَ شِبْرًا مِنَ الْأَرْضِ ظُلْمًا، طَوَّفَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِنْ سَبْعِ أَرْضِينَ» «کسی که یک وجب زمین به ظلم تصرف کند، آن تا هفت طبق در روز قیامت طوق گردنش می شود».

من می گویم: تو چندین بار متوجه شدی که هر کاری که برخلاف مصلحت کشور باشد، و به سبب آن ایذا و تعدی بیاید، آن مستوجب لعن ملأعلی قرار می گیرد، و عذاب به صورت عمل یا مجاور آن، برای او پیش می آید.

رسول خدا ﷺ فرمود: «عَلَى الْيَدِ مَا أَخَذَتْ» «آنچه دست بردارد، تاوانش بر اوست». من می گویم: اصل و قانون در باب غصب و عاریت این است که عین آن برگردانیده شود، پس اگر برگردانیدن عینش متعذر گردد، باید مثلش برگردانیده شود. رسول خدا ﷺ کاسه سالمی را به جای کاسه شکسته ای تحویل داد، و شکسته را نگهداشت.

من می گویم: همین است اصل در باب تلف کردن مال مردم، و ظاهر سنت این است که در چیزهای قیمتی که عام و خاص بگویند که این یکی مانند آن دیگر است مانند کاسه به جای کاسه، جایز است که تاوان به مثل ادا شود، حضرت عثمان رضی الله عنه در محضر صحابه رضی الله عنهم بر مغرور^(۱) قضاوت نمود که مانند فرزندانش بدهد.

کسی که مال خود را عیناً یافت او به آن مستحق تر است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ وَجَدَ عَيْنَ مَالِهِ عِنْدَ رَجُلٍ فَهُوَ أَحَقُّ بِهِ، وَيَتَّبِعُ الْبَيْعُ مَنْ بَاعَهُ» «کسی که مال خود را عیناً پیش مردی یافت او به آن مال مستحق تر است، خریدار کسی را دنبال کند که به او فروخته است».

(۱) - مغرور کسی است که زنی او را فریب دهد که من آزادی هستم و با او ازدواج کند و برای او فرزندان بزیاید.

من می گویم: سببی که متقاضی این حکم است آنست که هرگاه چنین صورتی اتفاق افتاد، احتمال می رود که در هر جانب یک ضرر و ستمی پیش بیاید، پس وقتی که کالای خود را پیش کسی یافت، پس اگر روش بر این باشد که او بگذارد تا خریدار بایع را پیدا کند ضرر بزرگی بر صاحب کالا پیش می آید، زیرا هرگاه غاصب و دزد متوجه گردند که خیانت ما افشا شده، بسا اوقات احتجاج می نماید که من از فلان فروشنده آن را خریده ام و بدین شکل از خود دفاع می نماید، و بسا اوقات غصب و سارق کسی دیگر را به فروش و کیل قرار می دهند تا که نه او مأخوذ قرار گیرد و نه بایع، پس در این صورت دروازه ضایع شدن حقوق الناس، باز می گردد، و بسا اوقات بایع گیر نمی آید، مگر بعد از غایب شدن مشتری، پس وقتی که او را می گیرد چیزی در دستش نیست مجبور می شود روی خیت و خسران خویش خاموش بماند، و اگر روش بر این باشد که مال خود را فوراً در قبضه بگیرد، پس در این صورت ضرری برای خریدار وجود دارد؛ زیرا بسا اوقات او آن را از بازار خریده است، و نمی داند فروشنده چه کسی بود و کجا می نشیند، سپس برای مال مستحق پیدا می شود و فروشنده را نمی یابد بر خیت و خسران خاموش می ماند، و بسا اوقات نیاز دارد که در کالا تصرفی داشته باشد، اگر مستحق، آن را تحویل گیرد و او را به فروشنده حواله بدهد، نیاز او فوت می شود، پس وقتی امر دایر در میان دو ضرر قرار گرفت، و چاره ای نیست جز از تحمل یکی از این دو ضرر، واجب است که به امر ظاهری که فهم عموم مردم بدون شک و تردید می پذیرد برگشت، و آن در اینجا این است که حق متعلق به عین مال است، و این عین باید در عوض عینی که حق به آن متعلق شده نگهداشته شود به شرطی که بینه و گواه باشد و اشکالی در آن نباشد، و مطابق به این قیاس باید قضایا را در نظر گرفت.

حفاظت باغ ها هنگام روز به عهده مالکان است:

رسول خدا ﷺ قضاوت فرمود که حفاظت باغ ها به روز بر عهد مالکان است و اگر حیوان ها چیزی ضایع کردند تاوان آن را باید صاحبان حیوانات بپردازند.

من می گویم: علت متقاضی این قضاوت، این است که هرگاه حیوان‌ها بر مزارع و باغ‌ها خسارت وارد کردند، پس جور و عذر برای هریکی وجود دارد.

پس صاحب حیوان احتجاج می نماید که او باید حیوان‌ها را بچراند و اگر نه از گرسنگی از بین می روند، و رفتن به دنبال هریک حیوان و نگهداری آن اتفاقات مقصودی را از بین می برد، و او اختیاری ندارد به آنچه حیوان خسارت وارد کرده است، و صاحب مزرعه و باغ در حفظ مال خود کوتاهی کرده است و آن را در ضیاع گاه رها کرده است.

و مالک مزرعه و باغ احتجاج می نماید که مزرعه و باغ نمی تواند باشد، مگر بیرون از محله، پس حفاظت آن و دفاع از آن و همیشه و ایستادن بالای سر آن، حال و وضعیت او را از بین می برد، و بی شک صاحب حیوان‌ها آن‌ها را در مزارع به چرا برده است یا در حفظ آن‌ها کوتاهی نموده است، پس وقتی که امر در میان این دو وضعیت دایر گردید، و هریکی یک گونه تعدی و یک گونه عذر داشت، واجب گردید که به عادت معروف و مروج بین مردم، برگشت و تعدی را بر تجاوز آن‌ها مبتنی قرار داد.

عادت چنین است که روزها در مزارع و باغ‌ها کارگر که کار می کند وجود دارد، ولی در شب آن‌ها را رها نموده به منزل استراحت می نمایند، و صاحبان حیوان‌ها آن‌ها را به شب جمع آوری نموده در اصطبل‌ها نگهداری می کنند، و به روز، آن‌ها را برای چرا بیرون می کنند، پس هرگاه از عادت معروف و مروج مخالفت بشود ظلم و تعدی به حساب می آید.

اگر نیازمندی میوه‌ای خورد، آن را باید نادیده گرفت:

رسول خدا ﷺ نسبت به میوه‌های آویزان سؤال گردید، فرمود: «مَنْ أَصَابَهُ بِفِيهِ مِنْ ذِي حَاجَةٍ غَيْرَ مُتَّخِذٍ خُبْنَةٍ فَلَا شَيْءَ عَلَيْهِ» «هرکسی چیزی به دهان خورد، در صورتی که نیاز داشت و با خود به منزل نبرد، غرامتی بر او نیست».

باید دانست که راه دفع مظالم در میان مردم این است که باید جلوی کسی را که به مردم ضرر می رساند، و بر آن‌ها تجاوز می کند، گرفت، نه این که در پی حرص و کینه او قرار

گرفت، پس در صورت خوردن از میوه آویزان بدون از برداشتن و بردن آن، چیزی است که مردم به خوردن نیازمند، تا در حد سیری شکم بخل نمی‌ورزند، به شرطی که از حد عرف متجاوز نباشد، و برای خود ذخیره جمع نکند، و میوه‌ها را به سنگ نزنند، زیرا عرف تا این حد را نادیده می‌گیرد، پس هرکسی که تا این حد هم مدعی شد، او به دنبال بخل رفته است، و ضرررسانی را در نظر گرفته است، لذا نباید به ادعای او توجه کرد، اما اگر میوه بسیار کم است، یا او برگرفت و به خانه برد، یا به درخت‌ها سنگ پرتاب کرد یا در تلف کردن بوجه من الوجوه از حد تجاوز نمود، بر او باید تعزیر و غرامت اجرا گردد.

حکم شیر حیوان:

ولی در شیر حیوان‌ها قیاس‌ها باهم متعارض می‌باشند، آن‌ها را رسول خدا ﷺ بیان فرموده است، گاهی آن را بر متاع نگهداری شده در خانه قیاس نموده از دوشیدن حیوان نهی فرموده است، و گاهی آن را بر میوه معلق و چیزهای غیر محزر مقایسه نموده است، لذا به قدر نیاز برای کسی که صاحب مال را نمی‌یابد تا از او اجازه بگیرد، مباح قرار داده است، اصل در جایی که راجع به آن احادیث مختلفی آمده و علت‌هایی ظاهر می‌باشند، این است که در میان علل به اعتبار تعلق، باید تطبیق داد، پس هرکجا که عادت بر این باشد که به امثال آن بذل و بخشش می‌شود، بخیلی و مضیقه‌ای نباشد، و نیاز هم باشد، اجازه است، و اگر نه اجازه نیست، و بنابراین اصل، باید تصرف نمودن همسر در مال شوهر و برده در مال آقا را در نظر گرفت.

حدود

شرع نسبت به بعضی گناه حد مقرر فرموده است:

باید دانست که شرع نسبت به بعضی گناه حد مقرر فرموده است، زیرا هر گناهی، دارای چندین فساد است، به این شکل از یک طرف فساد است و از طرف دیگر بهم زدن آرامش مسلمانان است، و برای آن داعیه در نفوس بنی نوع انسانی است که هروقت او را برانگیخته

می‌کند، لذتی دارد که نمی‌توان از آن بعد آمیخته‌شدنش در قلوب، کناره‌گیری کرد، و ضرری دارد که بسا اوقات مظلوم نمی‌تواند آن را از خود دفع کند، در میان مردم به کثرت واقع می‌شود، پس در امثال این معاصی تنها تهدید و ترهیب به عذاب آخرت کافی نیست، بلکه لازم است ملامت شدید و عذاب دردناکی در پی داشته باشد، تا که در جلو چشم قرار گرفته مردم را از خواهشات‌شان باز دارد.

زنا چنان گناهی است که مستوجب حد است:

مانند زنا که از غلبه شهوت و رغبت در جمال و زیبایی زنان برمی‌خیزد، و آن خواهش دارد، و در آن ننگ و عاری است برای اهل آن، و در ازدحام بر یک موطوءه تغییری است برای جبلت انسان، و در آن خطر جنگ و جدال در میان مردم وجود دارد، و غالباً آن به رضایت زن و مرد زانی و در تنهایی چنان انجام می‌گیرد که به جز بعضی مردم بقیه اطلاع نیابند، پس اگر در باره آن حد دردناکی مشروع نگردد، خودداری از آن انجام نمی‌پذیرد.

دزدی مستوجب حد است:

و مانند دزدی که بسا اوقات انسان نمی‌تواند کسب صالح به دست بیاورد، پس به سوی دزدی مایل می‌شود، و آن هم در دل‌ها لذتی دارد، و به صورت مخفی انجام می‌گیرد که مردم آن را نبینند برخلاف غصب که با احتجاج و شبه‌ای پیش می‌آید که شرع آن را ثابت نمی‌کند، و در لابلای معاملات بین همدیگر در جلو چشم مردم می‌باشد، پس آن یک گونه معامله‌ای است.

راهزنی نیز مستوجب حد است:

و مانند راهزنی که مظلوم نمی‌تواند آن را از خود و مالش دفع کند، و او در کشور اسلامی و تحت نفوذ مسلمانان نیست، تا از او دفاع نمایند، پس برای اینگونه جنایات، سزای دو برابر می‌باشد، و مانند نوشیدن شراب، زیرا آن حرصی دارد، و در آن فساد در زمین می‌باشد، و عقل که صلاح معاش و معاد به آن وابسته است را از بین می‌برد.

قذف و تهمت باید زاجر و بازدارنده داشته باشد:

مانند قذف (تهمت) زیرا تهمت زده شده شدیداً ناراحت می‌شود، و نمی‌تواند آن را از خود به قتل و غیره دفع نماید، زیرا اگر کسی را بکشد کشته می‌شود، و اگر کسی را بزند زده می‌شود، پس در مثل آن هم واجب است که مجازات بزرگی باشد.

حد بر چند نوع است: قتل، قطع، ضرب و غیره:

باز حد یا به صورت قتل می‌باشد، و این زجری است که بالاتر از آن زجری نیست، و یا به صورت قطع می‌باشد، و آن عبارت است از درد رسانی و از بین بردن نیرویی که بدون آن در طول عمر نمی‌توان مستقلاً به زندگی پرداخت، و نیز مثله و عاری است که اثرش ظاهر و در چشم دید مردم می‌باشد، و پایان پذیر نیست؛ زیرا نفس از دو وجه تحت تأثیر قرار می‌گیرد، نفسی که در حیوانیت فرو رفته است در رسانی او را باز می‌دارد، مانند گاو، شتر، آن نفسی که در حب جاه و مقام فرو رفته است، ننگ و عار او را از در رسانی بیشتر باز می‌دارد، پس واجب است که این هردو وجه در حدود جمع گردند، پایین‌تر از این در رسانی با چوب‌زدن است که با آن چنین چیزی ضم شود که عار در برداشته باشد، و تأثیرش ظاهر باشد، مانند تبعید کردن، عدم پذیرش گواهی و توبیخ.

حدود در شرایع گذشته و اسلام:

باید دانست که در شریعت قبل از ما، برای قتل قصاص و برای زنا رجم و برای دزدی دست بریدن بود، پس این سزای سه‌گانه در شرایع آسمانی متواتر بودند، و جمهور انبیاء علیهم‌السلام و امت‌ها بر این‌ها اجماع نموده‌اند، و امثال این را باید به دندان‌ها مستحکم گرفت، و رها نکردند، ولی شریعت مصطفوی در آن‌ها به نحو دیگری تصرف نمود و هریکی را به دو گونه مقرر نمود:

یکی شدیدتر که در نهایت برسد، مناسب است که آن در گناه شدید به کار گرفته شود. دوم پایین‌تر که مناسب است در گناه پایین‌تر آن را به کار گرفت.

در قتل عمد قصاص و دیه می باشد:

پس در قتل، قصاص و دیه می باشد، اصل در این قول خداوندی است: ﴿ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِّن رَّبِّكُمْ﴾^(۱) «آن تخفیفی است از جانب پروردگارتان».

حضرت ابن عباس رضی الله عنهما می فرماید که: در میان بنی اسرائیل تنها قصاص بود، دیه نبود. در زنا شلاق زدن بود، وقتی شوکت بنی اسرائیل از بین رفت و نتوانستند دستور رجم را به اجرا بگذارند، سوار کردن برعکس بر خر و روی سیاه کردن را اختراع نمودند که این یک گونه تحریف در شریعت آنان بود، پس برای ما حکمی مقرر گردید که در وسط دو شریعت قبلی و فعلی باشد، و این رحمت بی پایان خداوندی است.

در دزدی عقوبت و غرامت هر دو تاست:

در دزدی عقوبت و گرفتن تاوان هر دو برابر است، چنانکه در حدیث آمده است.

شلاق زدن در تهمت و شراب نوشی است:

اگرچه این شریعت چند نوع دیگر از ظلم مانند تهمت و شراب نوشی را اضافه بیان نمود و برای آن ها حدی مقرر فرمود، زیرا این ها مانند همان معاصی هستند، اگرچه بر عقوبت راهزنی اضافه نمود.

مردم در سزایافتن بر دو گروه می باشند:

باید دانست که مردم به دو گروه منقسم می باشند، و برای سیاست هر گروهی علت خاصی دارد:

۱- گروهی آنست که استقلال داشتند و اختیارشان به دست خود آن ها بود، سیاست در حق آن ها این است که در جلو مردم مؤاخذه شوند و درد داده شوند، تاننگ شدید بر آن ها عاید گردد، و حقیر و ذلیل قرار گیرند.

(۱) - سورة بقره، آیه ۱۷۸.

۲- گروه دیگر آنست که در دست دیگران اسیر می‌باشند، سیاست نسبت به آنها این است که به آقایان‌شان دستور داده شود تا جلو آنها را از شر و فساد بگیرند؛ زیرا برای آنها در این، صورتی پدید می‌آید که آنها را از آن کارشان باز می‌دارد، چنانکه رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا زَنَتِ أُمَّةٌ أَحَدَكُمْ فليضرب» «هرگاه کنیز یکی از شما زنا کرد باید بزند»، و نیز فرمود: «إِذَا سَرَقَ عَبْدٌ أَحَدَكُمْ فليعوه ولو بنش» «هرگاه غلام یکی از شما دزدی کرد او را بفروشید اگرچه به نش (یعنی کمتر از قیمتش) باشد»، پس هر گروهی به وصف ظاهری منضبط و مشخص گردید که گروه اول را احرار و گروه دوم را عبید می‌نامند.

باز برخی از آقایان نسبت به بردگان خویش تعدی نموده احتجاج می‌کردند که او زنا کرده یا دزدی و امثال آن، به جنایاتی مرتکب شده است، پس در این صورت واجب گردید که بر بردگان مجازاتی مقرر گردد که پایین‌تر از مجازات احرار باشد تا اینگونه تعدی بی‌جا که آقایان بر بردگان روا می‌داشتند قطع گردد، و به آقایان اجازه قتل و قطع نمودن بردگان داده نشود و در اجرای مجازات پایین‌تر به آنها اختیار داده شود.

حد، كفاره گناه است:

حد از دو جهت كفاره قرار می‌گیرد، زیرا عاصی یا منقاد اوامر و حکم خداست که خود را اسیر دستور خداوند قرار داده است، پس كفاره در حق او، توبه بزرگی محسوب می‌شود، به دلیل این که آن حضرت ﷺ در حدیثی فرمود: «لَقَدْ تَابَ تَوْبَةً لَوْ قَسَمَتِ عَلَى أُمَّةٍ مُحَمَّدٌ لَوْسَعْتَهُمْ» که «حد زده شده چنان توبه‌ای کرده است که اگر بر امت محمدی توزیع گردد همه را کفایت می‌کند»، و یا این که جهت درد رساندن و سرکوب کردن جانی باشد. فلسفه‌اش اینست که در حکمت خداوند، عمل متقاضی این است که عامل در جان یا مالش مجازات گردد، پس اقامه کننده، نایب خدا در سزادادن می‌باشد، فتدبر.

حکم زانی رجم یا شلاق است:

خداوند می فرماید: ﴿الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ﴾^(۱). «به هر یک از زن و مرد زناکار صد تازیانه بزنید»

حضرت عمر رضی الله عنه فرمود: خداوند محمد صلی الله علیه و آله را به حق مبعوث فرمود، و بر او کتاب نازل فرمود، پس از جمله آنچه خداوند نازل فرمود آیه رجم بود، رسول خدا صلی الله علیه و آله دستور رجم را به اجرا گذاشت و ما نیز بعد از او آن را به اجرا گذاشتیم، رجم کردن موافق به دستور کتاب الله بر کسی که در صورت محصن بودن از زن و مرد، زنا کند، برحق است.

حد محصن رجم است:

من می گویم: حد محصن رجم و حد غیر محصن شلاق زدن مقرر گردید، زیرا همچنانکه رسیدن به حد تکلیف با پانزده سالگی و مانند آن می باشد، و با کمتر از پانزده سالگی مردم مکلف نمی شود، زیرا در صورت کمتر از این سن نه عقل کامل می باشد، و نه جثه به پایه تکمیل می رسد، و او مرد قرار نمی گیرد. بنابراین، مناسب است که عقوبتی که بر تکلیف مرتب می گردد بر تمام شدن عقل و مرد کامل، قرار گرفتن او دایر شود که در این صورت او نسبت به امور خود مستقل و به رأی خود مستبد، می باشد، و نیز محصن کامل، و غیر محصن ناقص می باشد، پس غیر محصن در وسط احرار و عبید قرار می گیرد، اما این فقط در رجم به طور ویژه معتبر قرار گرفت؛ زیرا آن بالاترین سزایی است که در باره حقوق الله مشروع گردیده است.

اما قصاص از حقوق الناس است، و آنان نیازمند هستند، پس نباید حقوق آنها ضایع گردد.

حد غیر محصن شلاق است:

اما حد دزدی و غیره مانند رجم نیست؛ زیرا ارتکاب معصیت از کسی که مورد انعام الهی قرار گرفته و او را خداوند بر افراد زیادی برتری داده است، قبیح تر و شنیع تر می باشد؛ زیرا

(۱) - سورة نور، آیه ۲.

این شدیدترین نافرمانی است، پس مناسب است که سزایش هم شدیدتر باشد، اما حد غیر محصن که بکر است صد شلاق قرار داده شد، زیرا عدد صد زیاد و تحت ضابطه است که با آن زجر و درد احساس می شود، و جز این نیست که بازهم با مجازات تبعید هم سزا داده می شود، زیرا عقوبتی که از خود اثر به جا بگذارد، به دو صورت است: یکی: در دрсانی به بدن است و شرمنده کردن، ننگ و عار دادن در نفس است، نخستین عقوبت جسمانی است.

دوم: نفسانی است و عقوبت، کامل نمی گردد، مگر این که هردو وجه جمع شوند: خداوند می فرماید: ﴿فَإِذَا أَحْصَنَ فَإِنْ أَتَيْتَ بِفَحِشَةٍ فَعَلَيْهِمْ نِصْفُ مَا عَلَى الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْعَذَابِ﴾^(۱) «هرگاه کنیزکان محصن شده مرتکب به فاحشه‌ای قرار گیرند، بر آنهاست نصف سزایی که بر زنان آزاد محصن می باشد».

فلسفه نصف قرارگفتن عقوبت بردگان:

من می گویم: فلسفه در نصف قراردادن عقوبت بر بردگان، این است که امر سزادهی آنها به آقایان شان محول گردید، پس اگر بر آنها سزای نهایی مشروع می گردید، این دروازه عدوان و دشمنی را باز می کرد، به اینطور که آقا غلامش را می کشت و احتجاج می کرد که او زنا کرده است، و راهی برای مؤاخذه او وجود نداشت. بنابراین، سزای بردگان ناقص قرار داده شد و چنان مقرر گردید که مفضی إلى الهلاك نباشد، و آنچه ما قبلاً جهت فرق محصن و غیر محصن بیان کردیم نیز در اینجا تحقق یافت.

رسول خدا ﷺ فرمود: «خُذُوا عَنِّي، خُذُوا عَنِّي، قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لَهِنَّ سَبِيلًا الْبِكْرُ بِالْبِكْرِ جَلْدُ مِائَةٍ، وَتَغْرِيبُ عَامٍ، وَالثَّيْبُ بِالثَّيْبِ، جَلْدُ مِائَةٍ، وَالرَّجْمُ» که «از من [به خواطر] بگیری، از من [به خواطر] بگیری، اگر بکر با بکر زنا کرد سزا، صد شلاق و تبعید یک سال

(۱) - سورة نساء، آیه ۲۵.

است، و اگر ثیب با ثیب زنا کرد سزای شان صد شلاق و رجم است»، حضرت علی علیه السلام بر این عمل فرموده است.

من می گویم: این بر مردم مشتبّه قرار گرفته است، و پنداشته اند که با رجم ثیب و عدم شلاق زدنش متناقض می باشد، به فکر من متناقض نیست و آیه عام است، اما سنت برای امام این است که در صورت وجوب هردو تا، تنها بر رجم اکتفا کند، و جز این نیست که آن مانند قصر در سفر است؛ زیرا اگر مسافر نماز را تمام بخواند جایز است، اما سنت این است که قصر بخواند، و این بدان خاطر مشروع گردید که رجم عقوبت بزرگی است، سزاهای پایین تر در ضمن آن می آیند، و بدین ترتیب در میان قول رسول خدا صلی الله علیه و آله و عملکرد حضرت علی علیه السلام و بین عمل آن حضرت علیه السلام و عملکرد سایر خلفاء تطبیق داده می شود که آن ها تنها بر رجم اکتفا کرده اند، و بر این حدیث جابر دلالت دارد که می فرماید: رسول خدا صلی الله علیه و آله دستور داد به زانی صد شلاق زده شود باز به او خبر داد که این محصن است آنگاه دستور داد که او را رجم کنند، زیرا آن حضرت صلی الله علیه و آله بر شلاق زدن اقدام نفرمود، مگر از آنجا که اجرای این مجازات برای هر زانی مجاز می باشد.

و در نزد من تغریب احتمال عفو را هم دارد و به این ترتیب در میان آثار جمع آوری می شود.

هر کسی که به زنا، به خاطر اقامه حد، اقرار نماید، او تائب می باشد:

وقتی معاذ بن مالک گفت: «رَزَيْتُ فَطَهْرَنِي» «من زنا کرده ام مرا پاک کن». آن حضرت صلی الله علیه و آله فرمود: «لَعَلَّكَ قَبَلْتَ أَوْ عَمَزْتَ أَوْ نَظَرْتَ؟ قَالَ: لَا يَا رَسُولَ اللَّهِ، قَالَ: أَنْكُتْهَا، قَالَ: نَعَمْ فَعِنْدَ ذَلِكَ أَمَرَ بِرَجْمِهِ» «شاید تو بوسه گرفته ای یا دست زده ای یا نگاه کرده ای؟ او گفت: خیر، یا رسول الله، فرمود: آیا عمل جنسی انجام داده ای، گفت: بلی، پس آنگاه به سنگسار او دستور داد».

من می گویم: حد جای احتیاط است، گاهی زنا بر عمل غیر شرمگاه نیز اطلاق می شود، چنانکه آن حضرت ﷺ فرمود: «فَزَنَا اللِّسَانُ كَذَا وَزَنَا الرَّجُلُ كَذَا» «زنانی زبان چنین است و زنان پا چنان»، و لذا واجب است که در چنین صورت تحقیق و بررسی بشود. باید دانست که آنکسی که علیه خود به زنا اقرار می نماید، و خود را جهت اقامه حد می سپارد، او تایب است، و تایب مانند کسی است که از او گناهی سر نزده است، لذا سزاوار است که بر او حد اقامه نشود، اما در اینجا چند وجه دیگر هست که مقتضای اقامه حد می باشند:

از آنجمله این که اگر اظهار توبه و اقرار به جرم مانع حد قرار گیرد، هر زانی از این عاجز نیست که هرگاه احساس کند که تحت مؤاخذه قرار می گیرد، اقرار نماید، پس از او حد برطرف شود و این با مصلحت متناقض می باشد. از آنجمله اینکه: توبه تکمیل نمی گردد مگر وقتی که فعل سنگین با آن همراه باشد که آن فعل جز از مخلصی متحقق نگردد. بنابراین، آن حضرت ﷺ در حق ماعز وقتی که خود را برای سنگسار تحویل داد، فرمود: «لَقَدْ تَابَ تَوْبَةً لَوْ قُسِمَتْ بَيْنَ أُمَّةٍ لَوْسَعَتْهُمْ» «چنان توبه نمود که اگر بر امت محمد ﷺ توزیع گردد همه را کفایت می کند»، و نیز در باره زن غامدی فرمود: «لَقَدْ تَابَتْ تَوْبَةً لَوْ تَابَهَا صَاحِبُ مَكْسٍ لَغُفِرَ لَهُ» «چنان توبه ای نمود که اگر العاشر به گریه آن توبه می نمود آمرزیده می شد».

پرده پوشی بر زانی بهتر است:

با وجود این مستحب است که بر زانی پرده پوشی نمود، چنانکه آن حضرت ﷺ به هزال فرمود: «لَوْ سَتَرْتَهُ بِثَوْبِكَ لَكَانَ خَيْرًا لَكَ» «اگر آن را با پارچه ات می پوشیدی، برای تو بهتر می بود»، و این که به زانی دستور داده شود تا بین و بین الله توبه نماید، و چاره بجوید تا حد از او برطرف گردد.

هرگاه کنیز کی زنا کند، آقایش به او شلاق می زند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا زَنَتْ أَمَةٌ أَحَدِكُمْ، فَتَبَيَّنَ زَنَاهَا فَلْيَجْلِدْهَا الْحَدَّ، وَلَا يُشْرَبْ عَلَيْهَا، ثُمَّ إِنْ زَنَتْ فَلْيَجْلِدْهَا الْحَدَّ، وَلَا يُشْرَبْ عَلَيْهَا» «هرگاه کنیز یکی از شما زنا کرد و زنایش ثابت گردید باید بر او حد را اجرا کند، تنها تویبخش نکند، باز اگر زنا کرد باید بر او حد اجرا کند و فقط تویبخش نکند».

من می گویم: فلسفه اش این است که انسان شرعاً مأمور است که از حریم خود معاصی را دفع نماید و طبعاً هم سرشت او بر همین است، و اگر حد به جز پیش امام مشروع نمی گشت، آقا نمی توانست آن را در بسیاری صورت به اجرا بگذارد، و دفاع از اهل و افراد خانواده متحقق نمی شد، و اگر مقدار معین برای حد تعیین نمی گردید، تجاوزگر، از حد تجاوز نموده، به هلاک کردن یا رسانیدن درد زایدی می رسید. بنابراین، آن حضرت ﷺ فرمود: «لَا يُشْرَبُ».

اقاله نمودن لغزش ها جایز است مگر در حدود:

رسول خدا ﷺ فرمود: «أَقِيلُوا ذَوِي الْهَيْئَاتِ عَثَرَاتِهِمْ إِلَّا الْخُدُودَ» «نادیده بگیرید از صاحبان مروت لغزش های آنان را به جز حدود». من می گویم: منظور از «ذوی الهیئات» صاحبان مروت هستند، پس اگر از مرد صالح و نیک و متدین معلوم گردید که اشتباهی کرده است، و آن هم به صورت سهل انگاری بدون قصد برخلاف عادتش، بازهم پشیمان شد، پس مناسب است که امثال اینگونه لغزش صرف نظر گردد، یا این که آنان کسانی هستند که در میان مردم وجاهتی دارند و رعب و بیمی دارند پس اگر بر هر گناه بزرگ و کوچک به آن ها سزا داده شود، این به معنی گشودن درِ فتنه و بغاوت و اختلاف با امام است؛ زیرا بسا اوقات مردم چنین چیزها را تحمل نمی نمایند.

اما حدود نباید نادیده گرفته شوند، مگر این که برای دفع آن ها سبب شرعی باشد، و اگر آن ها نادیده گرفته شوند، مصلحت از بین خواهد رفت و فایده حدود باطل خواهد شد.

اقامه حدود بر ناتوانان:

رسول خدا ﷺ در باره مخدج (ناقص الخلقه) ای که زنا بکند فرمود: «خُذُوا لَهُ عِثْكَالاً فِيهِ مِائَةُ شِمْرَاحٍ فَاضْرِبُوا بِهِ» «بگیرید برای او خوشه درخت خرمایی که صد تار داشته باشد و آن را بر او بزنید».

باید دانست که کسی که به علت ناتوان طبیعی بگونه‌ای است که نمی‌توان بر او حد را اقامه نمود، پس اگر او آزاد گذاشته بشود، این با تأکیدات حدود متناقض می‌باشد، زیرا شایسته به احکام شرعی لازم که خداوند آن‌ها را مانند امور طبیعی قرار داده است این است که آن‌ها مانند مؤثر بالخاصیه قرار داده شوند، و محکم بر آن‌ها باید چسبید، و نیز در اجرای اینگونه روش تا حدی درد وجود دارد، لذا نباید این روش سهل و آسان را ترک داد.

حد لواط:

در باره حد لواط اختلاف نظر وجود دارد، بعضی گفته اند که: آن از جنس زنا می‌باشد، و بعضی گفته اند که: کشته شود، زیرا در حدیث آمده است که «مَنْ وَجَدْتُمُوهُ يَعْمَلُ عَمَلِ قَوْمِ لُوطٍ فَأَقْتُلُوا الْفَاعِلَ وَالْمَفْعُولَ بِهِ» «کسی را یافتید که عمل قوم لوط (لواط) را انجام می‌دهد فاعل و مفعول هر دو را بکشید».

حد قذف (تهمت):

خداوند فرموده است: ﴿وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَنِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿٥١﴾ إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٥٢﴾﴾^(۱) «کسانی که به زنان پاکدامن تهمت می‌زنند باز چهار گواه نمی‌آورند، به این‌ها هشتاد شلاق بزنید و هیچوقت گواهی آن‌ها را نپذیرید، و ایشانند فاسقان، مگر آنانی که بعد از این توبه کنند و کارهای نیک انجام دهند، پس خداوند بخشاینده و مهربان است».

(۱) - سورة نور، آیه ۴ - ۵.

مردان پاکدامن به اجماع امت نیز در حکم زنان پاکدامن می‌باشند، محصن کسی است که آزاد، مکلف، مسلمان و از عمل جنسی که حد بر آن وارد می‌شود عقیف و پاک باشد. باید دانست که در اینجا دو وجه باهم متعارض می‌باشد؛ زیرا زنا گناه کبیره‌ای است، لازم است که باید از بین برده شود و حد بر آن اجرا گردد و بر آن مؤاخذه و بازخواست شود، و همچنین تهمت زدن هم گناه کبیره‌ای است و در آن چسبیدن ننگ و عار بزرگی است که باید بر آن حد اقامه شود.

تهمت با شهادت علی الزنا مشتبیه می‌باشد، پس اگر ما تهمت واردکننده را بگیریم تا حد بر او اقامه نماییم، می‌گویید: من بر زنا گواه می‌باشم، و در این حد قذف باطل می‌گردد، و کسی که او گواه بر زنا باشد، آن را مشهود علیه از خویش دفع نموده می‌گوید که: او بر من تهمت وارد کرده من ادعای شرافت دارم تا بر او حد قذف اقامه شود، پس وقتی که در این جمله از نظر سیاست امت دو حد باهم متعارض قرار گرفتند، واجب است که فرق در میان آن‌ها با یک امر ظاهری باشد، و آنست کثرت خبردهندگان؛ زیرا وقتی که زیاد باشند ظن شهادت و صدق آن قوی می‌شود، و ظن تهمت ضعیف می‌گردد؛ زیرا تهمت مستدعی جمع دو صفت است: ضعف در دین، کینه نسبت به کسی که بر او تهمت وارد شده است، و این بعید است که یک گروهی از مسلمانان باهم جمع باشند، و جز این نیست که در اینجا تنها بر عدالت دو گواه، اکتفا نشد؛ زیرا عدالت در تمام حقوق مراعات گردیده است، پس در اینجا تعارض، اثری به جا نخواهد گذاشت، و کثرت را با دو برابر نصاب شهادت، منضبط کردند.

حد قذف هشتاد شلاق است:

و جز این نیست که حد قذف هشتاد شلاق قرار داده شد؛ زیرا مناسب است که از حد زنا پایین‌تر باشد، زیرا اشاعه نمودن فاحشه مانند انجام خود فاحشه نیست، پس کم و کاست آن، به مقدار مشخص که بیست باشد، منضبط گردید، زیرا این یک پنجم از صد یعنی بیست در صد است، جز این نیست که عدم قبول شهادت، از تمام حد قرار داده شد؛ زیرا ما قبلاً ذکر کردیم که در درسانی و شکنجه بر دو قسم است: یکی جسمانی. دوم: نفسانی. شرع در تمام

حدود هردو نوع در درسانی را، در نظر گرفت، اما با حد زنا، تبعید یک سال را جمع نمود؛ زیرا زنا در نزد سیاست اولیای امور و غیرت افراد خانواده، قابل تصور نیست، مگر بعد از آمیزش و اختلاط، دوستی و محبت، طول صحبت و هم‌نشینی، پس سزای مناسب به آن، این است که از محل فتنه تبعید گردد، و با حد قذف عدم قبول شهادت جمع گردانیده شد، زیرا این اخباری است و شهادت هم اخبار است، پس سزا داده شد به عار و ننگی که از جنس معصیت باشد، زیرا عدم قبول شهادت از قاذف، عقوبتی است، و عدم قبول آن از بقیه عاصیان به اعتبار قوت عدالت و رضایت است، و نیز ما ذکر کردیم که قاذف عاجز نیست از این که بگوید که: من شاهدی می‌باشم، پس مسدود کردن این در، بدین شکل است که به مثل آنچه بدان احتجاج می‌کرد، سزا داده شود، و در حد شرب خمر توبیخ و سرزنش جمع‌آوری شد.

علما در باره: ﴿إِلَّا الَّذِينَ﴾^(۱) اختلاف نظر دارند.

آیا استثناء، به عدم قبول شهادت برمی‌گردد یا خیر؟ و ظاهر از آنچه ما به طور تمهید ذکر کردیم این است که وقتی فسق پایان یافت واجب است که اثر و عقوبتش نیز پایان یابد، و آن را خلفاء در حد زنا جهت تنصیف عقوبت بر بردگان در نظر گرفتند.

حد سرقت:

خداوند می‌فرماید: ﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جِزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِّنْ

اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾^(۲) «دست‌های مرد دزد و زن دزد را ببرید، این سزای آن کسبی

است که انجامش دادند، عذابی است از طرف خداوند و خداوند غالب و حکیم است».

باید دانست که رسول خدا ﷺ بیانگر آنچه بر او نازل شده قرار گرفت، چنانکه خداوند

می‌فرماید: ﴿لَتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ﴾^(۳). «تا به مردم بیان نمای»

(۱) - سورة نور، آیه ۵.

(۲) - سورة مائدة، آیه ۳۸.

(۳) - سورة نحل، آیه ۴۴.

برداشتن مال مردم، چندین صورت دارد:

برداشتن مال دیگران بر چند صورت است: از آنجمله است سرقت، راهزنی، اختلاس، خیانت، التقاط، غصب و از آنجمله است آنچه به آن قلت مبالات و ورع گفته می شود، پس واجب گردید که رسول خدا ﷺ حقیقت سرقت را ممتاز از این امور بیان بفرماید. و راه تمیز، این است که به ذاتیات این اسامی که در سرقت یافته نمی شوند، نظر کرد، و به وسیله آن ها فرق در عرف مردم واقع می شود، سپس سرقت به چند امر مضبوط و معلومی، منضبط گردد، تا به وسیله آن ها متمیز شود، و احتراز از بقیه به دست آید. پس راهزنی، غارتگی و حربه نمودن اسامی هستند که از اعتماد قوت، نسبت به مظلومین، خبر می دهند و اختیار نمودن مکان یا زمانی که فریادرسی از گروه مسلمانان به آنجا نتواند برسد.

اختلاس: خبر می دهد از ربودن در جلو چشم مردم و در دیدگاه و شنیدگاه آن ها. خیانت: خبر می دهد از تقدم شرکت یا بی تکلفی بین آن ها و اذن به تصرف و غیره. التقاط: خبر می دهد از یافتن چیزی در غیر حرز و حفاظ. غصب: خبر می دهد از غلبه در برابر مظلوم، نه این که بر حرب و هرب اعتماد داشته باشد، ولی بر جدال و این گمان که پرونده پیش اولیای امور، نمی رسد و وضعیت برای آن ها واضح و روشن نمی شود.

قلت مبالات و ورع: در چیزی گفته می شود که ناچیز و پیش پا افتاده ای باشد که در عرف به آن بذل و بخشش و همدردی می نامند مانند آب و هیزم. پس رسول خدا ﷺ احتراز از ذاتیات، این اسامی را منضبط فرمود.

نصاب قطع ید، در دزدی:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا تُقَطَّعُ يَدُ السَّارِقِ إِلَّا فِي رُبْعِ دِينَارٍ» «دست دزد بریده نمی شود در کمتر از یک چهارم دینار»، و در روایتی دیگر آمده است: دست دزد در آنچه به قیمت سپر برسد بریده می شود، و در روایت دیگری آمده است که رسول خدا ﷺ در

دزدیدن سپر که قیمتش سه درهم بود دست دزدی را برید، حضرت عثمان رضی الله عنه دست دزدی را در ترنج که سه درهم قیمت داشت، به حساب صرف دوازده، برید. خلاصه این که این تقدیرات سه گانه منطبق بر یک چیز، در زمان آن حضرت رضی الله عنه بودند، سپس بعد از زمان او مختلف شدند، سپر برای اعتبار باقی نماند، زیرا منضبط نبود، پس مسلمانان در این دو حدیث دیگر اختلاف نظر نمودند: بعضی گفته: یک چهارم دینار. بعضی گفته: سه درهم، بعضی گفته که: مال به یکی از این مقدار برسد، و این، از نظر من ظاهرتر است، و این را آن حضرت رضی الله عنه به خاطر فرق بین مال تافه و غیر تافه مشروع فرمود؛ زیرا برای اندازه گیری، هیچ جنسی مناسب نمود؛ زیرا نرخها در شهرها مختلف می باشند، و همچنین جنسها هم به اعتبار نفاس و خساست و اختلاف بلاد، مختلف می باشند، پس چیزی که در نزد یک قومی مباح و تافه باشد، پیش ملت دیگری مال ارزش مندی محسوب می گردد، لذا واجب شد که اندازه گیری در قیمت باشد، بعضی گفته اند: تقدیر در هر دو باید معتبر گردد، و اگر قیمت هیزم به درهم برسد باز هم در آن قطع نیست.

در میوه آویزان، قطع نیست:

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «لَا قَطْعُ فِي ثَمَرٍ مُعَلَّقٍ وَلَا فِي حَرِيسَةٍ جَبَلٍ فَإِذَا آوَاهُ الْمُرَاخُ أَوْ الْجَرِينُ فَالْقَطْعُ فِيمَا بَلَغَ ثَمَنَ الْمَجْنِّ» «نیست دست بریدن در میوه ای که بر درخت آویزان باشد و نه در حیوان هایی که در کوه می باشند پس هرگاه آنها در اصطبل آمدند و میوه ها خرمن قرار گرفتند پس دست بریدن در آن چیزی است که قیمتش به قیمت سپری برسد»، از رسول خدا صلی الله علیه و آله در باره میوه آویزان بر درخت، سوال گردید، فرمود: «مَنْ سَرَقَ شَيْئًا بَعْدَ أَنْ يُؤْوِيَهُ الْجَرِينُ فَبَلَغَ ثَمَنَ الْمَجْنِ فَعَلَيْهِ الْقَطْعُ» «هرکسی چیزی دزدید بعد از این که آن در خرمن جای گرفت و قیمتش به قیمت سپری رسید بر او قطع ید هست». من می گویم: آن حضرت تفهیم نمود که حرز برای بریدن دست شرط است، سبیش اینست که در باره اموال غیر محرز گفته می شود که لقطه است، پس لازم است که از آن احتراز حاصل گردد.

بر خیانتکار، منتهب و مختلس قطع نیست:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَيْسَ عَلَى خَائِنٍ وَلَا مُنْتَهَبٍ وَلَا مُخْتَلِسٍ قَطْعٌ» «بر خیانتکار و رباینده و اختلاس کننده قطع نیست».

من می گویم: رسول خدا ﷺ فهماند که در سرقت لازم است که مال به صورت مخفی برداشته شود و اگر نه آن به جای سرقت، ربودن می باشد و این که جلوتر در میان شرکتی نباشد و حقی بر کسی لازم نباشد و اگر نه خیانت یا دریافت حق می باشد.

و در آثار در باره برده ای که مال آقا را بدزد آمده است که «إِنَّمَا هُوَ مَالُكَ بَعْضُهُ فِي بَعْضٍ» «جز این نیست که او مال تو هست بعضی از آن در بعضی جای گرفت».

دست دزد بعد از بریدن، در روغن داغ گذاشته می شود:

رسول خدا ﷺ در باره دزدی فرمود: «اقْطَعُوهُ ثُمَّ احْسِمُوهُ» «دست او را ببرید سپس آن را داغ دهید». من می گویم: جز این نیست که به جوش دادن دستور رسید تا خونش نریزد و هلاک نگردد؛ زیرا داغ دادن سبب عدم خون ریزی و عدم سرایت است، رسول خدا ﷺ دستور داد که دست دزد در گردنش آویزان شود، من می گویم: این را به آن خاطر کرد که مشهور گردد و مردم بدانند که این شخص دزد است و فرقی باشد بین آن دستی که به ظلم بریده شده از آن که به سزای دزدی بریده شده است.

عقوبت کسی که کمتر از نصاب، بدزدد:

رسول خدا ﷺ در باره دزدی کمتر از نصاب، فرمود: «عَلَيْهِ الْعُقُوبَةُ وَغَرَامَةُ مِثْلِهِ» «بر او عقوبت و تاوان دو برابر است».

من می گویم: جز این نیست که به دادن تاوان دو برابر دستور داد؛ زیرا لازم است که جلوگیری و عقوبت مالی و جانی به او داده شود، چرا که انسان گاه وقتی با پرداخت تاوان مالی، بیشتر از درد بدنی خودداری می کند، و گاهی برعکس می شود، پس هردو باهم جمع گردانیده شدند، باز پرداخت تاوان یا یک برابر به این معنی است که گویا دزدی نکرده است

و در آن عقوبتی نیست. بنابراین، غرامت دیگری بر آن افزوده شد تا به نقض هدف او از دزدی تمام بشود.

جلوگیری از حد تا حد ممکن:

دزدی در محضر رسول خدا ﷺ آورده شد که به دزدی اعتراف نموده بود، و کالا همراه نداشت، آن حضرت ﷺ فرمود: «مَا إِحْأَلَكَ سَرْقَتَ، قَالَ: بَلَى فَأَعَادَ عَلَيْهِ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلَاثًا فَأَمَرَ بِهِ فَقُطِعَ، وَجِيَءَ بِهِ فَقَالَ: قُلْ اسْتَغْفِرِ اللَّهَ وَتُبْ إِلَيْهِ، قَالَ: أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ وَأَتُوبُ إِلَيْهِ، فَقَالَ: اللَّهُمَّ تُبْ عَلَيْهِ ثَلَاثًا» «فکر نمی‌کنم تو دزدی کرده باشی، او گفت: بلی دزدی کرده‌ام، آن حضرت ﷺ آن را تا دو یا سه بار بر او اعاده کرد، سپس دستور داد دستش بریده شد و باز به خدمت آورده شد، آن حضرت ﷺ فرمود: «اسْتَغْفِرِ اللَّهَ وَتُبْ إِلَيْهِ» او گفت: «اسْتَغْفِرِ اللَّهَ وَتُبْ إِلَيْهِ» آنکه رسول خدا ﷺ فرمود: «اللَّهُمَّ تُبْ عَلَيْهِ» این را تا سه بار تکرار نمود.»

من می‌گویم: سببش اینست که عاصی که به گناهش اعتراف نموده بر آن اظهار ندامت می‌کند شایسته است که برای دفع حد از او تدبیری به کار برده شود.

حد محاربه:

ما قول خداوندی را ذکر کردیم که فرمود: ﴿إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ﴾^(۱). «جزای آنان که با خدا و رسولش می‌جنگند..»

من می‌گویم: محاربت نمی‌تواند بدون از اعتماد بر قتال در برابر آن گروهی که بر آنها تجاوز می‌شود، باشد، سبب در مشروعیت شدیدتر بودن این حد از حد سرقت این است که اجتماع مردم زیاد، از افراد درنده و جنگجو و جری خالی نمی‌باشد، پس آنها با جنگیدن و غارتگری باکی نخواهند داشت، و این باعث فساد بیشتری نسبت به دزدی است، زیرا صاحبان

(۱) - سورة مائده، آیه ۳۳.

اموال می توانند اموال خود را از دزدان حفظ کنند، ولی مسافران نمی توانند از راهزنان خود را مصون نگهدارند، اولیای امور و گروه مسلمانان هم نمی توانند هر وقت در آنجا به کمک آنها برسند، و نیز انگیزه راهزنی از راهزنان شدیدتر و غلیظتر است، زیرا جز کسی که جریء القلب باشد نمی تواند راهزنی کند، و در آنجا تشکل اناسجمی وجود دارد، برخلاف دزدان. بنابراین، واجب است که عقوبت این، از عقوبت دزد سنگین تر باشد.

بیشتر علماء بر این اند که سزا به ترتیب باشد، و همین است موافق به قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «لَا يُقْتَلُ الْمُؤْمِنُ إِلَّا لِأَحَدٍ ثَلَاثٍ...» الحدیث، «مؤمن کشته نمی شود مگر با یکی از این سه امر»، بعضی فرموده است که: اولیای امور در به کارگیری سزای راهزنان اختیار دارند، و این موافق است به کلمه «أَوْ».

در نظر من قول رسول خدا ﷺ: «الْمُفَارِقُ لِلْجَمَاعَةِ» احتمال دارد که جامع هردو علت باشد، منظور این که هریکی از این دو علت، مفید این حکم است، چنانکه رسول خدا ﷺ دو علت را در این قول خویش جمع فرموده است: «لَا يَخْرُجُ الرَّجُلَانِ يَضْرِبَانِ الْغَائِطَ كَاشِفَيْنِ عَنْ عَوْرَتَيْهِمَا يَتَحَدَّثَانِ» «بیرون نمی رود دو مرد به اراده قضای حاجت که شرمگاه خود را برهنه نموده باهم صحبت کنند». پس برهنه کردن شرمگاه جداگانه سبب لعنت است و صحبت کردن در چنین وضع جداگانه موجب لعنت می باشد.

شراب مفسده فرد و اجتماع است:

خداوند فرمود: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَمُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿٩١﴾﴾ إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقَعَ بَيْنَكُمْ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ ۖ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ ﴿٩٢﴾﴾^(۱) «ای کسانی که ایمان آورده اید جز این نیست که شراب، قمار، بتها و تیره‌های

(۱) - سورة مائدة، آیه ۹۰ - ۹۱.

قرعه، گندیده از عمل شیطان هستند، از آن، اجتناب ورزید تا رستگار گردید، جز این نیست که شیطان می‌خواهد که در میان شما به سبب شراب و قمار دشمنی و بغض ایجاد کند و شما را از یاد خدا و نماز باز دارد، آیا شما باز می‌آیید».

من می‌گویم: خداوند بیان فرمود که در شراب دو نوع فساد وجود دارد: یکی فساد در میان مردم، زیرا شرابخوار با ملت درگیر می‌شود و بر آن‌ها تجاوز می‌کند، دوم فساد که به تهذیب نفس خودش برمی‌گردد؛ زیرا شرابخوار در حالت حیوانی غوطه می‌خورد، عقلش که به آن قوام احسان است زایل می‌گردد.

چون مقدار کم از شراب منجر به کثیر می‌باشد، در نزد سیاست امت واجب است که حکم تحریم بر مسکر بودنش دایر گردد نه بر وجود سکر در حال حاضر.

هر مسکر خمر است:

سپس آن حضرت علیه السلام بیان فرمود که: خمر چیست، پس فرمود: «كُلُّ مُسْكِرٍ خَمْرٌ وَكُلُّ مُسْكِرٍ حَرَامٌ» «هر نشه‌آور خمر است و هر نشه‌آور حرام است».

و فرمود: «الْخَمْرُ مِنْ هَاتَيْنِ الشَّجَرَتَيْنِ النَّخْلَةِ وَالْأُكْبَةِ» «شراب از این دو درخت است، درخت خرما و انگور»، تخصیص این دو درخت به یادآوری، به اعتبار وضع آن منطقه بود.

از رسول خدا صلی الله علیه و آله نسبت به «مَزِرٌ وَبِتَعٍ» یعنی شراب ذرت و عسل سؤال گردید، فرمود: «كُلُّ مُسْكِرٍ حَرَامٌ» «هر نشه‌آور حرام است»، و فرمود: «مَا أَسْكَرَ كَثِيرُهُ فَقَلِيلُهُ حَرَامٌ» «هر آنچه زیادش نشه بیاورد مقدار کمش هم حرام است». من می‌گویم: این احادیث مستفیض می‌باشند، نمی‌دانم در باره شراب انگور و غیره چه فرقی وجود دارد، زیرا حکم تحریم فقط به خاطر مفسده‌ای نازل گردید که قرآن بر آن تنصیص فرموده است، و آن در هر دو نوع شراب انگور و غیره وجود دارد.

هر کسی بر نوشیدن شراب مداوم، بمیرد، در آخرت آن را نخواهد نوشید:

رسول خدا ﷺ فرمود: «وَمَنْ شَرِبَ الْخَمْرَ فِي الدُّنْيَا فَمَاتَ وَهُوَ يُدْمِنُهَا وَلَمْ يَتُبْ لَمْ يَشْرِبْهَا فِي الْآخِرَةِ» «هرکسی که در دنیا شراب بنوشد و بر آن مداوم باشد و بمیرد، در آخرت آن را نخواهد نوشید».

من می گویم: سبب آن اینست که آن که در حالت حیوانی غوطه خورد، از احسان روگردان می باشد، بهره ای از لذات جنت نخواهد داشت، پس شراب نوشی و تداوم بر آن و عدم توبه از آن علامت غوطه خوردن می باشند، و حکم روی آن دایره قرار داده شده است، و از لذت های جنت خمر مستثنی گردید، تا تخالف دو لذت در سطح ظاهر واضح گردد. و نیز وقتی که نفس در لذت حیوانی در ضمن فعلی منہمک گردد، آن فعل صورت مثالی برای آن لذت پیش او قرار می گیرد که با یاد آمدن آن فعل، آن لذت، یاد می آید، پس شایسته نیست که لذت احسانی با صورت خود متمثل گردد. و نیز امر مجازات ههم، به مناسبت می باشد، پس کسی که با اقدام چیزی نافرمانی ورزد، سزایش این است که به فقد همان لذت، به هنگام خواهان آن، شکنجه داده شود.

هرکسی که چیز نشه آوری بنوشد، خداوند او را از طینة الخبال می نوشاند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ عَلَى اللَّهِ عَهْدًا لِمَنْ شَرِبَ الْمُسْكِرَ أَنْ يَسْقِيَهُ مِنْ طِينَةِ الْخَبَالِ وَطِينَةِ الْخَبَالِ عَصَاةُ أَهْلِ النَّارِ» «یقیناً خداوند متعهد شده است که هرکسی چیز نشه آوری بنوشد او را از طینة الخبال بنوشاند، و آن فشرده ریم و خون جهنمی هاست».

من می گویم: فلسفه اش این که ریم و خون بدترین چیزهای روان در جهنم و پست تر و نفرت آورترند در نزد طبایع سالم، شراب هم چیز سیال و روانی است، پس مناسب شد که در صورت طینة الخبال با صفت قبح مقترن، متمثل گردد، و این به آن می ماند که می گویند: «منکر و نکیر» نیلگون چشم می باشند، زیرا عرب ها نیلگونی را ناگوار می دانند، و ما بیان کردیم که بعضی وقایع خارجی در این باره مانند خواب می باشند.

کسی که شراب بنوشد نمازش مقبول نمی گردد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ شَرِبَ الْخَمْرَ لَمْ يَقْبَلِ اللَّهُ لَهُ صَلَاةً أَرْبَعِينَ صَبَاحًا فَإِنْ تَابَ تَابَ اللَّهُ عَلَيْهِ» «کسی که شراب بنوشد خداوند نماز او را تا چهل روز نمی‌پذیرد، پس اگر توبه کرد خداوند توبه او را قبول می‌کند».

من می‌گویم: فلسفه عدم پذیرش نماز او، این است که ظهور و غلبه صفت حیوان بر ملکیت با اقدام نمودن بر معصیت، جسارت و جرأتی بر خداوند و غوطه‌خوردن در حالت پست و رذلی است که با احسان منافات دارد، و سبب قرار می‌گیرد که شایستگی این که نماز در نفس او نفع احسان را پدید آورد نفس را منقاد حالت احسان بگرداند سلب می‌گردد.

شراب‌خوار شلاق زده می‌شود و توبیخ می‌گردد:

شراب‌خواری را در محضر آن حضرت ﷺ آوردند، دستور داد او را با کفش و چادر و دست زدند تا این که نوبت به زدن چهل شلاق رسید، سپس آن حضرت ﷺ می‌فرمود: «بَكَّتُوهُ» پس بر او متوجه می‌شدند و به او می‌گفتند: آیا از خدا نترسیدی، از خداوند خشیت نداشتی، از رسول الله ﷺ شرم نکردی؟ در بعضی روایات آمده است که آن حضرت ﷺ مشت خاک به صورت او پاشید.

من می‌گویم: سبب ناقص شدن این حد از بقیه حدود این است که بقیه حدود دیگر بنابه وجود فساد بالفعل می‌باشند که کالایی دزدیده است یا رهنی کرده است یا به زنا یا تهمت مرتکب شده است، ولی این مظنه فساد را آورده است نه خود فساد را. بنابراین، از صد (بلکه هشتاد) تازیانه کمتر قرار گرفت، جز این نیست که رسول خدا ﷺ چهل شلاق می‌زد، زیرا مظنه تهمت بود، و مناسب به مظنه این است که به نصف یا از خود شیء، کمتر باشد.

صحابه حد شرابخوار را اضافه نمودند:

باز وقتی که فساد اضافه شد صحابه کرام رضی الله عنهم حد آن را تا هشتاد شلاق اضافه کردند، یا از آن جهت که این سبکترین حد در کتاب الله می‌باشد پس نباید غیر منصوص از اقل حدود متجاوز باشد، و یا از آن جهت که شرابخوار غالباً به تهمت زدن مرتکب می‌شود اگر به زنا و

قتل مرتکب نگردد، و حکم غالب ماندن حکم متقن است، اما فلسفه توییح را قبلاً ذکر کردیم.

در جلوگیری از حد، هیچ سفارشی پذیرفته نمی شود:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّمَا أَهْلَكَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ أَنَّهُمْ كَانُوا إِذَا سَرَقَ مِنْهُمْ الشَّرِيفُ تَرَكُوهُ، وَإِذَا سَرَقَ مِنْهُمْ الضَّعِيفُ أَقَامُوا عَلَيْهِ الْحَدَّ، وَإِيمُ اللَّهِ لَوْ أَنَّ فَاطِمَةَ بِنْتَ مُحَمَّدٍ سَرَقَتْ لَقَطَعْتُ يَدَهَا» «جز این نیست که این امر گذشتگان را از بین برد که هرگاه شخص شریفی دزدی می کرد، او را آزاد می گذاشتند، و اگر ضعیفی دزدی می کرد، بر او حد جاری می کردند، قسم به خدا اگر فاطمه دختر محمد (العیاذ بالله) دزدی بکند، دست او را قطع خواهم کرد».

و نیز فرمود: «مَنْ حَالَتْ شَفَاعَتُهُ دُونَ حَدٍّ مِنْ حَدِّ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فَقَدْ ضَادَّ اللَّهَ» «هرکسی که سفارش او جلوی حدی از حدود الله را بگیرد، او به ضد خدا قیام کرده است».

من می گویم: رسول خدا ﷺ دانست که حفظ جاه و مقام مردمان شرافتمند و چشم پوشی با آنها و دفاع از آنها و سفارش در حق آنها امری است که همه ملل بر آن توافق دارند، و طوایف مردم از گذشته تاکنون پیرو آن هستند، لذا روی این تأکید نمود، چرا که سفارش و چشم پوشی با مردمان شریف متناقض به مشروعیت حدود خداوندی است.

نهی از نفرین و لعن محدود:

رسول خدا ﷺ از لعن و نفرین کردن حد زده شده، و برخورد نامناسب با او، نهی فرمود، تا این که باعث خودداری از اقامه حدود قرار نگیرد، و از آن جهت که حد کفاره است، هرگاه چیزی با ادای کفاره تدارک دیده شد کأن لم یکن قرار می گیرد، همین است منظور قول رسول خدا ﷺ: «وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ إِنَّهُ لَفِي أَنْهَارِ الْجَنَّةِ يَنْقَمِسُ فِيهَا» «قسم به ذاتی که نفسم در ید قدرت اوست او در جوی های جنت غوطه می خورد».

هر کسی از دین برگردد کشته می شود:

دو مجازات دیگر، ملحق با حدود می‌باشند، یکی است عقوبت هتک حرمت دین، دوم دفاع از امامت، اصل در باره اول، قول رسول خدا ﷺ است: «مَنْ بَدَّلَ دِينَهُ فَاقْتُلُوهُ» «هرکسی که از دین برگشت او را بکشید»، زیرا لازم است که بر خروج از دین ملامت شدید باشد، و اگر نه دروازه هتک حرمت دین باز می‌گردد، رضای خداوند در این است که آیین آسمانی مانند یک امر طبیعی قرار گیرد که از آن انفکاک نباشد، ارتداد به قولی ثابت می‌گردد که بر نفی صانع یا رسل یا تکذیب رسول یا فعلی که قصد او صراحتاً به خاطر استهزا بدین باشد، دلالت کند، و همچنین انکار یکی از ضروریات دین، خداوند می‌فرماید: ﴿وَطَعْنُوا فِي دِينِكُمْ﴾^(۱). «و در دینتان طعنه زنند»

زن یهودی به رسول خدا ﷺ بد و بیراه می‌گفت، مردی او را خفه کرد تا که مرد، رسول خدا ﷺ خون او را هدر قرار داد، زیرا ذمه‌گری ذمی با وارد کردن طعن در دین مسلمانان و شتم و ایذا رسانی، قطع گردید.

نهی از سکوت در میان مشرکان:

رسول خدا ﷺ فرمود: «أَنَا بَرِيءٌ مِنْ كُلِّ مُسْلِمٍ أَقَامَ بَيْنَ الْمُشْرِكِينَ، لَا يَتَرَاءِي نَارَاهُمَا» «من از هر مسلمانی که در میان مشرکان اقامت گزیند بیزارم، و آتش یکدیگر را نبینند».

من می‌گویم: سببش این است که اختلاط و آمیزش با مشرکان و تکثیر سواد آنها، یکی از دو نصرت به آنهاست، باز رسول خدا ﷺ دوری از محله‌های کفار را چنین منضبط فرمود که اگر آتشی بر بلندترین نقطه‌ای روشن شود برای آن دیگران مشاهده نگردد.

مقاتله با کسی که در باره خلافت درگیر باشد:

(۱) - سورة توبه، آیه ۱۲.

اصل در قول دوم حق تعالی است: ﴿فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَىٰ فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّىٰ تَفِيءَ إِلَىٰ أَمْرِ اللَّهِ﴾^(۱) «پس اگر یک گروهی بر دیگری تجاوز نمود، با او بجنگید تا به دستور خدا بر گردد».

و رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا بُوِيعَ لِخَلِيفَتَيْنِ فَأَقْتُلُوا الْآخَرَ مِنْهُمَا» «هرگاه برای دو خلیفه بیعت گرفته شد دومی را قتل کنید».

من می گویم: سببش این است که امامت امری است که طبعاً مرغوب است جامعه بشری در مناطق و شهرها از چنین مردی که به خاطر خلافت بر قتال جرأت داشته و مردم از او حمایت کنند، از دو حال خالی نمی باشد، پس اگر او آزاد گذاشته باشد و به قتل نرسد، خلیفه را قتل می کند، سپس کسی دیگر آمده با او درگیر می شود و او را به قتل می رساند و هلم جرا، و در این روش، برای مسلمانان فساد بزرگی به وقوع می پیوندد، و راهی برای سد این دروازه نیست جز این که این روش در میان مسلمانان مروج گردد که هرگاه خلافت خلیفه ای منعقد گردید، و دیگری با او درگیر شد قتل دوم حلال قرار گیرد و بر مسلمانان واجب گردد تا از خلیفه حمایت کنند.

باز کسی که با این بهانه خروج کند که ظلمی را از خود و قبیله خود دفع می نماید یا این که نقیصه را در خلیفه به اثبات می رساند و علیه او با دلیل شرعی احتجاج نماید که در نزد جمهور مسلمانان مسلم نباشد، و چنین امری نباشد که از نزد خداوند پیش مردم دلیل و برهان داشته باشد که نتوانند آن را انکار نمایند، پس امر او پایین تر از امر آن کسی است که برای ایجاد فساد بیرون آید و شمشیر را حاکم قرار داده شرع را در نظر نگیرد، پس نباید این دو تا در یک مرحله قرار داده شوند. پس بنابراین، بهتر این است که امام شخص عاقل و هوشیاری را که دلسوز و عالمی باشد بفرستد تا شبهه آنها را برطرف کند، یا مظلومه آنها را برطرف نماید، چنانکه حضرت علی علیه السلام به سوی فرقه حروری کسی را فرستاد، پس اگر به سوی جمع

(۱) - سورة حجرات، آیه ۹.

مسلمانان برگشتند، چه بهتر، و اگر نه با آنان قتال کند، و کسانی که را فرار کنند، به قتل نرساند و همچنین اسیران را قتل نکند و مجروحین را به عجلت به قتل نرساند؛ زیرا هدف دفع شر و فساد آنها و از هم پاشیدن نیروی آنهاست، و این به دست آمده است، اما دوم از محاربین است که حکم او حکم محارب می باشد.

قضاء

قضاء یک نیاز و ضرورت اجتماعی است:

باید دانست که برخی از نیازهای کثیرالوقوع و شدیدالمفسده درگیری هایی هستند که در میان مردم پیش می آیند، زیرا این ها موجب دشمنی، بغض و فساد ذات البین، می باشند، و نیز باعث وادار شدن بخل بر پایمال کردن حق می شوند، و این که منقاد و پیرو دلیل نباشند، پس واجب گردید که به هر ناحیه ای کسی اعزام شود تا درگیری ها را به حق فیصله کند، و آنها را وادار نماید تا بر حق عمل کنند چه بخواهند یا نخواهند. بنابراین، رسول خدا ﷺ جهت اعزام قضاة توجه خاصی داشت، سپس مسلمانان در طول تاریخ بر آن عمل کردند.

قضاوت مسئولیت سنگینی هست:

باز چون قضاوت در میان مردم مظنه جور و ستم، حیف و میل است، واجب است که مردم از حیف در قضا ترسانیده شوند و کلیاتی که مرجع احکام هستند، منضبط گردند. رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ جُعِلَ قَاضِيًا بَيْنَ النَّاسِ فَقَدْ ذُبِحَ بِغَيْرِ سَكِّينٍ» «هرکسی که قاضی قرار داده شد بدون کارد ذبح کرده می شود». من می گویم: این بیانگر این است که قضاء بار سنگینی است، و اقدام به پذیرش پست آن، مظنه هلاکت است، إلا ما شاء الله.

و نیز رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ ابْتَغَى الْقَضَاءَ وَسَأَلَهُ وَكَلَّ إِلَى نَفْسِهِ وَمَنْ أُكْرِهَ عَلَيْهِ أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَيْهِ مَلَكًا يُسَدِّدُهُ» «هرکسی در تلاش رسیدن به پست قضا، و خواهان آن باشد،

به نفس خودش سپرده می‌گردد، و هرکسی که بر پذیرش آن اجبار گردد خداوند مَلکی را نازل می‌فرماید تا او را راست نگهدارد».

من می‌گویم: فلسفه‌اش این است که خواهان قضاء غالباً، انگیزه و داعیه نفسانی دارد از قبیل رسیدن به مال یا جاه و مقام یا انتقام از دشمن و امثال آن، پس خلوص نیت از او متحقق نیست در صورتی که سبب نزول برکات اخلاص در نیت است.

یک قاضی در بهشت و دوتا قاضی در جهنم می‌باشند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «الْقَضَاءُ ثَلَاثَةٌ وَاحِدٌ فِي الْجَنَّةِ وَاثْنَانِ فِي النَّارِ فَأَمَّا الَّذِي فِي الْجَنَّةِ فَرَجُلٌ عَرَفَ الْحَقَّ فَقَضَى بِهِ وَرَجُلٌ عَرَفَ الْحَقَّ فَجَارَ فِي الْحُكْمِ فَهُوَ فِي النَّارِ وَرَجُلٌ قَضَى لِلنَّاسِ عَلَى جَهْلٍ فَهُوَ فِي النَّارِ» «قاضیان سه دسته می‌باشند که یکی در بهشت است و دوتای دیگر در جهنم می‌باشند، اما آن که در بهشت است مردی است که حق را دانسته موافق به آن قضاوت کرده است، و مردی که حق را دانسته اما در قضاوت مرتکب به جور شده است او جهنمی است، و مردی که برای مردم به نادانی قضاوت می‌کند او هم جهنمی است».

من می‌گویم: در این حدیث آمده است که شایسته به قاضی بودن کسی است که عادل، دور از حیف و میل باشد و به آن معروف باشد، عالمی باشد که حق را بداند بویژه در مسایل قضاء فلسفه آن واضح است، زیرا وجود مصلحت مقصود بدون این متصور نمی‌باشد.

شخصی که در عالم خشم و غضب است قضاوت نکند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يَقْضِيَنَّ حَكْمٌ بَيْنَ اثْنَيْنِ وَهُوَ غَضْبَانٌ» «قاضی که خشمناک است نباید بین دو نفر قضاوت کند».

من می‌گویم: سببش این است که آنکسی که قلبش به خشم مشغول است نمی‌تواند در دلائل و قرائن بیندیشد و به حق آشنایی پیدا نکند.

قاضی مجتهد دو اجر دارد و مخطی یک اجر:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا حَكَمَ الْحَاكِمُ فَاجْتَهَدَ فَأَصَابَ فَلَهُ أَجْرَانِ، وَإِذَا حَكَمَ فَاجْتَهَدَ فَأَخْطَأَ فَلَهُ أَجْرٌ وَاحِدٌ» «هرگاه حاکم اجتهاد نموده و حکم کند و حکمش درست باشد دو اجر دارد و اگر اجتهاد نموده حکم کند و اشتباه کرده باشد یک اجر دارد». مراد از اجتهاد نمودن این که در اتباع دلیل توان خویش را صرف کند، زیرا مکلفیت در حد توان است، و توان انسان این است که بکوشد، و این در توان او نیست که حتماً صد در صد به حق پی ببرد.

قضاوت باید بعد از شنیدن سخنان دو طرف باشد:

رسول خدا ﷺ به حضرت علی کرم الله وجهه فرمود: «إِذَا تَقَاضَى إِلَيْكَ رَجُلَانِ فَلَا تَقْضِ لِلأَوَّلِ حَتَّى تَسْمَعَ كَلَامَ الْآخَرِ، فَإِنَّهُ أُخْرَى أَنْ يَتَبَيَّنَ لَكَ الْقَضَاءُ» «هرگاه دو نفر برای قضاوت پیش تو آمدند، برای اولی قضاوت نکن تا سخن دیگری را نشنیده باشدی، زیرا شایسته تر است که برای تو قضاوت واضح گردد». من می گویم: این بدان خاطر است که به هنگام ملاحظه دو حجت وجه ترجیح معلوم خواهد شد.

در قضاء دو مقام وجود دارد:

باید دانست که در قضاوت دو مقام وجود دارد: یکی این که با وضعیت حالی که در آن درگیر هستند آشنایی داشته باشد. دوم این که حکم نمودن با عدل و انصاف در آن قضیه باشد، قاضی دادگاه به هر دو نیاز دارد و گاهی تنها به یکی از آن دو تا، اگر هریکی از دو طرف مدعی شد که مثلاً این حیوان از آن من است که در نزد من از مادر زاییده است، و این سنگ را خود از کوه برداشته ام اشکال برای روشن شدن وضعیت کاملاً برطرف می شود.

قضیه‌ای که در میان حضرت علی علیه السلام، زید بن حارثه رضی الله عنه، و جعفر طیار رضی الله عنه، در باره پرورش دختر حضرت حمزه رضی الله عنه اتفاق افتاد وضعیت پرونده روشن بود، هدف آن‌ها قضاوت بود.

هرگاه یکی بر دیگری مدعی غصب شد و مال تغییر یافته است:

هرگاه یکی بر دیگری ادعا نمود که از او چیزی غصب نموده است، و صفت مال تغییر یافته است و دیگری منکر شد، اولاً نیاز دارد که وضعیت حال روشن شود که آیا در آنجا غصب اتفاق افتاده است یا خیر، ثانیاً نیاز به حکم پیش می‌آید که آیا بر برگشت دادن عین مغضوب قضاوت بشود یا به برگشت دادن قیمتش، رسول خدا صلی الله علیه و آله هر دو مقام را به ضوابط کلی منضبط فرموده است.

پس شایسته‌تر برای مقام اول گواهی و قسم است؛ زیرا وضعیت بدون از خبر دادن کسی که آنجا حاضر شده یا این که صاحب مال است، روشن نخواهد شد، به شرطی که صاحب مال چنان تاکید یی‌آورد که گمان کذب برطرف گردد.

قضاوت نیاز به گواهی و قسم دارد:

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «لَوْ يُعْطَى النَّاسُ بِدَعْوَاهُمْ لَادَّعَى نَاسٌ دِمَاءَ رِجَالٍ وَأَمْوَالَهُمْ وَلَكِنَّ الْبَيِّنَةَ عَلَى الْمُدَّعِي وَالْيَمِينَ عَلَى الْمُدَّعَى عَلَيْهِ» «اگر به مردم بر حسب دعوایش داده می‌شد، بعضی خون و مال دیگری را ادعا می‌کرد، اما گواه بر مدعی و قسم بر مدعی علیه لازم است»، مدعی کسی است که خلاف ظاهر را ادعا نماید و اضافه را ثابت کند، مدعا علیه کسی است که با اصل همراه و به ظاهر چسبیده است، باز نیاز هست که از طرف مدعی بینه و از طرف کسی که به ظاهر چسبیده و از خود دفاع می‌کند قسم معتبر باشد.

رسول خدا صلی الله علیه و آله به سوی سبب مشروعیت این اصل اشاره فرمود که «لَوْ يُعْطَى النَّاسُ الْخ» یعنی این سبب تظالم است لذا لازم است که حجت باشد.

گواه مقبول الشهادة:

باز در گواه، صفت معتبر، این است که مورد پسند باشد، زیرا خداوند می‌فرماید: ﴿مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ﴾^(۱) «از گواهانی که مورد پسند شما باشند».

و این پسندیدگی با این صفات می‌باشد، عقل، بلوغ، ضبط، نطق، اسلام، عدالت، مروءت و عدم تهمت.

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا تَجُوزُ شَهَادَةُ خَائِنٍ وَلَا خَائِنَةٍ وَلَا زَانٍ وَلَا زَانِيَةٍ وَلَا ذِي غِمْرٍ عَلَى أَخِيهِ وَتُرَدُّ شَهَادَةُ الْقَانِعِ لِأَهْلِ الْبَيْتِ» «گواهی مرد خائن و زن خائن و مرد زانی و زن زانی و کسی که به برادرش کینه داشته باشد روا نیست، گواهی خادم برای اهل منزل مردود است».

خداوند در باره تمهت‌زننده فرموده است: ﴿وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾^(۲) «نپذیرید گواهی ایشان را هیچ وقت و ایشانند فاسق مگر کسانی که توبه کرده اند».

بقیه گناه‌های کبیره در حکم تهمت و زنا می‌باشند؛ زیرا خبر در حد ذات خودش احتمال صدق و کذب هر دو را دارد، و جز این نیست که یکی از دو احتمال به قرینه، ترجیح می‌یابد، و آن قرینه ترجیح، گاهی در خبردهنده می‌باشد و گاهی در آن که از او خبر می‌دهند، یا در غیر آن‌ها، و هیچکدام یک از این‌ها چنان منضبط نیست که حکم شرعی بر آن دایر گردد، مگر صفات مخبر، غیر از آنچه ما ذکر کردیم از ظاهر و استصحاب، و گاهی معتبر قرار داده می‌شوند چنانکه برای مدعی بینه و برای مدعی علیه قسم معتبر قرار گرفت، باز تعداد شهود بر حسب وضعیت‌هایی که روی انواع حقوق توزیع گردیدند معتبر می‌باشد.

تعداد گواهان:

(۱) - سورة بقره، آیه ۲۸۲.

(۲) - سورة نور، آیه ۴ - ۵.

پس زنا بدون چهار گواه ثابت نمی شود، و اصل آن قول خداوند است: ﴿وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ﴾^(۱). «و کسانی که به زنان پرهیزگار نسبت زنا می دهند، آن گاه چهار گواه نمی آورند»

و سبب مشروعیت آن قبلاً ذکر گردید.

در قصاص و حدود گواهی دو نفر مرد، معتبر است، اصل در این باره قول امام زهری رحمته الله است که می فرماید: «جرت السنة من عهد الرسول الله ﷺ ألا تقبل شهادة النساء في الحدود» که «سنت از زمان رسول خدا ﷺ بر این جاری است که گواهی زن در حدود پذیرفته نیست»، و در حقوق مالی گواهی یک مرد و دو زن معتبر است، اصل در این باره قول خداوندی است: ﴿فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ﴾^(۲) که «اگر دو مرد نبود پس یک مرد و دو زن کافی است».

خداوند سبب مشروعیت کثرت در زنان را بیان داشته فرمود: ﴿أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى﴾^(۳). «تا اگر کسی از آنان فراموش کند یکی از آنان به دیگری یاد آوری کند»

یعنی آن ها ناقص العقل هستند می بایست این نقیصه با ازدیاد عدد جبران گردد. رسول خدا ﷺ با مشاهده و قسم قضاوت فرمود، زیرا وقتی که با یک شاهد عادل قسم همراه باشد وضعیت مستحکم می گردد، و می بایست امر شهادت را توسعه داد.

تزکیه گواهان و تغلیظ در ایمان:

(۱) - سورة نور، آیه ۴.

(۲) - سورة بقره، آیه ۲۸۲.

(۳) - سورة بقره، آیه ۲۸۲.

سنت بر این رواج یافته است که هرگاه شک و شبهه‌ای پدید آید شاهدان، تزکیه شوند؛ زیرا شهادت آن‌ها زمانی معتبر می‌باشد که صفات ترجیح صدق، بر کذب پدید آیند، پس باید این واضح گردد.

همچنین سنت بر این هم جاری است که در طرف مقابل شک و تردیدی وجود داشته باشد قسم‌ها باید با در نظر گرفتن زمان و مکان، مغلط گردند؛ زیرا قسم‌ها زمانی دلیل بر صدق خبر قرار می‌گیرند که مقترن با قرینه‌ای باشند که با وجود این قرینه اقدامی بر کذب پیش نخواهد آمد، پس شایسته این است که هرگاه در شک و تردید شدت بیاید قوت قرینه خواسته شود، پس قوت قرینه لفظی با افزودن اسما و صفات می‌باشد، اصل در این باره قول رسول خدا ﷺ است که فرمود: «أحلف بالله الذي لا إله إلا هو عالم الغيب والشهادة» «قسم یاد می‌کنم به او که جز او معبودی نیست او دانای پوشیده و آشکار است» و مانند آن.

مکان قسم‌دادن و زمان آن:

زمان اینکه بعد از نماز عصر قسم داده بشود، زیرا خداوند می‌فرماید: ﴿تَحْسِبُونَهُمَا مِنْ بَعْدِ الصَّلَاةِ﴾^(۱). «پس از نماز آنان را نگه دارید»

و مکان این که در شهر مکه در میان رکن و مقام قسم داده بشود، و اگر در مدینه است کنار منبر رسول خدا ﷺ قسم داده شود، و در بقیه شهرها کنار منبر هر شهر، زیرا فضیلت این اماکن و قسم به نزد آن‌ها وارد شده است.

باز نیاز شدید وجود دارد که مردم با شدت از این ترسانیده شوند که برخلاف آنچه برای آن‌ها به خاطر فیصله قضایا و آشنایی برای روشن شدن حقیقت حال شروع گردیده است جرأت کرده باشند.

سبب و فلسفه ترساندن در قسم:

(۱) - سورة مائدة، آیه ۱۰۶.

اصل در باره این ترهیبات، سه چیز است: یکی آنکه: اقدام بر کاری که خداوند از آن نهی فرموده و در نهی تشدید نموده است دلیل بر قلت ورع و جرأت و جسارت بر خداست، پس حکم جرأت را روی این چیزها دایر گردانید، و اثر آن مانند وجود دخول نار و امثال آن را ثابت نمود. دوم اینکه: این سعی است در ظلم، و مانند سرقت و راهزنی است، یا مانند راه نشان دادن دزد به دزدی مال مردم و کمک به راهزن است، پس لعنت خداوند، ملایکه و مردم متوجه کسانی می باشد که در پی ایجاد فساد در روی زمین باشند، به این عاصی متوجه گردید. سوم اینکه: این مخالفت به آن چیزی است که خداوند برای بندگانش مشروع قرار داده است و کوششی است در جلوگیری جریان آنچه خداوند در شرایع خود خواسته است؛ زیرا مشروعیت قسم برای شناخت حق است، و مشروعیت برای روشن شدن وضع حال است، پس اگر روش بر این باشد که شهادت و قسم رد گردند، دروازه مصلحت های ملاحظه شده، مسدود خواهد شد.

پنهان کننده شهادت قلباً گناهکار است:

از آنجمله است پنهان کردن گواهی؛ چرا که خداوند می فرماید: ﴿وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ ءَاثِمٌ قَلْبُهُ﴾^(۱). «و هر کس که آن را پنهان کند، بی گمان دلش گناهکار است» و از آنجمله است گواهی دروغین، زیرا رسول خدا ﷺ آن را از گناهان کبیره برشمرده است.

قسم دروغین و ادعای دروغین:

از آنجمله است قسم دروغین، زیرا رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ حَلَفَ عَلَى يَمِينٍ صَبْرٍ، وَهُوَ فِيهَا فَاجِرٌ، لَيَقْتَطِعَ بِهَا حَقَّ امْرِئٍ مُسْلِمٍ، لَقِيَ اللَّهَ تَعَالَى يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَهُوَ عَلَيْهِ

(۱) - سورة بقره، آیه ۲۸۳.

غَضَبَانُ» هر کسی که به دروغ قسم یاد کند تا حق مسلمانی را پایمال کند، در روز قیامت زمانی که با خداوند ملاقات می کند که بر او خشمگین است.»

و از آنجمله است ادعای دروغین، زیرا رسول خدا ﷺ می فرماید: «مَنْ ادَّعَى مَا لَيْسَ لَهُ فَلَيْسَ مِنَّا وَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ» «هر کس ادعا بکند آنچه را از او نباشد او از ما نیست، و باید جایش را در جهنم مهیا سازد.»

قضاوت، حق دیگری را مباح نمی گرداند:

از آنجمله است گرفتن به سبب قضای قاضی، در آن حالی که حقی نداشته باشد، رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ وَأَنْتُمْ تَخْتَصِمُونَ...» الحدیث.

از آنجمله است عادت به درگیری و پرونده کشی؛ زیرا این از ایجاد فساد بین همدیگر خالی نمی باشد، رسول خدا ﷺ می فرماید: «إِنْ أَبْغَضَ الرَّجُلُ إِلَى اللَّهِ الْأُلْدَ الْخَصِمَ» «مبغوض ترین مردان پیش خدا، کسی است که خصومت و درگیری داشته باشد.»

رسول خدا ﷺ به ترک خصومت در حق و باطل، ترغیب نمود، زیرا این انگیزه جوانمردی و سخاوتمندی را به بار می آورد، و نیز بسا اوقات حق از آن او نمی باشد، و او فکر می کند که حق به جانب اوست، پس به صورت یقین از عهده آن بر نمی آید مگر وقتی که خود را بر ترک درگیری و خصومت در حق و باطل عادی بگرداند.

هرگاه هردو طرف در حجت مساوی باشند:

در حدیثی آمده است که دو نفر باهم در باره حیوانی درگیری داشتند، هریکی برای خود گواه آورد که حیوان مال اوست که خودش آن را از مادر کشیده است، رسول خدا ﷺ آن را به کسی داد که در دست و تصرفش بود.

من می گویم: فلسفه اش این است که چون هردو حجت و دلیل، باهم متعارض گردیدند، از اعتبار ساقط شدند، پس کالا در دست کسی باقی می ماند که قبلاً در دستش بود، زیرا

چنین چیزی که قبض او را رد کند وجود ندارد، یا ما می‌گوییم که یکی از دو حجت با دلیل ظاهر تقویت یافت و آن دلیل ظاهر قبض و تصرف است، پس آن ترجیح یافت.

کیفیت ترجیح به هنگام تساوی در حجت:

رسول خدا ﷺ در باره مقام دوم چند اصول مشروع فرمود که به آن‌ها باید مراجعه شود. خلاصه این که وقتی وضعیت حال معلوم باشد، پس هریکی تلاش می‌کند که چیزی به دست بیاورد که در اصل مباح بوده است، حکم چنین چیز همیشه این است که باید با ترجیح باشد، و آن یا با اضافه شدن صفتی است که در آن نفعی برای مسلمانان و آن چیز باشد، یا با پیش دستی یکی به آن یا با قرعه کشی، مانند قضیه حضرات علی، زید بن حارثه و جعفر طیار رضوان الله علیهم اجمعین در باره حضانت و پرورش دختر حضرت حمزه رضی الله عنه که به نفع حضرت جعفر رضی الله عنه قضاوت گردید، و آن حضرت ﷺ فرمود: «الْخَالَةُ أُمُّ» که خاله، مادر است.

و قول رسول خدا ﷺ در باره اذان: «لَا سَتَهُمُوا» فرمود، و هرگاه رسول خدا ﷺ می‌خواست به سفر تشریف ببرد در میان همسران خویش قرعه می‌انداخت یا آن که در آنجا سابقه عقد یا غصبی باشد که هریکی مدعی است که او حق‌دارتر است، و هریکی شبهه‌ای دارد.

حکمت اتباع عرف و عادت مسلم نزد جمهور مردم، این است که اقرارها و الفاظ عقود به آن معانی تفسیر گردند که در نزد جمهور معتبر می‌باشند، و همچنین ضررها و غیره به آنچه نزد آن‌هاست تعریف گردند، مانند قضیه براء بن عازب که ماده شتر او در باغی رفت و آن را از بین برد، و هریکی مدعی شد که او معذور است پس موافق به عادت عرف، قضاوت گردید که صاحبان مزرعه و باغ‌ها به روز اموال خود را حفظ کنند و صاحبان حیوانات به شب حیوان‌های خود را نگهداری نمایند.

از قواعد احکام:

از قواعدی که احکام زیادی بر آن مبتنی است: یکی «الغنم بالغرم» یعنی «پرداخت تاوان در برابر استفاده است»، اصلش آن است که رسول خدا ﷺ به آن قضاوت فرمود که «الْخَرَجُ بِالْضَّمَانِ» زیرا ضبط کردن منافع مشکل است.

و این که به تقسیم زمان جاهلیت و خون‌بهاها و آنچه در این باره بوده است تعرض نگردد، و این که امر بعد از آن اول گرفته شود.

و این که جلو تصرف گرفته نمی‌شود، مگر به دلیل دیگر و همین است اصل استصحاب. و اینکه اگر باب تفتیش از بین برود حکم همان است که صاحب مال می‌خواهد، یا معامله را فسخ نمایند، و اصل در این باره قول رسول خدا ﷺ است: «الْبَيْعَانِ إِذَا اخْتَلَفَا بَيْنَهُمَا وَالسَّلْعَةُ قَائِمَةٌ..» «فروشنده و خریدار وقتی که اختلاف کردند و مال مبیع موجود است..» الحدیث.

و این که اصل در هر عقد این است که به هریکی و علیه هریکی آنچه را لازم گرفته است کاملاً داده شود، مگر این که چنین عقدی باشد که شرع از آن نهی فرموده باشد، و همین است منظور از قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «الْمُسْلِمُونَ عَلَى شُرُوطِهِمْ إِلَّا شَرْطًا أَحَلَّ حَرَامًا أَوْ حَرَّمَ حَلَالًا» که «مسلمانان بر شرایط خود باید عمل کنند، مگر چنین شرطی که حرامی را حلال یا حلالی را حرام گرداند»، پس این‌ها برخی از آن چیزهایی هستند که رسول خدا ﷺ در مقام دوم مشروع فرموده اند.

از قضاوت‌های رسول خدا ﷺ:

از قضیه‌هایی که رسول خدا ﷺ در آن‌ها قضاوت فرموده است، یکی قضیه دختر حمزه ﷺ است که در باره حضانت و پرورش او وقتی که حضرت علی ﷺ فرمود: دختر عموی من است و من او را برداشته‌ام، و حضرت جعفر ﷺ فرمود: دختر عموی من است و خاله‌اش همسر من است، حضرت زید فرمود: برادرزاده من است، پس رسول خدا ﷺ به نفع حضرت جعفر قضاوت فرمود، و فرمود: «الْخَالَةُ بِمَنْزِلَةِ الْأُمِّ» که خاله به جای مادر است.

یکی قضیه پسر کنیزک زمعه است که بر آن سعد ادعا داشت که: برادرزاده من است و برادر من از من تعهد گرفته که او را به عهده بگرم، و عبد بن زمعه گفت: این پسر کنیزی پدرم هست و بر فراش او زاییده است، آن حضرت ﷺ فرمود: این از آن تو هست ای عبد بن زمعه، فرزند مال فراش و برای زانی سنگسار است.

یکی قضیه زیبر ﷺ و انصاری است در باره رودخانه حرّه، نخست رسول خدا ﷺ به امری ارشاد نمود که به نفع هردو بود، «اسْقِ يَا زُبَيْرُ ثُمَّ ارْسِلْ إِلَى جَارِكَ فَعَصِبَ الْأَنْصَارِيُّ، فاستوعب لزيبر حقه قال: احبس الماء حتى يرجع إلى الجدر ثم ارسل الماء إلى جارك» «آبیاری کن ای زیبر باز رها کن آن را برای همسایهات، انصاری خشم رفت رسول خدا ﷺ حق زیبر را کامل گرفت و فرمود: آب را نگهدار تا به بیخ دیوار بلند گردد، باز به همسایهات بفرست»

یکی قضیه ماده شتر براء بن عازب است که در باغ انصاری رفته بود و آن را تخریب کرده بود، رسول خدا ﷺ قضاوت فرمود که اهل اموال، اموال خود را به روز نگهداری کنند و صاحبان حیوانها حیوانهای خود را به شب نگهداری نمایند.

و به شفعه جایی قضاوت فرمود که تقسیم در آن جاری نگردد، پس وقتی که حدود معین و راه هریکی مشخص گردید شفعه‌ای وجود ندارد، ما وجوه این قضیه‌ها را قبلاً ذکر کردیم. رسول خدا ﷺ فرمود: هرگاه در باره وسعت راه اختلاف کردید آن هفت زرع می‌باشد.

من می‌گویم: این از آنجاست که هرگاه مردم زمین مباحی را آباد کردند، پس کوتاهی نموده باهم در باره راه درگیر باشند، بعضی بخواهد که آن را تنگ کند و دیواری بلند کند و دیگران جلوگیری نمایند، و بگویند: باید مردم راه گشادی داشته باشند، فیصله شد که عرض آن باید هفت زرع باشد؛ زیرا لازم است که دو ردیف شتر راه برود که یکی از جانبی برود و دیگری از جانبی دیگر بیاید، و اگر شتری با بار از یک طرف بیاید و دیگری با بار از جانب دیگر برود باید راه به قدری گشاد باشد که باهم مزاحم نشوند، و اگر نه در تنگنا قرار می‌گیرند و مقدار وسعت آن هفت زرع است.

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ زَرَعَ فِي أَرْضٍ قَوْمٍ بَغَيْرِ إِذْنِهِمْ فَلَيْسَ لَهُ مِنَ الزَّرْعِ شَيْءٌ وَلَهُ نَفَقَتُهُ» که «اگر کسی در زمین دیگری بدون اجازه کشت نمود از کشت چیزی ندارد البته هزینه‌ای به او می‌رسد». من می‌گویم: او به جای کار انجام داده که برای صاحب مال، کار مفیدی انجام داده است، والله أعلم.

جهاد

کاملترین شریعت‌ها، آنست که به جهاد امر کند:

باید دانست که کاملترین شریعت و آیین، آن است که در آن به جهاد دستور داده بشود؛ زیرا این بدان خاطر است که مکلف کردن خداوند بندگان را به امر و نهی، مانند کسی است که برده گانش بیمار باشند، پس به کسی از خواص خود دستور بدهد که به آنها دوا بنوشاند، پس اگر او آنها را به نوشیدن دوا تحت فشار قرار بدهد، و در دهان آنها دوا بچکاند، این کار خوب و شایسته‌ای می‌باشد، ولی مقتضای رحمت این است که فواید دوا به آنها نشان داده شود تا آن را با میل و رغبت خویش بنوشند، و مقداری عسل به آن بیامیزد تا رغبت طبعی و عقلی با هم کمک کنند.

حجت و قوت هر دو باهم لازم اند:

باز بسیاری از مردم هست که شهوات دنی و پست، اخلاق درندگی و وساوس شیطان در حب الریاست، بر آنها غالب می‌آید، و رسوم آبایی را در دل‌هایشان پیوند می‌زند، و به آنچه رسول خدا ﷺ امر فرموده است یقین نمی‌کنند و در حسن و خوبی آن نمی‌اندیشند، پس رحمت در حق آنها این نیست که تنها بر اثبات حجت علیه آنها اکتفا نمود، بلکه رحمت در حق آنها این است که سرکوب گردند، تا ایمان در قلوب آنها ناخواسته نفوذ کند مانند چکانیدن دواي تلخ در دهان، و سرکوبی حاصل نمی‌شود، مگر با کشتن کسانی که ایذا رسانی بیشتری داشته باشند یا قوه آنها از بین برده شود و جمعیت آنان پراکنده شود، و اموال‌شان مصادره گردد تا به جایی برسند که بر هیچ چیزی قدرت نداشته باشند، پس این

وقت پیروان و فرزندان شان با عشق و علاقه مشرف به ایمان خواهند شد. بنابراین، رسول خدا ﷺ به هر قل نوشت که «كَانَ عَلَيْكَ إِثْمُ الْأَرَبِيِّينَ».

بسا اوقات اسارت و سرکوب شدن، منجر به ایمان آوردن شان قرار می گیرد، و به این مطلب رسول خدا ﷺ اشاره نموده فرمود: «عَجِبَ اللَّهُ مِنْ قَوْمٍ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ فِي السَّلَاسِلِ» «خداوند از قومی شگفت دارد که در زنجیرها وارد بهشت می شوند».

رحمت کامل، با سرکوب نمودن ظالم، سپس اصلاح اوست:

و نیز رحمت تمام و کامل در برابر بشر، این است که خداوند آن ها را به سوی احسان راهنمایی کند، و جلو ظالمان را از ظلم بگیرد، اتفاقات، تدبیر منزل و سیاست مدینه آن ها را، رو به راه کند، پس کشورهای فاسدی که درندها بر آن ها غلبه پیدا کرده اند، و دارای قدرت و نیرو می باشند، مانند بیماری آکله (خورده) در بدن انسان قرار گرفته اند، و انسان تا زمانی که آن از بدنش، قطع نشود سالم نمی شود، کسی که در پی اصلاح بشریت قرار گرفته است چاره ای ندارد جز این که این غده سرطانی را قطع کند، شر قلیل که موجب خیر کثیر باشد واجب است که انجام گیرد.

شما از قریش و اعراب دور و بر آن ها درس عبرتی دارید که نسبت به همه خلق خدا از احسان دورتر و بر ضعیفان ظالم تر بودند، و با همدیگر قتال و درگیری های شدیدی داشتند که یکدیگر را به اسارت می گرفتند، بیشترشان در دلیل و حجت نمی اندیشدند، پس رسول خدا ﷺ با آن ها جهاد کرد و شرورها را کشت تا این که امر خدا غالب آمد و بقیه منقاد و فرمانبردار قرار گرفتند، سپس از اهل احسان شدند، و حال شان استوار شد، پس اگر در شریعت جهاد با ایشان وجود نمی داشت، این لطف در حق آنان تحقق پیدا نمی کرد.

اصلاح، فیصله خدا، و مجری آن، انسان است:

خداوند متعال بر عرب و عجم خشم گرفت و به زوال دولت و پادشاهی آن ها دستور فرمود، پس در قلب آن حضرت ﷺ القا نمود و به وسیله او در قلوب صحابه کرام القا فرمود

تا در راه خدا بجنگند و هدف مطلوب به دست بیاید، پس آن‌ها در این باره به جای فرشتگان قرار گرفتند که در تکمیل اوامر خداوند می‌کوشند، البته ملایکه بدون این از این که در میان آن‌ها قاعده کلیه‌ای منعقد بگردد می‌کوشند، و مسلمانان به خاطر یک قاعده کلیه که خداوند به آن‌ها تعلیم فرموده است، قتال می‌کنند، و این عمل آن‌ها بزرگترین عمل می‌باشد، و قتل به سوی آن‌ها مستند نمی‌گردد، بلکه به سوی آمر مستند می‌گردد، همچنانکه کشتن عاصی را به امیر منصوب می‌کنند نه به سوی جلاد، چنانکه خداوند می‌فرماید: ﴿فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ قَتَلَهُمْ﴾^(۱) یعنی «تو آن‌ها را نکشتی بلکه خداوند آن‌ها را کشت».

و به این فلسفه رسول خدا ﷺ اشاره نموده فرمود: «مَقَّتْ عَرَبُهُمْ وَعَجَمُهُمْ» الحدیث، و نیز آن حضرت ﷺ فرمود: «لَا كِسْرَى وَلَا قَيْصَرَ» یعنی آنانی که بدین جاهلیت متدین باشند نمی‌مانند.

فضایل جهاد:

فضایل جهاد به چند اصل بر می‌گردند:

از آنجمله این که جهاد موافقت به تدبیر و الهام حق می‌باشد، پس کوشش در تکمیل آن موجب شمول رحمت الهی است، و سعی در ابطال آن، سبب شمول لعنت می‌باشد، خودداری از آن در این زمان، موجب از بین رفتن خیر کثیری قرار می‌گیرد.

از آنجمله اینکه: جهاد عمل مشقت‌باری است که نیاز دارد به خستگی و کوفتگی، بذل و صرف مال، جان فدایی، ترک وطن و نیازها، پس به جهاد اقدام نمی‌کند، مگر کسی که دین خود را خالص به خدا کند و آخرت را بر دنیا ترجیح دهد و توکلش بر خداوند درست باشد. از آنجمله اینکه: القای چنین انگیزه در قلب، نمی‌تواند باشد مگر این که تشابهی به ملایکه پیدا کند، بهره‌مندترین به نیل این کمال، کسی است که از شرور بهیمیت دورتر باشد،

(۱) - سورة انفال، آیه ۱۷.

و به این که دین در قلبش رسوخ یابد نزدیک تر باشد، پس این وضعیت او را به سلامت صدر معرفی می کند.

همه این ها زمانی است که جهاد موافق به شرطش انجام گیرد، و آن همان است که از رسول خدا ﷺ سؤال گردید: «إِنَّ الرَّجُلَ يُقَاتِلُ شَجَاعَةً وَيُقَاتِلُ حَمِيَّةً فَأَيُّ ذَلِكَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: مَنْ قَاتَلَ لِتَكُونَ كَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا فَهُوَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» «یکی به این خاطر می جنگد که از خود شجاعت نشان دهد، یکی می جنگد تا از قوم خود حمایت نموده دفاع کند، کدامیک از این ها در راه خداست؟ فرمود: هرکسی که بجنگد تا کلمه الله بالا برود آن در راه خداست».

از آنجمله اینکه: جزا در روز قیامت به صورت عمل متحقق می گردد، چنانکه آن حضرت ﷺ فرمود: «لَا يُكَلِّمُ أَحَدٌ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَنْ يُكَلِّمُ فِي سَبِيلِهِ إِلَّا جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَجُرْحُهُ يَتَعَبُ دَمًا، اللَّوْنُ لَوْنُ الدَّمِ، وَالرَّيْحُ رِيحُ الْمَسْكَ» «مجروح نمی شود هیچ کسی در راه خدا، و خدا بهتر می داند که چه کسی در راه او مجروح می شود، مگر این که می آید در روز قیامت در حالی که زخمش خون می چکاند، رنگ، رنگ خون است اما بویش بوی مشک است».

از آنجمله اینکه: چون جهاد امر پسندیده ای پیش خداست، و عادتاً آن بدون چیزهای از قبیل نفقات، آماده گیری وسایل جنگی مانند رباط خیل، تیراندازی و امثال آن تکمیل نمی گردد، واجب است که رضامندی به این چیزها حاصل شود، زیرا این ها منجر به مطلوب می باشند.

از آنجمله اینکه: آیین دین به وسیله جهاد تکمیل شده ابهتش بالا می رود، و قرارداد آن در میان مردم مانند یک امر لازم می باشد، پس وقتی که این اصول حفظ گردند، حقیقت احادیث متعلق به فضایل جهاد، بر شما منکشف خواهد گردید.

درجه و مقام مجاهدین پیش خداوند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ فِي الْجَنَّةِ مِائَةَ دَرَجَةٍ أَعَدَّهَا اللَّهُ لِلْمُجَاهِدِينَ...» الحديث، «بدون شك که در جنت صد درجه وجود دارد که خداوند آن‌ها را برای مجاهدان تدارک دیده است».

من می‌گویم: فلسفه‌اش این است که بالاقرار گرفتن مکان در دارالجزا تمثیلی برای بالا رفتن مقام و پایه پیش خداست، و آن از آنجاست که نفس، سعادت خود را از راه اطلاع‌یابی از جبروت و غیره به دست می‌آورد، و نیز سبب مشتهرگشتن شعایر و دین خداوند و سایر آنچه خداوند مشتهر بودن آن‌ها را می‌پسندد، می‌باشد. بنابراین، پاداش آن اعمالی که مظنه این دو خصلت بودند، به درجات در جنت عنایت گردیدند، پس در باره تلاوت کننده قرآن آمده است که «أَقْرَأُ وَارْتَقِ وَرَتِّلْ كَمَا كُنْتَ تُرَتِّلُ فِي الدُّنْيَا» «بخوان و برو بالا و با ترتیل بخوان هم چنانکه در دنیا با ترتیل می‌خواندی».

و در باره جهاد آمده است که آن سبب رفع درجات است؛ زیرا عمل او عزت دین را در بر داشت، پس پاداشش، به مثل آنچه عملش در بر داشت، داده می‌شود، باز بلندشدن پایه و مقام به چندین صورت می‌باشد، پس هر صورتی به یک درجه‌ای در جنت متمثل می‌گردد، و جز این نیست که فاصله هر درجه‌ای از آن درجه دیگر مانند فاصله آسمان و زمین است؛ زیرا این منتهای آن فاصله فوقانی است که در علوم بشر جا دارد، پس آن در دارالجزاء همانگونه متمثل می‌شود که در علوم آن‌ها جای گرفته است.

مجاهد مانند کسی است که قایم و صایم باشد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَثَلُ الْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ الْقَانِتِ الصَّائِمِ» «مجاهد در راه خدا مانند کسی است که بر واجبات استوار و قایم مانده کل زحمت خود را در اطاعت و فرمانبرداری از خدا صرف کند».

من می‌گویم: فلسفه فضیلت برتری صایم و قانت بر دیگران از آنجاست که او عمل بسیار سنگین را به خاطر دریافت رضای خدا، انجام داده است، و او به جای ملایکه و شبیه آن‌ها قرار گرفته است، هرگاه جهاد مجاهد، موافق به امر شرع باشد، او شبیه صایم و قانت در

هر چیز می باشد، البته اجتهاد در طاعات که فضل آن را هر کسی تسلیم دارد، چنان چیزی است که به جز خواص، کسانی دیگر آن را نمی توانند درک نمایند، پس رسول خدا ﷺ او را به صایم و قانت تشبیه داد تا این مطلب در فهم بیاید.

بر مقدمات جهاد هم ثواب می رسد:

باز نیاز به ترغیب در مقدمات جهاد پدید آمد، آن هایی که طبق عادت، جهاد بدون از آن ها، متحقق نمی گردد، مانند نگهداری اسب و تیراندازی و غیره (تهیه وسایل مدرن جنگی زمان) زیرا هرگاه خداوند به چیزی امر فرموده انجام آن را بپسندد، و بداند که این امر بدون این مقدمات به دست نمی آید، پس موجب آن، این است که به آن مقدمات نیز امر بفرماید و به فراهم کردن آن ها راضی باشد.

پایه و مقام نگهداری اسب، پیش خدا:

در باره رباط (نگهداری اسب) آمده است که «خَيْرٌ مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا» «آن از دنیا و آنچه در دنیا هست بهتر است»، و نیز آمده است که آن از روزه گرفتن یک ماه و شب بیداری آن بهتر است، و اگر آن شخص بمیرد عملش که انجامش می داد بر او اجرا می گردد، و رزقش به او عنایت می شود و از فتنه ها در امان قرار می گیرد.

من می گویم: فلسفه این که آن از دنیا و ما فيها بهتر است این است که آن، در معاد ثمره باقی، خواهد داشت، و نعمت های دنیا همه زوال پذیر می باشند.

اما بهتر بودن آن از روزه و شب بیداری یک ماه، از آنجاست که این عملی است که به خاطر خدا در راه خدا انجام گرفته بر بهیمیت بسیار سنگین تمام می شود، همچنانکه روزه و شب بیداری بر نفس سنگین تمام می شود.

فلسفه جاری ماندن عمل این است که بعضی از جهاد مبتنی بر بعضی است، مانند ساختمان که سقفش بر دیوار، دیوارش بر اساس مبتنی است، و این از آنجاست که نخستین مهاجرین و انصار سبب قرار گرفتند که قریب و اطرافیان شان مشرف به اسلام شدند، سپس خداوند شام و

عراق را به وسیله قریش فتح نمود باز به دست این‌ها فارس و روم فتح گردیدند، سپس هند و ترک و سودان فتح گردیدند، پس نفعی که بر جهاد مرتب می‌شود به تدریج اضافه می‌شود، و آن مانند اوقاف، رباطات و صدقات جاریه قرار می‌گیرد.

اما در امان قرار گرفتن از فتنه‌ها یعنی منکر و نکیر، از آنجاست که مهلکه از ناحیه این دو تا بر کسی واقع می‌شود که به دین محمد ﷺ اطمینان قلبی و یقین نداشته باشد و برای حمایت از آن قیام نکند، اما کسی که موافق به شرط، مرابط و مرزدار باشد، پس او با تمام همتش بر تصدیق دین قرار گرفته هم و غمش بر این است که نور خدا در دنیا ترویج یابد.

کسی به تجهیزات غازی کمک کند، او هم غذا کرده است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ جَهَّزَ غَازِيًا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَقَدْ غَزَا، وَمَنْ خَلَفَ غَازِيًا فِي أَهْلِهِ فَقَدْ غَزَا» «کسی که جنگجویی را در راه خدا را مجهز کند گویا خود او جنگیده است، و کسی که پشت سر مجاهد، به ضروریات خانواده او رسیدگی نمود، گویا او جهاد کرده است»، و نیز آن حضرت ﷺ فرمود: «أَفْضَلُ الصَّدَقَةِ ظِلُّ فُسْطَاطٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» «بالاترین صدقه سایه خیمه در راه خداست»، و امثال آن.

من می‌گویم: فلسفه در این باره این است که این عملی است مفید برای جامعه مسلمین که حمایت از آن‌ها بر آن مرتب می‌گردد، و هدف از جهاد و صدقه هم همین است که به جامعه مسلمین فایده‌ای عاید گردد.

شهید در روز قیامت:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يُكَلِّمُ أَحَدٌ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَنْ يُكَلِّمُ فِي سَبِيلِهِ إِلَّا جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَجُرْحُهُ يَشْعَبُ دَمًا، اللَّوْنُ لَوْنُ لَوْنِ الدَّمِ، وَالرَّيْحُ رِيحُ الْمِسْكِ» «هیچکسی در راه خدا مجروح نمی‌گردد، و خدا بهتر می‌داند که چه کسی در راه او مجروح می‌شود، مگر این که در روز قیامت در حالی می‌آید که از زخمش خون سرازیر است، رنگ، رنگ خون است اما بوی آن بوی مشک است».

من می گویم: عمل با شکل و صورت خود به نفس می پیوندد، و در آن، معنی دو برابر عمل جاری می گردد، مبنای پاداش بر تمثیل زحمت و راحت، به نزدیکترین صورتی در آنجا می باشد، پس وقتی که شهید در روز قیامت حاضر می شود عمل او بر او ظاهر می گردد و به یک گونه صورت عملی به او انعام می رسد.

شهیدان زنده و پیش خدا رزق می یابند:

رسول خدا ﷺ در تفسیر این آیه: ﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ﴾^(۱) «مردگان راه خدا را مرده مپندارید، بلکه آن ها زنده و پیش خدا روزی داده می شوند».

فرمود: «أَرْوَاهُمْ فِي جَوْفِ طَيْرٍ خُضِرَ لَهَا قَنَادِيلُ مُعَلَّقَةٌ بِالْعَرْشِ تَسْرَحُ فِي الْجَنَّةِ حَيْثُ شَاءَتْ ثُمَّ تَأْوِي إِلَى تِلْكَ الْقَنَادِيلِ» «ارواح شهدا در شکم مرغ های سبزی می باشند که برای آن مرغ ها، در جنت قنادیل هایی به عرش آویزانند، در بهشت هر جا که بخواهند به تفرج می پردازند، و از هر جا که بخواهند به سوی قنادیل ها برمی گردند».

من می گویم: کسی که در راه خدا کشته می شود دو خصلت در او جمع می گردد: یکی آن که روح او کامل وافر می باشد علوم او که در زندگی دنیا در آن ها غوطه خورده بود، از بین نرفته اند، بلکه او مانند مردی است که به امور زندگی خود مشغول بوده اکنون دارد قدری استراحت می کند، برخلاف میتی که به بیماری های شدیدی مبتلا بوده مزاجش تغییر خورده است و بسیاری چیزها را به گوشه فراموشی سپرده است.

دوم اینکه: رحمت خداوند که متوجه نظام جهان است و از آن حظیره القدس و ملائکه مقربین مملو می باشند شامل حال او می باشد، پس وقتی که روح او پرواز می کند در حالی که آن از کوشش در اقامه دین لبریز است، در میان او و حظیره القدس در وسیعی، گشاده

(۱) - سورة آل عمران، آیه ۱۶۹.

می‌شود، و از آنجا امنیت، نعمت و رحمت نازل می‌گردد، و روح القدس به سوی او تنفس می‌کند، پس پاداشش موافق به آنچه در نزد او هست، متمثل می‌گردد، پس از اجتماع این دو خصلت امور عجیبی ترکیب می‌یابد.

از آنجمله اینکه: نفس او به گونه‌ای با عرش معلق شده متمثل می‌گردد، این از آنجاست که او در ردیف حاملان عرش قرار می‌گیرد و چشم همت او به سوی آن چیزهایی می‌باشد که در آنجا وجود دارند.

از آنجمله اینکه: برای او بدن مرغ سبزی متمثل می‌گردد، پس مرغ بودن آن از آنجاست که او از جمع ملایکه مانند مرغی است در برابر سایر حیوانات روی زمین که احکام جنس، به طور اجمال، ظاهر می‌گردند و سبز بودنش به خاطر حسن منظرش می‌باشد.

از آنجمله اینکه: نعمت و راحت او، به صورت رزق متمثل می‌شوند، همچنانکه نعمت‌های دنیا به میوه و کباب متمثل می‌گردند.

باز نیاز پدید آمد تا آنچه برای تهذیب نفس مفید است از آنچه مفید نیست ممتاز گردد؛ زیرا امر بر او مشتبه می‌باشد، چرا که شرع دو امر آورده است: انتظام قبیله و شهر و آیین، دوم تکمیل نفوس.

کیست که در راه خدا می‌جنگد:

گفته شد: مردی می‌جنگد که غنیمت به دست بیاورد، دیگری می‌جنگد که نام و آوازه حاصل نماید، یکی دیگر می‌جنگد تا مردانگی‌اش را بشناسند، پس کیست که در راه خدا می‌جنگد؟ رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ قَاتَلَ لِتَكُونَ كَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا فَهُوَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» «کسی که بجنگد تا کلمه الله بالا برود، او در راه خداست».

من می‌گویم: این از آنجاست که ما ذکر کردیم که اعمال جسد، و نیت روح است، و وجود و مدار اعمال بر نیت است، زیرا هیچ جسدی بدون روح، اعتباری نخواهد داشت، و گاه وقتی نیت فایده عمل را می‌دهد اگرچه عمل با آن همراه نباشد، آن زمانی است که فوت عمل بنابه امر آسمانی باشد و از خود انسان در آن کوتاهی و تقصیری پیش نیاید، همین است

منظور از قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «إِنَّ بِالْمَدِينَةِ أَقْوَامًا مَا سِرْتُمْ مَسِيرًا وَلَا قَطَعْتُمْ وَاِدِيًّا إِلَّا كَانُوا مَعَكُمْ حَبْسَهُمُ الْعُدْرُ» یعنی «در مدینه کسانی هستند که با هر مسیری که شما رفته اید و از هر رودخانه‌ای که شما عبور کرده اید با شما بوده اند، آن‌ها را معذوریت در آنجا نگهداشته است»، و اگر فوت عمل بنابه تقصیری باشد، پس نیت در آن کامل نشده است تا اجر بر آن مرتب گردد.

برکت در پیشانی اسب‌ها آویزان است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «الْبُرْكَةُ فِي نَوَاصِي الْخَيْلِ» «برکت در پیشانی اسب است»، و نیز فرمود: «الْخَيْلُ مَعْقُودٌ فِي نَوَاصِيهَا الْخَيْرُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ الْأَجْرُ وَالْغَنِيمَةُ» «در پیشانی اسب‌ها خیر، گره خورده است که آن اجر و غنیمت می‌باشد».

باید دانست که رسول خدا ﷺ برای برگزاری خلافت عامه مبعوث شده است، و غلبه دین او بر سایر ادیان بدون جهاد و آماده‌گیری اسباب و آلات آن محقق نمی‌گردد، پس وقتی که مسلمانان جهاد را ترک نمایند، و به دنبال دم گاو بروند، ذلت و خواری آن‌ها را فرا خواهد گرفت، و اهالی ادیان دیگر بر آن‌ها غالب خواهند آمد.

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ اخْتَبَسَ فَرَسًا فِي سَبِيلِ اللَّهِ إِيْمَانًا بِاللَّهِ وَتَصَدِيقًا بِوَعْدِهِ، فَإِنَّ شِبَعَهُ وَرِيَّهُ وَرَوْنَهُ وَبَوْلَهُ فِي مِيزَانِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» «کسی که اسبی را در راه خدا بنابه ایمان به او و تصدیق به وعده او نگهدارد، سیری، سیرآبی، مدفوع و ادرار آن اسب در روز قیامت در ترازوی اعمال آن شخص قرار می‌گیرند».

من می‌گویم: این از آنجاست که او در علف‌دادن و آب‌دادن و نظافت آن از مدفوع و ادرار زحمت می‌کشد، پس این عملکرد او به صورت آنچه در آن زحمت کشیده متصور می‌شود، هریکی از این‌ها در روز قیامت با صورت و هیأت خود ظاهر می‌گردد.

خداوند با یک تیر سه نفر را در جنت داخل می‌کند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «بی شک خداوند با یک تیر سه کس را در بهشت داخل می فرماید، یکی سازنده آن، دوم زنده آن را، سوم آن کسی که تیر را به دست تیرانداز می دهد».

و نیز فرمود: «مَنْ رَمَى بِسَهْمٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَهُوَ لَهُ عِدْلُ مُحَرَّرٍ» «کسی که یک تیر در راه خدا پرتاب کند آن برای او برابر آزاد کردن برده ای قرار می گیرد». من می گویم: وقتی که خداوند متعال دانست که سرکوب شدن کفار به پایه تکمیل نمی رسد، مگر با این چیزها، رضایت و خشنودی خدا با ازاله کفر و ظلم به این چیزها منتقل گردید.

کسانی که به سبب ظاهر از جهاد تخلف می ورزند:

خداوند فرمود: ﴿لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْمَرِيضِ حَرْجٌ﴾^(۱) «نیست بر کور و نه بر لنگ و نه بر بیمار حرج و تنگی».

و نیز فرمود: ﴿لَيْسَ عَلَى الضُّعَفَاءِ وَلَا عَلَى الْمَرْضَى وَلَا عَلَى الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ مَا يُنْفِقُونَ حَرْجٌ﴾^(۲) «نیست بر ضعیفان و بیماران و کسانی که نمی یابند چیزی که انفاق کنند، حرج و تنگی».

رسول خدا ﷺ به مردی فرمود: «أَلَيْكَ وَالِدَانِ؟ قَالَ: نَعَمْ، قَالَ: فَفِيهِمَا فَجَاهِدْ» «آیا تو مادر و پدر داری؟ او گفت: آری، فرمود: پس در خدمت آنها جهاد کن».

من می گویم: چون با رفتن همه مردم به جهاد، اتفاقات از بین می روند، پس بر برخی از مردم واجب گردید، و جز این نیست که بنابراین علل، غیر معلول معین گردد، زیرا بر اصحاب این علل حرج و تنگی پیش می آید، و در وجود آنها غناء معتد به برای اسلام وجود ندارد، بلکه خطر ضرر از آنها وجود دارد.

(۱) - سورة فتح، آیه ۱۷.

(۲) - سورة توبه، آیه ۹۱.

خداوند می‌فرماید: ﴿الَّذِينَ خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا﴾^(۱) «اکنون خداوند سبک گرفت بر شما و دانست که شما ضعیف هستید».

من می‌گویم: اعلاى کلمه الله بدون از این که ثابت قدم و دلاور باشند و بر مشقت‌های قتال صبری داشته باشند متحقق نمی‌شود، و اگر عادت بر این قرار بگیرد که هرگاه بر مشقتی آگاه بشوند فرار کنند به هدف نمی‌رسند، بلکه بسا اوقات این به شکست منجر می‌گردد.

و نیز فرار، بزدلی و ضعف است و از بدترین اخلاق می‌باشد.

فرق در میان واجب و غیر واجب در جهاد:

باز لازم است که حدی بیان گردد که به سبب آن فرق بین واجب و غیر واجب متحقق شود، و دلاوری و شجاعت متحقق نمی‌شود، مگر وقتی که اسباب هزیمت و شکست بیش از اسباب پیروزی باشند، پس آن نخست به ده برابر اندازه گیری شد، زیرا کفر در آن روزها بیشتر بود و مسلمانان در اقلیت محض قرار گرفته بودند، پس اگر به آن‌ها اجازه فرار داده می‌شد، جهاد هرگز متحقق نمی‌گشت، باز به دو برابر تخفیف داده شد، زیرا در کمتر از این دلاوری و ثبات قدم متحقق نمی‌گردد.

سنت‌های رسول ﷺ و صحابه در جهاد:

باز وقتی که جهاد به خاطر اعلاى کلمه الله واجب گردید، آن چیزهایی هم واجب گردیدند که بدون آن‌ها اعلاى کلمه الله ممکن نمی‌باشد. بنابراین، ساختن قلعه و سنگر، آماده‌گیری جنگجویان و مقرر کردن فرماندهان در هر گوشه و قلعه و سنگر واجب گردید، و سنت متواتر قرار گرفت، رسول خدا ﷺ و خلفای او در این باره سنت‌هایی مقرر کردند، هرگاه رسول خدا ﷺ بر قشونی یکی را فرمانده مقرر می‌کرد، او را و مسلمانان همراه او را به طور خصوصی به تقوی از خدا و نکویی وصیت می‌کرد، باز می‌فرمود: «اغْزُوا بِاسْمِ اللَّهِ فِي

(۱) - سورة انفال، آیه ۶۶.

سَبِيلَ اللَّهِ قَاتِلُوا مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ اغْزُوا وَ لَا تَغْلُوا...» الحديث، «به نام خدا در راه خدا و با کسی که به خدا کفر می‌ورزد بجنگید و خیانت هم نکنید».

نهی از خیانت کردن:

جز این نیست که از خیانت نهی گردید، زیرا در آن برای مسلمانان شکسته‌دلی وجود دارد، وحدت‌شان از هم پاشیده می‌شود، و در برابر به قتال غارت را ترجیح می‌دهند، و بسا اوقات این منجر به شکست می‌شود، و از غدر و عهدشکنی نهی گردید، تا امنیت و عهد و پیمان بی‌اعتبار نشود و اگر امان برطرف شود بزرگترین فتوح و نزدیکتر آن‌ها از بین می‌رود و آنست عهد ذمی‌گری، و از مثله نهی گردید، زیرا در آن تغییر خلق الله صورت می‌گیرد، و از کشتن کودکان ممانعت شد، زیرا این یک گونه تضییقی بر مسلمانان و ضرررسانی به خود آن‌هاست، زیرا اگر زنده بمانند برده برای مسلمانان قرار می‌گیرند و پیرو کسانی قرار می‌گیرند که آن‌ها را به اسارت گرفته‌اند و مسلمان می‌شوند.

و نیز کودکان نمی‌توانند به دشمن خود ضرر وارد کنند و نمی‌توانند به قوم خود کمک نمایند.

کفار به سه خصلت دعوت داده می‌شوند:

دعوت به سه خصلت به ترتیب است:

نخست دعوت به اسلام همراه با هجرت و جهاد، کسی که این دعوت را بپذیرد آنچه برای مجاهدین از حقوق فیء و غنیمت باشد، برای او نیز می‌باشد.

دوم دعوت به اسلام بدون از هجرت و جهاد مگر در صورت بسیج عمومی، پس در این صورت او بهره‌ای در فیء و غنیمت ندارد، زیرا فیء در امور اهم فالأهم مصرف می‌شود، عادت بر این قرار دارد که بیت المال نمی‌تواند به کسانی کمک کند که در وطن خویش سکونت دارند و شریک جهاد نیستند، پس اختلافی در این، و قول عمر رضی الله عنه وجود ندارد که فرمود: «فلئن عشتُ فليأتين الراعي وهو بسروِ حمير نصيبه منها لم يعرق فيها جبينه»

«پس اگر زنده ماندم باید بیاید چوپان از سرو که محله‌ای است در حمیر برای دریافت نصیب خویش در حالی که پیشانی او عرق نریخته است»، یعنی وقتی خزان‌های پادشاهان فتح کردند، و از خراج مقدار زیادی به دست بیاید و از سهم جنگجویان اضافه بماند.

سوم این که ذمی باشند و جزیه را به دست خود بایستی ادا نمایند.

پس با امر نخست دو مصلحت به دست می‌آید، نظام جهاد برقرار می‌شود و ظلم و ستم از میان برچیده می‌شود، و نیز نفوس آن‌ها مهذب می‌گردند به این طور که از جهنم نجات می‌یابند و در اجرای امر خداوندی می‌کوشند.

و به وسیله امر دوم: نجات از جهنم به دست می‌آید، بدون از این که به پایه و مقام مجاهدان برسند.

و با سوم: شوکت کفار شکسته شوکت مسلمانان بالا می‌رود، و رسول خدا ﷺ به خاطر همین مصالح مبعوث گردیده است.

امام باید برای اظهار شوکت مسلمانان بکوشد:

بر امام لازم است که در اسباب ظهور و شوکت مسلمانان و کوتاه‌نمودن دست کفار از آن‌ها بنگرد و بکوشد و در این باره بیندیشد و موافق به آنچه اجتهاد می‌کند، عمل کند، به شرطی که آن یا نظیرش، از رسول خدا ﷺ یا خلفای او ثابت باشد، زیرا امام به این خاطر مقرر گردیده است که مصالح را ملاحظه نماید و آن‌ها بدون از این، به پایه تکمیل نمی‌رسند، و اصل در این باب سیرت نبی ﷺ است.

ذکر آنچه انجام آن در جهاد بر امام واجب است:

ما حاصل احادیث این باب را ذکر خواهیم نمود.

پس می‌گوییم که: واجب است که امام در قلعه‌ها و سنگرها به قدری قشون جمع‌آوری کند که برای آن منطقه و اطراف آن کافی باشند، و فرماندهی آن‌ها را به کسی بدهد که مردی شجاع، عاقل و خیرخواه مسلمانان باشد، و اگر نیاز پیدا کرد که خندق حفر نماید یا قلعه‌ای بسازد باید آن را درست کند، چنانکه رسول خدا ﷺ در یوم خندق هم چنین کرد.

و هرگاه به گوشه‌دسته‌ای را بفرستد، افضل‌ترین و مفیدترین آن‌ها را برای مسلمانان به فرماندهی آن‌ها برگزیند، او را در حق خودش و تمام مسلمانان به نکویی و خوبی توصیه نماید، همچنانکه آن حضرت ﷺ چنین می‌کرد.

توجه به قشون:

چون خواست به جهاد برود قشون خود را معاینه نماید، دسته‌های سوار و پیاده را بررسی کند، سرباز کمتر از پانزده سال قبول نکند، همچنانکه رسول خدا ﷺ قبول نمی‌کرد، و کسانی را که سبب بزدلی و ترسویی مجاهدین می‌شوند به سپاه راه ندهند و نه کسی را بپذیرد که از نیرو و قدرت کفار صحبت می‌کند، اصل در این باره قول خداوندی است که می‌فرماید:

﴿كَرِهَ اللَّهُ أَنْبِعَاثَهُمْ فَثَبَّطَهُمْ وَقِيلَ اقْعُدُوا مَعَ الْقَاعِدِينَ﴾ (۱) ﴿لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ مَا زَادُوكُمْ إِلَّا خَبَالًا﴾ (۱) «خداوند ناگوار دانست همراهی کردن را، پس آن‌ها را باز داشت، و گفته شد بنشینید با نشستگان، و اگر بیرون می‌آمدند با شما جز بزدلی و ترسویی چیز دیگر عاید شما نمی‌گردند».

و همچنین مشرکان را در لشکر نپذیرد؛ زیرا رسول خدا ﷺ فرموده است: «إِنَّا لَا نَسْتَعِينُ بِمَشْرُكٍ إِلَّا عِنْدَ ضَرُورَةٍ وَوَثُوقٍ بِهِ» «از مشرک بدون ضرورت کمک نمی‌گیریم و آن هم زمانی که بر آن اعتماد داشته باشیم»، و نه زن جوان را همراه ببرد که خطر فتنه داشته باشد، و به زن سالخورده اجازه همراهی را بدهد، زیرا رسول خدا ﷺ به ام‌سلیم و چند زن انصاری اجازه داد که برای لشکر آب می‌آوردند و مجروحان را مداوا می‌کردند، مناسب است که برای لشکر دو دسته راست و چپ مقرر نماید.

ترتیب دادن قشون:

(۱) - سورة توبه، آیه ۴۶ - ۴۷.

برای هر دسته از لشکر پرچمی مشخص کند و برای هر قومی فرماندهی و برانگیزنده‌ای مقرر کند آنچنانکه رسول خدا ﷺ در فتح مکه کردند؛ زیرا این بیشتر دشمن را مرعوب می‌کند و نظم و انضباط را برقرار می‌نماید.

برای آن‌ها رمزی مقرر کند که در تاریکی شب‌ها با آن صحبت کنند تا یکدیگر را نکشند، آنچنانکه رسول خدا ﷺ می‌کرد، برای جهاد در روزهای پنجشنبه یا دوشنبه بیرون آید، زیرا این‌ها روزهایی هستند که اعمال مردم به بارگاه خداوند عرضه می‌شوند، و آن را ما قبلاً ذکر کردیم.

نباید به قشون ظلم و ستم کرد:

آنقدر آن‌ها را راه ببرد که ضعیف‌ترین آن‌ها بتواند، مگر به هنگام ضرورت، منازل را برای اقامه اختیار نماید که مناسب باشند، آب و آذوقه در آنجا مهیا باشد.

نگهبان و مخبر مقرر کند وقتی که از دشمن احساس خوف و هراس داشته باشد، رازهای جنگ را حتی الامکان مخفی نگهدارد مگر از کسانی که صاحب رأی و دلسوز باشد.

حدود شرعی در سرزمین کفر اقامه نشوند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا تُقَطَّعُ الْأَيْدِي فِي الْغَزْوِ» که «دست دزد در میدان جهاد بریده نشود»، فلسفه‌اش آن است که حضرت عمر رضی الله عنه بیان فرمود، غیرت شیطانی به او ملحق نگردد که برود با کفار همدست گردد، و نیز بسا اوقات منجر به اختلاف در میان مردم می‌شود، و این به مصلحت نظام خلل وارد می‌کند.

با اهل کتاب و مجوسیان جهاد کند تا مسلمان گردند یا جزیه بدهد و ذمی در آیند.

به جز جنگجویان کسی دیگر کشته نشود:

در جنگ‌های اسلامی نباید کودک، زن، پیرمرد از کار افتاده، بدون ضرورت، مانند شیخون کشته شوند.

درخت‌ها را نباید قطع و بریده کردند، و نباید آن‌ها را به آتش کشید، و نباید دست و پای حیوانات را برید، مگر این که مصلحت اقتضاء کند، مانند قریه بویره از بنی نضیر. نباید عهدشکنی نمود، و نباید پست را بند نمود، زیرا این سبب انقطاع مراسله فیما بین می‌باشد، می‌تواند از نیرنگ بگیرد، زیرا جنگ خداع است. می‌توان بر دشمن حمله نموده او را غارت کند، و با سلاح سنگین مانند منجنیق یورش ببرد و آن‌ها را محاصره کند و بر آن‌ها فشار بیاورد، هریکی از این عملکردها، از رسول خدا ﷺ به ثبوت رسیده است، زیرا قتال بدور از این امور، تحقق نمی‌یابد، و این نیاز به شرح و توضیحی ندارد.

مبارزه نمودن جایز است:

مبارزه نمودن با اجازه امام برای کسی که بر خود اعتماد داشته باشد، جایز است، آنچنانکه حضرت علی علیه السلام و حضرت حمزه رضی الله عنه در جنگ بدر انجام دادند، مسلمانان می‌توانند در آنچه طعام و علفی که بیابند قبل از اخراج خمس تصرف نمایند؛ زیرا اگر برای این اجازه نباشد وضعیت بر آن‌ها سخت می‌شود.

امام می‌تواند در باره اسیران یکی از چهار خصلت را به کار ببرد:

پس اگر اسیرانی را به اسارت گرفتند، امام اختیار دارد که یکی از این چهار خصلت را به کار ببرد، یا آن‌ها را به قتل برساند، یا از آن‌ها فدیّه گرفته آزادشان کند، یا بدون فدیّه آن‌ها را ممنون احسان قرار داده آزاد نماید یا آن‌ها را برده و رقیق قرار دهد، هر کدام به نفع، اسلام و مسلمین است آن را انجام دهد.

امام می‌تواند به جمع آن‌ها یا افراد به خصوصی، تأمین بدهد.

اصل در این باره قول خداوند است: ﴿وَإِنْ أَحَدٌ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ﴾^(۱) «اگر یکی از مشرکین از تو پناه خواست به او پناه بده»، این بدان خاطر است که وارد شدن

(۱) - سورة توبه، آیه ۶.

آن‌ها در اسلام بدون اختلاط و آمیزش با مسلمانان و آشنایی با دلایل و سیرت آن‌ها متحقق نمی‌شود.

مصالحه با تجار دارالحرب:

و نیز بسا اوقات نیاز پدید می‌آید تا تجار و امثال آن‌ها تردد و رفت و آمد داشته باشند، می‌توان با آن‌ها در عوض مال یا بدون آن مصالحه برقرار نمود، زیرا بسا اوقات مسلمانان از جنگ با کفار عاجز می‌مانند، لذا نیاز به صلح پیدا می‌کنند، و بسا اوقات نیاز به مال خواهند داشت تا خود را به وسیله آن تقویت کنند، یا این که از شرّ قومی در امان باشند و با قوم دیگر قتال کنند.

معصیت در روز قیامت به همان صورتی متصور می‌شود که واقع شده است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا أُلْفِينَ أَحَدَكُمْ يَجِيءُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَى رَقَبَتِهِ بَعِيرٌ لَهُ رُغَاءٌ يَقُولُ يَا رَسُولَ اللَّهِ اغْنِنِي. فَأَقُولُ: لَا أَمْلِكُ لَكَ شَيْئًا قَدْ بَلَغْتُكَ» «نباید بیابم یکی از شما را که بیاید در روز قیامت در حالی که شتری به گردن دارد که صدا می‌دهد، بگوید ای رسول خدا به من کمک کن؛ پس من می‌گویم که نمی‌توانم در حق تو کمکی کرده باشم، من به تو ابلاغ کردم». و مانند این است که قول رسول خدا ﷺ: «عَلَى رَقَبَتِهِ فَرَسٌ لَهُ حَمْحَمَةٌ، وَشَاةٌ لَهَا يِعَارٌ وَنَفْسٌ لَهَا صِيَا ح وَرَقَاعٌ تَخْفِقُ» «بر گردنش اسبی است که شمه می‌کشد و گوسفندی است که صدا می‌دهد و نفسی که جیغ می‌کشد و پارچه‌ای که زیر و روی می‌شود».

من می‌گویم: اصل در این باره این است که معصیت به همان صورتی متصور می‌شود که واقع شده است، اما بدوش گرفتن برای سنگینی و شکنجه‌شدن است، اما صدادادن عقوبتی است برای او تا جنایتش بر همه خلایق فاش بگردد.

معاقبه کسی که خیانت کند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا وَجَدْتُمُ الرَّجُلَ قَدْ غَلَّ فَأَخْرِقُوا مَتَاعَهُ كُلَّهُ وَاضْرِبُوهُ» «هرگاه کسی را یافتید که خیانت کرده است کالاهای او را به آتش بکشید و خود او را شلاق بزنید»، بر این دستور حضرت ابوبکر رضی الله عنه و حضرت عمر رضی الله عنه عمل کردند. من می گویم: فلسفه اش این است که مردم از این که چنین کاری بکنند مجازات و توبیخ گردند.

غنایم جنگ:

باید دانست که اموالی که از دست کفار گرفته می شوند بر دو قسم هستند: یکی آن که با دوانیدن اسب و شتر و احتمال مشقت جنگ، مال به دست بیاید، به آن غنیمت می گویند. دوم آنکه: بدون جنگ به دست بیاید مانند جزیه، خراج و عشوری که از تجار کفاری گرفته شده که یا آن را بذل نموده و صلح و آشتی کرده اند یا آن را از ترس گذاشته فرار نموده اند.

قسمت غنایم:

یک پنجم از مال غنیمت بیرون آورده بر مصارفی صرف می شود که خداوند در قرآن ذکر فرموده است، چنانکه می فرماید: ﴿وَأَعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ﴾^(۱) «بدانید آنچه شما غنیمت می گیرید یک پنجم آن از آن خدا، رسول، خویشاوندان، یتیمان، مسکینان و مسافران است». پس سهم رسول خدا ﷺ بعد از او در مهمترین مصالح مسلمین گذاشته می شود. و سهم ذوی القربی به بنی هاشم و بنی المطلب چه فقیر و چه غنی و چه مرد و چه زن داده می شود.

(۱) - سورة انفال، آیه ۴۱.

و در نظرم امام اختیار دارد که مقادیر را تعیین نماید، حضرت عمر رضی الله عنه در حقوق آل رسول صلی الله علیه و آله از بیت المال اضافه می کرد و به مدیونان و کسانی که می خواستند ازدواج نمایند و مستمندان کمک می کرد.

سهم یتامی مال آن کودک فقیر می باشد که پدر ندارد.
و سهم فقرا و مساکین متعلق به خود آنهاست که توزیع آن مفوض به رأی امام است که در اندازه گیری و مقدم کردن الأهم فالأهم، اجتهاد نماید، و چنان عمل نماید که اجتهادش به آن می رسد.

و چهار پنجم دیگر در میان مجاهدان توزیع می گردند، نخست امام در وضع لشکر از اجتهادش کار بگیرد، پس هر کسی که اضافه دادن به او به نفع مسلمانان تمام می شود، به او اضافه بدهد، و آن به یکی از این سه صورت می باشد:

یکی آن که امام در دارالحرب داخل شده دسته ای را به یک ده و روستایی بفرستد تا در آنجا غارت بکند و از آن اموال غنیمت یک چهارم یا یک سوم بعدالخمس را به آنها اختصاص بدهد، پس آنچه این دسته بیاورد نخست یک پنجم آن بیرون آورده می شود، سپس به آن دسته یک چهارم یا یک سوم داده می شود و بقیه در کل مال غنیمت گذاشته می شود.

دوم این که امام اجرتی برای کسانی مقرر نماید که کار کفایت کننده از طرف مسلمانان انجام دهند، مثلاً بگوید: هر کسی که بالای این قلعه برود، این جایزه به او متعلق می گردد یا بگوید: هر کس از شما کافری را به قتل برساند اسلحه و سامان او از آن او قرار می گیرند، پس اگر آن نفل و جایزه را از مال مسلمانان مقرر نمود از آنان می دهد و اگر از مال غنیمت مقرر نمود از بقیه چهار پنجم می دهد.

سوم اینکه: بعضی از غنیمت برندگان را به چیزی اختصاص دهد، زیرا او از خود شجاعت و دلاوری بیشتری نشان داده است، چنانکه رسول خدا صلی الله علیه و آله به سلمه بن اکوع در غزوه ذی قرد سهم یک سوار و یک پیاده نظام به او داد؛ زیرا از او یک نفع بزرگی به مسلمانان رسید.

در نزد من صحیح تر این است که قاتل زمانی مستحق سر و سامان مقتول می باشد که امام قبل از قتل آن ها را برای او مقرر کند یا بعد از قتل به او به طور نفل آن ها را به او بدهد.

عطایایی برای زنان شرکت کننده در جنگ، تخصیص داده می شود:

مناسب است که مقداری به صورت رضح^(۱) برای زنانی که به مداوای مجروحان، پختن غذا و اصلاح وضع مجاهدین می پردازند، داده شود، همچنین برای بردگان، کودکان و ذمی هایی که امام به شرکت آن ها اجازه داده و از وجود آنان نفعی به مسلمانان می رسد، چیزی داده شود.

و اگر پی برده شد که چیزی از اموال مسلمانان را قبلاً دشمن برده و اکنون در ضمن جمع آوری اموال غنیمت خلط شده است، آن را باید به صاحبش برگردانید.

سوار سه سهم دارد:

سپس بقایای اموال غنیمت بر حاضرین شرکت کننده در جنگ توزیع می گردند که به سواران سه سهم و به پیاده نظام یک سهم داده می شود. به نظر من اگر امام مصلحت ببیند که برای شترسواران یا تیراندازان یا سواران بر اسب عربی در برابر سواران روی اسب برآیین چیزی اضافه بدهد، پس ازینکه اصحاب رأی مشوره نماید و در آن اختلافی پدید نیاید، مناسب است، و بدین شکل در اختلاف سیرالنبی ﷺ و اصحاب او در این باره، تطبیق داده می شود.

هر کسی که کاری برای مصلحت لشکر انجام دهد، به او باید سهم داد:

کسی که امام او را به خاطر مصلحت لشکر در جای مأموریت بدهد، مانند پست رسانی، نگهبانی، جاسوسی و غیره، باید به او سهمی از غنیمت داد، اگرچه در جنگ شرکت نداشته باشد، چنانکه برای حضرت عثمان رضی الله عنه در جنگ بدر انجام گرفت.

(۱) - رَضِخ: مالی اندک نه بسیار.

مصرف فیء:

مصرف فیء همان است که خداوند بیان فرمود: ﴿مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَىٰ فَلِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسْكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ وَمَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾^(۱) تا آخر آیهی دهم همین سوره. «آنچه خداوند از [اموال] اهل آبادیها بر رسولش ارزانی داشت، خاص خداوند و رسول و خویشاوندان [پیامبر] و یتیمان و ینوایان و در راه ماندگان است. تا بین توانگران دستگردان نباشد. و آنچه که رسول [خدا] به شما بدهد، آن را بگیرید. و از آنچه که شما را از آن باز دارد، باز آیید. و از خداوند پروا بدارید. بی گمان خداوند سخت کیفر است».

وقتی حضرت عمر رضی الله عنه این آیه را خواند فرمود: «این آیه همه مسلمانان را در بر گرفته است» پس آن را برای اهم فالأهم باید صرف نمود، و باید در این باره به مصالح مسلمانان نگاه کرد، نه به مصلحت شخصی خویش.

روشها در کیفیت تقسیم، مختلف هستند، وقتی مال فیء در محضر آن حضرت رضی الله عنه می رسید، فوراً در همان روز آن را تقسیم می کرد، پس به متأهلان دو قسمت و به مجردان یکی می داد.

حضرت ابوبکر صدیق رضی الله عنه به آزاد و برده هردو تقسیم می کرد و به هریکی به قدر حاجتش می داد.

حضرت عمر فاروق رضی الله عنه برای سوابق و نیازمندیها برنامه ریزی داشت، پس به یک نفر، قدامت اسلام را در نظر می گرفت و برای مردی بلا و گرفتاری او را نگاه می کرد، یکی را به زن و فرزندانش می نگریست، و به نیازمندیهای یکی می نگریست.

(۱) - سورة حشر، آیه ۷.

اصل در همه جاهایی که مورد چنین اختلاف باشند، این است که آن اختلاف‌ها بر این حمل گردند که جز این نیست که این کارها را بنابر اجتهاد انجام داده اند، پس هریکی مصلحت وقت و زمان را در نظر گرفته است.

زمین‌ها تقسیم شوند یا متوقف نگهداشته شوند:

امام در زمین‌هایی که مسلمانان بر آن‌ها غلبه یافته اند این اختیار را دارد که اگر بخواهد، آن‌ها را در میان غانمین تقسیم کند و اگر می‌خواهد آن‌ها را بر غازیان متوقف نگهدارد، چنانکه رسول خدا ﷺ در خیبر کرد که نصف آن را تقسیم نمود و نصف دیگر را موقوف نگهداشت، حضرت عمر رضی الله عنه سرزمین سواد عراق را موقوف نگهداشت، و اگر می‌خواهد، کفار را ذمی قرار داده بر همان اراضی اسکان دهد.

مقدار جزیه:

رسول خدا ﷺ به حضرت معاذ رضی الله عنه دستور داد که از هر عاقل و بالغ، یک دینار یا معادل آن موافر (لباس یمنی) بگیرد، حضرت عمر رضی الله عنه بر ثروتمندان چهل و هشت درهم و بر متوسطان بیست و چهار درهم و بر فقیر کارگر دوازده درهم مقرر نمود. از این، چنین معلوم می‌شود که اینگونه دادن به رأی امام است که هر چطور مصلحت ببیند، عمل می‌کند. بنابراین، روش آنان باهم مختلف بوده است، و همچنین است در نزد من حکم در مقادیر خراج و تمام آنچه سیرت پیامبر و خلفا مختلف می‌باشد.

فلسفه اباحت مال غنیمت و فیء:

جز این نیست که خداوند مال فیء و غنیمت را برای ما اهل اسلام حلال قرار داده است، چنانکه آن حضرت ﷺ بیان فرمود: «لَمْ تَحِلَّ الْغَنَائِمُ لِأَحَدٍ مِنْ قَبْلِنَا، ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى رَأَى ضَعْفَنَا وَعَجْزَنَا فَأَحْلَاهَا لَنَا» «مال غنیمت برای کسی پیش از ما حلال نبوده، و این حلال بودنش برای ما از آنجاست که خداوند ضعیفی و عاجزی ما را در نظر گرفت، پس آن را برای ما حلال قرار داد.» و نیز فرمود: «إِنَّ اللَّهَ فَضَّلَ أُمَّتِي عَلَى الْأُمَمِ وَأَحْلَلَ لَنَا

الغنائم» «خداوند امت مرا بر تمام امت‌ها، برتری عنایت فرمود و غنیمت را برای ما حلال گردانید»، ما این بحث را در قسم اول کتاب توضیح دادیم و اینجا به آن بر نخواهیم گشت.

هدف از مصارف چیست:

مهمترین اهداف مصارف آن عبارتند از:

- ۱- باقی نگهداشتن مردمی که نمی‌توانند کسب و کاری بکنند، از آن جهت که مزمن هستند، یا نیازمندند یا از مال، دور قرار گرفته اند.
- ۲- حفظ و نگهداری کشور از شر کفار به پایگاه مرزی، فراهم نمودن هزینه سربازان، خرید سلاح و آذوقه جنگی و وسایل مورد نیاز.
- ۳- تدبیر شهر و حفظ نظام، از قبیل وجود حراست، قضا، اقامه حدود، محاسبات.
- ۴- حفظ آیین و مذهب به مقرر کردن خطیب و سخنران، ائمه مساجد، واعظ و مدرسین.
- ۵- منافع مشترک مانند کار کردن قنوات و جوی‌ها، ساختن پل و امثال آن.

مناطق بر دو قسم می‌باشند:

مناطق بر دو قسم می‌باشند: مناطقی که مختص به اهل اسلام هستند، مانند سرزمین حجاز یا جایکه مسلمانان بر آن‌ها غالب آمده اند، مناطقی که بیشتر اهل آن کفار هستند، اما مسلمانان به زور یا به صلح بر آن‌ها غالب آمده اند.

پس مناطق قسم دوم: به چیزهای زیادی نیاز دارند از قبیل فراهم نمودن نیروی مردمی، فراهم کردن وسایل جنگی، مقرر کردن قاضی، مأمورین نظامی و انتظامی، کارگر و غیره. اما مناطق قسم اول: به اینگونه چیزها نیاز کمتری دارند.

شریعت اموال را بر حسب حکمت توزیع می‌کند:

شرع خواست تا اموال جمع شده در بیت المال هر منطقه را مناسب به آن، توزیع کند، پس مصرف زکات و عشر را بیشتر به محتاجان اختصاص داد، و مصرف غنیمت و فیه را بیشتر جهت آماده کردن نیروهای نظامی، حفظ آیین و مذهب، تدبیر مدینه و کشور قرار داد.

بنابراین، سهمیه یتیمان، مساکین، و فقرا را از غنیمت و فیه به نسبت صدقات کمتر مقرر فرمود، و سهمیه غازیان را به نسبت فقرا و مساکین از غنیمت و فیه بیشتر در نظر گرفت. باز چون مال غنیمت به مشقت و دوانیدن اسب و شتر به دست می‌آید، پس دل آنان خوش نمی‌شود، مگر این که مقداری از آن به آن‌ها داده بشود؛ در تمام شریعت‌های مقرر بر مردم، لازم است که مراعات و ملاحظه احوال آن‌ها در نظر گرفته شود، رغبت طبیعی با رغبت عقلی کنار هم قرار داده شوند، و آنان رغبت نمی‌کنند، مگر این که در آنجا چنین چیزی باشد که در جنگ گیرشان بیاید. بنابراین، چهار پنجم مال غنیمت برای مجاهدان مقرر گردید، فیه تنها با بیم و رعب به دست می‌آید، نه این که جنگ و قتال رخ می‌دهد، پس لازم نشد که آن را بر مردمان به خصوصی صرف کرد، لذا حقش این قرار گرفت که در آن، الأهم فالأهم را باید در نظر گرفت.

خداوند به جای یک چهارم یک پنجم را مشروع قرار داد:

اصل در خمس (یک پنجم) این است که یک چهارم عادت مستمری بود که در زمان جاهلیت سرداران قوم و ملت آن را می‌گرفتند، پس این در علوم آن‌ها جایگزین شده بود و از گرفتن آن‌ها قلباً احساس ناراحتی نمی‌کردند، چنانکه در این باره شاعر گفته است:

وإن لنا المربع من كل غارة

تكون بنجد أو بأرض التهائم

بی‌شک برای ما یک چهارم از هر غارتی است، چه در سرزمین نجد باشد یا سرزمین تهامه.

پس خداوند یک پنجم را به خاطر نیازهای شهر و آیین مشروع فرمود، مانند آنچه نزد آنان بود، همچنانکه آیاتی را بر انبیاء علیهم‌السلام مانند آنچه در نزد آنان رواج داشت نازل فرمود، یک چهارم، مال سردار قوم و پشتوانه آن‌ها بود که به خاطر بالابردن شان آن‌هاست، و نیز به انتظام امور عموم مردم، اشتغال دارند، نیاز دارند که هزینه سنگینی را داشته باشند.

خمس برای رسل خدا ﷺ:

پس خداوند خمس را برای رسول خدا ﷺ مقرر فرمود؛ زیرا او نیز به تنظیم امور عامه مردم اشتغال داشتند و نمی توانستند خود را جهت کسب و کار و تهیه مایحتاج افراد خانواده، فارغ قرار بدهند، لذا واجب شد که نفقه او در اموال مسلمانان مقرر گردد، و نیز نصرت و پیروزی بنابه دعای او و آن رعب و بیمی بدست آمد که خداوند به او عنایت فرموده بود، پس گویا خود آن حضرت ﷺ در هر جنگ حضور دارند.

آنچه خویشاوندان برمی دارند:

و نیز از همین خمس ذوی القربی (خویشاوندان پیامبر ﷺ) حقی دارند، زیرا آن ها از همه بیشتر از اسلام حمایت کردند و غیرت اسلامی بیشتری داشتند، زیرا با جمعیت اسلامی جمعیت نسبی هم برای آن حضرت ﷺ داشتند؛ زیرا آنان به جز عزت اسلام افتخار دیگری نداشتند، و در این، بالابردن شان اهل بیت رسول خداست ﷺ و این مصلحت به دین برمی گردد، احترام و تعظیم دادن به علماء و قاریان، احترام به دین و آیین است، لذا واجب است که احترام خویشاوندان رسول خدا ﷺ مقدمتر از این باشد.

و نیز از خمس محتاجان حقی دارند که آن ها را سه گروه: مسکین، فقیر و یتیمان تشکیل می دهند.

و نیز ثابت است که رسول خدا ﷺ به مؤلفه القلوب و غیره هم از خمس چیزی داده است. بنابراین، تخصیص این پنج گروه به ذکر، به خاطر اهتمام آن هاست، و تأکیدی است بر این که اغنیا خمس و فیه را در میان یکدیگر دست به دست نگردانند، پس آن وقت، توجه به محتاجان نمی باشد، و نیز برای این، تخصیص و تأکید شد که باب بدینی و بدگمانی از رسول خدا ﷺ و خویشاوندان، مسدود قرار گیرد.

و جز این نیست که نفل (اضافه از سهم غنیمت) و رضح (دادن چیزی بدون استحقاق سهم) مشروع گردید، زیرا بسا اوقات انسان اقدام نمی کند به ورود در مهلکه مگر به خاطر آن چیزی که امید آن را دارد، این عادت و شیوه انسان است که باید مراعات گردد.

سوار سه سهم دارد: (۱)

و جز این نیست که برای سوار سه سهم و برای پیاده یک سهم مقرر گردید، زیرا سوار بیشتر به نفع مسلمانان کار می‌کند، زحمتش بیشتر است، و اگر شما حالت قشون را مشاهده کرده باشید شک و تردیدی نخواهید داشت که دل سوار کار خوش نمی‌شود و زحمتش کفایت نمی‌کند اگر سهمش از سه برابر کمتر باشد، در این باره طوایف عرب و عجم با وجود اختلاف عادات و احوال، اختلافی نخواهند داشت.

بیرون راندن اهل کتاب از جزیره العرب:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَنْ عِشْتُ إِنْ شَاءَ اللَّهُ لأُخْرِجَنَّ الْيَهُودَ وَالنَّصَارَى مِنْ جَزِيرَةِ الْعَرَبِ» «اگر من زنده ماندم انشاء الله یهود و نصاری را از جزیره العرب بیرون می‌رانم». و نیز به بیرون کردن مشرکان از آن، توصیه فرمود.

من می‌گویم: رسول خدا ﷺ متوجه شد که زمان دارد دور می‌زند و در چرخش است، گاه وقتی اسلام ضعیف می‌شود انسجامش از هم می‌پاشد، پس اگر دشمن در چنین اوقات در مرکز اسلام و سنگر آن باشد، این امر به هتک حرمت الله تمام می‌شود و آن را از بین می‌برد، پس دستور داد تا آن‌ها از دور بر دارالعلم و محل بیت الله، بیرون رانده شوند. و نیز اختلاط و آمیزش با کفار، دین مردم را از بین می‌برد، و بر خود آنان غارت می‌کند، و چون چاره‌ای از اختلاط در گوشه و اکناف نبود، دستور داد تا حرمین از لوٹ وجود آن‌ها پاک نگهداشته شوند، و نیز بر رسول خدا ﷺ آنچه در آخرالزمان پیش می‌آید، منکشف گردید.

پس فرمود: «إِنَّ الدِّينَ لَيَأْرُزُ إِلَى مَدِينَةٍ...» الحديث، که «دین به سوی مدینه برمی‌گردد»، و این به پایه تکمیل نمی‌رسد، مگر به این طور که در آنجا کسی از اهل ادیان باقی نماند، والله أعلم.

(۱) - این مسلک امام شافعی است، نزد احناف دو سهم دارد.

از ابواب معیشت

مردم بر ملاحظه آداب معیشت اتفاق نظر دارند:

باید دانست که تمام ساکنان اقالیم صالحه بر ملاحظه آداب خویش در طعام، شراب، لباس، قیام، قعود، هیأت و احوال، اتفاق نظر دارند. و این یک امر طبیعی است که در سرشت انسان وجود دارد، به شرطی که مزاجش سالم و مقتضیات نوعش در اجتماع افرادش، ظاهر گردند، و به نظر یکدیگر برسند، و در این، مذاهب مختلفی دارند.

آداب معیشت باهم مختلف می باشند:

برخی آن‌ها را بر قواعد حکمت طبیعی برابر می کنند، پس در هریکی آن را اختیار می نمایند که به نفعش امیدی داشته باشد و از ضررش خطری به حکم طب و تجربه لاحق نگردد، و بعضی آن‌ها را بر قوانین احسان موافق به آنچه آیین عطا کند، برابر می کنند. بعضی می خواهند از ملوک، حکماء و رهبانان شان محاکات نمایند و بعضی به صورت دیگر آن‌ها را برابر می نمایند.

بعضی از آداب معیشت مفید و بعضی دیگر مضر می باشد:

در برخی از آن‌ها منافی وجود دارد که باید بر آن‌ها هشدار داد و به خاطر آن منافع، به آن آداب باید امر نمود، و در بعضی دیگر مفاسدی هست که به خاطر آن مفاسد، باید از آن آداب نهی کرد، و باید بر آن‌ها هشدار داد، بعضی دیگر از هردو معنی خالی می باشند، واجب است که بر اباحت خویش ابقا گردند و به انجام آن‌ها رخصت داده شود، پس تنقیح آن‌ها و تفتیش از آن‌ها یکی از جمله مصالحی است که رسول خدا ﷺ به خاطر آن‌ها مبعوث شده است.

ذکر خدا به هنگام اشتغال بالمعیشه:

عمده در اینجا چند امر است:

از آنجمله این که مشغول قرار گرفتن به این شغل‌ها از یاد خدا فراموش می کند و صفای قلب را مکدر می سازد، پس واجب است که این سم را به تریاک معالجه نمود، و آن این است که قبل از این شغل‌ها و بعد از آن و همراه با آن، اذکاری سنت قرار گیرند که نفس را

از اطمینان با این شغل‌ها باز دارند، بدین شکل که در آن‌ها چنین چیزی باشد که منعم حقیقی را به یاد آورد و فکر را به سوی قدس متوجه گردند.

از آنجمله اینکه: بعضی از کارها و هیأت‌ها با مزاج شیاطین مناسبت دارند، بدین شکل که اگر شیاطین در خواب کسی یا بیداری او متمثل شوند به بعضی از اینگونه کارها متلبس می‌شوند، پس متلبس بودن انسان با اینگونه کارها آماده‌گیری است برای نزدیک شدن به شیاطین و منعکس شدن زنگ‌های شیاطین در نفوس مردم، پس واجب است که از آن‌ها به صورت مکروه یا حرام باز داشته شوند، یعنی اگر مصلحت به کراهیت حکم کند مکروه قرار گیرند و اگر به تحریم حکم کند حرام قرار گیرند، مانند راه رفتن یا پوشیدن یک کفش، خوردن به دست چپ، بعضی از کارها شیاطین را طرد نموده مردم را به ملایکه نزدیک می‌گردانند، مانند یاد خدا به هنگام ورود به خانه و بیرون آمدن از آن، پس واجب است که بر اینگونه کارها وادار گردانیده شوند.

از آنجمله اینکه: از هیأت‌هایی که از روی تجربه باعث اذیت و آزار قرار می‌گیرند، مانند خفتن روی بامی که حفاظ نداشته باشد، یا از روشن گذاشتن فانوس، در وقت خفتن احتراز گردد، زیرا رسول خدا ﷺ فرمود: «فَإِنَّ الْفَوِيسِقَةَ تَضُرُّمُ عَلَى أَهْلِهَا» که «موش خانه را به آتش می‌کشد».

از آنجمله اینکه: با عجمی‌ها در آنچه معتاد به ترفه و تعمق در اطمینان‌شدن به زندگی دنیا، هستند مخالفت باید ورزید، زیرا این اعتیاد مردم را از یاد خدا باز می‌دارد و توجه به زیاد در پی دنیا قرار گرفتن را اضافه می‌کند، لذا ذات را در نفوس مردم متمثل می‌گردانند، پس واجب گردید که رؤوس این ترفه و تعمق به تحریم اختصاص یابند، مانند حریر، قسی، میاثر، ار جوان، لباس‌های عکس‌دار، ظروف طلایی، نقره‌ای، لباس رنگ‌شده به عصفرو خلوق و امثال آن، و بقیه عادات آن‌ها مکروه قرار گیرند، مستحب است که بسیار ترفه متروک قرار گیرد.

از آنجمله اینکه: از هیأت‌هایی که با سنگینی و وقار منافات دارند و مردم را به بیابان‌نشینان ملحق می‌گردانند احتراز جست، زیرا این روش مردم را برای دریافت احکام نوع بشر، فارغ نمی‌کند پس با این احتراز، مردم بین افراط و تفریط قرار می‌گیرد.

خوردنی و نوشیدنی

حفاظت تندرستی و صحت نفس:

باید دانست که چون سعادت بشر در اخلاق چهارگانه است که آن‌ها را ذکر کردیم، و همچنین شقاوتش در اضداد این چهار اخلاق است، پس حفظ صحت نفسانی و طرد مرض آن را واجب گردانید که اسباب تغییر مزاج به یکی از دو صورت بررسی گردند: یکی آنکه: افعالی هست که نفس به آن‌ها متلبس می‌گردد و در ته جوهر او نفوذ پیدا می‌کنند که مجموعه‌ای را از آن‌ها مورد بحث قرار دادیم.

و از آنجمله است: اموری که در نفس هیأت‌های پستی پدید می‌آورند که تشابه به شیطا و دوری از ملایکه را باعث می‌شوند، و ضد اخلاق صالح و نیک را، خواسته و ناخواسته پدید می‌آورند، پس نفوسی که به ملأ‌اعلی پیوسته اند و آلودگی‌های بهیمیت را کنار گذاشته اند، شناع و قباح این امور را از حظیره القدس تلقی می‌نمایند، آنچنانکه طبیعت، تلخی و بدمزگی را درمی‌یابد، و لطف الهی و ترحم او به مردم، واجب کرد که آن‌ها با رؤوس این امور مکلف گردند و همچنین به آنچه از این می‌تواند منضبط گردد، و اثرش واضح و غیره مخفی باشد.

خوردنی‌ها سبب تغییر بدن و اخلاق می‌باشند:

وقتی که قویترین اسباب تغییر بدن و اخلاق، خوردنی‌ها هستند، واجب است که رؤوس آن‌ها نیز از این باب باشند، پس از آنچه اثر شدیدتری دارد، خوردن آن حیوانی است که قومی به شکل آن، مسخ شده باشد.

زیرا وقتی خداوند متعال انسان را نفرین و ملعون قرار دهد و بر او غضب برود، پس این لعن و غضب او در او مزاجی را پدید می‌آورد که از سلامت انسان بسیار دور باشد تا جایی که از صورت نوعی بیرون می‌رود، پس این، یک نوع تعذیبی برای بدن انسان قرار می‌گیرد. و مزاجش این وقت خارج شده مشابه حیوان خبیثی قرار می‌گیرد که طبع سالم از آن نفرت دارد، و در این باره گفته می‌شود: «مسخه الله قردة وخنزیر» که «خداوند او را به صورت بوزینه و خوک مسخ نمود». پس در حظيرة القدس علمی متمثل گردید که در میان اینگونه حیوان و انسانی که مغضوب علیه و دور از رحمت قرار گرفته است، مناسبت خفی بوجود آید، و در میان او و میان طبع سالم که بر فطرت باقی باشد، فاصله زیادی پدید آید. پس صد در صد تناول نمودن از این حیوان و جزء بدن قراردادنش، سخت‌تر از این است که کسی آلوده به نجاسات و کارهایی باشد که وادارکننده خشم و غضب باشند. بنابراین، مترجمان حظيرة القدس از حضرت نوح عليه السلام گرفته تا انبیای دیگر بعد از او خنزیر را حرام قرار می‌دادند و به مردم دستور می‌دادند تا از آن دوری جویند تا این که حضرت عیسی عليه السلام نازل شده آن را از بین می‌برد و قتلش می‌کند.

شاید کسانی بودند که خنزیر را می‌خوردند، از این جهت شرایع با شدت از آن نهی نمودند و بر ترکش امر کردند.

بوزینه و موش، چنان حیواناتی هستند که گاهی در هیچ ملتی خورده نمی‌شدند پس نیازی در نهی از آن‌ها به تأکید شدیدی نماند، اما در باره سوسمار (ضب) رسول خدا ﷺ فرمود: «إن الله غضب على سبط من بني اسرائيل فمسخهم دواب يدبون في الأرض فلا أدرى لعل هذا منها» «بی‌شک خداوند بر گروهی از بنی اسرائیل غضب فرمود و آن‌ها را به صورت حشراتی که در زمین می‌خزند، مسخ نمود، من نمی‌دانم آیا این هم از آن‌هاست یا

خیر»، و خداوند فرمود: ﴿وَجَعَلَ مِنْهُمْ الْقِرْدَةَ وَالْخَنَازِيرَ وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ﴾^(۱) «و مسخ کرد بعضی از آن‌ها را به صورت بوزینه و خوک و بنده شیطان».

ماندن در سرزمینی که عذاب در آنجا نازل شده مکروه است:

نظیرش آن کراهیتی است که درماندگار شدن در سرزمینی که خسف یا عذاب در آن واقع شده، می‌باشد، و همچنین اختیار نمودن هیأت‌های کسانی که مورد غضب قرار گرفته اند، زیرا اختلاط و آلودگی با این چیزها کمتر از آلودگی به نجاسات نیست، و تلبس با آن‌ها کمتر از تلبس با هیأت‌هایی نیست که مزاج شیاطین متقاضی آن‌هاست.

تناول حیواناتی که اخلاق خبیث داشته باشند حرام است:

پشت سر آن‌هاست حیوانی که بر اخلاق ضد اخلاق مطلوب انسان آفریده باشد، مگر این که بنابر مجبوری به سوی آن تله داده شود، و مانند آن باشد که برایش مثالی بیان گردد، و طبیعت‌های سالم آن را خبیث قرار دهند و از خوردنش انکار ورزند، البته ملتی که به آن اعتباری نیست مستثنی است حیواناتی که این معنی کامل در آن‌ها کامل و واضح و روشن است و عرب و عجم بر آن اتفاق نظر دارند به شرح زیر می‌باشند.

۱- حیوان‌های درنده که طبعاً بر خراشیدن، جرح کردن، حمله نمودن و سخت‌دلی آفریده شده اند. بنابراین، آن حضرت ﷺ در باره گرگ فرمود: «أَوْ يَأْكُلُهُ أَحَدٌ» «آیا مگر کسی آن را می‌خورد؟».

۲- حیواناتی که بر ایذا رسانی مردم و ربودن از آن‌ها و پیدا کردن فرصت برای غارت کردن علیه مردم و پذیرش الهام شیاطین آفریده شده اند، مانند: کلاغ، کرگس، مارمولک، مگس، مار، کژدم و امثال آن‌ها.

۳- حیواناتی که بر پستی و ذلت آفریده شده اند و در سوراخ‌ها پنهان می‌باشند مانند موش و حشرات زمین.

(۱) - سورة مائده، آیه ۶۰.

۴- حیواناتی که به وسیله نجاسات یا مردار زندگی می کنند و به آنها آلوده و از آنها می خورند تا این که فربه می شوند.

۵- خر، زیرا آن در حلق و پستی ضرب المثل قرار گرفته است، بسیاری از اهل عرب که طبایع سالم داشتند آن را حرام می دانستند، شباهت به شیطان دارد، در این باره رسول خدا ﷺ فرموده است: «إِذَا سَمِعْتُمْ نَهيقَ الْحِمَارِ فَتَعَوَّذُوا بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ فَإِنَّهُ رَأَى شَيْطَانًا» «وقتی شنیدید که خری هرهر دارد به خدا از شیطان پناه ببرید، زیرا او شیطانی را دیده است».

و نیز طبیبان (پزشکان) اتفاق دارند که همه این حیوانات با مزاج انسان مختلف هستند، لذا از نظر پزشکی برای خوردن آنها مجالی نیست.

حرمت حیوانی که به نام غیر الله ذبح شود:

باید دانست که در اینجا چند امور مبهم وجود دارد که نیاز به ضبط حدود و تمیز مشکل دارند:

از آنجمله اینکه: مشرکین برای بت های خود، جهت تقرب به آنها حیوان ذبح می کردند، این یک گونه شریک مقرر کردن با خداست، پس مقتضای حکمت الهی این شد که از این شریک قراردادن با خدا، نهی گردد، سپس این تحریم مؤکد گردد به این شکل که از خوردن آنچه برای آنها ذبح می گردد، نهی شود، تا که این بازدارنده از این عمل قرار گیرد. و نیز قباحت ذبح در مذبح سرایت می کند آنچنانکه در صدقه ذکر کردیم، باز مذبح برای طواغیت امر مبهمی است، و آن منضبط شده است به آنچه برای غیر الله ذبح گردد، و به آنچه بر بت ها ذبح شود و به آنچه آن را شخص ذبح نماید که به تحریم ذبح بدون نام خدا، متدین نباشد، و آنان که ذبح بدون نام خدا را حرام می دانند، مسلمانان و اهل کتاب می باشند، و این منجر به آن گردید که به هنگام ذبح ذکر نام خدا بر آن واجب گردد؛ زیرا فرقی بین حرام و حلال در سطح ظاهر بدون این واضح نمی شود.

و نیز حکمت الهی وقتی که حیوانات را که مانند انسان حیاتی دارند برای انسان مباح قرار داد و آن‌ها را بر آن حیوانات مسلط گردانید، این را واجب قرار داد که هنگام بیرون آوردن روح آن حیوان‌ها، از یادآوری این نعمت، غفلت نورزند، و آن بدین صورت می‌باشد که نام خدا را بر آن‌ها یاد نمایند، و همین است منظور قول خداوند که می‌فرماید: ﴿لِيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِّنْ بَهِيمَةٍ الْأَنْعَامِ﴾^(۱) «تا که یاد کنند نام خدا را بر آنچه به آنان بهیمه الأنعام را عنایت فرموده است».

حرمت خوردن مردار:

از آنجمله اینکه: مردار در تمام ادیان و مذاهب حرام است، اما آیین‌ها همه بر آن، اتفاق دارند که از حظيرة القدس تلقی نموده اند که مردار از جمله خبیث است، اما اهل مذاهب از آنجا مردار را حرام می‌دانند که درک نموده اند که بسیاری از مردارها مانند سمّ می‌باشند، زیرا اخلاط سمی که منافی با مزاج انسانی است به هنگام بیرون رفتن روح در بدن انتشار می‌یابند، باز لازم است که مردار از غیر مردار ممتاز گردد، پس آنچه بیرون آوردن روح به خاطر خوردن، هدف قرار گیرد، منضبط گردد، پس این جریان یافت که حیوان غلطیده، حیوان زده شده به شاخ و آنچه که درنده پاره کرده خورده‌اش حرام قرار داده شود؛ زیرا همه این‌ها خبیث و اذیت کننده است.

ذبح و نحر نمودن سنت انبیاست:

از آنجمله اینکه: عرب و یهود ذبح و نحر می‌نمودند، مجوس حیوانات را خفه می‌کردند و شکم‌های آن‌ها را شکاف می‌دادند، ذبح و نهر نمودن سنت انبیاء علیهم‌السلام است که آن‌ها را به ارث برده اند، و در آن‌ها مصالح زیادی وجود دارد.

(۱) - سورة حج، آیه ۳۴.

از آنجمله است: راحت دادن به ذبیحه، زیرا این نزدیکترین راهی برای بیرون آوردن روح می باشد، چنانکه رسول خدا ﷺ می فرماید: «فَلْيُرْحُ ذَبِيحَتَهُ» «باید به ذبیحه اش راحت برساند»، و همین است فلسفه نهی از «شریطه شیطان» (و آن عبارت است از این که ذبح ناقص باشد که بعضی گلو را قطع نموده رک ها را بگذارد).

از آنجمله است: خون که یکی از نجاست هاست که به اصابت آن بر پارچه، پارچه را می شویند، و از آن پرهیز می نمایند، ذبیحه از آنست، خفه کردن، چاک کردن شکم آلوده کردن حیوان به نجاست است.

از آنجمله اینکه: ذبح یکی از شعائر آیین حنیفی است که به وسیله آن حنیفی از غیر حنیفی، ممتاز می گردد، پس این مانند ختنه کردن و خصال فطرت است، پس وقتی که رسول خدا ﷺ مبعوث گردید تا آیین حنیفی را برقرار نماید واجب شد که آن را نگهداری کند، باز لازم است که خفه کردن و شکم چاک دادن از غیر آن ها ممتاز گردند، و این متحقق نمی گردد مگر به این که به کاربردن آله تمیزی لازم باشد و حلق و لبه معین گردند، پس این است آنچه به خاطر حفظ صحت نفسانی و مصلحت دینی از آن نهی گردید، اما آنچه به خاطر صحت بدن از آن ها مانند سم ها و مخدرات نهی گردیده است وضع آن روشن است.

نهی از دو نوع حیوان:

وقتی که این اصول به طور تمهید بیان گردیدند زمان رسیده است که ما به تفصیل آن ها پردازیم، پس می گوئیم: خوردنی هایی که خداوند از آن ها نهی فرموده است، بر دو گونه هستند: یک نوع، آنست که به خاطر معنی که در نوع، وجود دارد از آن نهی گردیده است، و نوع دیگر آن که به خاطر فقد شرط ذبح از آن، نهی شده است.

حیوانات محلی که مباح می باشند:

پس حیوان بر چند قسم است: یکی اهلی که مباح است مانند شتر، گاو، و گوسفند، چنانکه خداوند می‌فرماید: ﴿أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ﴾^(۱) «دام‌های اهلی برای شما حلال قرار داده شدند».

این از آنجاست که این‌ها پاکیزه و مزاج آن‌ها معتدل و موافق به طبع انسان هستند، و در روز جنگ خبیر به خوردن گوشت اسب اجازه رسید و از خوردن گوشت خر نهی گردید، و این از آنجاست که عرب و عجم اسب را پاکیزه می‌دانند و افضل‌ترین حیوان نزد آن‌هاست و با انسان شباهتی دارد.

و خر به احمقی و پستی، ضرب المثل قرار گرفته است، و آن شیطان را می‌بیند و هرهر، مردمان ذکی و هوشیارترین عرب آن را حرام می‌دانستند، گوشت مرغ خانگی و مانند آن مرغابی و بط خورده می‌شود؛ زیرا این‌ها پاکیزه هستند، خروس با دیدن فرشته اذان می‌گوید، سگ و گربه حرام می‌باشند، زیرا از جنس درندگان هستند، و مردار می‌خورند، و سگ شیطان است.

حیوان وحشی که شبیه به اهلی است:

حیوان‌هایی وحشی که حلال هستند بعضی از آن‌ها آنست که با اهلی در نام و وصف شباهت دارند، مانند آهو، گاو وحشی و شترمرغ، برای رسول خدا ﷺ گوشت خر وحشی هدیه داده شد آن را خورد، خرگوش به آن حضرت ﷺ هدیه گردید آن را پذیرفت، بر سفره او ﷺ سوسمار خورده شد؛ زیرا عرب‌ها این چیزها را پاکیزه می‌دانستند، گاهی در باره سوسمار چنین معذرت می‌فرمود که «لَمْ يَكُنْ بِأَرْضِ قَوْمِي فَأَجِدُنِي أَعَافُهُ» که «این در منطقه قوم من نبوده از آن نفرت دارم»، و گاهی با بیان احتمال مسخ شدن قومی به شکل آن از آن نهی می‌کرد.

(۱) - سورة مائدة، آیه ۱.

به نظر من در این دو حدیث هیچ تناقضی وجود ندارد؛ زیرا در سوسمار دو وجه وجود دارد که هریکی برای معذوریت کافی است ولی ترک آنچه در آن احتمال مسخ باشد به ورع نزدیکتر است، حرام نیست، و هدف از نهی کراهیت تنزیهی است.

گوشت هر نیش‌دار درنده حرام است:

از هر حیوان نیش‌دار درنده نهی گردیده است؛ زیرا طبیعت آن از حد اعتدال خارج شده است و اخلاقتش بد و دل‌های آن‌ها قسی و خسیس می‌باشند.

گوشت هر مرغ چنگال‌دار درنده، حرام است:

بعضی از مرغ‌ها مانند کبوتر، کنجشک مباح هستند، زیرا پاکیزه هستند و از خوردن هر مرغ چنگال‌دار درنده نهی گردیده است، و بعضی از آن‌ها فاسق نامیده شده است، لذا خوردنش جایز نیست، خوردن آن مرغی که مردار و نجاست می‌خورد، مکروه است، و همچنین آن مرغی که عرب آن را خبیث بدانند، زیرا خداوند فرموده است: ﴿وَحُرِّمُوا عَلَىٰ هُمُ الْخَبِيثَاتِ﴾^(۱). «و ناپاکیزه‌ها را بر آنان حرام می‌شمارد»

ملخ در عهد آن حضرت ﷺ خورده شد، زیرا عرب آن را پاکیزه می‌دانست.

ماهی‌های دریا حلال هستند:

بعضی از حیوان‌های دریا که عرب‌ها آن‌ها را پاکیزه می‌دانستند، مباح می‌باشند، مانند ماهی و عنبر، اما آنچه عرب‌ها آن‌ها را خبیث قرار می‌دادند و به نام حیوان‌های بیابانی حرام، آن‌ها را نامگذاری می‌کردند، مانند خوک، پس در باره آن‌ها دلایل، تعارض دارند، خودداری از آن‌ها بهتر است.

حکم روغنی که در آن موش بمیرد:

(۱) - سورة اعراف، آیه ۱۵۷.

رسول خدا ﷺ در باره روغنی که موش در آن بمیرد، سؤال گردید: فرمود: «الْقُوْهَا وَمَا حَوْلَهَا وَكُلُوْهُ» یعنی «موش را و آنچه دور و برش روغن هست، آن‌ها را بیندازید و بقیه را بخورید» و در روایتی دیگر آمده است: «إِذَا وَقَعَتِ الْفَأْرَةُ فِي السَّمَنِ فَإِنْ كَانَ جَامِدًا فَأَلْقُوْهَا وَمَا حَوْلَهَا وَإِنْ كَانَ مَائِعًا فَلَا تَقْرُبُوْهُ» «هرگاه موشی در روغن افتاد اگر روغن جامد است، پس موش و ماحولش را دور بریزید، و اگر روغن مایع است پس به آن نزدیک نشوید».

حکم مردار و آنچه از آن، متأثر می‌گردد:

من می‌گویم: مردار و آنچه از آن، متأثر می‌شود در تمام ملت‌ها و ادیان خبیث است، پس وقتی خبیث از غیر خبیث ممتاز گردید، خبیث انداخته و پاکیزه خورده می‌شود، و اگر تمیز ممکن نباشد همه حرام قرار می‌گیرند.

خوردن حیوان مدفوع‌خوار، حرام است:

رسول خدا ﷺ از خوردن گوشت حیوان مدفوع‌خوار و شیر آن، نهی فرموده است. من می‌گویم: این از آنجاست که وقتی اعضای این حیوان نجاست را در خود جذب کرده اند و در آن‌ها پراکنده و پخش شده اند، پس این‌ها در حکم نجاست قرار گرفته اند، یا مانند آن حیوانی قرار گرفته اند که در نجاسات زندگی می‌کند.

دو مردار و دو خون، حلال می‌باشند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «أُحِلَّتْ لَنَا مَيْتَتَانِ وَدِمَانِ أَمَّا الْمَيْتَتَانِ الْحَوْتُ وَالْجَرَادُ وَالْدِّمَانُ الْكَبْدُ وَالطَّحَالُ» «دو مردار و دو خون برای ما حلال است، اما دو مردار ماهی و ملخ می‌باشند، و دو خون جگر و سپرز می‌باشند».

من می گویم: جگر و سپرز دو عضو از اعضای بدن حیوان هستند که با خون شباهت دارند، پس رسول خدا ﷺ شبهه را در این دو عضو برطرف نمود، و در ماهی و ملخ خون روان وجود ندارد. بنابراین، ذبح در آن‌ها مشروع قرار نگرفت.

دستور به کشتن بعضی حیوان:

رسول خدا ﷺ به کشتن وزغ (مارمولک) دستور داد و آن را فاسق نام نهاد و فرمود: «كَانَ يَنْفُخُ عَلَى إِبْرَاهِيمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ» «علیه حضرت ابراهیم علیهما السلام به آتش می دمید»، و نیز فرمود: «مَنْ قَتَلَ وَزَعًا فِي أَوَّلِ ضَرْبَةٍ كُتِبَتْ لَهُ كَفَّارَةٌ وَكَذَا وَفِي الثَّانِيَةِ دُونَ ذَلِكَ وَفِي الثَّلَاثَةِ دُونَ ذَلِكَ» «کسی که مارمولک را به اولین ضربه بکشد اینقدر و آنقدر اجر به او می رسد و در ضربه دوم کمتر و در ضربه سوم باز هم کمتر».

من می گویم: بعضی طبعاً بگونه‌ای آفریده شده اند که از آن‌ها افعال و هیأت‌های شیطانی صادر می گردد، پس آن، به شیطان نزدیکترین شباهت را دارد، و برای اطاعت از وسوس او آماده تر است، رسول خدا ﷺ می دانست که مارمولک از آن قبیل حیوانات است، و به این خبر داد که او آتش را علیه ابراهیم علیهما السلام می دمید، زیرا طبعاً فرمانبردار وسوس شیطان بود، اگرچه دمیدن او در آتش فایده‌ای در بر نداشت و جز این نیست که در کشتن آن به دو معنی ترغیب نمود.

یکی آنکه: در کشتن آن، دفع اذیت از مردم وجود دارد، پس آن مانند قطع درخت‌های سمی در شهرهاست و امثال آن که در آن، انساجم آن‌ها برقرار می باشد.

دوم اینکه: در آن، کاستن از لشکر شیطان و اضمحلال وسوس اوست، و این در نزد خداوند و ملائکه مقرب و محبوب است، و جز این نیست که کشتنش در نخستین ضربه افضل است، زیرا در آن مهارت، زیرکی، و سرعت به سوی خیر است، والله أعلم.

آنچه خوردنش در نص قرآن حرام است:

خداوند متعال می‌فرماید: ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالْدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهْلَ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ وَالْمُنْخَنِقَةُ وَالْمَوْقُوذَةُ وَالْمُتَرَدِّيَةُ وَالنَّطِيحَةُ وَمَا أَكَلَ السَّبُعُ إِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ وَأَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْأَزْلَمِ ذَلِكُمْ فِسْقٌ﴾^(۱) «مردار و خون و گوشت خوک و آنچه [به هنگام سر بریدنش] نام غیر خدا بر آن برده شده و [حلال گوشت] خفه شده و به ضرب [چوب و سنگ] مرده و از بلندی افتاده و به شاخ زدن مرده و آنچه درندگان خورده باشند- مگر آنچه [از موارد اخیر پیش گفته] که ذبح [شرعی] کرده باشید- و آنچه برای بتان ذبح شده‌اند و آنکه با تیرهای فال تعیین قسمت کنید [همه] بر شما حرام شده است. [روی کردن به همه] اینها نافرمانی است».

من می‌گویم: مردار و خون از آنجا حرام هستند که نجس می‌باشند، خوک از آنجا که حیوانی است که به شکل آن قومی مسخ شده است.

اما حرمت «ما أهل لغير الله وما ذبح على النصب» یعنی «آنچه به نام غیر خدا نامزد گردد یا برای بت‌ها ذبح گردد» از آنجاست که در آن ریشه شرک کننده می‌شود، و نیز قباح فعل در مفعول به رؤیت می‌کند.

«منخنقه» آنست که خفه کرده شود پس بمیرد.

«متردیه» آن که از بالا به پایین بلغطد.

«و نطیحه» آن که حیوانی دیگر آن را به شاخ بزند تا بمیرد.

«و ما أكل السبع» آن که درنده آن را بخورد و چیزی باقی بماند؛ زیرا ضابطه مذبوح پاکیزه را شرع چنین بیان فرموده است که به وسیله به کاربردن آله تیزی در لبه یا حلقوم آن، خونس ریخته شود، لذا این منجر گردید که این قبیل حیوان‌ها حرام قرار گیرند. و نیز خون روان در تمام بدن آن‌ها پراکنده شده، جذب می‌گردد، پس کل بدن نجس می‌شود.

(۱)- سورة مائده، آیه ۳.

﴿إِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ﴾ یعنی شما حیوانی را یافتید که به یکی از این‌ها مبتلا بود ولی تا هنوز زنده است، پس آن را به طریق شرعی ذبح نمودید، پس بیرون آمدن روح آن به وسیله ذبح انجام گرفته است.

﴿وَأَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْأَزْلَمِ﴾ یعنی علم آنچه را برای شما تقسیم می‌شود به وسیله تیرهایی دریابید که اهل جاهلیت آن‌ها را می‌چرخاندند، در یکی نوشته بود که بکن و در دوم که نکن و در سوم هیچ نبود؛ زیرا این‌ها همه افترا بر خدا و اعتماد بر جهل بودند.

گوشت حیوان آماج قرار داده شده حرام است:

رسول خدا ﷺ از این که حیوانی زنده آماج قرار داده باشد، نهی فرمود، و از خوردن گوشت آن، منع نمود. من می‌گویم: اهل جاهلیت حیوان‌های زنده را آماج قرار می‌دادند و آن‌ها را به تیر می‌زدند، در این چنان در درسانی است که نیازی به شرح آن نیست، و نیز آن وجه تقربی إلى الله نیست و نه شکر و سپاس نعمت خداوند است.

رسول خدا ﷺ فرموده است: «إِنَّ اللَّهَ كَتَبَ الْإِحْسَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ فَإِذَا قَتَلْتُمْ فَأَحْسِنُوا الْقِتْلَةَ وَإِذَا ذَبَحْتُمْ فَأَحْسِنُوا الذَّبْحَةَ وَلْيُحَدِّ أَحَدُكُمْ شَفْرَتَهُ وَالْيَرِخَ ذَبْحَتَهُ» «خداوند احسان کردن را بر هر چیزی لازم قرار داده است، پس وقتی که می‌کشید نیکو بکشید، و اگر ذبح می‌کنید نیکو ذبح کنید، و باید یکی از شما کارد خود را تیز کند و ذبیحه خود را راحت ذبح کند».

من می‌گویم: در برگزیدن نزدیکترین راه برای بیرون آوردن روح، اتباع از انگیزه رحمت و شفقت است، و آن خصلتی است که رب العالمین به آن راضی خواهد شد، و بیشتر مصالح منزل و شهر به آن وابسته هستند.

نهی از خوردن آنچه از حیوان زنده، بریده شده است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَا يُقَطَّعُ مِنَ الْبَهِيمَةِ وَهِيَ حَيَّةٌ فَهِيَ مَيْتَةٌ» «آنچه از حیوان زنده بریده می‌شود مردار می‌باشد».

من می گویم: مردم کوهان شتر و دنبه گوسفند زنده را می بریدند و در این عذاب دادنی به حیوان و نقض به آن ذبح است که خداوند مشروع قرار داده است، لذا از آن نهی گردید.

نهی از کشتن مرغ، بدون خوردن:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ قَتَلَ عُصْفُورًا فَمَا فَوْقَهَا بِغَيْرِ حَقِّهَا سَأَلَهُ اللَّهُ عَنْ قَتْلِهِ»
 قیل: یا رَسُولَ اللَّهِ وَمَا حَقُّهَا؟ قَالَ: «أَنْ تَذْبَحَهَا فَتَأْكُلَهَا وَلَا تَقْطَعَ رَأْسَهَا فَتَرْمِيَ بِهَا»
 «هرکسی گنجشکی را یا بزرگتر از آن را به ناحق بکشد خداوند عزوجل از او بازخواست خواهد نمود، عرض گردید: یا رسول الله! حقش چیست؟ فرمود: این که ذبحش کند و آن را بخورد، و سرش نبرد و آن را نیندازد».

من می گویم: در اینجا دو چیز هست که باید از همدیگر ممتاز گردند:
 یکی: ذبح برای نیاز، اتباع داعیه که اقامه مصلحت نوع انسان است.
 و دوم: کوشش در زمین برای از بین بردن نسل یک حیوان که اتباع از انگیزه قسوة قلبی است.

شکار کردن از روی شرع مباح است:

باید دانست که شکار کردن عادت عرب و سیرت مروجی در میان آنها بود، تا جایی که یکی از کسب هایشان بود که زندگی شان بر آن می چرخید، پس رسول خدا ﷺ آن را مباح قرار داد، و عیبی که در زیادی انجام دادن آن وجود داشت را نیز توضیح داد: «مَنْ اتَّبَعَ الصَّيْدَ لَهَا» که «هرکسی به دنبال شکار قرار گیرد غافل می گردد».

شکار نمودن حیوانی که گوشتش خورده می شود:

احکام شکار مبتنی بر این است که آن موافق به شرایط، ذبح می شود، مگر این که حفظ آن مشکل تمام بشود و بیشتر کوشش ها جهت شرایط، باطل می باشند، لذا شرط شد که به هنگام رها کردن حیوان شکاری یا انداختن تیر و غیره نام خداوند بر آن ذکر گردد.

و شکارچی اهلیت داشته باشد، در اینجا ذبح و حلقوم و لبه مشروط نیست، و نیز شرط است که شکار تحقق پیدا کند، مانند رها کردن حیوان شکاری تعلیم یافته از روی قصد، و اگر نه آن، شکار یافته است نه شکار کرده است، و این که حیوان شکاری از آن نخورد، پس اگر از آن خورد و زنده به دست افتاد و ذبح گردید حلال است و اگر نه حرام می باشد، و این بدان جهت است که تا معنی تعلیم یافته بودن، متحقق گردد. و این شکار از آن حیوانی که درنده از آن خورده است، ممتاز باشد.

احکام شکار:

از رسول خدا ﷺ در باره احکام شکار و ذبایح سؤال گردید، او به گونه ای پاسخ داد که بر این اصول تخریج شده اند.

گفته شد: ما در سرزمینی سکونت داریم که اهالی آنجا اهل کتاب می باشند، آیا در ظرف های آنان غذا بخوریم؟ و در سرزمینی می باشیم که شکار زیاد است، من با تیر کمان و به وسیله سگ شکار می کنم که تعلیم یافته نیست و نیز با سگم که تعلیم یافته است، پس کدامیک برای من خوب است؟ رسول خدا ﷺ فرمود: «آنچه تو ظروف اهل کتاب را ذکر نمودی، پس اگر غیر از آن ها گیر آوردی در ظروف مستعمل آنان نخور، و اگر گیر نیامودی پس آن ها را بشو و در آن ها بخور، و آنچه با تیر کمان شکار کردی و نام خدا را بر آن ذکر کردی از آن بخور، و آنچه با حیوان شکاری تعلیم یافته شکار کردی و نام خدا را بر آن ذکر کردی باز هم از آن بخور، و آنچه با سگ غیر تعلیم یافته شکار کردی و زنده یافته ذبحش نمودی از آن بخور».

قول رسول خدا ﷺ: «فَإِنْ وَجَدْتُمْ غَيْرَهَا فَلَا تَأْكُلُوا فِيهَا» که «اگر ظروف دیگر یعنی غیر مستعمل گیر آوردید در این ها نخورید».

من می گویم: این به خاطر تحری مختار و خاطر جمعی است که وسوسه ای در قلب نیاید.

شکار سگ چه وقتی خورده می شود:

گفته شد: یا رسول الله، ما سگ شکاری تعلیم یافته را پشت سر شکار، رها می کنیم، فرمود: «إِذَا أُرْسِلَتْ كَلْبُكَ فَادْكُرْ اسْمَ اللَّهِ فَإِنْ أُمْسَكَ عَلَيْكَ فَأَذْرَكْتَهُ حَيًّا فَادْبَحْهُ وَإِنْ أَدْرَكْتَهُ قَدْ قَتَلَ وَلَمْ يَأْكُلْ مِنْهُ فَكُلْهُ فَإِنْ أَكَلَ فَلَا تَأْكُلْ فَإِنَّمَا أُمْسَكَ عَلَى نَفْسِهِ وَإِنْ وَجَدْتَ مَعَ كَلْبِكَ كَلْبًا غَيْرَهُ وَقَدْ قَتَلَ فَلَا تَأْكُلْ فَإِنَّكَ لَا تَدْرِي أَيُّهُمَا قَتَلَهُ» «وقتی سگت را رها کردی نام خدا را بگیر، پس اگر برای تو نگهداشت و تو آن را زنده یافتی آن را ذبح کن، و اگر آن را یافتی که آن را کشته است اما نخورده است، پس آن را بخور، پس اگر خورده است پس از آن نخور، زیرا آن را برای خود نگهداشته است و اگر همراه با سگت سگی دیگر را یافتی و شکار کشته شده است از آن نخور، زیرا نمی دانی که کدامیک از این دو سگ آن را کشته است».

شکاری که شکارچی آن را در روز دوم بیابد:

گفته شد: یا رسول الله، من تیری می اندازم و فردا آن را می بینم که تیر در بدن آن قرار دارد، فرمود: «إِذَا عَلِمْتَ أَنَّ سَهْمَكَ قَتَلَهُ وَلَمْ تَرَ فِيهِ أَثَرَ سَيْعٍ فَكُلْ» «هرگاه دانستی که تیر تو آن را کشته است و اثر درنده ای در آن ندیدی از آن بخور»، و در روایتی دیگر آمده است: «وَإِذَا رَمَيْتَ سَهْمَكَ فَادْكُرْ اسْمَ اللَّهِ وَإِنْ غَابَ عَنْكَ يَوْمًا فَلَمْ تَجِدْ فِيهِ إِلَّا أَثَرَ سَهْمِكَ فَكُلْ إِنْ شِئْتَ وَإِنْ وَجَدْتَهُ غَرِيقًا فِي الْمَاءِ فَلَا تَأْكُلْ» «هرگاه تیر انداختی نام خدا را یاد کن، پس اگر روزی از تو غایب ماند و به جز اثر تیر تو در آن چیزی یافته نشد اگر دلت خواست آن را بخور و اگر آن را غرق در آب یافتی از آن نخور».

شکاری که به معراض زده شود، خورده نمی شود:

گفته شد: ما به معراض (تیری که ریش و نصل نداشته باشد و به عرض اصابت کند) می زنیم، آن حضرت ﷺ فرمود: «كُلْ مَا خَزَقَ وَمَا أَصَابَ بِعَرَضِهِ فَقَتَلَ فَإِنَّهُ وَقِيدٌ فَلَا

تَأْكُلُ» «بخور آنچه را چاک کرد، و آنچه به عرض اصابت نمود و کشت جزو موقوذه محسوب می شود، پس آن را نخور».

گوشت از دست کسانی که تازه از شرک مسلمان شده اند:

عرض گردید: یا رسول الله، در اینجا قوم هایی هستند که تازه از شرک به اسلام روی آورده اند و پیش ما گوشت می آورند، نمی دانیم آیا به هنگام ذبح نام خدا را یاد کرده اند یا خیر؟ فرمود: «اذْكُرُوا أَنَّكُمْ اسْمَ اللَّهِ وَكُلُوا» «شما نام خدا را بگویید بخورید».

ذبح با قصب (پاره نی):

من می گویم: اصل این است که حکم بر ظاهر داده می شود، عرض گردید: «إِنَّا لَأَقُو الْعُدُوَّ غَدًا، وَلَيْسَتْ مَعَنَا مُدَى أَفَنَذْبِحُ بِالْقَصَبِ» «ما فردا با دشمن برخورد خواهیم نمود و کارد همراه نداریم. آیا با پاره نی ذبح نماییم؟» آن حضرت ﷺ فرمود: «مَا أَنْهَرَ الدَّمَ وَذَكَرَ اسْمَ اللَّهِ فَكُلْ، لَيْسَ السِّنُّ وَالظُّفْرُ، وَسَأُحَدِّثُكَ، أَمَّا السِّنُّ فَعِظْمٌ، وَأَمَّا الظُّفْرُ فَمُدَى الْحَبَشِ» «آنچه خون بریزد و نام خدا بر آن برده شود از آن بخورید، به شرطی که برنده دندان و ناخن نباشد، و در باره آن ها به تو خواهم گفت، دندان استخوانی است، و ناخن کارد حبشهاست».

زدن شتر فراری به تیر:

شتری فرار نمود، مردی آن را به تیر زد، پس آن را نگهداشت، پس رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ لِهَذِهِ الْإِبِلِ أَوَابِدَ كَأَوَابِدِ الْوَحْشِ، فَإِذَا غَلَبَكُمْ مِنْهَا شَيْءٌ، فَافْعَلُوا بِهِ هَكَذَا» «بدون شک این شترها هم نوع فراری دارند مانند وحشی های فراری، پس وقتی بعضی از آن ها بر شما غالب آمد با آن ها چنین رفتار کنید». من می گویم: چون اکنون آن وحشی شده است پس حکمش حکم شکار قرار می گیرد.

رسول خدا ﷺ در باره گوسفندی سؤال گردید که کنیزکی دید آن دارد می‌میرد، پس سنگی را شکافت و آن را ذبح نمود، رسول خدا ﷺ به خوردن آن دستور داد.

گفته شد که: «برخی طعام بگونه‌ای است که ما با خوردن آن احساس حرج می‌کنیم؟» فرمود: «لَا يَتَخَلَّجَنَّ فِي صَدْرِكَ شَيْئًا ضَارِعَةً فِيهِ النَّصْرَانِيَّةُ» «نباید در دلت چیزی شبیه به نصرانیت تحریف شده وارد کند».

گفته شد: یا رسول الله ما شتر را نحر و گاو را ذبح می‌کنیم و در شکمش بچه‌ای می‌یابیم، آیا آن را بیندازیم یا بخوریم؟ فرمود: «كلوه إن شئتم فإن ذكاته ذكاة أمه» «بخورید آن را اگر دلتان خواست، زیرا ذکات آن ذکات مادرش می‌باشد».

آداب طعام

برکت در طعام:

باید دانست که رسول خدا ﷺ آدابی را تعلیم داد که مردم آن را در خوردن غذا رعایت می‌کردند.

و فرمود: «بَرَكَاتُ الطَّعَامِ الْوُضُوءُ قَبْلَهُ وَالْوُضُوءُ بَعْدَهُ» «برکت طعام در شستن دست و دهان قبل از آن و بعد از آنست».

و نیز فرمود: «طعام خود را کیل کنید که برای شما برکت خواهد داشت».

و نیز فرمود: «إِذَا أَكَلَ أَحَدُكُمْ طَعَامًا فَلَا يَأْكُلُ مِنْ أَعْلَى الصَّخْفَةِ وَلَكِنْ لِيَأْكُلَ مِنْ أَسْفَلِهَا فَإِنَّ الْبَرَكَاتِ تَنْزِلُ مِنْ أَعْلَاهَا» «هرگاه یکی از شما غذا می‌خورد، پس از بالای کاسه نخورد بلکه از پایین آن بخورد زیرا برکت از بالای آن نازل می‌گردد».

من می‌گویم: یکی از صورت‌های برکت این است که مردم سیر نکنند، چشم خنک گردد، خاطر جمع گردد، حارص نباشد، مانند کسی که می‌خورد و سیر نمی‌گردد.

تفصیل آن از این قرار است که دو نفر بگونه‌ای باشند که هریکی صد درهم دارد، یکی از آن‌ها از فقر احساس خطر نموده چشم در مال مردم می‌دوزد، و در صرف مالش در نفع دین

و دنیا راه نمی‌یابد، و آن دیگر عزت نفس دارد که مردم او را غنی می‌پندارند و در زندگی خویش اقتصاد را رعایت نموده و نزد خویش خاطر جمع می‌باشد.

پس برای نفر دوم در مالش برکت می‌آید و در مال اول برکت نمی‌آید، و یکی از صورت‌های برکت این است که چیزی را در احتیاجات خویش صرف نماید و از چندین برابر آن کافی باشد.

تفصیلش این که بسا اوقات دو مرد هست که هریکی یک رطل می‌خورد، اما طبیعت یکی آن غذا را در تغذیه بدن صرف می‌نماید، و در معده دومی آفتی پدید می‌آید، که این غذا هیچ نفعی به او نمی‌دهد، بلکه بسا اوقات مضرّ درمی‌آید، بسا اوقات هر کدام از آن دو نفر مالی را در اختیار دارند، پس یکی آن را در زمینی صرف می‌کند که محصول زیادی از آن به دست می‌آید و به انتظام امر معاشش راه می‌یابد، دومی دست به اسراف و تبذیر می‌زند و نیازش برطرف نمی‌گردد.

بدون تردید هیأت‌های نفس و عقاید آن، در ظهور برکت دخیل دارند، همین است منظور قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «فَمَنْ أَخَذَهُ بِإِسْرَافِ نَفْسٍ لَمْ يُبَارَكْ لَهُ فِيهِ، وَكَانَ كَالَّذِي يَأْكُلُ وَلَا يَشْبَعُ» «هرکسی که مالی را با انتظار نفس بردارد در آن برکت نخواهد آمد و او مانند کسی می‌باشد که می‌خورد و سیر نمی‌گردد». از اینجاست که راه رونده روی چوبی در هوالیز می‌خورد و در زمین خیر، هرگاه او با همت به یچزی روی بیاورد، و بخواهد که از آن در نیازهایش کفایت به دست بیاید و خاطرش جمع گردد، این باعث خنکی چشمش قرار گرفته و وسیله خاطر جمعی قرار می‌گیرد و نفسش عقیف می‌ماند، و بسا اوقات این در طبیعت سرایت می‌کند، پس آن را در امور لازم و ضروری صرف می‌نماید.

پس وقتی که او دست‌هایش را قبل از طعام می‌شوید کفش‌ها را از پا بیرون می‌آورد و در نشستن اطمینان می‌یابد و آماده به غذا خوردن می‌شود و نام خدا را به زبان می‌آورد برکت به آن سرازیر می‌شود.

و هرگاه طعام را وزن کند و مقدار آن را بداند و در صرف کردنش میانه‌رو باشد، و در چشم دید خود، آن را صرف نماید، پس کمترین چیزی که برای او کفایت کند به دیگران کفایت نخواهد کرد.

هرگاه طعام به صورت نامناسبی ساخته شود که طبع از آن متنفر گردد، و به خاطرخواه نفس ساخته نشود، باید ادنی‌ترین آنچه کافی می‌باشد، بیشتر از آنچه می‌باشد که به دیگران کفایت می‌کند، و فکر نمی‌کنم این بر کسی مخفی باشد که انسان بسا اوقات یک نان به صورت تفکه می‌خورد یا آن را به هنگام راه رفتن یا سخن گفتن می‌خورد و به آن پروایی نمی‌کند و احساس می‌کند که او غذا نخورده است و به آن سیر نمی‌شود، اگرچه شکمش پر شده باشد، بسا اوقات یک رطل به صورت تخمین برمی‌دارد، و وجود و عدم آن مقدار اضافی، پیش او مساوی است و هیچگونه نیازی را برطرف نمی‌کند، و بعد از مدتی پی می‌برد که طعام کم درآمد.

خلاصه اینکه: برای وجود و عدم برکت اسباب طبیعی وجود دارد که در ضمن فرشته یا شیطان به آن کمک می‌کند و در هیکل و شکل آن روح ملکی یا شیطانی دمیده می‌شود، والله أعلم.

شستن دست قبل و بعد از صرف غذا:

اما در شستن دست پیش از غذا آلودگی‌های دست برطرف می‌گردند، و در شستن آن بعد از صرف غذا چربی و دسومت از بین می‌روند، لباس‌ها کثیف نمی‌گردند، خطر نیش زدن درنده و گزنده به وقوع نمی‌پیوندد، و همین است منظور قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «مَنْ بَاتَ وَفِي يَدِهِ عَمْرٌ وَلَمْ يَغْسِلْهُ فَأَصَابَهُ شَيْءٌ فَلَا يَلُومَنَّ إِلَّا نَفْسَهُ» «هرکسی شب گذرانید در حالی که بر دستش چربی و دسومت وجود داشت و گزندنی به او رسید، به جز خود کسی را سرزنش و ملامت نکند».

خوردن به دست راست:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا أَكَلَ أَحَدُكُمْ فَلْيَأْكُلْ بِيَمِينِهِ، وَإِذَا شَرِبَ فَلْيَشْرَبْ بِيَمِينِهِ» «هرگاه کسی از شما غذا می‌خورد باید به دست راستش بخورد و هرگاه می‌نوشد باید به دست راست بنوشد»، و نیز فرمود: «لَا يَأْكُلُ أَحَدُكُمْ بِشِمَالِهِ وَلَا يَشْرَبُ بِشِمَالِهِ فَإِنَّ الشَّيْطَانَ يَأْكُلُ بِشِمَالِهِ وَيَشْرَبُ بِشِمَالِهِ» «هیچ‌کسی از شما به دست چپ نخورد و ننوشد، زیرا شیطان به دست چپ می‌خورد و می‌نوشد».

و نیز فرمود: «إِنَّ الشَّيْطَانَ يَسْتَحِلُّ الطَّعَامَ إِلَّا يُذَكِّرُ اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهِ» «شیطان غذایی را که بر آن نام خدا برده نشود برای خود حلال می‌پندارد».

بسم الله گفتن پیش از غذا و بعد از آن:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا أَكَلَ أَحَدُكُمْ فَنَسِيَ أَنْ يَذْكُرَ اسْمَ اللَّهِ فَلْيُثَلِّ: بِسْمِ اللَّهِ أَوَّلَهُ وَآخِرَهُ» «هرگاه یکی از شما خورد و فراموش کرد که هنگام شروع غذا خوردند بسم الله بگوید، باید بگوید: بسم الله اوله و آخره» و در باره کسی که چنین بکند فرمود: «مَا زَالَ الشَّيْطَانُ يَأْكُلُ مَعَهُ فَلَمَّا ذَكَرَ اسْمَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ اسْتَقَاءَ مَا فِي بَطْنِهِ» «همواره شیطان با او می‌خورد، پس وقتی که او بسم الله گفت شیطان آنچه را که خورده بود استفراغ می‌نماید».

و نیز فرمود: «إِنَّ الشَّيْطَانَ يَحْضُرُ أَحَدَكُمْ عِنْدَ كُلِّ شَيْءٍ مِنْ شَأْنِهِ حَتَّى يَحْضُرَهُ عِنْدَ طَعَامِهِ فَإِذَا سَقَطَتْ مِنْ أَحَدِكُمُ اللَّقْمَةُ فَلْيَمِطْ مَا كَانَ بِهَا مِنْ أَذَى ثُمَّ لْيَأْكُلْهَا وَلَا يَدْعُهَا لِلشَّيْطَانِ» «شیطان در هر کار شما حاضر می‌شود تا این که به هنگام غذا خوردن نیز حاضر می‌شود، پس وقتی که لقمه‌ای از دست کسی بیفتد باید آن را پاک نموده بخورد و آن را برای شیطان نگذارد».

من می‌گویم: از جمله علومی که خداوند به رسولش عنایت کرده بود علم حال ملائکه و شیاطین و پراکنده شدنشان بر روی زمین بود، ملائکه از ملأ‌أعلى الهامات خوبی تلقی می‌نمایند سپس آن‌ها را به بنی آدم الهام می‌کنند، و از مزاج شیاطین آرای فاسدی برمی‌خیزد که به فساد نظام فاضل و خلاف حکم وقار و سنگینی منجر می‌گردد و مخالف به مقتضای

طبع سالم می باشد، پس شیاطین اینگونه کارها را انجام می دهند و به دوستان نزدیک خود آنها را الهام می کنند.

از جمله حالات شیطان این است که، در خواب یا در عالم بیداری به صورت های پراکنده، متمثل می گردند که طبایع سالم از آن نفرت پیدا می کنند، مانند خوردن به دست چپ، و مانند صورت بینی بریده، و امثال آن.

از آنجمله اینکه: گاهی در نفوس آنها هیأت های پستی منعکس می شوند که در بنی نوع انسان از بهیمیت برمی خیزند، مانند گرسنگی و شهوت جنسی پس وقتی که در آنان اینها پدید آیند، به اختلاط به این نیازها، و نقل آنچه انسان با این حالت انجام می دهد، مایل می گردند، و قضای این شهوت را در این وقت به خیال می آورند، و بدین شکل نیازهای خود را برمی آورند، پس فرزندی که از این عمل جنسی که شیطان در آن شرکت داشته و خواهش خود را برآورده اند کم برکت می شود و به شیطنت مایل می گردد، و آن غذایی که صرف کرده نیاز خود را به آن برطرف کرده اند کم برکت می باشد. و به نفع مردم تمام نمی شود، بلکه بسا اوقات به ضرر آن تمام می شود، بسم الله گفتن و به خدا پناه جستن طبعاً به ضد آنهاست. بنابراین است که به هنگام بردن نام خدا و پناه جستن به او، به عقب می روند.

چنین اتفاقی برای ما پیش آمد که روزی یکی از دوستان به زیارت ما آمد، ما چیزی در جلو او گذاشتیم، در حینی که آن را می خورد تکه ای از آن به زمین افتاد و به زمین غلطید، او به دنبالش دست دراز کرد و اتفاقاً آن دور می شد، تا این که حاضرین جلسه در شگفت آمدند، و او در دنبال کردنش به زحمت افتاد، باز آن را گرفت و خورد، پس از چند روزی شیطان (جنی) یکی را گرفت و به زبان او گفت که: من به کنار فلان کس رفتم که او چیزی می خورد و از آن خوشم آمد، چیزی به من نداد، آن را از او ربودم، با من درگیر شد، تا این که از من باز گرفت.

همچنین اهل خانواده، خود داشتند هویج می خوردند ناگهان یکی از آن هویج ها از دست یکی رها شد و غلطید انسانی دیگر برجست و آن را گرفت و خورد، دردی در سینه و معده

او را پدید، سپس شیطان به او اصابت نمود و به زبان خود او صحبت کرد که او این هویج غلطیده را خورده است، از این قبیل داستان‌های زیادی به گوش ما رسیده تا جایی که متوجه شدیم که این قبیل احادیث از باب اراده مجاز نیستند، بلکه هدف حقیقت آن‌هاست، والله أعلم.

هرگاه مگسی در ظرف یکی از شما بیفتد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا وَقَعَ الدُّبَابُ فِي إِنَاءٍ أَحَدِكُمْ، فَلْيَغْمِسْهُ كُلَّهُ، ثُمَّ لِيَطْرَحْهُ، فَإِنَّ فِي أَحَدِ جَنَاحَيْهِ شِفَاءً وَفِي الْآخَرِ دَاءٌ» «هرگاه مگسی در ظرف یکی از شما افتاد همه آن را غوطه دهید باز بیرون بیندازید، زیرا در یک پر آن شفا و در دیگر آن بیماری است»، و در روایتی دیگر آمده است: «وَأَنَّهُ يَتَّقِي بِجَنَاحِهِ الَّذِي فِيهِ الدَّاءُ» «آن پری که شفا دارد آن را کنار می‌زند».

باید دانست که خداوند طبیعت را مدبر بدن آفریده است، پس بسا اوقات مواد اذیت کننده را که صلاحیت جزء بدن بودن را ندارند از عمق بدن بیرون می‌اندازد. بنابراین، پزشکان از خوردن خون حیوان نهی کرده اند، پس مگس بیشتر غذاهای فاسد را که صلاحیت جزء بدن بودن را ندارند، می‌خورد، پس طبیعت آن‌ها را به سوی پست‌ترین عضوی مانند پر دفع می‌کند، باز این عضو در اثر این که ماده سمی در آن پدید آمده است نیاز به خارش پیدا می‌کند، و به هنگام هجوم در تنگناها نخستین عضو می‌باشد و از حکمت خداوندی است که او در هیچ چیزی سم نگذاشته که در آن ماده تریاکی بودیعت نگذاشته باشد تا بدین وسیله بنیه آن حیوان را حفظ نماید، و اگر ما این بحث را از طب مورد بررسی قرار بدهیم کلام طولانی خواهد شد.

خلاصه این که سم نیش‌زدن مگس در برخی از اوقات به هنگام خوردن غذا معلوم و محسوس می‌باشد، و حرکت کردن عضوی که ماده سوزنده به آن دفع شده معلوم می‌شود، و در طبیعت چنین نیروی مخفی که با اینگونه مواد درگیر شده آن‌ها را بیرون می‌اندازد وجود دارد، پس چه چیزی از این بحث مستبعد می‌باشد.

رسول خدا ﷺ چگونه غذا می خورد:

رسول خدا ﷺ هیچگاهی بر میز و در پیشدستی غذا نخورده است، و گاهی برای آن حضرت ﷺ از آرد میده^(۱) نان پخته نشده است، و نه آن حضرت ﷺ گاهی لاشه کباب شده گوسفند را دیده است، و نه او در حال که تکیه زده باشد غذا میل کرده است، و نه آن حضرت ﷺ غریال دیده است، بلکه آن ها آرد جو را بدون از غریال کردن می خوردند. باید دانست که رسول خدا ﷺ در عرب مبعوث شده و عادات آن ها متوسط ترین عادات بودند، و مانند عجمی ها تکلف نداشتند، پس پیروی به این عادات بهتر است از این که کسی در دنیا فرو برود و از ذکر خدا باز بماند. و نیز بهترین راه برای صاحبان هر مذهبی این است که از سیرت پیشوای خود در هر چیز از کوچک و بزرگ اتباع نمایند.

خوردن مؤمن و خوردن کافر:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ الْمُؤْمِنَ يَأْكُلُ فِي مَعَى وَاحِدٍ، وَالْكَافِرُ يَأْكُلُ فِي سَبْعَةٍ أُمْعَاءٍ» «مؤمن در یک روده و کافر در هفت روده می خورد. من می گویم: معنی این حدیث این است که تمام هم و غم کافر شکم اوست و هم و غم مؤمن فکر آخرت است، و شایسته به مؤمن، این است که غذا کم بخورد، و این کم خوردن از خصایل ایمان است، شدت حرص در خوردن خصلتی از خصایل کفر می باشد.

نهی از دو تا دو تا خوردن خرما:

رسول خدا ﷺ از این که کسی دو دانه خرما باهم بخورد نهی فرمود. من می گویم: نهی از قران چندین صورت دارد: یکی از آن ها: این است که هرگاه دو دانه خرما باهم در دهان بگذارد خوب جویده نمی شوند، بلکه احتمال دارد که یکی از دو هسته، او را اذیت کند، زیرا کنترل نمودن آن ها مشکل می باشد، برخلاف آن که هسته یکی باشد.

(۱) - آرد میده: آرد گندم که آن را دو بار پخته باشند و نانی که از این نوع آرد پخته شود و نام یک قسم حلوا نیز می باشد.

از آنجمله اینکه: این یکی از صورت‌های حارصی است.
از آنجمله اینکه: این ترجیح دادن خویش بر رفیقان است، و احتمال دارد همراهان از این خوش‌شان نیاید، البته این معنی با اجازه گرفتن از همراهان برطرف می‌شود.

وادار کردن بر جمع و جور و نگهداری خرما:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يَجُوعُ أَهْلُ بَيْتٍ عِنْدَهُمُ التَّمْرُ» «کسی که خرما در خانه داشته باشد گرسنه نمی‌شود». رسول خدا ﷺ فرمود: «بَيْتٌ لَا تَمْرَ فِيهِ جِيَاعٌ أَهْلُهُ» «خانه‌ای که در آن خرما نباشد اهل آن گرسنه می‌باشند». رسول خدا ﷺ فرمود: «نِعْمَ الْإِدَامُ الْخَلُّ» «بهترین شوربا سرکه است».

من می‌گویم: از تدبیر منزل این است که یک چیز سردستی در آن باشد که در بازار با نرخ ارزان‌گیر آید، مانند خرما در شهر مدینه، و بیخ زردک و امثال آن در شهرهای ما، پس اگر غذایی را یافت که حسب دلخواه باشد چه بهتر، و اگر نه آنچه در خانه است برای او کافی می‌باشد و پرده‌ای است برای آن و اگر چنین نکنند بر شرف گرسنگی قرار می‌گیرند، همچنین حال شوربا.

پرهیز از خوردن سیر و پیاز خام در مجالس:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ أَكَلَ ثُومًا أَوْ بَصَلًا فَلْيَعْتَزِلْنَا» «هرکسی سیر یا پیاز بخورد باید از ما کناره گیرد»، در محضر آن حضرت ﷺ دیگی آورده شد که در آن سبزیجات بود که بوی نامناسبی داشت، به بعضی از صحابه فرمود: «كُلْ فَإِنِّي أَنَا جِي مَنْ لَا تُنَاجِي» «بخور، زیرا من با کسی خلوت دارم که تو با او خلوت نداری».

من می‌گویم: فرشتگان از مردم، نظافت و خوشبویی را می‌پسندند و همچنین هرآن چیزی را می‌پسندند که عادت پاکیزگی را برانگیزد، و از ضد آن نفرت دارند. رسول خدا ﷺ در میان شریعت نیکان که به انوار ملکی منور باشند از دیگران فرق قایل شده است.

باید بر طعامی که خداوند انعام کند حمد گفت:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ اللَّهَ لَيَرْضَى عَنِ الْعَبْدِ أَنْ يَأْكُلَ الْأَكْلَةَ فَيَحْمَدَهُ عَلَيْهَا أَوْ يَشْرِبَ الشَّرْبَةَ فَيَحْمَدَهُ عَلَيْهَا» «خداوند می‌پسندد که هرگاه بنده چیزی بخورد یا بنوشد بر آن حمد خدا را بیان کند»، فلسفه آن قبلاً بیان گردید.

در باره حمد صیغ‌هایی روایت است که هر کدام را بگویند سنت ادا می‌گردد: از آنجمله است: «الْحَمْدُ لِلَّهِ حَمْدًا كَثِيرًا طَيِّبًا مُبَارَكًا فِيهِ غَيْرَ [مَكْنِيٍّ وَلَا] مُودَعٍ، وَلَا مُسْتَعْنَى عَنْهُ رَبَّنَا». «ستایش بسیار زیاد، پاکیزه و مبارک، خدایی را که بی‌نیاز است و درخواست از او همیشه ادامه دارد، و همه به او نیازمندند، پروردگارا! ستایش مان را قبول فرما»

از آنجمله است: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَطْعَمَنَا وَسَقَانَا وَجَعَلَنَا مُسْلِمِينَ». «تمام ستایش‌ها خدائی راست که ما را خورانید و نوشانید و از جمله مسلمین ما را گردانید»

از آنجمله است: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَطْعَمَ وَسَقَى وَسَوَّغَهُ وَجَعَلَ لَهُ مَخْرَجًا». «سپاس خدایی را که خورانید و نوشانید و گوارا گرداند و در نهایت راه خروجی برای آنها قرار داد».

پذیرایی از میهمان، در اثر ایمان است:

وقتی که میهمان‌نوازی از درهای جوانمردی، دری و موجب جمع و جور پراکندی شهر و آیین و باعث برقرار دوستی بین مردم است و نیز سبب آنست که مسافران ضرری نیابند، واجب است که از باب زکات قرار گیرد، و در آن تشویق و ترغیب گردد.

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيُكْرِمْ ضَيْفَهُ» «هرکسی به خدا و روز قیامت ایمان دارد، باید از میهمان پذیرایی کند»، باز نیاز پدید آمد که مدت میهمان‌نوازی معین گردد، تا میهمان سبب خرج میزبان قرار نگیرد یا مقدار کمی را زیاد قرار ندهد، پس اکرام که همان جایزه باشد به یک شبانه روز مقرر گردید و منتهای آن به سه شبانه روز معین شد و بیش از آن صدقه می‌باشد.

مسکرات

عقل و آیین هردو، به قباح مسکرات حکم می‌کنند:

باید دانست که زایل کردن عقل با به کار بردن مسکرات، عقل را صد درصد قبیح قرار می‌دهد، زیرا در آن انداختن نفس در ورطه بهیمیت و دور نگهداشتن آن از ملکیت است، و نیز تغییر خلق الله است که عقل را که خداوند به بنی نوع انسان مختص قرار داده است، زایل می‌نماید، و نیز مصلحت کشور و منزل را از بین می‌برد و مال را ضایع می‌کند و خود را در معرض هیأت منکر قرار داده خنده‌آور کودکان می‌نماید.

خداوند همه این معانی را به صراحت یا به اشاره در این آیه جمع فرموده است: ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ﴾^(۱) «جز این نیست که شیطان می‌خواهد در میان شما دشمنی ایجاد نماید».

بنابراین، تمام اهل ادیان و مذاهب بر قبح آن اتفاق نظر نموده اند و این آنچنان نیست که بعضی بصیرت ندارند پنداشته اند که با در نظر گرفتن حکمت عملی چیز خوبی است، چرا که از آن طبیعت تقویت می‌شود؛ زیرا این پندار از باب اشتباه حکمت طبیعی با حکمت عملی است، و در حقیقت این دو تا باهم متغایر می‌باشند، و بسا اوقات بین آن‌ها تجاذب و درگیری پدید می‌آید مانند قتال که طب آن را حرام قرار می‌دهد، زیرا در آن بنیه انسان در معرض از هم پاشیدگی است، حالانکه حفظ آن واجب است، و بسا اوقات حکمت عملی آن را واجب قرار می‌دهد، زیرا در آن صلاح کشور یا دفع عار و ننگ وجود دارد، و مانند عمل جنسی که طب آن را به هنگام پدید آمدن صورت طوقان و خطر اذیت شدن واجب قرار می‌دهد، و بسا اوقات حکمت عملی آن را در صورتی که ننگ و عار در برداشته باشد یا برخلاف سنت رашده باشد حرام قرار می‌دهد.

فساد شراب چندین برابر بالاتر از منافع آنست:

(۱) - سورة مائده، آیه ۹۱.

خردمندان هر قوم و هر قرن، مصلحت را بر طب ترجیح می‌دهند، و کسانی را که به فکر مصلحت نیستند و به آن پایبند نمی‌شوند، و به صحت جسم متمایل می‌باشند فاسق، فاجر و بدکار می‌دانند، و در این، هیچگونه اختلافی ندارند، خداوند آن را برای ما اعلام داشته است چنانکه می‌فرماید: ﴿فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنْفَعٌ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا﴾^(۱) که «در این دو چیز، گناه بزرگ و بعضی منفعت برای مردم است، اما گناه آن‌ها بزرگتر از نفع آن‌هاست».

البته استعمال مسکر، در حدی که سکر در بر نداشته باشد و هیچ فسادى بر آن مرتب نگردد پیش خردمندان مورد اختلاف است، شرع مقدس و مستقیم اسلام که نهایت سیاست امت و سد ذرایع را در بر دارد، و احتمال تحریف در آن منقطع می‌باشد، وقتی دید که مقدار کمی از خمر و شراب داعی به کثیر آن قرار می‌گیرد، و نیز دید که نهی بر مفساد بدون نهی از خود خمر هیچ تأثیری در آن‌ها ندارد، و گواه کافی در این باره روش مجوس و غیره است، و اگر دروازه رخصت باز گردد سیاست دینی منظم باقی نمی‌ماند، پس حکم تحریم بر خود خمر چه قلیل باشد یا کثیر دایر گردید.

هر کسی که بر شراب نوشی کمک کند ملعون است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَعَنَ اللَّهُ الْخَمْرَ وَشَارِبَهَا وَسَاقِيَهَا وَبَائِعَهَا وَمُبْتَاعَهَا وَعَاصِرَهَا وَمُعْتَصِرَهَا وَحَامِلَهَا وَالْمَحْمُولَةَ إِلَيْهِ» «خداوند خمر (شراب) را، نوشنده آن را، نوشاننده آن را، فروشنده آن را، خریدار آن را، شیره‌گیر آن را، کسی را که به خاطر او شیره گرفته می‌شود، حامل آن و کسی که برای او خمر حمل می‌شود همه را لعنت فرمود».

من می‌گویم: وقتی مصلحت در حرام قراردادن چیزی معین گردید و به آن قضا نازل شد واجب شد که از هر آنچه امر آن چیز را بالا می‌برد و در میان مردم ترویجش می‌کند و به آن وادار می‌نماید، نهی شود، زیرا این متناقض با مصلحت و دشمنی با شرع است.

(۱) - سورة بقره، آية ۲۱۹.

هر نشه آور حکم خمر و شراب است:

از رسول خدا ﷺ و اصحاب و احادیث زیادی با طرق بیشمار و عبادات مختلفی به حد مستفیض روایت شده است که آن حضرت ﷺ فرمود: «الْخَمْرُ مِنْ هَاتَيْنِ الشَّجَرَتَيْنِ النَّخْلَةِ وَالْعِنَبَةِ» که «شراب از این دو درخت می‌باشد: درخت خرما و انگور».

کسی از شراب ذرت و برنج پرسید: آن حضرت ﷺ فرمود: «كُلُّ شَرَابٍ أَسْكَرَ فَهُوَ حَرَامٌ» «هر نوشابه‌ای که نشه آورد، حرام است».

و نیز آن حضرت ﷺ فرمود: «كُلُّ مُسْكِرٍ خَمْرٌ كُلُّ مُسْكِرٍ حَرَامٌ، وَمَا أَسْكَرَ كَثِيرُهُ فَقَلِيلُهُ حَرَامٌ وَمَا أَسْكَرَ مِنْهُ الْفَرْقُ فَمِلْءُ الْكَفِّ مِنْهُ حَرَامٌ»

«هر نشه آور خمر و هر نشه آور حرام است، و آنچه زیادش نشه بیاورد کمش نیز حرام است، و هر آنچه ظرف بزرگی از آن نشه بیاورد یک مشت هم از آن حرام است»

کسی که در هنگام نزول آیه حاضر بوده است فرمود که: وقتی که حکم تحریم خمر نازل شد آن از پنج چیز گرفته می‌شد: انگور، خرما، گندم، جو و عسل. و خمر همان است که عقل را پنهان کند و فرمود: «لَقَدْ حَرَمْتُ الْخَمْرَ حِينَ حَرَمْتُ، وَمَا نَجِدُ خَمْرَ الْأَعْنَابِ إِلَّا قَلِيلًا وَعَامَةً خَمْرُنَا الْبَسْرُ وَالتَّمْرُ» «وقتی خمر حرام گردید شراب انگور را نمی‌یافتیم، بلکه عموم شراب‌های ما از خرما، نارسیده و خرما، رسیده بود»، خم‌های فسیح (شراب خرما، نارسیده) را شکستند وقتی حرمت خمر نازل گردید، همین است مقتضای قوانین شرع، زیرا خصوصیت انگور معنایی ندارد، و مؤثر در تحریم زایل‌کننده عقل است که قلیل آن مفضی به کثیر می‌گردد، پس واجب است که به آن قایل شد، امروز برای کسی جایز نیست که آنچه از غیر انگور گرفته شده است را حلال بداند، و کمتر از حد نشه را استعمال نماید.

آری! به برخی از صحابه و تابعین حدیث در مرحله اول نرسیده بود، لذا معذور قرار می‌گیرند، زمانی که حدیث به حد شهرتش رسید و امر مانند نیمروز روشن گردید و حدیث: «لَيْشَرِبَنَّ نَاسٌ مِنْ أُمَّتِي الْخَمْرَ يُسْمُونَهَا بِغَيْرِ اسْمِهَا» که «گروهی از امت من شراب را با

نام دیگری می نوشند»، صحیح ثابت شد، عذری باقی نماند، خداوند ما را و سایر مسلمانان را از این، در پناه خود نگهدارد.

استفاده از خمر حرام است:

از رسول خدا ﷺ سؤال گردید که سرکه گردانیدن خمر چطور است؟ فرمود: «لَا» یعنی آن را سرکه نگردانید، گفتند که: ما آن را به خاطر دوا درست می کنیم، فرمود: «إِنَّهُ لَيْسَ بِدَوَاءٍ وَلَكِنَّهُ دَاءٌ» که «آن دوايي نيست بلکه بیماری است».

من می گویم: چون مردم به شراب نوشی علاقه فوق العاده ای داشتند و برای آن حيله تراشی می کردند، مصلحت بدون از نهی از آن، در هر حال به پایه تکمیل نمی رسید، تا که هیچکس نتواند عذر و بهانه ای به میان بیاورد.

نهی از آمیختن خرماي نارسیده با خرماي رسیده:

رسول خدا ﷺ از آمیختن خرماي نارسیده با خرماي رسیده و آمیختن کشمش و خرما و آمیختن خرماي تازه با خرماي تازه رسیده نهی فرمود. من می گویم: فلسفه آن این است که نشه بنابه آمیختگی زودتر قبل از تغییر مزه سرایت خواهد کرد، پس نوشنده فکر می کند که هنوز نشه آور نیست و فی الواقع نشه آور قرار گرفته است.

رسول خدا ﷺ در هنگام نوشیدن، سه بار تنفس می کرد، و می گفت: «إِنَّهُ أَرْوَى وَأَبْرَأُ وَأَمْرَأُ» «این سیراب کننده تر، برطرف کننده از درد تشنه و خوشگوارتر است». من می گویم: این حکم از آنجاست که هرگاه آب در معده به تدریج کم، کم وارد بشود طبیعت آن را به طرف نیاز اهم تر صرف می کند، و اگر آب زیادی بر معده هجوم بیاورد، معده حیران می ماند که آن را کجا مصرف نماید، و اگر آب سرد در معده مردم سرد مزاج ریخته شود، برودت و سردی به او اصابت نموده نیرویش از برخورد مقدار کثیر ضعیف خواهد شد، برخلاف آن صورت که به تدریج آب در معده وارد شود، و اگر در معده مردم گرم مزاج آب زیاد به

یکبار وارد گردد، برخوردی در میان آنها پیش می‌آید و برودت تکمیل نمی‌گردد، و اگر به تدریج کم کم وارد گردد نخست برخورد پیش می‌آید سپس برودت ترجیح می‌یابد.

آداب نوشیدن

نهی از نوشیدن آب از دهانه مشکیزه:

رسول خدا ﷺ از نوشیدن آب از دهان مشک و برگرداندن دهانه مشکیزها نهی فرمود. من می‌گویم: این از آنجاست که وقتی کسی دهانه مشکیزه را برگردانیده از آن بنوشد، آب با فشار به یکبار در حلقوم او وارد می‌شود، و این مرض در کبد (جگر) را ایجاد می‌نماید، و به معده ضرر می‌دهد و در این صورت در اثر فشار آب، نمی‌توان از خس و خاشاک تمییز بدهد.

حکایت شده است که انسانی از دهانه مشک آب نوشید و ماری در شکم او فرو رفت.

نهی از نوشیدن در حال ایستادگی:

رسول خدا ﷺ از این که کسی در حال ایستادن بنوشد نهی فرمود، و نیز مروی است که او علیه السلام ایستاده نوشیده است، من می‌گویم: این نهی، نهی ارشاد و تأدیب است، زیرا نوشیدن در حال نشستن از هیأت‌های فاضله و نزدیکتر به سیری نفس و سیرابی است، و به این که طبیعت آب را در محلش مصرف نماید، اما عملکرد آن حضرت ﷺ برای بیان جواز است.

پس خوره را نخست باید به کسی داد که در دست راست باشد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «الْأَيْمَنُ فَالْأَيْمَنُ» هر کسی به طرف راست باشد مستحق‌تر است، این به خاطر آنست که از درگیری جلوگیری بشود، زیرا که اگر روش بر تقدیم افضل می‌بود، بسا اوقات فضل کسی در میان آنها مسلم قرار نمی‌گرفت، و بسا اوقات از تقدیم دیگران ناراحتی پدید می‌آمد.

نهی از تنفس در ظرف به هنگام آب‌نوشیدن:

رسول خدا ﷺ از این که در ظرف تنفس کند یا که در آن بدمد، نهی فرمود، من می گویم: این بدان خاطر است که از دهان یا بینی او چیز ناگواری در ظرف نیفتد و از آن هیأت نامناسبی پدید نیاید.

رسول خدا ﷺ فرمود: «سَمُّوا إِذَا أَنْتُمْ شَرِبْتُمْ وَاحْمَدُوا إِذَا أَنْتُمْ رَفَعْتُمْ» «به هنگام نوشیدن بسم الله بگویید و هرگاه دهان را از دهانه ظرف برداشتید الحمد لله بگویید»، فلسفه این قبلاً بیان گردید.

لباس، آرایش، ظروف و غیره

مطمئن شدن به لذات دنیا را آن حضرت ﷺ ناگوار می دانست:

باید دانست که آن حضرت ﷺ به عادات عجم و تعمقات آن ها نظر انداخت که چگونه به لذات دنیا اطمینان دارند، پس رؤوس و اصول آن لذات و تعمقات را حرام قرار داد و آنچه پایین تر باشد را مکروه قرار داد؛ زیرا دانست که این ها مردم را از دار آخرت فراموش می گردانند و بیشتر به طرف تلاش دنیا متوجه می نمایند. پس از جمله آن رؤوس، لباس فاخرانه می باشد، زیرا این بالاترین فکر و بزرگترین افتخار آنان بود، بحث در این باره از چند جهت می باشد.

نهی از اسبال و جر ازار از روی تکبر:

از آنجمله است: بلندی پیراهن و شلوار، زیرا هدف از این، سترپوشی و تجمل و زیبایی که در لباس هدف قرار می گیرند، نیست، بلکه هدف از آن فخر و نشان دادن ثروت و غنی گری و امثال آنست، تجمل فقط در همان مقدار است که با بدن مساوی و برابر باشد، رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يَنْظُرُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِلَى مَنْ جَرَّ إِزَارَهُ بَطْرًا» «خداوند در روز قیامت به سوی کسی که ازارش را از روی تکبر بلند کند نظر نمی فرماید».

و نیز آن حضرت ﷺ فرمود: «إِزْرَةُ الْمُؤْمِنِ إِلَى أَنْصَافِ سَاقَيْهِ لَا جُنَاحَ عَلَيْهِ فِيمَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْكَعْبَيْنِ وَمَا أَسْفَلَ مِنْ ذَلِكَ فَفِي النَّارِ» «ازار (شلوار) مؤمن تا نصف ساقش باشد

پایین تر از این تا نرسیده به شتالنگ گناهی در بر ندارد، و آنچه از این پایین تر باشد موجب دخول جهنم است.»

از آنجمله است: لباس نادر و نازک.

پوشیدن ابریشم برای مردان حرام است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ لَبَسَ الْحَرِيرَ فِي الدُّنْيَا لَمْ يَلْبَسْهُ فِي الْآخِرَةِ» «هرکسی در دنیا ابریشم بپوشد در قیامت آن را نخواهد پوشید»، فلسفه اش همانند آنست که در باره خمر ذکر کردیم.

رسول خدا ﷺ از پوشیدن ابریشم، دیباچ، قسی، میاثر و ارغوان نهی فرمود، و به مقدار دو الی سه انگشت اجازه داد، زیرا این از باب لباس نیست، و گاه وقتی به آن نیاز پدید می آید، رسول خدا ﷺ به زبیر بن عوام ؓ و عبدالرحمن بن عوف به خاطر مرض خارش که داشتند به پوشیدن ابریشم اجازه فرمودند، زیرا هدف در چنین وقت ترفه نبود، بلکه هدف شفایافتن از بیماری بود.

نهی از پوشیدن آنچه به آن فخر و مراعات حاصل شود:

از آنجمله است پارچه ای به رنگ مسرت بخش رنگ داده شود که از آن فخر و مراعات حاصل گردد، پس رسول خدا ﷺ از پارچه ای که به رنگ عصفور و زعفران رنگ داده شود نهی فرمود، و فرمود: «إِنَّ هَذِهِ مِنْ ثِيَابِ أَهْلِ النَّارِ» که «این از لباس جهنم است».

و نیز فرمود: «أَلَّا طِيبُ الرَّجَالِ رِيحٌ، لَا لَوْنٌ لَهُ، وَطِيبُ النِّسَاءِ لَوْنٌ لَا رِيحَ لَهُ» «خشبویی مردان آنست که بوی خوب دارد و رنگ ندارد، و خشبویی زنان آن که رنگ دارد و بوی ندارد». و نیست اختلافی در این قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «إِنَّ الْبَدَاذَةَ مِنَ الْإِيمَانِ» که «سادگی در اثر ایماننداری است».

و فرمود: «مَنْ لَبَسَ ثَوْبَ شُهْرَةٍ فِي الدُّنْيَا أَلْبَسَهُ اللَّهُ ثَوْبَ مَذَلَّةٍ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» «کسی که پارچه شهرت آور در دنیا بپوشد خداوند به او در روز قیامت لباس مذلت می پوشاند».

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ تَرَكَ لُبْسَ ثَوْبٍ جَمَالٍ تَوَاضَعًا كَسَاهُ اللَّهُ حُلَّةَ الْكَرَامَةِ» «کسی که پوشیدن لباس زیبا را به خاطر تواضع ترک کند خداوند به او لباس کرامت می پوشاند».

اظهار نعمت خداوند متعال:

و این قول او ﷺ که فرمود: «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ أَنْ يَرَى أَثَرَ نِعْمَتِهِ عَلَى عَبْدِهِ» «خداوند دوست می دارد که آثار نعمت خود را بر بنده ببیند».

رسول خدا ﷺ شخصی را دید که ژولیده موی بود، فرمود: «مَا كَانَ يَجِدُ هَذَا مَا يُسَكِّنُ بِهِ رَأْسَهُ» «این شخص چیزی که سر خود را صاف کند نیافته است».

و شخص دیگری را دید که لباس چرک آلود پوشیده بود، فرمود: «مَا كَانَ يَجِدُ هَذَا مَا يَغْسِلُ بِهِ ثَوْبَهُ» «این نتوانسته چیزی بیابد که لباس های خود را بشوید».

و فرمود: «إِذَا آتَاكَ اللَّهُ مَالًا فَلْتَرِ نِعْمَةَ اللَّهِ وَكَرَامَتَهُ عَلَيْكَ» «وقتی که خداوند به تو مالی داد باید نعمت و کرامت خود را بر تو دیده باشد»؛ زیرا در آنجا دو چیز وجود دارد که در حقیقت مختلف و به ظاهر شبیه یکدیگر اند، یکی مطلوب است و دیگری مذموم.

لباس های مطلوب:

پس مطلوب این است که در آن بخل نباشد، و آن به اعتبار اختلاف طبقات مردم مختلف می باشد، پس آنچه در حق پادشاهان بخل به حساب می آید در حق فقیران اسراف می باشد، ترک عادات بیابان نشینان و آنان که مانند حیوان زندگی می کنند مطلوب است و همچنین برگزیدن نظافت و عادات خوب مطلوب است.

لباس های مذموم:

زیاده روی در تکلف، مراعات و تفاخر در لباس، شکستن قلوب فقرا و امثال آن، مذموم است، و در الفاظ حدیث اشاراتی به این معنی وجود دارد چنانکه بر اندیشمندان مخفی

نیست، و مناط اجر سرکوب کردن نفس از اتباع انگیزه حقیر پنداشتن دیگران و تکبر و فخر کردن است.

به جا آوردن شکر خدا بر یافتن لباس جدید:

رسول خدا ﷺ هرگاه لباس جدیدی می یافت اسم آن را که عمامه باشد یا قمیص یا چادر می گرفت و می فرمود: «اللَّهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ كَمَا كَسَوْنِيهِ، أَسْأَلُكَ خَيْرَهُ، وَخَيْرَ مَا صُنِعَ لَهُ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّهِ وَشَرِّ مَا صُنِعَ لَهُ» «خدایا ستایش مر تراست، همچنانکه به من پوشانیدی، خیر آن را و خیر آنچه به خاطر آن این ساخته شده از تو می خواهم و از شر آن و شر آنچه به خاطر آن ساخته شده به تو پناه می برم»، فلسفه آن قبلاً بیان گردید.

آرایش مردان به طلا حرام است:

از جمله رؤوس، زیورآلات مترفه است، و در اینجا دو اصل وجود دارد: یکی آنکه: طلا آن چیزی است که به آن عجمی ها با همدیگر افتخار می کنند، و جریان رسم به پوشش زیور از آن، مردم را وامی دارد به زیاده روی در تلاش دنیا، اما نقره چنین نیست. بنابراین، رسول خدا ﷺ در طلا تشدید نمود، و فرمود: «وَلَكِنْ عَلَيْكُمْ بِالْفِضَّةِ فَالْعَبُوءَا بِهَا» «ولی نقره را لازم بگیرید و به آن لعب کنید».

دوم اینکه: زنان به تزئین و آرایش نیازمندتر هستند تا شوهران به آن ها بیشتر راغب باشند. بنابراین، عادت عرب و عجم همه بر این رایج است که تزئین زنان بیش از تزئین مردان است، پس واجب است به زنان نسبت به مردان اجازه بیشتری به تزئین داده شود. بنابراین، رسول خدا ﷺ فرمود: «أَحِلَّ الذَّهَبُ وَالْحَرِيرُ لِلنَّاتِ أُمَّتِي، وَحُرِّمَ عَلَى ذُكُورِهَا» «طلا و ابریشم برای زنان امت من حلال و برای مردان آن حرام گردیدند».

رسول خدا ﷺ در باره انگشتر طلایی که در دست کسی بود، فرمود: «يَعْمَدُ أَحَدُكُمْ عَلَى جَمْرٍ مِنْ نَارٍ فَيَجْعَلُهُ فِي يَدِهِ» «یکی از شما اخگر آتش را برداشته در دست خود می گذارد»، رسول خدا ﷺ در باره انگشتر نقره اجازه فرمود، بویژه برای کسی که حکمی

داشته باشد، فرمود: «ولا تتمه مثقالاً» «آن را یک مثقال کامل نکن». رسول خدا ﷺ زنان را از پوشیدن طلای غیر مقطع منع فرمود، یعنی آن که از یک قطعه‌ی بزرگی ساخته بشود.

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ أَحَبَّ أَنْ يُحَلَّقَ حَبِيبَهُ حَلَقَةً مِنْ نَارٍ فَلْيُحَلِّقْهُ حَلَقَةً مِنْ ذَهَبٍ» «هرکسی دوست دارد که به دوستش گلوبند آتشین بپوشاند او را باید گلوبند طلا بپوشاند»، موافق به همین اسلوب طوق و النگو را بیان فرمود، همچنین نسبت به قلاده طلا، گوشواره طلایی و زنجیر طلایی تصریح فرموده است، و در این حکم معنی را بیان فرمود: «أَمَّا إِنَّهُ لَيْسَ مِنْكُمْ امْرَأَةٌ تَحَلِّي ذَهَبًا تُظْهِرُهُ إِلَّا عَذِّبَتْ بِهِ» «آگاه باش، نیست از شما زنی که زیور طلا علناً بپوشد، مگر این که به آن عذاب داده می‌شود»، حضرت ام سلمه زیور آلات طلایی داشت، ظاهر آنست که آن‌ها تکه پاره بودند، رسول خدا ﷺ فرمود: «حُلَّ الذَّهَبُ لِلْإِنَاثِ» طلا برای زنان حلال است، یعنی فی الجمله حلال است.

این است آنچه مفهوم احادیث واجب گردانید، و من معارض برای آن نیافتم، مذهب فقها در این باره معلوم و مشهور است، والله أعلم بحقیقة الحال.

دراز کردن ریش و کوتاه نمودن سیل:

از آنجمله است: آرایش و تزئین به موی، زیرا مردم نسبت به امر موی اختلاف نظر دارند، پس مجوسان ریش را کوتاه نموده سیل‌ها را زیاد می‌گذاشتند، سنت پیامبر ﷺ برخلاف این است، پس رسول خدا ﷺ فرمود: «خَالِفُوا الْمُشْرِكِينَ، وَفَرُّوا اللَّحَى، وَأَحْفُوا الشَّوَارِبَ» «مخالفت مشرکان را به جا آورده ریش را زیاد و سیل‌ها را کوتاه کنید».

میان‌روی در تجمل و آرایش:

عده‌ای از مردم ژولیدگی، مهنت‌زدگی و سادگی را می‌پسندیدند، و از تجمل و آرایش نفرت داشتند، برعکس عده‌ای دیگر در تجمل و آرایش مبالغه می‌نمودند، و این را یکی از وجوهات فخر و حقیر پنداشتن مردم قرار می‌دادند پس مضمحل کردن مذهب آن‌ها و رد

روش آنان یکی از اهداف شرع قرار گرفت، زیرا مبنای شرایع بر میانه‌روی بین این دو روش و جمع بین دو مصلحت می‌باشد.

فطرت در پنج خصلت است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «الْفِطْرَةُ خَمْسُ الْخِتَانُ، وَالْإِسْتِحْدَادُ، وَقَصُّ الشَّارِبِ، وَتَقْلِيمُ الْأَظْفَارِ، وَتَنْفُ الْإِبْطِ» «فطرت در پنج چیز است: ختنه کردن، تراشیدن موی زیر ناف، گرفتن سیل، گرفتن ناخن و کندن موی زیر بغل». سپس نیاز پدید آمد که برای این‌ها وقتی مقرر گردد، تا بتوان بر کسی که از این سنت مخالف نماید انکار کرد، و تا کسی که به زور خود را متورع درمی‌آورد به تراشیدن و کندن هر روز مشغول نگردد، و سست و تنبل آن‌ها را تا یک سال ترک نکند، پس برای گرفتن سیل، گرفتن ناخن، کندن موی زیر بغل و تراشیدن زیر ناف مقرر گردید که بیش از چهل شب ترک نگردد.

دراز گذاشتن آن حضرت ﷺ موی‌های خویش را:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ الْيَهُودَ وَالنَّصَارَى لَا يَصْبُغُونَ» «یهود و نصاری به موی‌ها رنگ نمی‌زنند، (یعنی شما رنگ بزنید)». اهل کتاب موی‌های خود را به جلو آویزان می‌کردند و مشرکان فرق می‌گذاشت، پس رسول خدا ﷺ هم موی‌های جلو را آویزان گذاشت، پس از مدتی فرق نمود، سدل یعنی آویزان گذاشتن موی بر پیشانی و صورت، و این شکل یک گونه سادگی است، فرق عبارت از دو قسمت قراردادن موی که هر قسمتی به یک صدغ رها بشود.

نهی از تراشیدن قسمتی از سر و رها ساختن قسمتی دیگر:

رسول خدا ﷺ از قزع (تراشیدن قسمتی از سر و رها ساختن قسمتی دیگر) نهی فرمود. من می‌گویم: راز در اینجا این است که این هیأت از هیأت‌های شیاطین و نوعی از مثله است که نفس از آن نفرت دارد، مگر این که دل‌ها آفت‌زده‌ای که به آن عادت دارند آن را بپسندد. رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ كَانَ لَهُ شَعْرٌ فَلْيُكْرِمْهُ» وَنَهَى عَنِ التَّرَجُّلِ إِلَّا غَبَاً يَرِيدُ

التوسط بين الإفراط والتفريط «هر کسی موی داشته باشد باید از آن‌ها پذیرایی کند»، و رسول خدا ﷺ از شانه کردن مگر روز در میان نهی فرمود، هدف میانه‌روی در افراط و تفريط بود.

چه نوع آرایش برای زنان حرام است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَعَنَ اللَّهُ الْوَاشِمَاتِ، وَالْمُسْتَوْشِمَاتِ، وَالْمُتَمَصِّصَاتِ وَالْمُتَفَلِّجَاتِ لِلْحُسْنِ، الْمُغَيَّرَاتِ خَلْقَ اللَّهِ تَعَالَى» «خداوند وشم زنان و طالبان و شمش زدن را و موی سفید کنده کنان را و دندان سوهان کنندگان را که برای آرایش چنین کنند لعنت فرموده است». و نیز رسول خدا ﷺ مردانی را که خود را شبیه زنان کنند و زنانی را که خود را شبیه مردان قرار دهند لعنت فرموده است.

من می‌گویم: اصل در این باره این است که هر نوع و صنفی را بگونه‌ای آفریده است که خواهان ظهور احکامی در بدن می‌باشند، مانند مردان که ریش برایشان بیرون می‌آید و مانند زنان که مایل به یک نوع رقص و خفت می‌شوند، پس اقتضای آنان برای احکام به اعتبار معنایی است که در مبدأ وجود داشت که آن عیناً کراهیت ضد آنست. بنابراین، پسندیده این است که هر نوع و صنفی بر آن قرار گیرد که فطرتش خواهان آن است، و تغییر خلق سبب لعن می‌باشد. بنابراین، رسول خدا ﷺ عمل جنسی خر با ماده اسب را برای نسل کشی قاطر مکروه قرار داد.

چه زینت و آرایش برای مردان مباح است:

پس از زینت یکی آنست که به جای تقویت برای فعل طبیعت و توطئه برای آن باشد، مانند سرمه به چشم کشیدن و سر شانه کردن که این‌ها محبوب می‌باشند، و یکی آنست که مباین و ضد این فعل است، مانند این که انسانی خود را به شکل حیوانی قرار دهد، و آنچه زیاده‌روی در پدید آوردن چیزی است که طبیعت آن را نمی‌خواهد، و آن غیر پسندیده است که اگر انسان با طبعش آزاد گذاشته بشود آن را مثله می‌داند.

نهی از نقاشی صورت در پارچه و منزل:

از آنجمله: عکاسی در پارچه و دیوار و فرش‌هاست که رسول خدا ﷺ از آن نهی فرمود، و مدار نهی دو چیز است:

یکی آنکه: این یکی از وجوه رفاهیت و آرایش است، زیرا آنان با این گونه چیزها افتخار می‌کردند و در انجام آن‌ها مال زیادی صرف می‌کردند، پس مانند لباس ابریشم قرار گرفت، و این معنی در عکاسی درخت و غیره موجود می‌باشد.

دوم اینکه: سرگرم شدن به عکس و صورت و جریان رسم به رغبت در آن، در بت پرستی را می‌گشاید، و ارزش آن را بالا می‌برد، و آن را به یاد اهل آن می‌اندازد، و بت پرستی در اکثر طوایف که پدید آمده است فقط از همین راه پدید آمده است، و این منع مختص به عکس حیوان است. بنابراین، دستور رسیده است که سر پیکرها بریده شود تا به شکل درخت درآیند، و ساخت عکس درخت، خفیف درآید.

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ الْبَيْتَ الَّذِي فِيهِ الصُّورَةُ لَا تَدْخُلُهُ الْمَلَائِكَةُ» «اتاقی که در آن عکس باشد فرشته در آن وارد نمی‌شود».

و نیز فرمود: «كُلُّ مُصَوِّرٍ فِي النَّارِ يَجْعَلُ لَهُ بِكُلِّ صُورَةٍ صَوْرَهَا نَفْسًا فَيُعَذِّبُ فِي جَهَنَّمَ» «هر عکاس در جهنم است در برابر با هر عکسی که کشیده است نفسی به او داده می‌شود که در جهنم عذاب گردد».

و نیز فرمود: «مَنْ صَوَّرَ صُورَةً، عَذِبَ وَكُلَّفَ أَنْ يَنْفُخَ فِيهَا، وَلَيْسَ بِنَافِخٍ» «هر کسی صورتی بسازد عذاب و شکنجه می‌شود تا در آن روح بدمد و هرگز نخواهد دمید».

من می‌گویم: چون در تصاویر معنی بت وجود دارد، و در ملااعلی داعیه غضب و لعن بر بت‌ها و پرستاران آن‌ها متحقق گردیده است، واجب است که ملایکه از آن‌ها متنفر گردند، هرگاه مردم در روز قیامت با اعمال‌شان حشر می‌شوند، پس کردار عکاس که عکس می‌کشد و می‌خواست آن را در عمل خویش نقالی بکند، در او متمثل می‌گردد؛ زیرا این

نزدیکترین چیز در آنجاست، و اقدامش بر نقالی و کوشش او بر این که در آن تخصص یابد، در صورت شکنجه به نفخ روح ظاهر می گردد، اما او نمی تواند روح در آن بدهد.

نهی از اشتغال در سرگرمی:

از آنجمله است: اشتغال در چیزهای سرگرم کننده، و آن ها عبارت هستند از آنچه که سبب شود انسان آخرت را فراموش کند و از آن غافل شود و اوقات را ضایع بگرداند، مانند: آلات موسیقی از قبیل نی، طنبوره، شطرنج، کبوتربازی، جنگاندن حیوانات و غیره؛ زیرا وقتی انسان به چنین چیزها مشغول گردد، از خوردن و آشامیدن و کارهای ضروری غافل می ماند، بسا اوقات نیاز به رفتن توالت دارد، اما جهت ادرار بلند نمی شود، پس اگر رسم به اشتغال در این امور، جریان یابد همه مردم سربار جامعه قرار می گیرند، و به اصلاح خویش متوجه نمی گردند.

سرود خوانی و دف زنی در ولیمه و غیره مباح است:

باید دانست که سرودخوانی و دف زنی در ولیمه و امثال آن از عادت عرب و عجم و روش آن ها بود، زیرا وضعیت شادی و سرور متقاضی آنست، پس این ها از سرگرم کننده ها نیستند، و جز این نیست که میزان سرگرم کنندگی آن است که در زمان آن حضرت ﷺ در حجاز و عموم دهات رواج داشت، نه آن که اشتغال به آن، بیش از شادی و سرور مطلوب باشد، مانند مزامیر.

بازی با نردشیر معصیت می باشد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ لَعِبَ بِالنَّرْدِ شِيرٍ، فَقَدْ عَصَى اللَّهَ وَرَسُولَهُ» «هرکسی با نردشیر بازی کند، او از خدا و رسول او نافرمانی کرده است»، و نیز فرمود: «مَنْ لَعِبَ بِالنَّرْدِ شِيرٍ فَكَأَنَّمَا صَبَغَ يَدَهُ فِي لَحْمِ الْخَنْزِيرِ وَدَمِهِ» «هرکسی با نردشیر بازی کند، گویا دست خود را با گوشت و خون خنزیر آلوده کرده است».

و نیز فرمود: «لَيَكُونَنَّ مِنْ أُمَّتِي أَقْوَامٌ يَسْتَحِلُّونَ الْحِرَّ وَالْحَرِيرَ وَالْخَمْرَ وَالْمَعَازِفَ» «در امت من کسانی خواهند آمد که زنا، ابریشم، شراب و بازی به آلات لهو را حلال قرار می‌دهند». و رسول خدا ﷺ فرمود: «أَعْلَنُوا النِّكَاحَ وَاضْرِبُوا عَلَيْهِ بِالْدَفِّ» «نکاح را علناً انجام دهید و بر آن دف بزنید».

بعضی از ملاحی: حرام و بعضی مباح می‌باشند:

پس ملاحی بر دو نوع می‌باشند، برخی از آن‌ها حرام است، آن‌ها آلات طرب آور هستند مانند مزامیر، و بعضی دیگر هستند مانند دف زدن و سرودخواندن در ولیمه و امثال آن از حوادث سرور.

هودی خوانی مباح است:

هودی خوانی در اصل همانست که به وسیله آن شتران به حالت طرب درآورده می‌شوند، اما هدف از آن در اینجا مطلق خوش الحانی و خواندن اشعار با آهنگ است، و این مباح است زیرا بسط آور است نه سرگرم کننده.

اما بازی کردن به وسیله آلات مانند تیراندازی، اسب‌دوانی، و نیزه‌بازی در حقیقت بازی و لعب نیستند، زیرا در این‌ها اهداف شرعی وجود دارد، حبشی‌ها به نیزه و سپر در زمان آن حضرت ﷺ در جلوی او در مسجد بازی می‌کردند.

رسول خدا ﷺ در حق کسی که به دنبال کبوتری بود، فرمود: «شَيْطَانٌ يَتَّبِعُ شَيْطَانَةً» «شیطانی است که به دنبال شیطانی قرار گرفته است»، رسول خدا ﷺ از برانگیخته کردن حیوان‌ها باهم نهی فرمود.

نهی از نگهداری بیش از کفایت:

از آنجمله است: نگهداری حیوان‌های زیاد و لحاف‌های اضافی که هدف از آن‌ها برطرف کردن نیاز نباشد، بلکه هدف نشان دادن به مردم و افتخار بر آن‌هاست، پس رسول خدا ﷺ فرمود: «فِرَاشٌ لِلرَّجُلِ، وَفِرَاشٌ لِمَرْأَتِهِ، وَفِرَاشٌ لِلضَّيْفِ، وَالرَّابِعُ لِلشَّيْطَانِ» «یک

لحاف از مرد و یکی از زن او و یکی برای میهمان است، لحاف چهارمی از شیطان است»، و نیز فرمود: «تَكُونُ إِبِلٌ لِلشَّيَاطِينِ وَبُيُوتٌ لِلشَّيَاطِينِ» «شتری برای شیطان است و اتاق‌هایی برای شیاطین است».

شتر شیطان است:

حضرت ابوهریره رضی الله عنه فرمود: «اما شتر شیطان را من دیدم، یکی با شتر بسیار نجیبی بیرون می‌آید که آن را فربه کرده است، و از آن بالاتر شتری نیست، و به کنار برادرش می‌گذرد که از سفر باز مانده است و او را سوار نمی‌کند».

نگهداری سگ به جز سگ شکاری و سگ نگهبان مزرعه حرام است:

مردم زمان جاهلیت به نگهداری سگ‌ها علاقه داشتند، در صورتی که سگ حیوان ملعونی است که فرشتگان از آن ناراحت می‌شوند، زیرا این با شیطان مناسبت دارد همچنانکه ما قبلاً در باره مارمولک گفتیم، پس رسول خدا صلی الله علیه و آله از نگهداری آن نهی فرمود، و فرمود: «مَنْ اتَّخَذَ كَلْبًا إِلَّا كَلْبَ مَاشِيَةٍ أَوْ صَيْدٍ أَوْ زَرْعٍ انْتَقَصَ مِنْ أَجْرِهِ كُلَّ يَوْمٍ قِيرَاطٌ» «هرکسی سگی را به جز سگ گله، شکار و کشت نگهداری کند، هر روز از ثواب او یک قیراط کاسته می‌شود». و در روایتی کاستن دو قیراط آمده است، نگهداری بوزینه و خووک هم در حکم سگ است.

من می‌گویم: فلسفه آن در کاسته شدن اجر، این است که این عملکرد بهیمیت را تقویت نموده ملکیت را سرکوب می‌نماید، اسم قیراط به طور مثال است که هدف از آن پاداش بسیار ناچیزی است. بنابراین، در میان دو قیراط و یک قیراط که در روایات آمده است تناقضی وجود ندارد.

به کار گرفتن ظروف طلا و نقره حرام است:

از آنجمله است به کار گرفتن ظروف طلا و نقره: رسول خدا ﷺ فرمود: «الَّذِي يَشْرَبُ فِي إِنَاءِ الْفِضَّةِ إِنَّمَا يُجْرَجُ فِي بَطْنِهِ نَارَ جَهَنَّمَ» «کسی که در ظرف نقره‌ای بنوشد، جز این نیست که در شکم او آتش جهنم شعله می‌زند».

و نیز فرمود: «لَا تَشْرَبُوا فِي آيَةِ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ، وَلَا تَأْكُلُوا فِي صِحَافِهَا، فَإِنَّهَا لَهُمْ فِي الدُّنْيَا وَلَكُمْ فِي الْآخِرَةِ» «در ظرف طلا و نقره ننوشید و در کاسه آن‌ها غذا نخورید، زیرا این‌ها از آن کفار اند در دنیا و برای شما هستند در روز قیامت»؛ آنچه را با آن فلسفه‌اش معلوم گردد، قبلاً بیان کردیم.

نصایح پیامبرانه:

رسول خدا ﷺ فرمود: «خَمَرُوا الْآيَةَ، وَأَوْكُوا الْأَسْقِيَةَ، وَأَجِفُّوا الْأَبْوَابَ، وَاكْفَتُوا صَبْيَانَكُمْ عِنْدَ الْمَسَاءِ، فَإِنَّ لِلْجَنِّ انْتِشَارًا وَخَطْفَةً، وَأَطْفَتُوا الْمَصَابِيحَ عِنْدَ الرُّقَادِ، فَإِنَّ الْفُؤَيْسِقَةَ رُبَّمَا اجْتَرَّتِ الْفَتِيلَةَ فَأَحْرَقَتْ أَهْلَ الْبَيْتِ» «ظرف‌ها را بپوشید، دهان مشک‌ها را ببندید، درها را ببندید، بچه‌ها را به هنگام شام جمع و جور و نگهداری کنید، زیرا جن‌ها انتشار و پراکندگی و ربودن دارند، چراغ‌ها را به وقت خواب خاموش کنید، زیرا بسا اوقات موش فتیله را می‌کشد و اهل خانه را به آتش می‌کشد».

در روایتی دیگر آمده است: «فَإِنَّ الشَّيْطَانَ لَا يَحُلُّ سِقَاءً وَلَا يَفْتَحُ بَابًا وَلَا يَكْشِفُ إِنَاءً» که «شیطان مشک را و در را باز نمی‌کند و پرده را از طرف بر نمی‌دارد». و در روایتی دیگر است: «فَإِنَّ فِي السَّنَةِ لَيْلَةً يَنْزِلُ فِيهَا وَبَاءٌ لَا يَمُرُّ بِإِنَاءٍ لَيْسَ عَلَيْهِ غَطَاءٌ أَوْ سِقَاءٌ لَيْسَ عَلَيْهِ وَكَاءٌ إِلَّا نَزَلَ فِيهِ مِنْ ذَلِكَ الْوَبَاءِ» «زیرا در طول سال شبی هست که در آن وبایی نازل می‌گردد، نمی‌گذرد به ظرفی که بر آن پرده‌ای نباشد و به مشکی که دهان بسته نباشد، مگر از آن و با در آن مقداری نازل می‌گردد».

پراکنده‌شدن جن به هنگام شام:

من می گویم: اما پراکنده شدن جن به هنگام شام از آنجاست که آن‌ها در اصل فطرت ظلمانی هستند، پس به وقت فراگیری تاریکی شادی و سروری به آن‌ها دست می‌دهد، پس پراکنده می‌شوند، اما این که شیطان دهان بسته مشک را باز نمی‌کند از آنجاست که تأثیر آن‌ها آن چنانکه ما درک کرده ایم، در ضمن کارهای طبیعی انجام می‌گیرد، همچنانکه وقتی باد در خانه وارد شود جن همراه با آن وارد می‌شود، و هرگاه سنگی بلغطد و در غلطیدن به آن کمک شود بیشتر از حد اقتضای عادت می‌غلطد و امثال آن، اما این که در طول سال شبی هست که وبا در آن نازل می‌گردد، منظور از آن اینست که بعد از مدتی طولانی وقتی فرا می‌رسد که هوا در آن فاسد می‌گردد.

و من آن را یک بار مشاهده نمودم، احساس کردم که هوای نامناسبی آمد و فوراً به من درد سر رسید، پس دیدم که بسیاری از مردم بیمار شدند و آماده شدند برای پیش آمد بیماری در همان شب.

نهی از زیاده‌روی در ساخت و ساز:

از آنجمله است: زیاده‌روی در ساخت و ساز و تزئین و آرایش دادن آن‌ها، پس در این باره بی‌نهایت تکلف می‌کردند، و اموال زیادی صرف می‌کردند، پس رسول خدا ﷺ آن را با تغلیظ شدید معالجه نمود، و فرمود: «مَا أَنْفَقَ الْمُؤْمِنُ مِنْ نَفَقَةٍ إِلَّا أُجِرَ فِيهَا، إِلَّا النَّفَقَةُ فِي هَذَا التُّرَابِ» «مؤمن هیچ نفقه‌ای را نمی‌دهد مگر این که در برابر آن پاداشی به او می‌رسد، مگر آنچه در این خاک صرف کند»، و نیز فرمود: «إِنَّ كُلَّ بِنَاءٍ وَبَالٍ عَلَى صَاحِبِهِ إِلَّا مَا لَا إِلَّا مَا لَا» «هر ساخت و ساز برای صاحبش و بالی است مگر آن که از آن چاره‌ای نباشد»، یعنی ما لا بد منه.

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّهُ لَيْسَ الْوَلِيُّ - أَوْ لَيْسَ لِنَبِيِّ - أَنْ يَدْخُلَ بَيْتًا مُزَوَّجًا» «شایان شان هیچ ولی یا نبی نیست که در اتاق آراسته‌ای وارد بشود».

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ اللَّهَ لَمْ يَأْمُرْنَا أَنْ نَكْسُوَ الْحِجَارَةَ وَالطِّينَ» «خداوند به ما دستور نداده است که سنگ و گل را بپوشانیم».

طب و رقیه:

مردم پیش از بعثت رسول خدا ﷺ در بیماری‌ها و مصایب، به طب و افسون، تمسک می‌جستند، و برای دریافت امور آینده به فال، طیره، خط که رمل می‌باشد، کهنات، ستاره‌بینی و تعبیر خواب‌ها دست به کار می‌شدند، در بعضی از این‌ها چیزهای نامناسبی وجود می‌داشت که رسول خدا ﷺ از آن‌ها نهی فرمود و بقیه را مباح گذاشت.

طب:

حقیقت طب این است که به خواص طبایع حیوانی، نباتی و معدنی تمسک گردد، و در اخلاط به اعتبار اضافه و کاهش تصرف شود، قواعد دینی این را صحیح قرار می‌دهد، زیرا در این هیچگونه شائبه شرک و فساد نه دینی و نه دنیوی وجود ندارد، بلکه نفع زیادی در بر دارد، و پراکندگی‌های مردم را جمع و جور می‌نماید، به جز معالجه و مداوی با خمر؛ زیرا در آن اعتیاد وجود دارد که قطع نخواهد شد، و به جز مداوی با چیز خبیث مانند سم تا معالجه به غیر از آن امکان داشته باشد، زیرا این گاهی منجر به قتل می‌باشد، و به جز مداوی با داغ تا زمانی که مداوی بدون آن امکان داشته باشد؛ زیرا سوختن به آتش از جمله اسبابی است که ملایکه از آن نفرت دارند. اصل در آنچه از رسول خدا ﷺ از معالجه‌ها مروی است آن تجربه‌ای است که نزد عرب‌ها وجود داشت.

دم (رقیه):

حقیقت دم و رقیه تمسک به کلماتی است که در مثال، تحقق و اثری دارند، قواعد دینی تا زمانی که در آن شرک نباشد ردش نمی‌نماید، بویژه وقتی که از قرآن و سنت باشد یا شبیه به آن‌ها از کلماتی که تضرع إلى الله داشته باشند.

عین برحق است:

عین برحق است، حقیقت آن این است که تأثیر و صدمه‌ای از توجه بیننده به آنکسی می‌رسد که دیده می‌شود، و همچنین است نظر کردن جن، و هر حدیثی که در آن از دم، تعویذ و اعمال ایجاد دوستی، نهی وارد شده است، محمل آن‌ها آنست که در آن‌ها شرک باشد یا چنان در اسباب منہمک گردد که از خداوند متعال غفلت پدید آید.

فال بد و نیک:

حقیقت فال بد و نیک این است که وقتی در ملأ‌اعلی امری فیصله بشود، بسا اوقات وقایعی به رنگ آن، رنگ می‌گیرند که بر سرعت انعکاس، آفریده شده اند، از آنجمله است خاطرات، و از آنجمله است آن الفاظی که بدون قصد و اختیار معتدبه، به آن‌ها تلفظ می‌شود، این‌ها هم شبیه به خاطرهای مخفی هستند که قصداً به آن‌ها توجه می‌شود.

وقایع جوی:

از آنجمله است: وقایع جوی، زیرا بیشتر اسباب آن‌ها، از طبیعت ضعیف می‌باشند، و جز این نیست که اختصاص آن‌ها به بعضی از صورت‌ها نه به بعضی دیگر، وابسته به اسباب سماوی یا منعقدشدن امری در ملأ‌اعلی است.

عرب‌ها به وسیله آن‌ها بر امور آینده استدلال می‌کردند، در آن‌ها تخمین و برانگیختن وسواس وجود داشت، بلکه در بعضی از اوقات گمان کفر می‌رفت و نیز گمان می‌رفت که توجه از حق تعالی منصرف گردد، پس رسول خدا ﷺ از بد فالی نهی فرمود، و فرمود: «خیرها الفال» که «بهتر آن‌ها فال نیک است»، یعنی آن کلمه نیکی که انسان نیکی، به آن تکلم کند، زیرا این دورتر از آن قبایح است، نفی عداوی (تجاوز بیماری و سرایت آن به دیگری) به معنی نفی اصل آن نیست، اما عرب‌ها می‌پنداشتند که این‌ها اسباب مستقلى هستند، و توکل علی الله را کلاً فراموش می‌کردند.

در حقیقت سبب این اسباب، زمانی تکمیل می‌گردد که قضای الهی برخلاف آن‌ها منعقد نگردد، زیرا اگر قضای الهی منعقد گردد، خداوند آن را بدون این که نظام به هم خورد، به پایه تکمیل می‌رساند، تعبیر از این نکته به زبان شرع این است که آن‌ها اسباب عادی هستند نه عقلی.

هامه دروازه شرک را باز می‌کند:

هامه (آن حیوانی است که به گمان مردم جاهلیت از قبر پدید می‌آید) دروازه شرک را غالباً باز می‌کند، و همچنین غول، پس از اشتغال به این امور، نهی وارد شد، نه از این جهت که این‌ها حقیقتی نداشتند.

چگونه می‌توان گفت که این‌ها حقیقتی ندارند، حالانکه احادیثی بر ثبوت جن و تردد آن‌ها در جهان، و بر ثبوت اصل عدوی، و بر ثبوت شومی در زن، اسب و خانه آشکارا وجود دارند، پس حتماً مراد از آن، نفی به اعتبار جواز اشتغال به آن‌هاست، و از این جهت که مخاصمه و درگیری در این باره جایز نیست، پس ادعای کسی بر دیگری که او شتر مرا کشته یا آن را با وارد کردن شتر بیمارش بیمار کرده است و امثال آن شنیده نمی‌شود.

نهی از کھانت:

چگونه، حال آن که تو خبرداری که رسول خدا ﷺ از کھانت که عبارت است از خبر گرفتن از جن، شدیداً نهی فرمود، از کسی که پیش کاهن برود بیزاری جست، باز وقتی سؤال شد از وضع کاهنان فرمود که: ملایکه در ابرها فرود می‌آیند، و نسبت به امری گفتگو می‌کنند که در آسمان به آن قضاوت شده است، پس شیاطین استراق سمع آن را شنیده، به جن‌ها الهام می‌کنند، و جن‌ها در آن صدها دروغ می‌آمیزند، یعنی وقتی که یک دری در ملاأعلی ثابت گردد رشحاتی از آن بر ملایکه پایین که منتظر الهام هستند ترشح می‌کند، پس بسا اوقات بعضی از جن‌های هوشیار و زکی از آن‌ها چیزی می‌گیرند، سپس کاهنان از آن‌ها آن را موافق به مناسبات طبیعی و کسبی تلقی می‌نمایند، پس تو، شک و تردیدی نباید داشته باشی که متعلق به عدم آن در خارج نیست، بلکه بر مطنه خطا، شرک و فساد است، چنانکه

خداوند متعال می‌فرماید: ﴿قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنْفَعٌ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا﴾^(۱). «بگو: در هر دوی آنها گناهی بزرگ و [نیز] برای مردم سودهایی است و گناه هر دوی آنها از نفعشان بیشتر است».

انواء و ستارها:

اما انواء و ستارها بعید نیست که حقیقتی داشته باشند، زیرا شرع از اشتغال به آنها نهی فرمود، و حقیقت آنها را کلاً نفی ننمود، از سلف صالحین ترک اشتغال به آنها، نکوهش مشغولین و عدم پذیرش این تأثیرات به صورت توارث منقول است، نه این که اصلاً وجود آنها نفی گردد؛ زیرا بسیاری تأثیرات از آنها، ملحق به بدیهیات است، مانند اختلاف فصل‌ها در اثر اختلاف احوال خورشید و ماه و امثال آن.

حدس، تجربه و رصد:

از آنجمله است: آنچه حدس، تجربه و رصد بر آن دلالت کنند، چنانکه این‌ها دلالت دارند بر حرارت زنجبیل و برودت کافور، بعید نیست که تأثیر این‌ها بر دو وجه باشد: یکی آنکه: شبیه به طبایع باشد، پس همچنانکه هر نوع، طبیعت به خصوصی از گرمی و سردی، خشکی و تری، دارد که به آن در دفع امراض تمسک جسته می‌شود، همچنین برای افلاک و کواکب طبایع و خواصی هست که مانند حرارت شمس، برودت قمر، پس وقتی که این ستاره در محل خود وارد شود نیرویش در زمین ظاهر می‌گردد، آیا مگر نمی‌دانید که زن به عادت زنانه و اخلاق آنها در باره چیزی که راجع به طبع آنهاست اختصاص دارد اگرچه ادراک آن مخفی باشد، اما جرأت، بلند کردن صدا و امثال آنها به مرد اختصاص دارد به اعتبار آن معنی که در مزاج او وجود دارد، لذا ما نمی‌توانیم اثر نیروی زهره و مریخ در زمین را انکار کنیم، همچنانکه اثر این طبایع خفیه را نمی‌توانیم انکار نماییم.

(۱) - سورة بقره، آیه ۲۱۹.

دوم آنکه: شبیه به قوت روحانی است که با طبیعت مرکب باشد، مانند نیروی نفسانی در جنین از طرف مادر و پدر، و موالید به نسبت آسمان و زمین مانند جنین در برابر مادر و پدر می‌باشند، پس این نیرو جهان را برای فایض شدن صورت حیوانی سپس انسانی آماده می‌کند. برای حلول این نیروها به حسب اتصالات فلکی انواع مختلفی هست، و برای هر نوع خواصی هست، پس ملتی در این علم با دقت نگریسته است، پس آن‌ها به علم نجوم دست یافته اند که به وسیله آن به وقایع آینده آشنایی پیدا می‌کنند، البته اگر قضا و قدر برخلاف آن منعقد گردد، نیروی کوكب را به صورت دیگری قریب به این صورت درمی‌آورد و خداوند قضای خود را به پایه تکمیل می‌رساند، بدون این که در نظام کواکب نسبت به خواص آن‌ها فرق واقع بشود، پس از این نکته چنین تعبیر می‌کنند که در خواص کواکب لزوم عقلی نیست بلکه موافق به سنت الله جاری می‌گردند، و به علایم و نشانی‌ها شباهت دارند، اما همه مردم در این علم چنان زیاده‌روی کرده اند که مظنه برای کفر به خدا و عدم ایمان قرار گرفته است، تا جایی که امکان دارد غرق شده در این زیاده‌روی نگوید که این بارندگی از فضل و رحمت خداست، بلکه می‌گوید که: در اثر فلان ستاره باران باریده است، پس این او را از تحقق ایمان که ریشه نجات است باز می‌دارد.

ندانستن علم نجوم چندان مضر نیست:

اما جهل در علم نجوم چندان مضر نیست، زیرا خداوند، مدبر جهان، بر حسب حکم خویش است، چه کسی آن را بداند یا نداند. بنابراین، از نظر آیین واجب است که یاد آن محل گذاشته شود، و از تعلم آن نهی گردد، و اعلام شود که «مَنْ اقْتَبَسَ عِلْمًا مِنَ النُّجُومِ اقْتَبَسَ شُعْبَةً مِنَ السَّحَرِ زَادَ مَا زَادَ» «هر کسی علمی از نجوم یاد گرفت او شعبه از سحر یاد گرفته است، هر مقدار اضافه یاد بگیرد و بالش اضافه خواهد شد». این مانند تورات و انجیل است که رسول خدا ﷺ آنکسی را که خواست در آن‌ها نظر بکند با شدت از آن باز داشت، زیرا در آن‌ها تحریف به کار رفته بود، و نیز در نگریستن به آن‌ها احتمال عدم انقیاد به قرآن عظیم، وجود دارد. بنابراین، از آن باز داشته شدند.

این است آنچه رأی و تفحص ما به آن رسیده است، پس اگر از سنت ثابت گردد که برخلاف این باشد، پس امر همان است که در سنت آمده است.

خواب‌ها بر پنج قسم هستند:

اما خواب بر پنج قسم است: یکی مژده از طرف خداوند، دوم متمثل نورانی است برای حماید و رذایل که در نفس مندرج می‌باشند، آن هم به وجه ملکی، سوم تخویف از شیطان است، چهارم حدیث النفس از طرف عادت‌ی که نفس در بیداری به آن عادت دارد و قوت متخیله آن را حفظ کرده است و آنچه در قوه متخیله ذخیره شده در حسّ مشترک ظاهر می‌گردد، پنجم خیالات طبیعی که در اثر غلبه اخلاط نمایان گردند و به اذیت رسانی آن‌ها در بدن، نفس متوجه گردد.

مژده از جانب خداوند:

حقیقت مژده از جانب خداوند، این است که هرگاه نفس ناطقه فرصتی را از پرده‌های بدن به وسیله اسباب خفی که قابل درک نباشند، به دست بیاورد آماده می‌شود تا بر آن از جانب منبع خیر، وجود کمال علمی اضافه گردد، پس بر حسب استعداد و ماده علوم مخزونه، پیش او چیزی افاضه می‌شود.

خواب مانند معراج منامی است:

و این خواب تعلیمی است الهی، مانند معراج منامی که رسول خدا ﷺ در آن، پروردگار خویش را در بهترین صورت ملاقات کرد و به او کفارات و درجات را تعلیم داد، و مانند معراج منامی است که در آن احوال مردگان بعد از جداشدن‌شان از حیات دنیا، بر او منکشف گردیدند، آنچنانکه حضرت جابر بن سمره روایت نموده است، و مانند علم آن وقایع که آینده در دنیا پیش می‌آیند.

خواب‌های ملکی:

حقیقت خواب ملکی این است که در انسان ملکات خوب و ملکات قبیحی وجود دارند، ولی از حسن و قبح آن ملکات، کسی سر در نمی‌برد، مگر این که خود را به سوی آن‌ها فارغ کند، پس کسی که خود را برای آن‌ها فارغ نماید، حسنات و سیئات او، در صورت مثال برای او نمایان می‌گردند، پس کسی که صاحب این مقام باشد او خداوند را می‌بیند، و اصل آن انقیاد از باری تعالی است، و او رسول الله را می‌بیند و اصل این انقیاد از رسول خداست که در سینه او جای دارد، نورهایی می‌بیند و اصل این طاعاتی هستند که آن‌ها را کسب کرده و در سینه او و جوارح جای گرفته اند که در صورت انوار و چیزهای پاکیزه مانند عسل، روغن و شیر ظاهر می‌گردند.

پس کسی که او خدا یا رسول یا فرشتگان را در صورت قبیح به خواب ببیند یا در صورت غضب ببیند باید بداند که در اعتقاد او خلل و ضعف وجود دارد، و تا هنوز نفس او تکمیل نشده است، و همچنین است آن انواری که به سبب طهارت در صورت خورشید و ماه ظاهر می‌گردند.

تخویف از جانب شیطان:

تخویف از شیطان یک گونه وحشت ترسی است از حیوان‌های ملعون مانند بوزینه، فیل، سگ‌ها و مردمان سیاه‌رنگ، پس وقتی که کسی چنین چیزی را دید، به خدا پناه برده سه بار به طرف چپ خود بدمد و از آن جانبی که بر آن خوابیده است برگردد.

مژده:

مژده تعبیری دارد، عمده در تعبیر آن شناخت خیال است که چه چیزی مظنه چه معنی است، زیرا گاهی ذهن از مسمی به اسم منتقل می‌شود، مانند آن که رسول خدا ﷺ خواب دید که او در سرای عقبه بن رافع قرار دارند و خرمای تازه، ابن طاب برای او آورده شد.

رسول خدا ﷺ فرمود: «فَأَوَّلْتُ أَنَّ الرُّفْعَةَ لَنَا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَأَنَّ دِينَنَا قَدْ طَابَ» «من آن را چنین تعبیر نمودم که رفعت و بالادستی در دنیا و عافیت در آخرت از آن ماست، و این که دین ما طیب و پاکیزه می باشد».

و گاهی ذهن از ملابس به آنچه این ملابس او قرار گرفته است منتقل می شود مانند شمشیر به قتال، و گاهی از وصف به جوهر مناسبی منتقل می گردد، مانند کسی که حب مال بر او غالب آید که رسول خدا ﷺ آن را به صورت النگو طلا مشاهده نمود.

خلاصه این که برای انتقال از چیزی به چیزی صورت های مختلفی وجود دارد، و این خواب ها شعبه ای از نبوت می باشند، زیرا این ها یک نوع افاضه غیبی هستند که از جانب حق به سوی خلق سرازیر می باشند، و این اصل نبوت است، اما بقیه اقسام خواب ها تعبیری ندارند.

آداب هم نشینی

آداب ضروری می باشند:

باید دانست که سلامت فطرت، پیش آمد نیازها در انسان و استفاده از آن ها آدابی را ثابت کرده است که مردم بین همدیگر آن ها را به جا می آورند، بیشتر آن ها اموری هستند که طوایف عرب و عجم بر اصول آن ها اتفاق نظر دارند اگرچه در صورت های آن ها اختلاف دارند، پس بحث در آن ها و تمیز دادن خوب از خراب، یکی از آن مصالحی است که به خاطر آن ها رسول خدا ﷺ مبعوث گردید.

سلام گفتن از سنن گذشتگان است:

از آن جمله: زنده باد گفتن است که به یکدیگر زنده باد می گفتند، زیرا انسان نیاز دارد که سرور و بشاشت خویش را در میان همدیگر اظهار نماید، و با همدیگر ملایمت و نرمش داشته باشند، کوچکان برتری بزرگتران را ببینند و بزرگان نسبت به کوچکان ترحم و ملاطفت داشته باشند، و هم قرنان باهمم مؤاخات و برادری داشته باشند؛ زیرا اگر این چیزها

در میان نباشند، همنشینی ثمره‌ای مفید و نتیجه مثبتی نخواهد داشت، و اگر آن به صورت لفظی زیر پوشش ضابطه‌ای قرار نگیرد، از امور باطنی قرار می‌گیرد که بدون استنباط و قرائن به آن نمی‌توان پی برد. بنابراین، روش سلف بر این رواج یافت که در هر طایفه و گروه، یک گونه تحیه موافق به آنچه رأی آن‌ها باشد وجود داشته باشد، سپس این شعار مذهبی و علامت این قرار گرفت که این فرد از آن طایفه می‌باشد.

مشرکان بین همدیگر می‌گفتند: «أَنْعَمَ اللَّهُ بِكَ عَيْنًا وَأَنْعَمَ اللَّهُ بِكَ صَبَاحًا» «خداوند چشم تو را خنک کند و صبح تو را سرفراز نماید». معجوس‌ها به همدیگر می‌گفتند: «هزار سال بزی».

سنت انبیاء در سلام گفتن:

مقتضای قانون شرع این است که در این باره باید به آنچه از سنت انبیاء مروج است و آن را از ملائکه تلقی نموده اند، توجه شود.

این از قبیل دعا و ذکر بود، نه اطمینان یافتن به زندگی دنیا، مانند آرزو نمودن طول حیات و زیادت ثروت، و نه افراط در تعظیم باشد که نزدیک به شرک باشد، مانند سجده و زمین‌بوسی، و این سنت انبیاء علیهم‌السلام سلام گفتن است، چنانکه رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرمود: «لَمَّا خَلَقَ اللَّهُ آدَمَ قَالَ: اذْهَبْ فَسَلِّمْ عَلَى أَوْلَئِكَ النَّفَرِ وَهُمْ نَفَرٌ مِنَ الْمَلَائِكَةِ جُلُوسٌ، فَاسْتَمَعَ مَا يُحْيُونَكَ بِهِ، فَإِنَّهَا تَحِيَّتُكَ وَتَحِيَّةُ ذُرِّيَّتِكَ، فَذْهَبَ فَقَالَ: السَّلَامُ عَلَيْكُمْ. فَقَالُوا: السَّلَامُ عَلَيْكَ وَرَحْمَةُ اللَّهِ، قَالَ: فَزَادُوهُ وَرَحْمَةُ اللَّهِ» «وقتی که خداوند حضرت آدم علیه‌السلام را آفرید به او گفت: برو بر این گروه که از ملائکه نشسته بودند، سلام کن و گوش کن که چه تحیه‌ای به تو می‌گویند، آن تحیه تو و فرزندان تو می‌باشد، او رفت و گفت: السلام علیکم، آن‌ها گفتند: السلام علیک ورحمة الله، فرمود که: آن‌ها کلمه، ورحمة الله را اضافه کردند».

قوله: «فَسَلِّمْ عَلَى أَوْلَئِكَ» معنای آن، والله أعلم، این است که به آنان موافق به آنچه اجتهادات راهنمایی می‌کند تحیه بگو، پس او به حق رسید و گفت: «السَّلَامُ عَلَيْكُمْ» وقوله:

«فَإِنَّهَا تَحِيَّتُكَ» یعنی حتماً تحیه تو همین است، زیرا پی برد که این از حظیره القدس مترشح شده است.

سلام گفتن محبت می آورد:

خداوند در قصه جنت فرمود: ﴿سَلِّمْ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ﴾^(۱) «سلام باد بر شما خوش باشید، پس برای همیشه در آن داخل شوید». رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا تَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتَّى تُؤْمِنُوا وَلَا تُؤْمِنُوا حَتَّى تَحَابُّوا أَوْلَا أَدْلُكُمْ عَلَى شَيْءٍ إِذَا فَعَلْتُمُوهُ تَحَابَبْتُمْ أَفْشُوا السَّلَامَ بَيْنَكُمْ» «وارد بهشت نمی شوید، مگر این که ایمان داشته باشید، و ایمان نخواهید داشت، مگر این که باهم محبت داشته باشید، آیا شما را راهنمایی نکنم به آنچه که اگر آن را انجام دادید دوست می شوید، سلام گفتن بین همدیگر را پخش کنید». من می گویم: رسول خدا ﷺ فایده سلام را بیان فرمود و نیز سبب مشروعیت آن را هم بیان داشت، زیرا برقرار کردن دوستی بین مردم خصلتی است که خداوند آن را می پسندد، و پخش نمودن سلام وسیله خوبی، برای ایجاد محبت است.

قواعد سلام گفتن:

و همچنین مصافحه، دست بوسی و امثال آن، رسول خدا ﷺ فرمود: «يُسَلِّمُ الصَّغِيرُ عَلَى الْكَبِيرِ، وَالْمَارُّ عَلَى الْقَاعِدِ، وَالْقَلِيلُ عَلَى الْكَثِيرِ» «کوچک بر بزرگ، رگهذر بر نشسته و افراد کم، بر بسیار سلام بگویند»، و نیز فرمود: «يُسَلِّمُ الرَّاکِبُ عَلَى الْمَاشِي» «سواره بر پیاده سلام بگوید».

من می گویم: مروج بین مردم این است که واردشونده در خانه بر صاحب خانه و کوچک بر بزرگتر سلام بگوید، رسول خدا ی این روش را به جا گذاشت ولی وقتی خودش بر کودکانی گذر می نمود بر آنان سلام می گفت، و نیز چون بر زنان می گذشت به آن ها سلام

(۱) - سورة زمر، آیه ۷۳.

می گفت، زیرا می دانست که در بزرگداشت کسی که خداوند به او عظمت و شرافت بخشیده است گردهم آوردن پراکندگی های کشور، وجود دارد، و در این یک گونه خودپسندی هست، لذا بزرگان را موظف کرد که تواضع به جا آورند و کودکان را موظف نمود تا که به احترام بزرگان قایل باشند، چنانکه فرمود: «مَنْ لَمْ يَرْحَمْ صَغِيرَنَا وَلَمْ يُوقِّرْ كَبِيرَنَا فَلَيْسَ مِنَّا» «کسی که بر کودکان ما رحم و برای بزرگان ما احترام قایل نباشد او از ما نیست».

جز این نیست که وظیفه سوار، سلام گفتن بر پیاده مقرر گردید، زیرا سوار در قلب مردم بیمی و در نفس خود عظمتی داشت به او تأکید گردید تا تواضع کند.

نخست به یهود سلام نگوید:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا تَبْدُؤُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارَى بِالسَّلَامِ وَإِذَا لَقِيتُمْ أَحَدَهُمْ فِي الطَّرِيقِ فَاضْطَرُّوهُمْ إِلَى أَضْيَقِهِ» «در ابتدا به یهود و نصاری سلام نگوید، اگر در راهی با آن ها برخورد نمودید آن ها را فشار دهید تا او کنار و گوشه راه بگذرند».

من می گویم: فلسفه آن اینست که یکی از آن مصالحی که به خاطر آن ها رسول خدا ﷺ مبعوث شده است بالابردن شان آیین اسلامی و بالا و برتر قرار دادن آن از سایر دین هاست، و این متحقق نمی گردد، مگر به این که ملت اسلام نسبت به سایر ملل برتری و رفعت مقام داشته باشد.

کسی که در سلام اضافه بگوید:

رسول خدا ﷺ در باره کسی که بگوید: «السَّلَامُ عَلَيْكُمْ» ده نیکی و در باره کسی که «رَحْمَةُ اللَّهِ» را بر آن بیفزاید بیست نیکی و برای کسی که بر این نیز کلمه «بَرَكَاتُهُ» را اضافه کند سی نیکی و برای کسی که کلمه «مَغْفِرَتُهُ» را بیفزاید چهل نیکی بیان فرموده است و در آخر فرموده است: «هَكَذَا تَكُونُ الْفَضَائِلُ» که فضایل بدین شکل اضافه می شوند.

من می گویم: فلسفه برتری و مناط آن، به خاطر به پایه تکمیل رسیدن آن چیزهایی است که سلام برای آن‌ها مشروع گردیده است، از قبیل بشاشت، برقراری دوستی و الفت، دعا، ذکر و سپردن امور به خداوند.

یک فرد در سلام گفتن و جواب آن، به جای یک قوم می باشد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «يُجْزَى عَنِ الْجَمَاعَةِ إِذَا مَرُّوا أَنْ يُسَلِّمَ أَحَدُهُمْ وَيُجْزَى عَنِ الْجُلُوسِ أَنْ يَرُدَّ أَحَدُهُمْ» «از گروه رهگذر کافی است که یکی سلام بگوید: و از نشستگان کافی است که یکی جواب سلام را بگوید».

من می گویم: این از آنجاست که گروه در معنی یکی است و سلام گفتن یکی وحشت را دفع نموده دوستی بین همدیگر را ایجاد می نماید.

سلام به هنگام ورود و خروج:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا انْتَهَى أَحَدُكُمْ إِلَى مَجْلِسٍ فَلْيُسَلِّمْ فَإِنْ بَدَأَ لَهُ أَنْ يَجْلِسَ فَلْيَجْلِسْ ثُمَّ إِذَا قَامَ فَلْيُسَلِّمْ فَلْيَسْتِ الْأُولَى بِأَحَقِّ مِنَ الْآخِرَةِ» «هرگاه یکی از شما به مجلسی رسید باید سلام بگوید اگر خواست که بنشیند، بنشیند پس وقتی که بلند شد باید سلام بگوید، زیرا نخستین بار از آخرین اولی تر نیست»، من می گویم: در سلام تودیع چندین فایده وجود دارد؛ از آنجمله است: تمییز بین ترک جلسه و نفرت از آن و بین قیام برای ضرورت و اراده برگشت برای همنشینی در آن.

از آنجمله است: آن که آنچه را می خواست بگوید و در نظر داشت جبران نماید.

از آنجمله است: این که رفتنش ناگهان به طور مخفی نباشد.

فلسفه مصافحه:

راز در مصافحه، مرحبا گفتن، معانقه کردن با شخص نو وارد و امثال آن، این است که به آن بشاشت و دوستی افزایش می یابد، و وحشت و روگردانی برطرف می شود.

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا التَّقَى الْمُسْلِمَانِ فَتَصَافَحَا وَحَمِدَا اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ وَاسْتَغْفَرَاهُ غُفْرَ لَهُمَا» «هرگاه دو مسلمان باهم برخورد نمودند و باهم مصافحه کردند و حمد خدا را به جا آوردند و از آو آمرزش خواستند آمرزیده خواهند شد». من می گویم: زیرا ایجاد بشاشت در میان مسلمانان، دوستی و الفت و اشاعه ذکر خدا، چیزهایی هستند که خداوند به آنها خشنود می شود.

بلندشدن برای مرحباگویی:

در باره بلندشدن برای استقبال، احادیث، مختلف می باشند، رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَتَمَثَّلَ لَهُ الرَّجَالُ قِيَامًا، فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ» «هرکس از بلندشدن مردم به پاس احترامش خوشحال می شود، باید جای خود را در جهنم آماده کند». و نیز فرمود: «لَا تَقُومُوا كَمَا يَقُومُ الْأَعَاجِمُ يَعْظُمُ بَعْضُهُمْ بَعْضًا» «بلند نشوید آنچنانکه عجمی ها بلند می شوند که همدیگر را احترام می دهند». و آن حضرت ﷺ در قصه سعد فرمود: «قُومُوا إِلَى سَيِّدِكُمْ» که «به احترام سردارتان بلند شوید»، و هرگاه فاطمة الزهرا در خانه آن حضرت می آمد او به استقبالش بلند می شد و دستش را می گرفت، و به او بوسه می داد و او را در جای خود می نشاند، و هرگاه رسول خدا ﷺ در خانه فاطمة الزهرا تشریف می برد او هم به استقبال آن حضرت ﷺ بلند می شد و دست او را می گرفت و به او بوسه می داد و او را بر جای خود می نشاند.

من می گویم: در نظر من در بین این احادیث در حقیقت هیچگونه تعارض و تناقضی نیست، زیرا معانی که مدار امر و نهی قرار گرفته اند مختلف می باشند، زیرا سنت عجمی ها این بود که بردگان در برابر با آفایان و رعیت در برابر با پادشاه بایستند، و این زیاده روی و افراطی در تعظیم بود که نزدیک بود که به شرک برسد، لذا از آن بازداشته شدند، و به این سوی در قول رسول خدا ﷺ: «كَمَا يَقُومُ الْأَعَاجِمُ» اشاره شده است.

قوله ﷺ: « مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَتَمَثَّلَ.. » گفته می‌شود: «مثل بین یدیه مثولاً» «وقتی که یکی برای انجام خدمت بایستد»، اما اگر برای اظهار مسرت و خوشی و به جاآوری عزت و احترام و تطیب قلوب باشد باکی نخواهد داشت، زیرا در این صورت منجر به شرک نخواهد شد.

نهی از خم شدن به هنگام ملاقات:

گفته شد: یا رسول الله کسی با برادرش ملاقات می‌کند، آیا به خاطر او سر را پایین بیاورد؟ فرمود: خیر، علت نهی این است که این، با رکوع در نماز شباهت دارد، پس به جای سجده تعظیمی می‌باشد.

آداب ورود و اجازه خواستن:

خداوند می‌فرماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا﴾^(۱) «ای ایمانداران در خانه‌های غیر از خانه خود وارد نشوید، مگر این که اجازه بگیرید و بر اهل آن خانه سلام بگویید».

و نیز فرمود: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لِيَسْتَفْذِنَكُمْ الَّذِينَ مَلَكَتْ أَيْمَنُكُمْ وَالَّذِينَ لَمْ يَبْلُغُوا الْحُلُمَ مِنْكُمْ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ﴾^(۲) «ای ایمانداران باید اجازه بگیرند بردگان شما و آنان که به بلوغ نرسیده اند از شما، سه بار..».

فقوله: ﴿تَسْتَأْذِنُوا﴾ ای تستأذنوا، یعنی اجازه بگیرید. من می‌گویم: اجازه گرفتن به این خطار مشروع گردید که ناگهان مردم بر برهنگی‌های دیگری وارد نشود که موجب کراهیت آنها می‌باشد و به اموری نگاه نکند که خوش‌شان نیاید، رسول خدا ﷺ در جایی فرموده

(۱) - سورة نور، آیه ۲۷.

(۲) - سورة نور، آیه ۲۷.

است: «إِنَّمَا جُعِلَ الْإِسْتِئْذَانُ لِأَجْلِ الْبَصَرِ» که «اجازه گرفتن به خاطر نگریستن چشم است»، پس مناسب است که حکم آن به اعتبار مردمان مختلفی، مختلف باشد.

از جمع مردم یکی بیگانه‌ای است که هیچگونه آمیزشی با اهل خانه ندارد، لذا حق ندارد بدون اجازه صریح وارد خانه بشود، از اینجا بود که رسول خدا ﷺ به کلدیه بن حنبل که یکی از قبیله بنی عامر بود تعلیم داد که بگوید: «السَّلَامُ عَلَيْكُمْ، أَدْخُلْ».

رسول خدا ﷺ فرمود: «الْإِسْتِئْذَانُ ثَلَاثٌ، فَإِنْ أُذِنَ لَكَ وَإِلَّا فَارْجِعْ» «اجازه گرفتن سه بار است، اگر به تو اجازه رسید که خوب، و اگر نه برگرد».

و بعضی: مردمان آزادی هستند که محرم نیستند، ولی باهم آمیزش و رفت و آمد دارند، پس اجازه گرفتن آن‌ها پایین‌تر از اجازه گرفتن اولی‌ها یعنی بیگانه محض است. بنابراین، رسول خدا ﷺ به عبدالله بن مسعود فرمود: «إِذْنُكَ عَلَى أَنْ تَرْفَعَ الْحِجَابَ وَأَنْ تَسْمَعَ سَوَادِي حَتَّى أَنْهَاكَ» «اجازه گرفتن تو این است که پرده را برداری و سخن مرا بشنوی مگر این که تو را نهی کنم».

بعضی: کودکان و برده‌گانند که ستر از آن‌ها لازم نیست، پس آنان اجازه نمی‌خواهند مگر در اوقاتی که مردم لباس را درآورده اند بی‌باکانه نشسته اند، و جز این نیست که خداوند این اوقات سه‌گانه را استثنا فرمود؛ زیرا این‌ها اوقات رفت و آمد بچه‌ها و برده‌گان هستند، برخلاف نیمه شب.

آن حضرت ﷺ فرمود: «رَسُولُ الرَّجُلِ إِلَى الرَّجُلِ إِذْنُهُ» «فرستادن قاصدی پیش کسی، اجازه به ورود اوست»، زیرا می‌داند که او وارد می‌شود، زیرا خودش او را خواسته است. رسول خدا ﷺ هرگاه به دم در کسی می‌آمد، روبروی در و نمی‌ایستاد، بلکه طرف راست در، یا چپ آن می‌ایستاد، و می‌فرمود: «السَّلَامُ عَلَيْكُمْ، السَّلَامُ عَلَيْكُمْ» زیرا در آن زمان خانه‌ها پرده نداشتند.

آداب جلوس:

از آنجمله است: آداب نشستن، خواب، سفر، و امثال آن‌ها، رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يُقِيمُ الرَّجُلُ الرَّجُلَ مِنْ مَجْلِسِهِ ثُمَّ يَجْلِسُ فِيهِ وَلَكِنْ يَقُولُ: تَفَسَّحُوا وَتَوَسَّعُوا» «کسی دیگری را از جایش بلند نکند که باز در جای او بنشیند، بلکه بگوید: باز بنشیند، جلسه را وسعت بدهید». من می‌گویم: این از آنجاست که بلند کردن کسی از سرجایش در اثر کبر و خودبینی می‌باشد، باز در اثر آن در دل آن طرف بغض و کینه پدید می‌آید.

هر کسی برای جایش مستحق‌تر است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ قَامَ مِنْ مَجْلِسِهِ ثُمَّ رَجَعَ إِلَيْهِ فَهُوَ أَحَقُّ بِهِ» «کسی که از سر جایش بلند شد باز برگشت او به آن، مستحق‌تر است»، من می‌گویم: کسی که جلوتر در جایی نشست که مباح بود چه مسجد، چه مسافرخانه یا اتاقی، پس حق او به آنجا متعلق شد، لذا نباید قبل از بی‌نیاز بودنش از آنجا بلند کرده شود، مانند زمین موات که بحثش گذشت.

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يَحِلُّ لِلرَّجُلِ أَنْ يُفَرِّقَ بَيْنَ اثْنَيْنِ إِلَّا بِإِذْنِهِمَا» «حلال نیست که کسی بدون اجازه در میان دو نفر که کنار هم قرار گرفته اند بنشیند».

من می‌گویم: این بدان خاطر است که شاید آن دو نفر کنار هم نشسته اند که صحبت مخفی دارند، پس در وسط آن‌ها قرار گرفتن، آنان را رنجیده خاطر می‌کند، و گاهی آنان دارند باهم انس می‌گیرند، و این نشستن در وسطشان آنان را در وحشت می‌اندازد.

خوابیدن بر پشت مکروه است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يَسْتَلْقِيَنَّ أَحَدُكُمْ ثُمَّ يَضَعُ إِخْدَى رِجْلَيْهِ عَلَى الْأُخْرَى» «هیچیکی از شما بر پشت نخوابد که یک پا را روی پای دیگر قرار دهد».

من می‌گویم: مردم در آن زمان ازار می‌بستند، هرگاه ازار بسته یک پا را بلند کرده روی پای دیگر بگذارد، از برهنه‌شدن در امان قرار نمی‌گیرد، ولی اگر شلوار پوشیده باشد یا از برهنه‌شدن در امان قرار گیرد به آن باکی نیست.

رسول خدا ﷺ در حق کسی که روی شکم خوابیده بود فرمود: «إِنَّ هَذِهِ ضِجَّةٌ يُبْغِضُهَا اللَّهُ» «این چنان خوابیدنی است که مبعوض خداوند است».

من می گویم: این بدان خاطر است که از هیأت های منکر و قبیح است.

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ بَاتَ عَلَى ظَهْرِ بَيْتٍ لَيْسَ عَلَيْهِ حِجَابٌ فَقَدْ بَرَّتْ مِنْهُ الدِّمَةُ» «هر کسی روی بامی بخوابد که حفاظی نداشته باشد، مسئولیت به خود اوست».

من می گویم: این خود را در معرض هلاکت قرار داده خود را به هلاکت انداخته است، حال آن که خداوند می فرماید: ﴿وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ﴾^(۱) «خود را به دست خودتان در مهلکه نیندازید».

نهی از نشستن در وسط حلقه:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَلْعُونٌ عَلَى لِسَانِ مُحَمَّدٍ مَنْ قَعَدَ وَسَطَ الْحَلَقَةِ» «کسی که در وسط حلقه بنشیند به زبان محمد ﷺ ملعون است»، بعضی گفته اند که: مراد از آن «ماجن» کسی است که خود را مضحکه و خنده آور مردم قرار بدهد و این حرکت شیطانی است، و نیز امکان دارد مراد از آن این باشد که پشت را به سوی بعضی و روی را به سوی بعضی دیگر قرار بدهد که عده ای از این، ناراحت باشند.

آداب راه رفتن در کوچه ها:

زن و مرد در راه ها باهم اختلاف داشتند، آن حضرت ﷺ به زنان فرمود: «اسْتَأْخِرْنَ فَإِنَّهُ لَيْسَ لَكُنَّ أَنْ تَحْقُقْنَ الطَّرِيقَ عَلَيْكُنَّ بِخَافَاتِ الطَّرِيقِ، فَكَانَتِ الْمَرْأَةُ تَلْصِقُ بِالْجِدَارِ» «خود را به عقب بکشید، زیرا شما حق ندارید که در وسط راه، راه بروید، شما گوشه و کنار را لازم بگیرید، پس زن خود را به دیوار می چسباند».

و نهی فرمود رسول خدا ﷺ از این که مردی در وسط دو زن راه برود.

(۱) - سورة بقره، آیه ۱۹۵.

من می گویم: این از ترس آن بود که شاید مردی با زنی برخورد نماید که محرم او نیست یا به سوی او بنگرد.

تشمیت عطسه زننده:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا عَطَسَ أَحَدُكُمْ فَلْيَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ، وَلْيَقُلْ أَخُوهُ أَوْ صَاحِبُهُ يَرْحَمُكَ اللَّهُ، فَلْيَقُلْ: يَهْدِيكُمُ اللَّهُ وَيُصْلِحُ بَالَكُمْ».

«هرگاه یکی از شما عطسه زد، بگوید: (الْحَمْدُ لِلَّهِ)، و برادر یا دوستی که می شنود بگوید: (يَرْحَمُكَ اللَّهُ)، و او در جوابش بگوید: (يَهْدِيكُمُ اللَّهُ وَيُصْلِحُ بَالَكُمْ)» «خدا تو را هدایت کند و اصلاح نماید»

در روایتی دیگر آمده است که: اگر او تحمید نگفت، شما به او تشمیت نگوئید. و فرمود: «شَمَّتْ أَخَاكَ ثَلَاثًا فَمَا زَادَ فَهُوَ زَكَاةٌ» «به برادرت که تا سه بار عطسه می زند تشمیت بگو، اگر از سه بار بیشتر عطسه زد پس او مبتلا به زکام است».

من می گویم: جز این نیست که الحمد لله گفتن به وقت عطسه زدن به خاطر دو معنی مشروع گردید: یکی: از آن جهت که عطسه زدن یک گونه شفایی است که بخارات غلیظ از دماغ بیرون آیند.

دوم اینکه: این سنت حضرت آدم عليه السلام است، و این بیانگر آنست که این عطسه زننده تابع سنت انبیاء عليهم السلام است که بر آن سنت استوار می باشد. بنابراین، تشمیت او واجب می باشد، و نیز از حقوق اسلام است، و جز این نیست که جواب تشمیت سنت قرار گرفت، زیرا در آن، احسان در برابر احسان است.

کظم تشاؤب:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّمَا التَّشَاؤُبُ مِنَ الشَّيْطَانِ، فَإِذَا تَشَاءَبَ أَحَدُكُمْ فَلْيُرِدْهُ مَا اسْتَطَاعَ، فَإِنَّ أَحَدَكُمْ إِذَا تَشَاءَبَ ضَحِكَ مِنْهُ الشَّيْطَانُ» «خمیازه از شیطان است، هرگاه

یکی از شما خمیازه نمود باید آن را تا توان دارد رد نماید، زیرا وقتی یکی از شما خمیازه کند شیطان به آن می‌خندد».

من می‌گویم: زیرا خمیازه از کسل بودن طبیعت و خستگی برمی‌خیزد، شیطان در ضمن، فرصت پیدا می‌کند، از باز شدن دهان و برآمدن کلمه «هاه» می‌خندد، زیرا این از هیأت‌های منکر و ناپسندیده است.

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا تَشَاءَبَ أَحَدُكُمْ فَلْيُمْسِكْ بِيَدِهِ عَلَىٰ فِيهِ؛ فَإِنَّ الشَّيْطَانَ يَدْخُلُ» «هرگاه یکی از شما خمیازه نمود، دست خود را بر دهان خود بگذارد، زیرا شیطان داخل می‌شود».

من می‌گویم: شیطان مگس یا پشه‌ای را برمی‌انگیزد و در دهانش داخل می‌کند، و گاه وقتی اعصاب صورتش متشنج می‌شوند، و ما آن را گاه گاهی مشاهده کرده ایم، (و ممکن است مراد از آن پدید آمدن وسوسه باشد).

تنهارفتن در شب مکروه است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَوْ يَعْلَمُ النَّاسُ مَا فِي الْوَحْدَةِ مَا أَعْلَمُوا مَا سَارَ رَاكِبٌ بَلِيلٍ وَحْدَهُ» «اگر مردم می‌دانستند که در تنهایی چه مشکلاتی هست آنچنانکه من می‌دانم، هیچوقت مسافرت خود را در شب قرار نمی‌دادند».

من می‌گویم: هدف آن حضرت ﷺ این است که نشان دادن دلآوری و اقدام به رفتن در هلاکت‌گاه‌ها بدون ضرورت مکروه است، اما فرستادن آن حضرت ﷺ زییر ﷺ را به تنهایی، جهت تجسس و خبرگیری، بنابه ضرورت بود.

نهی از همراه نگهداشتن سگ:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا تَصْحَبُ الْمَلَايِكَةُ رُفْقَةً فِيهَا كَلْبٌ وَلَا جَرَسٌ» «فرشتگان در آن گروه که سگ یا زنگوله همراه داشته باشند، همراهی نمی‌کنند». و نیز فرمود: «الْجَرَسُ مَرَامِيرُ الشَّيْطَانِ» «زنگوله آله نواختن شیطان است».

من می گویم: صدای تند و تیز با شیطان و حزب او، موافق است ولی فرشتگان از آن نفرت دارند، زیرا این مقتضای مزاج آنهاست.

آداب رفتن به سفر و برگشتن:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا سَافَرْتُمْ فِي الْخِصْبِ فَأَعْطُوا الْإِبِلَ حَقَّهَا مِنَ الْأَرْضِ، وَإِذَا سَافَرْتُمْ فِي السَّنَةِ فَأَسْرِعُوا عَلَيْهَا السَّيْرَ، وَإِذَا عَرَّسْتُمْ بِاللَّيْلِ فَاجْتَنِبُوا الطَّرِيقَ فَإِنَّهَا طَرِقُ الدَّوَابِّ وَمَأْوَى الْهَوَامِّ بِاللَّيْلِ» «وقتی که در سال خوب، سفر نمودید به حق شتران که در زمین دارند برسید، (بگذارید بچرند و راه بروند) و اگر در خشکسالی سفر نمودید با سرعت راه بروید، و هرگاه در شب جهت استراحت رخت خواب به زمین انداختید، زیرا آن، راه حیوانها و جای حشرات زمین در شب است».

من می گویم: همه اینها ظاهر اند.

رسول خدا ﷺ فرمود: «السَّفَرُ قِطْعَةٌ مِنَ الْعَذَابِ، يَمْنَعُ أَحَدَكُمْ طَعَامَهُ وَشَرَابَهُ وَنَوْمَهُ، فَإِذَا قَضَى نَهْمَتَهُ مِنْ وَجْهِهِ فَلْيُعَجِّلْ إِلَى أَهْلِهِ» «سفر پاره‌ای از عذاب است که خواب، طعام و شراب را باز می‌دارد، وقتی مردم به هدفشان رسیدند، پس باید زودتر به منزلشان برگردند».

من می گویم: چون رسول خدا ﷺ تلاش امور کوچک را مکروه می‌پنداشت به خاطر آنها توقف طولانی را نمی‌پسندید.

و فرمود: «إِذَا أَطَالَ أَحَدُكُمْ الْغَيْبَةَ فَلَا يَطْرُقُ أَهْلَهُ لَيْلًا» «وقتی غیبت یکی از شما طولانی باشد به شب وارد خانه نشود».

من می گویم: بسا اوقات مردم از ژولیدگی و پراگندی طبعاً نفرت می‌کنند پس این باعث می‌گردد که احوال آنان مکدر باشند.

برگزیدن بهترین نام و لقب:

از آنجمله است: آداب صحبت و گفتگو، رسول خدا ﷺ فرمود: «أَخْنَى الْأَسْمَاءِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عِنْدَ اللَّهِ رَجُلٌ يَسْمَى مَلِكَ الْأَمْلاكِ» «بدترین نام‌ها در روز قیامت به پیش خداوند آنست که مردی «شاهنشاه» نامیده شود». رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا مُلْكَ إِلَّا لِلَّهِ» «پادشاهی نیست مگر برای خدا»، و در باره کنیت گذاری به ابوالحکم فرمود: «إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَكَمُ وَإِلَيْهِ الْحُكْمُ» «خداوند است حکم فرما و حکم به او برمی گردد».

من می‌گویم: جز این نیست که این به خاطر تعظیمی که منجر به شرک بود منع گردید. رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا تُسَمِّنَنَّ غُلَامَكَ يَسَارًا وَلَا رَبَاحًا وَلَا نَجِيحًا وَلَا أَفْلَحَ فَإِنَّكَ تَقُولُ: أَتَمَّ هُوَ؟ فَلَا يَكُونُ، فَيَقُولُ: لَا» «غلامت را به یسار، رباح، نجیح و افلاح نامگذاری نکن؛ زیرا تو می‌پرسی آیا او آنجاست؟ و او آنجا نمی‌باشد، پس مسئول می‌گویی: نه». حضرت جابر رضی الله عنه فرموده است که: پیغمبر ﷺ خواست که از نامگذاری به یعلی، برکت، افلاح، یسار، نافع، و مانند آن‌ها منع فرماید، باز دیدم که از آن خاموش ماند، سپس فوت نمود و از آن نهی نفرمود. من می‌گویم: سبب کراهیت نامگذاری به این نام‌ها آنست که منجر به هیأت مکروهی در اقوال می‌باشد همانگونه که اجدع و امثال آن در افعال مکروه هستند. چنانکه رسول خدا ﷺ فرمود: «الْأَجْدَعُ شَيْطَانٌ».

وجه تطبیق بین این دو حدیث این که رسول ﷺ در نهی تصمیم قطعی نگرفت، بلکه هدفش نهی ارشاد به صورت مشوره بود، یا این که علایم نهی نمایان بودند، راوی آن را اجتهاداً به نهی تعبیر نمود، کسی که حفظ داشته، علیه غیر حافظ حجت است. به نظر من این وجه، با فعل صحابه موافق‌تر است؛ زیرا آنان همیشه فرزندان خود را با این نام‌ها نامگذاری می‌کردند.

با کنیه آن حضرت ﷺ کنیه گذاری نکنید:

رسول خدا ﷺ فرمود: «سَمُّوا بِاسْمِي وَلَا تَكْنُوا بِكُنْيَتِي فَإِنَّمَا بُعِثْتُ قَاسِمًا أَقْسِمُ بَيْنَكُمْ» «به نام من نامگذاری کنید، ولی با کنیت من کنیه گذاری نکنید، زیرا من قاسم قرار داده

شدم که بین شما تقسیم می‌کنم». من می‌گویم: اگر کسی با کنیه رسول خدا ﷺ کنیه‌گذاری کند گمان می‌رود که احکام مشتبّه گردند و در نسبت آن‌ها تدلیس پیش آید، پس گفته شود که ابوالقاسم چنین گفته است گمان می‌رود که دستوردهنده رسول خداست در صورتی که مراد از ابوالقاسم کسی دیگر باشد.

و نیز گاهی اسم کسی را برده به او سب می‌کنند، و در درگیری‌ها به لقب او توهین می‌شود، پس اگر او مسمی به اسم آن حضرت ﷺ باشد این هیأت منکری قرار می‌گیرد.

باز این معنی در کنیه نسبت به نام به دو جهت بیشتر متحقق می‌گردد: یکی این که مردم شرعاً از بردن نام آن حضرت ﷺ ممنوع بودند و عادتاً از صدا زدن به نام، خودداری می‌کردند، مسلمانان به یا رسول الله و اهل ذمه به یا ابوالقاسم او را صدا می‌کردند.

دوم اینکه: عرب‌ها با گرفتن نام، تشریف و تحقیری در نظر نمی‌گرفتند، ولی با به کاربردن کنیه‌ی یکی از این دو امر را مورد توجه قرار می‌دادند مانند: ابوالحکم و ابوجهل، و امثال آن.

و جز این نیست که رسول خدا ﷺ به ابوالقاسم کنیه‌گذاری شد، زیرا که قاسم بود، پس اگر دیگری با این کنیه، کنیه‌گذاری شود، با او برابر می‌باشد، و جز این نیست که آن حضرت ﷺ به حضرت علی ؑ اجازه داد که پسرش را به نام آن حضرت ﷺ نامگذاری و به کنیه او کنیه‌گذاری کند، زیرا که التباس و تدلیس با گذشت قرن برطرف گردید.

نباید کسی بگوید عبدی و امتی:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يَقُولَنَّ أَحَدُكُمْ عَبْدِي وَأَمْتِي كُلُّكُمْ عِبْدُ اللَّهِ وَكُلُّ نِسَائِكُمْ إِمَاءُ اللَّهِ وَلَكِنْ لِيُقُلَّ غُلَامِي وَجَارِيَّتِي وَفَتَاتِي وَلَا يَقُلُ الْعَبْدُ: رَبِّي، وَلَكِنْ لِيُقُلَّ: سَيِّدِي» «هیچیکی از شما نگوید «عبدی و امتی» همه شما عبيد خداوند و همه زنان شما اماء (کنیزان) خدا می‌باشند، ولی بگوید: «غلامی و جاریتی» یا بگوید «فتای و فتاتی» و همچنین برده به آقايش نگوید: «ربی» بلکه بگوید: «سیدی».

من می‌گویم: زیاده‌روی در کلام و حقیر پنداشتن مردم، در اثر خودبینی و تکبر می‌باشد، و در آن دلشکنی مردم وجود دارد، و نیز وقتی که در کتب الهی نسبت بنده با خدا، به لفظ عبد تعبیر گردیده است، اطلاق آن بین خود مردم، یک نوع بی‌ادبی به شمار می‌آید.

نهی از نامگذاری انگور به «کرم»:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا تَقُولُوا الْكُرْمُ. وَلَكِنْ قُولُوا الْعِنَبُ وَالْحَبْلَةُ وَلَا يَقُولَنَّ أَحَدُكُمْ يَا خَبِيبَ الدَّهْرِ فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ الدَّهْرُ» «نگویید: «الکرم» بلکه بگویید: «العنب والحبله» و نگویید: «یا خبیبة الدهر» از بد شانس زمانه، زیرا که دهر خود خداست». خداوند می‌فرماید: «آدمی زاد مرا اذیت می‌کند که به دهر بد می‌گوید، و دهر منم که به دست من است دگرگون ساختن شب و روز».

من می‌گویم: وقتی که خداوند از تناول خمر نهی نمود و امر آن را پست قرار داد این متقاضی آن شد که از هر آنچه امر آن را بالا ببرد و حسن آن را در ذهن مردم درآورد جلوگیری بشود، انگور ماده و ریشه آنست و عرب‌ها آن را بسا اوقات بنت کرم می‌گفتند و بدین نام آن را ترویج می‌کردند.

و اهل جاهلیت وقایع را به سوی هر دهر منسوب می‌کردند و آن یک گونه شرک بود، و نیز گاه وقتی لفظ دهر را به کار برده هدف‌شان مقلب الدهر می‌بود، پس نارضایتی به سوی خداوند برمی‌گشت اگرچه در عنوان اشتباه کرده‌اند.

نباید کسی بگوید خبث نفسی:

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا يَقُولَنَّ أَحَدُكُمْ خُبْثُ نَفْسِي، وَلَكِنْ لِيَقُلْ لِقِسْتِ نَفْسِي» «نباید یکی از شما بگوید نفس من خبیث گشته است، بلکه بگوید دگرگون شده است». من می‌گویم: خبث بسا اوقات در کتاب‌های الهی به کار می‌رود و مراد از آن خبث باطن و سوء سریره می‌باشد، و این کلمه به منزله هیأت‌های شیطانی است.

قول نیکو را باید به کار برد:

رسول خدا ﷺ در باره کلمه «زعموا» فرمود: «يُنْسِ مَطِيَّةُ الرَّجُلِ» «بد سواری است از مرد»، من می گویم: یعنی ذکر اقوال بدون تحقیق مکروه و ناگوار است.

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا تَقُولُوا: مَا شَاءَ اللَّهُ وَشَاءَ فُلَانٌ، وَقُولُوا: مَا شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ شَاءَ فُلَانٌ» «نگویید اگر خدا و فلان بخواهند بلکه بگویید: اگر خدا بخواهد و سپس فلان بخواهد».

من می گویم: ذکر دو کس باهم به این وهم می رساند که آنان در پایه و مرتبه باهم برابر اند و این طور ذکر آن ها یک گونه بی ادبی است.

نهی از دریده دهنی و تشدق:

باید دانست که دریده دهنی، زیاده گویی، مبالغه ورزی، زیاده شعر گویی، شوخی و مزاح، به تاخیر انداختن وقت با گفتگوی شبانه و غیره، از جمله اموری هستند که مردم را از کارهای دنیا و آخرت باز می دارند، و نیز از جمله اموری هستند که به تفاخر و نشاندهی منجر می گردند، پس حال آن ها مثل حال عجمی ها می باشد، لذا رسول خدا ﷺ آن را مکروه قرار داد و آفات آن را برملا ساخت، و آنچه را در آن معنی کراهیت متحقق نشد اجازه داد، اگرچه به سطح ظاهر مشتبه می باشند.

حیا از ایمان و فحاشی از نفاق است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «هَلَكُ الْمُتَنَطِّعُونَ قَالَهَا ثَلَاثًا» «هلاک شدند کسانی که در امور لایعنی می اندیشند»، و نیز فرمود: «الْحَيَاءُ وَالْعِيُّ شُعْبَتَانِ مِنَ الْإِيمَانِ وَالْبَدَاءُ وَالْبَيَانُ شُعْبَتَانِ مِنَ النِّفَاقِ» «حیاء و خاموشی دو شاخ از ایمان اند، فحاشی و دریده دهنی دو شاخ از نفاق می باشند».

من می گویم: هدف ترک فحاشی و زیاده روی در گفتگو است.

زبان را باید به جز از حق بازداشت:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ أَحَبَّكُمْ إِلَيَّ وَأَقْرَبُكُمْ مِنِّي يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَحَاسِنُكُمْ أَخْلَاقًا وَإِنَّ أَبْغَضَكُمْ إِلَيَّ وَأَبْعَدَكُمْ مِنِّي مَسَاوِيَكُمْ أَخْلَاقًا الثَّرَثَارُونَ الْمُتَشَدِّقُونَ الْمُتَفَيِّهُونَ» «محبوب‌ترین شما پیش من و نزدیک‌تر شما به من در روز قیامت کسانی هستند که از نظر اخلاق بهتر باشند، و مبعوض‌ترین شما پیش من و دورترین شما از من کسانی هستند که از نظر اخلاق بدتر، و زیاد گفتگوکننده، دریده دهن و متکبر باشند».

رسول خدا ﷺ فرمود: «من دیدم یا به من امر شد که در گفتگو اختصار به کار برم، زیرا اختصار بهتر است».

و نیز فرمود: «اگر شکم کسی پر از ریم باشد که آن را می‌بیند بهتر است از این که از شعر پر باشد».

و در باره حسان فرمود: «بدون شک که جبرئیل همیشه تو را تایید می‌کند تا وقتی که از خدا و رسول دفاع می‌کنی».

و نیز فرمود: «مؤمن با شمشیر و زبان جهاد می‌کند، قسم به ذاتی که نفس من در دست اوست گویا شما آن‌ها را با اشعارتان مانند تیر می‌زنید».

من در باب احسان از اصول آفات لسان چیزهایی ذکر کردم که به وسیله آن‌ها احادیث حفظ لسان واضح می‌گردند، مانند قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلْيَقُلْ خَيْرًا أَوْ لِيَسْكُتْ» «هرکسی که به خدا و روز قیامت ایمان دارد باید خیر بگوید یا خاموش بماند».

و نیز فرمود: «سَبَابُ الْمُسْلِمِ فُسُوقٌ وَقِتَالُهُ كُفْرٌ» «بدگفتن به مسلمان فسق و قتال با او کفری است».

غیبت حرام است:

رسول خدا ﷺ فرمود: «أَتَذَرُونَ مَا الْغَيْبَةُ؟ ذِكْرُكَ أَخَاكَ بِمَا يَكْرَهُ، قِيلَ: أَفَرَأَيْتَ إِنْ كَانَ فِي أَخِي مَا أَقُولُ؟ قَالَ: إِنْ كَانَ فِيهِ مَا تَقُولُ فَقَدْ اغْتَبَتْهُ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ فِيهِ فَقَدْ بَهَتْهُ»

«آیا می دانید غیبت چیست؟ این که برادرت را به آنچه خوشش نیاید یاد کنی، عرض گردید که اگر در برادرم آنچه می گویم باشد؟ فرمود: اگر در او آنچه تو می گویی باشد او را غیبت کرده ای و إلا به او تهمت وارد نموده ای».

چند چیز هست که در آن ها غیبت حرام نیست:

علماء فرموده اند که: از حرمت غیبت شش چیز مستثنی است: یکی است فریاد مظلوم: چنانکه خداوند متعال می فرماید: ﴿لَا تُحِبُّ اللَّهُ الْجَهْرَ بِالسُّوءِ مِنَ الْقَوْلِ إِلَّا مَنْ ظَلَمَ﴾^(۱) «خداوند یاد از بدی را نمی پسندد مگر از مظلوم».

دوم: کمک خواستن بر تغییر منکر و برگرداندن عاصی به سوی صواب، چنانکه زید بن ارقم قول عبدالله بن اُبی را و عبدالله بن مسعود قول انصار را در باره اموال غنیمت حنین به سمع مبارک آن حضرت ﷺ رسانیدند.

سوم استفتاء: مانند قول هند: «إِنَّ أَبَا سُفْيَانَ رَجُلٌ شَحِيحٌ» که «ابوسفیان مرد بخیلی است». چهارم: برحذر داشتن مسلمان از شر کسی، مانند قول آن حضرت ﷺ: «بِئْسَ أَخُو الْعَشِيرَةِ». پنجم جرح و مجروح: مانند قول آن حضرت ﷺ: «أَمَّا مُعَاوِيَةُ، فَصُغْلُوكُ، وَأَمَّا أَبُو الْجَهْمِ، فَلَا يَضَعُ الْعَصَا عَنْ عَاتِقِهِ» که «معاویه تنگدست است و ابوجهم دست از چوب بر نمی دارد». ششم متنفر ساختن از کسی که علناً به فسق مبتلاست. مانند قول آن حضرت ﷺ: «مَا أَظُنُّ فُلَانًا وَفُلَانًا يَعْرِفَانِ مِنْ دِينِنَا شَيْئًا» که «فکر نمی کنم فلان و فلان کسان از دین ما چیزی دانسته باشند»، و تعریف مانند اعمش و اعرج.

علماء فرموده اند که: دروغ گفتن برای برآوردن هدف اصلاح، وقتی که بدون آن به دست نیاید جایز است، چنانکه رسول خدا ﷺ فرمود: «لَيْسَ الْكَذَّابُ الَّذِي يُصْلِحُ بَيْنَ

(۱) - سورة نساء، آیه ۱۴۸.

النَّاسِ فَيَنْمِي خَيْرًا أَوْ يَقُولُ خَيْرًا» «دروغگو نیست آن که بین مردم صلح و آشتی برگذار می‌کند که سخنان خوبی را رد و بدل می‌کند».

از آنچه به این بحث متعلق است

احکام نذر و یمین می‌باشد

خلاصه در این باره این است که این‌ها از عادات و خصایل مردم هستند چه عرب باشند یا عجم، هیچ یکی از امت‌ها را نمی‌یابی، مگر این که این‌ها را در مظان آن‌ها به کار می‌برند، لذا بحث از آن‌ها لازم می‌باشد.

نذر کردن از اصول بر محسوب نمی‌باشد:

نذر و یمین از اصول بر نمی‌باشند، ولی وقتی کسی بر خود چیزی را واجب قرار داد و نام خدا را بر آن برد، واجب است در حق خدا و در آنچه نام خدا را یاد کرده است، کوتاهی نکند. بنابراین، آن حضرت ﷺ فرمود: «لَا تَنْذِرُوا فَإِنَّ النَّذْرَ لَا يُغْنِي مِنَ الْقَدَرِ شَيْئًا وَإِنَّمَا يُسْتَخْرَجُ بِهِ مِنَ الْبَخِيلِ» «نذر نکنید که در برابر تقدیر کاری انجام نمی‌دهد فقط به وسیله آن چیزی از دست بخیل بیرون آورده می‌شود».

یعنی هرگاه انسان از هر طرف در احاطه قرار گیرد، گاه وقتی صرف کردن چیزی بر او آسان می‌شود، پس وقتی که خداوند او را از آن مهلکه نجات دهد طوری می‌شود که گویا گاهی به او ضرری متوجه نشده است، پس لازم است که چنین چیزی باشد که به وسیله آن از دست او آنچه را بر خود لازم کرده است و عزم او را تأکید و نیت او را بلند کند بیرون آورده شود.

قسم بر چهار قسم است:

قسم بر چهار قسم است: یمین منعقدہ کہ مردم بر کاری در آیندہ کہ محال نباشد قسم یاد کنند، در این بارہ خداوند می فرماید: ﴿وَلَكِنْ يُّؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ﴾^(۱). «ولی شما را خداوند بہ [سزای] سوگندهایی کہ از روی قصد [و ارادہ] خوردہ اید، باز خواست می کند»

دوم یمین لغو کہ کسی بگوید: «لَا وَاللَّهِ، بَلَى وَاللَّهِ» بدون قصد، و این کہ بر چیزی بر حسب پندارش قسم یاد کند و در حقیقت برخلاف آن باشد، در این بارہ خداوند می فرماید: ﴿لَا يُّؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ﴾^(۲) کہ «خداوند شما را در قسم های لغو مؤاخذه نمی کند».

سوم یمین غموس کہ مردم عمدأ بہ دروغ قسم یاد بکنند تا مال مسلمانی را از دستش بگیرد، و این قسم خوردن از گناہان کبیرہ می باشد.

چهارم قسم خوردن بر کار محال عقلی: مانند قسم خوردن بر گرفتن روزہ دیروز، و جمع نمودن بین ضدین یا محال عادی مانند زندہ کردن مردہ و منقلب کردن چیزی.

علماء در بارہ آن دو قسم از یمین کہ نص در آن ها وجود ندارد اختلاف نظر دارند کہ آیا در آن ها کفارہ هست یا خیر؟ رسول خدا ﷺ فرمود: «لَا تَخْلِفُوا بِأَيْمَانِكُمْ، مَنْ كَانَ خَالِفًا فَلْيَخْلِفْ بِاللَّهِ، أَوْ لِيَصُمْتُ» «بہ پدران خود قسم نخورید، کسی کہ می خواهد قسم یاد کند بہ نام خدا قسم یاد کند یا خاموش باشد».

و نیز فرمود: «مَنْ حَلَفَ بِغَيْرِ اللَّهِ فَقَدْ أَشْرَكَ» «هر کسی بہ غیر از خدا قسم یاد کند او مشرک است».

(۱) - سورہ مائدہ، آیہ ۸۹

(۲) - سورہ مائدہ، آیہ ۸۹

من می گویم: قسم به نام چیزی متحقق نمی گردد، مگر وقتی که در او معتقد به عظمتی باشد و اسم او را متبرک بدانند، و کوتاهی در حق او و مهمل گذاشتن آنچه نام او را بر آن برده است گناه بدانند.

کسی که به ناحق قسم یاد کرد باید صدقه بدهد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ حَلَفَ فَقَالَ فِي حَلْفِهِ بِاللَّاتِ وَالْعِزَّى، فَلْيُقْل: لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَمَنْ قَالَ لِصَاحِبِهِ تَعَالَ أَقَامِرُكَ، فَلْيَتَصَدَّقْ» «هرکسی که قسم یاد کرد و در قسمش گفت: «به لات و عزی» باید بگوید: «لا إله إلا الله» و هرکسی که به رفیقش گفت: بیا تا با تو قماربازی کنم، باید صدقه بدهد». من می گویم: زبان، ترجمان قلب و مقدمه اوست، و تهذیب قلب بدون حفظ زبان متحقق نمی گردد.

اگر کسی بر حرام یا مکروه قسم یاد کرد باید کفاره بدهد:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِذَا حَلَفْتَ عَلَى يَمِينٍ فَرَأَيْتَ غَيْرَهَا خَيْرًا مِنْهَا، فَكْفَرْ عَنْ يَمِينِكَ، وَأَتِ الَّذِي هُوَ خَيْرٌ» «هرگاه بر چیزی قسم خوردی و خلاف آن را بهتر دانستی، پس از قسم کفاره بده و آن کار را انجام بده».

رسول خدا ﷺ فرمود: «لَأَنْ يَلْحَ أَحَدُكُمْ بِيَمِينِهِ فِي أَهْلِهِ آثَمُ لَهُ عِنْدَ اللَّهِ مِنْ أَنْ يُعْطِيَ كَفَّارَتَهُ الَّتِي افْتَرَضَ اللَّهُ عَلَيْهِ» «گناه آن که برای اجرای قسم در خانواده لج و اصرار کند بیشتر است از این که قسم را بشکند و کفاره بدهد». من می گویم: بسا اوقات یکی بر چیزی قسم می خورد، سپس اجرای آن قسم بر او، بر مردم سنگین قرار می گیرد، و نیز اجرای آن به مصلحت نمی باشد، و جز این نیست که کفاره مشروع گردیده تا اینگونه مشقت ها را به پایان برساند.

در قسم نیت مستحلف معتبر است نه حالف:

رسول خدا ﷺ فرمود: «يَمِينُكَ عَلَى مَا يُصَدِّقُكَ عَلَيْهِ صَاحِبُكَ» «قسمت همان است که طرف تو را بر آن تصدیق نماید». من می گویم: گاهی کسی برای گرفتن مال مسلمانی تدبیری به کار می اندازد که در قسم تأویل به کار می برد، مثلاً بگوید: قسم به خدا از مال تو در دستم هیچ چیزی نیست، هدفش این است که اکنون در دستم نیست اگرچه در تصرف و قبضه ام می باشد، اگر کسی این را حلال بداند ظالم است.

اگر کسی در قسم ان شاء الله گفت حانث نمی شود:

رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ حَلَفَ فَقَالَ: إِنْ شَاءَ اللَّهُ لَمْ يَحْنَثْ» «کسی قسم یاد کرد و در آن گفت: ان شاء الله حانث نمی شود».

من می گویم: در این صورت عقد قلب و پختگی متحقق نشده است، و همان در کفاره معتبر است، چنانکه خداوند می فرماید: ﴿لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ فَكَفَرْتُمْ^ط إِطْعَامَ عَشْرَةِ مَسْكِينٍ مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعَمُونَ أَهْلِيكُمْ أَوْ كِسْوَتُهُمْ أَوْ تَحْرِيرَ رَقَبَةٍ^ط فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ^ج ذَلِكَ كَفَرَةٌ أَيْمَانِكُمْ إِذَا حَلَفْتُمْ^ط﴾^(۱) «خداوند شما را در باره قسم های بیهوده مؤاخذه نمی کند، ولی در باره قسم های پخته شما را مؤاخذه می نماید، لذا کفاره آن طعام دادن به ده مسکین است از طعام های متوسط خانواده شما، یا لباس پوشاندن به آنان، یا آزاد کردن برده، پس اگر کسی هیچکدام را نتوانست پس روزه بگیرد سه روز، این است کفاره قسم های شما وقتی که قسم خوردید». من می گویم: فلسفه وجوب کفاره قبلاً بیان گردید در آنجا مراجعه بفرمایید.

اقسام نذر:

(۱) - سورة مائدة، آیه ۸۹

نذر بر چند قسم است: یکی نذر مبهم؛ در این باره رسول خدا ﷺ می‌فرماید: «كَفَّارَةُ النَّذْرِ إِذَا لَمْ يُسَمَّ كَفَّارَةُ يَمِينٍ» «کفاره نذر هرگاه مشخص نشود همان کفاره یمین است». دوم نذر مباح: رسول خدا ﷺ در این باره می‌فرماید: «أَوْفِ بِنَذْرِكَ» که «به نذرت وفا کن»، ولی واجب نیست، چنانکه در داستان ابو اسرائیل آمده است. سوم نذر طاعت: در جای معین یا به شکلی معین که در این باره قصه ابو اسرائیل آمده است که نذر کرده بود که می‌ایستد و نمی‌نشیند، زیر سایه قرار نمی‌گیرد، و با کسی صحبت نمی‌کند و روزه می‌گیرد.

رسول خدا ﷺ فرمود: «مُرُوهُ فَلْيَتَكَلَّمْ وَلْيَسْتَظِلَّ وَلْيَقْعُدْ وَلْيَتِمَّ صَوْمُهُ» «به او دستور دهید که صحبت بکند، زیرا سایه قرار بگیرد، بنشیند و روزه خود را به پایان برساند»، و داستان کسی که نذر کرده بود که شتری در بوانه که در آنجا بتی نبود و نه جشن و عید دوران جاهلیت وجود داشت، نحر بکند، آن حضرت ﷺ فرمود: «أَوْفِ بِنَذْرِكَ» که بر نذرت وفا کن.

چهارم نذر معصیت: در این باره رسول خدا ﷺ فرمود: «مَنْ نَذَرَ نَذْرًا فِي مَعْصِيَةٍ، فَكَفَّارَتُهُ كَفَّارَةُ يَمِينٍ» «کسی که به انجام معصیتی نذر کرد باید کفاره یمین ادا نماید». پنجم نذر بر کار محال: در این باره رسول خدا ﷺ فرموده است: «مَنْ نَذَرَ نَذْرًا لَا يُطِيقُهُ فَكَفَّارَتُهُ كَفَّارَةُ يَمِينٍ» «کسی که بر انجام دادن چنین کاری نذر نمود که نمی‌تواند آن را انجام دهد، کفاره او کفاره قسم است».

اصل در این باب این است که مشروعیت کفاره برای جلوگیری از اثم و گناه و برای ازاله وسوسه دل است، پس کسی که بر انجام طاعتی نذر کند باید آن را انجام دهد، و کسی که بر غیر از این نذر کند و در دل نسبت به انجام آن وسوسه پیش بیاید، بر آن کفاره واجب است، والله أعلم.

از ابواب مختلف

به حمد خداوند متعال از آنچه خواستیم در این کتاب وارد کنیم، و بر خود شرط گذاشتیم فارغ شدیم، و این یادآوری تمام اسرار شریعت را که در سینه پنهان داشتیم، فرا نگرفت، پس هر وقت قلب حاضر نیست، آنچه اسراری پنهان دارد آن‌ها را برملا کند یا زبان پنهانی سینه‌ها را افشا نماید، و نه مناسب است که هر حدیث با عوام الناس افشا گردد و نه ذکر هر چیز بدون تمهید مقدمه خوب است و نه آنچه ما در سینه داریم می‌تواند کل آنچه را در قلب النبی ﷺ نازل شده فرا گیرد، چگونه می‌تواند مورد وحی و نزول قرآن نسبتی داشته باشد با فردی از افراد امت خویش، هیئات ذلک، و نه تمام آنچه خداوند در سینه آن حضرت ﷺ جمع فرموده می‌تواند تمام حکم و مصالح ملاحظه شده در احکام او تعالی را فرا بگیرد.

این نکته را حضرت خضر علیہ السلام واضح نمود، چنانکه فرمود: «ما نقص علمي وعلمك إلا كما نقص هذا العصفور من البحر» «علم من و علم تو کم نکرد مگر به قدر آنچه این (منقار) گنجشک از دریا کم نمود».

بنابراین، مناسب است که فخامت امر مصالح ملاحظه شده در احکام شرع شناخته بشود که آن منتهایی ندارد، و تمام آنچه ذکر می‌گردند در ادای حق واجب آن، کافی نیستند، البته «ما لا یدرک کله لا یتدرک کله» به جای خود درست است. اکنون ما برخی از سیرت، فتن و مناقب را بدون استیعاب ذکر خواهیم کرد، والله الموفق والمعین، وإليه المرجع والمآب.

سیر النبی ﷺ

نسب آن حضرت ﷺ:

نبی ما: محمد ﷺ بن عبدالله بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبد مناف بن قصی است که در افضل‌ترین فامیل عرب از نظر نسب و قوی‌ترین از نظر شجاعت و کامل‌ترین از نظر سخاوت و فصیح‌ترین از نظر زبان و هوشیارترین از نظر قلب رشد نمود، انبیاء علیهم السلام همچنین در بالاترین نسب ملت مبعوث می‌گردند، زیرا مردم مانند معدن طلا و نقره معدن هستند، هر کسی اخلاق

جید را، از آباء و اجداد خویش به ارث می‌برد، و شایسته پیامبری کسانی می‌باشند که در اخلاق، کاملتر باشند.

خداوند متعال خواست که با بعثت انبیاء علیهم‌السلام حق را غالب و امت کجرو را راست درآورده آنان را امام قرار دهد، و نزدیکتر برای این امر کسی است که نسب والاتری داشته باشد، و در امور الهی لطف ملاحظه می‌شود، چنانکه خداوند می‌فرماید: ﴿اللَّهُ أَعْلَمُ حَيْثُ تَجْعَلُ رِسَالَتَهُ﴾^(۱). «خداوند بهتر می‌داند که رسالتش را در کجا قرار دهد»

وصف النبی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم:

آن حضرت صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در آفرینش و اخلاق معتدل بود، از نظر قامت میانه بود که نه زیاد طویل بود و نه زیاد کوتاه، موی‌هایش جعد ققط (گره‌خورده پیچ در پیچ) نبودند و نه کاملاً راست بودند، بلکه یک مقدار راست و مقداری گره بودند، نه زیاد فربه بود و نه صورتش کاملاً گرد بود.

بلکه مقدار گردی در آن وجود داشت، سر مبارک بزرگ و ریش مبارک گنجان بود، دو کف دست و دو قدمش پر گوشت بودند، مایل به سرخی بود، بندهای دست و پا پر بودند، از نظر نیروی بدنی و جنسی قوی بود، از همه راستگوتر بود، و طبیعتش از همه ملایم‌تر بود، هر کسی او را برای اولین بار می‌دید از او می‌ترسید، هر کسی با او زیاد آمیزش داشت با او محبت می‌ورزید، با وجود بزرگی که داشت از همه بیشتر متواضع بود، با اهل خانه و خدام مراقت و نرمش داشت، حضرت انس رضی‌الله‌تعالی‌عنه تا ده سال در خدمت او بود، اما گاهی به او اف‌نگفت، و نه به او گفت که: چرا چنین کردی؟ یا چرا چنین نکردی؟ و گاه کنیزی از کنیزک‌های مدینه دست او را می‌گرفت و به کنار کشیده عرایض خود را با او بازگو می‌کرد.

او در انجام خدمت اهل و خانواده بود، لعنت‌کننده و فحاش نبود.

(۱) - سورة انعام، آیه ۱۲۴.

تواضع و اخلاق آن حضرت ﷺ:

رسول خدا ﷺ شخصاً کفش‌ها و لباس‌های خود را می‌دوخت، و گوسفندان خود را می‌دوشید در صورتی که دارای حکم نافذی بود. قول، قول او بود، هیچ امری بر او غالب نمی‌آمد و هیچ مصلحتی از او فوت نمی‌شد.

از همه مردم سخی‌تر و در برابر اذیت‌ها صابرتر و نسبت به مردم مهربانتر بود، از ناحیه او به کسی ناراحتی نمی‌رسید، نه از دست او و نه از زبان او، مگر این که در راه خدا جهاد می‌کرد.

و نسبت به اصلاح تدبیر منزل از همه پایبندتر بود، و همچنین نسبت به ملاحظه صحابه و سیاست کشور نیز پایبندی داشت، آنچنانکه بالاتر از آن، در ذهن و تصور کسی نمی‌آمد، قدر و منزلت هر چیز را می‌دانست.

دعا و ذکر او ﷺ:

همیشه نگاهش به ملکوت بود، به ذکر الله عشق و علاقه داشت که این از حرکات زبان و تمام احوال مبارکش احساس می‌شد، از غیب تایید می‌شد، با برکت بود که دعایش اجابت می‌شد، علوم از حظيرة القدس به سوی او سرازیر بودند، معجزاتی از او به ظهور پیوستند، مانند اجابت دعا، واضح شدن وقایع آینده و ظهور برکت در آنچه برکت می‌آید.

همچنین انبیاء علیهم السلام بر همچنین صفاتی آفریده می‌شوند، و طبعاً به سوی این صفات جذب می‌گردند، زیرا خداوند آن‌ها را بر همین چیز آفریده است.

حضرت ابراهیم علیهم السلام او را در دعایش یاد نموده و به اهمیت امر او بشارت داد، همچنین حضرات موسی و عیسی و سایر انبیاء علیهم السلام نیز به او بشارت دادند.

معجزات او ﷺ به هنگام ولادت مبارک:

مادرش به خواب دید که گویا نوری از او بیرون آمد که تمام زمین را روشن کرد، این خواب به تولد فرزند مبارکی تعبیر گردید که دین او در شرق و غرب غالب خواهد آمد،

جن‌ها، کاهنان و ستاره‌شناسان به وجود او و علو امر او خبر دادند، وقایع جو و فضا بر آن دلالت کردند، مانند فروریختن گلدست‌های کاخ انوشیروان، خلاصه این که دلایل نبوت، او را فرا گرفت، چنانکه قیصر روم هرقل خبر داد، مردم آثار برکت را با تولد او و به هنگام شیرخوارگی مشاهده کردند، فرشتگان ظاهر شدند و سینه مبارک او را شکافتند، و دل مبارک او را از ایمان و حکمت پر کردند، این واقعه بین عالم مثال و شهادت به وقوع پیوست. بنابراین شق صدر سبب از بین رفتنش قرار نگرفت، البته آثار بخیه بر آن به جا مانده بود، همچنین هرآنچه که عالم مثال و عالم شهادت در آن آمیخته گردند چنین خواهد شد.

سفر مبارکش به سوی شام:

وقتی که ابوطالب او را به همراه خود به سوی شام برد راهبی او را دید، و به نبوتش بنابر نشانی‌هایی که دید، گواهی داد چون جوان گردید مناسبت‌هایی با ملایکه از او پدید آمد که گاهی او را صدا می‌کردند و گاهی در جلو او متمثل می‌شدند.

ازدواج آن حضرت ﷺ:

خداوند نیاز او را با رغبت حضرت خدیجه علیها السلام در او و همدردیش با آن حضرت صلی الله علیه و آله برطرف نمود، او از زنان ثروتمند قریش بود، همچنین کسی را که خداوند دوست بدارد در بندگان خود برای او تدبیری به کار می‌برد.

وقتی که کعبه را در جمع قریش بنا نمود ازار خود را مطابق به عادت قریش بر گردن نهاد و کشف عورت به او دست داد بی‌هوش شده به زمین افتاد، و از کشف عورت در حال بیهوشی رهایی پیدا کرد، این یک شعبه‌ای از نبوت است و نوعی مؤاخذه در نفس است.

خلوت‌گزینی در غار حرا:

باز خلوت‌گزینی برای او مورد پسند قرار گرفت، چندین شب در غار حرا به خلوت‌گزینی می‌پرداخت، باز به خانه برمی‌گشت و توشه برمی‌داشت برای چندین شب

دیگر، زیرا از دنیا روی گردان و به سوی فطرت که خداوند او را بر آن آفریده بود، فارغ گردانیده شد.

نخستین چیزی که به او آغاز گردید خواب‌ها نیک و صالح بودند، هیچ خوابی نمی‌دید مگر این که مانند سپیده صبح متحقق می‌شد، این هم شعبه‌ای از نبوت است.

نزول وحی:

باز بر او حق (جبرئیل یا وحی) نازل گردید در حالی که او در غار حرا بود، پس طبعاً پریشان شد، زیرا هرگاه ملکیت غالب آید بهیمیت عادتاً پریشان می‌شود، حضرت خدیجه او را پیش ورقه برد، پس ورقه گفت: این آن ناموس است که بر حضرت موسی فرود آمد، سپس نزول وحی قطع شد، زیرا انسان دو جهت دارد، جهت بشریت، جهت ملکیت، پس به هنگام بیرون آمدن از تاریکی‌ها به سوی نور برخوردها و مزاحمت پیش می‌آیند، تا این که خداوند امر خود را به پایه تکمیل برساند.

گاه وقتی فرشته را می‌دید که بر کرسی بین آسمان و زمین نشسته است، و گاهی در حرم ایستاده است که جای ازار بندش به کعبه چسبیده است و مانند آن، فلسفه‌اش این است که ملکوت با نفوسی که استعداد نبوت را دارند تماس برقرار می‌کند، پس هرگاه جدا شود جرقه ملک بر آن‌ها موافق به مقتضای وقت جرقه می‌زند، چنانکه وقتی نفوس عامه مردم جدا می‌شوند در خواب بر چیزهایی آگهی می‌یابند.

کیفیت نزول وحی:

گفته شد یا رسول الله وحی پیش تو چگونه می‌آید؟ فرمود: «أَحْيَانًا يَأْتِينِي مِثْلَ صَلَٰلَةِ الْجَرَسِ - وَهُوَ أَشَدُّهُ عَلَيَّ - فَيُفْصِمُ عَنِّي وَقَدْ وَعَيْتُ عَنْهُ مَا قَالَ، وَأَحْيَانًا يَتَمَثَّلُ لِي الْمَلَكُ رَجُلًا فَيَكَلِّمُنِي فَأَعِي مَا يَقُولُ» «گاهی مانند صدای زنگوله می‌آید، این بر من سخت‌تر است، پس از من جدا می‌شود در حالی که از بر کرده‌ام آنچه گفته است، و گاهی

فرشته به صورت مردی پیش من می آید و با من صحبت می کند، پس آنچه می گوید از بر می کنم».

من می گویم: حقیقت صلصه این است که هرگاه تأثیر قوی با حواس تصادف نماید حواس مشوش می گردند، تشویش نیروی بینایی است که رنگ‌های گوناگونی مانند سرخی، زردی و سبزی مشاهد گردد، و تشویش نیروی شنوایی این است که صداهای مبهم مانند طنین، صلصه و همهمه شنیده شود، پس از اتمام، اثر علم حاصل گردد. اما متمثل شدن: پس آن در جایی است که بعضی از احکام عالم مثال و عالم شهادت باهم جمع گردند، از اینجاست که بعضی ملایکه را می بینند و بعضی دیگر آن‌ها را نمی بینند.

آغاز دعوت در پنهانی شد:

سپس آن حضرت ﷺ به دعوت مأموریت یافت، او به طور پنهانی به دعوت پرداخت که خدیجه، ابوبکر صدیق، بلال و غیره ﷺ مشرف به اسلام شدند. باز به آن حضرت ﷺ دستور رسید که ﴿فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ﴾^(۱) «به آنچه امر شده‌ای علناً اعلام بفرما».

و نیز گفته شد: ﴿وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ﴾^(۲) «نزدیکترین خویشاوندانت را بترسان».

دعوت علنی و آشکار:

پس دعوت خویش را علناً شروع فرمود، و وجوهات شرک را باطل اعلام داشت، روی این، مردم دست به تعصب زدند و او را با دست و زبان مورد آزار و اذیت قرار دادند، مانند انداختن شکمبه شتر بر پشت آن حضرت ﷺ و خفه کردن او که در همه این امور او با صبر

(۱) - سورة حجر، آیه ۹۴.

(۲) - سورة شعراء، آیه ۲۱۴.

مقابله نمود، اهل ایمان را به نصرت مژده داد، و کفار را به شکست تهدید نمود، چنانکه خداوند می‌فرماید: ﴿سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ﴾^(۱) «به زودی جمع آنان شکست خواهد خورد و پشت می‌کنند» و سپس پا به فرار می‌گذارند.

و نیز خداوند فرمود: ﴿جُنْدٌ مَّا هُنَّالِكَ مَهْزُومٌ مِّنَ الْأَحْزَابِ﴾^(۲) «قشونی از احزاب در آنجا شکست خورده است».

سپس در تعصب پیش رفتند و علیه مسلمانان و هواداران آنان از بنی هاشم و بنوالمطلب، به اذیت و آزار، عهد و پیمان بستند، لذا مسلمانان به هجرت راهنمایی شدند که به حبشه بروند، پس در آنجا گشادگی قبل از گشادگی بزرگ به دست آوردند.

فوت همسر و عموی آن حضرت ﷺ

وقتی حضرت خدیجه رضی الله عنها و عموی آن حضرت ﷺ ابوطالب وفات نمودند، و وحدت بنی هاشم از هم پاشید، رسول خدا ﷺ بر این، پریشان گشت، و در قلب مبارک او القا شده بود که علو کلمه او در هجرت است، پس آن را با فکر و اندیشه خویش دریافت، و تمایلش به طایف، هجر، یمامه و جاهای دیگر پدید آمد.

لذا آن حضرت ﷺ شتاب کرده به طایف رفت و در آنجا با مشقت شدیدی روبرو گردید، باز به سوی بنی کنانه رفت از آنان چنین چیزی که مورد پسندش باشد نیافت، باز به مکه در کفالت زمعه برگشت، و این آیه نازل گردید: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ مِن رَّسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلَفَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ﴾^(۳) «و ما پیش از شما هیچ رسول و نبی نفرستادیم، مگر این که شیطان در آرزوی او چیزی القا نمود»، امنیته این است که تکمیل شدن وعده الهی را

(۱) - سورة قمر، آیه ۴۵.

(۲) - سورة ص، آیه ۱۱.

(۳) - سورة حج، آیه ۵۲.

موافق به فکر خود آرزو می کرد، و القای شیطان این که خلاف اراده خداوند اتفاق افتد و مراد از نسخ این که حقیقت حال واضح شده از قلب آن حضرت ﷺ ازاله گردد.

اسراء و معراج:

آن حضرت ﷺ به سوی مسجد اقصی، سپس به سدرۃ المنتهی و تا جایی که خدا خواست به شب برده شد، همه این ها با جسد در عالم بیداری انجام گرفت، ولی در موطن که در میان عالم مثال و عالم مشاهده بود که جامع احکام هردو تاست، پس احکام روح بر جسد ظاهر گشتند، و روح معانی روحانی به جسد متمثل گردیدند. بنابراین، برای هر واقعه ای تعبیر واضح گردید. برای حضرت حزقیل، حضرت موسی و غیره وقایعی از این قبیل ظاهر گردید، و همچنین برای اولیای این امت، تا علو درجات آن ها مانند وضع آن ها در خواب آشکار باشد، والله أعلم.

شق صدر آن حضرت ﷺ:

اما حقیقت شق صدر و پرکردنش از ایمان و حکمت و غلبه انوار ملکی و خاموش شدن شعل های طبیعی در برابر به فیوضاتی است که از حظیره القدس سرازیر می شد.

سوارشدن آن حضرت ﷺ بر براق:

ولی حقیقت سوارشدن آن حضرت ﷺ بر براق، این است که نفس ناطقه بر نسمة که کمال حیوانی است تسلط یابد، پس او بر براق سوار قرار گرفت همانطوری که احکام نفس ناطقی بر بهیمیت غالب آمد و بر آن مسلط شد، اما به شب رفتن او به سوی مسجد اقصی از آنجاست که آن محل ظهور شعائر الله و جای ارتباط همت های ملأ علی و مطمحن نظر انبیاء ﷺ است، پس گویا این دریچه ای است به سوی ملکوت.

ملاقات آن حضرت ﷺ با انبیاء علیهم السلام:

حقیقت ملاقات آن حضرت ﷺ با انبیاء علیهم السلام و افتخار او با ایشان، اجتماع آنها به ارتباط همدیگر در حظيرة القدس، و به ظهور پیوستن ویژگی‌های او از میان آنها به اعتبار وجوه کمال است.

اما حقیقت بالارفتن او در آسمان‌ها یکی بعد از دیگری، منسلخ شدن او پایه به پایه به سوی مستوی الرحمن است و آشنایی با حال ملایکه موکل به آنجا و نیز شناخت حال آن عده از افاضل بشر که به آنها ملحق شده اند، و پی بردن به آن تدبیری که خداوند در آنجا وحی فرموده و آن گفتگوی که در آنجا بوده است.

گریه حضرت موسی در آنجا از روی حسد نبوده است، بلکه آن عبارت است از آن مثالی که او عموم دعوت را نیافته بود و کمالی از او باقی مانده بود که او به آن نرسید.

سدرۃ المنتهی:

اما سدرۃ المنتهی: پس آن درخت وجود است و ترتیب یافتن اجزای آن و جمع شدن آنها در تدبیر واحد مانند جمع شدن درخت در نیروی غازی و نامی و غیره، و آن به مثال حیوانی قرار داده نشد، زیرا تدبیر مجمل که در سیاست کلی افرادش شبیه یکدیگر قرار گیرند نسبت به حیوان با درخت شباهت بیشتری دارد، زیرا نیروهای حیوان از همدیگر جدا و مفصل هستند، و اراده در حیوان، از سنت‌های طبیعی آشکارتر است.

انهار و انوار:

اما نهرها در بیخ سدرۃ المنتهی عبارتند از رحمتی که در ملکوت به جای عالم شهادت فایض می گردد و همچنین حیات و رشدی است. بنابراین، در آنجا بعضی امور مفید در عالم شهادت مانند دریای نیل و فرات متعین گردیدند.

اما انواری که سدرۃ المنتهی را احاطه نمودند، پس یک گونه قرب الهی و تدبیر رحمانی هستند که در عالم شهادت بر حسب استعداد آنها جرقه می زنند.

بیت المعمور:

بیت المعمور در حقیقت تجلی الهی است که سجده‌های بشر و تضرعات آن‌ها به سوی آن‌ها متوجه می‌شوند و آن به صورت خانه‌ای در برابر خانه کعبه و بیت المقدس متمثل می‌شود.

باز در محضر آن حضرت ﷺ لیوانی از شیر و لیوانی از خمر آورده شد که او لیوان شیر را برگزید، جبرئیل به او گفت: «هَدَيْتَ لِلْفِطْرَةِ، وَلَوْ أَخَذْتَ الْخَمْرَ لَغَوَتْ أُمَّتُكَ» «به فطرت راه یافتی و اگر لیوان خمر را برمی‌داشتی امت گمراه می‌شد»، پس رسول خدا ﷺ جامع امت و منشأ ظهور آنان قرار گرفت، لیوان شیر اشاره به آنست که آنان فطرت را برگزیدند، و خمر اشاره به برگزیدن لذات دنیا است.

فرضیت نمازهای پنجگانه:

آن حضرت به پنج نماز در عبارت مختصری مأموریت یافت، زیرا به اعتبار ثواب پنجاه نماز می‌باشند، سپس خداوند مراد خویش را به تدریج واضح نمود تا معلوم گردد که هدف دفع حرج و نعمت کامل است، و این مطلب چنین متمثل شد که به سوی حضرت موسی ﷺ استناد یافت؛ زیرا او نسبت به انبیای دیگر، سر و کار با امت و آشنایی با سیاست آنان، بیشتر داشته است.

بیعة العقبه:

باز پیغمبر خدا ﷺ از قبایل عرب کمک خواست اما انصار برای این امر موفق شدند و به دست او به بیعت عقبه اولی و ثانی بیعت نمودند و در همه خانه‌های مدینه اسلام داخل شد.

هجرت به سوی مدینه:

خداوند برای رسولش ﷺ واضح نمود که ترقی دین او با هجرت به سوی مدینه است، پس بر این، تصمیم گرفت و خشم قریش بالا رفت، پس تدبیر و مکرری به کار بردند تا او را به قتل برسانند، یا زندانی و یا تبعید کنند، پس علایمی برای محبوبیت او و بابرکت بودن او و غالب آمدنش بر حسب قضای الهی به ظهور پیوست، پس وقتی او ﷺ و ابوبکر رضی الله عنهما به غار وارد

شدند، ماری به پای ابوبکر نیش زد آن حضرت ﷺ بر پای او دعای برکت کرد فوراً شفا یافت.

وقتی که کفار به دم غار رسیدند خداوند آنها را کور گردانید، و فکر آنها را از او برگردانید، وقتی که سراقه بن مالک آنها را پیدا کرد آن حضرت ﷺ علیه او دعا کرد اسبش تا شکم در زمین سخت و سفت فرو رفت، باز وقتی که به برکت دعای آن حضرت ﷺ نجات یافت متعهد شد که هر کسی را از آنان ببیند برگرداند، وقتی که از کنار چادر ام معبد گذشتند گوسفندی که شیر نداشت برای آن حضرت ﷺ شیر داد.

سه امر هست که آنها را جز نبی کسی دیگر نمی داند:

پس وقتی که آن حضرت ﷺ و ابوبکر ﷺ به مدینه وارد شدند حضرت عبدالله بن سلام پیش آن حضرت ﷺ آمد و از سه چیز که آنها را جز انبیاء ﷺ کسی دیگر نمی داند سؤال کرد که نخستین علامت قیامت چیست و نخستین غذای اهل جنت چیست؟ و چه چیزی فرزند را به شکل پدر یا مادر درمی آورد؟

آن حضرت ﷺ فرمود: نخستین علامت قیامت، آتشی است که مردم را از مشرق به سوی مغرب سوق می دهد و جمع می نماید، و نخستین غذای اهل جنت جگر گوشه ماهی است، و هرگاه نطفه مرد قبل از نطفه زن در رحم قرار بگیرد فرزند به شکل پدر درمی آید و اگر آب زن پیش از آب مرد در رحم قرار بگیرد فرزند به شکل مادر می باشد، حضرت عبدالله بن سلام فوراً مشرف به اسلام شد، و این جوابی بود جهت خاموش کردن یاوه گوئی های یهود.

نماز، اذان، جمعه و جماعت:

سپس آن حضرت ﷺ با یهود عهد و پیمان بست و از شر آنها اطمینان یافت، و اقدام به ساختن مسجد کرد، و کیفیت نماز را به مردم آموخت و اوقات آن را اعلام داشت، و جهت اعلام نماز با آنها مشوره نمود، پس عبدالله بن زید بن عبد ربه کیفیت اذان را به خواب دید، اما مطمح نظر رسول الله ﷺ بود اگر چه سفیر در وسط عبدالله بن زید قرار گرفت، رسول خدا

ﷺ مردم را به اقامه جماعت، جمعه و روزه وادار کرد و به ادای زکات آن‌ها را دستور داد، و حدود زکات را اعلام فرمود، علناً مردم را به سوی حق دعوت نمود، و آن‌ها را به هجرت به سوی مدینه ترغیب کرد، زیرا تا آن زمانی وطن‌های مردم دارالکفر بودند، مردم نمی‌توانستند در آنجا اسلام را برپا بدارند، مسلمانان را با برقراری عقد مواخات و برادری، ایجاب صله و انفاق، توارث در اثر مؤاخات تقویت نمود تا که وحدت کلمه پدید آید و باهم منسجم گردند، و بتوانند جهاد نمایند و از دشمن دفاع کنند، و مردم با کمک گرفتن از قبایل عادت داشتند.

دستور به جهاد:

باز وقتی که در آن‌ها انسجام و نیروی همکاری را مشاهده فرمود، به پیامبرش ﷺ وحی فرستاد تا دستور به جهاد بدهد و برای آن‌ها مرصد و سنگر بسازد، چون واقعه بدر اتفاق افتاد و مسلمانان دسترسی به آب نداشتند خداوند برای آنان باران بارانید، و از مردم مشوره خواست که رویاروی با غیر (کاروان) را می‌خواهند یا با نفیر (لشکر قریش که از مکه آمده است) را؟ پس در رأی پیشنهادی آن‌ها که موافق با رأی رسول خدا بود برکت گذاشت همه برای مبارزه با نفیر متفقاً رأی دادند در صورتی که قبلاً وجود آن نزدیک نبود، وقتی که رسول خدا ﷺ کثرت دشمن را مشاهده نمود به سوی خدا زاری نمود خداوند بشارت فتح و پیروزی را اعلام داشت و به سوی آن حضرت ﷺ وحی فرستاد که هریکی از آن‌ها در کجا به قتل می‌رسند.

پس فرمود: « هَذَا مَصْرَعُ فُلَانٍ، وَهَذَا مَصْرَعُ فُلَانٍ. قَالَ وَيَضَعُ يَدُهُ عَلَى الْأَرْضِ هَا هُنَا وَهَا هُنَا قَالَ: فَمَا مَاطَ أَحَدُهُمْ عَنْ مَوْضِعِ يَدِ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ » «این محل کشتن فلان کس است و این قتلگاه فلان کس که دست خود را آنجا و آنجا می‌گذاشت و هیچیکی از جای گذاشتن دست رسول خدا تجاوز نکرد».

در این روز ملایکه چنان ظاهر گشتند که مردم آنان را دیدند، تا دل موحدان جمع و دل مشرکان مرعوب گردد، پس این فتح بزرگی بود که خداوند مسلمانان را به وسیله آن بی‌نیاز

و سیر گردانید و ریسمان شرک را قطع نموده جگر گوشهای قریش را به هلاکت رسانید. و بنابراین، به فرقان نامیده شد.

تمایل مسلمانان به فدیة گرفتن مخالف با آنچه بود که خداوند ریشه کن شدن شرک را می خواست، لذا مورد عتاب قرار گرفتند و باز معاف شدند.

تبعید شدن یهود از مدینه:

سپس خداوند اسباب تبعیدی یهود را فراهم آورد، زیرا دین در مدینه با مجاورت یهود خالص نمی ماند، پس از آنان عهدشکنی اتفاق افتاد، لذا قبیله بنی نظیر و بنی قینقاع را تبعید نمود، کعب بن اشرف را کشت، و خداوند بیمی در قلوب آنان انداخت، پس تعرض نمی کردند به کسانی که وعده کمک به آنها داده بودند، پس خداوند اموال آنها را فیه برای رسول خویش قرار داد، و این نخستین گشایش بود که به مسلمانان رسید.

ابو رافع تاجر حجاز به رسول خدا ﷺ و مسلمانان اذیت و آزار می رساند، آن حضرت ﷺ عبدالله بن عتیک را فرستاد، خداوند وسیله قتل او را فراهم نمود، پس وقتی که عبدالله او را کشت و از خانه بیرون آمد ساقش شکست رسول خدا ﷺ فرمود: «اَبْسَطُ رِجْلَكَ. فَبَسَطْتُهَا فَمَسَحَهَا فَكَأَنَّمَا لَمْ أَشْتِكْهَا قَطُّ» «پایت را دراز کن، دراز کردم پس رسول خدا ﷺ دست بر او مالید گویا گاهی دردی نداشته است».

روز احد، درسی برای مسلمانان بود:

وقتی اسباب سماوی برای شکست مسلمانان در روز احد فراهم شدند، رحمت خداوند در آنجا از وجوهات مختلف به ظهور پیوست، پس این واقعه برای آنها بصیرت دینی و عبرتی قرار گرفت، پس سبب آن جز مخالفت دستور رسول الله ﷺ چیز دیگری قرار داده نشد که فرمود: قله کوه را تخلیه نکنند، خداوند به رسولش ﷺ اعلام داشته بود که شکستی در پیش است، در خواب به او نشان داده بود که شمشیری شکست و گاوی ذبح گردید، این به

شکست و شهادت صحابه تعبیر گردید، این را خداوند مانند نهر طالوت قرار داد که مخلصان را از غیر مخلصان ممتاز نماید تا بیش از آنچه مناسب است بر کسی اعتماد نگردد.

کرامت شهیدان:

وقتی که حضرت عاصم و همراهان او شهید شدند، زنبورها نعش‌های آن‌ها را از دست تعرض دشمن در امان قرار دادند، نتوانستند به آن‌ها توهین نمایند، چون قاریان قرآن در بئر معونه به شهادت رسیدند پیغمبر ﷺ در نمازش علیه کفار دعا کرد، در این یک گونه شتابزدگی بشری وجود داشت، لذا بر آن تنبیه گردید، تا که همه امور او در راه خدا و به وسیله خدا برای خدا باشند، و گفته آن‌ها در قرآن نازل گردید: «بَلِّغُوا قَوْمَنَا أَنَّا قَدْ لَقِينَا رَبَّنَا فَرَضِيَ عَنَّا وَرَضِينَا عَنْهُ» «این خبر را به قوم ما برسانید که ما با پروردگار خویش ملاقت کردیم او از ما راضی و ما از او راضی شدیم، تا تسلی گردند، سپس این آیه منسوخ گردید».

یوم الأحزاب:

وقتی احزاب (گروه‌های مختلف کفار عرب) مسلمانان را احاطه کردند، و خندق حفر گردید، رحمت خداوند در باره مسلمانان از وجوهای زیادی ظاهر گردید، خداوند مکر و تدبیر آن‌ها را علیه خود آن‌ها برگردانید، و هیچ ضرری به مسلمانان وارد نشد، در غذای حضرت جابر ﷺ برکت آمد که یک صاع جو و یک بزغاله برای یک هزار نفر کفایت کرد، کاخ‌های کسری و قیصر در جرقه‌زدن سنگ نمایان شدند، و به فتح آن‌ها بشارت رسید، باد تندی در شیب تاریک وزید، و خداوند در دل کفار بیم انداخت و شکست خوردند، بنی قریظه در محاصره قرار گرفت با حکم سعد از قلعه پایین آمدند، به همه جنگجویان دستور قتل صادر گردید، زن و بچه‌هایشان اسیر شدند و این قضاوت موافق به حق بود، رسول خدا ﷺ در زینب طبعاً رغبت داشت، خداوند اسباب را فراهم نمود، زیرا در آن مصلحت دینی

وجود داشت تا مسلمانان بدانند که حلالیل پسر خواندها برای آنان حلال می‌باشند، پس شوهرش او را طلاق داد و آن حضرت ﷺ به او ازدواج نمود.

استسقاء پیامبر ﷺ بر منبر:

روزی آن حضرت ﷺ بالای منبر خطبه می‌خواند ناگهان بیابان‌نشینی بلند شد و عرض نمود: «يَا رَسُولَ اللَّهِ هَلَكَ الْمَالُ وَجَاعَ الْعِيَالُ» «یا رسول الله مال‌ها از بین رفتند و اهل و عیال گرسنه مانده‌اند»، رسول خدا ﷺ دعای استسقا خواند در حالی که بر آسمان تکه ابری وجود نداشت، ابرها مانند کوه‌ها برخاستند و باران بارید، تا جایی که احساس خطر شد، پس فرمود: «حَوَالَيْنَا لَا عَلَيْنَا لَا يَشِيرُ إِلَيْنَا إِلَّا أَنْفَرَجَتْ» «دور و بر ما بیاران بر خود ما نباران، به هر گوشه‌ای که اشاره می‌کرد ابر از آنجا برطرف می‌شد».

از معجزات آن حضرت ﷺ:

در هر آنچه دعای برکت می‌فرمود برکت باربار ظاهر می‌گشت مانند خرمن خرماي جابر، و چند قرص نان ام سلیم، و امثال آن. چون آن حضرت ﷺ به غزوه بنی المصطلق تشریف برد فرشتگان در جلو متمثل گشتند و دشمن هراسان گشت.

بر حضرت عایشه رضی الله عنها در همین غزوه تهمت وارد کردند، رحمت خداوند با اعلام براءت او ظاهر گردید، و بر تهمت‌واردکنندگان که خواستند فاحشه اشاعه گردد، حد قذف زده شد.

هنگامی که نور خورشید گرفته شد، آن حضرت ﷺ به بارگاه خداوند به تضرع پرداخت، زیرا این آیه‌ای از آیات قدرت الهی بود که به هنگام بروز آن، خوف در قلوب برگزیدگان پدید می‌آید، و در آن جنت و جهنم را در میان خویش و دیوار مسجد مشاهده نمود، این از قبیل ظهور عالم مثال در جای خاصی است.

آن حضرت ﷺ فتح را به خواب دید:

خداوند، آنچه را بعد از فتح مکه به وقوع پیوستنی بود، در خواب به آن حضرت ﷺ نشان داد که بعضی سرهای خود را می تراشند و بعضی موی ها را کوتاه می کنند و از کسی ترس و واهمه ای ندارند، پس آنان برای ادای عمره علاقه نشان دادند حالانکه وقت آن بیان نشده بود، و این از جانب خداوند برای صلح مقدمه ای قرار گرفت، و آن باعث فتوحات زیادی شد، در حالی که آن ها آن را نمی دانستند.

نظیر این، آنست که حضرت عایشه صدیقه رضی الله عنها در باره معارضه ابوبکر رضی الله عنه و عمر رضی الله عنه به هنگام وفات آن حضرت ﷺ فرمود: «إِنْ فِي كُلِّ قَوْلٍ فَائِدَةٌ فَرَدَّ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ بِقَوْلِ عُمَرَ رضی الله عنه وَبَيَّنَّ الْحَقَّ بِقَوْلِ أَبِي بَكْرٍ رضی الله عنه» که «در هر قولی یک فایده ای وجود دارد، خداوند به قول حضرت عمر رضی الله عنه منافقان را برگردانید و به قول حضرت ابوبکر رضی الله عنه حق را واضح نمود»، سرانجام آرای آنان متحد شدند که صلح برقرار کنند اگرچه فتنه بازان آن را ناگوار می دانستند.

فواره نمودن آب از میان انگشتان آن حضرت ﷺ:

در آنجا چند نشانی به ظهور پیوست، همه مردم تشنه شدند، و آب جز مقدار کمی در ظرفی وجود نداشت، آن حضرت ﷺ دست مبارک خویش را در آب آن ظرف گذاشت، آب از میان انگشتان او فواره زد.

همه آب چاه حدیبیه را کشیدند که یک قطره ای در آن باقی نماند، آن حضرت ﷺ برای آن دعای برکت کرد، پس از آن خودشان آب خوردند و آب برای بعد برداشتند.

بیعت رضوان به قوع پیوست تا سبب شناخت اخلاص مخلصان قرار گیرد، سپس خداوند خیبر را بر او فتح نمود و از آن خداوند برای آن حضرت ﷺ و مسلمانان چنان اموال غنیمتی عطا فرمود که سبب تقویت آنان برای جهاد قرار گرفت، این آغاز انتظام خلافت بود، پس آن حضرت ﷺ خلیفه الله فی الارض قرار گرفت.

خبر دادن آن حضرت ﷺ به سمی که در غذای او ریخته بودند:

چندین نشانی ظاهر گشت، سم در غذای او ریخته بودند خداوند او را از آن باخبر کرد. بر حضرت سلمه بن اکوع ضربه‌ای وارد شد، آن حضرت بر آن چند بار دم کرد از آن به بعد هیچ دردی احساس نکرد.

آن حضرت ﷺ خواست قضای حاجت کند، چیزی نیافت که پشت آن در حجاب قرار گیرد، پس دو درخت را فرا خواند هردو از او فرمانبرداری کرده مانند شتر مهاردار شدند، و پس از فراغت آن‌ها را سر جایشان برگردانید. وقتی که محاربی خواست که بر آن حضرت ﷺ حمله کند، خداوند او را مرعوب قرار داد دست خود را باز داشت.

دعای مستجاب او:

باز خداوند در قلب او القا نمود که چه چیزهایی در ملأ‌أعلی از قبیل ملعون شدن جباران و ازاله قدرت و شوکت آن‌ها و باطل شدن رسوم آن‌ها منعقد شده اند، پس آن حضرت ﷺ کوشید تا به خدا نزدیک شود، پس به سوی قیصر و کسری و جباران دیگر نامه نوشت، کسری بی ادبی کرد، آن حضرت ﷺ بر او دعای بد کرد خداوند او را تکه پاره نمود.

شهادت شهدای مؤته را اعلام نمود:

رسول خدا ﷺ زید، جعفر و ابن رواحه را به سوی مؤته گسیل داشت، وضع آنان بر او منکشف شد، پس آن حضرت ﷺ خبر شهادت آن‌ها را، پیش از آمدن قاصد، اعلام داشت. پس از این که آن حضرت ﷺ از جهاد با قبایل عرب فارغ شد، خداوند مقدمات فتح مکه را فراهم نمود، قریش عهد شکنی کردند و به راه کورکورانه ادامه دادند، حاطب خواست که آنان را از تصمیم آن حضرت ﷺ خبر بدهد، خداوند رسولش را باخبر ساخت، و او مکه را فتح نمود اگرچه این امر برای کفار ناگوار قرار گرفت، و اسلام را از چنان جایی بر آنان وارد نمود که فکر نمی کردند.

معجزه آن حضرت ﷺ در جنگ حنین:

وقتی که مسلمانان و کفار در جنگ حنین رویاروی یکدیگر قرار گرفتند، و یک گونه عقب‌نشینی برای مسلمانان اتفاق افتاد، رسول خدا ﷺ با اهل بیتش شدیدترین مقاومت را از خود نشان داد، و مشت خاک به سوی آن‌ها پاشید و در آن خداوند، برکت گذاشت، پس هیچ انسانی را خداوند از کفار خلق نفرموده بود، مگر این که چشم‌های او از ریگ پر شدند، پس همه پشت کردند و به عقب برگشتند، سپس خداوند بر مسلمانان سکینه و آرامش، فرود آورد که همه جمع شدند و کوشیدند تا فتح و پیروزی آمد، و نسبت به مردی که ادعای اسلام را داشت و با شدت تمام قتال می‌کرد فرمود که: او جهنمی است، بعضی مردم در شک و تردید قرار گرفتند، باز ظاهر شد که او خودکشی کرده است.

باطل شدن سحر ساحر:

بر آن حضرت ﷺ سحر به کار برده شد، او به پیش خداوند دعا کرد تا که وضعیت را بر او روشن کند، پس در خواب دید که دو کس پیش او آمدند و او را از سحر و ساحر باخبر کردند.

خبر دادن او از اخبار غیب:

ذوالخویصره به خدمت او آمد و گفت: یا رسول اعدل، پس حال او و حالت قوم او بر آن حضرت ﷺ منکشف گردید، آن حضرت ﷺ فرمود: «يَقَاتِلُونَ خَيْرَ فِرْقَةٍ مِنَ النَّاسِ، آيْتَهُمْ رَجُلٌ أَسْوَدٌ أَحَدُ عِضْدِيهِ مِثْلُ ثَدْيِ الْمَرْأَةِ» که «با بهترین گروه مردم می‌جنگند، نشانی آن‌ها مردی است سیاه‌رنگ که یک دستش مانند پستان زن است». پس حضرت علی ﷺ با آن‌ها جنگید و آن مرد را با همان وصف یافت که آن حضرت ﷺ بیان فرموده بود. و در حق مادر ابوهریره دعای خیر کرد که فوراً او در همان روز ایمان آورد.

حفظ ابوهریره برای علم:

روزی آن حضرت ﷺ فرمود: «لَنْ يَبْسُطَ أَحَدٌ مِنْكُمْ ثَوْبَهُ حَتَّى أَقْضِيَ مَقَالَتِي هَذِهِ، ثُمَّ يَجْمَعُهُ إِلَى صَدْرِهِ، فَيَنْسَى مِنْ مَقَالَتِي شَيْئًا أَبَدًا فَبَسْطَ أَبُو هُرَيْرَةَ فَمَا نَسِيَ مِنْهَا شَيْئًا»

«پهن نمی کند هیچیکی از شما پارچه خود را تا که من گفتگویم را به پایان برسانم، باز آن را جمع نموده بر سینه اش بمالد، پس از گفتارش چیزی را تا ابد فراموش کند، ابوهریره چادرش را پهن کرد پس هیچ چیزی از آن فراموش نکرد».

رسول خدا ﷺ دست مبارک خویش را بر سینه جریر بن عبدالله مالید، و فرمود: «اللَّهُمَّ ثَبِّتْهُ» فما سقط عن فرسه بعد. «خدایا او را ثابت نگهدار»، پس از این، او از اسبش نیفتاد، حالانکه پیش از این نمی توانست خود را بر اسب نگهدارد. یکی از دین برگشت پس زمین او را قبول نکرد.

گریه چوب درخت خرما:

رسول خدا ﷺ در هنگام خطبه روی تنه درخت خرمایی تکیه می زد، پس وقتی که منبر ساخته شد و آن حضرت ﷺ روی آن قرار گرفت، تنه درخت خرما به گریه و فریاد درآمد، تا این که آن حضرت ﷺ آن را به آغوش کشید، رسول خدا ﷺ بر اسب کندپایی سوار شد و فرمود: «وَجَدْنَا فَرَسَكُمْ هَذَا بَحْرًا» که «اسب شما را مانند دریا یافتیم»، پس از آن هیچ اسبی به آن نمی رسید.

سپس خداوند دین او را محکم کرد، وفدها پشت سر هم وارد می شدند، و صحبت از فتح و پیروزی به تواتر رسید، نمایندگان خویش را به سوی قبایل فرستاد و در شهرها قاضی مقرر فرمود و خلافت به پایه تکمیل رسید.

غزوه تبوک:

و در قلب مبارک آن حضرت ﷺ القا گردید که به سوی تبوک عزیمت کند تا که شوکت خود را به روم نشان دهد و اهالی آن مناطق از او اطاعت کنند، این غزوه در فصل تابستان (که هوا بسیار گرم بود) اتفاق افتاد، پس خداوند آن را وجه امتیازی در بین مؤمنان و منافقان قرار داد.

رسول خدا ﷺ از کنار باغ زنی در وادی القری گذشت و آن را تخمین زد و صحابه نیز تخمین زدند، پس مقدار محصولش همانقدر درآمد که آن حضرت ﷺ تخمین زده بود.

نهی آن حضرت ﷺ از استفاده از آب‌های حجر:

وقتی که به سرزمین حجر رسید، صحابه را از استفاده از آب‌های آنجا نهی فرمود تا از محل لعنت نفرت نکنند. شی آن‌ها را از بیرون رفتن منع فرمود، یکی بیرون رفت باد او را به کوه‌های طییء دور انداخت.

شتری از آن حضرت ﷺ گم شد، بعضی از منافقین گفتند: اگر او پیامبری می‌بود می‌دانست که شترش کجاست، پس خداوند خبر داد که منافقین چنین گفته‌اند و شتر در فلان جاست.

عده‌ای از مخلصین بنا به لغزشی از جنگ عسره تخلف نمودند، سپس زمین با تمام وسعتش بر آنان تنگ درآمد، خداوند آنان را مورد عفو قرار داد. پادشاه ایله در اسارت حضرت خالد درآمد که نمی‌دانست چطور اسیر شده است.

نازل شدن سوره براءت:

پس وقتی که اسلام قوی شد و مردم دسته دسته در دین خدا داخل شدند، خداوند به پیامبرش ﷺ وحی فرستاد که عهد و پیمان هر مشرک را خاتمه داده به او اعلام نماید و سوره براءت نازل گردید.

و خواست که با نصاری نجران مباحله نماید، آن‌ها عاجز شده و پرداخت جزیه را پذیرفتند.

باز آن حضرت ﷺ به حج رفت و حدود یکصد و بیست چهار هزار نفر با او همراه شد، مناسک حج را به آن‌ها نشان داد و تحریفات شرک را رد نمود.

جبرئیل به صورت مردی پیش آن حضرت ﷺ می‌آمد:

وقتی امر ارشاد به پایان رسید و اجل آن حضرت ﷺ نزدیک شد، خداوند جبرئیل را به صورت مردی به محضر آن حضرت ﷺ فرستاد که مردم او را دیدند پس نسبت به ایمان، اسلام، احسان و قیامت از آن حضرت ﷺ پرسید، رسول خدا ﷺ آن‌ها را بیان فرمود و جبرئیل تصدیق نمود تا که این به صورت خلاصه و چکیده‌ای برای دین درآید.

وفات رسول خدا ﷺ:

چون آن حضرت ﷺ بیمار شد همیشه در یاد رفیق اعلی قرار گرفت و به سوی او اظهار رغبت کرد تا این که وفات نمود، سپس امر امت را به عهده گرفت، و قولی را مقرر کرد که از ملامت هیچ ملامت گری نهراسند، پس با پیامبران دروغین، روم و عجم جنگیدند تا این که امر خداوند به پایه تکمیل رسید، و وعده الهی وفا شد، صلی الله علیه وعلی آله و أصحابه وسلم.

فتنه‌ها

انسان دارای سه شعبه است: قلب، عقل و طبع:

باید دانست که فتنه‌ها بر چند قسم هستند، فتنه نفس که قلب سخت باشد و انسان حلاوت طاعت و لذت مناجات را درک نکند، و جز این نیست که انسان دارای سه شعبه است:

- ۱- قلب که مبدأ احوال است مانند غضب، جرأت، حیا، محبت، خوف، قبض، بسط و امثال آن‌ها.

- ۲- عقل که مبدأ علومی است که حواس به آن‌ها منتهی می‌گردند، مانند احکام بدیهی از قبیل تجربه، حدس و امثال آن‌ها و از قبیل نظری مانند برهان، خطابه و امثال آن‌ها.
- ۳- طبع که مبدأ مقتضاهای نفس است که شخصاً برای بدن لازم و ضروری باشند یا از جنس آن‌ها لازم باشد، مانند انگیزه‌هایی که در خواهش غذا، نوشابه، خواب، عمل جنسی و غیره برمی‌خیزند.

قلب در میان حیوانیت و ملکیت:

پس هرگاه خصایل حیوانی بر قلب غالب آیند، قبض و بسط او مانند قبض و بسط حیوان می‌باشند که از طبع و وهم او برمی‌خیزند، و این قلب قلب حیوانی است. و هرگاه از شیاطین و سوسه بپذیرد چه در حال خواب یا بیداری آنگاه این شیطان الإنس نامیده می‌شود.

و هرگاه خصایل ملکی بر آن غالب آیند، قلب انسانی نامیده می‌شود، پس خوف و محبت او و امثال آن‌ها به سوی عقاید حقانی متمایل می‌گردند تا آن‌ها را به دست بیاورد. هرگاه صفا و نورانیت او قوی و بزرگ قرار گیرند، آن روح قرار می‌گیرد که دارای بسط بدون قبض و الفت بدون قلق و پریشانی می‌باشد، احوال او انفاس می‌شوند، و خواص ملکی مانند عادت طبیعی می‌شوند، نه مانند اموری که به زحمت به دست می‌آیند.

عمل در میان حیوانی و ملکی است:

هرگاه خصایل حیوانی بر عقل غالب آیند آن سبک می‌گردد و به فکر احادیث نفس قرار می‌گیرد که متمایل به انگیزهای طبیعی می‌شود، پس اگر غلبه شهوت داشته باشد و سوسه عمل جنسی در آن پدید می‌آید، و اگر گرسنه باشد به فکر غذا و غیره می‌باشد. یا و سوسه شیطان بر آن غالب آید، پس احادیث نفس پدید می‌آیند که باعث از هم‌پاشیدن نظامات فاضله قرار می‌گیرند، و در عقاید حق، شک و تردید می‌دارد و تمایلش به سوی هیأت‌های منکر می‌باشد که نفوس سالم از آن انکار دارند.

و هرگاه خصایل ملکی بر آن غالب آیند، آن، عقل به تمام معنی می‌باشد، آنچه را تصدیقش واجب باشد از قبیل علوم ارتفاقی یا احسانی، بدیهی یا نظری، آن را تصدیق می‌کند.

هرگاه نورش قوی و صفایش کامل باشد، سرّ نامیده می‌شود، کارش پذیرش علوم می‌است که از غیب فایض گردد مانند خواب، فراست، کشف، هاتف غیبی و امثال آن. و هرگاه به سوی مجردات بیابانی از زمان و مکان مایل گردد خفی نامیده می‌شود.

طبع در میان حیوانی و ملکی:

و هرگاه طبع به سوی خصال حیوانی پایین بیاید، نفس اماره بالسوء قرار می گیرد. هرگاه در میان بهیمیت و ملکیت دایر گردد و وضعش مانند دلو نوبت به نوبت باشد، نفس لوامه می باشد. و هرگاه مقید به شرع باشد که علیه آن تجاوز نکند و فقط در اموری برخیزد که موافق شرع باشند، نفس مطمئنه قرار می گیرد. این است شناخت لطایف انسان از نظر من، والله أعلم.

فتنه مرد در خانواده:

فتنه مرد در خانواده عبارت است از فساد تدبیر منزل، چنانکه رسول خدا ﷺ به آن اشاره نموده است: «إِنَّ إِبْلِيسَ يَضَعُ عَرْشَهُ عَلَى الْمَاءِ ثُمَّ يَبْعَثُ سَرَايَاهُ... إِلَى أَنْ قَالَ: وَيَجِيءُ أَحَدَهُمْ فَيَقُولُ مَا تَرَكْتُهُ حَتَّى فَرَّقْتُ بَيْنَهُ وَبَيْنَ أَهْلِهِ - قَالَ - فَيُدْنِيهِ مِنْهُ وَيَقُولُ نِعَمَ أَنْتَ» که «شیطان تختش را روی آب قرار می دهد و مأمورین خود را دسته دسته جهت انجام مأموریت می فرستد... یکی می آید و می گوید: من او را رها نکردم تا این که در میان او و همسرش جدایی افکندم، پس شیطان این مأمور را به خود نزدیک می گرداند و به او می گوید: تو بهترین کسی می باشی».

فتنه از هم پاشیدن تدبیر کشور:

یک فتنه آنست که مانند موج های دریا موج می زند، و آن عبارت است از هم پاشیدن تدبیر کشور و امیدوار بودن مردم به ناحق در امر خلافت، و همین است منظور از قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «إِنَّ الشَّيْطَانَ قَدْ أَيْسَ أَنْ يَعْبُدَهُ الْمُصَلُّونَ فِي جَزِيرَةِ الْعَرَبِ» «شیطان از این که نمازخوانان او را در جزیره العرب پرستند مأیوس شده است»، ولی می خواهد آن ها را به جان یکدیگر بیندازد.

فتنه دینی:

فتنه دینی آن است که خواص اصحاب رسول خدا ﷺ فوت نمایند، و اموات در دست نا اهلان قرار گیرد، پس دراویش علماء به تعمق پردازند، و ملوک و جهال سست باشند، امر بالمعروف و نهی از منکر متروک باشد، زمان مانند زمان جاهلیت قرار گیرد، همین است منظور از قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «مَا مِنْ نَبِيٍّ إِلَّا كَانَ لَهُ حَوَارِثُونَ» الحدیث.

فتنه تغییر خوردن مردم از انسانیت:

فتنه‌های شعله‌آوری وجود دارند که مردم از انسانیت و مقتضای آن دارند تغییر می‌خورند، و خود را شبیه به مجردات درآورده و به گونه‌ای، به سوی آن‌ها رغبت پیدا می‌کنند، و عموم مردم در ردیف حیوان‌های خالص قرار می‌گیرند، گروهی دیگر در وسط قرار می‌گیرند که نه از این دسته می‌باشند و نه از آن دسته.

فتنه وقایع فضا:

فتنها وقایع فضا که تهدید به هلاکت می‌کنند عبارت اند از: طوفان‌های بزرگ مانند وباء، خسف، آتش پراکنده در روی زمین و امثال آن.

آنچه از فتنه‌ها پدید می‌آید:

بیشتر فتنه‌ها را رسول خدا ﷺ بیان فرمود: «لَتَتَّبِعَنَّ سَنَنَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ شَبْرًا بِشَبْرٍ وَذِرَاعًا بِذِرَاعٍ، حَتَّى لَوْ دَخَلُوا جُحْرَ ضَبٍّ تَبِعْتُمُوهُمْ» «شما روش گذشتگان را و جب به وجب و گز به گز دنبال می‌کنید، حتی اگر کسانی در سوراخ سوسماری داخل شده اند شما نیز به دنبال آن‌ها خواهید رفت».

رسول خدا ﷺ فرمود: «يَذْهَبُ الصَّالِحُونَ الْأَوَّلُ فَالْأَوَّلُ، وَيَبْقَى حُفَالَةُ الْشَّعِيرِ لَا يُبَالِيهِمُ اللَّهُ بِالَّةَ» «نیکان یکی بعد از دیگری می‌روند سبوسی مانند سبوس جو، می‌ماند که خداوند به آن‌ها پروایی نخواهد داشت».

من می گویم: رسول خدا ﷺ دانست که هرگاه زمان از پیامبر ﷺ دور قرار گیرد و خالصان صحابه از جهان بروند و کار به نااهلان سپرد شود، باید رسوم بر حسب انگیزهای نفسانی و شیطانی جاری گردند و همه را فرا گیرند، إلا ما شاء الله.

امر از نبوت آغاز و به سرکشی و فساد منتهی می شود:

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ هَذَا الْأَمْرَ بَدَأَ رَحْمَةً وَنُبُوَّةً، ثُمَّ يَكُونُ رَحْمَةً وَخِلَافَةً، ثُمَّ كَانُوا مُلْكًا عَضُوضًا، ثُمَّ كَانُوا عُتُوًّا وَجَبَرِيَّةً، وَفَسَادًا فِي الْأَرْضِ يَسْتَحِلُّونَ الْحَرِيرَ، وَالْفُرُوجَ، وَالْخُمُورَ يُرْزَقُونَ عَلَى ذَلِكَ، وَيُنْصَرُونَ حَتَّى يَلْقُوا اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ» «این امر نخست با نبوت و رحمت پدید آمد، سپس با خلافت و رحمت می باشد، باز پادشاهی گزنده می شود، باز جبروتیت، سرکشی و فساد در روی زمین به پا می خیزد که ابریشم، شرمگاه و خمر را حلال قرار می دهند، و با وجود این به آنها رزق عنایت می گردد و بازهم نصرت و حمایت می گردند، تا به ملاقات خداوند برسند».

من می گویم: عهد نبوت یا وفات آن حضرت ﷺ پایان یافت، خلافت بدون شمشیر با شهادت حضرت عثمان رضی الله عنه به اختتام رسید، مطلق خلافت با شهادت حضرت علی رضی الله عنه و دستبرداری امام حسن رضی الله عنه خاتمه یافت، و مراد از ملک عضوض مشاجرات صحابه و بنی امیه با مظلالم آنهاست تا این که امر معاویه استقرار یافت، جبروتیت و عتو خلافت بنی العباس است، زیرا آنان خلافت را بر روش کسری و قیصر رواج دادند.

فتنه ها بر قلوب عرضه می شوند یا آنها را می پذیرند یا رد می کنند:

رسول خدا ﷺ فرمود: «تُعْرَضُ الْفِتْنُ عَلَى الْقُلُوبِ كَالْحَصِيرِ عُودًا عُودًا فَأَيُّ قَلْبٍ أَشْرَبَهَا نُكْتٌ فِيهِ نُكْتَةٌ سَوْدَاءٌ وَأَيُّ قَلْبٍ أَنْكَرَهَا نُكْتٌ فِيهِ نُكْتَةٌ بَيْضَاءٌ حَتَّى تَصِيرَ عَلَى قَلْبَيْنِ عَلَى أَبْيَضَ مِثْلِ الصَّفَا فَلَا تَضُرُّهُ فِتْنَةٌ مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ وَالْآخِرُ أَسْوَدُ مُرْبَادًا كَالْكُوزِ مُجَحِّيًا لَا يَعْرِفُ مَعْرُوفًا وَلَا يُنْكِرُ مُنْكَرًا إِلَّا مَا أَشْرَبَ مِنْ هَوَاهُ» «فتنه ها بر دل ها مانند حصیر شاخه به شاخه عرضه می شوند، پس هر قلب کلام که فتنه ها در آن سرایت

کنند، در آن نکته سیاهی پدید می‌آید، و هر قلب کلام که از آن‌ها انکار ورزد، در آن نکته سفیدی پدید می‌آید، سرانجام دل‌ها بر دو قسم می‌باشند: یکی سفید مانند صفا که هیچ فتنه‌ای به آن ضرری تا آسمان و زمین باقی هستند وارد نمی‌کند، و دیگری سیاه غبارآلود مانند کوزه سرنگون می‌شود که نه معروف را معروف و نه منکر را منکر می‌شناسد، مگر آنچه خواهشات در آن سرایت کرده اند.

من می‌گویم: خیالات نفسانی و شیطانی در دل‌ها برمی‌خیزند، اعمال فاسده دل‌ها را فرا می‌گیرند، و هیچ داعی که به سوی حق دعوت کند، باقی نمی‌ماند، لذا کسانی از این فتنه‌ها انکار می‌نمایند که در قلب خود مخالف و با هیأت بدنمای آن‌ها آشنایی نداشته باشند، بقیه را فرا گرفته می‌شوند.

رسول خدا ﷺ فرمود: «أَنَّ الْأَمَانَةَ نَزَلَتْ فِي جَذْرِ قُلُوبِ الرِّجَالِ، ثُمَّ عَلِمُوا مِنَ الْقُرْآنِ، ثُمَّ عَلِمُوا مِنَ السُّنَّةِ» «امانت در ریشه قلوب مردم نازل گردید باز از قرآن چیزهایی یاد گرفتند و باز هم از سنت چیزی یاد گرفتند». باز آن حضرت ﷺ از برطرف شدن امانت خبر داد که «يَنَامُ الرَّجُلُ النَّوْمَةَ فَتَقْبِضُ الْأَمَانَةُ مِنْ قَلْبِهِ، فَيَظِلُّ أَثَرُهَا مِثْلَ أَثَرِ الْوَكْتِ، ثُمَّ يَنَامُ النَّوْمَةَ فَتَقْبِضُ فَيَبْقَى أَثَرُهَا مِثْلَ الْمَجْلِ، كَجَمْرِ دَخَرْتَهُ عَلَى رِجْلِكَ فَتَفِطُ، فَتَرَاهُ مُنْتَبِهًا» «مردی قدری می‌خوابد، امانت از قلب او برداشته می‌شود، پس اثرش مانند اثر خال می‌ماند، باز یک خواب دیگر می‌خوابد و امانت برداشته می‌شود که اثرش مانند آبله می‌ماند، مانند اخگر که تو آن را بر پایت بلغطانی پس آبله می‌شود و تو آن را برآمده می‌بینی».

اسلام ملت‌هایی را برای انقیاد به حکم خدا، برگزیده است:

من می‌گویم: وقتی خداوند خواست که دین اسلام ظاهر گردد قومی را برگزید و آن‌ها را مشق و تمرین داد تا انقیاد و اذعان نمایند و همت‌ها را موافق به قلم خدا جمع نمایند، باز احکام مفصلی برای این اذعان اجمالی در قرآن و سنت آمد، باز این‌ها از سینه‌های‌شان بنابه غفلت و فراموشی به تدریج بیرون رفتند، پس انسانی دیده می‌شود که چقدر هوشیار و عاقل

است اما در قلبش هیچ چیزی از امانت وجود ندارد، نه نسبت به دین خدا و نه نسبت به معاملات مردم.

رسول ﷺ به ما خبر داده است که بعد از خیر، شر وجود دارد:

حضرت حذیفه رضی الله عنه می فرماید: «قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَيْكُونُ بَعْدَ هَذَا الْخَيْرِ شَرٌّ كَمَا كَانَ قَبْلَهُ شَرًّا؟ قَالَ: نَعَمْ، قُلْتُ: فَمَا الْعِصْمَةُ؟ قَالَ: السَّيْفُ، قُلْتُ: وَهَلْ بَعْدَ السَّيْفِ بَقِيَّةٌ؟ قَالَ: نَعَمْ يَكُونُ إِمَارَةً عَلَى أَقْدَاءٍ وَهُدَنَةً عَلَى دَخَنٍ، قُلْتُ: مَاذَا؟ قَالَ: ثُمَّ تَنْشَأُ دُعَاةُ الضَّلَالِ فَإِنْ كَانَ لِلَّهِ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةٌ جَلَدَ ظَهْرَكَ وَأَخَذَ مَالَكَ فَأَطَعَهُ وَإِلَّا فَمُتَّ وَأَنْتَ عَاضٌ عَلَى جِذْلِ شَجَرَةٍ» «من گفتم یا رسول الله، آیا بعد از این خوبی شری خواهد بود، همانطوری که قبلاً بوده است؟ فرمود: آری، من عرض کردم: پس راه چاره چیست؟ فرمود: شمشیر، عرض کردم: آیا بعد از به کاربردن شمشیر بقایایی خواهد ماند؟ فرمود: آری، امارتی می باشد با ناگواری و کراهیت، و صلحی می باشد با دخان، عرض کردم: باز چه می شود؟ فرمود: باز داعیان گمراهی پدید می آیند، پس اگر در روی زمین خلیفه خدا باشد که به پشت تو شلاق بزند و اموال تو را مصادره کند از او اطاعت کن و اگر نه بمیر در حالی که ریشه درختی گاز گرفته ای».

من می گویم: فتنه ای که راه نجات از آن شمشیر می باشد، زمان مرتد شدن عرب ها در عهد ابوبکر صدیق رضی الله عنه بود، اما امارت بر کراهیت و ناگواری مشاجراتی بودن که در ایام حضرت عثمان و حضرت علی رضی الله عنهما اتفاق افتادند، هدنه بر دخان صلحی بود که بین امام حسن و معاویه رضی الله عنهما واقع شد، داعیان گمراه یزید در شام، مختار در عراق و امثال آنها بودند تا این که امر بر عبدالملک استقرار یافت.

فتنه احلاس و فتنه سراء:

رسول خدا ﷺ از فتنه احلاس نام برد، عرض گردید: «فتنه احلاس چیست؟ فرمود: جنگ و گریز است» باز فرمود: «سپس فتنه سراء می آید که دود و غبارش از زیر قدم های من بلند

می‌شود، مردی از خاندان من ادعا دارد که از من است و در حقیقت از من نیست، زیرا اولیای من متقیان هستند، باز مردم بر یک شخص باهم می‌سازند اما آن استوار نمی‌ماند» باز فتنه دهیماء می‌آید که هیچ فردی از این امت نمی‌گذرد که به او طیانچه نزده باشد، پس هرگاه که گفته شد خاتمه یافت به درازا می‌کشد.

من می‌گویم: والله أعلم، گمان می‌رود که مراد از فتنه دهیماء جنگ اهل شام با عبدالله بن زبیر است که از مدینه گریخت، و مراد از فتنه سراء یا غلبه یافتن مختار ثقفی و تجاوز از او در قتل و غارت بود که ادعای خون اهل بیت را داشت، پس معنی قول رسول خدا ﷺ «يَزْعُمُ أَنَّهُ مِئِي» این است که او خود را از حزب اهل بیت و حامیان آنها می‌گوید، باز مردم بر مروان بن حکم و فرزندان او سازش کردند یا مراد از آن قیام ابومسلم خراسانی است که به خاطر بنی العباس قیام نمود و ادعا داشت که برای برقراری خلافت اهل بیت می‌کوشد، باز بر منصور سفاح سازش کردند، و مراد از فتنه دهیماء تسلط چنگیز بر مسلمانان و ربودن بلاد مسلمانان است.

علائم قیامت:

رسول خدا ﷺ اشراط و علائم قیامت را بیان فرمود، و آنها بر چند نوع هستند: یکی آن فتنه‌هایی هستند که ذکر آنها گذشت، و انتشار و کثرت آنها بیان شدند؛ زیرا نقصان از نزدیکی بیمار و سرایت بیماری پدید می‌آید، نقصان از جایی وارد می‌شود که هلاکت بیاید، و شرح این طولانی است.

رسول خدا ﷺ فرمود: «إِنَّ مِنْ أَشْرَاطِ السَّاعَةِ أَنْ يُرْفَعَ الْعِلْمُ، وَيَكْثُرَ الْجَهْلُ وَيَكْثُرَ الزَّنا، وَيَكْثُرَ شُرْبُ الْخَمْرِ، وَيَقِلَّ الرَّجَالُ، وَيَكْثُرَ النِّسَاءُ حَتَّى يَكُونَ لِحَمْسِينَ امْرَأَةً الْقَيْمُ الْوَاحِدُ» «از علائم قیامت این است که علم برداشته شود و جهل اضافه گردد زنا به کثرت باشد، شراب زیاد نوشیده شود مردان کم و زنان زیاد باشند تا جایی که برای پنجاه زن یک مرد، قیم باشد».

حشر در زبان شرع به دو معنی می آید: حشر مردم به سوی شام و این پیش از وقوع می باشد هنگامی که مردم بر روی زمین کم گردند، بعضی مردم به تقریبات مختلف و بعضی به وسیله آتش جمع کرده می شوند. دوم حشر به معنی بعث بعد الموت، اسرار معاد را قبلاً ذکر کردیم، والله أعلم.

فتنه های بزرگ چهار می باشند:

فتنه هایی بزرگی که رسول خدا ﷺ از آن ها خبر داده است چهار تا هستند:

نخست: فتنه «امارات بر ناگواری» که مصداق آن مشاجرات صحابه بعد از شهادت حضرت عثمان رضی الله عنه می باشد تا این که خلافت معاویه استقرار یافت، و همین است منظور از قول رسول خدا ﷺ که فرمود: «هُدْنَةُ عَلَى دَخْنٍ» یعنی، بعضی از کارها معروف و بعضی منکر باشند، زیرا بر روش پادشاهی می باشد نه بر سیرت و روش خلفای پیشین.

دوم: فتنه «احلاس» فتنه داعیان به درهای جهنم، و این بر اختلاف مردم و تلاش شان به خلافت بعد از وفات معاویه صادق می آید، تا این که امر عبدالملک بن مروان استقرار یافت.

سوم: فتنه «سراء، جبروتیت و سرکشی» این با خروج بنی عباس علیه بنی امیه صادق آمد تا این که خلافت عباسیه استقرار یافت که آن را بر رسوم کسراها استوار کردند و به جبر و سرکشی دست زدند.

چهارم: آن فتنه است که همه مردم را به طپانچه می زند، هرگاه گفته شود که پایان یافت بیشتر طولانی می شود. تا این که مردم به دو گروه تقسیم می شوند، این با خروج ترکان چنگیزی و از بین رفتن خلافت عباسی صادق آمد و بدین شکل فتنه ها آن ها را پاره پاره کردند.

آسیای اسلام می چرخد:

بیشتر احادیثی که در باره فتنه ها آمده اند قبلاً بیان گردیدند، رسول خدا ﷺ فرمود: «تَدُورُ رَحَى الْإِسْلَامِ بِخَمْسٍ وَثَلَاثِينَ أَوْ سِتٍّ وَثَلَاثِينَ أَوْ سَبْعٍ وَثَلَاثِينَ فَإِنْ يَهْلِكُوا فَسَبِيلُ مَنْ

قَدْ هَلَكَ وَإِنْ يَقُمْ لَهُمْ دِينُهُمْ يَقُمْ لَهُمْ سَبْعِينَ عَامًا، قُلْتُ: أَمِمَّا مَضَى أَمْ مِمَّا بَقِيَ؟ قَالَ: مِمَّا مَضَى» «آسیای اسلام تا سی و پنج یا سی و شش سال می چرخد، پس اگر هلاک شدند، مانند گذشتگان هلاک خواهند شد، و اگر دین شان باقی بماند، پس تا هفتاد سال باقی خواهد ماند، عرض کردم: آیا به حساب آینده یا به حساب گذشته؟ فرمود: به حساب گذشته».

پس معنی چرخش اسلام این است که امر اسلام با اقامه حدود و جهاد در این امت باقی خواهند ماند، و این از آغاز وقت جهاد و اوایل هجرت تا زمان شهادت حضرت عثمان رضی الله عنه صادق آمد، شک در سی و پنج و سی و شش از آنجاست که خداوند آن را به صورت مجمل وحی کرده بود.

و قول آن حضرت رضی الله عنه: «فَإِنْ يَهْلِكُوا» صعوبت امر را دارد بیان می کند که امر دارد به چنان صورتی برمی گردد که اگر بیننده ای در آن بنگرد، در باره هلاکت امت و از هم پاشیدن امر آنها شک و تردید خواهد کرد.

قول آن حضرت رضی الله عنه: «سَبْعِينَ عَامًا» آغازش از بعثت و پایان آن با موت معاویه شد، سپس فتنه داعیان جهنم بلند شدند.

معنی «سَبْعِينَ عَامًا» هولناک شدن امر است، و این زیر پوشش، مخفی می باشد، و بعد از آن امر استوار نمی ماند، والله أعلم.

می جنگند با شما ملتی که چشم های کوچک دارند:

رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: «يُقَاتِلُكُمْ قَوْمٌ صِغَارُ الْأَعْيُنِ، يَعْنِي التُّرُكَ، قَالَ: تَسُوقُونَهُمْ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ» «با شما ملتی کوچک چشم یعنی ترک ها می جنگند، و تا سه بار آنها را می رانید». معنی حدیث این که عرب ها با آنها می جنگند و بر آنها غلبه می یابند، این سبب بغض و کینه می شود تا جایی که آنها عرب ها را از بلاد خود اخراج می کنند تنها بر این هم اکتفا نمی کنند بلکه در بلاد عرب وارد می شوند، و همین است منظور از قول او: «حَتَّى

تُلْحِقُوهُمْ بِجَزِيرَةِ الْعَرَبِ» ولی در برخورد نخست عرب‌هایی که فرار می‌کنند نجات می‌یابند، و این صادق آمد با قتال چنگیز که کسانی از عباسیان که در بغداد بودند از بین رفتند و آنانکه به مصر فرار نمودند رهایی یافتند، ولی در برخورد دوم بعضی نجات می‌یابند و بعضی هلاک می‌شوند، این در پایمال نمودن تیمور لنگ صادق می‌آید که شهرهای شام را پایمال نمود و امر عباسی‌ها را از بین برد، «اما در برخورد سوم ریشه کن می‌شوند» این با غالب آمدن عثمانی‌ها بر تمام مملکت صادق آمد، والله أعلم.

مناقب

مناقب صحابه در چند امر واضح می‌شوند:

اصل در مناقب صحابه چند امر است:

از آنجمله این که رسول خدا ﷺ بر یک هیأت نفسانی اطلاع یابد که انسان را برای وارد شدن در جنت آماده سازد، چنانکه بر ابوبکر اطلاع یافت که در او فخر و غرور نیست، و این از کاملترین خصلت‌هاست که درهای بهشت مثال آن قرار می‌گیرند، لذا رسول خدا ﷺ فرمود: «أَرْجُوا أَنْ تَكُونُوا مِنْهُمْ» «امیدوارم تو از کسانی باشی که از همه درهای جنت ندا داده می‌شوند».

راجع به حضرت عمر رضی الله عنه فرمود: «مَا لَقِيكَ الشَّيْطَانُ سَالِكًا فَجًّا قَطُّ إِلَّا سَلَكَ فَجًّا غَيْرَ فَجِّكَ» «برخورد نمی‌کند با تو شیطان در راهی مگر این که به راهی دیگر می‌رود». و نیز فرمود: «فَإِنْ يَكُ فِي أُمَّتِي أَحَدٌ مِّنَ الْمُحَدِّثِينَ فَإِنَّهُ عُمَرُ» «اگر یکی از امت من از جمله کسانی باشد که با او از غیب صحبت می‌شود پس او عمر است».

از آنجمله اینکه: در خواب ببیند یا در قلبش چنین چیزی القا گردد که بر راسخ شدن قدم او در دین دلالت کند، چنانکه حضرت بلال رضی الله عنه را دید که در جنت در جلوی او راه می‌رود، آپارتمانی برای حضرت عمر رضی الله عنه در جنت دید، و نیز دید که او پیراهن بلندی پوشیده است، و نیز آن حضرت رضی الله عنه پس خوردهای شیر خود را به او داد و آن‌ها را به دین و علم تعبیر نمود.

از آنجمله است: دوستی و محبت آن حضرت ﷺ با ایشان و احترام دادن و همدردی کردن با آن‌ها و سبقت آن‌ها در اسلام، همه این‌ها ظاهر و روشن هستند که این‌ها نمی‌باشند مگر در اثر پر شدن قلب از ایمان.

فضیلت بعضی از قرن‌ها بر بعضی دیگر:

باید دانست که فضیلت بعضی از قرن‌ها بر بعضی دیگر از هر جهت ممکن نیست، و همین است منظور از قول رسول خدا ﷺ: «مَثَلُ أُمَّتِي مَثَلُ الْمَطَرِ لَا يُدْرِي أَوَّلُهُ خَيْرٌ أَمْ آخِرُهُ» که «مثال امت من مانند باران است معلوم نمی‌شود که آیا قسمت اولش بهتر است یا قسمت آخرش»، و نیز فرمود: «أَنْتُمْ أَصْحَابِي، وَإِخْوَانِي الَّذِينَ يَأْتُونَ بَعْدُ» «شما اصحاب من هستید و برادران من کسانی هستند که بعداً می‌آیند»، این بنابه آنست که اعتبارات متعارض و وجوه متجاذب هستند، ممکن نیست هر فرد از قرن فاضل بر هر کس از قرن مفضول برتر باشد، زیرا در قرون متفاضل منافقان و فاسقانی بودند، مانند حجاج بن یوسف ثقفی، یزید بن معاویه، مختار ثقفی و جوانان قریش که مردم را به هلاکت می‌رسانند، و غیره که رسول خدا ﷺ سوء احوال آن‌ها را بیان فرموده است، البته حق این است که جمهور قرن اول از جمهور قرن دوم و امثال آن افضل می‌باشند.

احترام کسانی که رسول خدا ﷺ و اصحاب او را دیده اند:

دین و آیین با نقل و توارث ثابت می‌شود، و توارثی نیست مگر این که به حاضرین مواقع وحی، احترام قایل شد، آنانکه تأویل وحی را می‌دانند و سیرت آن حضرت ﷺ را مشاهده کرده اند، و در آن‌ها از تعمق کار نگرفته اند و نه سستی در وجود آنان جای گرفته است و نه آن را با آیین دیگری آمیخته اند.

افضل امت:

معتمدین امت بر این اجماع دارند که افضل‌ترین امت ابوبکر رضی الله عنه است و بعد از او عمر رضی الله عنه، زیرا امر نبوت دو پر دارد.

یکی تلقی علم از خداوند، دوم پخش آن در بین مردم، اما در تلقی آن از خداوند کسی در این باره با رسول خدا ﷺ شرکت نداشت، ولی پخش آن با سیاست و تألیف و امثال آن تحقق یافت، و در این هیچ شک و تردید نیست که شیخین از همه امت در این امور چه در زمان آن حضرت ﷺ و چه بعد از وفات او ﷺ بیشتر زحمت کشیدند، والله أعلم.

ولیکن هذا آخر ما أردنا إيرادہ فی کتاب حجة الله البالغة، والحمد لله تعالى أولاً وآخراً وظاهراً وباطناً وصلى الله على خير خلقه محمد وآله وأصحابه أجمعين.

با حمد خداوند و حسن توفیق او ترجمه جلد دوم حجة الله البالغة به تاریخ ۱۷ محرم ۱۴۲۳ هـ ق موافق به ۱۲ فرور دین ماه ۱۳۸۱ هـ ش شب سه شنبه به پایان رسید.

سید محمد یوسف حسین پور عفا الله عنه
خادم حوزه‌ی علمیه‌ی عین العلوم گشت - سراوان

